SOSYAL VE BEŞERÎ BİLİMLERDE ARAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRMELER

Cilt 2

EDİTÖRLER
DOÇ. DR. AYŞE ÇATALCALI CEYLAN
DR. FERHAT ÖZBAY
DR. ZAFER ÖZOMAY
DR. ÖĞRETİM ÜYESİ MUSTAFA BATUHAN KURT

gece kitaplığı

İmtiyaz Sahibi / Publisher • Yaşar Hız

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • Eda Altunel

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Gece Kitaplığı

Editörler / Editors • Doç. Dr. Ayşe Çatalcalı Ceylan

Dr. Ferhat Özbay

Dr. Zafer Özomay

Dr. Öğretim Üyesi Mustafa Batuhan Kurt

Birinci Basım / First Edition • © Şubat 2021

ISBN • 978-625-7342-60-5

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Gece Kitaplığı'na aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Gece Kitaplığı. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Gece Kitaplığı / Gece Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak Ümit Apt. No: 22/A Çankaya / Ankara / TR

Telefon / Phone: +90 312 384 80 40

web: www.gecekitapligi.com

e-mail: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler

Cilt 2

Editörler

DOÇ. DR. AYŞE ÇATALCALI CEYLAN

DR. FERHAT ÖZBAY

DR. ZAFER ÖZOMAY

DR. ÖĞRETİM ÜYESİ MUSTAFA BATUHAN KURT

gece kitaplığı

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 30
MEHMET VECİHİ'NİN "HİKMET" ADLI POPÜLER ROMANIN KRİTİĞİ
Dinçer Öztürk..... 1

BÖLÜM 31
MEZOPOTAMYA'NIN UYGARLIK TARİHİNİN GELİŞİMİNDEKİ ROLÜ VE ÖNEMİ
Adem IŞIK 25

BÖLÜM 32
ERGENLİK DÖNEMİNDE KİŞİLİK BOZUKLUKLARI
Gülnur İLK & Yusuf BİLGE 43

BÖLÜM 33
FELSEFİ DIETET(h)IC II: AUGUSTINUS, VOLTAİRE, KANT VE NİETZSCHE
Metin TOPUZ..... 73

BÖLÜM 34
İNTERNET MEDYASINDAKİ HABERLERİN ANALİZİ VE FARKLI METİN MADENCİLİĞİ YÖNTEMLERİYLE SINIFLANDIRILMASI
Selçuk KIRAN 97

BÖLÜM 35
TEMA ODAKLI PSİKODRAMA GRUBUNUN YETİŞKİN BİREYLERİN PSİKOLOJİK SAĞLAMLIK VE İYİ OLMA DÜZEYLERİNE ETKİSİNİN İNCELENMESİ
Feyruz USLUOĞLU & G. Berna GÖKENGİN 115

BÖLÜM 36
TÜRKİYE'DE ERKEN OKURYAZARLIK İLE İLGİLİ YAPILAN ARAŞTIRMALAR: 2000-2020 YILLARI ARASINDAKİ ARAŞTIRMA YAYINLARININ İNCELENMESİ
İsmail Berat UZUN..... 135

BÖLÜM 37
ÜNİVERSİTE DÜZEYİNDE TURİZM EĞİTİMİNİN MEVCUT DURUMU VE TURİZM SEKTÖRÜ BEKLENTİLERİ
Hakan AKYURT & Eser ÜLTAY 159

BÖLÜM 38
KÜRESEL BİR DEĞER: İBN HALDUN
Ömer Faruk DARENDE 189

BÖLÜM 39
ÖRGÜTSEL GÜÇ KAYNAĞI OLARAK ÖĞRENEN ÖRGÜTLERDE KÜLTÜR
Ufuk ÜNLÜ 215

BÖLÜM 40
MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE MECLİS'İN ANKARA'DAN TAŞINMASI MESELESİ
Haşim ERDOĞAN 229

BÖLÜM 41
HEDONİK VE FAYDACI TÜKETİM EĞİLİMLERİ
Günseli GÜÇLÜTÜRK BARAN & Abdullah TANRISEVDI 259

BÖLÜM 42
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN YÜRÜRLÜĞE KOYDUĞU UYGULAMALAR: MİLLİ KORUNMA KANUNU VE EKMEK KARNESİ
Nesrin AKKOR 285

BÖLÜM 43
DUCHENNE KAS DİSTROFİSİ İLE YAŞAYAN ÇOCUKLAR VE EBEVEYNLERİ: SOSYAL HİZMET BAKIŞ AÇISI
Büşra USLU AK 309

BÖLÜM 44
OSMANLI DÖNEMİ SİNOP MEZAR TAŞLARI VE ANTİK DÖNEM ETKİLERİ
Babür Mehmet AKARSU & Hüseyin Vehbi İMAMOĞLU 323

BÖLÜM 45
KARİYER SEÇİM KURAMLARI
Özgün ÜNAL & Mahmut AKBOLAT 353

BÖLÜM 46
KURUMSAL HALKLA İLİŞKİLER
İrfan ERTEKİN 375

BÖLÜM 47
TAHAKKÜM VE DİRENİŞ TARTIŞMALARI EKSENİNDE ÇAĞCIL İKTİDARIN SOSYO-POLİTİK DOĞASI
Gökçe YOĞURTÇU 389

BÖLÜM 48
ENDÜSTRİ İÇİ TİCARETİN REKABET GÜCÜNE ETKİSİ; TÜRKİYE BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME
Muhittin ADIGÜZEL 415

BÖLÜM 49
MOĞOL-TÜRK İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'IN İDARÎ DURUMU (1221-1266)
Erhan YOSKA..... 439

BÖLÜM 50
ERZURUM VALİSİ KARA MUSTAFA PAŞA'NIN HAYATI VE MUHALLEFATI
İlhan GÖK..... 461

BÖLÜM 51
KOOPERATİFLERDE ORTAKLARIN (ÜYELERİN) SORUMLULUK REJİMİ
Buket Çatakoğlu AYDIN 511

BÖLÜM 52
ANADOLU'DA GÜRLEYEN BİR SES: MEHMET ÂKİF'İN NASRULLAH VAAZI'NDA KOLEKTİF ÖZ ELEŞTİRİ
Kamil PARIN 533

BÖLÜM 53
1929 DÜNYA EKONOMİK BUHRANINA DEĞİNMESİ BAKIMINDAN REİSİCUMHUR GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN TBMM AÇIŞ KONUŞMALARI (1929-1933)
Ömer Ali KESKİN..... 549

BÖLÜM 54
TEKNİK EĞİTİM FAKÜLTESİ MATBAA BÖLÜMÜ'NÜN YERİNE AÇILAN UYGULAMALI BİLİMLER YÜKSEKOKULU BASIM TEKNOLOJİLERİ BÖLÜMÜ'NÜN ÖĞRETİM PROGRAMININ ÖĞRENCİ BAKIŞ AÇILARINA GÖRE İNCELENMESİ
Elif URAL 575

BÖLÜM 55
EL DOKUMACILIĞINDA KULLANILAN ARAÇ VE GEREÇLER
Sibel YILDIZ 591

BÖLÜM 56
EKONOMİK VE EKOLOJİK BAKIŞ AÇISIYLA EKMEK İSRAFI VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ
Tuba PEHLİVAN & Gizem YAVAŞ 609

BÖLÜM 57
NEHİRLERİN YERKABUĞU HAREKETLERİNE (TEKTONİZMAYA) TEPKİSİ
Nurcan AVŞİN 631

BÖLÜM 58
RUSYA'NIN KIRIM'DA UYGULADIĞI NÜFÜS VE DİN SİYASETİ (1783-1872)
Hacı Murat ARABACI 659

BÖLÜM 59
İSKANDİNAV, ANTİK YUNAN VE TÜRK MEDENİYETLERİNDE AT FİGÜRÜ
Gül ERBAY ASLITÜRK & Ragıp UÇAK 689

BÖLÜM 60
MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE 1568 BASRA İSYANLARI
İsmail ALTINÖZ 725

Bölüm 61
TÜRK MÜZİĞİNDE VİYOLONSEL EĞİTİMİ: ANAHTAR TERCİHİ
Levent DEĞİRMENCİOĞLU 733

Bölüm 30

MEHMET VECİHİ'NİN "HİKMET" ADLI POPÜLER ROMANIN KRİTİĞİ

Dinçer ÖZTÜRK[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Tıbbi Dokümantasyon ve Sekreterlik Bölümü, dincer_ozturk@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0028-7841,

Giriş

Edebiyatımızda batılı roman Tanzimat dönemiyle başlar. Öncelikle çeviriler yoluyla yapılan tercümeler, halkın romana ilgi göstermesini ve okumasını sağlar. Gazeteler aracılığıyla halka ulaştırılan roman ve hikâyeler daha sonra dönemin aydınları müstakil eserler ortaya koymalarına zemin hazırlar. Bu dönemin aydınları romantizm akımının etkisinde kalarak ve sosyal fayda ilkesiyle hareket ederek, eserler kaleme alırlar. 1980'den sonra Türk edebiyatına girmeye başlayan Fransız realizminin tesiriyle Türk romanı realizme kaymaya başlar (Akyüz, 1995: 111).

Servet-i Fünun döneminde roman ve hikâye büyük bir gelişim sağlar, türün olgun örnekleri bu dönemde verilir. Döneminin önemli yazarlarından Mehmet Vecihi Efendi, otuz beş yılık ömründe roman, hikâye, tiyatro ve tarih kitapları türlerinde yirmiden fazla eser kaleme almış, oldukça üretken bir yazardır. Edebi türlerde eserler vermesinin yanı sıra şairlik yönü de bulunur. Bu nedenle bazı romanlarının kimi bölümlerinde manzum metinler de yer alır. Servet-i Fünun edebi topluluğunun dışında çalışan Vecihi, Ahmed Midhat Efendi'nin romancılığına benzer bir şekilde yazdığı roman ve hikâyeleriyle popüler edebiyatının önemli yazarlarındandır (İnal, 1970: 1921). Edebiyatımızdaki fart-ı hassasiyete sahip yazarlar içinde acıklı romanlar yazmakla tanınır (Önal, 1985: 3). Kaleme aldığı eserleri öncelikle dönemin önemli gazetelerinden *İkdam*'da tefrika edildikten sonra yayımlanır. Gazetede tefrika edilen eserleri halk tarafından büyük bir beğeniyle okunur, kısa bir sürede şöhrete kavuşur. Namık Kemal yolunda, romantik bir görüşle yazdığı romanları, halkımıza okuma zevki vermesi bakımından önem kazanır (Karaalioğlu, 1982: 692).

Realizm akımın ön planda olduğu bir dönemde eserler yazan Mehmet Vecihi, romantizm akımının etkisinden kurtulamadığından bu akımı, edebi türlerle Servet-i Fünun döneminde de sürdürür. Gerek kişiliği gerekse yaşam tarzıyla pek çok yazardan farklı renkli bir karaktere, farklı bir hassasiyete ve marazi bir ruh yapısına sahip (Yaşar, 2001: 1), santimalist (duygusal) içli ve samimi biridir (Gönensay, 1944: 154).

Mehmet Vecihi, Osmanlı sosyal hayatında bir karşılığı olan konuları ele alarak (Safi-Arslan, 2018: 139) bireysel ve toplumsal gözlemlerini muhayyilesinin süzgecinden geçirdikten sonra eser inşa eden yazarın eserleri edebiyat sosyolojisi bakımından da önemlidir.[1] halkın rahatlıkla anlayabileceği ve okuyabileceği bir şekilde sade, anlaşılır bir dille yazar.

1 Nilüfer İlhan, "Edebiyat Sosyolojisi Açısından Abbas Sayar'ın Romanları" *Folklor/Edebiyat*, C:21, sayı:81, 2015/1, s. 110.

Yazıldığı dönemlerde ayrı başlıklar altında iki farklı roman şeklinde yayınlanan "Mehcure" ve "Hikmet" romanları sonraki yıllarda "Mehcure İle Hikmet" başlığı altında iki roman bir arada bastırılır. Müstakil bir şekilde olmayan *Hikmet* romanı *Mehcure* romanın eki şeklinde basılır. *Mehcure* romanında Mükerrem'in ölümünden sonra geriye kalan karakterlerin sonraki süreçte yaşadıkları olayları *Hikmet* romanında akıcı ve acıklı bir şekilde anlatılır.

1. Romanın Bölümleri ve Özeti

Mukaddime ve sonuç bölümlerinin olmadığı *Hikmet* romanı, on dört bölümden oluşur. Birinci bölümde Hikmet ile Enise'nin babalarının ölümünden sonra bir hafta misafir oldukları aile hakkında bilgi verilir. Bu iki yetimin Bahai Bey tarafından besleme olarak alınması anlatılır. Hikmet ile Enise'nin hayatının ilk kısmı *Mehcure*'de anlatılmıştır. Hikmet ile Enise önce annelerinin ardında babalarının ölümüyle yetim ve öksüz kalırlar. Ellerinde sahip olabilecekleri para, servet, sanat hiçbir şey yoktur. Babalarının öldüğü ilk akşam Mükerrem'in intihar mektubunu verdiği zatın evinde kalan Hikmet ile Enise bir hafta kadar burada misafir olurlar. Fakat ev sahibesinin kötü davranışı ve evdeki çocukların tahkir ve alay edici hareketleri ikinci günden itibaren başlar. Babaları bunların göstermiş olduğu muameleden ziyadesiyle müteessir olur. Bununla birlikte bir hafta boyunca tanıdıklarına ve dostlarına besleme isteyip istemediklerini sorar, kısa süre sonra cevap gelir. Hikmet ile Enise'yi Bahai Efendi isimli kibar bir zat evlatlığa alır.

İkinci bölümde Bahai Efendi, karısı Naime ve Kızı Münire tanıtılır. Ticaretle uğraşarak zengin olan Bahai Efendi, dört evlilik yapmış ve evliliklerinde on tane çocuğu olmuştur. Fakat çocuklarından en küçükleri Münire'den başka hepsi çocukken ölür. Eşlerinden ikisi daha gençken çocuklarıyla birlikte ölmüş, üçüncüsü görülen bazı su-i ahvali üzere boşanılmış, son zamanlarında Bahai Efendi'nin yalnız Münire ile onun annesi olan dördüncü hanımı Naime'den başka kimsesi kalmamıştır. Bahai Efendi'nin Çerkez asıllı karısı Naime Hanım, kötü bir yaratılışa, gönül yıkan bir lisana, 'bir tavr-ı garibe', 'bir fikr-i batıla' sahiptir. Bahai Efendi'ye karşı sükût ve tevazu ile muamele gösterse bile evdeki diğer hizmetçi ve uşaklara hiddet ve şiddetle muamele eder. O, eve geldikten sonra ev halkı huzursuz olduğundan bir kısmı da evi terk eder. Nitekim Hikmet ile Enise onlarına evine besleme olarak alındıktan sonra, -kızı Münire ile birlikte- bu iki yetime de son derece kötü muamelede bulunurlar.

Münire ise, Bahai Efendi ile Naime'nin kızıdır. İzdivaçlarının üçüncü senesinde doğmuştur. Hikmet ile Enise onların evine geldiğinde dokuz yaşına girmiş olan Münire, gönül kırma, can yakma gibi özellikleriyle validesine benzer. Münire, lisanıyla kalp kırar, yumruğuyla başkalarına vurmasına rağmen hiçbir hareketinden mesul olmadığı gibi menfi eylemlerine karşın validesi kızının bu davranışıyla iftihar eder. Münire, daima yanında bulunup beraber oynamak üzere ufak bir cariye alınmasını ister. Esasen Bahai Efendi, bu fıtrattaki kızına cariye alıp gelen çocuğun hayatını karartmak istemez, fakat Hikmet'i ilk gördüğünde ve hikâyesini dinledikten sonra onları evine almaya karar verir. Ancak Münire de tıpkı annesi gibi Hikmet ve Enise'ye çok kötü davranır.

Üçüncü bölümde Naime ve Münire'nin Hikmet ile Enise'ye kötü muamelelerinden bahsedilir. Bahai Efendi, Hikmet ile Enise'yi evin haremine getirip Naime'ye tavsiyelerde bulunarak onların başından geçen olayları anlatır. Nitekim can yakmaktan oldukça zevk alan Naime, çocukların hikâyesinden etkilenmez, hatta Mükerrem'in Mehcure'yi hastaneye yatırması olayında Mükerrem'e hak vererek "*Zavallı herif başka ne yapsın*" (Vecihi, 1314: 30) der. Bahai Efendi, hikâyeyi sonuna kadar anlatıp onların gönüllerini kırmamalarını tavsiye ettiğinde Naime "*Amma uğursuz; kademsiz biçarelermiş*" (Vecihi, 1314: 31) cevabını verir, daha sonra Naime, kızı Münire'yi çağırarak "*bunların biri senin kölen, diğeri de halayıkın*" (Vecihi, 1314: 31) şeklinde ifadede bulunur. Enise, en küçüğü olduğundan yaşananlardan en çok etkilenen kişi olur. Babasının ölümünden sonraki ilk hafta doğru dürüst yemek yemediği gibi uyuyamamıştır. Ayrıca bir hafta boyunca kaldıkları ev ile Bahai Bey'in konağı arasındaki mesafe çok uzun olduğundan konağa geldiğinde iyice yorgun düşer. Münire ile Naime onların bu durumuna hiç merhamet göstermez, onları bir buçuk saat ayakta bekletildikten sonra Naime, Nevnihal isimli cariyeyi çağırarak çocukları onun odasına götürmelerini ve Münire'nin eski elbiselerinden üzerlerine kıyafet vermelerini ister. Bu menfi davranışlarından cesaret alan kalfalar da çocuklara iyi davranmazlar. Onlara karşı iyi davranan sadece Bahai Efendi olur, ancak onun da karısına ve kızına söz geçirecek bir iktidarı yoktur. Münire, Hikmet ile Enise'nin gelmelerine memnun olur, ama onların isimleri şehirli ismidir. Bu nedenle Hikmet'in isminin Hurşit, Enise'nin isminin de Dilruba olarak değiştirilmesini istenir. Hikmet, annesinden kalan tek hatıra olan isminin değiştirilmemesi için Bahai Efendi'ye başvurduğunda Naime, ilk günden şikâyete başladığı için Hikmet'i döver. Uzun tartışmalar sonucunda Enise'nin isminin Dilara olarak değiştirilmesi kararlaştırılır.

Dördüncü bölümde Münire ile Hikmet'in birlikte okula gitmeleri, okulda Hikmet'e iyi davranan Akile ve ailesi anlatılır. Yedi yaşındayken mektebe verilen Münire'nin tahsile rağbeti olmadığından ve gabavetinden bir ayda öğrenilecek konuyu bir senede öğrenemez. Bu nedenle dokuz yaşına geldiğinde hala birinci sınıfa devam etmesine rağmen mektebe gitmeyi çok ister. Mektepte kendi yaşında çocuklar olmasının yanı sıra edepsiz hevesatına dair istediği konuları konuşabileceği çok erazil vardır. Münire, buradaki çocukların çoğunun kalbini kırar, edepsiz konulardan utanmadan bahseder.

Münire, mektebe Hikmet ile birlikte gider. Hikmet'in kendisiyle birlikte mektebe gitmesini istemesi Hikmet için iyi niyet beslemesinden dolayı değildir. Hikmet, Münire'nin hizmetini görür, ayakkabılarını silmekte, ayakta onun emirlerine amade durur. Buna rağmen Hikmet günde bir iki defa Münire'den dayak yemektedir. Akile isimli zengin bir kız da Münire'nin gittiği mektebe gitmektedir, fakat onun, hoşlanmadığı Münire'nin Hikmet hakkındaki muamelesini gördükçe bir kat daha nefret eder. Akile, Hikmet'e merhamet eder, ona gizlice yemek verir. Hatta Hikmet'i kendi hizmetine aldırmayı babası Cazip Bey'e talepte bulunur, Cazip Bey, Bahai Bey'le dostluğu bulunduğundan bu isteğin münasip olmayacağı söyler.

Cazip Bey, Hikmet ve Enise'nin durumunu kızından dolayı bilmektedir, fakat Bahai Efendi'ye saygısızlık olmaması için onlardan söz etmez. İki sene sonra Enise, şiddetli hummaya yakalanır. Bu sırada Hikmet'in hanımefendiyi eleştirmesi üzerine Naime önce Hikmet'i, sonra da Enise'yi yerlere çarparak döver. Bu durum, Bahai Efendi'yi son derece müteessir eder, hayatında ilk defa hanımını azarlar ve çocukları elinden tutup selamlığa getirir. Bahai Bey, bu hadise vuku bulduğunda orada bulunan Cazip Beye, çocukların çektiği sıkıntıları anlatınca Cazip Bey, onları kendi evine almayı önerince Bahai Bey bu öneriyi memnuniyetle kabul eder.

Beşinci bölümde Cazip Bey ve ailesi hakkında bilgi verilir, Cazip Bey'in Hikmet ile Enise'yi kendi evine alması anlatılır. Cazip Bey, Bahai Beyin evinde yaşanan hadiseden iki gün sonra Hikmet ile Enise'yi Bahai Bey'in evinden alarak kendi konağına getirir. Yapılan mekân değişikliği iki yetim için kötü günlerin sonu olur, bundan sonra bu iki yetim arık kötü bir muamele görmezler, bundan sonraki hayatları mesut bir şekilde geçirirler.

Edirneli tüccar bir zatın oğlu Cazip Bey, iş için babasıyla İstanbul'a gelerek babasının ölümünden sonra Edirne'deki taşınmazını satarak İs-

tanbul'a yerleşir. Cazip Bey'in çok akıllı olan validesi, kız kardeşi ile Cazip Bey'e bakarak servetlerini çok güzel idare ederler. Cazip Bey, on sekiz yaşındayken Nazende Hanım ile evlenir, evlendikten dört sene sonra Akile doğar. Cazip Bey'in kız kardeşi, Faiz isimli bir erkek çocuk doğurduktan sonra vefat eder. Bu nedenle Cazip Bey, Faiz'i yanına alarak Akile ile birlikte büyütür.

Altıncı bölümde Rana ve Rıfkı'nın durumları anlatılır. Mükerrem'in intiharı Rana'ya pek tesir etmediği gibi zaman geçtikçe Rana'nın yüzsüzlüğe da artar. Lüzumundan fazla sözü sevmeyen Rıfkı, Rana'nın eylemlerinden ve söylemlerinden pek de memnun olmaz. Rıfkı oldukça iyi durumda bir aileden doğmuş, evin tek çocuğudur. Yirmi üç yaşına kadar anne babasıyla birlikte mutlu yaşar. Huysuz bir çocuk olduğundan ve evde annesini bıktırdığından dört yaşında mektebe verilir. Fakat mektebe zorla gider, babasından dayak yemeden mektebe gitmez, haftada bir iki gün mektepten erken kaçtığından sokakta onu ararlar. Yedi, sekiz yaşlarına geldiğinde kendinden zayıf olanları dövmeye başlar, mektebe başladıktan sonra öğrencilerin dörtte biri mektebi bırakır. On yaşına kadar doğru dürüst bir şey öğrenemez, On dört yaşında alkolik olup kötü durumlara düşer. Yirmi üç yaşını bitirdiğinde babası vefat eder, annesi ve kız kardeşiyle bir iki sene sefil bir hayat yaşar. Daha sonra bir müddet durumu düzelir, fakat işret âlemlerini iyi bildiğinden Mükerrem gibi rica ve niyaza müsait değildir. Rana ile Rıfkı'nın evliliklerinden iki ay sonra durumları değişmeye başlar. Rana, tıpkı Mükerrem'de olduğu gibi Rıfkı'ya olan aşkı da iki ayda biter, Rıfkı'ya da hakarete hazırlanır, fakat Rıfkı, Mükerrem gibi bir yapıya sahip olmadığından Rana, gezmelere gitmek için izin istediğinde Rıfkı ona izin vermez. Bir hafta sonra Rana izinsiz pederinin evine gittiği için Rıfkı, onu yataklara düşünceye kadar döver. Rana, daha önceki kocalarından ve babasından hiçbir sille yememiştir. Rana, Rıfkı'dan ayrılmak için babasının evine gitmiş, ancak bu üçüncü vukuat olduğu için babasından yüz görmez. Rıfkı'nın yazdığı tehdit mektubu üzerine birkaç gün sonra eve dönmeye mecbur kalır.

Yedinci bölümde, Hikmet ile Enise'nin Cazip Bey'in hanesinde gördüğü iyi muamele üzerinde durulur. Hikmet ile Enise Cazip Bey'in evinde çok iyi karşılanırlar. Konakta ikisi için ayrı bir oda, iki küçük karyola, bir dadı tayin olunur. Hikmet, mektepte Akile'nin tacizinden kurtulamaz düşüncesiyle Akile de mektebi terk eder, evde Hikmet ve Akile için ayrı hoca tutulur. Cazib Bey ile hanımı onları çocuklarından ayrı görmezler. Hikmet ile Enise haftada bir iki defa annesinin kabrine giderler. Cazip Bey, peder ve valideleri için musanna birer taş yaptırır. Hikmet ile Enise annesinin mezarını ziyaret ettiğinde mükemmel şe-

kilde yapılmış mezar taşını görünce önce annesinin mezarının yerine başkasını gömdüklerini düşünseler de daha sonra işin aslını öğrenirler. Annelerinin ziyaretinden dönüşte babalarının mezarını da ziyaret ederler ve onu da gayet mamur yapılmış gördükleri için mesrur olurlar.

Cazip Bey'in en büyük saadetlerinden biri bu iki çocuğun mutlu olduğunu ve ilerde mesut bir hayat yaşadıklarını görmektir. Çocuklara daha önce yaşadıkları acıyı unutturmak için elinden gelen fedakârlığı yaptığı gibi onların geleceklerini de düşünür. Onları, Akile'ye kalacak olan mirasına hissedar etmeyi, hatta ilerde Hikmet bu şekilde eğitim ve ahlakını muhafaza edebilirse onu kendine damat edinmeyi düşünür. Fakat bu fikrinin uzun zaman hanımına açmayan Cazip Bey, Hikmet ile Enise mezardan döndükleri gün yaşanan duygusal anlardan sonra durumu hanımına açar. Cazip Bey'in hanımı insanları zenginliğine, makamına göre değerlendiren biri değildir. İnsanlara ahlakına, terbiyesine göre değer verdiğinden Hikmet'in Akile ile evlenmesinde kendisi de herhangi bir sakınca görmez. Bu esnada Hikmet on dört yaşına geldiğinden İslami kurallar nedeniyle artık Akile ile birbirlerini görmeleri yasaklanır. Bu durum Hikmet'e çok zor gelir. Akile de bu durumdan belki Hikmet'ten ziyade müteessir olur. Ayrılıkları bir ay böyle müteessir bir şekilde devam eder. Cazip Bey, Hikmet'i yanına çağırarak şeriatın hükmünün birbirlerinin görmelerine engel olduğunu, fakat yine şeriatın başka bir hükmü gereğince ilerde birbirlerini görebileceklerini, bu vakte kadar da dersine ve vazifesine iyi çalışması gerektiğini söyler. Hikmet, bu sözlerden Cazip Bey'in maksadını anlar. Cazip Bey'in bu konuşmasından sonra, zaman ikisi için de teessür yerine tatlı bir müddet-i muaşaka halini alır. Hikmet, on dokuz yaşına geldiğinde derslerde son derece başarılı bir öğrenci olur.

Sekizinci bölümde Hikmet ile Akile'nin düğünü anlatılır. Yirmi yedi yaşına gelen Hikmet, Cazip Bey'in Boğaziçi'nde sayfiyesinde bir mayıs ayında Akile ile evlenerek zifafa girer. Hikmet zifaf gecesinde annesini babasını yaşadıklarını, babası ile Rana'nın zifafını düşünüp hüzünlendiğinden ağlar. Akile de ona iştirak edip teselli verir, bir saat sonra o siyah bulutlar dağılır, tatlı tebessümler yüz gösterir. Bu izdivaç öyle bir mesudiyetin mukaddimesi olur.

Dokuzuncu bölümde, Bahai Bey ve ailesinin durumu anlatılır. Bahai Bey, karısından çektiği yetmezmiş gibi kızından da oldukça bizar olur. Münire, on dört, on beş yaşlarına geldiğinde, kötü ahlakı o kadar üst dereceye çıkar ki memduh tabir edilecek hiçbir hasleti yoktur. Validesi Naime Hanım da bilenlerin ve duyanların nefretini kazanmış olan Müni-

re'yi çok takdir eder, her davranışı güzel görür, kızının en büyük hamisi olur, babası kızına kızacak, tehdit edecek olsa ona mani olur ve adama şiddetle karşılık verir. Münire, yirmi iki yaşına geldiği halde ona rağbet gösteren biri çıkmaz. Onun vukuatlarından haberdar olmayan Mahir Bey izdivacına talip olur. İyi bir aileye mensup iyi terbiye gören Mahir Bey, henüz doğmadan pederinden yetim kalmış, on sekiz, on dokuz yaşındayken de annesi ölmüştür. Ondan sonra aileden iyi bir servet kalmış, fakat yaşının küçüklüğü hasebiyle servetini idare edememiş, etrafındaki şeytan kılıklı insanlar sayesinde çabucak tüketmiştir. O, Münire'yi istediği zaman yirmi beş yaşına gelmiş ve o zamana kadar elinde ikamet ettiği sahilhaneden başka bir şey kalmamıştır. Bahai Bey, Münire'ye bir koca bulanı mükâfatlandıracağını söyler. Bahai Bey'in etrafında bulunan birisi bu mükâfata nail olmak için Mahir'e tavassut etmiş ve Mahir'den hiçbir şey istenmeyerek Münire ile evlendirilir. Gözü yükseklerde olan izdivacı teskin-i hevesat için isteyen Münire, normalde Mahir gibi dar gelirli bir adamı cariyesine bile layık görmezdi, fakat hırs ve heva saikasıyla bu izdivaca annesini de kendisi ikna eder. Mahir, serveti elinden gitmiş olmakla birlikte güzel ahlaklı ve güzel terbiyesini muhafaza eder. Mahir, evlendikleri gecenin daha ikinci saatinde Münire ile evlendiğine pişman olur, hatta evden kaçmayı düşünür. Münire, Mahir'e hizmetçi gibi davranır, onun fakirliğinden dolayı adeta ona hakaret eder, emirler verir, emirlerini yerine getirmeyince onu azarlardı. Mahir, yine böyle bir hakarete mazur kaldığı bir konuşmanın ardından şemsiyesini alarak evi terk eder ve dört ay eve gelmez. Mahir, o süre zarfında Münire'den boşamayı düşünse de Bahai Efendi onu bu fikrinden vazgeçirir. Dört ay sonra Bahai Efendi'nin tavassutuyla tekrar bir araya gelirler, ancak ikinci gün eski tartışmalar tekrar başlar. Bahai Efendi'nin ölümünden üç ay sonra Mahir, Münire ile kavga ettikten sonra evden ayrılır. Münire'nin kötü ahlakı ve şöhreti herkesçe bilindiği için ona talip olan kimse çıkmaz. Bu sefer Münire, önüne gelene talip olup teşebbüse girişmesine rağmen ona rağbet eden olmayınca Mahir ile tekrar bir araya gelmek ister, ama Mahir bu teklifi kabul etmez.

Münire, her cuma ve pazar günleri mesirelere gider ve gizli ülfetlere başlar. Baharın ilk günlerinde bir pazar günü araba ile Kâğıthane mesiresindeyken Rıfkı adında birine teklifte bulunur. Ancak Rıfkı, kendisini Mesut ismiyle tanıtır ve sıklıkla buluşurlar. Rıfkı, kıyafet, mücevher ve bindiği arabadan büyük bir servet sahibi olduğunu anladığı Münire'yi kolayca elde edebilmek için nazikâne muamele göstererek Münire'yi kendine celp eyler. Münire, Rıfkı'ya evlenme teklif etmeyi düşünür, ancak Rıfkı'nın hüviyeti, mesleği, ikametgâhı ve evli olup olmadığı hakkında

bilgisi olmamasına rağmen Rıfkı'ya evlenme teklifinde bulunmaya karar verir ve Rıfkı'ya bu yolda bir tezkere gönderir. Fakat Rıfkı, şimdilik bazı mahzurlar bulunduğu gerekçesiyle bu teklifi bir zaman ertelemeleri gerektiğini, yalnız istedikleri kadar ülfet ve muhabbette sakınca görmediğini ifade eder. Münire, evlilik yolunda birkaç tezkire daha göndermesine karşın aynı türden cevaplar alır. Bu cevaplar karşısında yine de birlikte yaşamaya kararlı olan Münire, bu zaman esnasında Rıfkı'nın fakir sayılacak biri ve kalem kâtiplerinden olduğunu anlar. Üçüncü aydan sonra Münire, Rıfkı'dan soğur hatta nefret etmeye başlar. Münire, artık Rıfkı'dan istiğna gösterir ve o para istediğinde artık vermemeye başlar. Bir ay sonra Rıfkı'nın para istemesi üzerine aralarında geçen bir diyalogdan sonra Münire, Rıfkı'yı terk etmeye karar verir. Münire, Rıfkı için yağlı bir kapı olduğundan Rıfkı, ondan ayrılmak istemez ve bu durumdan üzüntü duyar.

Onuncu bölümde, Rana, Rıfkı ve Münire'nin ahvali anlatılır. Rana ile Rıfkı evliliklerinin ikinci ayından itibaren birbirleriyle geçinememeye, kavga etmeye başlar ve Rana, Rıfkı'dan boşanmak ister. Daima kendi hevesi peşinde koşan, meşrebine uygun kadınlarla görüşen ve haftalarca eve gelmeyen Rıfkı, böylece Rana'ya istediği kişiyle gezip görüşmesi için olanak sağlar. Rana, Rıfkı'nın nikâhında geçirdiği süre zarfında birkaç dost edinmesine rağmen Rıfkı tarafından işitilmemiştir. Bu süre zarfında Rıfkı da müstear isimler kullanarak pek çok dost ve maşuka edinir, onlarla birlikte olur ve onlardan ayrılır. Bu ayrılıklar, onun için önemli değildir, fakat Münire'den ayrılması onu oldukça etkiler. Onun için aynı zamanda para kaynağı olan Münire ile tekrar bir araya gelmek için çaba sarf eder. Çabaları sonuç vermeyince Münire'yi tehditle ve korkutarak arzusuna ram etmeyi düşünür. Onu, diğer sevgililerine karşı arada bir olay çıkararak o sayede başkalarıyla ülfetin önünü kesip kendine mecbur bırakmayı çalışır.

Münire, Rıfkı'dan ayrıldıktan sonra Raci Bey isimli biriyle ülfete başlar. Rıfkı gibi Münire'den geçinen biri olmayan Raci, Münire'nin iki katı servete sahiptir. Otuz beş yaşında, henüz hiç evlenmemiş, ömrünü sefihane eğlencelerle geçirir, Boğaziçi'nde biraderi Hadi Bey ile birlikte köşklerine haftada birkaç gün giderek eğlenirler. Daha önce evlenmiş olan Hadi Bey'in eşi vefat etmiştir. Hanımının sağlığında da sefahat hayatına düşkün ve ahlaksız kadınların pek çoğu ile birlikte olduğu kadınlardan biri de Rana'dır. O, Hadi Bey ile birkaç sene evvel görüşmüş ve Hadi Bey'e başka kadınların getirilmesine aracılık ettiğinden münasebetleri devam eder.

Rıfkı, bu âlemlerde yetişmiş olmasına rağmen Rana'nın Hadi Bey ile olan durumuna vakıf değildir. Münire'nin servetini kaybetme telaşında olan Rıfkı, her cuma ve pazar günleri mesirelerde gölge gibi onun arabasının peşinden dolaşır, konağına bakan sokakta bir kahvede oturarak kendisini takip eder. Rıfkı'nın bu durumu, mahalle halkının dikkatini çektiğinden onun duyacağı şekilde Münire'nin bir delikanlıyla birlikte olduğunu konuşmaya başlarlar. Rıfkı bu konuşmaları duyduktan sonra işini gücünü bırakıp onu takip etmeye devam eder. Münire köşkün kapısına gelip kapıyı çalınca pencereden yakışıklı bir adamın çıktığını gören Rıfkı, Münire'yi bu adamdan ayırmanın muhal olduğunu anlar. Münire, içeri girdikten sonra Rıfkı köşkün yakınında bir meyhaneye gidip rakı içmeye başlar. Meyhane'de bahçıvan ve ekmekçinin köşkün ahvali hakkındaki konuşmalarına kulak misafiri olur. Bahçıvan ile ekmekçi köşkün sahiplerinin eve kadın getirdikleri, Raci Bey'in yeni bir sevgili (Münire) bulduğu ve bu gün de köşke geldiği, bu gece köşkte âlem olacağı şeklinde konuşurlar.

On birinci bölümde Rıfkı'nın Hadi Beylerin köşküne gizlice girip Münire'yi vurması, daha sonra hapse düşmesi ve hapisteki ölümü anlatılır. Meyhane kapandıktan sonra Rıfkı, sarhoş olarak köşkün kapısına gelir, içeri girmeyi düşünür, köşkün etrafında dolaştıktan sonra yorgunluktan ve sarhoşluktan oturur. Burada köşkten gelen kadın sesleri ve fasılları işittikçe hiddetlenir ve bir şekilde içeri girmeye çalışır. Nitekim bir ağaca tırmanarak oradan köşkün bahçesine girer, Münire'yi izlerken birden Rana'yı da orada görünce kan beynine sıçrar, akabinde bir silah sesi duyulur. Feryat ve bağrışmalar içinde alnından vurulan Rana, yere yığılır. Silah sesini duyan uşaklar içeri girerler, o esnada kaçmaya çalışan Rıfkı baldırından vurularak yakalanır. Biraz dövüldükten sonra hükümete teslim edilir. Kaçmaya çalıştığı gece almış oluğu yaradan dolayı hapiste bir ay kaldıktan sonra ölür.

On ikinci bölümde Münire'nin durumu anlatılır. Rana'nın vurularak ölmesinden oldukça müteessir olan Münire, hastalanıp yatağa düşer. Bu olay, Boğaziçi'nde şüyu bulur ve Münire'nin evde olmadığı ahali arasında konuşulur. Münire, o olaydan sonra artık her istediği ile birlikte olmaz, kimse de onunla evlenmek istemez. Bu durum bir sene böyle devam ettikten sonra Münire, tekrar eskisi gibi olmaya başlasa de o olayın etkisinden tamamen kurtulamaz. Bununla birlikte üçünü aşkı olarak kurnaz bir adam bulur, altı yedi ay kimsenin haberi olmadan birlikte olurlar. Rana'nın ölümünden üç sene sonra Münire'nin annesi eziyetli bir hastalık neticesinde ölür. Annesinin ölümünden sonra evin idaresi Münire'ye kalır. Bahsi geçen kurnaz adam Münire'nin servetinden is-

tifade etmek için onunla evlenir, evliliklerinden bir ay sonra Münire, bütün emlak ve senetlerini ona teslim eder. Dört sene evlilikleri devam ettikten sonra ayılırlar. Ancak bütün varlığını kurnaz adama veren Münire'nin elinde sadece oturduğu konak, çekmecesindeki para ve mücevherleri kalır.

On üçüncü bölümde Hikmet ve Enise'nin ahvali anlatılır. Hikmet'in Akile ile mutlu evlilikleri nasıl başladıysa öyle devam eder. Cazip Bey ve hanımı Enise'yi yeğeni Faiz ile evlendirmek tasavvurundadırlar. Fakat gençliğe yeni adım attıkları dönemde Faiz, hastalıktan dolayı vefat ettiğinden tasavvurları gerçekleşmez. Daha önce Münire ile kötü bir evlilik geçirip boşandığından bir süre evlenmeyi düşünmeyen Mahir, arkadaş çevresinin mutlu evliliklerini görünce evlenmeye karar verir ve kendisine tavsiye olunan Enise'ye talip olur. Zira Cazip Bey, Enise ile evlenecek kişinin iç güveyisi olmasını ister. Esasen Mahir, öksüz yetim bir kız arar, Mahir Bey'in iç güveysi şartı Mahir'i düşündürür hatta vazgeçme noktasına getirmesine rağmen daha sonra iç güveyisi olmayı kabul ederek Enise ile evlenir. Hikmet ile Akile evliliklerinden iki buçuk sene sonra bir kızları; Enise ile Mahir'in de evliliklerinin ikinci yılında bir kızları dünyaya gelir. Hikmet'in kızına Mahmure, Enise'nin kızına da Şefika isimleri verilir. Cazip Bey, servetinin yarısını Hikmet ile Akile'ye yarısını da Enise ile Mahire'ye ayırır. Hikmet'in evliliğinden on sene Cazip Bey, ondan üç sene sonra da Nazende Hanım vefat eder.

On dördüncü bölümde, Münire'nin Cazip Bey'den sonraki durumu anlatılır. Cazip Bey'in ölümünden on sene sonra Münire fakr u zarurete düştüğü ve sefilane bir hayat yaşadığı işitilir. Münire, ikinci eşinden de ayrıldıktan sonra elinde kalan servetiyle istediği yerleri gezip dolaşır, zamanla elindeki mülkleri satar ve zarurete düşer. Hikmet, Münire'nin bu durumunu tahkik ettirir. Akile ile Enise bizzat arayıp Münire'yi bulurlar, onların oturabileceği ufak bir ev kiralarlar. Yanına yaşlı bir hizmetçi ve bir uşak verip akabinde ona aylık bir maaş bağlarlar. Münire, bundan sonra eski yaşantısına tövbe eder, bir sene sonra da talibi çıkar ve evlenir.

2. Zaman ve Mekân

Roman, Mükerrem'in intiharından itibaren başlar. Bu olay esnasında romanın başkarakteri olan Hikmet sekiz yaşındadır. Romandaki zaman dilimlerini Hikmet'in yaşına göre takip etmek mümkündür. Hikmet, iki sene Bahai Bey'in konağında kalır, iki sene sonra da Cazip Bey'in konağına yerleşir. Hikmet on dört yaşındayken İslamî kurallar gereği Akile ile birbirlerini görmeleri yasaklanır. Hikmet'in on dokuz

yaşındaki kişilik özellikleri anlatılır. Hikmet, yirmi yedi yaşındayken Akile ile evlenir. Bu düğünden on sene sonra Cazip Bey, onun ölümünden üç sene sonra da Nazende Hanım ölür. Dolayısıyla romanın sonunda Hikmet kırklı yaşlarındadır.

Romanda ortalama otuz iki senelik bir zaman dilimi anlatılır. Zaman olarak olayların yoğunlaştığı altı, yedi ile on üç sene sonrasına atlama yapıldığı dönemler vardır. Yazar, Hikmet ve Enise'nin durumunu anlattıktan sonra geri dönüşler yaparak Rana, Rıfkı ve Münire gibi diğer kahramanlar hakkında bilgiler verilir.

Romanın geçtiği mekân İstanbul ve Boğaziçi'dir. *Mehcure*, romanında Karagümrük, Yenibahçe, Çırpıcı gibi semt isimleri verilmişken, *Hikmet* romanında sadece Kâğıthane ve Çırpıcı mesirelerinin isimleri verilmiştir. Roman kahramanlarının Boğaziçi'nde bulunan konaklarında geçen olaylarda da sadece Boğaziçi denilmiş yine semt ismi verilmemiştir.

3. Romanın Kahramanları

3.1. Hikmet: Mehcure ile Mükerrem'in evliliklerinin üçüncü yılında dünyaya gelen Hikmet'in ismi, dedesi Akif Bey'in tavsiyesiyle verilir. Babasından güzel bir terbiye görmemesine rağmen Akif Bey geleneğinden gelen annesinden aldığı terbiyeyle büyür. Mizaç olarak dedesi Akif Efendi'ye benzer, onun kadar zeki ve âlicenaptır. Annesi öldüğünde altı, yedi yaşlarındadır, Bahai Bey'in hanesine geldiğinde sekiz, Cazip Bey'in hanesine geldiğinde ise on yaşındadır. Bahai Bey'in evine geldikten sonra daha önce ilkokul birinci sınıfı okumuş olduğu halde Münire'nin isteği üzerine onunla birlikte okula gider, onun hizmetini görür, ayakkabılarını siler, ayakta onun emirlerine amade durur. Çektiği eziyetlere tahammül etmeye çalışan Hikmet'in hasbihal ettiği tek kişi Akile'dir. Cazip Bey'in konağındayken onun en çok sevdiği şey ders çalışmaktır. Cazip Bey ile hanımı da onu ders çalışma konusunda teşvik ederler. Derslerini Akile ile birlikte müzakere yapar, ona karşı saf ve masum bir muhabbet besler, derslerini bitirdikten sonra bahçelerinde birlikte gezerler. On dört yaşına geldiğinde muhakeme-i akliyesi tekâmül ettiğinden Akile ile birbirlerini görmeleri yasaklanır. Hikmet, yirmi yedi yaşına geldiğinde Akile ile evlenir, evliliklerinden iki buçuk sene sonra Mahmure isimli bir kızları olur.

3.2. Hikmet İle Enise'nin Babalarının Ölümünden Sonra Evinde Kaldıkları Adam: Romanda ismi verilmeyen bu adamın Mükerrem ile eski hukuku vardır. Mehcure ile Rana'nın vakalarını bildiğinden Mükerrem'den nefret eder. Bu zat, fart-ı merhamet sahibi olduğundan uzun

süre Hikmet ile Enise'ye bakmak ister, fakat eşi ve beş çocuğunu güçlükle geçindirir. Bunun yanı sıra çocukları da oldukça kötü huylu olan karısına benzediğinden onların bu iki yetime kötü davranacağını bilir. Bu durumdan dolayı ruh azabı çeker; Hikmet ile Enise'nin ağlamasına iştirak eder. Bu kişi, Hikmet ile Enise'yi bir hafta evinde ağırladıktan sonra Bahai Efendi'ye besleme olarak verilmelerini sağlar.

3.3. Bahai Efendi: Ticaretle iştigal ederek oldukça zengin olan Bahai Efendi dört defa evlenir, evliliklerinden on çocuğu olur. Ancak çocuklarından en küçüğü Münire'den başka hepsi çocukken, eşlerinden ikisi daha gençken çocuklarıyla birlikte ölmüştür. Üçüncü eşinden de görülen bazı su-i ahvali üzere boşanmış, son zamanlarında Bahai Efendi'nin yalnız Münire ile onun annesi olan dördüncü hanımı Naime'den başka kimsesi kalmamıştır. Henüz on dokuz yaşındayken evlendiği ilk eşinin dört sene sonra iki çocuğuyla ölümü kalbini yaralar, ondan sonra üç defa daha evlenir. Aradan yirmi sekiz, otuz sene geçmiş olduğu halde ilk eşini her hafta rüyasında görür ve her ay onun için ağlar. Aile kıymeti bilen, Bahai Efendi, Hikmet ve Enise'ye iyi davranır. Bahai Efendi, Hikmet ve Enise'nin durumunu gördükçe eşi ve kızı yüzünden sevap yerine günaha girdiğini düşünerek vicdan azabı çeker. Bahai Efendi, Hikmet ile Enise'yi kendi eşi ve kızının zulmünden kurtarmak için Cazip Bey'e gönüllü olarak verir.

3.4. Naime Hanım: Bahai Efendi'nin Çerkes asıllı dördüncü karısıdır. Kendisine sonradan Naime ismi verilir. Bahai Bey ile evlenene kadar sefalet ve zorluk içinde yaşarken evlilikten sonra ummadığı bir saadete nail olur. Kötü bir yaratılışa, gönül yıkan bir lisana, bir tavr-ı garibe, bir fikr-i batıla sahip olan Naime, gördüğü nimetlere gece gündüz şükretmesi lazımken bilakis her istediğine kavuştukça fenalıktan başka bir şey istemeyen biridir. O, eve geldikten sonra ev halkı huzursuz olur, bir kısmı da evden çıkar. Bahai Efendi'ye karşı sükût ve tevazu ile muamele gösterse de evdeki diğer hizmetçi ve uşaklara hiddet ve şiddetle muamele eder. Nitekim Hikmet ile Enise onlarına evine besleme olarak alındıktan sonra, -kızı Münire ile birlikte- bu iki yetime de son derece kötü muamelelerde bulunur. Onların bu kötü muamelesi dolayısıyla Bahai Efendi Hikmet ve Enise'yi onların elinden kurtarmak için Cazip Bey'e verir. Naime, Rana'nın öldüğü geceden üç sene sonra şiddetli ve eziyetli bir hastalık neticesinde ölür.

3.5. Münire: Bahai Efendi ile Naime'nin izdivaçlarının üçüncü senesinde doğan Münire doğduğu gün Bahai Efendi'nin boşadığı eşinden olan çocuğu ölür. Kötü bir karaktere sahip olduğundan ve herkesle kavga

ettiğinden onu gören şeytan görmüş gibi besmele çeker, üç yaşına geldiğinde konuşmaya başlar. Gönül kırma, can yakma gibi özellikleriyle validesine benzer. Münire, dokuz yaşına girmesine rağmen halen birinci sınıfa gider. Gabavetiyle birlikte mektebe gitmeyi çok ister, çünkü kendi yaşında birçok çocuk bulunur ve edepsiz hevesatına dair istediği konuları konuşabileceği çok erazil vardır. Münire, mektepte çoğu çocuğun kalbini kırar ve edepsiz konulardan utanmadan bahseder. Yirmi iki yaşında Mahir ile evlenir, Mahir'e hizmetçi gibi davranır, onun fakirliğinden dolayı adeta ona hakaret eder, emirler verip azarlar, evliliklerinden iki sene sonra boşanırlar. Hevasatına düşkün Münire, Mahirle boşandıktan kısa bir süre sonra (altı yedi ay) seyir yerlerine gitmeye başlar, Kâğıthane mesiresinde Rıfkı ile tanışıp sevgili olurlar. Rıfkı, ona isminin Mesut olduğunu söyler, ilişkileri üç ay sürdükten sonra Rıfkı'dan nefret etmeye başlar ve ayılırlar. Rıfkı'dan ayrıldıktan sonra ilk hafta Raci Bey isimli birini bularak onunla gizlice ülfete başlar, haftada bir iki gece Raci Bey'in Boğaziçi'ndeki köşküne gidip orada kalır. Rıfkı'nın Rana'yı vurmasından sonra bir müddet bu işlerden el etek çeker, fakat daha sonra tekrar mesirelere gitmeye devam eder, burada kurnaz bir adamla tanışarak evlenir. Bu adam onun malını, mülkünü kendi üstüne geçirdikten sonra Münire'yi boşar. Münire, daha sonra bir müddet sefil bir hayat yaşar. Nihayetinde Hikmet ona maaş bağlayıp bir ev tutar, akabinde evlenerek düzgün bir hayat yaşamaya başlar.

3.6. Enise: Mehcure ile Mükerrem'in kızıdır. Mehcure'nin ölümünden sonra henüz mektebe gidecek yaşta olmadığı halde Rana, onu evde görmek istemediği için okula gönderir. Annesi öldükten sonra Rana'nın, babasının ölümünden sonra ise Naime Hanım ve Münire'nin kötü muamele, dayak ve hakaretlerine maruz kalır. Bahai Bey'in evinde kaldığı bir yıl içerisinde Enise'nin sağlığı bozulur, ancak Naime ve Münire onun hastalığına inanmayarak, ondan sürekli hizmet beklerler. Cazip Bey'in hanesine geldikten sonra onlar için artık kötü günler son bulur. Cazip Bey, onu yeğeni Faiz ile evlendirmeyi düşünür, ancak Faiz'in genç yaşta ölümü üzerine bu düşünce gerçekleşmez ve Enise görücüye çıkarılır. Cazip Bey, kendi kızı gibi gördüğü Enise'nin gelin olarak başka bir eve gitmesini istemediğinden Mahir'i iç güveyisi alır. Münire'nin ilk kocası Mahir ile mutlu bir evlilik yaşar, evlendikten iki sene sonra Şefika ismi verdikleri bir kızları doğar.

3.7. Cazip Bey: Edirneli bir tüccarın oğludur. İş için babasıyla İstanbul'a gider, babasının ölümünden sonra Edirne'deki emlakini satar ve İstanbul'a yerleşir. On sekiz yaşındayken Nazende Hanım ile evlenir. Yüce bir yaratılışa sahip olan Cazip Bey'in en büyük saadetlerinden biri

Hikmet ile Enise'nin mutlu olduklarını ve ilerde mesut bir hayat yaşayacaklarını görmektir. Onların anne ve babalarının mezarlarına birer musanna taş yaptırır. Çocuklara daha önce yaşadıkları acıyı unutturmak gayesiyle elinden gelen fedakârlığı yaptığı gibi onların geleceklerini de düşünür. Onları Akile'ye kalacak mirasına hissedar etmeyi düşünür. Hikmet bu şekilde eğitim ve ahlakını muhafaza edebilirse onu kendine damat edinmeyi de planlar. Servetinin yarısını Hikmet ile Akile'ye, yarısını da Mahir ile Enise'ye vasiyet eder, Hikmet ile Akile'nin evliliğinden on sene sonra da vefat eder.

3.8. Nazende Hanım: Cazip Bey'in hanımıdır. O da Cazip Bey gibi merhametli iyi kalpli biridir. Hikmet ile Enise'nin hallerine acır, hatta onlar Bahai Bey'in evindeyken bu iki yetimi kaçırıp getirmesini kocası Cazip Bey'e önerir. Nazende Hanım, insanları zenginliklerine ve makamlarına göre değil, ahlakına ve terbiyesine göre değer verir. Dolayısıyla Hikmet'in Akile ile evlenmesinde bir sakınca görmez. Hikmet ile Akile'nin evliliğinden on üç sene sonra vefat eder.

3.9. Akile: Zengin ve kibarzade olan Akile, Cazip Bey'in kızıdır. Anlayışlı ve merhametli bir yapıya sahip Akile, sevmediği Münire'nin Hikmet hakkındaki muamelesini gördükçe ondan bir kat daha nefret eder. Hikmet'e merhamet eder, ona gizlice yemek verir, hatta Hikmet'i kendi hizmetine aldırmayı düşünür. Bu isteğini babasına ilettiğinde Cazip Bey, Bahai Bey'le dostluğu bulunduğundan bu isteğin münasip olmayacağının cevabını verir. Hikmet'in hali, Enise'nin hikâyesi onu müteessir ettiğinden onların gördüğü felaketi, kendi nefsinde görmüşçesine müteellim olur. Hoş endamlı güzel bakışlı bir kız olan Akile, iki mina-yı zümrüt gibi olan mavi gözlü, kumral saçlı, ekseriya sukuta, dudakları daima ibtisama meyyal, sükûnuyla da bir mana işrab eden, harekâtında ve edvarında bir cazibe olan konuşmasıyla gönül okşayan biri olduğundan görenleri kendine hayran bırakır.

3.10. Faiz: Cazip Bey'in hemşirezadesidir. Hikmet ile Enise, Cazip Bey'in evine gelmeden dört sene önce, Faiz bir yaşındayken anne-babası öldüğünden Cazip Beyler ile yaşar. Güzel ahlaklı olan Faiz, biraz zayıf ve her türlü hastalığa müsait bir yapıya sahip olduğundan mektep yaşı geldiği halde mektebe verilmez. Çocuk yaşta yakalandığı hastalıktan ölür.

3.11 Rana: Akil Efendi'nın kızıdır, on sekiz yaşında evlenir, bir sene sonra bazı olumsuzluklardan eşi tarafından boşanarak babasının evine gönderilir. Kara gözlü, verem hastaları gibi sarı benizli, sesi baykuş gibi musibetten haber veren çirkin görünümlüdür. Bu nedenle ayna

karşısında makyaj yaparak çok vakit geçirir. Yenibahçe civarında oturan ve gönül aldatmakta son derece maharetli olan Rana, kocasından ayrıldıktan sonra her pazar meşrebine uygun hizmetçi ile birlikte seyir yerlerine gider, hoşuna giden erkeklerle birlikte olup gönlünü eğlendirmek ve ağına düşürdüğü bir erkeğin nikâhına girmek emelindedir.

Rana, Mükerrem ile evlendikten ve eve alıştıktan sora Hikmet ile Enise'ye kötü davranmaya, onları azarlayıp dövmeye başlar. Çocuklar, Mükerrem evde olmadığı zaman eve giremezler. Rana'nın üç ay içerisinde Mükerrem'e karşı olan muhabbeti bittiğinden mesirelere gitmeye devam ettiği gibi gezmeleri de sıklaştırmaya başlar. Cuma ve pazar geceleri muhakkak Mürekkem ile kavga çıkarır, küser bu şekilde gezmeye gitmek için Mükerrem'den izin almış olur.

Rana, Mükerrem ile evlendikten üç ay sonra Rıfkı ile tanışır, onunla birlikte olarak Mükerrem'i aldatır, Rıfkı ile evlenebilmek için Mükerrem'den boşanır. Mükerrem'in intiharı Rana'ya pek tesir etmez. Rana, Rıfkı'nın nikâhında geçirdiği birkaç sene zarfında birkaç dost edinmesine karşın bunlar Rıfkı tarafından işitilmez. Rana'nın edindiği dostlardan biri de Hadi Bey'dir. Haftada bir iki gün Hadi ve Raci Beylerin Boğaziçi'ndeki eğlencelerine katılır. Rana, Hadi ve Raci beylerin köşkünde bir gece eğlencesi esnasında Rıfkı tarafından alnından vurularak öldürülür.

3.12. Rıfkı: Evin tek çocuğu olan Rıfkı, yirmi üç yaşına kadar anne babasıyla birlikte mutlu bir şekilde yaşar. Huysuz bir çocuk olduğundan ve evde annesini bıktırdığından dört yaşında mektebe verilir. Mektebe istemeden zorla gider, hatta babasından dayak yemeden mektebe gitmez, haftada bir iki gün mektepten erken kaçarak sokaklarda gezer. Yedi, sekiz yaşlarına geldiğinde kendinden zayıf olanları dövmeye başlar, o mektebe başladıktan sonra öğrencilerin dörtte biri mektebi bırakır. Yirmi üç yaşını bitirdiğinde babası vefat eder, annesi ve kız kardeşiyle bir iki sene sefil bir hayat yaşar. Rana ile Rıfkı'nın evliliklerinden iki ay sonra durumları değişmeye başlar, Rana, tıpkı Mükerrem'de olduğu gibi Rıfkı'ya olan aşkı da iki ayda biter. Rıfkı'ya da hakarete hazırlanır, fakat Rıfkı Mükerrem gibi olmadığından Rana, gezmelere gitmek için izin istediğinde ona izin vermez, bir hafta sonra izinsiz pederinin evine gittiği için Rıfkı'dan şiddet görür.

Romanın ilerleyen bölümlerinde Kâğıthane mesiresinde Münire ile tanışır, fakat kendini Mesut ismiyle tanıtır. Münire, Rıfkı ile evlenmek ister, ancak Rıfkı, bazı mazeretler ileri sürerek kabul etmez. Rıfkı, Münire'nin servetinden faydalanmaktadır, sürekli Münire'den para koparır. Mesut ismini kullanarak üç ay kadar da Münire ile ilişki yaşar, pek çok

kadınla yaşayıp ayrılmasına rağmen Münire'den ayrılmak onu etkilemiştir. Münire, onun için aynı zamanda para kaynağıdır. Münire'nin servetini kaybetme telaşı Rıfkı'yı çok müteessir eder, her cuma ve pazar günleri mesirelerde gölge gibi Münire'nin arabasının peşinden koşar. Rıfkı, Münire'yi Hadi ve Raci Beylerin köşküne giderken takip eder, bir gece gizlice köşke girerek orada bulanlar arasında gördüğü karısı Rana'yı vurur. Daha sonra hapse düşer ve bir ay içinde ölür.

3.13. Mahir Bey: Önce Münire ile daha sonra da Enise ile evlenir. İyi bir aileye mensup olmanın yanı sıra nitelikli terbiye görmüştür. Daha doğmadan pederinden yetim kalmış, on sekiz yaşındayken annesi ölür. Ailesinden kendisine iyi bir servet kalmasına rağmen yaşının küçüklüğü hasebiyle servetini idare edememiş, etrafındaki kötü insanlar sayesinde serveti çabuk tükenmiştir. Mahir, serveti elinden gitmiş olmakla birlikte güzel ahlaklı ve güzel terbiyesini muhafaza eder. Mahir, evlendikleri gecenin daha ikinci saatinde Münire ile evlendiğine pişman olur, evden kaçmayı düşünür ve aralarında geçen bir tartışmadan sonra evi terk eder. Bahai Bey'in ölümünden üç ay sonra Münire'yi boşar. Mahir, Münire ile kötü bir evlilik yaşadığından uzun müddet evliliği düşünmez, daha sonra evli ve mutlu olan arkadaşlarını görünce tekrar evlenmeye karar verir. Bu nedenle Enise'ye talip olur ve evlenirler. Cazip Bey, Enise'nin gelin olarak başka bir eve gitmesini istemediği için Mahir iç güveyisi olur.

3.14. Raci ve Hadi Beyler: Raci, otuz beş yaşına gelmiş olmasına rağmen hiç evlenmemiş, ömrünü sefihane eğlencelerle geçiren biridir. Boğaziçi'nde biraderi Hadi Bey ile birlikte köşklerinde haftada birkaç gün istedikleri kişilerle birlikte eğlenirler. Raci'nin büyük biraderi Hadi Bey, daha önce evlenir, sonra da hanımı vefat eder. Hanımının sağlığında da sefahat hayatı yaşar ve ahlaksız kadınların pek çoğu ile birlikte olur. Bu kadınlar arasında Rana da vardır.

4. Dil ve Üslup

Hikmet romanı *Mehcure* romanına kıyasla sade ve akıcı bir şekilde kaleme alınmıştır. Bu romanda *Mehcure* karakterlerin psikolojik tahlillerine de yer verilir. Olayların hızla cereyan ettiği romanda yazar, bazı durumları anlatırken doğa olayları ile kişilerin karakterleri ve yaşanan olaylar üzerinde bağlantılar kurar. Örneğin Rana ile Rıfkı'nın zifafı fırtınalı ve karanlık bir kış gecesinde gerçekleşir. Yazar, gecenin bu şekilde fırtınalı ve karanlık olması tabiatın Rana'nın günahını yüzüne vurması olarak yorumlar. O gece yağan yağmuru bu iki kişi yüzünden dökülen gözyaşlarının buharlaşmasıyla oluşmuş hararetli bir yağmur olarak niteler.

"*Sema öyle bir zulmet ibraz ederdi ki nazar taalluk ettikçe bir heves-i fasid saikasıyla evvela bir bi-çareyi, sonra bir hevadarını kurban edip te henüz onların ciğerlerde açtıkları ceriha-i tahassür iltiyam-pezir olmadan bir üçüncü bir sevda-küşte hacelegah-ı visal ihzarına çalışan Rana üzerinde yer verdiği günahını yüzüne vurmuş diyeceği gelirdi. Tabiat leyal demek olan sükûn ve sükûnet şiddetli bir fırtına sedasıyla halel-pezir olmuş, inkıta-ı ümide karşı dökülüp eşkab-ı nevmidi gibi bir zulmet-i kesife içinde nüzul eden baran en hararetli gözyaşlarından tebahhur etmiş denilecek kadar hazin hulasa âlem korkulu rüya görmüş ağlayarak feryat ederek uyanmış bir giran-hub-ı gaflete benzemişti*" (Vecihi, 1314: 320).

Kötü ahlaklı kadınlardan özellikle Rana'dan bahsederken zaman zaman ismi ile değil de "karı" ifadesini kullanır (Vecihi, 1314: 320). Tabiat ve doğa tasvirleri ile betimlemelere yer verilir.

"*Zaman mevsim-i sayfın nihayeti olduğundan asar-ı hazan ru-nümun olmağa, hava şımarık çocuklar gibi kâh gülüp kâh ağlamağa başlamıştı. Konaktan çıktıkları vakit henüz çehre-küşa-yı iltifat olan güneşi naks-i envarı asar-ı mevcudat âlemi kudret-i baliğa-i samedanîden numune birer mirat-ı mücella haline koymuş iken Silivrikapısı'na geldikleri vakit rüzgârın pîş-i takibinde dolaşa dolaşa bir yere dolanıp şemsi setr eyleyen kara yağmur bulutları nagehanî zuhur etmiş etrafı sehrenk etmeğe başladı*" (Vecihi, 1314: 338).

Bunun yanı sıra romanda sıkça başvurulan yöntemlerden bir de karşılıklı konuşmalara yer verilmesidir. Bu durum, Tanzimat Dönemi romanlarını özellikle de Ahmed Midhat Efendi'nin romanlarını anımsatır. Örneğin Cazip Bey, Hikmet'i damat edinmek fikrini karısına açarken aralarında şöyle bir konuşma olmuştur:

"*Cazip Bey: - Ah… Allah bilir ahlakına bakıyorum da bu halde bulunduğu için şu çocuğa ciğerim yanıyor. Belli başlı bir adam olsa idi daha başka şeyler de mümkün idi.*

Suret-i ifadesinde anlaşılır ki bu söz sırf hanımı istimzaç için idi. Hanım ise cevaben:

- Ne mümkündü?

- Öyle ya… Mesela damat etmek te mümkündü.

- (İşittiği cümleden cesaret alarak) bana kalsa hiçbir ciheti düşünmem. Ahlakı güzel, kendi insan olduktan sonra başka düşünülecek nesi kalır. Fakat yalnız benim fikrimle olur mu?" (Vecihi, 1314: 346).

Romanda karakterlerin fiziki ve karakter tahlilleri de yapılır. Mesela romanın önemli karakterlerinden Akile şöyle tasvir edilir:

"*Ekseriya meyyal-i sükût olduğu halde – amade-i inkişaf goncalar gibi- daima ibtisama hazırlanan dudakları güya sükûnetiyle de bir mana-yı iltifat işrab eyler. Her sükûtu müjde-i visal kadar ihya-yı ruh eder idi.*

Harekâtında edvarında bir cazibe mevcut idi ki güya kuvve-i baliğa ne kadar kalb; ne kadar nazar varsa bir vücutta cem' ederek o vücudu bir mecma'-i âmâl eylemek sevdasına düşmüş kalplere, nazarlara mahsus nurdan bir mıknatıs hakl ve âna nihal-i gül gibi bir endam, ihtizaz-ı nihal gibi bir hıram vermişti" (Vecihi, 1314: 356).

Mehcure romanında kahramanlar tarafından birbirine yazılan mektuplar oldukça fazla yer tutmasına karşılık, *Mehcure*'nin devamı olan *Hikmet* romanında sadece bir mektuba yer verilir. O da Mahir'den boşanmayı bildirmek üzere Münire'ye yazılan mektuptur. (Vecihi, 1314: 374). Mahir, mektubunda Münire'nin kendini üstün görmesine neden olan servetinin kendi nazarında değeri olmadığını, kendisinin de bir anne babadan doğduğunu, hatta kendisinin yetim ve öksüz olduğunu paraya Münire'den ziyade muhtaç olması gerekirken, kendisinin özgürlük ve vicdan hürriyetini istirdat etmek için Münire'nin servetini ona iade ettiğini belirtir.

Sonuç ve Değerlendirme

Hikmet romanında göze çarpan iki önemli husus vardır. Birincisi, evlilik ve karı koca ilişkilerinin anlatıldığı romanların toplumsal hayattaki etkisi; diğeri ise ilerde kötü ahlaklı olan kişilerin çocukken de tıpkı büyükler gibi kötü ahlaklı olmalarıdır. Yazar bu iki hususta kendisine yöneltilen eleştirilere roman tekniğine aykırı bir şekilde romanın içinde cevaplar vermiştir.

Yazar, romanın hemen başında Hikmet ile Enise'nin bir hafta misafir olarak kaldıkları aileyi anlatan bir girişle yapar. Bu ailenin babası çok merhametli, rikkatli bir adam iken, anne taş yürekli bencil biridir. Yazar, bu bilgileri verdikten sonra romanın sonlarına doğru (Vecihi, 1314: 282) kendi eserleri ile çıkan duyumları aktarıp daha sonra bunlara cevap vermiştir.

Yazar, iki ömrü zehirleyen, iki hayatı felaket ateşine atan evlilik türünün; bir vücut olması lazım gelen iki kalpten biri kendisiyle hiç alakası olmadığı halde iki öksüzün hallerine kalbin yaralarından kanlı yaş dökerken diğeri ise ağlayana güler diyerek tekrar romana dönüş yap-

makta, otuz yıllık evli olan bu iki kişinin aynı yerde yaşamış olmasına rağmen birbirine zıt, birbirinin mahvına hizmet ettiği için ikisi de rahat görmediklerini ifade eder. (Vecihi, 1314: 283)

Yazar Evlilik ile ilgili yorumlarına beşinci bölümde Cazip Bey ve eşi Nazende Hanım'ın evliliklerinden bahsederken yeniden değinir. Romanda Cazip Bey ile Nazende Hanım, Hikmet ile Akile ve Mahir ile Enise'nin evlilikleri ideal evlilikler olarak anlatılmıştır. Cazip Bey ile Nazende Hanım aynı düşünce yapısına sahiptirler ve evlenmeden önce beş yıldır birbirlerine âşıktırlar. Yazar, bu bilgiyi verdikten sonra günümüz tabiriyle "aşk evliliklerinin" uzun sürmediğine dair olan genel kanıyı kısmen kabul etmekle birlikte bunun her zaman böyle olmadığını savunmakta, bu iddiasını Cazip Bey ve Nazende Hanım'ın ideal evliliği ile güçlendirmektedir. (Vecihi, 1314, 315).

Romanda yazarın araya girerek açıklama yapmak zorunda kaldığı ikinci husus, masum olması gereken çocukların, henüz küçük yaşta iken bile kötü ahlaklı olmasıdır. Yazar romandaki kötü kalpli karakterleri anlatırken onların çocukluğunda da kötü ahlaka sahip olduğunu belirtir.

Eserin dördüncü bölümünde Bahai Bey'in kızı Münire'nin kötü ahlakından bahsettikten sonra araya girip bir açıklama yapma ihtiyacı hissetmiştir (Vecihi, 1314: 301-302). Ayrıca kötü karakterlerden biri olan Rıfkı'nın çocukluğundan bahsederken de huysuz bir çocuktur. Adeta cehennemden kaçmış zebani gibi, ağlamaları annesinin canından bezdirirdi. Evde annesini bıktırdığı için dört yaşında mektebe verilmişti. Fakat mektebe zorla giderdi, babasından dayak yemeden mektebe gitmezdi, haftada bir iki gün mektepten erken kaçar, sokakta onu ararlardı gibi cümleler kullanarak hem romanın akışına müdahil olur hem de açıklamalarda bulunur.

Yazar, romanda kötü karakterlerden Mehcure ve çocuklarının adeta intikamını alır. Esasen Tanzimat romanının genel özelliklerinden biri kötü karakterlerin romanın sonunda cezalandırılmasıdır. *Mehcure* romanında Mehcure'yi Rana ile aldatan, onun hasta olmasına ve ölümüne neden olan Mükerrem'den kader-i ilahi Mehcure'nin intikamını çok çabuk bir şekilde almış, Mükerrem, Rana ile evlendikten üç ay sonra Rana tarafından kötü davranışlara maruz kalmış, nihayetinde Rana, Rıfkı ile Mükerrem'i aldatmış daha sonra da Mükerrem'den boşanmış ve bunu hazmedemeyen Mükerrem intihar ederek hayatına son vermiştir.

Mehcure romanının devamı olan *Hikmet* romanında da Mehcure'ye ve onun yetim kalmış olan çocukları Hikmet ve Enise'ye kötülük yapan

Rana, Rıfkı, Naime, Münire kader-i ilahi eliyle cezalandırılır. Rana ile Rıfkı evlendikten iki ay sonra birbirlerinden nefret eder, Rıfkı Rana'yı dövmeye başlar. İkisi de mesirelere gider, birbirlerini aldatırlar, nihayetinde Rıfkı, Rana'yı silahla vurarak öldürür, hapse girer ve bir ay sonra da ölür. Bunun yanı sıra Hikmet ile Enise'ye kötü davranan Münire, ilk eşinden boşandıktan sonra mesirelere gidip tıpkı Rana gibi beğendiği erkeklerle birlikte olur. Daha sonra evlendiği kurnaz bir adam tarafından dolandırılarak servetinin büyük bölümünü kaybeder. Hikmet ile Enise'ye kötü davranan Naime Hanım da Rana'nın öldürüldüğü geceden üç sene sonra şiddetli ve eziyetli bir hastalık neticesinde ölür. Bu şekilde kader ondan da intikamını almıştır.

Mehmet Vecihi'nin romanlarında göze çarpan genel özelliklerden biri de genelde baba karakterlerinin iyi kalpli merhametli insanlar olmasıdır. *Harabe* romanında Necati Bey; *Mehcure* romanında Akif Bey, Bahai Efendi; *Hikmet* romanında ise Hikmet ve Enise'yi bir hafta misafir eden zat, Bahai Efendi ve Cazip Bey merhametli yumuşak kalpli babalardırlar. Buna mukabil romanda kötü ahlaklı, bencil ve merhametsiz kadın tiplemeleri karşımıza çıkmaktadır. *Harabe* romanında Nadire ve Dilaşub'a kötü davranan iki kadın; *Mehcure* romanında Fitnat Hanım ve Rana; *Hikmet* romanında ise yine Rana, Naime Hanım, Münire ve Hikmet ile Enise'yi bir hafta misafir eden evin hanımı kötü kalpli kadınlardır.

Hikmet romanında dikkat çeken hususlardan biri evlatlık alma, besleme ve yetimlik olgularıdır. *Hikmet* romanı bu açıdan *Harabe* romanına benzemektedir. *Harabe* romanında konağın sahibi, zengin Necati Bey, yetim ve öksüz olan yeğeni, Hüzni ile Dilaşub isimli bir kızı evladı gibi bakmış daha sonra bunların arasına yetim ve öksüz olan Mesut da katılmıştır. *Hikmet* romanında ise yetim ve öksüz olan Hikmet ve Enise önce Bahai Bey sonra da Cazip Bey tarafından himaye edilirler. Cazip Bey, *Harabe* romanındaki Necati Bey karakteri ile benzer özellikler gösterir. Cazip Bey'in yetim ve öksüz kalmış hemşirezadesi Faiz'i ve daha sonra Hikmet ve Enise'yi konağına alarak bakmıştır. *Harabe* romanında Necati Bey'in Nadire isimli kibirli bir kızı vardır ve Nadire'yi yeğeni Hüzni ile evlendirmek ister. *Hikmet* romanında Bahai Bey'in kızı Münire kibirli bir kızdır. Cazip Bey'in Akile isimli iyi huylu bir kızı vardır ve bu kızını evine aldığı Hikmet ile evlendirir.

Hikmet romanında vurgulanan bir diğer husus soyluluk, eğitim, terbiye ve güzel ahlak ilişkisidir. Yazar, bir kişinin güzel ahlaklı olması için soylu ya da zengin olması gerekmediğini savunur. Soyluluk ve zen-

ginliğin iyi bir çocuğun iyi terbiye ve iyi eğitim almasına neden olmakla beraber kişinin doğuştan getirdiği karakterinin de belirleyici olduğunu düşünür. Fakir birey, iyi bir karaktere sahipse eğitim ve iyi terbiyeyle mükemmel bir birey olabileceğini ifade eder. Nitekim romanın başkahramanı Hikmet, yetim ve öksüzdür, üstüne üstlük babası Mükerrem, zayıf karakterlidir ve ondan güzel bir terbiye görmemiştir. Buna rağmen Hikmet, dedesi Akif Bey ve iyi huylu annesi Mehcure'ye benzemiştir. Ayrıca okumaya, ilme aşırı derecede düşkündür. Bu nedenle hem zekâ hem de ahlaki olarak üstün nitelikleri vardır, Gerek Cazip Bey, gerekse Nazende Hanım kızları Akile'yi esasen bir besleme olan Hikmet ile evlendirmekte beis görmezler. Hikmet, karakteri *Harabe* romanındaki Hüzni karakteri ile çok benzeşmektedir. Her iki karakter de yetim ve öksüz olmasına rağmen çok okuyan, ilme âşık karakterlerdirler.

Vecihi'nin romanlarında göze çarpan özelliklerden biri de sadece bir tane kız çocuğa sahip olan ailelerdir. *Harabe* romanında Necati Bey'in tek çocuğu Nadire; *Mehcure* romanında Akif Bey'in tek çocuğu Mehcure, Bahai Efendi'nin tek çocuğu Rana'dır. Bu gelenek *Hikmet* romanında da devam eder. Bahai Efendi'nin dokuz çocuğu ölmüş ve hayatta kalan tek çocuğu kızı Münire'dir. Cazip Bey'in tek çocuğu Akile'dir. Romanın sonunda Hikmet ve Akile ile Enise ve Mahir'in de birer kızları olmuştur. Nitekim yazarın kız çocuklarına karşı ayrı bir düşkünlüğü olduğu sonucuna varılabilir.

KAYNAKÇA

Akyüz, Kenan (1995), *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Gönensay, Hıfzı Tevfik (1944), *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

İlhan, Nilüfer (2015), "Edebiyat Sosyolojisi Açısından Abbas Sayar'ın Romanları" *Folklor/Edebiyat*, C:21, Sayı:81, s. 107-124.

İnal, Mahmut Kemal (1970), *Son Asır Türk Şairleri Cüz X*, İstanbul: Milli eğitim Basımevi.

Karaalioğlu, Seyit Kemal (1982), *Resimli Motifli Türk Edebiyatı Tarihi II Tanzimattan Cumhuriyet*, İstanbul: İnkılap ve Aka Yayınları.

Önal, Mehmet (1985), *Vecihi Bey'in Hikâyelerinde Fiktif Yapı*, (Yüksek Lisan Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Safi, İhsan-Arslan, Çetin (2018), "Mehmet Vecihi Efendi'nin Romanlarında Çok Eşlilik", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.7, s.135-151.

Vecihi, Mehmet (1311), *Mehcure*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı.

Vecihi, Mehmet (1314), *Hikmet*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı.

Vecihi, Mehmet (1315), *Harabe*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı.

Yaşar, Nurullah (2001), *Mehcure İle Hikmet Müellifi Mehmed Vecihi Bey*, (Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitülüsü, Van.

Bölüm 31

MEZOPOTAMYA'NIN UYGARLIK TARİHİNİN GELİŞİMİNDEKİ ROLÜ VE ÖNEMİ

Adem IŞIK[1]

1 Adem IŞIK. Bandırma 17 Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi, Anabilim Dalı, Doktor Öğretim Üyesi, Bandırma/Balıkesir.

Mezopotamya, insanoğlunun yeryüzünde geliştirdiği ilk uygarlıktır. Bu özelliği bir tesadüf değil, özellikle coğrafi konumu, iklimi ve fiziki özelliklerinin beraberinde gelişen doğal bir zorunluluktur. Şüphesiz dünyanın pek çok yerinde benzer coğrafi özellikler taşıyan yerler mevcuttur. Ancak Mezopotamya bütün bu şartları beraberinde taşıyan ve ilk insanın ayak izlerinin ilk defa görüldüğü topraklar olarak ayrı bir önem arz etmektedir. Son yüz elli yıllık dönem içerisinde Mezopotamya Tarihi'nin örüntüsü ve kapsamı uygarlık tarihini değiştirmiştir. Bu nedenle son bilgi ve belgeler ışığında yaşadığımız dönemin özelliklerini yansıtacak bir şekilde konunun yeni baştan ele alınması vazgeçilmesi mümkün olmayan bir zorunluluk haline dönüşmüştür. İlk dönemlerde kutsal metinlerden yola çıkarak hazırlanan tarih, sonradan kazı ve araştırmalar sonucu elde edilen bulgularla belli bir yere taşınmış ancak son dönem çalışmaları Mezopotamya tarihi araştırmalarının yeni veriler ışığında tekrar incelenerek bir ekip çalışması halinde oluşturulmasını gerekli kılmıştır.

Bilindiği gibi antropoloji bilimi insanın kökenini Afrika'ya bağlar. Modern Homo sapiens toplulukları *"Afrika'dan Yayılma Hipotezi"* olarak adlandırılan bu teoride Homo sapiens sadece bir yerde evirilmiş ardından Eski Dünya içerisinde göç ederek, modern öncesi toplulukların yerini aldığı iddia edilmiştir. Bunun karşısında ise insanın tek bir coğrafyada ortaya çıktığı ve buradan göç ederek geri kalan bölgelere yayılmış olduğu savunulmuştur. Bu fikre *"Nuh'un Gemisi"* ya *da "Cennet Bahçesi"* adı verilmiştir ki[1] bu bölgenin biz Mezopotamya ve hinterlandı içerisinde kaldığını düşünmekteyiz. Mezopotamya hakkında XVIII. yüzyıla gelinceye kadar pek fazla bilgi yoktu. İlk uygarlık denildiğinde o zamana kadar akla hemen Mısır gelirdi. Çünkü Mısır ortada belirmiş tarihsel kalıntılarıyla bu durumu açıkça belgeleyecek durumdaydı. Bundan sonra ise akla hemen Yunan ve Roma gelirdi. Hatta Avrupalı bilginler, Batı Uygarlığı'nın kökenlerini işte bu, Yunan ve Roma uygarlıklarına bağlamaktaydılar. Tevrat ve diğer kutsal kitaplarda, bölge hakkında şüphesiz bilgiler verilmekteydi, ancak bu bilgiler bölge hakkındaki tarihi derinliği ortaya çıkaracak düzeyde değildi. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarının yaşandığı bu dönemlerde, sömürgeci devletlerin dikkati bölgeye çekilmiş ve onlarda buralardan kendi çıkarları doğrultusunda nasıl istifade edebilecekleri yönünde çalışmalar başlatmışlardı. Bunun için dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi bu topraklara da Almanlar, İngilizler ve Fransızlar başta olmak üzere yüzlerce seyyah, araştırmacı ve macera peşinde koşan kimseler görevlendirilmişlerdi. Bunlar yerüstü

1 Leakey, 2004: 98.

ve yeraltı zenginliklerini araştırırken tarihi aydınlatıcı pek çok bilgiyi de ortaya çıkardılar. Bölgede yapılan kazılar sonucunda elde edilen bulgular, o zamana kadar bilinenleri altüst eden sonuçlar ortaya çıkardı. Bunlar arasında yukarıda bahsettiğimiz, Batı Uygarlığı'nın kökenlerinin eski Yunan ve Roma Uygarlığı'na bağlanması düşüncesi de sayılabilir. Zira anlaşıldı ki, Yunan ve Roma 'da köken olarak bütün enerjisini buradan almaktaymış. Dini kaynaklardan, Eski Yunan ve Latin medeniyetlerinden kalan eserler, arkeolojik verilerin de ilave edilmesiyle incelenerek çok önemli adımlar ortaya atıldı. Bu adımlar arasında en önemlisi şüphesiz ki yazının bu topraklar üzerinde ortaya çıkmış olmasıdır.

Mezopotamya sözcüğü, Yunanca "Mezos ve Potamos" kelimelerinden oluşmuş olup "*iki nehir arası*" anlamına gelmektedir.[2] Bu iki nehir, Dicle ve Fırat[3] nehirleridir. Dicle ve Fırat nehirlerinin her ikisi de Anadolu topraklarından doğmaktadır.[4] Fırat, 2800 kilometre uzunluğuyla Güneybatı Asya'da bulunan ırmakların en uzunudur. Ağrı'nın Diyadin ilçesinden Murat olarak doğar, Erzurum ilinde bulunan Dumludağ'dan doğan Karasu ile Elazığ'da birleşir ve buradan itibaren Fırat olarak akar. Kargamış'tan Türkiye topraklarını terk ederek, Suriye ve ardından Irak topraklarına girerek Şatt-ül Arab bölgesinde Dicle Nehri ile birleşerek, buradan itibaren Basra Körfezi'ne dökülür. Bu ırmak, mart ve haziran aylarında kabarır.[5] Sümerler Fırat'a "Buranun" ve Akadlar ise "Purattu" adını vermekteydiler.[6] Dicle nehrine gelince, Küçük Zap, Büyük Zap ve Diyala nehirleri birleşerek Dicle olarak akar. 523 kilometre boyunca Türkiye topraklarında akarak buradan ayrılır ve Kurna civarında, Fırat nehri ile birleşirdi. Buradan sonra Kerha ve Karun nehirleri ile de birleşerek 160 kilometrelik bir yolculuktan sonra Basra Körfezine dökülürdü.[7] Dicle ve Yukarı Zap arasında kalan yerler "Asur üçgeni" olarak adlandırılırdı ve burada Ninive, Dur-Şarrukin ve Kalhu gibi yerler bulunmaktaydı.[8] Dicle nehrine Sümerler "İdigna" ve Akadlar ise "İdiglat" adını vermişlerdi. Dicle ve Fırat nehirlerinin getirdiği alüvyonlar Basra Körfezi dolaylarına gelince bir set oluşturmuş ve bu durum da nehirler sularını denize boşaltamamış ve çevreye yaymışlardır. Burada bir bataklık alan oluşmuş ve buraya "Deniz İli" adı verilmişti. Bu alan MÖ IV. yüzyıldan bu zamana kadar yaklaşık olarak 80 km. denize doğru ilerle-

2 Diakov,1987:88.
3 Tiglat ve Euphrates
4 Akşit, 2004: 95.
5 Sevin, 1991:2.
6 Bahar,2011: 36.
7 Bahar, 2011:37.
8 Parrot, 1961: 2; Sevin,1991: 2.

miştir.[9] Irmaklar sadece ovayı birleştirmeyip aynı zamanda hem ulaşım ve hem de taşıma için büyük bir gereklilikti. Ülkede yollar batı ve güney istikametinde çöller ve doğuda ise Zağros Dağları'nın engebeli arazisi nedeniyle güçlüklerle doluydu.[10]

Dicle ve Fırat Nehirleri sayesinde sulanan topraklar çok zengin bir tarım potansiyeli oluşturmuştu. Ancak burada yaşamak gerek batıdaki Mezopotamya'yı çevreleyen çöl iklimi ve gerekse kuzey ve doğudan gelen aç yağmacılar nedeniyle elde edilen bu zenginliğin korunmasını gerekiyordu. Dicle ve Fırat, Nil gibi düzenli bir akışa ve yıllık kabarmalara sahne olmuyordu. Bazen kurak geçen bir yılın ardından kabaran nehir birden taşarak her tarafı sular içinde bırakabiliyordu. Bu durum bölgede bir örgütlenmeyi mecbur kılıyor, nehrin hareketine göre setler, barajlar ve kanallar yapılması gerekiyordu. Bu örgütlü çalışma ilk köylerin kurulumunu teşvik ederken, bir taraftan çömlekçi çarkını, mimari ve heykeltıraşlık sanatını ve en önemlisi yazıyı geliştirdi. Bunu bölgenin en büyük etno-kültürel grupları arasındaki kültürel iletişimin gelişmesi izledi. Suriye ve Mısır ile ekonomik ve sosyal gelişimi yansıtan ilişkiler bölgeyi geliştiren diğer önemli dürtüler oldu. Bu arada askerlik alanındaki sistemsel yapı bir rüzgâr gibi bölgeyi önce yıkan ve sarsan, sonrasında ise kavimlerin birbirleriyle iletişimini ve rekabeti artıran bir faktör olarak gelişmenin en önemli reaksiyonunu ortaya koymuştur.[11]

Mezopotamya, Doğu'da Zağros Dağları, batıda Suriye Çölleri ve Arabistan, kuzeyde Toros Dağları ve güneyde de Basra Körfezi ile çevrilidir. Mezopotamya'dan kasıt sadece ırmakların arasında kalan topraklar değil, ırmak sularının taşarak yayıldığı hinterlandı da kapsamaktadır.[12] Daha kaba bir tabirle Akdeniz, Basra Körfezi, Doğu Anadolu Yaylaları ve İran'a kadar uzanan toplam 120.000 kilometrekarelik bir alana yayılmaktadır.[13] Mezopotamya'nın kuzey ve kuzeydoğu kesimleri dağlıktır. Güney bölgeleri ise ovalıktır. Eğer ırmaklar olmasaydı, buralar da aynı şekilde çölleşecekti. Nehirlerin Basra Körfezi'ne döküldüğü bölgeler başlangıçta bataklık alanlardı. Bu bataklıklar sonradan kurutularak tarıma elverişli alanlar haline getirilmişlerdir. Sonradan bu bölgeler kuzeye rağmen daha elverişli bir yaşam haline dönüşmüştür. Nehirlerin debisinin yüksek olması sayesinde suyolu taşımacılığı da yapılabilmektedir. Bölge sulu tarım için çok idealdir. Yağmurla beraber taşan sular, ilkel havuzlarda toplanarak kontrol altına alınmıştır. Bölge düzlük bir alüv-

9 Bahar, 2011: 37.
10 Sevin, 1988: 6.
11 Barraclough, 1980: 55.
12 Moscati, 1985: 3.
13 Sevin, 1991: 1.

yon ovasıdır. Basra körfezi daha yukarı bölgelere kadar uzanırken, alüvyonlar zamanla bu körfezi doldurmuştur.[14]

Mezopotamya'da iklim ılımandır. Kış ayları kısa ve yaz ayları ise uzundur. Kasım ayında yeşeren doğa, nisan ayında kurur. Yaz aylarında gölgede 50 dereceyi bulan sıcaklık kışın 5 derecedir. Bunda İran üzerinden gelen soğuk hava dalgasının etkisi çoktur.[15] Holosen Çağ itibariyle iklimin yumuşamaya başlamasıyla beraber bölgede doğal besin kaynakları artmaya başlamış koyun, keçi, domuz, geyik gibi yaban hayvanları artmıştır. Zaman içerisinde kutupların daha kuzeye çekilmesiyle birlikte Arabistan ve Suriye kurak bir iklim kuşağına girerek çölleşmiştir. Bunun bir uzantısı olarak Kuzey Afrika ve Büyük Sahra'da benzer biçimde çölleşmiştir.

Mezopotamya coğrafi yapısı itibariyle Yukarı ve Aşağı Mezopotamya olmak üzere ikiye ayrılır. Bağdat'tan, Diyarbakır'a kadar uzanan kesim Yukarı Mezopotamya olarak adlandırılır. Bu kesim dağlıktır. Assur kentinin burada olmasından dolayı burası Assurya olarak adlandırılmıştır. Bugün itibariyle Mezopotamya, Anadolu'nun Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Suriye'nin kuzeyi, Güney ve Kuzey Irak ile Güneybatı İran bölgelerini kapsamaktadır. Bağdat ile Basra Körfezi arasında kalan bölge ise Aşağı Mezopotamya olarak adlandırılır. Burası yukarıda belirtildiği gibi ovalıktır. Buraya Ovalık Mezopotamya'da denmektedir. [16]Aşağı Mezopotamya'nın kuzey kısmına Kalde veya Babilonya, güney kısmına ise "Kİ.EN.Gİ"adı verilir. Bu bölge Tevrat'ta "Sinear"[17] ve Akadlar tarafından da "Sümer" olarak adlandırılmıştır. Aşağı ve Yukarı Mezopotamya'nın yanında bölgeyi daha iyi tanımlayabilmek için Orta Mezopotamya adında bir bölge daha üretilmiştir ki burası Bağdat ve çevresinden ibarettir. Agade olarak adlandırılan Akad başkenti burada bulunur. Sümerler burayı "ki-uri" olarak adlandırırken, Akadlar da buraya *"mat akkadim"* yani Akad ülkesi adını vermişlerdir.[18] Mezopotamya, Orta Çağ'da Araplar tarafından "el-cezire" yani ada olarak adlandırılmıştır. Kuzeyde Fırat ve Dicle ada olarak adlandırılan işte bu kalkerli plato ile ikiye bölünmüştür. [19]

Mezopotamya çok dilli bir kültürün üzerine bina edilmiş bir uygarlıktır. Bölgenin en eski dili olan Sümerce kült dili olarak yüzyıllar boyu kullanılırken, MÖ 1. Binyıllara gelindiğinde Akkadca, diplomatik

14 Kansu, 1991: 59.
15 Kınal, 1983: 11.
16 Bahar, 2011: 36.
17 Childe, 1990: 66.
18 Bahar, 2011:36.
19 Sevin,1988: 1-2.

bir dil olmuştur. Aramice MÖ 1000 yıllarından itibaren konuşma dili olarak kullanılmış hatta çivi yazısı burada MS 70 yılına kadar da kullanılmıştır.[20] Çivi yazısı Mezopotamya'nın insanlığa en önemli katkısıdır. İşaretler sadece eşyaları değil düşünce ve heceleri de yansıtmaydı.[21] Sümer'de kentin tanrısı metinlerden anlaşılabildiği kadarıyla aynı zamanda o kentin sahibi olarak da kabul edilmektedir.[22]

Yazı ve mühür, Uruk ve Cemdet Nasr kültürlerinin en belirgin bir meyvesidir. MÖ 3200 yıllarında en primitif haliyle ortaya çıkmış, zaman içinde gelişme göstererek buradan, Mısır, Anadolu, İran, Hindistan, Çin derken bütün uygarlıklara yayılmış ve bu uygarlıklar, kendilerine göre bir sistem geliştirerek, bütün dünyanın binlerce yıl en önemli buluşu olarak kalmıştır. Hrozny ve Rawlinson gibi bilim insanlarının çabalarıyla çözümlenebilen bu yazı sistemi uygarlık tarihinin bilinmesi yolunda çok önemli bir atılım olmuştur.

Hukuk yine kökenini bu topraklardan almış Lagaş Kralı Urugakina en eski hukuk belgelerine imza atmıştır. Yine Urugakina gibi Lagaş kentinin kralı olan Gudea' da Eninnu tapınağında bulunan heykelinin üzerine işlediği yasaları ile sosyal alanda çok büyük reformlar gerçekleştirmiştir. Ur-Nammu döneminde ise tam bir kanun metni olarak vurgulanabilecek olan kanunlar hazırlanmıştır. III. Ur Sülalesi döneminde hazırlanmış olan, *"Ana-ittişu /vadesi gelene kadar "* adlı tabletler, borç alıp verme, kiralama ve aile hukukunu içeren en önemli ilk metinlerdir. [23] İsin sülalesi döneminde krallık yapmış olan Lipit İştar tarafından hazırlanan kanunlar, Sümerce olarak, miras, mülkiyet, evlenme-boşanma, kiralama ve kölelik konularında önemli düzenlemeler ortaya koymaktadır. Altmış madde halinde yazılmış olan Eşnunna kanunları ise Akad dilinde yazılmış ilk örnektir. Hammurabi kanunları ise bilinen en eski ve en iyi bir şekilde korunmuş olan kanunlarıdır. Orta Asur Kanunları ise Hammurabi kanunlarından sonra kaleme alınmış en ehemmiyetli hukuk belgelerindendir. Yeni Babil dönemine ait Nabonidus döneminden kalma kanun tableti, Babil Kralı Ammi Saduga Fermanı hukuk uygulamaları için belirgin diğer örneklerdir.[24] Hammurabi Sümerlerden kalma kanunları toparlayarak bunları kendi zamanına uyarlamıştır. Bunlar bireysel özgürlükleri korurken diğer taraftan da çok katı kurallar içerdiği görülmektedir.

20 İplikçioğlu,1990: 63
21 Aydın, 2004: 5.
22 Kılıç-Ay, 2013:387-403.
23 Bilgiç, 1963: 103-117.
24 Reyhan-Cengiz: 49 vd.

Tufan ve sonrasında gelişen bu kültürel yapı Nuh ile İbrahim arasında bir köprü oluşturmuş ve tektanrıcı dinlerin ortaya çıkışı için de zemin hazırlayan bir yapı oluşmuştur. Tufanın esas alındığı bir tarih başlangıcı, dünyanın birçok ulusu için de bir başlangıç olmuş İsa'nın doğumu gibi Tufan da bir era olarak esas alınmıştır.

Mezopotamya'nın uygarlığa katkıları arasında ilk kentleşme sürecinin bu topraklarda başlaması da gösterilebilir. Köyler, göçler ve diğer gelişim unsurları ile zaman içinde kentlere evirilmeye başlamıştır. Bunun neticesinde ise ilk sosyal sınıflar oluşmaya başlamış asker, rahip, tüccar ve kentlerin dışındaki çevrede köyler ve köylüler vardır.

Sümerlerin kentsel ve dini yaşantısı birbirinden kopuktur. Bu durum Akadların merkezi bir krallık kurmaları ile çok farklı bir mecraya taşınacaktır. Dolayısıyla, Mezopotamya'da Sümerlilik dinin yörüngesinde şekil alırken bürokratik hâkimiyet ve hanedan hakimiyeti ise Samilik ile bağlantılı olarak gelişmiştir. Yani dini be bürokratik hakimiyet iki ayrı mecrada şekillenmiştir. [25]

Bilimsel olarak önemli tekâmül gösteren ilk uygarlığın sakinleri gelişmiş bir sayı sistemi de ortaya koymuşlar ve altmışlı sayı sistemi yapmışlardır. Günü yirmi dört saate ve her saati de altmış dakikaya bölmüşlerdi. Daireyi üç yüz altmış dereceye bölmüşlerdir. Sayıların kare ve küpünü de almayı da başarmışlardır. Matematik ve geometriye yönelik ilk kurallar burada ortaya konmuştur. Mezopotamya ekonomisi merkezine tarım, hayvancılık ve ticareti esas almıştır. Trampa usulü uygulanmaktadır. Gümüş değer ölçüsü olarak para gibi de kullanılmıştır. Diğer esnaflık kolları da ilk örnekler olarak tebarüz etmiştir. [26]

Edebiyat alanında, tarihin bilinen en eski destanlarından olan Enuma Eliş / Yaratılış Destanı, Enki ile Ninmah Destanı, Gılgamış Destanı, Tufan Destanı, Cennet Destanı, Mezopotamya uygarlığının en önemli eserlerindendir.[27] Sümer dönemine ait eserlerin bir kısmı sonraki dönemlerde Babil ve Asurlular tarafından kopyalanmak yoluyla korunmuştur. Özellikle Gılgamış destanı, sonradan yazılan Yunan destanları için biçim açısından bir emsal teşkil etmiştir. [28]

Mezopotamya taş bakımından çok zengin değildir. Bu nedenle yapı teknolojisinde kerpiç ve tuğla kullanılmıştır. Yapılar taşkınların etkisinden korunmak için genellikle yüksek bir set üzerine bina edilmişlerdir.

25 Kılıç-Ay,2013: 395.
26 Bahar, 2011:65-101.
27 Şenel, 2009: 414-422.
28 Aydın, 2004: 5.

Yapıların üzeri genel olarak toprak dam olarak yapılmıştır. Tanrılar adına yapılan Ziggurat, saray yapıları, sur inşaatı ve İştar adlı kent kapısı belirgin mimari unsurlardır. Bu yapılarda kerpiç ve sırlı tuğlalar kullanılmıştır. Mezopotamya'da bir yüzü düz bir yüzü dış bükey tuğlalara kullanılmıştır. Bu şekil tuğlalara Anadolu'da sadece Hacılar Geç Neolitik Çağ içerisinde rastlanılmıştır. [29] Duvarlarda tuğla tabakaları arasına harç olarak asfalt kullanılmıştır.[30] Yapı kemeri ve tonoz ilk olarak burada yapılmıştır. Mezopotamya'da temellerde sayısız yapı belgeleri bulunmuştur. Bundan temellere yapı belgesi koyma geleneğinin yaygın olduğunu anlayabiliriz. [31]

Mezopotamya'daki önemli olaylardan birisi de sürekli olarak yapılan göçlerin sonucunda ortaya çıkan demografik değişikliklerdir. Sümer ahalisi ile başlayan nüfus ağırlığı zaman içinde Sami kökenli halkların bölgeye göçler yoluyla sızmaları, onların da ardından dağlı kavimler, deniz ötesi toplumlar ve Anadolu'dan gelenler ve diğerleri çok kültürlü bir yapıyı ortaya koymuşlar ve ahali Hürler, Yarı Hürler ve Köleler olmak üzere üç ana sınıfa bölünmüşlerdir. Kent tapınağının etrafında örgütlenen çeşitli meslek grupları 70 civarında bir esnaf yapısını ortaya çıkarmıştır. Bu yapı daha sonraki yüzyıllarda da ortaya çıkan meslekler in hem başlangıcını teşkil ederken hem de daha yeni meslekler için de bir başlangıç temin etmiştir.[32]

MÖ 3. binyıl başlarından itibaren ortaya çıkan Akad göçleri ile yine MÖ 2. binyıl başlarına tarihlenen Amurru göçleri bölgeyi etkisine alan en önemli göç istilalarıdır. Anadolu istikametinden gelen Hint-Avrupalı kavimler ile İran ve hinterlandının yaydığı dağlı kavimler bölgeyi sürekli olarak hem taciz etmiş ve hem de onlara karşı bir tepki olarak bölgeyi uyanık tutmuştur. Sümerler ile başlayan etnik yapı, artan Sami göçleriyle zaman içinde bölgeyi onların kontrolüne bırakmıştır. Akad, Amurru, Babil ve diğer kentlerin bölgeyi kontrol etme girişimleri etkili olmuş bu yapı imparatorlukların da temelini atmıştır. Göç hadiseleri bugün bile dünyayı sarsan çok önemli etnik olaylardır. Mezopotamya'ya sızan bu kitleler başlangıçta bağda, bahçede bostanda tarım işçileri veya gündelikçiler olarak yer tutsalar da gelişen zaman içerisinde bulundukları yerin kontrolünü ele almış ve hâkim unsurlar haline dönüşmüşlerdir.[33] Bu göçmenlerin asker olarak kullanılmaları onların kontrolü ele almalarında çok önemli bir faktör olmuş, bir ihtilal ile pozisyonlar altüst hale

29 Naumann, 1991: 47.
30 Naumann, 1997: 56.
31 Naumann, 1997: 65.
32 İplikçioğlu,1990: 64.
33 Köroğlu, 2012: 93 vd.

gelmiştir. Bu örnek MÖ 375 yıllarından itibaren gelişen Kavimler Göçü esnasında da yaşanmıştır. Başlangıçta Doğu Roma üzerine yönelen bu göç kitlesinin taşıdığı tehlikeyi sezen yöneticiler bir salvoyla bu hareketi batıya yöneltmişlerdir. Batı Romalılar engelleyemedikleri bu göçlerden istifade etmek yoluna giderek önceleri bunları düşmanlarıyla aralarında bir tampon olarak kullanmışlardır. Sonradan bunlara kendi siyasi yapıları içerisinde askerlik payesi de vermişler ancak zaman içerisinde bu durum öyle bir hale gelmiştir ki çoğunluğu oluşturan bu kitleler bir darbe ile yönetimi ele geçirerek efendi pozisyonunu almışlar, gerçek efendiler ise tarihin yaprakları arasında yok olup gitmişlerdir.

Mezopotamya Uygarlığı'nın bitimi MÖ 538 yılında Perslerin Babil'i almaları ile veya MÖ 331'de Makedonya Kralı Büyük İskender'in fethine denk gelmektedir. Çok farklı kültürlerin etkisi altında şekillenen bu uygarlığın ortaya koyduğu uygarlık özelliklerinin özgünlüğünü kaybetmeden binlerce yıl kendini göstermesi şaşırtıcıdır. Bu uygarlığa yakın olan Mısır, Yunan ve İran medeniyetlerinden geriye kalanlarla karşılaştırıldığında farkın hemen fark edildiği görülmektedir.

Mezopotamya sanatı yöneticilerin ve halkın hizmetinde gelişmiş, gücün ve inancın bir yansıması olarak düşünülmüştür. Bu nedenle anonim olarak görülmüş bireysellikten uzaklaşılmıştır.[34]

Mezopotamya Uygarlığı içinde Sümerlerden sonra bölgede egemen güç olan ve 200 yıla yakın bir zaman bölgede üstünlüğünü korumayı başaran Akadlar, Sümerlerden farklı bir dünya düzeni oluşturmuşlar yağma ve çapul esasına dayalı bu anlayış sömürgeci bir istila anlayışını bölgeye yerleştirmiştir. Daha önce Sümer döneminde bu boyutlarda ve sertlikte olmayan ılımlı bir anlayış hakimken Akadlar ile bu değişmiş ve Mezopotamya kültür olarak Sümer tesirinde kalsa bile kanun uygulamaları ve yaşam tarzı olarak farklı bir anlayış boyutu içerisine girmiştir.

Uygarlık Mezopotamya'dan dünyanın diğer bölgelerine bir dağılım eğilimi göstermiştir. Doğu ve batı yönünde gelişim göstermiş ve dalga dalga yayılmıştır. Doğu'da, İran'a Susunia bölgesine doğru yayılırken, batıdan da Akdeniz kıyısında Levant bölgesine ve Mısır'a doğru kaymıştır. Bunlardan farklı olarak ticaret kanalıyla yine uygarlık kıvılcımlarını daha uzak bölgelere atarak buralarda uygarlığın gelişimine katkı sağlamıştır. Özellikle bu kıvılcımların yayıldığı alanlar Mezopotamya ile benzer coğrafi özelliklere sahiptir. Yani bu bölgeler de de benzer taşkın ovaları bulunmaktadır. Nil Vadisi, İndus Vadisi, Ganj Vadisi, Sarı Irmak Vadisi gerek askeri gerekse barışçıl ticaret kervanlarının körüklediği

34 Moscati, 1985:4-5.

ateşin kıvılcımları olarak Mezopotamya'daki uygarlığın neşv-ü nema bulduğu mahalleri ortaya koymaktadır. Bu gelişim ırmak kıyılarından zaman içinde kıyı uygarlıklarına yayılmış, buradan adalara, yarımadalara ve diğer denizaşırı yerlere taşınmıştır. Bu akış MÖ 2. binyılda Girit ve MÖ 1. binyılda Yunan ile devam edip, MS 15 ve 16. yüzyıllarda Amerika'nın keşfine ve okyanus adalarının Avrupalılar tarafından istilasına kadar devam edecektir.[35]

İlk dönemlerde Mezopotamya'da insanlık Dicle ve Fırat kıyısında bulunan toprakların taşkın ve kuraklık sorunlarına çözüm üretebilecek imkanlara sahip değildi. Bu nedenle Neolitik hayat tarzı çevre bölgelerden daha sonra gelmiştir. MÖ 9. binyıllara gelindiğinde Natuf,[36] Abu Hureyra,[37] Çayönü,[38] Ali Koş,[39] yerleşmelerinde besin ve hayvan üreticiliği yapan köyler bulunuyordu. Ancak Sümer ülkesinde bu yerleşmelere çağdaş olabilecek yerlere rastlanmamaktadır. Hatta MÖ 7. ve 6. binyıllara gelindiğinde Jericho ve Çatalhöyük yerleşmelerinde artık kent ölçeğine ulaşmış yerler bulunmakta olmasına rağmen halen Sümer deltası avcılık ve toplayıcılık ile meşguldü. O dönemlerde Sümerlere ait en eski yerleşme Eridu idi. Bu da MÖ 5. binyıllara tarihlenmekteydi. Mezopotamya'yı çevreleyen Toroslar, Amanoslar veya Zağroslar çapa tarımına ve sulamaya uygun tarımsal alanlar olmasına rağmen daha aşağı bölgeler yani güney Mezopotamya bölgesi ise henüz tarıma uygun alanlardan değildi. Aşağı Mezopotamya'da kuraklık ve bataklık sorunu çözümlenmedikçe bu alanda tarım yapılması mümkün değildi. Drenaj düzenekleri kurulmalı ve bataklık alanlar tarıma elverişli hale getirilmeliydi.[40] Bunların halledilmesiyle birlikte Aşağı Mezopotamya ancak bir cazibe bölgesi alanı haline gelmiş ve yukarıdan aşağı doğru bir nüfus hareketi hız kazanmıştı.

Dinsel manadan bakıldığında Mezopotamya'nın bütün dünyanın bugün pagan olarak adlandırılan dini anlayışının da temellendiği bölge olarak görülebilir. Bölgede oluşan dinsel yaşamın unsurları kendisinden sonra gelecek inanç sistemlerini de etkilemiştir. Diğer mitolojiler kökenini neredeyse tamamen buradan almışlardır. Sümerlerin çoktanrıcı dini anlayışına göre tanrıları iki grupta mütalaa edilir. Birinci grup ortak tanrıları olup diğeri ise her sitenin kendine mahsus tapındığı tanrılarıdır. Onların sahip olduğu inançlarının orta noktasında ise çoktanrıcı ve

35 Şenel, 2009: 435-437.
36 Ürdün
37 Irak
38 Diyarbakır
39 İran
40 Şenel, 2009: 357-360.

evreni esas alan bir tanrı algısı vardır. Sümerler, evrende denk geldikleri her nesne ile tanrılar arasında bir ilişki kurmuşlar ve diğer tüm pagan inançlarda olduğu gibi binlerce tanrıdan oluşan bir panteon meydana getirmişlerdir.[41]

Mezopotamya sadece kendi bölgesi için değil, hinterlandında yer alan bölgeler için de çok önemli bir bilgi kaynağıdır. Kazılardan elde edilen yazılı tabletler özellikle Anadolu'nun protohistorik devrini aydınlatıcı bilgilerle doludur. MÖ 1950-1725 yılları arasına tarihlenen Asur Ticaret Kolonileri Çağı, yazının Anadolu'ya girişinde en önemli etkendir. Asur belgelerinde Muşkiler, Hurriler ve Hattilere ait birtakım malumatlar da öğrenmekteyiz.[42] Asurlu tüccarlar, Anadolu'dan bakır, kereste ve gümüş gibi işlenmemiş hammaddeler alıyorlar, kumaş ve kalay satıyorlardı. Bu ticaret takas yoluyla gerçekleşirken, altın ve gümüş para olarak esas alınıyordu. Perakende gümüş, toptan ticaret altın üzerinden yapılıyordu. Ayrıca Amutum adı verilen ve demir olduğu tahmin edilen bir maden de çok değerliydi. [43] Mezopotamya'da üretilen çanak-çömlek ile Anadolu'dakiler arasında hem şekil ve hem de renk itibariyle büyük fark olduğu görülmektedir. Bunlar tunç çağı başlarında çömlekçi çarkında yapılmaktaydı.[44] Asur ile Anadolu arasında bir tampon devlet konumunda olan Mitanni krallığının yıkılışıyla birlikte Asur yavaş yavaş güçlenmeye başlamıştır. [45]

Kent devleti halindeki Sümer şehirlerinin idaresi Patesi adı verilen, aynı zamanda tanrının vekili gibi görülen yöneticiler tarafından yapılmaktaydı. Bir kaç kent devletinin idaresini elinde bulunduran yöneticiler Lugal olarak adlandırılırdı. Şayet bu yönetici eğer bütün kentleri hakimiyeti altına almış ise bu defa o kral Lugal Kalma olarak adlandırılmaktaydı. Yaşlılar meclisi kralın yetkilerini sınırlandırırken bu durum ilk demokrasi örneği olarak gösterilmiştir. [46]

Mezopotamya'da Narām-Sîn Antlaşması önemli bir yer tutmaktadır. Bu anlaşmanın önemi en eski devletlerarası hukuku belgeliyor olmasıdır. Elamca dilinde yazılmıştır ve bu antlaşma, bugün bizim İran olarak bildiğimiz alanda yaşamış olan, 3000 yıldan fazla geçmişiyle[47] Antikçağ uygarlıkları arasında eskiliği ve en uzun ömürlülüğüyle nam salmış olan Elam İmparatorluğu'yla Mezopotamya'da varlığını sürdürmüş olan

41 Altuncu, 2014: 118-142.
42 Kandemir,1933: 27-28.
43 Aktüre, 1994: 119.
44 Kandemir, 1933: 126.
45 Özfırat, 1994: 41.
46 Aydın, 2004: 4-5.
47 MÖ 3400- MÖ 320

Akad İmparatorluğu arasında[48] gerçekleşmiştir. Bu anlaşma konu olarak aslında bir ittifak anlaşmasıdır. [49]

Babil şehri, MÖ. 3. bin yılın ikinci yarısında Samilerin Amurru kolundan gelen kabileler tarafından kurulmuştur. MÖ. 2000'li yıllarda Batı Samiler adı verilen kavimler Mezopotamya içlerine girerek Sümer – Akad kültürüyle kaynaşmışlardır. Amurrular uzun yıllar Sümer ve Akad hâkimiyetinde kalmışlar daha sonra ise Akad ilindeki Samilerle birleşmişlerdir. Kuzey Sinear'da Akad krallığını kuran Sargon Mezopotamya'yı ve ardından Elam ülkesini de hakimiyeti altına almıştır. Agade'yi güçlendirip ardından Amurruları ve Suriye'yi kontrol altına almıştır.[50] MÖ 18. yüzyılda Mezopotamya'da Babil hâkimiyeti başlamıştır. Babil siyasi tarihi Eski Babil Krallığı[51], Orta Babil Krallığı[52] ve son olarak da Yeni Babil Krallığı[53] olmak üzere 3 başlıkta incelenmektedir. MÖ 2300-2000 yıllarında Batı Sami (Amurru) halklarının Babil'e doğru hareketi başlamıştır. Çivi yazılı belgelerden anlaşıldığı üzere, Batı Sami halkları Akadlar, Sümerler, Kutlar ve Subarlar ile kaynaşarak Asur Devletini kurmuşlardır. Asur, Tanrı Asur adına kurulmuş bir şehirdir. Asurlular, MÖ 2000 yıllarından itibaren başlayan ve MÖ 612 yılına kadar uzanan bir imparatorluk kurmuşlardır. Bu imparatorluk coğrafi olarak başta Mezopotamya olmak üzere Elam'ı, Suriye'yi ve Mısır'ı içine alan büyük bir imparatorluktur. Asur tarihi üzerine çalışan uzmanlar, Asurluları kronolojik olarak üç döneme ayırmışlardır. Bu ayrım MÖ 2000-1600 yıllarını kapsayan Eski Asur, MÖ 1500-1000 yıllarını kapsayan Orta Asur ve MÖ 1000-612 yıllarını kapsayan Yeni Asur Çağı'dır.[54] Asur imparatorluğunun son başkenti Harran'dır. Buranın Babil ve Medler tarafından işgal edilmesinden sonra Mezopotamya'da üstünlük Babil'e geçmiş ve bölgenin egemeni olmuştur.[55]

Mezopotamya'da Sümerler döneminde kadınlar boşanma hakkına sahip değillerdi. Boşanma talebinde bulunan kadınlar nehre atılarak cezalandırılırdı. Babil ve Asur döneminde kadın boşanma hakkına sahipti. Boşanma talebinde bulunan kişi kadın veya erkek olsun fark etmeden diğer tarafa 1-5 Mina arasında değişen miktarlarda para cezası ödemekle yükümlü tutulurdu.[56]

48 MÖ 2334- MÖ 2150
49 Akpınarlı, 2018: 1-22.
50 Günaltay, 1987: 43.
51 MÖ 2000-1500
52 MÖ.1500-1000
53 MÖ 1000-539
54 Şimşek, 2012: 1-5.
55 Özfırat, 1994: 57.
56 Kuzuoğlu, 2004:56.

Mezopotamya bölgesinde ortaya çıkmış en mühim uygarlıklar arasında Sümerler, Akadlar, Babiller, Asurlar ve Elamlar en başta gelenleridir. Mezopotamya'nın temelini atan Sümerlerdir. Şehir devletleri şeklinde kurulan siyasi yapılanmada şehirler tapınağın etrafını çevrelemiş evlerden meydana gelmekteydi. Sümerler tarih boyunca şehir devletlerini birleştirerek merkezi bir devlet kuramamışlar, küçük siyasi teşekküller halinde hayatlarını devam ettirmişlerdir. Sümerler MÖ 133 ve 1800'lü yıllarda tarih sayfasından çekilmişlerdir. Belgelerden anladığımız kadarıyla, Batı Sami halklarından olan Akadlar, diğer etnik unsurlarla[57] kaynaşarak Asur Devletini kurmuşlardır.[58]

Mezopotamya Uygarlığı'na tam olarak dahil olmamakla beraber onunla paralel olarak büyüyen ve Sümer ile benzerlikler gösterse de sonradan farklı çizgilerde gelişen Elam kültürünü de bahsetmek gerekir. Bunlar etkin bir askeri güç ve ticaret merkezi oluşturmuşlar, Sümer ve Akad ile savaşmış ve İran içlerine kadar ilerlemişler ve hatta Hindistan ile ticari ilişkiler kuracak kadar da önemli işler yapmışlardır. Ancak zaman içinde bu başarılarını devam ettiremediler ve hatta III. Ur Hanedanlığı döneminde onlara haraç ödeyecek bir hale gelmişlerdi.[59]

Suriye ve Filistin ve Fenike bölgesi Mezopotamya'da kurulan devletler için Akdeniz'e ulaşma yolunda bir kapı pozisyonundaydı bu nedenle bu bölgeyi kontrol altında tutmak zorundaydılar. Bu sebeple, Sinear'dan Akdeniz'e kadar olan bölgelerde yabancıların egemenliklerine müsaade etmemek gerekiyordu. Nil boyuna giden kervan yollarının da güvenliği bu yolun emniyet altında tutulmasını gerektiriyordu. Bu nedenle Mezopotamya'da kurulan devletlerin her zaman bu tarafa ilgileri olmuştur.[60]

Bir bölgeye yerleşerek bir uygarlık kuran, tarım ve ticaret yoluyla uygarlığın temellerin atan, ilk kentleri kuran, tekerleği icat eden, yazıyı bulan ve uygarlığa dair bütün ilkleri geliştirenlerin Sümerler oldukları sanılmaktadır.[61] Mezopotamya'da Birinci Babil Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen süre, Asyalı olarak tabir edilerek Samilerden ayrılan Sümerler ile, Samilerin egemenlik mücadeleleri arasında geçmiştir.[62]

Mezopotamya gerek tarih gerekse uygarlık olarak bugünün insanlarına kültürel olarak pek çok kazanım sağlamıştır. Biz bu çalışma ile bunlardan bazılarını ortaya koymaya çalıştık. Zaman aktıkça ve bölgede

57 Sümerler, Kutlar ve Subarlar
58 Bilgiç,1982:81.
59 Childe, 1990: 80.
60 Günaltay, 1987:
61 Carter, 1981: 11.
62 Günaltay, 1987: 45.

çalışmalar derinleştikçe elde edilecek yeni bilgi ve bulgularla, geçmişin gizemi çözülecek ve bu bilgilerimiz daha da derinleşecektir.

SONUÇ

Eski Mezopotamya'da oluşmuş kültür yapısının ortaya koyduğu bu sistem uygarlık için en önemli birikimi oluşturmuştur. Bu birikim bugünün toplumsal yaşamı için temel bir etkendir. Bu özelliği ile uygarlığın temeli burada öğrenilenlerin üzerine bina edilmiştir. Mezopotamya'da başlayan uygarlık serüveni binlerce yıl bütün dünya üzerinde yankılarını sürdürmüş, yaşanan gelişmeler ilhamını hep bu topraklardan almıştır. Mezopotamya sadece bir uygarlık merkezi değil, uygarlığı dünyaya yayan ve öğreten bir okuldur. Sanatı, dili, dini, edebiyatı, yazısı, mimarisi, hukuku, askeri ve siyasi uygulamalarıyla bir örnek teşkil etmektedir. Mezopotamya, Anadolu'nun İran, Suriye ve Filistin bölgesinin tarihi sürecinin aydınlatılması için de çok önemli bir bilgi kaynağıdır. Bilim insanlarının çalışmalarıyla Mezopotamya tarihi hakkında elde ettiğimiz bilgiler devamlı olarak bir gelişim göstermekte ve Mezopotamya'da ortaya çıkan bu uygarlıktan geriye kalanlar insanoğlunun nereden nereye geldiğinin de göstergesi olmaktadır.

Mezopotamya'nın insanlık tarihinin başlangıç sürecinde geriye bıraktıklarıyla en geniş ve bilgi dolu zaman dilimini kapsadığı görülmektedir. Bu sürecin yaşanması insanın uygarlık yolundaki staj dönemi gibidir. Bu süreç bilim, teknoloji, sanat, mimari, felsefe ve en önemlisi dinsel alanda büyük aşamaların kaydedildiği ve temellerin atıldığı süreci kapsamaktadır. Bu uygarlığın incelenmesinde çeşitli toplulukların nasıl yaşadığı, çalıştığı, tapındığı düşünce ve buluşlardan ne kadar etkilendiği çok önemlidir.

Sümerlerin bölgeye gelişiyle birlikte başlayan süreç, Akad hakimiyeti ile devam etmiştir. Yaklaşık 200 yıllık bu dönemin ardından III.Ur Hanedanlığı Dönemi ile tekrar Sümerlerin eline geçmiş ve 100 yıl kadar devam etmiştir. III. Ur Hanedanlığı'nın çöküşü ile Amurru göçü bölgede etkin olmuş İsin Larsa, Eşnunna Krallığı bölgenin hâkim güçleri olmuştur. Bunlardan sonra Mezopotamya'nın kuzeyinde Asur ve güney kesimlerinde ise Babil bir güç olarak belirmiştir. MÖ 2025 ile 612 yılları arasında, Eski, Orta ve Yeni Asur dönemlerine ayrılan uzun bir sürecin ardından Asur devleti yıkılmıştır. Kuzeyde Asur güçlenirken güneyde ise MÖ 1894 yılından MÖ 539 yılında Yeni Babil Devletinin son kralı olan Nabonidus döneminde yıkılışına kadar devam etmiştir. Medlerin ardından İran'da yönetimi ele geçiren Persler bütün Mezopotamya'da egemen olmuşlar ve bu egemenlik Büyük İskender'in MÖ 332'de Ba-

bilonya'yı ele geçirmesine kadar devam etmiştir. Eski Mezopotamya kültürü Babil'in Persler tarafından ele geçirilmesiyle aslında sona ermiş bundan sonra eski kültürün izleri var olmakla beraber artık Pers, sonrasında da Helenistik ve Roma kültürü bölgede egemen olmuştur. Aslında sonradan gelen kültürler kendinden öncekilerden öğrendiklerinin bir yansımasını bu topraklarda hissettirmişler ve yeni baştan bir uygarlık anlayışını Mezopotamya'da yansıtmışlardır. Tabii ki bütün bu uygarlıkların temelini ise Sümerler oluşturmaktadır.

Tüm bilinenlere rağmen Mezopotamya halen büyük sırlarla doludur. Bu sırlar bilim insanlarının araştırmalarıyla ortaya çıkacak ve insanlığın bu ilk evresi günümüze ışık tutmaya devam edecek, nerden nereye geldik sorusunun yanıtı için en büyük referans olacaktır.

KAYNAKÇA

Akpınarlı, 2018: N. AKPINARLI, "Narām-sîn Antlaşması", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *67*(1), Ankara, 1-22.

Akşit, 2004: Niyazi AKŞİT, "Mezopotamya", *A'dan Z'ye Tarih ve Kültür Ansiklopedisi,* II. Cilt, Serhat Yayınevi, Ankara.

Aktüre, 1994: Sevgi AKTÜRE, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul.

Altuncu, 2014: Abdullah ALTUNCU, "Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4- Sayı 7 • Haziran 2014.

Aydın, 2004: Ufuk AYDIN, *Uygarlık Tarihi,* Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

Bahar, 2011, Hasan BAHAR, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya.

Barraclough, 1980: Geoffrey BARRACLOUGH, *Tımes Dünya Tarihi Atlası,* İstanbul.

Bilgiç, 1982: Emin BİLGİÇ, "Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz; Sümerlilerin Tarih, Kültür ve Medeniyetleri", *Atatürk'ün 100.Doğum Yılına Armağan Dergisi*, Ankara.

Bilgiç,1963: Emin BİLGİÇ, "Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 21, Sayı, 03.04, Ankara, s.103-119.

Carter, 1981: Ron CARTER, *Uygarlık Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Child, 1990: Gordon CHİLDE, Tarihte Neler Oldu, çev. Mete TUNÇAY-Alaeddin ŞENEL, İstanbul.

Diakov, 1987: V. DIAKOV, *İlkçağ Tarihi I*, V yayınları Ankara.

Gıglı, TY: AMEDEO GIGLI, *İnsan ve Uygarlık Tarihi Ansiklopedisi*, çev. Rekin TEKSOY, Milliyet Yayınları, İstanbul.

Günaltay, 1987: M. Şemsettin GÜNALTAY, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

İplikçioğlu, 1990: Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskiçağ tarihinin Anahatları I,* Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

Kandemir, 1933: Selahattin KANDEMİR, *Etiler (Hititler),* Türk Maarif Cemiyeti Neşriyatı No 2, Köyhocası Matbaası, Ankara.

Kansu, 1991: Şevket Aziz KANSU, *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler*, TTK Yayınları, Ankara.

Kılıç-Ay, 2013: Yusuf KILIÇ-Şeyma AY, "Eski Mezopotamya'da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/5 Spring 2013, p. 387-403, ANKARA-TURKEY

Kınal, 1983: Füruzan KINAL, *Eski Mezopotamya Tarihi,* Ankara.

Köroğlu, 2012: Kemalettin KÖROĞLU, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Leakey, 2006: Richard LEAKEY, *İnsanın Kökeni*, Çev. Sinem Gül, Varlık Yayınları, İstanbul.

Moscati, 1985: Sabatino MOSCATİ, *Mezopotamya Sanatını Tanıyalım*, Çev. Ceyhun Çalıklar, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Naumann, 1991: Rudolf NAUMANN, *Eski Anadolu Mimarlığı*, çev. Beral MADRA, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Özfırat, 1994: Aynur ÖZFIRAT, *Eskiçağda Harran,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Parrot, 1961: A. PARROT, *Assur*, Paris.

Reyhan-Cengiz, 2015: Esma REYHAN-Tülin B. CENGİZ, *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Grafiker Yayınları, Ankara.

Şenel, 2009: Alaaddin ŞENEL, *İnsanlık Tarihi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

Şimşek, 2012: Fatma ŞİMŞEK, *Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'da Kadın (MÖ. 6.yy'a Kadar),* Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Bölüm 32

ERGENLİK DÖNEMİNDE KİŞİLİK BOZUKLUKLARI*

Gülnur İLK[1]
Yusuf BİLGE[2]

1 *Bu çalışma Gülnur İLK'in yüksek lisans tezinin bir kısmından yararlanılarak hazırlanmıştır. Doktora Öğrencisi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Psikoloji Anabilim Dalı, gulnur.ilk@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-9730-0189
2 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İTBF Psikoloji Bölümü, yusuf.bilge@izu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2754-9119

Giriş

Kişilik kavramı, bireyin kendine özgü olan ve başkalarından ayırt edilmesini sağlayan bilişsel ve duygusal değerlendirmelerine bağlı olarak iç ve dış dünyaya uyum için geliştirmiş olduğu duygu, düşünce ve davranış örüntülerinin tümünü içerir (Öztürk ve Uluşahin, 2015). Belli durumlarda belli duygusal tepkileri gösterebilme, çatışmalar ve engellenmeler karşısında yerleşmiş baş etme becerileri ve savunma düzenekleri, bu örüntüler kapsamında değerlendirilir. Kişilik doğum öncesi, sonrası ve çocukluk çağındaki fiziksel/ruhsal koşullar ile olgunlaşma, öğrenme ve toplumsallaşma faktörleriyle biçimlenmektedir ve çocukluk çağından itibaren genel hatlarıyla belirginleşirken giderek yerleşmiş bir kişilik yapısı oluşmaktadır (Köroğlu ve Bayraktaroğlu, 2010).

Bireyin içinde yaşadığı kültürün beklentilerinden belirgin olarak sapan sürekli bir davranış ve iç yaşantılar örüntüsü durumda ise bir kişilik bozukluğundan söz edilebilmektedir (Aslan, 2008). Kişilik bozuklukları, deneyimlemenin, baş etmenin ve diğerleriyle ilişki kurmanın sürmekte olan yanlış uyum sağlanmış örüntüleridir (Korsgaard, 2017) ve toplumda oldukça yaygın görülen, işlevsellikte önemli bozulmalarla seyreden ve diğer psikiyatrik bozukluklar ile sıklıkla eş tanı gösteren bir ruh sağlığı problemidir. Kadınlarda ve erkeklerde benzer oranlarda görülen kişilik bozukluklarının çoğunda kısmi bir genetik geçiş mevcuttur ve genel nüfusta görülme sıklığı % 6-9 dolaylarındadır, % 15' e varan yüksek oranlardan da söz edilmektedir (Coid, Yang, Tyrer, Roberts ve Ullrich, 2006; Ekselius, Tillfors, Furmark ve Fredrickson, 2001; Jackson ve Burgess, 2000; Köroğlu ve Bayraktaroğlu, 2010; Meyer, 2002; Samuels ve ark., 2002; Torgersen, Kringlen ve Cramer, 2001). Kişilik bozukluklarının ergenlik ya da genç erişkinlik yıllarında başladığı, çocukluk döneminde de öncüllerinin görülebildiği, zamanla kalıcı olabildiği ve işlevsellikte bozulmalara yol açtığı kabul edilmektedir (Şahin, 2009; Köroğlu ve Bayraktaroğlu, 2010).

Yetişkin kişilik bozuklukları, literatürde ve Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel El Kitabı'nda (DSM-5, Amerikan Psikiyatri Birliği [APA], 2013) görece daha iyi tanımlanmakta ve tanınmakta iken ergenlik döneminde kişilik bozukluğunun bulunma olasılığı ve tanısı hakkında ise hala önemli tartışmalar sürmektedir. Oysa yetişkinlerde kişilik bozuklukları, yüksek toplumsal maliyetlerle ve düşük yaşam kalitesi ile ilişkiliyken bu durumun ergenlerde de benzer olması beklendiktir ve giderek artan sayıda araştırma, ergenlerde kişilik bozukluğunun varlığını tanımaktadır (Bernstein ve ark. 1993; Grilo ve ark., 1998; Hessels,

Hanenberg, Castro ve Aken, 2014; Johnson ve ark., 2000b; Korsgaard, 2017; Shiner ve Allen, 2013). Mevcut tanı sistemlerinde çocuklarda ve ergenlerde kişilik bozuklukları ile ilgili geliştirilmiş bir tanı sınıflaması bulunmamaktadır (Uytun ve Öztop, 2015). Bununla birlikte özellikle son 20 yılda çocukluk ve ergenlik döneminde kişilik bozukluklarının araştırılmasına dair yoğun bir çaba olduğu görülmektedir. Çocuk ve ergenlerde kişilik bozukluklarına dair yapılan araştırmalar başlangıç düzeyindedir ve bu konuda henüz bir uzlaşma söz konusu değildir (Westen, Shedler, Durrett, Glass ve Martens, 2003). Birçok psikiyatrik bozuklukta, çocukluk ve ergenlik döneminden itibaren belirtilerin başladığına dair bulguların artması, bu çalışmaların artışına katkı sağlamıştır (Uytun ve Öztop, 2015). Bununla birlikte, ergenlerde kişilik bozukluğu tanısı ile ilgili önemli bir tartışma, erken yetişkinliğe kadar kişiliğin tam olarak oluşmadığını savunan uzmanlar ile bazı kişilik özelliklerinin erken çocukluktan beri mevcut ve istikrarlı olduğunu savunanlar arasındadır (Elliott, Tyrer, Horwood ve Fergusson, 2011; Shiner, 2009).

Bu tartışma kapsamında, bir yaklaşıma göre 18 yaşından önce yalnızca gelecekteki kişilik bozukluklarının öncüllerini tanımlamanın ve ortaya çıkan kişilik bozukluklarını, kişilik özellik teorileri temelinde teşhis etmenin mümkün olduğu düşünülmektedir (Lenkiewicz, Srebnicki ve Bryńska, 2015; Shiner, 2009). Bu görüş, ergenlikte kişiliğin yeterince iyi oturmamış olduğu varsayımına dayanmaktadır. Kişiliğin ergenlik döneminde hala gelişiyor olmasından yola çıkarak bir gencin kişilik bozukluğunun kesinlik kazanmış olduğunu belirtmek ve tanılamak gerçekten karmaşık bir konudur. Semptomların sürekliliğine dair ölçütlerin karşılanmasının yanı sıra kişilik patolojisini, normal gelişimsel yetersizlik ve istikrarsızlıktan ayırt etmek zor olabilir (Shiner, 2009). Bir diğer yaklaşım ise ergenlik döneminde yaşanan bozuklukların tanımlanmasının, DSM'ye göre, sadece Eksen I bozuklukları ile sınırlı kalmamasını önermektedir. Bu yaklaşıma göre, mevcut kişilik bozukluğu değerlendirme sistemi, ergenler için geliştirilmemiştir. Bu nedenle bu yaş grubunda semptomların stabilitesini ve sürekliliğini ölçmek güçleşmektedir (Lenkiewicz ve ark., 2015). Öte yandan, yetişkin kişilik bozukluğuna benzer şekilde ortaya çıkan bu psikopatoloji için gençlerde erken tanı olasılığının erken müdahaleyi sağlayabileceği ve bu nedenle prognozun artabileceği düşünülmektedir (Korsgaard, 2017; Shiner, 2009). Tüm bunlarla beraber, çok sayıda ampirik araştırma, ergenlik döneminde patolojik kişilik ve kişilik bozukluklarının varlığını onaylar niteliktedir (Chanen ve ark., 2004; Feenstra ve ark., 2011; Westen ve ark., 2003).

Bu çalışmada, mevcut tartışmalar çerçevesinde ergenlik dönemindeki kişilik bozukluklarının öncülleri, yaygınlığı, kararlılığı, eş tanıları, değerlendirmesi ve tedavi yöntemleri hakkında yapılan çalışmaların gözden geçirilmesi amaçlanmıştır.

Ergenlik dönemindeki kişilik bozukluklarının öncülleri

Doğuştan gelen genetik özelliklerin ve çevresel faktörlerin etkileşimi, uzun bir büyüme-gelişme sürecinde kendine özgü bir kişilik yapısının ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Kişiliğin gelişim sürecini açıklamak için geliştirilen birçok kuram, çocukluk yaşantılarının kişiliğe olan etkisinin büyük olduğu noktasında birleşmektedir (Özdemir, Özdemir, Kadak ve Nasıroğlu, 2012). Normal kişilik gelişiminin yanı sıra kişilik bozukluklarının kökeni incelendiğinde, bakım verenin rolüne odaklanan gelişim odaklı araştırmalar dikkat çekmektedir. Biyolojik ve çevresel temelli gelişim süreçlerinin kişilik özelliklerine dönüştüğü ve özellikle olumsuz yaşam deneyimlerinin psikopatoloji için risk faktörlerini oluşturduğu belirtilmektedir (Clark, 2005).

Başta narsisistik patoloji olmak üzere tüm psikopatolojinin temel belirleyicisinin erken eş duyum ilişkilerindeki yetersizlik olarak sunulduğu çalışmalar mevcuttur. Hatta bununla bağlantılı olarak asıl gelişimsel örselenmenin temeli, ebeveynin psikopatolojisi özellikle de kendi narsisistik saplanmaları olarak ele alınmaktadır (Kohut, 2006). Benzer şekilde bir başka yaklaşıma göre, çocuğun bireyleşmekte olan kendiliğinin ortaya çıkışını desteklemekte annenin duygusal tedarik ve destek sağlama konusunda yaşadığı zorluklar, çocuğun kendisinin bir parçasını kaybetmesi şeklinde deneyimlenir. Bu durum, terk edilme depresyonu ile egonun, nesne ilişkilerinin ve kendiliğin gelişimsel açıdan duraklamasına dolayısıyla kişilik bozukluğuna yol açabilmektedir (Masterson, 2015). Ergenlik döneminde hatta daha erken çocukluk döneminde başlayan borderline kişilik bozukluğunun (BKB) etiyolojisi, bireylerin erken çocukluk ortamı, bakım veren ile ilişkiler ve travmatik yaşam olayları ile ilişkilendirilmektedir (Steele, Bate, Nikitiades ve Nielsen, 2015). Kararsız bağlanma modeli, BKB'li ergenlerde daha sık görülmektedir (Tüzün ve Sayar, 2006). Ergenlerde BKB'nin gelişimi üzerinde etkili olan temel süreçleri anlamak için gelişimsel modellerin azlığına dikkat çeken ve ergenlik döneminde BKB'yi dürtüsellik ve öz düzenleme ile ele alan yeni çalışmalar, genetik savunmasızlık, ebeveynlik ve travma gibi risk faktörleri ile ilişkilendirerek BKB'nin gelişimsel bir psikopatoloji modelini sunmaktadırlar (Ensink, Biberdzic, Normandin ve Clarkin, 2015). Nörobiyolojik çalışmalar açısından gelişimsel süreç ele alındığında ise

beyin, kendini örgütlemesini bir başka kendilikle dolayısıyla bir başka beyinle kurulan ilişkiyle gerçekleştirmektedir. Yani bakıcı, bebeğin sinir sisteminin ağırlıklı olarak duygulanımsal deneyime bağlı büyümesinin dışsal düzenleyicisi rolündedir. Bakıcı-bebek ikilisi arasında yaşanan bu duygulanımsal deneyimlerin niteliği, çocuğun daha sonra sosyal-duygulanım işlevlerini yönetecek olan kortikal ve korteks altı limbik alanlardaki yapısal bağlantıların olgunlaşmasını da şekillendirir. Tüm bunlar, ortaya çıkmakta olan çekirdek kendiliğin örgütlenme düzeyi ve istikrarının birincil işareti ve kişilik bozuklukları dâhil psikopatolojinin yordayıcılarıdır (Schore, 2012). Borderline kişilik özelliklerine sahip ergenlerin merkezi sinir sistemi üzerinde odak dışı bir anomaliye sahip olabileceğini gösteren bulguların olması da bu görüş açısından anlamlıdır (Zhang ve ark., 2014).

Dört tip çocukluk ihmalinin ergenlik ve erken yetişkinlikteki kişilik bozuklukları belirtileriyle ilişkisini ele alan toplum temelli uzun vadeli boylamsal bir çalışmada ihmal, kişilik bozuklukları ve daha yüksek seviyede kişilik bozukluğu belirti seviyeleri için artmış bir riskle ilişkilendirilmiştir. Çocukluk duygusal ihmali, ergenlik ve erken yetişkinlik için çekingen kişilik bozukluğu, paranoid kişilik bozukluğu ve diğer A grubu kişilik bozukluğu belirtileriyle ilişkilendirilmiştir. Çocukluk fiziksel ihmali ise şizotipal kişilik bozukluğu için artmış riskle ve diğer A grubu kişilik bozukluğu belirtileriyle ilişkilendirilmiştir. Çocukluk bakıcı ihmali pasif agresif kişilik bozukluğu, B grubu kişilik bozuklukları ve özellikle borderline kişilik bozukluğu semptom seviyeleri ile ilişkili bulunmuştur. Çocukluk ihmalinin bazı kişilik bozukluklarının etiyolojisinde önemli rol oynayabileceği anlaşılmaktadır (Johnson ve ark., 2000a).

Çocukluk çağı zorlukları öyküsü, BKB hastalarında diğer patoloji gruplarına göre anlamlı olarak daha yaygındır (Infurna ve ark., 2016). BKB'nin etiyolojik faktörlerinin çocuklukta kötü muameleyi içerdiği varsayımına dayanan bir diğer çalışmada, annelerinde BKB tanısı olan ergenlerin önemli bir bölümünün kötü muamele yaşadığı belirlenmiştir ve BKB'li annelerin ergenlik dönemlerinde daha fazla fiziksel istismar, duygusal istismar ve ihmalkârlık saptanmıştır. Kötü muamelenin boyutları, ergenlerin kendi toplam Borderline kişilik özellikleriyle ilişkilendirilmiştir. Bulgular, BKB'nin kuşaklararası iletimi hakkında düşündürücü bulunmuştur (Kurdziel, Kors ve Macfie, 2017). Ayrıca, ergenlik döneminde daha yüksek düzeyde Paranoid KB belirtileri gösteren çocukların, kötü muamele geçmişi olma olasılığının daha yüksek olduğu gösterilmektedir. Buna ek olarak, ergenlik dönemine yaklaştıkça gide-

rek kötüleşen davranışsal bozuklukların erken belirtilerini gösterdikleri belirlenmiştir (Natsuaki, Cicchetti ve Rogosch, 2009).

Ergenlik döneminde kişilik bozukluklarının kararlılığı

Kişilik bozuklukları, nispeten istikrarlı ve değişmez olan kişilik özelliklerinin uyumsuz bir ifadesidir. Böylelikle kişilik bozukluklarının, çocukluk ve ergenlik dönemine uzanan bir kökene sahip olduğu (Clark, 2009), erişkinlikte kalıcı bir nitelik taşıdığı ve değişmesi zor olduğu düşünülmektedir. Bununla beraber, ergenlerde kişilik özelliklerinin değişebileceğini, kişiliğin oluşumunun henüz tamamlanmadığını dile getiren ve bu nedenle kişilik bozukluğu tanısının uygun olmadığını öne süren temel bir görüş de mevcuttur. Bu görüşlerden yola çıkarak ergenlerde kişilik bozukluğunun kararlılığına odaklanan araştırmalar ön plana çıkmaktadır. Kişilik değişiklikleri, daha çok Batı ülkelerinde tartışılmıştır ve gençlerin özellikle de ergenlerin, büyük ölçüde kişilik değişikliğine nispeten yatkın oldukları gösterilmiştir (Coid ve ark., 2006). KB tanısının nispeten zayıf kararlılığı üzerine yapılan araştırmalar, KB'lerin altında yatan kişilik boyutlarının önemli rolünü vurgulamaktadır. Her ne kadar KB'ler, hem ergenlerde hem de yetişkinlerde beklenenden daha az kararlı olsalar da, temel kişilik özellikleri oldukça istikrarlıdır (Clark, 2007). Bu nedenle, KB'leri olan kişiler, zaman zaman nispeten daha hızlı bir şekilde çözülen rahatsız edici semptomların akut dönemlerini yaşayabilirler; bu arada, kişilik süreçleri ile ilgili sorunların altını çizen uyumsal bozukluklar zamanla devam eder (Shiner, 2009). Bu alanda yapılmış olan en önemli araştırmalardan biri Toplumdaki Çocuklar Çalışması'dır (The Children in the Community Study-CIC). Bu çalışmaya dâhil olan bir araştırma kapsamında yaklaşık 20 yıl boyunca katılımcı çocuklar takip edilmiş ve ergenlerde tanımlanan kişilik bozukluğu olgularının önemli bir kısmında, tanı konulmasından 10 sene önce bile davranış sorunları ve duygusal sorunların belirgin olduğu saptanmıştır (Bernstein ve ark., 1996' dan akt. Uytun ve Öztop, 2015).

Zaman içindeki kararlılık, kişilik bozukluğu tanısı için temel bir ölçüttür. Bununla birlikte hem boylamsal hem de kesitsel çalışmalar, yaşam süresinde kişilik bozukluğu özelliklerinde önemli değişiklikler olduğunu vurgulamaktadır. DSM-IV kişilik bozukluğu özelliklerini kesitsel bir tasarım kullanarak özbildirimsel olarak ölçen ve boyutsal KB skorlarının yaşla ilişkisini araştıran bir çalışmada sonuçlar, KB'lerin çoğu için yaşam süresi boyunca KB özelliklerinin prevalansında değişikliklerin meydana geldiğini, yaşam boyunca KB'lerin iyileştiğini gösteren önceki çalışmalarla genel olarak uyumludur. Bununla birlik-

te, ergenlik ve erken yetişkinlik arasında beklenen istikrarsızlık sadece histriyonik ve narsisistik boyutlu KB skorları için gözlenmiştir (Ullrich ve Coid, 2009). BKB'nin ergenlik döneminden başlayarak erişkinlikte sona eren 10 yıllık bir süre boyunca uzunlamasına seyrini inceleyen bir çalışma ise ortalama düzeydeki BKB özelliklerinin ergenlikten yetişkinliğe anlamlı bir şekilde azaldığını, ancak istikrarının yüksek olduğunu göstermiştir (Bornovalova, Hicks, Iacono ve Mcgue, 2009).

Çocukluk çağı psikopatisinin çocukluktan başlayarak güvenilir bir şekilde değerlendirilebilir, kısa ve uzun aralıklarla oldukça istikrarlıyken ortalama düzeyde dalgalanmalar göstermiş olduğu ve ergenlik dönemindeki suçu tahmin edebildiği belirlenmiştir. Bu durum, çocukluk ve ergenlik döneminde kişilik patolojisindeki büyük değişiklikler olup olmadığına dair sorulara bir cevap oluşturabilir niteliktedir (Lynam ve ark., 2009). Çocuklarda ve ergenlerde BKB'nin geçerliliğini değerlendiren bir araştırmada sonuçlar, ergenlerin BKB'yi yetişkinler tarafından bildirilen kadar şiddetli rapor ettiklerini göstermektedir. Ergenlerde BKB'nin normal ergenlik döneminin telaşlı bir yansıması olmadığı düşünülmektedir (Zanarini ve ark., 2017). Görüldüğü üzere ergenlerde kişilik bozukluğunun istikrarına yönelik farklı sonuçlar veren çalışmalar mevcuttur. Mevcut araştırmalar, KB'lerin ergenlik döneminde olağan, istikrarlı ve istikrarsız olabildiğini ve bu nedenle değerlendirilmelerinin önemli olduğunu göstermektedir (Adshead, Brodrick, Preston ve Deshpande, 2012).

Ergenlik dönemi kişilik bozukluklarında eş tanı

Ergenlik döneminde, Eksen I ve Eksen II tanıları arasında yoğun bir eşzamanlılık olduğu, benzer şekilde DSM-5 üzerinden değerlendirildiğinde, KB tanıları ile diğer tanılar arasında yaygın bir eş tanı olduğu anlaşılmaktadır. Kişilik özellikleri ve bozuklukları, diğer psikiyatrik bozukluklara sıklıkla eşlik etmesinden ve hatta Eksen I bozukluklarına zemin hazırlayarak tedavi sürecini olumsuz etkileyebilmesinden ötürü klinik açıdan büyük önem kazanmaktadır. Ayrıca kişilik, Eksen I tanıları için en önemli karıştırıcı faktör olma özelliği taşımaktadır (Taymur ve Türkçapar, 2012). KB tanısı, Eksen I ve Eksen II bozuklukları arasındaki yüksek eş tanı düzeyleri ile ortaya çıkmaktadır; çünkü aynı temel psikolojik süreçlerin tüm bu bozuklukların gelişimini etkilediği düşünülmektedir. Eş tanının sıklıkla hem Eksen I hem de Eksen II bozukluklarının altında yatan kişilik boyutlarından kaynaklanabileceği düşüncesi ön plana çıkmaktadır (Clark, 2005; Clark, 2007). Eksen I ve Eksen II bozuklukları arasındaki bu ilişki, muhtemelen her birinin diğe-

rini geliştirmeyi daha muhtemel hale getirmesi ve tetiklemesi şeklindedir (Shiner, 2009).

Eş tanı, KB'ler için kural gibi görünmektedir ve ergenlerde KB'ler için yüksek oranda eş tanı vardır. Toplumdaki Çocuklar Çalışması'na (The Children in the Community Study-CIC) göre ergenlerde kişilik bozuklukları; depresyon, anksiyete, madde kullanımı ve yıkıcı davranış bozuklukları da dâhil olmak üzere Eksen I bozuklukları ile yüksek oranda eş tanı göstermektedir. Ayrıca Eksen I bozuklukları, Eksen II bozukluklarının yetişkinlikte de devam etmesi açısından güçlü bir risk faktörü olarak öngörülmektedir. Eksen I bozukluklarının Eksen II bozukluklarının ifadesine katkıda bulunduğu ve tam tersi olmak üzere aralarında sıklıkla bir ilişki olduğu görülmektedir (Cohen, Crawford, Johnson ve Kasen, 2005). Kliniğe yönlendirilen ve ayakta tedavi gören ergenlerde kişilik bozukluklarının yaygınlığının, eş zamanlılığının ve yaşam kalitesinin ele alındığı bir çalışmada, ergenlerin %21 gibi bir oranı en azından bir kişilik bozukluğu için teşhis ölçütlerinin tamamını sağlamıştır. KB'ye sahip olan tüm ergenlerin bir veya daha fazla Eksen I bozukluğunun mevcut olduğu belirlenmiştir. Dikkat eksikliği ve Hiperaktivite Bozukluğu (DEHB) tanısı alan ergenlerde, KB belirtilerinin sayısının belirgin olarak arttığı belirlenmiştir (Korsgaard, 2017). Yeme bozuklukları olan ergenlerin %33'ünün en az bir kişilik bozukluğu ölçütünü karşıladığı belirlenmiştir (Magallón-Neri ve ark., 2013b).

BKB tanısı, iki psikiyatrik bozukluğu olan ergenlerin grubunda yalnızca tek bozukluğu olan gruba göre daha sık konulmuştur (Grilo, Walker, Becker, Edell ve McGlashan, 1997). Ergenlik döneminde her yıl ölçülen psikopatolojinin, 24 yaşında değerlendirilen BKB belirtileriyle ilişkisini ele alan bir araştırma ise DEHB ve Karşıt Gelme Bozukluğu'nun, BKB semptomlarını öngören çocuk psikiyatrik bozuklukları olduğuna işaret etmektedir. Bu sonuçlar, erken psikiyatrik bozukluklar ve BKB arasındaki olası gelişimsel bağlantıları gösterir niteliktedir (Burke ve Stepp, 2012). Ayrıca KB'ler arasındaki eş tanı incelendiğinde, yetişkinlerde BKB, başka bir B grubu kişilik bozukluğu ile seyrederken BKB ölçütlerini taşıyan ergenlerde A ve C grubu kişilik bozukluklarını içeren daha geniş bir eşzamanlılık örüntüsü görülmüştür. Bu bulgular, BKB'nin ergenlerde daha geniş bir patoloji aralığını temsil edebileceğini düşündürmektedir (Becker, Grilo, Edell ve McGlashan, 2000).

Kişilik bozuklukları, sağlık riski olan davranışlarla da ilişkilidir. Kendine zarar verme davranışı olan psikiyatrik olgular incelendiğinde, bu davranışın BKB başta olmak üzere en sık kişilik bozukluklarında

görüldüğü bildirilmiştir (Feldman, 1988'den akt. Aksoy ve Ögel, 2003). Özellikle ergen kişilik bozuklukları, bu tip riskleri öngörmektedir ve ergenlik dönemi kişilik bozukluklarında şiddet, yüksek intihar düşüncesi veya intihara teşebbüs oranları mevcuttur (Johnson ve ark., 1999; Johnson ve ark., 2000a). Kişilik bozuklukları özelliklerinin ergenlerde uyuşturucu madde kullanımı bozukluklarıyla bağlantısı üzerine az sayıda araştırma mevcuttur. Bununla birlikte, ergenler ile yürütülen bir çalışmada KB belirtilerinin sayısı ile bir veya daha fazla madde kullanımı bozukluğu arasında güçlü bir bağlantı olduğu anlaşılmıştır. Kızlar için madde kullanımı ve BKB, birden fazla KB, davranış bozukluğu ve DEHB arasında belirgin bağlantılar olduğu görülmüştür (Korsgaard, 2017). Kişilik bozuklukları özellikleri ve problematik uyuşturucu madde kullanımı arasındaki bağlantıyı ergenlerde değerlendirmeyi amaçlayan bir araştırmada, kişilik bozuklukları özelliklerini değerlendirmenin önemi vurgulanmaktadır (Chabrol, Melioli ve Goutaudier, 2015).

KB belirtilerinin ortalama seviyesi, ergenlik döneminde yetişkinlik döneminden daha yüksek olabilir; buna ek olarak, ergen KB'leri riskli davranışlar (şiddet, intihar, riskli cinsel davranış) ve ilişkilerde, okulda ve işte bozulma gibi yüksek oranlarda eşzamanlı ve gelecekteki zorluklarla ilişkilidir (Clark, 2005; Clark, 2007). Her ne kadar KB'ler bazı ergenler için yaşla birlikte iyileşiyor gibi görünse de, bu bozukluklarla ilişkili sonuçlar birçok genç için oldukça ciddi olabilmektedir. Mevcut çalışmalar göstermektedir ki, ergenlerde kişilik bozukluğu belirtilerini ve bozulmayı destekleyen kişilik süreçlerini anlamak büyük önem taşımaktadır. Hatta çocuk, ergenler ve yetişkinlerde mevcut olan, cinsel saldırı ya da diğer ciddi suçları işleyen gençlerin özelliklerine dayanarak genetik, perinatal ve erken gelişim zorluklarının bir bileşiminin sonucu olarak gelişimsel bir yönergenin merkezinde Şiddetli Kişilik Bozukluğu (ŞKB) varlığı önerilmektedir (Vizard, French, Hickey ve Bladon, 2004).

Ergenlik döneminde kişilik bozukluklarının yaygınlığı

Kişilik bozukluklarının ergenlik döneminde de yetişkinlerde olduğu gibi yaygın olduğu düşünülmektedir (Shiner, 2009). Araştırmalar, klinik bir ortamda ergenlerin yaklaşık yarısının bir kişilik bozukluğundan mustarip olduklarını göstermektedir (Feenstra, Busschbach, Verheul ve Hutsebaut, 2011). Ergenlerde kişilik bozukluğunun genel yaygınlıkları değerlendirildiğinde ise çalışmalar % 6-17 aralığını işaret etmektedir, yatan hastalarda ve daha şiddetli bir şekilde rahatsız olan hastalarda %41-88 aralığını belirleyen çalışmalar mevcuttur (Korsgaard, 2017).

Toplum tabanlı ergen örneklemde sınırlı sayıda çalışma değerlendirildiğinde, ergenlerin iki yıl boyunca gözlemlendiği, yapılandırılmış görüşmelerin ve kendini değerlendirme envanterlerinin kullanıldığı bir araştırma bulgularına göre kişilik bozukluğu tanısı için %31'e varan yaygınlık oranlarının belirlendiği ölçümler dikkat çekmektedir (Bernstein ve ark., 1993). Bir başka araştırmada ise farklı olarak toplum örnekleminde ergen nüfusta KB sıklığının %1.7 gibi düşük bir sıklık gösterdiği bulgusuna ulaşılmıştır (Lewinsohn, Rohde, Seeley ve Klein, 1997). Uzunlamasına verilere dayanarak, toplumda kişilik bozukluğunun kümülatif yaygınlığını araştıran bir başka çalışmada ise KB'nin nokta prevalansı, dört tanısal değerlendirmede %12.7 ile %14.6 arasında değişmiştir (Johnson, Cohen, Kasen, Skodol ve Oldham, 2008). Ergenlerin %28.3'ünün C kümesinin en az bir uyumsuz kişilik modelini gösterdiğine işaret edilmektedir (Pedrero, Paino, Giráldez ve Muñiz, 2013). Görüldüğü üzere ergenler arasında kişilik bozukluğunun geçerli bir tanı olarak değerlendirilebileceği anlaşılmaktadır. Bununla beraber ergen toplum örnekleminde yapılan ve genel yaygınlık oranını belirten sınırlı sayıda çalışmada çok farklı sıklık oranları karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu farklı sonuçların farklı örneklem ve özellikle farklı değerlendirme prosedürlerinin kullanılmasıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Örneğin Lewinsohn ve arkadaşlarının (1997) yürüttüğü çalışmada göreceli olarak düşük sıklık tahminleri muhtemelen, gençlerde bile 5 yıl boyunca KB özelliklerinin bulunmasını gerektiren değerlendirmelere sahip Uluslararası Kişilik Bozukluğu Değerlendirmesi'nin (IPDE) kullanılmasının sonucu olduğu düşünülmektedir (Kongerslev, Chanen ve Simonsen, 2015).

Bilge ve Bilge (2019) tarafından toplum örnekleminde ergen ve genç nüfusta elde edilen bulgular doğrultusunda, kişilik bozuklukları sıklık oranları, %2.54 ila %5.5 arasında değişmektedir. Kişilik bozuklukları belirti sıklıkları paranoid KB'de %3.26, şizoid KB'de %3.75, şizotipal KB'de %3.38, davranım bozukluğu %5.07, borderline KB'de %3.63, histriyonik KB'de %3.14, narsisistik KB'de %3.50, çekingen KB'de %5.56, bağımlı KB'de %4.84 ve obsesif-kompulsif KB'de ise %2.54 olarak tespit edilmiştir. Bernstein ve arkadaşlarının (1993) çalışmasında ise obsesif kompulsüf KB'nin en yaygın hafif grup olduğu görülmüştür. Şizotipal Kişilik Bozukluğu, en az görülen Eksen 2 bozukluğu; Narsisistik Kişilik Bozukluğu ise en yaygın ciddi grup olarak belirlenmiştir. Paranoid KB orta seviyede %9,4 ciddi seviyede %4,4 ve diğer KB'lerde aynı sıralamayla şizoid KB %4,4-1,8; şizotipal KB %1,8-1,2; histriyonik KB'de %5,3-4,1; narsisistik KB %8,7-6,0; borderline KB %7,8-3; çekingen KB

%5,5-2,7; bağımlı KB %4,1-4,1; obsesif kompulsif KB %13,4-2,9 ve son olarak pasif agresif KB ise hem orta seviyede hem ciddi seviyede %5,3 sıklıkta görülmüştür. Klinik olmayan ergen örneklemde iki aşamalı bir çalışmanın ikinci aşamasında, katılımcıların %23 gibi bir bölümünün BKB tanısı almasının yanı sıra bu grupta çoğu kişilik bozukluğunun eş tanısı oldukça yüksek bulunmuştur (Chabrol ve ark., 2002). Bazı araştırmalar ise ergenlerde BKB'nin yaygınlığına odaklanmıştır. Çinli ergenler arasında BKB yaygınlığı %2 olarak belirlenmiştir (Leung ve Leung, 2009). BKB'ye odaklanan farklı bir çalışmada ise katılımcıların %0,9'u BKB belirtileri doğrultusunda tanı almıştır (Mohammadi, Shamohammadi ve Salmanian, 2014). Ergenlerde C kümesi KB özelliklerinin değerlendirildiği bir çalışmada ise en yaygın obsesif kompulsif KB olmak üzere çekingen ve bağımlı KB özelliklerinin sırasıyla daha yaygın olduğu belirlenmiştir (Pedrero ve ark., 2013).

Ergenlerle yürütülen klinik örnekleme sahip çalışmalarda ise oldukça yüksek sıklık/yaygınlık oranlarının belirlendiği görülmektedir. Bu oranların %21-75 arasında değiştiğini gösteren çalışmalar mevcuttur (Feenstra ve ark., 2011; Grilo ve ark., 1998; Korsgaard, 2017; Levy ve ark., 1999; Westen ve ark., 2003). Klinik örneklemde ergenlerde KB türlerinin yaygınlığını ele alan çalışmalar değerlendirildiğinde, borderline KB'nin en sık, şizoid ve obsesif-kompulsif KB'nin ise en az görülen tür olduğunu bildiren araştırma bulguları mevcuttur (Levy ve ark., 1999). Klinik örneklem ergenlerde, her bir tür KB'nin yaygınlığı inceleyen bir çalışmada ise Paranoid %6, Şizoid %1, Şizotipal %6, Borderline %49, Histironik %7, Narsisistik %4, Çekingen %7, Bağımlı %5, Obsesif Kompulsif %3, Pasif Agresif %20 ve tanımlanmayan KB %20 oranında tespit edilmiştir (Grilo ve ark., 1998). Farklı bir araştırmada ise klinik örneklem ergenlerde en sık görülen kişilik bozukluğunun BKB olduğu ve bunu, çekingen KB ve başka türlü tanımlanmamış kişilik bozukluğunun takip ettiği anlaşılmaktadır (Feenstra ve ark., 2011). Ergenlikte klinik örneklemde borderline KB'ye odaklanan başka bir çalışmada ise %14.2 gibi bir oran tanımlanmış ve çeşitli BKB profilleri belirlenmiştir (Auffret, Lenoir, Gauvreau ve Brunault, 2017). Bazı klinik çalışmalarda borderline KB sıklığı, bariz bir şekilde daha yüksek olarak belirlense de diğer KB'ler ile oranların yakın olduğu çalışmalar da mevcuttur. Korsgaard'ın (2017) klinik örneklem ergenlerle gerçekleştirdiği çalışmada ise en sık görülen kişilik bozukluğu, depresif kişilik bozukluğu %6,5 ve ardından çekingen %5,9, borderline %5.2, obsesif-kompulsif %3.9, antisosyal %3.3 ve histriyonik %3.3 şeklinde sırlanmıştır. Görüldüğü üzere klinik örneklemde ergenler için her bir KB'de farklı yaygınlık oranları

sunan çalışmalar mevcuttur. Bu araştırmalarda kullanılan ölçme değerlendirme yöntemlerinin uyumu yüksek olmasa da bulgular, kişilik bozukluklarının ergenlik döneminde de yetişkinlerde olduğu gibi yaygın olduğunu düşündürmektedir (Shiner, 2009).

Ergenlik döneminde kişilik bozukluklarının değerlendirilmesi

DSM-IV'te, "kişilik, çocuklukta henüz instabil ve çocukluktaki kişilik özellikleri her zaman değişmeden kalmamaktadır" ifadesine rağmen (Uytun ve Öztop, 2015), bireyin yanlış edinilmiş kişilik özellikleri ısrarcı, yaygın ve zamana yayılmış olduğunda ve belli bir gelişimsel durumla ya da Eksen I alanıyla sınırlı olamayacağı ihtimali olan durumlarda ergenlerde kişilik bozuklukları teşhis edilebilmektedir. Bunun tek istisnası, 18 yaşın altındaki bireylerde teşhis edilemeyen antisosyal kişilik bozukluğudur (Buica, Mihai, Tocaci ve Rad, 2015). DSM-IV kümeleri temel alınarak bu özelliklerin çocukluk ve ergenlik döneminde nasıl ortaya çıkabileceği şu şekilde ele alınmaktadır: A kümesi, gerçeklik testinden kaçınma, katılık ve varyasyonları içerir. B kümesi, yetişkin grupta olduğu gibi en fazla dikkat çekmeye eğilimlidir. Son olarak C kümesi ise kaygıları ön plana çıkaran, kaçınma ve içselleştirilmiş duygusal düzensizliği içerir (Shiner, 2009). Tüm bunlarla beraber mevcut tanı sistemi, kişilik bozukluğu kategorilerinin gelişim sırasında kişilik patolojisinde beklenen değişiklikler nedeniyle, nadir durumlarda çocuk ve ergenlere uygulanmasını önermektedir (Lynam ve ark., 2009).

DSM-IV ölçütlerinin uygulamasıyla ergenlerde Antisosyal ve Çekingen KB tanıları aşırı teşhis ediliyor görünmesine rağmen ergenlerde Eksen II teşhislerinin yetişkinlerdeki tanılamaya benzediği belirlenmiştir. Bazı istisnalarıyla beraber ergenlerde kişilik patolojisinin yetişkinlerdekine benzediği ve 14-18 yaş arası ergenlerde teşhis edilebilir olduğunu ortaya koyulmuştur (Westen ve ark., 2003). DSM-IV tanı ölçütleri kullanılarak değerlendirilen ergenlerde kişilik bozukluğu belirtilerinin erişkinlerde KB'lerin teşhisine yönelik yapıyla benzerliğini belirlemeye yönelik bir başka çalışmada da, yetişkin ve ergen KB'leri arasında önemli benzerlikler tespit etmiştir. Ergenlerde Eksen II ölçütleri ile değerlendirilen kişilik patolojisi, yetişkinler için DSM- IV'te belirtilenlere benzemekte ve bu da ergenlerde kişilik bozukluklarının yetişkinlerde olduğu gibi değerlendirilebileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte, ergenlik döneminde kişilik patolojisinin teşhis edilmesinin en iyi yolunun ne olduğu, kişilik bozukluklarının kategorik varlıklar veya aşırı kişilik boyutlarının kombinasyonları olarak tanımlanmasının gerekip gerekmediği konusundaki tartışmalar esnasında DSM-5 yayımlanmış-

tır (Sharp ve Fonagy, 2015). DSM-5 ise tüm gelişim dönemlerini kapsayan şekilde, kişilik bozukluklarının tanı ve tedavisi için ileriye yönelik önemli bir adımı temsil etmektedir. DSM-5 Bölüm 2, DSM-IV'te olduğu gibi tam olarak aynı formdaki kategorik KB tanılarını muhafaza etse de, Bölüm 3, önerilen bir patolojik kişilik boyutsal sistemini de içermektedir (Shiner ve Allen, 2013).

Ergenlerde görülen kişilik bozukluklarının değerlendirilmesi için yurt dışında bazı psikometrik araçlar bulunmaktadır ve bu araçlar tanılamanın yanı sıra araştırma ya da tarama çalışmalarında kullanılmaktadır (Bilge ve Bilge, 2019). Gençlik kişilik patolojisini değerlendirme araçları, büyük ölçüde mevcut yetişkin KB ölçümlerinin genç yaş grupları için uyarlamasından oluşmaktadır (Tackett, Herzhoff, Reardon, Smack ve Kushner, 2013). Bu ölçüm araçlarının en yaygın kullanılanları: Hare Psychopathy Checklist-Youth Version (PCL-YV, Forth, Kosson ve Hare, 2003), The Coolidge Personality and Neuropsychological Inventory for Children (CPNI, Coolidge, Thede, Stewart ve Segal, 2002), Millon Adolescent Clinical Inventory (MACI, Millon, Millon, Davis ve Grossman, 1993), Minnesota Multiphasic Personality Inventory–Adolescence (MMPI-A, Butcher ve ark., 1992), Adolescent Version of the Dimensional Assessment of Personality Pathology (DAPP-BQ-A, Tromp ve Koot, 2008), The Youth Version of the Schedule for Nonadaptive and Adaptive Personality, (SNAP-Y, Linde, Stringer, Simms ve Clark, 2013), Dimensional Personality Symptom Item Pool (DIPSI, de Clercq, de Fruyt, van Leeuwen ve Mervielde, 2006), NEO Personality Inventory-Revised (NEO-PI-R A General Measure of Big Five Personality Traits, Costa ve McCrae, 1992). Ülkemizde ise Ergenler İçin Psikolojik Bozukluklar Envanteri Kişilik Bozuklukları Formu (EPBE-KBF, Bilge ve Bilge, 2019) geliştirilmiştir.

Ayrıca, çocuklarda ve ergenlerde kişilik bozukluğu özelliklerinin bir ölçümü olarak ampirik temelli ölçmeye dair Achenbach sistemi geliştirilmiştir (Vrouva, 2012). Kişilik bozukluğunu ergen hastalarda ölçmek için güvenilir ve kullanışlı bir metodun kavramsallaştırma ve tedavi etkililiğini artırma özelliklerine sahip olması beklenmektedir. Ergenlerde prototip eşleştirme yaklaşımı ile kişilik bozukluğunun klinik geçerliliğini ve kişilik patolojisinin miktarını belirlemeye çalışan bir araştırmada, kişilik ölçümleri/teşhislerinin önemli ölçüde güvenilir olduğu tespit edilmiştir (Defife ve ark., 2015). Bununla birlikte klinik örneklemde ergenlerde kişilik bozukluklarının belirlenme yöntemlerinin karşılaştırılmasını amaçlayan bir çalışmada, IPDE-SQ, örneklemin %92-97'si civarında bir KB riski tanımlamışken daha sıkı kesme noktaları ile %61,7,

TCI % 20 oranında bir KB riski gösterirken, IPDE klinik görüşmesi tarafından belirlenen KB prevalansı %36-38 civarındadır. Aradaki farklar önemli miktardadır ve bu ölçme araçları arasında düşük bir anlaşma sağlandığını söylemek mümkündür (Magallón-Neri ve ark., 2014). KB'nin tanımlanmasında ölçüm araçlarının arasındaki büyük fark, bu araçların ergenlerde kullanımının değerlendirilmesi gerekliliğini beraberinde getirmektedir. Ayrıca klinisyenler tarafından tespit edilen KB tanısının ve prevalansının yarı yapılandırılmış görüşme ile tespit edilenden daha farklı ve daha az sıklıkta olduğu belirlenmiştir (Magallón-Neri, Santacana ve Canalda, 2013).

Ergenlerde kişilik bozukluklarıyla ilgili güncel çalışmalar, teşhisi önerse de pratikte farklı eğilimler gözlemlenmektedir. Ergenlerle çalışan ruh sağlığı uzmanlarının %57 gibi bir bölümü ergenlerde kişilik bozukluklarının var olduğunu doğrulamalarına rağmen sadece %8 gibi küçük bir grup ergenlerde kişilik bozukluğu teşhisi gerçekleştirdiklerini belirtmiştir. Teşhis etmemelerinin sebebi olarak ise ergenlikteki kişilik bozukluklarının geçici olabileceği inancı, %41 gibi bir oranla öne çıkmaktadır. Ek olarak %25 gibi bir oranla DSM IV'ün ergenlerde kişilik bozukluğu teşhisine izin vermediği ve bu tanının etiketleyici olduğu inancı mevcuttur (Laurenssen, Hutsebaut, Feenstra, Busschbach ve Luyten, 2013). Bazı kişilik özelliklerinin aynı kalması muhtemeldir; ancak yüzeyde tezahür edenler, ortaya çıkan koşullara bağlı olabilir. Kesitsel bir değerlendirme, bozukluk yerine mevcut kişilik işlevi olarak tanımlanabilir. Böylece, kişiliğin değerlendirilmesinde kişilik bozukluğunun öncelikle kişilik işlevi olarak kaydedilmesi, daha sonraki bir değerlendirmenin hangi özelliklerin sabit olduğunu ortaya koyana kadar bunların çekirdek kişilik özellikleri olarak ele alınması daha uygun olabilir (Buica ve ark., 2015).

Ergenlik döneminde kişilik bozuklukları tedavisi

Kişilik bozukluğu vakalarında tedavi için başvuru oranlarının yüksek olmadığı bilinmektedir ve bu tedaviler ortalama 4-6 yıl sürmektedir. Tüm vakalarda tam tedavi sağlanamasa bile, gelişim sağlama oranı oldukça yüksektir (Şahin, 2009). Tedavide temel yöntem, uzun süreli bireysel terapiye ek olarak grup ve aile terapileridir. Uzun yıllar daha çok analitik, dinamik yönelimli tedaviler uygulanmakla birlikte son yıllarda bilişsel davranışçı, diyalektik ve şema terapilerinin de yararlı olduğuna ilişkin bulgular bulunmaktadır. Ayrıca, bu hastalarda sıklıkla ortaya çıkabilen duygusal dalgalanmalar, depresif dönemler, yoğun anksiyete krizleri ya da kısa süreli psikotik belirtilere karşı ilaç kullanılmaktadır

(Şahin, 2009). Son yıllarda ergenlerde kişilik bozukluklarının tedavisine yönelik araştırmaların hızla arttığı, bu çalışmaların özellikle BKB üzerine odaklandığı görülmektedir. Bu hastalar için erken müdahaleye ihtiyaç duyulmasına rağmen ergenler için çok az sayıda tedavi vardır (Chanen ve McCutcheon, 2013). Kişilik bozuklukları için ergenlere özgü tedaviler hala gelişim sürecindeyken, mevcut terapilerin çoğu yetişkin tedavi modellerinin bu gelişim evresine uyarlanmasını içermektedir. Bu tür girişimleri desteklemek için bugüne kadar çok az veri olsa da bunlar, tedaviler için önemli bir aşama olarak değerlendirilmektedir. Psikozların ergenlik döneminde erken ve hızlı tedavisinin başarısı, kişilik bozukluklarının tedavisinde benzer ve cesur bir yaklaşım sergilenmesini teşvik etmelidir (Fonagy ve ark., 2015).

Ergenlerde istenmedik davranışlar üzerine çalışan psikolojik müdahaleler mevcut olmakla birlikte bu müdahalelerin altta yatan kişilik yapılarında değişime neden olup olmadığı açık değildir. Patolojik kişiliklerin gelişimi için güvensiz bağlanmanın rolü göz önünde bulundurulduğunda, tedavi için güvenli bir temel sağlamak ve hem kendileri hem de başkaları için yeni bilişler ve değerlendirmelerin merakını ve öğrenimini teşvik etmek önemlidir. Farklı bağlanma stilleri olan gençler, farklı belirti profilleri ve davranışsal zorluklarla karşılaşabilirler (Adshead ve ark., 2012). Ayrıca, gençlerin kişilik özellikleri değişim gösteriyorsa, herhangi bir psikopatolojinin de değişmesi muhtemeldir ve terapötik formülasyonlar ve teşhisler, esnek ve değişime cevap verebilecek şekilde düzenlenmelidir (Shiner, 2009). Bu alanda çalışmaların artışı ile çocuk ve ergenlerde, KB'lerin öncüllerinin net olarak tanımlanabilmesinin ve tanı ölçütleri oluşturulmasının, erken dönem tedaviye başlamaya ve kişilik bozukluklarının toplumda azaltılmasına olanak sağlayabileceği düşünülmektedir. Erken dönem tanı koymanın erken dönem tedaviye başlamayı kolaylaştırabileceği ve kişilik bozukluklarının oranlarının yanı sıra işlevsellikte bozulma düzeyini de azaltabileceğinin düşünülmesi, tanı koymanın en önemli avantajı olarak görülmektedir. Bununla birlikte, çocuk ve ergenlere erken yaşta tanı koymanın dezavantajları da düşünülmektedir. Tanı konması ile bu tanının çocuk ve ergenler için etiketleyici olabileceği ve tanının yıllar içinde gözden geçirilmemesi endişesi, en önemli sorunlar olarak sınıflandırılmaktadır. Kişilik bozuklukları tanısında, mevcut sağlık hizmetlerinin yetersizliği nedeniyle ergenlerin tedavi almaları önündeki engeller ise bir diğer önemli sorun alanıdır. Bu alanda tanı ve tedavi ile ilgili çalışmaların artırılması ile çocuklarda tanı sınıflandırılması geliştirilmesinin uygun olacağı düşünülmektedir (Uytun ve Öztop, 2015).

Tedavi için geliştirilen yaklaşımlardan biri olan Diyalektik Davranış Terapisi (DDT), ergenler dâhil olmak üzere çeşitli klinik popülasyonlara uyarlanmıştır. BKB ölçütlerini karşılayan ergenler için DDT'nin uyarlanmış bir versiyonunu destekleyen ön kanıtlar mevcuttur. Ergenlerde uygulanan DDT, yetişkin uygulamalarına göre bazı farklılıklara sahiptir. Daha az seans sayısı üzerinden yapılandırılır, dilde ergenlere özel bazı düzenlemelere gidilir ve ebeveynleri de içererek beceri öğretimine odaklanır. BKB olan intihar eğilimli bir ergen grubunda DDT'nin uygulandığı bir araştırma sonucunda, DDT grubunda tedavi sırasında daha az psikiyatrik yatış süresi ve diğer gruptan anlamlı ölçüde daha yüksek tedavi tamamlanma oranı belirlenmiştir. DDT grubu incelendiğinde, intihar düşüncesinde önemli azalmalar belirlenmiş, tedavinin genel psikiyatrik ve borderline kişilik belirtileri için umut verici olduğu görülmüştür (Rathus ve Miller, 2002). BKB'li ergenlerde, iki yıl kadar süren sanat temelli Diyalektik Davranış Terapisi (DDT) çalışmaları da katılımcılardaki birçok istendik değişikliği saptayarak bu iki tedavinin birleşimini desteklemektedir (Lebowitz ve Reber, 2011). Psikodinamik tedavinin de BKB'li ergenlerde klinik olarak anlamlı değişikliklere yol açtığı ve bu hastalara erken müdahalenin anlamlı olduğu anlaşılmaktadır (Salzer, Cropp ve Fischer, 2014). BKB tanısı olan ergenlerin tedavisinde daha başarılı sonuçlar elde edilmesini amaçlayan ve klasik analizdeki tekniklere kıyasla ergenlerle diyaloğu canlı tutmak ve yıkıcı olabilecek uzun sessizliklerden kaçınmak gibi bazı modifikasyonları tanıtan tedavi çalışmaları da mevcuttur (Nicolò, 2015).

Zihinselleştirmeye Dayalı Terapi (ZDT), BKB'li bireyleri tedavi amacıyla geliştirilen bir diğer psikoterapi yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre zihinselleştirme, BKB'de temel bir sorun alanı olarak değerlendirilmektedir ve BKB, güvensiz bağlanmanın getirdiği zihinselleştirme düzensizliğiyle ilişkilendirilmektedir (Allen, Fonagy ve Bateman, 2013). Ergenlerde bu tedavinin kullanımına yönelik vaka çalışmaları mevcuttur. Hastalar, zihinselleştirme yeteneklerini artırdıklarında, dürtü kontrolünü artırmaya yardımcı olan gözlemci bir duruş sergileyebilirler. Böylece, daha kararlı ve sağlam bir benlik duygusu geliştirilmekte, gençlerin kendi gelişim süreçleri boyunca daha uygun şekilde ilerlemeleri ve sonraki gelişimsel zorlukları daha iyi yönetebilmeleri sağlanmaktadır (Rossouw, 2015). Bir yıl boyunca ergenlerde BKB için yapılandırılmış zihinselleştirme temelli grup terapisinde katılımcıların önemli bir bölümü Borderline semptomlar, depresyon, kendine zarar verme, akran bağlanma, ebeveyn-bağlanma, zihinselleştirme ve genel psikopatoloji konularında iyileşme göstermiştir. Mevcut çalışma, borderline özellikli

ergenler için grup formatlı zihinselleştirme temelli tedavinin daha da geliştirilmesi ve değerlendirilmesi için ümit verici bir gerekçe sunmaktadır (Bo ve ark., 2017). Ayrıca, yoğun zihinselleştirmeye dayalı tedavi sırasında ergenlerde kişilik bozukluklarının ve semptomlarının azaldığı belirlenmiştir (Hauber, Boon ve Vermeiren, 2017).

Aktarım Odaklı Psikoterapi (AOP) yaklaşımının temelinde ise bozulmuş içsel kendilik/nesne tasarımlarının ve ilişkilerinin güvenli bir ortamda terapist-hasta ilişkisi üzerinden aktivasyonunu sağlamak yatmaktadır (Clarkin, Kernberg ve Yeomans, 2012). Son zamanlarda, kişilik bozuklukları olan ergenlerle çalışmaya uyarlanmış bir AOP tedavisi geliştirilmiştir. Bu tedavi, çocukluktan kaynaklanan veya nörobiyolojik değişiklikler veya ergenlik psikolojik mücadeleleri tarafından tetiklenen ağır kişilik bozukluklarının özelliklerini gösteren ergenlere yöneliktir. Yetişkinler için geliştirilen AOP'den uyarlanmıştır ve bütünleşmiş bir kimlik duygusuna ulaşmak gibi benzer bir temel amacı vardır. Bu amaca, öz ve diğerlerinin karşıt ve çelişkili temsillerini bütünleştirerek ve ilkel savunma düzeneklerini değiştirerek ulaşılabileceği varsayılmaktadır. Bu durum, kimlik yayılımının ve ilkel savunma mekanizmalarının kullanılmasının azaltılmasında anahtar olarak kabul edilir. Bunlar, üretken bir yaşam için davranışsal kontrolün kazanılmasında, duygu düzenlemenin iyileştirilmesinde, yakın ve tatmin edici ilişkiler geliştirilerek okula ve geleceğe yatırım yapmada merkezi olarak kabul edilir. Değerlendirme aşaması, ergen ve ebeveynle yapılan sözleşme, teknik tarafsızlık, normal gelişimin ve karşı aktarım tepkilerinin kullanılmasının desteklenmesi gibi adımlarla ergenler için AOP uygulaması, belirli stratejilerin uyarlanmasını gerekli kılmaktadır (Normandin, Ensink ve Kernberg, 2015).

Mode Deaktivasyon Terapisi (MDT) ise Beck'in Bilişsel Kuramı, Diyalektik Davranış Terapisi (DDT) ve Kabul ve Kararlılık Terapisi (ACT) unsurlarına dayalı olarak geliştirilmiştir. MDT, travma temelli çoklu Eksen-I koşulları olan ve tedavi edilmesi zor olduğu düşünülen Eksen-II kişilik bozuklukları olan ergenlerin tedavisinde diğer bilişsel-davranışçı terapilerin eksikliklerinin üstesinden gelme amacına sahiptir. Kişilik bozuklukları ve özelliklerinin yanı sıra farklı ruhsal sağlık sorunları olan intihar eğilimli ergenlerde MDT'nin her zamanki tedaviye kıyasla intihar düşüncelerini ve davranışlarını azaltmada daha etkili olduğu gösterilmiştir (Apsche, Bass ve Siv, 2006). Yine, MDT'nin etkililiğini inceleyen bir çalışma bulguları, önceki çalışmalarla tutarlı olarak ergenler için MDT'nin geçerliliğine ve faydasına kanıt sunar niteliktedir (Swart ve Apsche 2014). Ayrıca, yıkıcı davranışlar ve kişilik

bozukluğu özelliklerine sahip ergenler için Şema Terapisi'ne dayanan yenilikçi tedavi formatlarının uygulanabilirliğini ve etkinliğini gösteren ön bulgular da mevcuttur (Roelofs ve ark., 2016; van Wijk-Herbrink, Broers, Roelofs ve Bernstein, 2017).

Sonuç

Son yıllarda, ergenlerde kişilik bozukluklarıyla ilgili araştırma faaliyetleri hız kazanmıştır. Her ne kadar ergenlik döneminde kişilik bozukluklarının mevcudiyeti hakkında bir tartışma sürüyor olsa da, kişilik bozukluklarının veya özelliklerinin bu gelişim döneminde de yetişkinlerde olduğu gibi yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmalar, bazı istisnalarıyla beraber ergenlerde kişilik patolojisinin yetişkinlerdekine benzediği ve 14-18 yaş arası ergenlerde teşhis edilebilir olduğunu ortaya koymaktadır (Westen ve ark., 2003). Ergenlerde kişilik bozuklukları ile ilgili yapılan çalışmalarda, yaygınlık, stabilite, eş tanı, değerlendirme ve tedavilere yönelik araştırmalar ön plana çıkmaktadır. Son yıllarda, ergenlerde özellikle BKB'yi inceleyen araştırmalarda önemli bir artış olduğu, BKB'nin ergenlerde kişilik bozukluklarında öne çıkan araştırma alanı haline geldiği anlaşılmaktadır.

Araştırmalar, klinik bir ortamda ergenlerin yaklaşık yarısının bir kişilik bozukluğundan muzdarip olduklarını (Feenstra ve ark., 2011), genel yaygınlıkların ise %6-17 aralığında değiştiğini, yatan hastalarda ve daha şiddetli bir şekilde rahatsız olan hastalarda %41-88 aralığının belirlendiğini göstermektedir (Korsgaard, 2017). Ayrıca, ergenlerde kişilik bozukluklarında yüksek oranda eş tanı mevcuttur (Cohen ve ark., 2005; Korsgaard, 2017). Ergenlerde kişilik bozukluklarının istikrarına yönelik farklı sonuçlar veren çalışmalar mevcuttur. Mevcut araştırmalar, KB'lerin ergenlik döneminde olağan, istikrarlı ve istikrarsız olabildiğini ve bu nedenle değerlendirilmelerinin önemli olduğunu göstermektedir (Adshead ve ark., 2012). Tüm bunlarla birlikte mevcut tanı sistemi, kişilik bozukluğu kategorilerinin gelişim sırasında kişilik patolojisinde beklenen değişiklikler nedeniyle, nadir durumlarda çocuk ve ergenlere uygulanmasını önermektedir (Lynam ve ark., 2009). Ergenlerde kişilik bozukluklarıyla ilgili güncel çalışmalar, teşhisi önerse ve gerekli kılsa da pratikte farklı eğilimler gözlemlenmektedir. Ruh sağlığı uzmanlarının ergenlerde kişilik bozuklukları teşhisinde gönülsüz olduğu anlaşılmaktadır (Laurenssen ve ark., 2013). Gençlik kişilik patolojisini değerlendirme araçları, büyük ölçüde mevcut yetişkin KB ölçümlerinin genç yaş grupları için uyarlanması şeklindedir (Tackett ve ark., 2013) ve KB'nin tanımlanmasında ölçme değerlendirme araçlarının ulaştığı fark-

lı bulgular, bu araçların ergenlerde kullanımının değerlendirilmesinin gerekliliğini göstermektedir. Ayrıca klinisyenler tarafından tespit edilen KB tanısının ve prevalansının yarı yapılandırılmış görüşme ile tespit edilenden daha farklı ve daha az sıklıkta olduğu anlaşılmaktadır. KB için erken müdahaleye ihtiyaç duyulmasına rağmen ergenler için çok az sayıda tedavi vardır (Chanen ve McCutcheon, 2013). Ergenlik döneminde kişilik bozukluklarına yönelik mevcut tedavilerin çoğu, yetişkin tedavi modellerinin bu gelişim evresine uyarlanmasını içermektedir. Bu tür girişimleri desteklemek için henüz yeterli veri olmasa da mevcut veriler, tedavilerin gelişimi için önemli bir aşama olarak değerlendirilmektedir.

Son yıllarda ergenlerde kişilik bozuklukları ve tedavisine yönelik araştırmaların hızla artmasına rağmen ülkemizde bu konuda yok denecek kadar az çalışma mevcuttur. Türkiye'de çocuk ve ergenlerde psikiyatrik belirti ve tanı başvurularını değerlendiren birçok çalışmada, kişilik bozukluğu tanısının yaygınlığı bir çalışma dışında konu edilmemiştir. Yine intihar girişiminde bulunan çocuk ve ergenlerin değerlendirilmesi üzerine yürütülen çalışmalarda da kişilik bozukluğu değerlendirmeleri üzerinde durulmadığı dikkat çekmektedir. Tüm bu göstergeler, ergenlik dönemindeki kişilik bozukluklarına yönelik önleyici ruh sağlığı hizmetleri başta olmak üzere erken tanı ve tedavi çalışmaları için araştırma sayısının arttırılması gerektiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Adshead, G., Brodrick, P., Preston, J., & Deshpande, M. (2012). Personality disorder in adolescence. *Advances in Psychiatric Treatment, 18*(2), 109–118. doi: 10.1192/apt.bp.110.008623

Aksoy, A., & Ögel, K. (2003). Kendine zarar verme davranışı. *Anadolu Psikiyatri Dergisi, 4*, 226-236.

Allen, J. G., Fonagy, P., & Bateman, A. W. (2013). *Klinik uygulamada zihinselleştirme*. (Çeviri S. Yelkener). İzmit, Psikoterapi Enstitüsü.

Amerikan Psikiyatri Birliği (APA). (2013). *Ruhsal bozuklukların tanısal ve sayımsal elkitabı (DSM-5), Tanı ölçütleri başvuru elkitabı'ndan,* 5. bs. (Çeviri, E Köroğlu). Ankara, Hekimler Yayın Birliği.

Apsche, J. A., Bass, C. K., & Siv, A. M. (2006). A treatment study of suicidal adolescent with personality disorder or traits: mode deactivation therapy as compared to treatment as usual. *International Journal of Behavioral Consultation and Therapy, 2*(2), 215-223. doi: 10.1037/h0100777

Auffret, A., Lenoir, P., Gauvreau, C., & Brunault, P. (2017). Trouble de personnalité limite à l'adolescence:quelle réalité clinique? *Neuropsychiatrie de l'Enfance et de l'Adolescence*, *65*(6), 368-380. doi: 10.1016/j.neurenf.2017.02.001

Becker, D. F., Grilo, C. M., Edell, W. S., & McGlashan, T. H. (2000). Comorbidity of borderline personality disorder with other personality disorders in hospitalized adolescents and adults. *American Journal of Psychiatry, 157*(12), 2011-2016. doi: 10.1176/appi.ajp.157.12.2011

Bernstein, D. P., Cohen, P., Velez, C. N., Schwab-Stone, M., Siever, L. J., & Shinsato, L. (1993). Prevalence and stability of the DSM-III-R personality disorders in a community-based survey of adolescents. *American Journal of Psychiatry, 150*(8), 1237-1243. doi: 10.1176/ajp.150.8.1237

Bilge, Y., & Bilge, Y. (2019). Ergenler için Psikolojik Bozukluklar Envanteri'nin (EPBE) revizyon çalışması-II: Kişilik bozuklukları formu ve kişilik bozuklukları görülme sıklığı. *Klinik Psikiyatri, 22*, 206-218. doi: 10.5505/kpd.2019.33154

Bo, S., Sharp, C., Beck, E., Pedersen, J., Gondan, M., & Simonsen, E. (2017). First empirical evaluation of outcomes for mentalization-based group therapy for adolescents with BPD. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment, 8*(4), 396–401. doi: 10.1037/per0000210

Bornovalova, M. A., Hicks, B. M., Iacono, M. G., & Mcgue, M. (2009). Stability, change, and heritability of borderline personality disorder traits from adolescence to adulthood: A longitudinal twin study. *Development and Psychopathology, 21*(4), 1335–1353. doi: 10.1017/S0954579409990186

Buica, A. M., Mihai, G., Tocaci, A. G., & Rad, F. (2015). Constancy of personality disorders in adolescents. *Romanian Journal of Child and Adolescent Psychiatry, 3*(1), 23-27.

Burke, J. D., & Stepp, S. D. (2012). Adolescent disruptive behavior and borderline personality disorder symptoms in young adult men. *Journal of Abnormal Child Psychology, 40*(1), 35–44. doi: 10.1007/s10802-011-9558-7

Butcher, J. N., Williams, C. L., Graham, J. R., Tellegen, A., Ben-Porath, Y. S., Archer, R. P. & Kaemmer, B. (1992). Manual for Administration Scoring and Interpretation of the Minnesota Multiphasic Personality Inventory for Adolescents: MMPI-A. Minneapolis, University of Minnesota Press.

Chabrol, H., Chouicha, K., Montovany, A., Callahan, S., Duconge, E., & Sztulman, H. (2002). Personality disorders in a nonclinical sample of adolescents. *Encephale, 28*, 520-524.

Chabrol, H., Melioli, T., & Goutaudier, N. (2015). Association between personality disorders traits and problematic cannabis use in adolescents. *Substance Use & Misuse, 50*(5), 552–556. doi: 10.3109/10826084.2014.984851

Chanen, A. M., Jackson, H. J., McGorry, P. D., Allot, K. A., Clarkson, V., & Yuen, H. P. (2004). Two-year stability of personality disorder in older adolescent outpatients. *Journal of Personality Disorders, 18*(6), 526–541. doi: 10.1521/pedi.18.6.526.54798

Chanen, A. M., & McCutcheon, L. (2013). Prevention and early intervention for borderline personality disorder: Current status and recent evidence. *British Journal of Psychiatry, 202*(54), 24-29. doi: 10.1192/bjp.bp.112.119180

Clark, L. A. (2005). Temperament as a unifying basis for personality and psychopathology. *Journal of Abnormal Psychology, 114*(4), 505–521. doi: 10.1037/0021-843X.114.4.505

Clark, L. A. (2007). Assessment and diagnosis of personality disorder: Perennial issues and an emerging reconceptualization. *Annual Review of Psychology, 58*(1), 227-257. doi: 10.1146/annurev.psych.57.102904.190200

Clark, L. A. (2009). Stability and change in personality disorder. *Current Directions in Psychological Science, 18*(1), 27–31. doi: 10.1111/j.1467-8721.2009.01600.x

Clarkin, J. F., Kernberg, O. F., & Yeomans, F. E. (2012). *Borderline kişiliğin psikoterapisi* (Çeviri MK. Helvacıoğlu). İzmit, Psikoterapi Enstitüsü.

Cohen, P., Crawford, T. N., Johnson, J. G., & Kasen, S. (2005). The children in the community study of developmental course of personality disorder. *Journal of Personality Disorders, 19*(5), 466-486. doi: 10.1521/pedi.2005.19.5.466

Coid, J., Yang, M., Tyrer, P., Roberts, A., & Ullrich, S. (2006). Prevalence and correlates of personality disorder in Great Britain. *British Journal of Psychiatry, 188*(5), 423-431. doi: 10.1192/bjp.188.5.423

Coolidge, F. L., Thede, L. L., Stewart, S. E., & Segal, D. L. (2002). The Coolidge Personality and Neuropsychological Inventory for Children (CPNI) preliminary psychometric characteristics. *Behavior Modification, 26*(4), 550-566. doi: 10.1177/0145445502026004007

Costa, P., & McCrae, R. (1992). Revised NEO Personality Inventory *(NEO-PI-R)* and the Neo Five-Factor Inventory Professional Manual. Psychological Assessment Resources.

de Clercq, B., de Fruyt, F., van Leeuwen, K., & Mervielde, I. (2006). The structure of maladaptive personality traits in childhood: A step toward an integrative developmental perspective for DSM-V. *Journal of Abnormal Psychology, 115*(4), 639–657. doi: 10.1037/0021-843X.115.4.639

Defife, J. A., Haggerty, G., Smith, S. W., Betancourt, L., Ahmed, Z., & Ditkowsky, K. (2015). Clinical validity of prototype personality disorder ratings in adolescents. *Journal of Personality Assessment, 97*(3), 271–277. doi: 10.1080/00223891.2014.979493

Ekselius, L., Tillfors, M., Furmark, T., & Fredrickson, M. (2001). Personality disorders in the general population: DSM-IV and ICD-10 defined prevalence as related to sociodemographic profile. *Personality and Individual Differences, 30*(2), 311–320. doi: 10.1016/S0191-8869(00)00048-9

Elliott, T., Tyrer, P., Horwood, J., & Fergusson, D. (2011). Assessment of abnormal personality in childhood: A Delphi Survey of Questionnaire data. *Journal of Personality Disorders, 25*(1), 89-100. doi: 10.1521/pedi.2011.25.1.89

Ensink, K., Biberdzic, M., Normandin, L., & Clarkin, J. (2015). A developmental psychopathology and neurobiological model of borderline personality disorder in adolescence. *Journal of Infant, Child, and Adolescent Psychotherapy, 14*(1), 46–69. doi: 10.1080/15289168.2015.1007715

Feenstra, D. J., Busschbach, J. J. V., Verheul, R., & Hutsebaut, J. (2011). Prevalence and cormorbidity of Axis I and Axis II disorders among treatment refractory adolescents admitted for specialized psychotherapy. *Journal of Personality Disorders, 25*(6), 842–850. doi: 10.1521/pedi.2011.25.6.842

Fonagy, P., Speranza, M., Luyten, P., Kaess, M., Hessels, C., & Bohus, M. (2015). Borderline personality disorder in adolescence: An expert research review with implications for clinical practice. *European Child & Adolescent Psychiatry, 24*(11), 1307-1320. doi: 10.1007/s00787-015-0751-z

Forth, A., Kosson, D., & Hare, R. (2003). *The hare psychopathy checklist: Youth version, technical manual*. New York, MultiHealth Systems Inc.

Grilo, C. M., Walker, M. L., Becker, D. F., Edell, W. S., & McGlashan, T. H. (1997). Personality disorders in adolescents with major depression, substance use disorders, and coexisting major depression and substance use disorders. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 65*(2), 328-332. doi: 10.1037//0022-006x.65.2.328

Grilo, C. M., McGlashan, T. H., Quinlan, D. M., Walker, M. L., Greenfeld, D., & Edell, W. S. (1998). Frequency of personality disorders in two age cohorts of psychiatric inpatients. *American Journal of Psychiatry, 155*(1), 140-142. doi: 10.1176/ajp.155.1.140

Hauber, K., Boon, A. E., & Vermeiren, R. (2017). Examining changes in personality disorder and symptomology in an adolescent sample receiving intensive mentalization based treatment: A pilot study. *Journal of Psychiatry & Mental Health, 11*, 2-7. doi: 10.1186/s13034-017-0197-9

Hessels, C., Hanenberg, D., Castro, B. O., & Aken, A. G. (2014). Understanding personality pathology in adolescents: The five factor model of personality and social informatıon processing. *Journal of Personality Disorders, 28*(1), 121-142. doi: 10.1521/pedi.2014.28.1.121

Infurna, M. R., Brunner, R., Holz, B., Parzer, P., Giannone, F., Reichl, C., … Kaess, M. (2016). The specific role of childhood abuse, parental bonding, and family functionıng in female adolescents with borderline personality disorder. *Journal of Personality Disorders, 30*(2), 177-192. doi: 10.1521/pedi_2015_29_186

Jackson, H. J. & Burgess, P. M. (2000). Personality disorders in the community: A report from the australian national survey of mental health and well-being. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 35*(12), 531-538. doi: 10.1007/s001270050276

Johnson, J. G., Cohen, P., Skodol, A. E., Oldham, J. M., Kasen, S., & Brook, J. S. (1999). Personality disorders in adolescence and risk of major mental disorders and suicidality during adulthood. *Archives Of General Psychiatry, 56*(9), 805–811. doi: 10.1001/archpsyc.56.9.805

Johnson, J. G., Cohen, P., Smailes, E., Kasen, S., Oldham, J. M., & Skodol, A. E. (2000a). Adolescent personality disorders associated with violence and criminal behavior during adolescence and early adulthood. *American Journal of Psychiatry, 157*(9), 1406-1412. doi: 10.1176/appi.ajp.157.9.1406

Johson, J. G., Cohen, P., Kasen, S., Skodol, A. E., Hamagami, F., & Brook, J. S. (2000b). Age-related change in personality disorder trait levels between early adolescence and adulthood: A community-based longitudinal investigation. *Acta Psychiatrica Scandinavica, 102*(4), 265-275. doi: 10.1034/j.1600-0447.2000.102004265.x

Johnson, J. G., Cohen, P., Kasen, S., Skodol, A. E., & Oldham, J. M. (2008). Cumulative prevalence of personality disorders between adolescence and adulthood. *Acta Psychiatrica Scandinavica, 118*(5), 410-413. doi: 10.1111/j.1600-0447.2008.01231.x

Kohut, H. (2006). *Kendiliğin yeniden yapılanması* (Çeviri O. Cebeci). İstanbul, Metis Yayıncılık.

Kongerslev, M. T., Chanen, A. M., & Simonsen, E. (2015). Personality disorder in childhood and adolescence comes of age: A review of the current evidence and prospects for future research. *The Scandinavian Journal of Child and Adolescent Psychiatry and Psychology, 3*(1), 31-48. doi:10.21307/sjcapp-2015-004

Korsgaard, H. O. (2017). *Personality disorders in adolescent outpatients: a cross-sectional study of prevalence, comorbidity and quality of life* (Doktora tezi). Oslo Üniversitesi, Norveç.

Köroğlu, E., & Bayraktar, S. (2010). *Kişilik bozuklukları.* Ankara, HYB Yayıncılık.

Kurdziel, G., Kors, S., & Macfie, J. (2017). Effect of maternal borderline personality disorder on adolescents' experience of maltreatment and adolescent borderline features. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment, 9*(4), 385-389. doi:10.1037/per0000265

Laurenssen, E. M. P., Hutsebaut, J., Feenstra, D. J., Busschbach, J. J., & Luyten, P. (2013). Diagnosis of personality disorders in adolescents: A study among psychologists. *Child and Adolescent Mental Health, 7*(1), 1-4. doi: 10.1186/1753-2000-7-3

Lebowitz, E., & Reber, C. (2011). The union of the expressive arts and dialectical behaviour therapy with adolescents presenting with traits of borderline personality disorder in a residential setting. *Journal of Applied Arts & Health, 2*(3), 335-346. doi: 10.1386/jaah.2.3.335_7

Lenkiewicz, K., Srebnicki, T., & Bryńska, A. (2015). Personality disorders in adolescence. *Psychiatria Polska, 49*(4), 757-764. doi: 10.12740/PP/28272

Leung, S. W. & Leung, F. (2009). Construct validity and prevalence rate of borderline personality disorder among Chinese adolescents. *Journal of Personality Disorders, 23*(5), 494-513. doi: 10.1521/pedi.2009.23.5.494

Levy, K., Becker, D., Grilo, C., Mattanah, J. J., Garnet, K. E., Quinlan, D. M., … McGlashan, T. H. (1999). Concurrent and predictive validity of the personality disorder diagnosis in adolescent inpatients. *American Journal of Psychiatry, 156*(10), 1522–1528. doi: 10.1176/ajp.156.10.1522

Lewinsohn, P. M., Rohde, P., Seeley, J. R., & Klein, D. N. (1997). Axis II psychopathology as a function of Axis I disorders in childhood and adolescence. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 36*(12), 1752-1759. doi: 10.1097/00004583-199712000-00024

Linde, J. A., Stringer, D., Simms, L. J., & Clark, L. A. (2013). The Schedule for Nonadaptive and Adaptive Personality for Youth (SNAP-Y): A new measure for assessing adolescent personality and personality pathology. *Assessment, 20*(4), 387-404. doi: 10.1177/1073191113489847

Lynam, D. R., Charnigo, R., Moffitt, T. E., Raine, A., Loeber, R., & Loeber, M. S. (2009). The stability of psychopathy across adolescence. *Development and Psychopathology, 21*(4), 1133–1153. doi:10.1017/S0954579409990083

Magallón-Neri, E., Santacana, M. F., & Canalda, G. (2013). Stigmatization, personality disorders and adolescence. *Eur Psychiatry, 28*(1), 1. doi: 10.1016/S0924-9338(13)75836-X

Magallón-Neri, E., González, E., Canalda, G., Forns, M., de la Fuente, J. E., Martínez, E., … Castro-Fornieles, J. (2013). Prevalence and severity of categorical and dimensional personality disorders in adolescents with eating disorders. *European Eating Disorders Review, 22*(3), 176-184. doi: 10.1002/erv.2268

Magallón-Neri, E., Fuente, J., Canalda, G., Forns, M., Garcia, R., Gonzalez, E., Lara, A., & Castro-Fornieles, J. (2014). Neither too much, nor too little. the dilemma of identifying personality disorders in adolescents patients with self-reports. *Psychiatry Research, 215*(3), 683-686. doi: 10.1016/j.psychres.2013.12.020

Masterson, J. F. (2015). *Kişilik bozuklukları* (Çeviri BT. Bozkurt, TV. Soylu). İstanbul, Litera Yayıncılık.

Meyer, B. (2002). Personality and mood correlates of avoidant personality disorder. *Journal of Personality Disorders, 16*(2), 174-188. doi: 10.1521/pedi.16.2.174.22546

Millon, T., Millon, C., Davis, R., & Grossman, S. (1993). *Millon Adolescent Clinical Inventory Manual.* Minneapolis, MN, National Computer Systems.

Mohammadi, M. R., Shamohammadi, M., & Salmanian, M. (2014). The prevalence of borderline personality symptoms in adolescents. *Iranian Journal of Psychiatry, 9*(3), 147-151.

Natsuaki, M. N., Cicchetti, D., & Rogosch, F. A. (2009). Examining the developmental history of child maltreatment, peer relations, and externalizing problems among adolescents with symptoms of paranoid personality disorder. *Development and Psychopathology, 21*(4), 1181-1193. doi: 10.1017/S0954579409990101

Nicolò, A. M. (2015). Modifications to the technique of analysis of BPD adolescents. *Journal of Infant, Child, and Adolescent Psychotherapy, 14*(1), 70–81. doi: 10.1080/15289168.2015.1004881

Normandin, L., Ensink, K., & Kernberg, O. F. (2015). Transference-focused psychotherapy for borderline adolescents: A neurobiologically informed psychodynamic psychotherapy. *Journal of Infant, Child, and Adolescent Psychotherapy, 14*(1), 98-110. doi: 10.1080/15289168.2015.1006008

Özdemir, O., Özdemir, P. G., Kadak, M. T., & Nasıroğlu, S. (2012). Kişilik gelişimi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 4*(4), 566-589.

Öztürk, O. M., & Uluşahin, A. (2015). *Ruh sağlığı ve bozuklukları* (13.basım). Ankara, Nobel Tıp Kitapevleri.

Pedrero, E. F., Paino, M., Giráldez, S. L., & Muñiz, J. (2013). Cluster C maladaptive personality traits in a general population of adolescents. *Actas Españolas de Psiquiatría, 41*(2), 97-105.

Rathus, J. H., & Miller, A. L. (2002). Dialectical behavior therapy adapted for suicidal adolescents. *Suicide and Life-Threatening Behavior, 32*(2), 146–57. doi: 10.1521/suli.32.2.146.24399

Roelofs, J., Muris, P., van Wesemael, D., Broers, N. J., Shaw, I., & Farrell, J. (2016). Group-schematherapy for adolescents: results from a naturalistic multiple case study. *Journal of Child and Family Studies, 25*, 2246-2257. doi: 10.1007/s10826-016-0391-z

Rossouw, T. (2015). The use of mentalization-based treatment for adolescents(mbt-a) with a young woman with mixed personality disorderand tendenciestoself-harm. *Journal of Clinical Psychology,71*(2), 178-187. doi: 10.1002/jclp.22153

Salzer, S., Cropp, C., & Fischer, A. S. (2014). Early intervention for borderline personality disorder: Psychodynamic therapy in adolescents. *Zeitschrift fur Psychosomatische Medizin und Psychotherapie, 60*(4), 368-382. doi: 10.13109/zptm.2014.60.4.368

Samuels, J., Eaton, W. W., Bienvenu, O. J., Brown, C. H., Costa, P. T., & Nestadt, G. (2002). (2002). Prevalence and correlates of personality disorders in a community sample. *The British Journal of Psychiatry, 1.80*, 536-542. doi: 10.1192/bjp.180.6.536

Schore, A. (2012). *Duygulanım düzensizliği ve kendilik bozuklukları.* İzmit, Psikoterapi Enstitüsü Yayınları.

Sharp, C., & Fonagy, P. (2015). Practitioner review: Borderline personality disorder in adolescence – recent conceptualization, intervention, and implications for clinical practice. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 56*(12), 1266-1288. doi: 10.1111/jcpp.12449

Shiner, R. L. (2009). The development of personality disorders: Perspectives from normal personality development in childhood and adolescence. *Development and Psychopathology, 21*(03), 715. doi: 10.1017/s0954579409000406

Shiner, R. L., & Allen, T. A. (2013). Assessing personality disorders in adolescents: Seven guiding principles. *Clinical Psychology: Science And Practice, 20*(4), 361-377. doi: 10.1111/cpsp.12047

Steele, M., Bate, J., Nikitiades, A., & Nielsen, B. B. (2015). Attachment in adolescence and borderline personality disorder. *Journal of Infant, Child, and Adolescent Psychotherapy, 14*(1), 16-32. doi: 10.1080/15289168.2015.1004882

Swart, J., & Apsche, J. (2014). A comparative treatment efficacy study of conventional therapy and mode deactivation therapy (MDT) for adolescents with conduct disorders, mixed personality disorders, and experiences of

childhood trauma. *International Journal of Behavioral Consultation and Therapy, 9*(1), 23-29. doi: 10.1037/h0101011

Şahin, D. (2009). Kişilik bozuklukları. *Klinik Gelişim, 22*(9), 45-55.

Tackett, J. L., Herzhoff, K., Reardon, K. W., Smack, A. J., & Kushner, S. C. (2013). The relevance of ınformant discrepancies for the assessment of adolescent personality pathology. *Clinical Psychology: Science and Practice, 20*(4), 378–392. doi: 10.1111/cpsp.12048

Taymur, İ., & Türkçapar, H. (2012). Kişilik: Tanımı, sınıflaması ve değerlendirmesi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 4*(2), 154-177.

Torgersen, S., Kringlen, E., & Cramer, V. (2001). The prevalence of personality disorders ın a community sample. *Archives of General Psychiatry, 58*(6), 590-596. doi: 10.1001/archpsyc.58. 6.590

Tromp, N. B., & Koot, H. M. (2008). Dimensions of personality pathology in adolescents: Psychometric properties of the DAPP-BQ-A. *Journal of Personality Disorders, 22*(6), 623-638. doi: 10.1521/pedi.2008.22.6.623

Tüzün, O., & Sayar, K. (2006). Bağlanma kuramı ve psikopatoloji. *Düşünen Adam, 19*(1), 24-39.

Ullrich, S., & Coid, J. V. (2009). The age distribution of self-reported personality disorder traits in a household population. *Journal of Personality Disorders, 23*(2), 187-200. doi: 10.1521/pedi.2009.23.2.187

Uytun, M. Ç., & Öztop, D. B. (2015). Kişilik bozukluklarının çocuk ve ergenlerde öncül bulguları. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 7*(4), 368-381.

van Wijk-Herbrink, M. F., Broers, N. J., Roelofs, J., & Bernstein, D. P. (2017). Schema therapy in adolescents with disruptive behavior disorders. *International Journal of Forensic Mental Health, 16*(3), 261-279. doi: 10.1080/14999013.2017.1352053

Vizard, E., French, L., Hickey, N., & Bladon, E. (2004). Severe personality disorder emerging in childhood: A proposal for a new developmental disorder. *Criminal Behaviour and Mental Health, 14*(1), 17–28. doi: 10.1002/cbm.557

Vrouva, I. (2012). *The achenbach system of empirically based assessment as a measure of personality disorder traits in children and adolescents* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İngiltere, University College London.

Westen, D., Shedler, J., Durrett, C., Glass, S., & Martens, A. (2003). Personality diagnoses in adolescence: DSM-IV Axis II diagnoses and an empirically derived alternative. *American Journal of Psychiatry, 160*(5), 952-966. doi: 10.1176/appi.ajp.160.5.952

Zanarini, M. C., Temes, C. M., Magni, L. R., Fitzmaurice, G. M., Aguirre, B. A., & Goodman, M. (2017). Prevalence rates of borderline symptoms reported by adolescent inpatients with BPD, psychiatrically healthy adolescents

and adult inpatients with BPD. *Personality and Mental Health, 11*(3), 150–156. doi: 10.1002/pmh.1378

Zhang, J., Cai, L., Zhu, X., Yi, J., Yao, S., Hu, M., … Wang, Y. (2014) Neurological soft signs in adolescents with borderline personality traits. *International Journal of Psychiatry in Clinical Practice, 19*(1), 40-44. doi: 10.3109/13651501.2014.981544

Bölüm 33

FELSEFİ DIETET(h)IC II: AUGUSTINUS, VOLTAIRE, KANT VE NIETZSCHE

Metin TOPUZ[1]

1 *Dr. Öğr. Üye., Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü*

Giriş

Bir önceki çalışmamızda Antik Yunan dünyası içinde filozofların yemek hakkındaki görüşlerine değinilmiştir. Kısaca söylemek gerekirse tat teorisi, damak tadı, sofra adabı yemek-dil ilişkisi, yemek-politik tavır, yemek-kültür, yemek-dini ritüeller, yemek-ahlaki öğütler, yemek-politik egemenlik ve yemek-beden ilişkileri filozofların yaşamları ve düşünceleri çerçevesinde aktarılmıştır. Bu ilişkiler bu makalenin çerçevesini oluşturan Augustinus, Voltaire, Kant ve Nietzsche için de geçerlidir. Fakat aynı zamanda bu çalışmada, dönemsel ve kişisel ilgi farklarına dayanan özgün bakış açıları da mevcuttur. Örneğin ilerleyen bölümde erken dönem ortaçağ teolojisiyle yemek ilişkisinin, ölçülülük ve günah bağlamında değerlendirildiği bir bölüm mevcuttur. Daha sonra zamansal bir sıçramayla Voltaire'in vejetaryenlik hakkındaki düşüncelerine uzanılacaktır. Makalede düşünceleri aktarılacak son iki filozoftan biri olan Kant'ın aşırı beslenme üzerine düşüncelerine ve başından geçen bir hadise üzerine kalem aldığı ölçülü beslenmeyi öğütleyen yazılarına odaklanılacaktır. Burada her ne kadar kendi başına geçerli bir yemek yasası bulunamasa da Kant, okuyucuya yemeğe ilişkin pragmatik pratik kurallar sunacaktır. Son olarak beslenme sorunun temel sorun olarak gören Nietzsche'nin düşüncelerine kısaca değinilecektir. Eğer zihinsel beslenme ile bedensel beslenme arasında bir analoji kurulabilirse, zihni gevşetmek adına değerlendirme bölümünün sonuna 'rahatlatıcı bir içki' olarak Woody Allen'ın *The New Yorker*'da yayımlanan *Böyle Yedi Zerdüşt* adlı yazısının bir çevirisi eklenmiştir.

1. Ortaçağ ve Augustinus: *Yasak Meyve ve Günah Emiciler*

Herhangi bir denkleme büyük bir değiştirici girince, kuşkusuz denklemin bütünü bundan etkilenir. Bu değiştirici ister matematiksel, ister kültürel isterse de yemekle ilgili olsun, durum pek de değişmez. Tek tanrılı din anlayışı da böylesine büyük bir değiştirici olmuştur. Dolayısıyla tek-tanrılı-din-merkezli dünya kavrayışı yemekle kurulan ilişkiyi de etkilemiştir. Bu bağlamda Ortaçağ dinin, ticaretin, sosyal yaşamdaki değişikliklerin, savaşların ve düşünce yapısının etkisiyle beslenme alışkanlığı bakımından eskilerin taşıyıcısı olduğu kadar yeni biçimleri de içerir hale gelmiştir. Bu durum, Ortaçağ üzerine kendi başına yapılacak bir çalışmayı muhakkak hak etmektedir, fakat bu çalışmanın sınırları bakımından söz konusu dönemde yemek alışkanlığı ile ilgili yalnızca iki anekdot aktarılacaktır.

İlk anekdot aslında Uzak Doğu anlatılarından ve Antik Yunan felsefesinden kalan belirlemelerin Hıristiyanlık içinde aldığı biçimle ilgilidir. Bu dönemde felsefenin teolojikleşmesi gibi beden politikaları ve yemek alışkanlıkları da teolojikleşmiştir. Aşırı olabilecek bir yorumla şunu

söylemek mümkün görünüyor: Antik Yunan'da ana akım felsefe pratik yaşam söz konusu olunca '*nasıl erdemli olabilirim?*' sorusunu ele alır; oysa erken Ortaçağ Hristiyanlığı '*erdemsiz/günahkâr olmaktan nasıl kaçınabilirim?*' sorusunu ele alır. Bu nedenle Hristiyanlığın Antik Yunan'a göre, dar anlamda, daha yasaklayıcı olduğu söylenebilir. Örneğin gerek beden gerek beslenme konusunda Platon ve Aristoteles etik/biyolojik anlayışları ölçüsünde bir çerçeve çizerler ve amaçları insan türüne uygun bir yaşayış biçimi inşa etmektir. Onlar hazların hiçbir zaman kökünden kazınamayacağını düşünürler ve bu nedenle '*gerektiği kadar*' düsturuyla ölçülülüğü işaret ederler.

Öte yandan '*ilk günah*' anlayışı gereği Hıristiyanlıkta yeryüzüne aidiyet bir günahın sonucudur –üstelik bu günah yüzeysel olarak yemekle ilgili bir günahtır[1]– ve yeryüzünde geçirilen zamanın amacı günahtan arınmadır. Çünkü Âdem ile Havva'nın Tanrı'ya öykünerek düştükleri günah ya da kötü doğa, onların çocukları olan her insanda ilk doğdukları andan itibaren mevcuttur. Bu anlayış dizgesinin örneğini Augustinus'un düşüncelerinde bulmak olanaklıdır. Ona göre doğaları gereği, bebeklerin bile masum olmadığını, annesinin memesinden süt emen kardeşine '*haset dolu gözlerle*' bakan bir bebekte görmek olanaklıdır (Augustinus, 2010: I, 7). Söz konusu doğal kötülük konusunda Augustinus, *İtiraflar* kitabında cennetteki yasak meyveyle analoji kurarak, gençliğinde *sırf kötülük yapmış olmak için* armut çaldığından söz eder (Augustinus, 2010: I, 7). Aslında Augustinus'un amacı insanın doğal olarak kötülüğe sapabilir olduğunu vurgulamaktır. Burada gereklilik dışında yemek yemek, bu yatkınlığın basit bir eylemde bile örtük olarak bulunduğunun göstergesi olarak ele alınır. İnsan göksel bir varlık olmaktan çıkıp yeryüzü varlığı olmaya mahkûm edilince bir yandan zamanın, bir yandan da arzularının bozucu etkisine açık hale gelmiştir. Ahlaki kötülük ise ölçüsüz-arzunun (*libido*nun) insanı Tanrı yolundan saptırması olarak değerlendirilir. Ve fakat Tanrı'nın kötülüğün nedeni olması fikrinden uzak durmak için Augustinus, ahlaki kötülüğü, akıl ve istemenin verilme amacına uygun kullanılmaması bağlamında insana atfeder.

Günahın cezası bedensel ve zaman tabii olmak olunca, bedenle ilgili konular, yemek de buna dâhildir, günah optiğiyle değerlendirilir. *İtiraflar*'da (X, 31) Augustinus 'oburluk/tat' (*gula*) ile nasıl mücadele ettiğini tam da günah bakış açısından yorumlar. Çünkü acıkma, yeme ve doymaya bağlı daimi döngü, aslında yeryüzü hazlarının genel bir özetini verir: acıkmak yemek yemeye yönelik bir haz doğurur, bu haz yemekle giderilse bile açlık yeniden kendini gösterir ve yeryüzündeki yaşam bo-

1 Tevrat'ta açık ifadeyle bilgi ağacı olarak tanımlanmasına rağmen bu ağacın elma, üzüm, incir, nar ağacı, buğday veya halüsinatif bir mantar olduğuna dair tartışmalar vardır. Ne var ki Âdem ile Havva'nın cezalandırılmasının gerekçesi, yedikleri meyvenin ne olduğuna bağlı değildir; Tanrısal Yasa'ya uymamaya ve Tanrı'ya öykünmeye bağlıdır.

yunca bu böyle devam eder. Bu şema dokunma, tatma, görme, işitme ve koklamaya bağlı yeryüzü hazlarının tamamı için geçerli bir şemadır[2]. Augustinus tam da bu nedenle bunlarla '*mücadele etmek*' gerektiğini düşünür. Bu hazlar bedenden kaynaklandığı için onunla, ruh aracılığıyla mücadele etmek gerekir. Bu mücadelenin en önemli aracı elbette '*perhiz/oruç*'tur: "*acıkmak bana öyle tatlı geliyor ki esiri olmamak için onunla dövüşüyorum, oruç tutarak her gün ona karşı savaş veriyorum*" (Augustinus, 2010: X, 31). Bu mücadele de başarılı, yani kendine egemen olan, tanrısal inayete layık hale gelmektedir. Çünkü perhiz bir beden terbiyesi olduğu kadar ilk günahın insan yüklediği ahlaki sınavın önemli bir parçasıdır.

Augustinus'a göre Tanrı her şeyi iyi yaratmıştır ama insanın bu nimetlerden *ölçüsüz*ce faydalanması, işte günahın nedeni budur. Bu nedenle Augustinus '*sağlık için/gerektiği kadar yemek*' ile '*sırf zevk için yemek*' arasında ayrım yapar. Birincisi besin arayan bedenin zorunlu ihtiyacıdır; ikincisi ise kendine hizmet bekleyen zevkin aldatıcı arzusudur (Augustinus, 2010: X, 31). İnsanın ruhu bunların arasında salınır, dolayısıyla erdemli veya erdemsiz olmayı hangisinin baskın olduğu belirler. Ona göre insan, cinsel arzulardan bütünüyle kurtulabilir ama söz konusu olan yemek olunca, onu ortadan kaldırmak olanaklı değildir. Öyleyse ister oburluk ister sarhoşluk olsun, her türlü aşırılıktan uzak durmak –her durumda elindekiyle yetinmek[3]– ve Tanrı'nın inayetiyle[4] bunu başarmak gerekir: "*Öyle bir gem vurmalı ki ağzıma, gerektiğinde gevşetmeli, gerektiğinde gerilmeli*" (Augustinus, 2010: X, 31). Öyle anlaşılıyor ki teolojik anlamda öz-disipline, tanrısal inayetin eşlik etmesi gerekir. Çünkü aksi takdirde ilkin insan ilk günahta olduğu gibi 'yol'dan çıkabilir; ikinci olarak buradan insanın, tanrı olmadan da bunu gerçekleştirebileceği anlamı çıkar ki bu türden bir ilişkisizlik, Hristiyan teolojisinde bir problemdir.

Günah ve yemek arasında kurulan ilişki o kadar yaygındır ki bu ilişkinin tezahürlerini günlük pratik uygulamalarda bulmak olanaklıdır. Pythagoras'ta da örneğini gördüğümüz üzere belirli hayvanların yenmesi veya yenmemesi, günaha uygun kurban kesilmesi, ölünün ardından onun adına yemek düzenlenmesi veya hasat sonrası bereketi kutsamak için ziyafet düzenlenmesi gibi uygulamalar, çağlar değişse de varlıklarını farklı biçimler altında sürdürürler. Bunlar detaylandırılmayacak fakat

2 Bedensel tutkuların ayartıcılığı ile mücadele (A.g.e. X, 30); hoş kokularla mücadele (A.g.e. X, 32); kulağa gelen hoş seslere karşı mücadele (A.g.e. X, 33); gözleri kamaştıran dürtülerle mücadele (A.g.e. X, 34).

3 'Bir lokma, bir hırka' anlayışında olduğu gibi…

4 "*Midemin şehvani dürtülerini al götür (...) ey Kutsal Tanrım, olmasını emrettiğin şey olurken dayanma gücünü de veriyorsun*" (A.g.e. X, 31). Öz-disipline, tanrısal inayetin eşlik etmesi gerekir; aksi takdirde insanın bunu, tanrı olmadan da gerçekleştirebileceği anlamına gelir ki bu türden bir ilişkisizlik, Hristiyan teolojisine aykırıdır.

ilginç olması bakımından birinin örneği verilecektir: *günah emiciler*. Anlatıya göre Ortaçağ'da ölü evlerinde ölülerin üzerine çeşitli yiyecekler konur ve müteveffanın günahlarının bu yiyeceklere geçtiği düşünülürdü. Fakat sorun, bu yiyecekleri kimin yiyeceği ve dolayısıyla günahı üstleneceğiydi. Toplum içinde olağan zamanlarda cüzzamlılardan farklı davranılmayanlar, bu gibi durumlarda başvurulacak kişiler haline gelirdi. Bu kişiler ölünün günahlarıyla yüklenmiş yiyecekleri yer, böylece ölüyü günahlarından arındırırdı (Campbell, 2013: 40). Burada mesele yalnızca yemeğin, günahın geçişliliği için bir araç olması meselesi değildir, genel olarak geçişliliğin sıklıkla yemekle birlikte düşünülmesidir. Çünkü günah kadar güç geçişliliği de yemek üzerinden konumlandırılır. Belirli inanışlar çerçevesinde belirli hayvanların belirli organlarını tüketmenin, o hayvanın gücünü yiyene aktaracağına dair inançlar mevcuttur. Alınan besinin vücutta geçirdiği metabolizmaya bağlı dönüşümlere dair, söz konusu zamanlardaki yarı bilgi yarı hayret durumu, bu bağın kurulmasına neden olmuş olabilir.

2. Voltaire: *Hayvan Hakları, Vejetaryenlik ve İhtişamlı Sofralar*

Voltaire, düşünceleri sistematik olmadığı gerekçesiyle felsefeye katkıları sıklıkla azımsanan bir düşünürdür. Oysa çağının sorunlarıyla ilgili yazılar yazan, Newton ve Locke'un düşüncelerini Fransa'ya getirmekle bir kültür elçisi olan ve iyi bir ansiklopedist ve hikâye yazarı olan özgün bir kişiliktir. Düşüncelerinin geniş ufkunun bir örneğini vejetaryenliği-önceleyen düşüncelerinde bulmak olanaklıdır.

Voltaire'e göre bir hayvan olarak insanların *duygudaşlık* kurarak, hayvanların çektiği acıları bildikleri açıktır. Eğer insan bu duygudaşlığı bitkilere ve cansız nesnelere kadar uzatabiliyor olsaydı, onların acılarından da etkilenirdi. Fakat hayvanların çektiği bu acı ve kötülük düşüncesi, pratikte, insanı onları yemekten alıkoymaz. Çünkü küçük bir çocuk için bile hayvanın çektiği acı, örnekler çoğaldıkça, sıradanlaşır. Dahası onun ifadesiyle '*bu iğrenç katliam*' bir Tanrı lütfu sayılır ve bunun için şükredilir. Aslında ona göre canlı yaşamına kısa bir bakış her yerde, bir canlının başka bir canlıyı yemesinin örneklerini sunar, bu bağlamda şiddet her yerdedir. Buradan hareketle dünyanın karamsar denebilecek bir yorumunu yapar ve "*her şey ölmek için doğuyor*" der (Voltaire, 2018: 7). Fakat onu şaşırtan, bu doğa resminin, Porfirios, Pythagoras ve Brahmanlar dışında düşünürler tarafından fark edilmemiş olmasıdır. Onun deyimiyle bu '*evrensel kasaplık*', dinsel topluluklar içinde bile kabul edilmiştir. Öyle ki hayvanlara acı çektirmemek dinsel bir emir olmasına rağmen sıklıkla bu emir görmezden gelinir. Oysa Nuh anlatısında Tanrı'nın insanlar dışında hayvanlarla anlaşma yapmış olması, onları önemsediğini göstermektedir. Dolayısıyla onlara *merhamet* göstermek gerekir. Bu bağlamda hayvanları basit birer otomat olarak gören Descar-

tes'ı eleştirir (Voltaire, 2018: 11, 13). Voltaire'e göre insan gibi konuşmamaları veya duygularını ifade etmemeleri onların birer makine olduğu anlamına gelmez. Eğer konuşabilselerdi, insanın hayvanlara karşı merhametinin kuşkusuz daha etkin işleyeceğinden söz eder.

Öte yandan Voltaire, kapsamlı et yeme yasağının ilk defa Brahmanlarda görüldüğünü ifade eder. Ona göre bunun nedeni, ruh göçü öğretisine bağlılıklarının yanı sıra "*insanları katliama alıştırmaktan (...) endişe etmeleriydi*" (Voltaire, 2018: 21)[5]. Yani et-yemezlik aslında şiddetin yaygınlaşmasını engelleyen bir '*toplumsal-gastro-norm*'dur. Orada eğitim almış Pythagoras'ın bu görüşü Antik Yunan'a taşımış olabileceğinden söz eder. Hatta *Bir Hint Masalı* adlı hikâyesinde Voltaire, doğanın bitkiden insana kadar bir savaş alanı olduğunu göstermek amacıyla Pythagoras ile ilgili kurgusal bir hikâye anlatır. Bitkilerin ve hayvanların dilini öğrenen Pythagoras önce bir otun söylediklerini işitir. Ot, hayvan tarafından yenmekten şikâyetçidir. Daha sonra tam ağzına atacağı sırada bir midye dile gelir. O da zırhına rağmen insan tarafından yeniyor olmaktan şikâyetçidir. Filozof, midyeden af diler ve yoluna devam eder. Daha sonra insanların birbirlerine yaptıkları kötülüğü görünce en zor durumda olanın insanlar olduğuna karar verir (Voltaire, 1991a: 62-64)[6]. Öyleyse beslenme pratikleriyle, özellikle kurban/adak ritüeliyle bu şiddet döngüsünün kırılması arasında bir ilişki vardır.

Voltaire'in değindiği diğer bir düşünür Porfirios'tur. Ona göre etten ve sert içkilerden uzak durmak daha sağlıklı, uzun ve masum bir hayatın güvencesidir. Bu düşüncesi Brahmanlarda olduğu gibi ruh göçü öğretisine dayanmaz. Aksine o, hayvanların da insanlar gibi birer canlı olduğunu ve birlikte aynı yaşam ilkelerini paylaştıklarını ileri sürer. Voltaire'in hem taşıyıcılığını yaptığı hem de kendisinin benimsediği, hayvanlara karşı hoşgörü ilkesinin örneklerini edebi eserlerinde de bulmak olanaklıdır. Örneğin *Babil Prensesi*'nde Kaldece konuşan Anka Kuşu, eskiden insanlarla hayvanlar arasında var olan dostluğun, insanların onları yemek istemesiyle bozulduğundan söz eder (Voltaire, 2015: 32-33).

Aslında Voltaire'in edebi eserlerinde pek çok abartılı sofra düzeni görmek olanaklıdır. Bu biraz onun üzerinde iz bırakan doğuya özgü hikâye anlatıcılığının biraz da amaçladığı Batı eleştirisinin bir sonucudur. İşte ilk örnek:

Bu parlak sınava hazırlanırken, yirmi bin içoğlanı ve yirmi bin genç kız hiçbir karışıklığa meydan vermeden sofralar arasında dolaşarak se-

5 Öte yandan *Şiddet ve Kutsal* kitabında René Girard, tam da kurban ritüelinin kan davası gibi yayılma riski taşıyan şiddet olanaklılığını engellemek amacıyla gerçekleştirildiğinden söz eder (Girard, 2019: 23-27)

6 Bu konuyla ilgili bir diğer örnek Voltaire'in *Horoz ile Tavuğun Konuşması* (Vejetaryen Düşünceler içinde) adlı tuhaf hikâyesidir.

yircilere içkiler dağıtıyordu. Herkes tanrıların, kralları yeryüzüne her gün sırf farklı farklı şenlikler düzenlesinler diye gönderdiğini, hayatın başka türlü geçirilemeyecek kadar kısa olduğunu, insanın ömrünü tüketen davaların, entrikaların, savaşların, dinsel çekişmelerin saçma ve iğrenç şeyler olduğunu, öyle olmasaydı bunlara böylesine tutkulu ve sürekli bir düşkünlük göstermeyeceğini, insanın özünün zevk almaktan ibaret olduğunu ve geriye kalan her şeyin çılgınlık olduğunu söylüyordu. Bu pek yerinde düşünceler sadece olgunlar tarafından yalanlanmıştır (Voltaire, 2015: 13).

İkinci örnek peygamberlere layık sofranın bir anlatımıdır:

Önce sofraya, biri et suyu ile ezme çorba, öteki düğün çorbası olmak üzere iki çeşit çorba getirdiler; arkasından, sazan balığı dilinden kağıt kebabı, lot ve turna balığının karaciğerinden ezme, fıstıklı piliç, kuzu mantarlı ve zeytinli kuzu eti, yengeç, keçi mantarı ve kuzu mantarı ezmesi, iki hindiyle bir de soğan yahnisi getirdiler. Et yemeği olarak da sofraya, sülün palazı, keklik palazı, dağ tavuğu, bıldırcın, yelve kuşu ve dört çeşit salata kondu. Sofranın ortasında son moda bir çiçeklik vardı (Voltaire, 1991b: 92-93).

Yukarıda sözü edilen tasvirler, doğu hikâye anlatıcılığıyla bağlantılıdır. Fakat bu anlatımlarda yuvalanmış Voltaire'in kendi çağına yönelik eleştirileri de vardır. Voltaire maskeler ardında anonim kalarak Avrupa'nın şatafatlı sofralarını, eşitlik ve hoşgörü ekseninde hicveder. Çünkü yemek ile politik yapı arasındaki ilişkiyi o da pekâlâ fark etmiştir.

3. Kant: *Sofra Adabının Temellendirilmesi*

Felsefe sofrasının en önemli konuklarından biri olan Kant'a gelindiğinde belki de onunla ilgili söylenecek ilk şey günlük yaşamı konusundaki dakikliğine ve düzenliliğine dair söylenenlerdir. Wood'un aktardığına göre saat beşte kalkar, kahvaltıda bir fincan çay ve pipo içerdi. Sabah yediden itibaren öğlene kadar ders verir. Dersten sonra odasına çıkar yazıları üzerinde çalışırdı. Öğleden sonra sık sık şehrin entelektüellerinin olduğu arkadaş grubuyla, evinin ikinci katındaki yemek odasında yemek yerdi. Yemekten sonra biraz şekerleme yapar, sonrasında her gün saat beşte rutin yürüyüşüne başlardı. Anlatılanlara göre bu yürüyüşler o kadar dakiktir ki Köningsberg halkı saatlerini onun yürüyüş saatine göre ayarlarlardı. Zayıf bir yapısı olduğu için sağlığına özen gösterir, özellikle havuç, pancar ve bir miktar şaraba diyetinde her zaman yer ayırırdı (Wood, 2009: 34). Şarabın aksine –Alman milli içkisi– biranın onun diyetinde hiç yeri yoktu; onun "*etkisini ağır ağır gösteren ama öldürücü bir zehir*" olduğunu düşünüyordu (Onfray, 2010: 53).

Onfray, Kant'ın sofra düzeni hakkında bize daha detaylı bilgiler sunar. Buna göre Kant'ın yemekte sunulan etten beklentisi yumuşak olmasıydı –av eti kesinlikle yemezdi–; ekmeğin ve şarabın da kaliteli olmasını isterdi. Dişlerin sağlıksızlığı nedeniyle, anlatılanlara göre, eti uzun uzun çiğner, suyunu yutar ama geride kalanları tabağın kenarına çıkarırdı. Bir yemekten hoşlanırsa, onun tarifini alırdı ve genellikle basit yemeklerden hoşlanırdı. Yemek esnasında sohbet etmeyi sever ve yemeğin bir an önce bitirilip sofradan kalkılmasını hoş karşılamazdı. Onun için sofrada yapılan sohbet, insanlar arasındaki iletişim için en basit araçlardan biriydi. Fakat burada iki duruma dikkat edilmesi gerekiyordu. Birincisi misafir sayısı asla dokuzu geçmemeliydi, çünkü aksi durumda yemeğe eşlik etmesini beklediği iletişim zayıflıyordu. Bu nedenle ölçülü bir yol izleyerek üç ile beş arasında konuğu oluyordu[7]. İkincisi yemekte ne kadar içileceği sorunuydu. Elbette bu konuda da ölçülülükten yanaydı. Çünkü sarhoşluk, genel ahlak görüşü çerçevesinde, akıl sahibi bir varlığın hem kendisine hem de diğer akıl sahibi varlıklara karşı olan sorumluluğunu, hazların giderilmesi lehinde, sekteye uğratmaktadır. Oysa ölçülü içmek –Platon'daki benzer ifadeyle– dilin çözülmesine ve kişinin yüreğini açmasına yardımcı olmaktadır. Kant, sağlığına ihtimam gösterme ve içmekten zevk alma arasında kendince bir denge geliştirmişti. Buna göre ölçülü içmenin yanı sıra, içme zevkini artırdığını düşündüğü için içki ile birlikte hava da yutardı (Onfray, 2010: 56-63).

Görüldüğü üzere Kant pratik yaşamında düzenliliği, ölçülülüğü, genelleştirilebilirliği, hoşgörülü olmayı ve kişilerarası uyumlu bir iletişimi birer ilke haline getirmiştir. Bu noktada iki durumu vurgulamak gerekir. Birincisi, diğer insansal pratik alanlarda olduğu gibi diyetetik de, onun ahlaksal görüşlerinin bir uygulama alanıydı. Bir başka deyişle insan özgür bir biçimde, aklın ilkelerini veya haz ilkelerini kullanarak, ölçülü/kendine egemen olmayı içeren veya ölçüsüz bir diyetetiği benimseyebilir. Tercihe bağlı bu olanaklılık sofra düzeninin tamamı için geçerlidir. Bu nedenle Kant, diyetetiğin, ahlaki olanaklılığı içermesi bakımından, erdem öğretisi olarak felsefeye dâhil olduğunu; bunun yanı sıra sağlıkla ilgisi bakımından da tıbbın alanına dâhil olduğunu düşünür (Onfray, 2010: 64). Dolayısıyla diyetetik, kişisel düzeyin ötesinde, bir iletişim alanı olan sofra üzerinden, kişilerarası düzeye de ilişkindir. Kant için sofra, kişilerarası ahlaki ilkelerin tezahür ettiği bir alan olmalıdır. Bu durumu anlamak için belki de onun etik görüşüne kısa bir bakış atmak yerinde olacaktır.

Kısaca söylemek gerekirse Kant, insanın akıl sahibi bir varlık olduğunu ve doğanın diğer canlılar karşısında onu böyle donatmakla ona

7 Aslında sofra konuklarının Muse'ların sayısı kadar olması gerektiğini söyleyen Chesterfield'ı onaylar (Kant, 1991b: 428).

bir amaç biçmiş olması gerektiğini ileri sürer. Buna göre pratik anlamda akıl, özgürlüğün sağladığı olanak bakımından, ilkeler koyma yetisidir. Aklın ilkelerine göre eylemde bulunma ise özgür bir istenç ile olanaklıdır. Fakat insan, doğası gereği, bir yandan bu ilkeler bir yandan da ben-sevgisi/haz/mutluluk ilkeleri tarafından belirlenme olanağına sahiptir. Kant'a göre bir eylemin değeri, sonunda ulaşılması beklenen hazla belirlenemez, çünkü her insanın haz beklentisi birbirinden farklıdır, dolayısıyla onları bir ilke altında toplamak olanaklı değildir. Öyleyse eylemin değeri, eyleme karar verdirten ilkenin kendisinde aranmalıdır. Dolayısıyla ahlaklılık, aklın koyduğu ahlak yasasını, öznel ilke için model almaktan geçer: 'öyle eyle ki eyleminin maksimi aynı zamanda genel bir ilke olabilsin'. Bu ahlaklılığın karşıtı ise haz ilkelerinin majör ilke yapılmasından ve ahlak yasasının bunlara tabi kılınmasından kaynaklanır. Kant bu yasadan, kişilerarası sorumluluk bakımından ilk olarak bir pratik ilke çıkarır: "*Her defasında insanlığa, kendi kişinde olduğu kadar başka herkesin kişisinde de, sırf araç olarak değil, aynı zamanda amaç olarak davranacak biçimde eylemde bulun*" (Kant, 2009: 67). Son olarak "kendi aklını kullanma cesaretini gösterme cesaretinin" veya "aklını başkalarına kira vermeme" ilkesinin bir ifadesi olarak ikinci bir pratik ilke daha belirler: "*İstemenin, maksimleri aracılığıyla kendisini aynı zamanda genel yasa koyucu olarak görebilecek şekilde eylemde bulun*" (Kant, 2009: 70). Yani akıl sahibi bir varlık, kendi aklını kullanma cesaretini kullanarak ahlak yasasını oluşturmakla, yasaya uyan olduğu kadar yasa-koyucu olmakla ahlaklılığa bağlıdır.

Öte yandan yukarıda vurgulandığı üzere insan bir yandan da ben-sevgisi ilkeleri tarafından uyarıldığı için ahlak yasası her zaman aklı tek başına belirleme olanağına sahip değildir. Bu nedenle istemenin genel yasalara uyması bir zorlanma biçiminde gerçekleşir ve yasa kendisini bir gereklilik olarak dayatır. Yasa ile isteme arasındaki bu gereklilik ilişkisine göre eylemler ödeve aykırı, ödeve uygun ve ödevden dolayı olmak üzere üçe ayrılırlar. Ödeve aykırı olanlar, ahlaklılığı kesinlikle sağlamazlar. Ödeve uygun eylem ise ahlaklılık taşır gibi görünmesine rağmen neden öyle davranıldığı, yani yarardan mı, öyle davranmaya eğilimli olmaktan mı yoksa rastlantı nedeniyle mi olduğu belli olmayan eylemlerdir. Dolayısıyla eyleme dışarıdan bakılınca ahlaklılığı sağlıyor gibi görünmesine rağmen eylemin iç değeri belirsizdir. Ödevden dolayı yapılan eylem ahlaksal değerini, "*onunla ulaşılacak amaçta değil, onu yapmaya karar verdirten maksimde bulur*" (Kant, 2009: 14). Buna göre eylemin ahlaki değerini belirleyen eylemin amacının gerçekleşmesi değil, o eylemi belirleyen istemenin ilkesinin ne olduğudur. Haz ilkesiyse, eylemin sonucu ne olursa olsun tam ahlaklılığı sağlamaz, fakat temel ilke ahlak yasasıysa sonuçta bir haz durumu gerçekleşmese de eylem

değerinden bir şey kaybetmez. Son olarak her akıl sahibi varlık böylesi bir ahlaki bilincin taşıyıcısı olmakla, kişi olarak vardır. Bu nedenlere onlara 'şey' muamelesi yapılmamalıdır: insanları araç olarak değil, amaç olarak görmek gerekmektedir (Kant, 2009: 67).

Bu çerçevede Kant bedenin disiplin altına alınmasının özgürlük yasaları bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini düşünür. Ona göre karakter, bedeni disiplin altına almalıdır, çünkü aksi takdirde karakter, bedenin tahrik eden ilkeleri tarafından belirlenecek, böylece bedenin alışkanlıkları zamanla karakter için birer zorunluluk halini alacaktır. Peki, beden nasıl disipline edilmelidir? Kant bu konuda çilecilerin bedeni iğdiş eden yaklaşımlarını olumsuz bulur: *Hayalperest pek çok ahlakçı bedeni duyusallıktan yoksun bırakarak ve zayıf düşürerek her şeyin korunabileceğini düşünür* (Kant, 2007b: 185). Oysa bedenin, perhiz veya iğdiş ile zayıf düşürülerek değil, yararlı alışkanlıklarla güçlendirilerek disipline edilmesi gerekir. Ona göre beden öyle disiplin edilmelidir ki onun hazlarının kök salmasına izin verilmemeli, beden "*ihtiyaçları dışında her şeyden vazgeçecek, kötü yiyeceklerle yetinecek, bütün zahmet ve felaketlere neşeyle katlanacak duruma*" gelmelidir. Kant bunun için Diogenes'i örnek verir. Ona göre Diogenes'in mutluluğu bolluktan değil, yokluğa kendini alıştırmasından gelmektedir.

Kant bedeni olumlu anlamda disipline etmenin iki ilkesi olduğunu düşünür: "*bedenin gerçek ihtiyaçları bakımından itidal ve bedenin hazları bakımından kanaatkârlık*" (Kant, 2007b: 186). Birincisini ihlal eden iki durum örneğini verir Kant: oburluk ve sarhoşluk. Bunlar insanın kendisine karşı olan ödevini ihlal eder, çünkü yaşamı, akıl sahibi varlığa uygun bir biçimde sürdürmek ödevdir. Öte yandan Kant bu iki ilkenin çiğnenmesini, yalan söylemek gibi yine de insani olan düşkünlüklerden daha aşağı görür. Çünkü bunlar hayvani aşırılıklardır. Zira sağlık için gerekli araçların yanlış kullanımına dayanırlar. Sarhoşluk ve oburluk insanı, aklını kullanamaması bağlamında hayvan seviyesine indirir ki bu insanın kendisine karşı ödevinin bir ihlalidir (Kant, 1991a: 422). Kant içkiye düşkünlük ve oburluk arasında da bir ayrım yapar. Buna göre içkiye düşkünlük, oburluk kadar aşağı bir düşkünlük değildir, zira içki bir sohbet aracı olmak ve insanları kaynaştıran bir iletişim ortamı yaratmak aracılığıyla ahlaki bir amaca hizmet edebilir (Kant, 1991a: 428). Oysa oburluk, ne dostluğa ne eğlenceye ne de bedenin gelişimine bir katkı sağlar. Kant'ın bu konuda son bir kuralı daha vardır: yalnız içmemek gerekir. Çünkü ona göre bu durumda –sosyal kolaylaştırıcılığı ortadan kalktığı ve insanı yalnızlığa ve melankoliye eğilimli kıldığı için– onun oburluk karşısındaki üstünlüğü ortadan kalkar (Kant, 2007b: 186-187).

Bu konuyla ilgili Kant'ın başından ilginç bir olay geçmiştir. Çağının önemli düşünürlerinden ve her biri arkadaşı olan üç düşünür arasında

bir tartışma yaşanır. Friedrich Heinrich Jacobi, Gotthold Ephraim Lessing'in Tanrı'ya inanmadığını söylediğini iddia eder. Bu durum onunla Moses Mendelsson arasında sert bir tartışmaya neden olur. Daha sonra Mendelssohn ölür ve Jacobi bu ölümden sorumlu tutulur. Kant ise bu tartışmada bir taraf olmak yerine, Köningsberg Üniversitesi rektörü olarak yaptığı bir konuşmada, zihinsel rahatsızlıkların bedensel nedenlerine değinerek, Mendelssohn'un ölümünün, aşırı çileciliğine bağlı kötü beslenmeden kaynaklandığını ifade eder. Bu bağlamda zihni eğitmek aracılığıyla bedenin sağlığına katkıda bulunulabileceğini ileri sürer. Ona göre örneğin arkadaşça ve candan bir muhabbetin sağladığı olumlu duygular sindirime yardımcı olurken, yemekteyken derin düşüncelere dalmak sindirimi zorlaştırır. Bu nedenle bir doktorun işi hasta bir zihni, bedeni iyileştirerek sağlığa kavuşturmaktır; filozofun işi ise zihinsel bir rejimle hasta bedeni tedavi etmektir (Kant, 2007a: 15; 940). Burada da ölçülü beslenmekten söz eder. Ona göre kişi günde bir defa doya doya yemeli ve vücudun gücü yükselene kadar doygunluğun neden olduğu rahatsızlığa dayanmalıdır (Kant, 2007a: 15; 942). Hatta özellikle akşam yemeğinde zihin yalnızca endişelerden uzak tutulmamalı aynı zamanda neşeye yönlendirilmelidir. Bunun en iyi aracı karşılıklı konuşma, cana yakın tartışma ve içten gelen bir kahkahadır (Kant, 2007a: 15; 945). Dahası zihni neşelendirmek için konukların bir yarışmaya tutuşmasının da katkısı olacaktır (Kant, 2007a: 15; 949). Aristotelesçi etik ilkeye uygun olacak biçimde Kant bedenin güçlerinin aklın koyduğu sınırları ne aşırılık ne de eksiklik anlamında aşmaması gerektiğini ifade eder. Yani ne bedeni şımartmak ne de "*üvey anne*" gibi davranarak onun hastalıktan kırılmasını sağlamak gerekir (Kant, 2007a: 15; 950). Ona göre arkadaşı Mendelssohn ikinci yolu tercih ettiği için zayıflamış ve sonunda hastalanarak vefat etmiştir.

Kant bir başka eserinde daha biyofiziksel yapıyı ahlaksal pratiklerle iyileştirmekten söz eder. Ama Kant burada önerilerinin hem kendi deneyimine bağlı diyetetik buyruklar olduklarını hem de tedavi edici değil hastalığı önleyici/yaşam uzatıcı olduklarını vurgular. Ona göre insan aklı, 'kendi yaşamına uygun' belirlediği ilkeler aracılığıyla bütün gücünü kullanarak duyusal hisleri üzerinde egemen olduğunda tıp bilimi felsefi bir nitelik kazanır. Kant bu bağlamda bir dizi öneride bulunur. 1) Bilinenin aksine ayakları ve başı soğuk, karnı sıcak tutmak gerekir. 2) Uzun süre uyumaktan kaçınmak gerekir: *yatak, hastalıklar sürüsünün yuvasıdır* (Kant, 1979: 7: 101). 3) Kendi üstüne titremek, huzursuzluktan kaçarak kişinin enerjisini koruması yoluyla tam tersi etki yaratır. Kendi için vesvesede bulunmak zamanından önce yaşlanmaya neden olur. İyi bir evliliğin uzun yaşam sağladığı da şüphelidir. 4) Bunların dışında felsefe yapmanın da faydaları vardır. Felsefe, duyguları uzaklaştırır;

zihnin konularına yönelik uyarıcı işlevi görür ki bu da yaşam gücünün düşmesini engeller. 5) Öte yandan felsefe yapmak yaşamın değerine yönelik rasyonel görüş sağlayarak yaşlılığın getirdiği fiziksel zayıflığı belli ölçüde tanzim edebilir (Kant, 1979: 7: 102).

Kant'a göre bir insanın ne zaman ve ne kadar yiyip içeceği yaşına bağlıdır. Genç yaşlarda insan *iştah*ına (*appetite*) bağlı olarak beslenir; olgun yaşlarında ise bir *alışkanlık* bağlamında beslenmesini disipline etmesi ve günlük bir rutin oluşturması gerekir. İlerleyen yaşlarda iştah, çorba ve su gibi sıvıların bol miktarda tüketilmesinden kaçınır, çünkü bunlar kanın ısısını düşürürler ve insanı derin uykudan alıkoyarlar. Öte yandan bu yaşlarda şarap gibi uyarıcı sıvılara ve canlandırıcı yemeklere yönelmek gerekir, çünkü bunlar bağırsağın solucanımsı hareketini kolaylaştırırlar. Ayrıca Kant'a göre orta yaşın sonuna kadar akşam yemeği en önemli öğündür. Fakat ilerleyen yaşlarda öğle yemeği daha önemli hale gelir. Çünkü bu yaşlarda bağırsakların sindirim hareketi daha yavaştır. Bu nedenle henüz öğle yemeğini sindirmemiş bağırsağa, akşam yemeğiyle yeni bir görev yüklemek doğru olmayacaktır (Kant, 1979: 7: 107-8). Kant'a göre düşünmek, ister çalışma/kitap okuma anlamında ister derin düşünüm anlamında olsun, bir bilgenin yiyeceğidir, onsuz yaşayamaz. Fakat yemek yerken düşünmek, aynı anda hem mideye hem kafaya yüklenmek anlamına geleceği için bundan kaçınmak gerekir. Bunun yerine yemek yerken veya yürürken insan kendini imgelemin özgür oyununa bırakmalıdır. Tam da bu nedenle Kant yalnız yemek yemenin patolojik duygulara neden olacağını, bu bağlamda sofra dostları edinilmesi gerektiğini vurgular. Ne var ki bilgenin durumunda bu pek kolay olmaz, bu nedenle ona göre *düşünmeye istinaden bir diyet* benimsemelidir (Kant, 1979: 7: 109).

4. Nietzsche: *Ahlakın Gastronomik Soykütüğü* ve *Fizyolojik Belirlenim*

Görüldüğü üzere filozofların pek çoğunun yemek ve beslenmeye yönelik ilgileri sıklıkla entelektüel bir ilgiden (tat duyusu veya beğeni bağlamında), diyetetik veya ahlaki öneriler verme gayretinden (ölçülü yemek bağlamında) veya bütünüyle kişisel durumlara bağlı pratik öneriler yaratmaktan kaynaklanır. Nietzsche de bu şemaya uyar. Hatta 'beslenme sorunu'nu (Nietzsche, 2015: Neden Böyle Akıllıyım, 1) kendisini ilgilendiren en önemli sorunlardan biri olarak belirleyerek, hastalıklı bedeni için pratik beslenme kuralları yaratarak ve beslenme ile düşünce arasında herkesten çok bağlantı kurarak belki de diğer filozoflardan daha fazla uyar bu şemaya. İlk olarak Nietzsche için fizyolojik belirlenim ile düşünce arasında bozulamaz bir ilişki mevcuttur. *Ecce Homo*'da her eseriyle o eseri yazarken sahip olduğu fizyolojik durum arasında bulunan bağlantıyı açıkça dile getirir. Örneğin *Gezgin ve Gölgesi*'ni

"bir gölge gibi geçirdiği" 1880'in güneşsiz kışında Naumburg'da yazar (Nietzsche, 2015: Neden Böyle Bilgeyim, 1). Yine de Nietzsche için hastalıklı geçen dönemler onda yaşama istencine dair bir atılım yaratır ve eserlerinin gücü, bu ikiliğin sağladığı öğreticilikten kaynaklanır. İkinci olarak onun için hınç gibi *décadence* değerlerinin beslenme sistemini bozduğu açıktır (Nietzsche, 2015: Neden Böyle Bilgeyim, 5-6). Dolayısıyla fizyolojik olandan zihinsel olana, zihinsel olandan fizyolojik olana döngüsel bir ilişki mevcuttur. Ahlak konusunda olduğu gibi beslenme konusunda da amacı *nitimur in vetitum*'dur[8]. Dolayısıyla Nietzsche her türlü moral sistemin dayanağını, değerler sisteminde, psikolojik güdülerde, öteki karşısında konumlanmada gördüğü kadar beslenmede ve dolayısıyla fizyolojide de görür.

Nietzsche için 'beslenme sorunu' (*Frage der Ernährung*) iki anlamlıdır: zihinsel ve bedensel beslenme. Zihinsel olarak Nietzsche 'Tanrı', 'ruhun ölmezliği', 'kurtuluş' veya 'öte dünya' gibi sorunların çocukluktan beri ilgisini çekmediğini (Nietzsche, 2015: Neden Böyle Akıllıyım, 1), dahası bu sorulara verilen üstünkörü cevaplarla, sahip olduğu içgüdüsel bir *gusto* nedeniyle, yetinemediğini dile getirir. Ona göre zihinsel beslenmenin temel sorusu şudur: *Sen sen olarak nasıl beslenmelisin ki, gücünün, erdeminin- Rönesans çağında anlaşıldığı gibi, düzmece sofuluk katışmamış erdeminin doruğuna varabilesin?* Nietzsche seçkin beğenisiyle geleneğin dayattığı, genel kabul gören düşünme alışkanlıklarını sorgusuz onaylamaz, tabir yerindeyse önüne koyulan her yemeği yemez. Bir tür zihinsel diyetetikle, soykütük yöntemiyle, verili değerleri yeniden değerlendirir; görkemli bir tabağın yaratıcısının zayıf istencini görür, onun içindeki olası zehrin kokusunu alır. Bu bağlamda Nietzsche her ne kadar uzun süre ahlaki anlamda birer kötü yemek olan "kişiliksiz, kendini düşünmeden, özgeci" yemekler yemiş olduğunu itiraf etse de zihinsel diyetetiğini bunlardan uzak durarak, yaratıcı ve yaşam yükseltici bir biçimde geliştirir ve kendi erdeminin yaratıcısı olmayı salık verir. Öte yandan zihinsel beslenmeyle alegorik bağlantı kurarak bedensel beslenmeyi de ele alır Nietzsche. Eleştirisi Alman mutfağına yönelik olduğu kadar Avrupa düşünce dünyasına da yöneliktir.

"*Ya genel olarak Alman mutfağı, -onun kabahatleri sayılmakla biter mi hiç! Yemeklerden önce çorba –16. Yüzyıl Venedik yemek kitaplarında bile alla tedesca dedikleri–, fazla pişmiş etler, yağlı, unlu sebzeler; mideyi bastırmak için o ağır hamur işleri! Bunlara bir de yaşlı Almanların – yalnız yaşlıların değil ya– o gerçekten hayvanca yemek üstüne içme alışkanlıklarını da katarsanız, Alman düşüncesinin nereden çıktığını anlarsınız: Bozuk bağırsaklardan…*" (Nietzsche, 2015: Neden Böyle Akıllıyım, 1).

8 Yasaklanmış olana erişmektir amacımız. – Ovidius, Aşk Şiirleri III. 4. Ecce Homo, Önsöz 3.

Nietzsche beslenme açısından (her iki anlamda da) ölçütünü Alman veya İngiliz mutfağında/düşünce dünyasında bulamaz. Örnek aldığı mutfak –Fransa ve İsviçre ile sınırı olan, bu nedenle zengin ve soylu bir mutfağa ama aynı zamanda kültürel zenginliğe de sahip olan– *Piemonte* mutfağıdır.

Nietzsche'nin kişisel beslenme prensipleri de kitaplarında geniş ölçüde yer bulur. Örneğin şarap ve tütün, gerek fizyolojik gereksinimler olmamalarıyla gerek düşünüşe yaptıkları etkiler nedeniyle diyetinin bir parçasını oluşturmazlar. Ama daha önce Sokrates'e düzülen övgünün benzerini Nietzsche kendisi için düzer ve "*çok içmeye karşı deniz kurdu gibi dayanıklı*" olduğunu ifade eder. Örneğin okul günlerinde birkaç 'grog'[9] onun için ödev hazırlamakla geçen geçenin eşlikçisidir (Nietzsche, 2015: Neden Böyle Akıllıyım, 1). Öte yandan yemek konusundaki önerisi Kant'ın önerisinin tam tersidir. Ona göre midesinin büyüklüğünü bildiği sürece insan için iyi bir sindirimin koşulu bol yemektir, çünkü iyi sindirim, midenin bütünüyle çalışmasına bağlıdır. Yemek aralarında bir şey yememeyi ve özellikle kahveden uzak durmayı salık verir. Güne yağı alınmış bir kakaoyla başlamak ve mümkün olduğunca açık havada gezmek gerekir. Çünkü ona göre insan –yine Kant'ın tersine– "*açık havada doğmayan, kasların da birlikte şenlik yapmadığı hiçbir düşünceye güvenmemeli*[dir]" (Nietzsche, 2015: Neden Böyle Akıllıyım, 1-2). Nietzsche için yozlaşmış düşüncelerin nedeni çoğunlukla sindirim bozukluğuna bağlıdır.

Öte yandan Nietzsche'ye göre iyi bir bedene ve kafa yapısına sahip olmak için beslenme disiplininin yanında iki ilkeye daha ihtiyaç vardır: doğru iklim ve dinlenme koşulları (Nietzsche, 2015: Neden Böyle Akıllıyım, 3). Ona göre deha, kuru havayı sever ve kendisi için neyin dinlendirici olduğunu bilir. Bu üç ilke de yaşam gücünü yükseltmenin ama en temelinde 'kendini sürdürme içgüdüsünün' en temel fizyolojik koşullarıdır. Bu gereklerin kötü koşullar altında giderilmeye çalışılması ise gücün boşa harcanmasıdır. Uygun olmayan koşullar insanı giderek bir tepkisel varlık haline getirecektir. Oysa uygun fizyolojik koşullar insanı rastlantıya bırakmadan 'zorunlulukla' yaşam gücü yüksek, etkin bir varlığa dönüştürecektir. Nietzsche tam da bu nedenle eskilerin düşünmeye büyük metafizik hakikatlerden başladıkları noktada beslenme, yer, iklim ve dinlenme gibi 'küçük ama yaşamsal' şeylerden başlamak gerektiğini belirtir. Eskiler fizyolojinin düşünce üzerindeki etkisini küçümsemişlerdir. Tam da bu nedenle öte dünya, günah, erdem, Tanrı, ruh gibi "*yalanlar*" yaratmışlardır (Nietzsche, 2015: Neden Böyle Akıllıyım, 10). Bu durum ise felsefenin bu kavramlar üzerine inşa edilmesine neden

9 Genellikle suyun kısa ömürlü olması nedeniyle denizciler tarafından tercih edilen rom ile suyun/çayın karıştırılmasıyla yapılan bir içki.

olmuştur. Oysa Nietzsche'ye göre her ne kadar 'insanın varlık koşulu' olarak görülen bu kavramlarla bir felsefe tarihi yaratılmaya çalışılmış olsa da aslında "*insan varlığına rengini veren hiçbir şeyin tarihi yok*[-tur]" (Nietzsche, 2003: 7). Örneğin bir 'beslenme felsefesi' yoktur; açıkça söylemek gerekirse, yiyeceklerin ahlaki etkileri hiç bilinmemektedir. Nietzsche belirli bir ahlak anlayışının meydana gelmesinde belirleyici olan dışsal koşulları veya bir ahlak anlayışının, örneğin beslenmeyi belirlemesini önemli bir çalışma alanı olarak önüne koyar.

Bu kavrayış onun için öylesin önemlidir ki özgürlük, bilinçlilik, sorumluluk gibi fiziksel belirlenimden uzakmış gibi görünen ahlaksal kavramları, tam da ters bir bakış açısıyla okumaya çalışır. Örneğin özgür istenç anlayışını bu perspektiften ters yüz etmeye çalışır. *Putların Batışı*'nda ahlak felsefesi içinde kök salmış özgür istenç kavramının neden ile sonuç hakkındaki dört yanılgıya bağlı olarak ortaya çıktığını tartışır. Bu yanılgılardan ilki neden ile sonucun karıştırılmasıdır. Buna göre Luigi Cornaro (1464-7 - 1566) *Discorsi della Vita Sobria* (Ölçülü Yaşam Üzerine Söylev) adlı eserinde uzun mutlu/erdemli yaşamın reçetesini/nedenini tercih ettiği diyet olarak belirlemiştir. Nietzsche kurulan neden sonuç ilişkisine itiraz eder. Ona göre uzun yaşamanın nedeni metabolizmanın yavaşlığıdır, seçilen diyet ise bu önkoşula bağlı olarak tercih edilen bir sonuçtur. Bir başka deyişle aslıda Cornaro, diyetini özgür tercihine bağlı olarak belirlemez; metabolizmasına bağlı gereksinim onun diyetini zorunlu olarak belirlemektedir. Nietzsche'ye göre Cornaro fazla yemek yediğinde muhtemelen hastalanmaktadır (Nietzsche, 2005: Dört Büyük Yanılgı, 2). Nietzsche beslenme pratiği üzerinden gösterdiği bu yanılgının ahlakın en temel dayanaklarından biri olduğunu ima eder. Çünkü ona göre her din veya ahlakın genel formülü, 'şunları ve şunları yap, şunları ve şunları yapma – mutlu olursun. Yoksa…' şeklindedir; tıpkı 'şunları ve şunları ye daha uzun yaşarsın' diyen diyetetik formül gibi. Oysa Nietzsche bu formülün tersine çevrilmesini önerir: mutlu bir insan belirli eylemleri yapar, bazı eylemlerden de sakınır. Kısaca nasıl ki diyetin nedeni metabolizmanın gerekliliklerivse, tercihen yapılan eylemler de (erdem gibi) belirli bir kişi olmanın gerekliliklerdir (Nietzsche, 2005: Dört Büyük Yanılgı, 3).

Ona göre yemek ile içecek düzeni ve ahlak alanı arasındaki karşılıklı ilişkinin bir diğer örneğini, yasaklar üzerinden okumak da olanaklıdır. Buna göre genellikle yasaların bir halkın niteliğini gösterdiğine inanılır, oysa daha çok onlara tekinsiz, tuhaf ve yabancı olanın niteliğini ele verirler: "*yasalar törelerin törelliğinin istisnalarına değinir*" (Nietzsche, 2003: 43). Bir başka deyişle bir halkın yasaları, kendi töresine yabancı olanın töreleri ile uyumlu olanı cezalandırır. Örneğin eski Roma'da kadınlar için zinanın dışında en önemli suçlardan biri, şarap içmektir.

Akrabalar arasında öpüşme kadınların içki içip içmediğini denetlemek için törelere katılmıştır. Bu yasağın nedeni şarabın etkisiyle kadınların orgiastik Dionysosçu tapınmaya meyletme tehlikesidir(Nietzsche, 2003: 43). Dolayısıyla kişisel veya toplumsal düzeyde diyetetik kuralın belirlenmesinde bunların niteliklerinin dolaysız etkisi kadar bu niteliklerin karşıtlarının olumsuzlanmasına bağlı dolaylı bir etki de söz konusudur.

Nietzsche dünyayı belli bir biçimde anlamlandırmanın beslenme pratiklerine bağlı olduğunu düşünür. Örneğin varoluştan bıkkınlık anlamındaki dünyaya kötümser bakışın altında beslenmenin etkisi büyüktür. Onun için bu bıkkınlığın bir ifadesi olan Budacılığın yaygınlaşmasında, Hintlilerin yalnızca pirinçle beslenmeleri etkili olmuştur (Nietzsche, 2003: 134). Çünkü tek tip beslenme istençte bir zayıflığa, bu ise dünyayı buna bağlı bir perspektifle değerlendirmeye neden olmuştur. Belki de Nietzsche'nin yorumu, 'ne yersen osun, dünya da senin için odur' ifadesinin güç istenci perspektifinden bir değerlendirmesidir. Yüzeysel bir ifadeyle en temel gereksinimleri, yaşam bolluğundan yararlanamadan, yoksul bir biçimde karşılamak güçsüzlüğe, yani haz yoksunluğuna neden olmuştur. Bu ise hazlardan bıkkınlığa neden olarak, dünyayı anlamlandırmanın ölçütü haline gelmiştir. Nietzsche'ye göre sürü başları, örneğin Hintli Gurular, tam da bu uyuşturucu etkiyi devamlı kılmak adına vejetaryenliği öne sürerler. Böylece oluşacak haz yoksunluğunu yalnızca kendilerinin yapabilecekleri uyuşturucu bir düşünüş ile desteklerler. Ortaçağ Avrupası'nın yaşamdan memnuniyetsizliğinin diyetetik belirlenimi ise, Nietzsche'ye göre, Alman damak tadının etkisi nedeniyle *alkol zehirlenmesi*dir (Nietzsche, 2003: 43). Öyle ki bedeni bir öte-dünya ve onun değerleri adına hor gören bütün felsefeler, sağlıksız bir fizyolojinin (Nietzsche, 2003: Önsöz), yetersiz (zihinsel-bedensel) beslenmenin ve zayıf istencin birer ürünüdürler, birer *décadence* değerleridirler (Nietzsche, 2008: 15). Bu bağlamda Nietzsche kendisine kadar gelen ahlak tarihinin ruhu, bu kavramlar çerçevesinde, terbiye etmeye odaklandığını ama asıl yapılması gerekenin jestler, diyet ve fizyoloji bağlamında 'bedeni ikna etmek' olduğunu ifade eder (Nietzsche, 2005: IX, 47).

Değerlendirme

Yemeğin Antik Yunan'da yüklendiği sosyal, siyasal ve dini anlamlara bir önceki makalede, çeşitli filozoflar bağlamında değinilmiştir. Ebette yemeğin/beslenmenin kendi alanı dışındaki görünümleri ve bağlantıları Ortaçağ'a geçildiğinde yalnızca içerik açısından farklılaşır. Genelleştirme yapmadan dar anlamda Ortaçağ din dünyası için şunu söyleyebiliriz; yemeğin düzenleyicilik ve yasaklayıcılık bakımından etkisi bu dönemde daha baskındır. Pek çok dini öğüt ve yasak, yeme edimi üzerinden anlatılır. Yemeğin bu anlamdaki merkeziliği, dolayısıyla, onun etrafında çeşitli batıl inançların ve mitlerin gelişmesine de ne-

den olmuştur ki Voltaire özellikle edebi eserlerinde, eleştirel bağlamda, bunların örneklerini sunar. Hatta ezber bozan bir biçimde –çünkü çok uzun süre hayvan ile insan arasında değer bakımından fark olduğu ve hayvanın insan için yaratıldığı ortak kabullerden biriydi– vejetaryenliği tartışmaya açar.

Ama Voltaire'in dile getirdiklerinden çok uzun süre önce Augustinus yemek ile yasak arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Özellikle cennetten düşüşe neden olan, bir yandan insanın iştahına/arzularına yeni düşmesini bir yandan da tanrıya öykünmeyi ifade eden 'elma' ile ahlaki bilincin, sorumluluğun, günahın ve suçluluğun ortaya çıkmasını ifade eden 'incir (yaprağı)' bu anlamda yasak ile besin arasındaki ilişkinin simgeleridirler. Dolayısıyla günaha sapmada iştah/libido insanın bir zayıflığı olarak ortaya çıkar. Bu zayıflığın en önemli göstergelerinden biri de aşırı yemektir. Bu nedenle perhiz/oruç önemli bir ahlaki fren görevi görür. Augustinus da, Antik Yunan düşünürleri gibi hazzın bütünüyle ortadan kaldırılamayacağını düşünür ve duyu organlarının günaha neden olacak biçimde uyarılmalarını, örneğin tada bağlı oburluğu aşağı zevklerden biri olarak ifade eder. Bu bağlamda hem Antik Yunan hem de Ortaçağ için ölçülülük temel erdemdir.

Yukarıda bir zorunluluk olarak yemek yemenin zaman içinde damak tadını içine alacak biçimde evrildiğinden söz edilmiştir. Bu durum düşünürleri doğrudan tat almanın neliği üzerine düşünmeye de sevk etmiştir. Platon ve Aristoteles bu konuda, yani tatların nasıl ortaya çıktığı ve çeşitlilikleri hakkında kapsamlı açıklamalar sunmuşlardır. Öte yandan Kant –Platon'da da gördüğümüz üzere– yemek ile damak tadı arasında kurulan ilişkiyi, sofra etrafında sosyalleşmeyi de içeren bir bütünün parçası olarak ele almıştır. Yemeği neyin, nasıl yenmesi gerektiğine dair bir soruşturma olması anlamında hem tıbba hem de ahlaka yaklaştırarak değerlendirmiştir. Bu nedenle o, kişisel deneyimine dayanan diyetetik öğütlerde bulunmuştur ama aynı zamanda sofrayı, ahlaki bilincin bir deneyim alanı olarak görmüştür.

Nietzsche ise kendisine kadar belirlenmiş çeperi, fizyolojinin belirleyiciliği bağlamında genişletir. Belki de aşırı bir yorumla bu alandaki evrimsel çalışmaları önceleyen bir biçimde, tercihe dayalı gibi görünen pek çok yemek-beslenme üslubunun aslında fizyolojik belirlemeye tabi olduğunu dile getirir. Bu bağlamda felsefenin yönünü metafizik gerekçelendirmeden fizyolojik ve psikolojik gerekçelendirmeye döndürmüştür. İnsanlararsı ilişkiler bakımından kültürün ve ahlakın arkasında yatan bedensel ve zihinsel beslenmeye bağlı sorunları ortaya koymuştur. Yasakların, ahlaki ve toplumsal güçlerin arkasında işleyen güç istenci özellikle felsefesinin merkezinde bulunur ve beslenme sorunu bu tartışmanın küçük de olsa bir parçasıdır.

Sonuç olarak yemek, her ne kadar insanın biyolojik bir zorunluluğu olsa da ve diyetetik bağlamında sınırları belirli bir disipline sahip olsa da, insanın çok-yönlülüğü ve çok-katmanlılığı nedeniyle yalnızca yemek değildir. Çünkü insanın bütüncül yapısının arkasında parçalar arasındaki olanaklı sonsuz ilişki vardır. Yemek de bu bütünün bir parçası olarak diğer parçalarla karşılıklı ilişki içindedir. Tam da bu nedenle ahlaki, sosyal, dini, politik, siyasi, kültürel, bilişsel, duyusal, etik vb. bağlantılılığı vardır ve bir diyet meselesi olduğu kadar bir *ethos*, yani alışkanlık, karakter, gelenek, adap, huy, doğa, mizaç, yaşam biçimi meselesidir. Her iki çalışmamızda düşünceleri aktarılan filozoflar yemeğin bu çok yönlülüğüne atıfta bulunan savlar öne sürmüşlerdir. Bunların bir kısmı yemek ile ilgili kişisel deneyim ve öğütleri içeriyor olmalarına rağmen yemek ve bağlantılı konularda olası sorunları da işaret etmektedirler. Neredeyse ortak olarak öne sürdükleri ölçülülük ilkesi ve bedensel beslenmeye zihinsel beslenmenin eşlik etmesi gerektiği düşüncesi tam da felsefi düşünmenin sağaltıcı işlevine atıfta bulunmaktadır. Bu bağlamda tüketim alışkanlıkları, GDO ve gıdaya ulaşabilirlik gibi sorunların çözümlenmesinde felsefenin sunacağı katkılara ihtiyaç var gibi görünmektedir.

BÖYLE YEDİ ZERDÜŞT[10]

Entelektüel topluluğu heyecanlandırmak (a-twitter) ve akademisyenlerin, bir mikroskop altında bir damla suya baktıklarında gördükleri şeyler gibi sağa sola koşuşturmalarını sağlamak için büyük bir düşünürün bilinmeyen bir eserini keşfetmekten daha iyisi yoktur. Bazı nadir on dokuzuncu yüzyıl düello yaralarını/çiziklerini temin etmek için Heidelberg'e yaptığım yakın zamandaki bir ziyarette şans eseri tam da böyle bir hazineye rast geldim. "Friedrich Nietzsche'nin Diyet Kitabı" olduğunu kim bilebilirdi? Kılı kırk yaranalar için bu kitabın özgünlüğü tehlikeli bir şüphe (soupçon dicey) içerirken, eser üzerinde çalışan pek çok kişi Batılı filozoflar arasında başka hiç kimsenin Platon ve Pritikin'i uzlaştırmaya bu kadar yaklaşmadığını kabul etti. Seçkiler izleyen şekildedir.

Yağın kendisi, bir tözün tözü veya özü veya o özün bir modudur. Asıl büyük problem bu yağ, kalçalarınızda biriktiğinde başlar. Pre-Sokratikler arasında, ağrılığın/kilonun bir yanılsama olduğunu ve insan ne kadar yerse yesin hiçbir zaman push-up yapmayan insanın yalnızca yarısı kadar şişman olacağını iddia eden Zenon'dur. İdeal beden arayışı Atinalılar için takıntı haline geldi ve Eshilos'un kayıp bir oyununda Clytemnestra mayosuna artık sığamadığını anladığında yemekler ve gözlerinden akan yaşlar arasında atıştırmama yeminini bozar.

10 Woody Allen'ın 26 Haziran 2016'da *The New Yorker* dergisinde yayımlanan bir hiciv yazısıdır: https://www.newyorker.com/magazine/2006/07/03/thus-ate-zarathustra . Erişim Tarihi: 17.01.2021. Bu yazı aynı zamanda *Food & Philosophy* (2007) kitabında da basılmıştır.

Kilo problemini bilimsel terimlerle ifade etmek için Aristoteles'in anlayışından yararlandım, Etik'in ilk fragmanlarından birinde herhangi birinin çevresinin, bel çevresinin pi sayısı ile çarpımına eşit olduğunu belirtir. Bu görüş Ortaçağ'a kadar yeterli geldi, Aquinas bir dizi menüyü Latinceye çevirdiğinde, gerçekten ilk iyi istiridye barı açıldı. Dışarıda akşam yemeği yine de Kilise tarafından uygun görülmüyordu ve vale park hizmeti rüşvete bağlı bir günahtı.

Bildiğimiz üzere, yüzyıllar boyunca Roma, Açık Sıcak Hindi Sandviçini (Open Hot Turkey Sandwich) hovardalığın zirvesi olarak gördü; pek çok sandviç kapanmaya zorlandı ve yalnızca Reformasyon'dan sonra yeniden açıldılar. On dördüncü yüzyıl dini resimler lanetlenme sahnelerini ilk olarak, aşırı kilolunun Cehennemde gezinmesi, salataya ve yoğurda mahkûm edilmesi biçiminde resmettiler. İspanyollar özellikle zalimlerdi ve Engizisyon sırasında bir insan, bir avokadoyla yengeç etini tıkındığı için idam edilebiliyordu.

Zihin ve bedeni ikiye bölen Descartes'e kadar hiçbir filozof suç ve kilo problemini çözmeye yaklaşamadı, böylece zihin, bana ne, [sorumlu] ben değilim ki, düşünürken beden midesini tıka basa doldurdu. Geride şu büyük felsefi soru kaldı: eğer yaşam anlamsızsa, alfabe çorbası hakkında ne yapılabilir? Yağın monadlardan oluştuğunu ilk söyleyen Leibniz'dir. Leibniz diyet ve egzersiz yaptı ama hiçbir zaman monadlarından kurtulamadı –en azından kalçalarına yapışanlardan. Öte yandan Spinoza, tutumlu bir şekilde yemek yedi çünkü Tanrı'nın her şeyin içinde var olduğunu düşünüyordu ve eğer Her Şeyin İlk Nedeni üzerine kepçeyle hardal döktüğünü düşünüyorsan, bir knishi aç kurt gibi yemek korkutucu olur.

Sağlıklı bir rejimle yaratıcı bir deha arasında bir ilişki var mı? Yalnızca besteci Richard Wagner'e bakmamız ve neyi silip süpürdüğüne bakmak yeterli olacaktır. Patates kızartmaları, kızarmış peynir, nacholar – aman tanrım, insanın iştahının sınırı yok ve yine de adamın müziği olağanüstü. Eşi Cosima da baya iyi idare eder neyse ki en azından her gün koşar. "Yüzük" serisinden alınan bir sahnede, Siegfreid, nehir kızlarıyla/perileriyle [*Rheinemaidens*] yemek yemeye karar verir ve kahraman üslubu içinde bir öküz, iki düzine kuş, birçok peynir tekerleği ve on beş bira fıçısı tüketir. Sonra hesap gelir ve parası yoktur. Durum şu ki yaşamda insan garnitür olarak ya lahana salatası [*coleslaw*] ya da patates salatası alma hakkında sahiptir ve tercih yalnızca dünyadaki yaşamımızın sınırlı olduğunu değil aynı zamanda pek çok mutfağın onda kapandığını bilerek, korku içinde yapılır.

Schopenhauer için varoluşsal yıkım, çok fazla şapur şupur yemek değildi. Schopenhauer, birinin başka aktivitelerle ilgilenirken fıstıkları

ve patates cipslerini amaçsızca küçük küçük ısıranlara sövüp sayardı. Schopenhauer'e göre şapır şupur yemek bir defa başlayınca insan istenci ilerideki şapırtılara karşı koyamaz ve sonuç, her şeyin üzerinde kırıntı olan bir evren. Herkesin sipariş verdiği şeyi sipariş edecek biçimde siparişimi verirsek dünyanın ahlaki bir biçimde işleyeceğini ileri süren Kant da daha az yanlış yönlendirilmedi. Sorun şu ki Kant eğer herkes aynı tabağı sipariş ederse, son levreği [*branzino*] kimin alacağı üzerine mutfakta tartışma olacağını öngöremedi. Kant "sanki dünya üzerindeki herkes için sipariş veriyormuş gibi sipariş vermeyi" tavsiye eder, peki ya yanınızdaki insan guacamole yemiyorsa? Nihayetinde elbette ahlaksal yiyecekler yoktur –rafadan [soft-boiled] yumurtayı saymazsak.

Özetleyecek olursak: Batının düşüncelerini değiştiren, hepsi de gerçekten müthiş tarifler olan benim İyinin ve Kötünün Ötesinde Gözlemelerimi [*flapjack*] ve Güç İstenci Salata Sosumu bir kenara bırakacak olursak, yemek artıklarını anlamsız politik imalarla kullanılmasını ilk defa sağlayan Hegel'in Tavuklu Tencere Turtasıdır [*Chicken Pot Pie*]. Hobbes'un çok az bilinen Mangalda Domuz-Yavrusu Kaburgası [*barbecued Babay-Back Ribs*] entelektüel bir muamma olarak kalırken, Spinoza'nın Stir-Fried Karides ve Sebzeler'i, ateistler ve agnostikler gibilerin hoşuna gidebilir. Nietzsche'nin Diyet'in en iyi yanı kilolar bir defa atıldığında, tekrar yaklaşamıyorlar –durum, Kant'ın "Nişastalar Üzerine İnceleme"sinde [*Tractatus on Starches*] olduğu gibi değil.

Kahvaltı

Portakal suyu

2 dilim domuz pastırması

Profiterol

Fırınlanmış midye

Tost, bitki çayı

Portakalın suyu, kendini dışa vuran portakalın tam da kendisidir, bununla ona gerçek "portakallığını" veren ve onu başka bir şey gibi mesela somon buğulama veya tahıl gibi tat vermesini engelleyen, onun gerçek doğasını kastediyorum. Mütedeyyin için kahvaltıda tahıl ürünü dışında bir şey düşünmek, korku ve titremeye neden olur, fakat Tanrı'nın ölümüyle her şey mubahtır ve profiterol ile midye istenildiği zaman yenebilir, Buffalo Soslu Kanat [*buffalo wings*] bile.

Öğle Yemeği

1 kâse spagetti, domates ve fesleğenle

Beyaz ekmek

Patates püresi

Sacher Turtası

Güçlü istenç her zaman öğle yemeğinde ağır soslarla iyi terbiye edilmiş zengin yiyeceklere yönelir, oysa zayıf istenç beyaz rüşeym ve tofu gagalar, bu cefalarının onlara, kuzu pirzolalarının herkesin arzusuna uygun ızgara edildiği bir öte dünyada ödül saplayacağına ikna olurlar. Fakat eğer, ileri sürdüğü üzere, öte dünya bu yaşamın bir ebedi tekerrürü ise o zaman uysal olan ebediyen düşük karbonhidratla ve derisi çıkarılmış haşlanmış tavukla beslenmelidir.

Akşam Yemeği

Biftek veya sosis

Patates Mücveri

Istakoz Yahni

Köpük kremalı veya kat kat kekli dondurma

Bu üstinsana [*Superman*] layık bir yemektir. Bırakalım yüksek trigliserit ve trans yağlardan endişe etmekten kalbura dönmüş olanlar papazlarını ve diyetisyenlerini mutlu etmek için yesinler, oysa üstinsan [*Superman*], mermersi etin ve zenginler tatlılarla kremsi peynirin ah evet ve kızartılmış şeylerin Dionysos'un yiyeceği şeyler olduğunu bilir –tabi eğer reflü sorunu olmasaydı.

Aforizmalar

Epistemoloji, diyete dair çözülmemiş sorunları yorumlar. Eğer zihnimin içindekinden başka hiçbir şey var değilse, bu durumda hiçbir şey sipariş edeme; servis kusursuz olacak. Bir garsona bela olan tek varlık insandır.

KAYNAKÇA

1. Augustinus. (2010). *İtiraflar*. (Çev. Çiğdem Dürüşken,). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
2. Campbell, C. (2013). *Günah keçisi – başkalarını suçlamanın tarihi*. (Çev. G. Kastamonulu). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
3. Girard, R. (2019). *Şiddet ve kutsal*. (Çev. N. Alpay). İstanbul: Alfa Yayınları.
4. Kant, I. (1979). On the power of the mind to master its morbid feelings by sheer resolution. *The conflict of the faculties*. Mary J. Gregor (Ed.). ss. 175-205. USA: Abaris Books.
5. Kant I. (1991a). Man's duty to himself as an animal being. M. Gregor (Ed.). *The metaphysics of morals*. UK: Cambridge University Press.
6. Kant, I. (1991b). *The metaphysics of morals*. (Mary Gregor, Trans.). UK: Cambridge University Press.
7. Kant, I. (2007a). De Medicina Corporis, quae Philosophorum (On the philosophers' medicine of the body). *Anthropology, History and Education*. G. Zöller ve R. B. Louden, (Eds.). ss. 182-192. USA: Cambridge University Press.
8. Kant, I. (2007b). *Ethica*. (Çev. O. Özügül). İstanbul: Pencere Yayınları.
9. Kant, I. (2009). *Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi*. (Çev. İ. Kuçuradi). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
10. Nietzsche, F. (2003). *Şen bilim*. (Çev. Levent Özşar). Bursa: Asa Yayınevi.
11. Nietzsche, F. (2005). *Putların batışı*. (Çev. Mustafa Tüzel). İstanbul: İthaki Yayınları.
12. Nietzsche, F. (2008). *Deccal*. (Çev. Oruç Aruoba). İstanbul: İthaki Yayınları.
13. Nietzsche, F. (2015). *Ecce homo*. (Çev. Can Alkor). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
14. Onfray, M. (2010). *Filozofların karnı*. (Çev. A. Derman). İstanbul: Can Yayınları.
15. Voltaire. (1991a). Bir Hint masalı, *Hikâyeler I*. (Çev. F. Baldaş). İstanbul: M.E.B. Yayınları.
16. Voltaire. (1991b). Beyaz boğa, *Hikâyeler II*. (Çev. F. Baldaş). İstanbul: M.E.B. Yayınları.
17. Voltaire. (2015). *Babil prensesi*. (Çev. H. Fehmi Nemli). İstanbul: Alfa Yayınları.
18. Voltaire. (2018). *Vejetaryen düşünceler*. (Çev. Ş. Çiltaş). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.

19. Wood,A. W. (2009). *Kant*. (Çev. A. Kovanlıkaya). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

20. Woody, A. (2007). Thus ate Zarahustra. F. Allhoff & D. Monroe (Eds.). Food & Philosophy içinde. (ss. 289-293). USA: Blackwell Publishing.

Bölüm 34

İNTERNET MEDYASINDAKİ HABERLERİN ANALİZİ VE FARKLI METİN MADENCİLİĞİ YÖNTEMLERİYLE SINIFLANDIRILMASI

Selçuk KIRAN[1]

1 Dr.Öğr.Üyesi, Marmara Üniversitesi İşletme Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, selcuk.kiran@marmara.edu.tr

GİRİŞ

Akıllı sistemlerin gelişmesiyle birlikte yapay zekâ ve makine öğrenmesi konuları günlük hayatın içine yerleşmişlerdir. İnternetin hızlı gelişimi sayesinde de ağ üzerinden verilere ulaşmak mümkün olmakta (Dolgun vd., 2009), bu da makine öğrenmesi için ihtiyaç duyulan büyük veri ihtiyacını karşılamaktadır. İnternetten bulunan verilerin çoğu analize hazır değildirler. Bunları kapsamlarına uygun bir şekilde analiz edip işlemek için birçok değişik yöntem ve bunlara uygun gelişmiş araç bulunmaktadır. Bu yöntemlerden biri olan metin madenciliği, hazır metinlerden faydalı anlam çıkarmak için kullanılmakta olup veri madenciliğinin bir alt dalıdır (Korhonen vd., 2012). Günümüzde özellikle internet sitelerinden alınan veriler üzerinde metin madenciliği teknikleri uygulanarak bazı sonuçlara varılmaya çalışılmaktadır.

Onan ve Korukoğlu 2015'te yaptıkları çalışmada beş temel sınıflandırıcı algoritmayla (NB (Naive Bayesian), SVM (Destek Vektör Makineleri), radyal tabanlı fonksiyon ağları, kNN (k En Yakın Komşu) ve C4.5 karar ağacı algoritması), dokuz görüş madenciliği veri setinin, altı farklı temsiline (terim varlığı ve 1-gram, terim sıklığı ve 1-gram, TF-IDF ölçütü ve 1-gram, terim varlığı ve 2-gram, terim sıklığı ve 2-gram, TF-IDF ölçütü ve 2-gram) ilişkin karşılaştırmalı sonuçlarını sunmuşturlar. Veri seti, 10-kat çapraz geçerleme ile 10 eşit parçaya ayrılmış, her bir yinelemede bu parçalardan biri modeli sınamak için kullanılırken geriye kalan dokuz parça da eğitim amacıyla kullanılmıştır. Çalışma sonucunda en iyi veri temsilinin terim sıklığı ve 1-gram temsili ile elde edildiği ve temel sınıflandırıcılar içinde en iyi sonuçların radyal tabanlı fonksiyon ağları ve SVM ile elde edildiği görülmektedir.

Atan ve Çınar 2019'da yaptıkları çalışmada, finansal olmak koşuluyla BIST30 şirketleriyle ilgili haberleri toplamışlardır. Bu haberleri Google Translate API kullanarak çevirdikleri İngilizce bir sözlük aracılığıyla analiz ederek, finansal piyasalarla yayınlanan haberler ve bunların duygu tonları ile finansal değerler arasında anlamlı ilişkilerin var olduğunu ortaya koymuşturlar.

Nizam ve Akın 2014'te yaptıkları araştırmada elde ettikleri twitleri unigram yöntemiyle sayısallaştırıp NB, RF (Rastgele Orman), SMO (Sıralı Minimal Optimizasyon), J48 ve kNN sınıflandırma algoritmalarıyla duygu analizine sokmuşlardır. En iyi performans % 72,33 ortalama doğruluk başarı oranıyla SMO algoritmasında elde edilmiştir. Eliaçık ve Erdoğan ise 2015'te yaptıkları çalışmada pozitif veya negatif olarak işaretlettirdikleri finans twitlerini alıp SVM yardımıyla duygu analizine

tâbi tutmuşlar,ardından da BIST endeksi ile de korelasyon analizine sokmuşlardır. Sonuç olarak önerilen duygu analizi yönteminin, borsa hareketleri ve mikro bloglardaki finans topluluklarına ait duygu polariteleri arasındaki ilişki oranını, önceki duygu analizi yöntemlerine göre daha hassas hesapladığı görülmüştür.

Çoban vd. 2015 yılında yaptıkları duygu analizi çalışmasında, Twitter'dan aldıkları verinin kelime torbası (Bag of Words) ve N-Gram modelleriyle özniteliklerini çıkarmışlar, durak kelimeleri Lucene yöntemiyle temizleyip, Zemberek yazılımını kullanarak kelimelerin köklerini bulmuşlar ve TF-IDF yöntemiyle bu kelimeleri ağırlıklandırmışlardır. CfsSubset (Korelasyon Tabanlı Özellikler Kümesi) ile öznitelikler seçilmiş ve kNN, SVM, NB, MNB (Multinomial Naive Bayesian) yöntemleriyle bu twitler sınıflandırılmıştır.

Kılınç ve diğerleri 2016'da yaptıkları çalışmada, "Materials Science & Engineering" ve "Social Sciences & Humanities" kategorilerinden 25'er dergiden 40'ar makalenin özetinden makalenin kategorisini tahmin etmeye çalışmışlardır. 2000 makalenin kNN, J48 karar ağacı algoritması ve NB yöntemleriyle yapılan analizlerinde en iyi sonucu % 96,67 doğru tahminle kNN metodu çıkarmıştır.

Kaşıkçı ve Gökçen 2014'te 116 e-ticaret yapılan ve 157 yapılmayan site içeriği üzerinden bir çalışma yapmışlardır. Bu sitelerdeki toplam 4495 anahtar kelimenin sitelerin en az yüzde onunda geçen 110 tanesi ele alınarak kNN ve NB yöntemleriyle incelenmiştir. NB yöntemiyle en iyi sonuçların alındığı görününce bu yöntem kullanılarak, link girildiğinde sitenin e-ticaret sitesi olup olmadığını belirten bir yazılım üretilmiştir.

Çalış vd.nin 2013'te yaptıkları çalışmada ise yarısı spam olan 800 e-posta incelenmiştir. Toplam 4263 kelimenin 144'ü anahtar seçilerek üç değişik sayısallaştırma yöntemi (İkili Vektör oluşturma, Frekans Sıklığı ile Vektör Oluşturma ve TF-IDF Ağırlıklandırma ile Vektör Oluşturma) kullanılarak kNN, SVM ve NB yöntemleriyle test edilmiştir. 4263 kelime ile ikili vektör oluşturup kNN kullanıldığında, spam e-postalar % 96,5 oranında doğrulukla tespit edilmiştir. Bir başka çalışmada ise Twitter API üzerinden 5300'er pozitif ve negatif twit toplanmıştır. Dizgi parçalama, durak kelimeleri çıkarma ve kök bulma gibi işlemler uygulanarak (Lucene ve Zemberek kullanılmıştır) 1-gramm, 2-gramm, 3-gramm ile metin sayısallaştırılmış ve NB, SVM ve LR (lojistik regresyon) yöntemleriyle duygu analizi yapılmıştır. 1-gramm ile 2-gramm'in beraber olduğu NB yönteminde yüzde 77,78 ile en iyi doğruluk oranı elde edilmiştir (Onan, 2017).

Başkaya ve Aydın 2017 yılında yaptıkları çalışmada politika, ekonomi, spor ve sağlık kategorilerinde topladıkları haber metinlerini, durak kelimelerini temizleme ve köklerine inme de dahil olmak üzere çeşitli ön işlemlere tâbi tuttuktan sonra n-gram özniteliklerini kullanarak TF-I-DF terim ağırlandırma işlemlerini yapmışlardır. CfsSubset yöntemiyle boyut indigemesi yapılan veri seti üzerinde NB, SVM, J48, RF yöntemleriyle % 95'lere varan derecede başarılı bir sınıflandırma yapılmıştır.

Acı ve Çırak 2019 yılında yaptıkları bir araştırma için TTC-3600 haber veri setini kullanmışlardır. Veri setinde gerekli ön temizlikler yapılmış, Zemberek yazılımı aracılığıyla kelimeler köklerine ayrılmış, CBoW ve skip-Gram ile kelime koordinatları belirlenmiş. Word2Vec modeliyle metinler vektörel hale getirilmiştir. Daha sonra da CNN (Konvolüsyonel Sinir Ağları), NB, J48, RF, SVM ve kNN yöntemleri kullanılarak 10-kat çapraz geçerlemeli analiz yapılmıştır. CNN metoduyla yapılan analizlerde % 90'lara varan doğruluk oranları elde edilmiştir.

YÖNTEM ve BULGULAR

Bu çalışmada incelenecek sitelerin seçilebilmesi amacıyla, internette ziyaret edilme sıklığı en yüksek olan sitelerin listelendiği Alexa.com ve Similarweb.com sitelerinden, Türkiye'de en sık ziyaret edilen 50'şer internet adresinin verisi alınmıştır. Bu sitelerden, liste üreticileri tarafından haber kategorisinde tasnif edilenler Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1 - Haber Siteleri

Alexa	**Similarweb**
Ensonhaber.com	hurriyet.com.tr
hurriyet.com.tr	milliyet.com.tr
memurlar.net	sabah.com.tr
milliyet.com.tr	sozcu.com.tr
yenisafak.com	haber7.com
mynet.com	haberturk.com
sozcu.com.tr	mynet.com
sporx.com	takvim.com.tr
yeniakit.com.tr	haberler.com
haberturk.com	internethaber.com
haberler.com	onedio.com
sabah.com.tr	memurlar.net
haber7.com	sondakika.com
superhaber.tv	ensonhaber.com
ogunhaber.com	cumhuriyet.com.tr
	fotomac.com.tr
	ahaber.com.tr

Çalışmayı çok sınırlamamak için iki listede de bulunan tüm haber sitelerinin incelenmesine karar verilmiştir. 14 Ekim 2020 akşamı saat 21:30'da bu sitelerin ana sayfalarındaki tüm bağlantılar ("<a href>" etiketlerinin bağlantı adresleri) php yazılım dilinde hazırlanan modüller yardımıyla MySQL veritabanına çekilmiştir. Bu haberler sitelerin RSS sayfalarından da alınabilecekken (RSS, düzenli olarak güncellenen internet sitelerine eklenen yeni içeriklerin gösterimi için kullanılan bir teknolojidir), yapılan incelemede adı geçen sitelerin RSS yapılarının düzgün çalışmadıkları görüldüğünden yukarıda anlatılan yönteme başvurulmuştur. Bu şekilde toplam 8510 öge veritabanında toplanmıştır.

Sitelerin ana sayfalarında listelenen bağlantıların bir kısmı, astroloji, canlı yayın, kategori sayfaları, kullanıcı sayfaları, bloglar, reklam, piyango gibi haberden farklı amaçlı oldukları için tüm bağlantılar gözden geçirilmiş ve haber içermeyen bağlantılar elenmiştir. Geriye kalan 4296 haberin, haber sitesi ana sayfasında birden fazla kereler tekrar edebildiği fark edildiğinden, bir sonraki adımda ana sayfada görünen haberlerin tekrarları listeden çıkarılmıştır. Bu işlemin sonucunda gerçekten haber içerikli ve benzersiz 3162 bağlantı elde edilmiştir. Özellikle tematik sitelerin kategori yapılarının diğerlerine pek uymaması nedeniyle bu sitelerin örneklemden çıkarılmasına karar verilmiş, bunun sonucunda memurlar.net, sporx.com, onedio.com ve fotomac.com.tr siteleri veritabanından çıkarılmıştır. Kalan 18 sitede toplam 2739 habere ulaşılmış ve çalışma bu haberler üzerinden devam etmiştir. İncelemenin yapıldığı haber siteleri ile ilgili tüm veriler Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2 - Ana sayfalardaki Haber Bağlantıları

Site Bağlantısı	Bağlantı Sayısı	Haber Sayısı	Benzersiz Haber Sayısı	Ana sayfa Haber Oranı	Mükerrer Haber Oranı
https://www.ensonhaber.com/	265	205	173	65,28%	15,61%
https://www.hurriyet.com.tr/	537	183	167	31,10%	8,74%
https://www.milliyet.com.tr/	531	227	206	38,79%	9,25%
https://www.yenisafak.com/	798	280	204	25,56%	27,14%
https://www.mynet.com/	285	135	133	46,67%	1,48%
https://www.sozcu.com.tr/	350	185	110	31,43%	40,54%
https://www.yeniakit.com.tr/	327	181	128	39,14%	29,28%
https://www.haberturk.com/	668	278	270	40,42%	2,88%
https://www.haberler.com/	219	150	131	59,82%	12,67%
https://www.sabah.com.tr/	573	276	166	28,97%	39,86%
https://www.haber7.com/	291	199	177	60,82%	11,06%
https://www.superhaber.tv/	217	139	119	54,84%	14,39%
https://www.ogunhaber.com/	573	411	201	35,08%	51,09%
https://www.takvim.com.tr/	381	163	115	30,18%	29,45%
https://www.internethaber.com/	342	206	141	41,23%	31,55%
https://www.sondakika.com/	139	106	81	58,27%	23,58%
https://cumhuriyet.com.tr/	424	173	102	24,06%	41,04%
https://www.ahaber.com.tr/	463	200	115	24,84%	42,50%

Ana sayfalardaki bağlantıların ortalama olarak sadece % 37,10'u haberlerden oluşmaktadır. Kalanlar reklam, menü ya da haberlerin mükerrer bağlantılarıdır. Bir başka dikkat edilecek nokta ana sayfadaki haberlerin içindeki mükerrer haber bağlantılarının çokluğudur. Özellikle Ogunhaber sitesinin ana sayfasındaki haberler, sayılarının iki katından fazla tekrar edilmişlerdir. Tüm ana sayfalardaki haberlerin ortalama % 25,91'i tekrar edilmişlerdir ve bazı sitelerde bu oran % 50'lere varmaktadır. Bunun sebebinin, ana sayfalarda haberin hem resmine, hem başlığına, hem de bazen spot kısmına bağlantı konulmasının olduğu düşünülmektedir. Mynet ve Haberturk siteleri tekrarsız bağlantı oranının yüksekliğiyle diğer sitelerden ayrılmışlardır.

Ardından gene php kullanarak hazırlanan programlar vasıtasıyla bu bağlantıların işaret ettiği haberlerin başlıkları, spotları (başlıkların altında yer alan, haberi kısaca özetleyen çarpıcı haber girişi), yayınlandıkları tarih ve kategorileri veritabanına, Türkçe karakterlerle ilgili sorunlar çözülerek kaydedilmiştir. Haberlerin detaylarına bakılmak istendiğinde bazı sayfaların yönlendirme içerdiği fark edilmiş ve analiz programlarında ona göre düzenlemeler yapılmıştır. Sitelerdeki haberlerin detay sayfalarından gerekli kısmları elde etmek için HTML kodlar üzerinden internetten veri kazıma (web scraping) yapılmıştır. Her site farklı kod yapılarına sahip olsa da, hazırlanan php programlarda yapılan ufak tefek değişikliklerle sitelerden bahsi geçen alanlar toplanabilmiştir.

Haberlerin teknik olarak incelenmesi sırasında özellikle haber başlıklarının ve spotlarının birçok HTML kod barındırdıkları görülmüştür. Metin madenciliğinin sonraki aşamalarına geçebilmek için, küçüktür ve büyüktür işaretleri arasına yazılmış olan HTML kodları (" " gibi), javascript kodları, karakter seti uyumsuzluklarından oluşan bozuk karakterler ve "&" işareti ile başlayan söz dizileri (" " gibi), hazırlanan php modüller yardımıyla temizlenmiştir. Ardından sayfa içeriğinin düzgün hazırlanmamasından dolayı boş kalan haber başlıkları ve spotları elle tamamlanmıştır. Bunu takiben, metinlerde yan yana bulunan birden çok boşluk tek boşlukla değiştirilmiş ve ardından da metin sonlarında yer alan, alt satıra geçme karakteri gibi kaçış karakterleri ("\r", "\n" vb.) temizlenmiştir. Ortaya çıkan verideki tüm harfler küçük harfe çevrilip cümlelerin içindeki noktalama işaretleri çıkarılarak veri analize hazır hale getirilmiştir.

İşlemler esnasında kullanılan kategorilerin eksiksiz ve standart olmadıkları (18 sitenin ana sayfalarında belirttikleri kategori sayısı toplamı 375, benzersiz olanları 227 tanedir) gözlendiğinden alternatif olarak

bağlantı adreslerindeki kategorilerden de faydalanarak yeni bir kategori alanı oluşturulması düşünülse de araştırmacıların sonuca etki edeceği düşünülerek bu fikirden vazgeçilmiştir. Bazı sitelerin kategori olarak alt site isimlerini gösterdikleri (PembeNar, Kelebek vb), bazılarının birden fazla kategori (Türkiye, Gündem gibi) tanımladıkları, bazılarının da kategorinin yanı sıra alt kategorileri de kullandıkları (Spor / Futbol / Beşiktaş gibi) tespit edilmiştir. Bu kategoriler kesinlikle birbirleriyle ilgisizdir denemez, örneğin, "Teknoloji" ve "Ekonomi/Teknoloji" iki ayrı sitede iki ayrı kategoridir. Bu kategorilerin birleştirilmesi için bir şey yapılmamıştır çünkü araştırmanın analiz kısmı her sitenin kendi içeriğinde yapılmakta, aynı kategoride farklı siteler beraberce analiz edilmemektedir. En çok kullanılan kategoriler Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3 - En Çok Kullanılan Kategoriler

Kategori	Kullanan Site Sayısı
Dünya	17
Ekonomi	16
Spor	12
Magazin	11
Gündem	11
Yaşam	10
Sağlık	10
Teknoloji	8
Eğitim	8
Yazarlar	8

Haberleri sayısallaştırma aşamasına getirmek için doğal dil işleme teknikleri uygulanmıştır. Toplanan verinin tamamen Türkçe ve dilbilgisi kurallarına uygun cümleler halinde olması sebebiyle kelimelerin kökenlerine inme aşamasına geçilebilmiştir (Eliaçık ve Erdoğan, 2015). Bunun için de öncelikle metin madenciliğinde, tekrar eden ve kategori belirlemede pek de bir anlam ifade etmeyen kelimelerin (bağlaç, soru kelimeleri vb.) veri setinden çıkarılmaları gerekmektedir. Bu kelimeleri tespit etmek için Lucene'nin Türkçe durak kelimeleri seti kullanılmıştır. Sonrasında da bu kelime toplulukları Java dili kullanılarak hazırlanmış modüller yardımıyla, Türkçe için hazırlanmış doğal dil işleme kütüphanesi olan Zemberek yazılımı kullanılarak kökenlerine indirilmişlerdir (Çoban vd., 2015). 2739 haberin başlığının ve spotunun içinden durak

kelimelerinin çıkarılması ve kelimelerin kökenlerine indirilmesi, Intel i5-6200U 2.40 GHZ işlemcili 6 GB Ram'li bir makinede toplam 286 dakika 50 saniye sürmüştür.

Elde edilen veri setindeki her site verisinin yüzde sekseni eğitim için ayrılmış, kalan yüzde yirmilik kısım testte kullanılmıştır. Haberlerdeki kelimeler vektörlere dönüştürülerek sayısallaştırılmış ve ardından TF-IDF terim ağırlıklandırma yöntemiyle son hallerini almışlardır. Burada TF yöntemi, bir terimin dökümandaki ağırlığını ifade ederken, IDF ise veri setindeki ağırlığı temsil etmektedir (Başkaya ve Aydın, 2017). Bu işlem için sırasıyla Python'ın scikit-learn kütüphanesindeki CountVectorizer ve TfidfTransformer fonksiyonları kullanılmıştır. Bunun sonucunda ortaya çıkan matriste RF (Rastgele Orman), kNN (k En Yakın Komşu), ANN (Yapay Sinir Ağları), SVM (Destek Vektör Makineleri), NB (Naive Bayesian), LR (Lojistik Regresyon) ve GB (Gradyan Arttırma) analizleri uygulanmıştır. Bu işlemler her sitede, biri haber başlıkları diğeri de haber spotları için olmak üzere iki kere tekrar edilmiştir.

Sitelerin ana sayfasındaki benzersiz haber sayılarına bakıldığında en çok haberin Habertürk'te bulunduğu (270 haber), arkasından da sırasıyla 206, 204 ve 201 haberle Milliyet, Yenisafak ve Ogunhaber'in geldiği görülmektedir. Ana sayfada en az haber gösteren siteler ise 81, 102, 115, 115 ve 119 haber ile Sondakika, Cumhuriyet, Takvim, Ahaber ve Superhaber siteleridir. Editörlerin haber ekledikleri kategori alanlarına bakıldığında ise iki site hariç, haberlerin % 89 ve üstüne kategori girildiği tespit edilmiştir. Ogunhaber (% 68,16) ve Yenisafak (% 59,80) internet sitelerinde haberlere kategori girmekte çok da ısrarcı olunmadığı görülmüştür.

Tablo 4 - Haber Kategori Analizi

Site	Haber Sayısı	Kategorili Haber	Kategori Doluluk Oranı	Kategori Sayısı	Kategori Başına Haber
Ensonhaber	173	154	89,02%	18	8,556
Hurriyet	167	157	94,01%	21	7,476
Milliyet	206	194	94,17%	19	10,211
Yenisafak	204	122	59,80%	13	9,385
Mynet	133	133	100,00%	21	6,333
Sozcu	110	110	100,00%	17	6,471
Yeniakit	128	128	100,00%	19	6,737
Haberturk	270	264	97,78%	85	3,106
Haberler	131	131	100,00%	12	10,917

Sabah	166	166	100,00%	16	10,375
Haber7	177	163	92,09%	32	5,094
Superhaber	119	119	100,00%	10	11,900
Ogunhaber	201	137	68,16%	12	11,417
Takvim	115	115	100,00%	12	9,583
Internethaber	141	134	95,04%	17	7,882
Sondakika	81	77	95,06%	7	11,000
Cumhuriyet	102	102	100,00%	32	3,188
Ahaber	115	115	100,00%	12	9,583
Toplam	2739	2521		227	11,106

İnternet sitelerindeki haberlerde kullanılan kategori sayıları incelendiğinde ise gene Haberturk sitesinin açık ara en çok kategoriyi kullandığı tespit edilmiştir (85 kategori). Ardından 32'şer kategori ile Haber7 ve Cumhuriyet siteleri gelmekte iken, kalan sitelerin 10 ile 20 arası kategori kullandıkları görülmüştür. Kategori başına haber sayılarına bakıldığında ise Superhaber (11,900), Ogunhaber (11,417), Sondakika (11,000), Haberler (10,917), Sabah (10,375) ve Milliyet (10,211) sitelerinin kategori başına ortalama ondan fazla haber içerdikleri dikkat çekmiştir. Diğer yandan Haberturk (3,106) ve Cumhuriyet (3,188) sitelerinin kategorilerindeki ortalama haber sayısının diğerlerine göre çok düşük sayıda kaldıkları görülmektedir.

Sitelere göre haber başlıklarında ve spotlarında bulunan ortalama kelime sayısı Tablo 5'te verilmiştir. Burada görüleceği üzere haber başlıklarında ortalama 8,300 kelime bulunurken haber spotlarında ise 29,062 kelime bulunmaktadır. Yeni Şafak (38,020), Takvim (36,765) ve Sözcü (36,600) sitelerindeki haber spot kelime ortalamaları diğerlerine göre yüksek kalırken, haber başlıklarında da Sondakika (13,778), Haberler (11,153), Sabah (10,946) ve Takvim (10,443) siteleri ortalama kelime adedinde öne çıkmışlardır. Haber başlıklarında 5,538 ortalama ile Superhaber, 5,785 ile Haberturk en az kelime barındıran siteler olurken aynı unvanı haber spotlarında Ensonhaber 16,832 ortalama ile açık ara tek site olarak almıştır.

Tablo 5 - Ortalama Kelime Sayıları

Site	Haber Başlığı Ortalama Kelime	Haber Spotu Ortalama Kelime
EnSonHaber	6,838	16,832
Hürriyet	8,383	24,102
Milliyet	7,442	30,961
Yeni Şafak	8,711	38,020
Mynet	8,451	31,579
Sözcü	7,318	36,600
Yeni Akit	8,406	21,992
HaberTürk	5,785	31,474
Haberler	11,153	27,840
Sabah	10,946	33,392
Haber7	8,379	33,469
Superhaber	5,538	30,185
OGünHaber	7,557	21,348
Takvim	10,443	36,765
InternetHaber	8,546	24,674
Sondakika	13,778	28,160
Cumhuriyet	6,245	22,186
AHaber	10,296	32,800
Ortalama	8,300	29,062

Haber başlıklarında yapılan analizlerin sonucu Tablo 6'da verilmiştir. Tablodaki en altta bulunan özet sayılara bakıldığında, genel olarak en iyi sonuçları veren algoritmaların SVM (9 en iyi tahmin) ve GB (8 en iyi tahmin) oldukları görülebilir. Diğer yandan NB sınıflandırmasıyla kNN algoritması birer en iyi sonuca karşılık sırasıyla 8 ve 6 en kötü tahminle, haber başlıklarından kategorilerin tahmininde başarısız sonuçlar vermişlerdir. RF algoritması ise dört en iyi ve beş en kötü tahminle tutarsız bir sonuç sergilemektedir.

Tek tek sitelere bakıldığındaysa en iyi tahminin Sondakika sitesinde RF yöntemiyle yapıldığı görülmektedir (% 82,4). Ardından gelen Superhaber (% 66,7), Ahaber (% 65,2) ve Yenisafak (% 63,4) siteleri, SVM yöntemiyle en iyi sonuçları vermişlerdir. Ahaber sitesinin kategorilerini tespitte RF metodu da aynı yüzdeyi yakalamıştır.

Tablo 6 - Haber Başlıklarından Kategori Tahmini Analizi

Site	RF	kNN	ANN	SVM	NB	LR	GB	Ort.	Maks.	Min.
EnSonHaber	0,286	0,343	0,286	0,286	0,258	0,286	0,286	0,298	0,343	0,258
Hürriyet	0,147	0,176	0,206	0,206	0,094	0,147	0,147	0,165	0,206	0,094
Milliyet	0,381	0,286	0,310	0,381	0,308	0,333	0,333	0,333	0,381	0,286
Yeni Şafak	0,537	0,537	0,463	0,634	0,440	0,585	0,561	0,544	0,634	0,440
Mynet	0,259	0,296	0,407	0,333	0,333	0,296	0,259	0,323	0,407	0,259
Sözcü	0,227	0,318	0,318	0,364	0,227	0,273	0,409	0,299	0,364	0,227
Yeni Akit	0,077	0,077	0,115	0,269	0,231	0,231	0,077	0,165	0,269	0,077
HaberTürk	0,185	0,093	0,148	0,185	0,113	0,111	0,167	0,146	0,185	0,093
Haberler	0,185	0,370	0,444	0,185	0,185	0,185	0,259	0,265	0,444	0,185
Sabah	0,412	0,294	0,353	0,324	0,235	0,353	0,382	0,345	0,441	0,235
Haber7	0,250	0,139	0,222	0,250	0,242	0,222	0,250	0,233	0,306	0,139
Superhaber	0,458	0,500	0,583	0,667	0,542	0,500	0,500	0,542	0,667	0,458
OGünHaber	0,317	0,366	0,537	0,415	0,464	0,268	0,390	0,401	0,537	0,268
Takvim	0,522	0,391	0,565	0,522	0,435	0,435	0,522	0,491	0,565	0,391
InternetHaber	0,276	0,241	0,207	0,207	0,259	0,241	0,241	0,254	0,345	0,207
Sondakika	0,824	0,529	0,529	0,765	0,313	0,647	0,706	0,608	0,824	0,313
Cumhuriyet	0,095	0,048	0,143	0,286	0,286	0,286	0,095	0,184	0,286	0,048
AHaber	0,652	0,565	0,609	0,652	0,522	0,522	0,652	0,596	0,652	0,522
Ortalama	0,338	0,309	0,358	0,385	0,305	0,329	0,347	0,344	0,436	0,250
Maksimum	4	1	5	9	1	1	8			
Minimum	5	6	1	2	8	3	0			

Haber spotlarında yapılan analizlerin sonucu Tablo 7'de verilmiştir. Tablodaki en altta bulunan sayılara bakıldığında genel olarak en iyi sonuçları veren algoritmaların ANN (Altı en iyi tahmin) ve SVM (Beş en iyi tahmin) oldukları görülebilir. ANN aynı zamanda üç sitede de en kötü sonucu çıkarttığından, haber spotlarında en iyi tahmin SVM ile yapılmıştır denilebilinir. Diğer yandan NB sınıflandırmasıyla LR yöntemleri sırasıyla bir ve sıfır en iyi sonuca karşılık dörder en kötü tahminle haber spotlarının kategorilerinin tahmininde en kötü sonuçları vermişlerdir. Burada kNN algoritması, altı en iyi ve üç en kötü tahminle tutarsızlık açısından dikkat çekmektedir.

Tek tek sitelere bakıldığındaysa en iyi tahminin Ahaber sitesinde GB yöntemiyle yapıldığı görülmektedir (% 87,0). Sonra gelen Superhaber (% 66,7 – ANN) ve Yenisafak (% 63,4 – SVM ve RF) siteleri en iyi sonuçları vermiştir.

Tablo 7 - Haber Spotlarından Kategori Tahmini Analizi

Site	RF	kNN	ANN	SVM	NB	LR	GB	Ort.	Maks.	Min.
EnSonHaber	0,257	0,257	0,400	0,314	0,258	0,286	0,286	0,294	0,400	0,257
Hürriyet	0,206	0,294	0,235	0,147	0,219	0,088	0,324	0,216	0,324	0,088
Milliyet	0,286	0,071	0,429	0,357	0,256	0,310	0,238	0,278	0,429	0,071
Yeni Şafak	0,634	0,463	0,585	0,634	0,480	0,561	0,585	0,563	0,634	0,463
Mynet	0,370	0,370	0,296	0,407	0,333	0,333	0,370	0,354	0,407	0,296
Sözcü	0,409	0,500	0,273	0,409	0,227	0,273	0,364	0,351	0,500	0,227
Yeni Akit	0,269	0,269	0,192	0,385	0,346	0,346	0,269	0,297	0,385	0,192
HaberTürk	0,204	0,037	0,148	0,111	0,057	0,074	0,167	0,114	0,204	0,037
Haberler	0,444	0,481	0,556	0,407	0,259	0,259	0,519	0,418	0,556	0,259
Sabah	0,471	0,382	0,471	0,471	0,353	0,353	0,294	0,399	0,471	0,294
Haber7	0,194	0,306	0,278	0,222	0,273	0,222	0,250	0,249	0,306	0,194
Superhaber	0,583	0,542	0,667	0,583	0,583	0,583	0,583	0,589	0,667	0,542
OGünHaber	0,341	0,439	0,537	0,390	0,464	0,268	0,463	0,415	0,537	0,268
Takvim	0,565	0,435	0,522	0,522	0,478	0,478	0,522	0,503	0,565	0,435
InternetHaber	0,241	0,241	0,172	0,207	0,259	0,207	0,241	0,224	0,259	0,172
Sondakika	0,412	0,471	0,471	0,529	0,313	0,412	0,471	0,440	0,529	0,313
Cumhuriyet	0,238	0,381	0,286	0,286	0,286	0,286	0,381	0,306	0,381	0,238
AHaber	0,652	0,696	0,826	0,652	0,522	0,522	0,870	0,677	0,870	0,522
Ortalama	0,377	0,369	0,408	0,391	0,331	0,326	0,379	0,372	0,468	0,271
Maksimum	4	3	6	5	1	0	3			
Minimum	3	6	3	0	4	4	1			

Genel olarak sonuçlar çok iyi olmadığı için ortalama kelime sayıları, haber sayıları, kategori sayıları ve kategori başına haber sayıları ile yöntemlerin doğruluk oranları arasında korelasyon analizi yapılmış ve özellikle kategori başına haber ile doğruluk oranları arasında pozitif korelasyon bulunmuştur. Bu korelasyon sonuçları da Tablo 8'de görülebilir. Kategori başına haber sayısı arttıkça her iki veride de özellikle ANN yöntemi çok daha iyi netice vermektedir. kNN ise sadece haber başlıklarında diğer tüm yöntemlere göre iyi sonuç vermektedir.

Tablo 8 - Analiz Yöntemleriyle Kategori Başına Haber Sayısı Arasındaki Korelasyon

Kategori Başına Haber	Haber Başlığı	Haber Spotu
RF	61,73	60,88
kNN	78,19	45,20
ANN	77,01	74,39
SVM	56,39	64,96
NB	53,78	61,95
LR	55,30	55,72
GB	68,82	50,81

SONUÇLAR VE TARTIŞMA

Bu çalışma 18 haber sitesinin ana sayfasından aynı anda çekilen 2739 benzersiz haber üzerinde yapılmıştır. Yapılan ilk tespit, haber sitesi yapılarının, kullanılan karakter seti veya şablon dâhil olmak üzere birbirleriyle benzerlik gösterdikleri, ancak birebir aynı olmadıkları olmuştur. Bu yüzden her sitenin içeriği ayrı şekilde incelenmiştir.

Haber siteleriyle ilgili ikinci tespit ise, ana sayfadaki bağlantıların % 62,90'ının reklam, menü gibi haberle ilgili olmayan nesneler olduğudur. Ana sayfalarında diğerlerine göre daha az oranda haber barındıranların Cumhuriyet, Ahaber, Yenisafak ve Sabah gibi sanal medya dışında da var olan kurumlar olması dikkat çekmiştir. Aynı şekilde toplam haber bağlantılarının ortalama % 25,91 oranında tekrar edildiği görülmüştür. Bunun sebebi daha önce de açıklandığı gibi bazı haberlerde, haberin resmine, başlığına, spotuna vb. birçok yere aynı linkin konulmasıdır.

Sitelerin ana sayfalarının farklı sayılarda habere sahip oldukları görülmüştür. Ana sayfalarda gösterilen ortalama haber sayısı 152,167 iken, örneğin Haberturk sitesinde bu sayının 270'e vardığı görülmektedir. Diğer yandan Sondakika sitesinde 81 haber göründüğünden ana sayfada gösterilen haber sayısının büyük bir aralıkta değiştiği söylenebilir.

Çalışmanın konusu olan haber başlıkları ortalama 8,300 kelime içerirken, haber spotlarıysa 29,062 kelime içermektedirler. Bu konuda siteler arasında gözle görünür bir eğilime rastlanmamıştır. Bir başka tespit ise her sitenin kendine ait kategori yapısının olduğudur. Haberturk, Cumhuriyet ve Haber7 siteleri bir kenara bırakılırsa kalan siteler ana sayfalarında ortalama 15 civarı haber kategorisine sahiptirler. Adı geçen üç site ise sayfalarında alt kategori vb. sunarak detaylandırma yapmışlardır. Bu siteler aynı zamanda kategori başına en az haber sayısına da sahip olan sitelerdir. Toplam 375 haber kategorisinin ortak olanları dü-

şüldüğünde, benzersiz 227 kategorinin olduğu ve bu sitelerde kategori başına ortalama 11,106 haber düştüğü tespit edilmiştir. Ana sayfalarda en çok rastlanan standart kategori başlıklarının Dünya ve Ekonomi kategorileri olduğu gözlemlenmiştir. Bu kategorilerde alt dallandırmanın fazla yapılmamasının ve kelimelerin internet yayıncılığında standart olarak kullanılıyor olmasının bu sonuçta etkisi olduğu düşünülmektedir.

Haber başlıklarının haber kategorisi tahmininde kullanılmasında en iyi sonuçları SVM ve GB yöntemleri vermiştir. Haberturk, Yeniakit ve Cumhuriyet gibi sitelerin ana sayfalarındaki haberlerin kategori tahminlerinde çok kötü sonuçlar alınırken Sondakika, Superhaber, Ahaber ve Yenisafak sitelerinde iyi sonuçlar alınmıştır. Özellikle Sondakika sitesinde RF yöntemiyle elde edilen % 82,4'lük doğruluk oranı dikkat çekmiştir. Haber spotlarının haber kategorisi tahmininde kullanılmasında ise en iyi ortalama sonucu ANN yöntemi vermiştir. Tek tek sitelere bakıldığında ise en iyi sonuç GB yöntemiyle Ahaber sitesinde % 87'lik doğruluk oranıyla elde edilmiştir. Analizlerde Haberturk ve Cumhuriyet'in tahminlerinin doğruluk payının düşük olması, kategori başına düşen haber sayıları düştüğünde tahmin doğruluk oranının düştüğü sonucuyla uyumludur.

Özet olarak kategori başına düşen haber sayısının arttığı durumlarda sonuçların daha iyi oldukları tespit edilmiştir. Bunun için de sitelerin daha genel kategori isimlerine sahip olmaları sonuçları daha başarılı hale getirmektedir. Haber spotlarıyla (ortalama 29,062) yapılan analizlerde haber başlıklarıyla (ortalama 8,300) yapılan analizlere göre daha iyi sonuçlar çıkması, değerlendirmeye alınan verinin kelime sayısının artmasının daha iyi sonuçlar getirdiğini göstermektedir.

Bu çalışma sırasında php yazılım dilinin internet üzerinden veri çekmekte hızlı ve iyi sonuç vermediği görülmüştür. Hem sitelerin php koduna cevap süreleri uzundur hem de kullanılan şifrelemeleri vb. rahat çözümlenememektedir. Php'nin esasen internet sitesi sunum dili olduğu, veri analiz dili olmadığı düşünülürse bu beklenen bir sonuçtur. İleride yapılacak çalışmalarda, php ile yapılan kısmın tamamıyla Python dilinde yapılması düşünülmektedir.

Yapılacak yeni çalışmalarda bu kadar çok haber sitesinin yerine daha az sayıda haber sitesi ele alıp, veri çekme süresini uzatmak daha tutarlı bir veri seti oluşturulmasına yardımcı olacaktır. Bu esnada kategorileri site yöneticileri tarafından daha az doldurulan Yenisafak ve Superhaber gibi siteleri dışarıda bırakmak da göz önünde bulundurulmalıdır. Bunun dışında, birbirine benzer kategorilerin aynı isimlerle adlandırılmaları ve

her siteyi ortalama 10 – 15 kategoriye düşürmek ya da her siteden sadece belli kategorileri almak seçenek olarak değerlendirilmelidir. Bir başka öneri de haberlerin başlıklarının ve spotlarının yanı sıra içeriklerini, fotoğraflarını ve videolarını da makine öğrenmesi aşamasına almaktır.

KAYNAKÇA

ATAN, S. & ÇINAR, Y. (2019). Borsa İstanbul'da finansal haberler ile piyasa değeri ilişkisinin metin madenciliği ve duygu (sentiment) analizi ile incelenmesi. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 74(1), 1-34.

Başkaya, F., & Aydin, İ. (2017, September). Haber metinlerinin farkli metin madenciliği yöntemleriyle siniflandirilmasi. In 2017 International Artificial Intelligence and Data Processing Symposium (IDAP) (pp. 1-5). IEEE.

ÇALIŞ, K., GAZDAĞI, O., & YILDIZ, O. (2013). Reklam İçerikli Epostaların Metin Madenciliği Yöntemleri ile Otomatik Tespiti. Bilişim Teknolojileri Dergisi, 6(1), 1-7.

Çiğdem, A. C. I., & ÇIRAK, A. (2019). Türkçe Haber Metinlerinin Konvolüsyonel Sinir Ağları ve Word2Vec Kullanılarak Sınıflandırılması. Bilişim Teknolojileri Dergisi, 12(3), 219-228.

Çoban, Ö., Özyer, B., & Özyer, G. T. (2015, May). Sentiment analysis for Turkish Twitter feeds. In 2015 23nd Signal Processing and Communications Applications Conference (SIU) (pp. 2388-2391). IEEE.

Dolgun, M. Ö., Özdemir, T., Oğuz, D. (2009). "Veri madenciliği'nde yapısal olmayan verinin analizi: Metin ve web madenciliği". İstatistikçiler Dergisi. (2), s.48-58.

Eliaçik, A. B., & Erdogan, N. (2015). Mikro Bloglardaki Finans Toplulukları için Kullanıcı Ağırlıklandırılmış Duygu Analizi Yöntemi. In UYMS.

KAŞIKÇI, T., & Gökçen, H. A. D. İ. (2013). Metin madenciliği ile e-ticaret sitelerinin belirlenmesi. Bilişim Teknolojileri Dergisi, 7(1).

KILINÇ, D., BORANDAĞ, E., YÜCALAR, F., TUNALI, V., ŞİMŞEK, M., & ÖZÇİFT, A. (2016). KNN algoritması ve r dili ile metin madenciliği kullanılarak bilimsel makale tasnifi. Marmara Fen Bilimleri Dergisi, 28(3), 89-94.

Korhonen, A., Séaghdha, D. Ó., Silins, I., Sun, L., Högberg, J., Stenius, U. (2012). "Text mining for literature review and knowledge discovery in cancer risk assessment and research". PLoS One. 7(4) DOI: 10.1371/journal.pone.0033427.

Nizam, H., & Akın, S. S. (2014). Sosyal medyada makine öğrenmesi ile duygu analizinde dengeli ve dengesiz veri setlerinin performanslarının karşılaştırılması. XIX. Türkiye'de İnternet Konferansı, 1-6.

ONAN, A. (2017). TWITTER MESAJLARI ÜZERINDE MAKİNE ÖĞRENMESİ YÖNTEMLERİNE DAYALI DUYGU ANALİZİ. Yönetim Bilişim Sistemleri Dergisi, 3(2), 1-14.

Onan, A., & Korukoğlu, S. (2015). Görüş Madenciliğinde Sınıflandırıcı Toplulukları. In Proceedings of the 23rd Signal Processing and Communications Applications Conference (SIU), Turkey (pp. 212-215).

Bölüm 35

TEMA ODAKLI PSİKODRAMA GRUBUNUN YETİŞKİN BİREYLERİN PSİKOLOJİK SAĞLAMLIK VE İYİ OLMA DÜZEYLERİNE ETKİSİNİN İNCELENMESİ

Feyruz USLUOĞLU[1]
G. Berna GÖKENGİN[2]

1 Feyruz USLUOĞLU, Dr. Öğretim Üyesi; Toros Üniversitesi İ.İ.S.B.F. Psikoloji Bölümü, feyruzusluoglu@gmail.com ORCID İD: 0000-0002-3012-1386
2 G. Berna GÖKENGİN, Dr.; Gökengin Psikodrama Organizasyon Danışmanlık, bernagokengin@hotmail.com ORCID İD: 0000-0003-0851-3778

GİRİŞ

Dünya Sağlık Örgütü (2020) sağlığı, yalnızca hastalık ve engel durumunun olmaması değil tam bir biyo-psiko-sosyal iyi olma biçiminde ifade etmektedir. Psikolojik iyi olma, sağlık tanımının temel bir bileşenidir ve zihinsel sağlık; bireyin sahip olduğu potansiyeli gerçekleştirmesini, günlük yaşamın getirdiği stresörlerle baş etmesini, üretken olmasını ve içinde yaşadığı topluma katkıda bulunmasını sağlamaktadır (WHO, 2013). Bu bağlamda tam bir psikolojik iyi olma durumunun hem zihinsel hastalık semptomlarının yokluğu hem de olumlu zihinsel sağlık göstergelerinin varlığından oluştuğu ifade edilebilir (Keyes, 2013). Psikolojik sağlığa ilişkin, çok boyutlu iyi olma modeline göre iyi olma kendini kabul, bireysel gelişim, yaşamı kabul, diğerleriyle olumlu ilişkiler, çevresel hakimiyet ve özerklik bileşenlerini içermektedir (Ryff, 2014). Psikolojik iyi olma, yaşam boyu başarılı ve optimal gelişimin anahtarlarından biridir (Mayordomo, Viguer, Sales, Satorres ve Meléndez, 2016) ve psikolojik iyilik hali yüksek olan insanlar mutlu, sağlıklı, üretken ve tatmin edici kişilerarası ilişkilere sahiptir (Ryff, 2014). Psikolojik iyi oluşun yordayıcılarından birinin psikolojik sağlamlık olduğu belirlenmiştir (Malkoç ve Yalçın, 2015; Mayordomo ve ark., 2016). Psikolojik sağlamlık, bazı uzmanlar tarafından kişisel bir özellik ve /veya bilişsel bir süreç ya da olumsuz olaylardan başarılı bir şekilde çıkmak olarak farklı şekillerde tanımlanmakla birlikte (Liu, Reed ve Girard, 2017; She, Yang, Lau ve Lau, 2020), yaşamda değişen durumlar, karşı karşıya kalınan zorluklar veya önemli stres durumları karşısında insanların iyi uyum sağlamaları (APA, 2020) ve psikolojik iyi halini koruma veya yeniden kazanma kapasitesi olarak tanımlanabilir (Liu, Reed ve Girard, 2017; Ryff, 2014). Bu bağlamda psikolojik sağlamlığın belli kişilerin sahip olduğu bir kişilik özelliği olmadığı, herkesin öğrenebileceği ve geliştirebileceği davranışları, düşünceleri ve eylemleri içerdiği vurgulanmaktadır (APA, 2020). Araştırmalar, psikolojik sağlamlığı arttıran çevresel ve kişisel faktörlerin olduğunu ve bu koruyucu faktörlerin geliştirilebileceğini, desteklenebileceğini ve güçlendirilebileceğini göstermiştir (Cossa, 2020). Son yıllarda psikolojik sağlamlığı desteklemeye ve geliştirmeye yönelik müdahale programları gerek zihinsel sorunların tedavisinde gerekse önleyici süreçlerde kullanılmaktadır. Bunlar, iyilik hali terapisi yaklaşımı (Fava ve Tomba, 2009) gibi spesifik bir yaklaşım olurken, çoğunlukla farklı psikoterapi yaklaşım ve tekniklere dayalı müdahale programlarından oluşmaktadır (Bhatti, Kalsoom, Batool, 2020; Davidson, Payne, Connor, Foa, Rothbaum ve Hertzberg, 2005; Dodding, Nasel, Murphy ve Howell, 2008; Hatamizadeh, Adibsereshki, Kazem-

nejad ve Sajedi, 2020; Millear, Liossis, Shochet, Biggs ve Donald, 2008; Toprak, Nay, McNamara, Rosenberg, Rosenfeld ve Yi-Frazier, 2019).

Zorluklar karşısında uyum sağlama yeteneği (APA, 2020) ve psikolojik iyi halini koruma veya yeniden kazanma kapasitesi olarak tanımlanan psikolojik sağlamlık (Liu, Reed ve Girard, 2017; Ryff, 2014) ve bireyin sahip olduğu potansiyeli gerçekleştirme ve üretkenliğiyle ilişkili tanımlanan psikolojik iyi olmada (WHO, 2013) ortaya konulan bu özelliklerin, psikodramanın kuramsal temeli ve uygulama teknikleriyle paralellik gösterdiği söylenebilir. Psikodrama terapisi, insanı kendiliğindenlik, eylem ve yaratıcılık yeteneği ile düşünen, sosyometri ve rol teorisine dayalı bir kuramsal yapıya sahiptir (Özbek ve Luitz, 2013). İnsanın kendiliğindenliği, yaratıcılığı ve eylemde bulunma özelliği yeni süreçlere uyum sağlamaya yönelik olarak kavramsallaştırılmıştır. Psikodrama yönteminin kurucusu Jacob L. Moreno'nun ifadesiyle kendiliğindenlik "…yeni bir duruma yeterli bir tepki ya da eski bir duruma yeni ve yeterli bir tepki" olarak tanımlanmıştır (Moreno,1978: 42). Kendiliğindenlik yaratıcılığı harekete geçirerek eylemde bulunmayı sağlar (Kipper ve Beasley, 2016; Rabung, Wieser, Thomas, Testoni ve Evans, 2016). Bu yönüyle psikodrama teorisinin merkezinde yer alan kendiliğindenlik, zihinsel sağlıkla ilişkili olarak psikolojik iyi olmayı sağlayan süreci başlatır (Kipper ve Beasley, 2016), çünkü kendiliğindenlik düzeyi yeni durumlara nasıl tepki verileceği konusunda önemli bir belirleyicidir (Holmes, 2011). Bu kuramsal yapıya uygun olarak terapötik yaklaşım/uygulamanın hedefi; kendiliğindenlik ve yaratıcılığın aktivasyonu ve bütünleşmesi/uyum göstermesi (Rabung, Wieser, Thomas, Testoni ve Evans, 2016) ile farklı özellikteki rollerin aydınlatılması ve kişilerin kendileri ile başkaları hakkındaki algılarını yeniden değerlendirmelerini sağlamaktır (Žurić-Jakovina ve Jakovina, 2017). Bunun için çalışılması amaçlanan konunun terapötik yaklaşımı kelimelerden çok eyleme dayalı biçimde rol oynama ile gerçekleştirilir (Moreno, 1946). Terapötik süreç, rol değiştirme, eşleme, ayna tekniği ve grup dinamiklerinin kullanımıyla kişinin rol çeşitliğinin farkına varması, durumlara uygun rollerini eyleme koyarak yaratıcı yönünün gelişmesini sağlar (Blatter, 2002; Özbek ve Leutz, 2011).

Psikodramanın kuramsal ve uygulama yönünün doğası gereği psikolojik sağlamlık ve iyi oluşun bileşenlerini desteklemeye ve geliştirmeye yönelik bir psikoterapi yöntemi olduğu söylenebilir. Ayrıca psikodrama, yapılandırılmış müdahale programlarının aksine bireye özgü dinamiklerin çalışılmasına da olanak sağlamaktadır. Alan yazında yapılan araştırmalar psikodrama grup çalışmalarının; hem gençlerde

hem de yetişkinlerde dayanıklılık oluşturmada (Cossa, 2020), multipl sklerozlu hastalar arasında dayanıklılık hissini arttırmada (Dehnavi, Mohammadi, Hashemi ve Bajelan, 2018), öğrencilerin dayanıklılık ve manevi zekası üzerinde (Salehi ve Shokri, 2016), psikolojik denge ve iyimserliği etkilemede (Tavakoly, Namdari ve Esmaili, 2014) ve öznel iyi oluş düzeylerini arttırarak umutsuzluk puanlarını azaltmada (Karataş, 2014) katkısı olduğu görülmüştür. Bu araştırmaların daha çok üniversite öğrencileriyle gerçekleştirilmiş olması ve psikodramanın kanıta dayalı etkinliğini ortaya koyan çalışmaların sınırlı oluşu psikodramanın etkinliğinin farklı gruplarda çalışılmasını gerektirmektedir. Belirtilen gerekçelere bağlı olarak bu çalışmada, tema odaklı bir psikodrama grubunun, katılımcıların psikolojik sağlamlık ve psikolojik iyi olma düzeyleri üzerindeki etkisi sınamak ve katılımcıların grup sürecinin sonucunda elde ettiği kazanımlar niteliksel olarak incelemek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

-Psikodrama grubu sonrasında, katılımcıların Yetişkinler için Psikolojik Dayanıklılık Ölçeği öntest ve sontest puanları arasında, sontest lehine anlamlı bir fark var mıdır?

-Psikodrama grubu sonrasında, katılımcıların Psikolojik İyi Olma Ölçeği öntest ve sontest puanları arasında, sontest lehine anlamlı bir fark var mıdır?

-Psikodrama grubu bitiminde genel olarak süreçten elde ettikleri kazanımlara ilişkin kişisel değerlendirmeleri nelerdir?

YÖNTEM

Araştırma yarı deneysel, tek gruplu ön test son test desenine nitel veri dahil edilerek gerçekleştirilmiştir. Nitel veriler katılımcıların müdahale programının kendileri üzerindeki etkilerini anlamak ve istatiksel sonuçları daha detaylı açıklayabilmek için kullanılmıştır. Böylesi bir desen karma yöntem desenlerinden müdahale deseni olarak tanımlanır. Bu desende araştırmacının, araştırma problemlerini anlamak için topladığı nicel ve nitel verilerin birbiriyle bütünleştirdiği ve bu bütünleştirmenin avantajlarını kullanarak sonuçlar çıkardığı bir yaklaşımdır (Creswell, 2017).

Katılımcılar

Çalışmaya katılmayı gönüllü olarak kabul eden 25-60 yaş arasındaki yetişkin kadın ve erkek bireylerle ön görüşme yapılarak grup üyeleri belirlenmiştir. Ön görüşmede, aşağıda daha önceden belirlenmiş olan dahil etme kriterlerini karşılayan kişiler, psikodrama grubuna katılmak üzere davet edilmiştir.

- Uygulanan Kısa Semptom Envanteri ve görüşme sürecindeki değerlendirme sonucunda gerçeklik algısında bozulmaya ilişkin herhangi bir psikopatolojinin olmaması,
- İşlev-yeti kaybı olmaması ya da işlev-yeti kaybına neden olabilecek önemli bir kronik hastalığın olmaması(örneğin yeni tanı almış ya da terminal evrede kanser, uzuv kaybı gibi).
- Türkçeyi anlaşılır biçimde konuşabilmek ve anlamak

Yapılan ön görüşme ve belirlenen dahil etme kriterleri doğrultusunda çalışmaya 15 yetişkin üye davet edilmiş, bu kişilerden 3'ü çalışmaya katılmaktan vazgeçmiş, iki kişi ilk oturumdan sonra grup oturumlarına devam etmemiş, 1 üye ise 5. Oturumdan sonra gruptan ayrılmıştır. Sonuç olarak, grup süreci 7 kadın ve 2 erkek üye olmak üzere toplam 9 katılımcı ile tamamlanmıştır. Katılımcıların yaş aralığı 24-56 arasında değişmektedir ve yaş ortalaması 40.11'dir.

Veri Toplama Araçları

Katılımcıların yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, meslek gibi demografik bilgileri Kişisel Bilgi Formu ile toplanmıştır. Katılımcıların psikolojik iyi olma için Psikolojik İyi Olma Ölçeği, psikolojik sağlamlık düzeylerini belirlemek için Connor-Davidson Psikolojik Sağlamlık Ölçeği kullanılmıştır.

Psikolojik İyi Olma Ölçeği (Scales of Psychological Well-Being): Ryff (1989) tarafından geliştirilen ölçeğin orijinal formu özerklik, çevresel hakimiyet, bireysel gelişim, diğerleriyle olumlu ilişkiler, yaşam amacı ve kendini kabul olmak üzere altı boyuttan oluşmaktadır. Maddeler 6'lı likert tipinde olup her bir boyutta 14 madde olmak üzere toplam 84 madde bulunmaktadır. Ölçek negatif ve pozitif maddelerden oluşmaktadır. Ölçeğin geliştirilme çalışmaları, genç, yetişkin ve yaşlı yetişkin toplam 321 kadın ve erkek üzerinde gerçekleştirilmiştir. Ölçeğin orijinal formunda yer alan ölçeklerin Cranbach iç tutarlılık kat sayıları. 83 ve .91 arasında değişmektedir.

Ölçeğin Türkçeye uyarlaması Cenkseven (2004) tarafından gerçekleştirilmiştir. Güvenirlik çalışması 18-28 yaş aralığında üniversitede öğrenim gören 475 öğrenci ile yapılmıştır. Yapılan madde analizi sonucunda ölçeğin 6 boyutta olduğu belirlenmiştir. Ölçeğin alt boyutlarına ilişkin Cronbach alfa iç tutarlılık katsayılarının .74 ile .93 arasında değiştiği ve ölçeğin toplam iç tutarlılık katsayısının ise .93 olduğu saptanmıştır.

Connor-Davidson Psikolojik Sağlamlık Ölçeği (CD-RISC-25): Ölçek, psikolojik sağlamlığı ölçmek için Connor ve Davidson (2003) tarafından geliştirilmiştir. CDPSÖ, 25 maddeden oluşmaktadır ve 5'li Likert tipi bir cevaplama anahtarına sahiptir. Ölçekten alınan yüksek puanlar, psikolojik dayanıklılığın yüksek olduğuna işaret etmektedir. Ölçek Türkçe'ye Karaırmak (2010) tarafından uyarlanmıştır ve bu çalışmada ölçeğin Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı .92 olarak belirlenmiştir.

Verilerin Analizi

Nicel verilerin analizinde bağımsız gruplar için ve eşli gruplar için t-testi kullanılmıştır. Ayrıca katılımcıların psikodrama grup süreci sonucunda bireysel kazanımlarına ilişkin paylaşımlarına yönelik veriler tümevarıma dayalı içerik analizi yaklaşımıyla analiz edilmiştir. Nicel verilerin analizinde SPSS programından ve nitel verilerin analiz sürecinde ise NVivo 11 nitel analiz programından yararlanılmıştır.

İşlem

Çalışmaya başlamadan önce Toros Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Etiği Kurulu'na başvurularak Etik Kurul Kararı (16.10.2019 tarih ve 45 sayılı karar) alınmıştır. Katılımcıların seçilmesinde çalışmanın kısaca amacı, süreci ve yürütücüleri hakkında bilgi veren bir afiş hazırlanarak çevrimiçi uygulamalar yoluyla psikodrama grubunun duyurusu yapılmıştır. Daha sonra çalışmaya katılmak isteyen kişilerle yapılan ön görüşme ve değerlendirme sürecinde belirlenmiş dahil etme kriterlerine uygun olan kişiler çalışmaya davet edilmiştir. Tema odaklı psikodrama grup çalışması 27.09.2019 ve 06.12.2019 tarihleri arasında ve toplam 10 oturum olarak gerçekleştirilmiştir. Oturumlar her hafta grup üyeleri ve grup yöneticileri tarafından belirlenen gün ve saatte, haftada bir oturum şeklinde gerçekleştirilmiştir. Her oturum 10 dk verilen bir ara ile toplam 3 saat sürmüştür. Yaşantı grubu ileri aşama psikodrama eğitimi devam eden bir grup yöneticisi ve iki yardımcı yönetici tarafından yürütülmüştür. Grup sürecinde oturumlara ilişkin protokoller yazılarak ve her hafta psikodrama eğitmeni ve süpervizörü olan uzmana gönderilerek her hafta düzenli süperviyon alınmış ve grup sürecinin denetimi sağlanmıştır.

Psikodrama grubunun her oturumu ısınma, sahneleme, oyun ve paylaşım ile geribildirim aşamalarıyla gerçekleştirilmiştir. Her oturuma, önceki oturum ve geçen bir haftaya ilişkin yaşantıların paylaşılmasıyla başlanmıştır. Grup oyunları, kullanılan teknikler ve oturumların amacı Ek 1'de verilmiştir. Birinci oturuma katılımcıların bilgilendirilmiş onay

formu ve ilgili ölçeklerin doldurulmasıyla başlanmıştır. Bu oturumda grup üyelerinin tanışmaları ve psikodrama yöntem ve teknikleriyle tanışıklıklarının sağlanması, uyumun güçlendirilmesi için ikili eşleşmesi istenen üyelerin birbirini tanıtması istenmiş, grup kuralları birlikte ele alınmış ve ayna oyunu oynatılmıştır. Ayrıca oturumda sırlar kuyusunun açılması ile grubun gizlilik ilkesini, oturum ve günlük yaşam arasındaki sınırı bir ritüel ile simgeleyebilmesi amaçlanmış, daha sonra her oturumun başında ve sonunda bu etkinlik gerçekleştirilmiştir. İkinci oturumda psikodramaya ısıtmak ve simgesel dışavurumu sağlamak için "Ormanda nesne/canlı olma" oyunu ve ortaya çıkan yoğun duyguları grup uyumuyla desteklemek ve güven duygusunu geliştirmek için daha çok temasa dayalı etkinlikler (güven yürüyüşü, güven havuzu, bireysel heykelle etkileşim) gerçekleştirilmiştir. Üçüncü oturumda, üyelerin duygularını dışa vurmaları ve duyguların farklı rollerle ilişkisini deneyimlemeleri için duygular oyunu, üyelerin artan duygu yoğunluğuna karşı güçlü yanlarına odaklanmaları için "Kendimde beğendiğim özellikler ve iyi yapabildiklerim" oyunu oynatılmıştır. Dördüncü oturumda "Sıcak duygular" etkinliği ile duygu ve bedensel duyumlar arasında bağlantı kurmaları ve duyguların bedensel biçimle dışavurumları amaçlanmıştır. Ortaya konulan yoğun ve sıcak duygular karşısında "Güçlüklerim ve güçlerim"in çizim etkinliği ile zorlu yaşantılarla baş etmelerini sağlayan sahip oldukları güçlü özellikler ve destekleri ortaya koymaları sağlanmıştır. Beşinci oturuma "Hatalarımla yüzleşmek, samimiyetimi görmek, yalan söylediğimi kabul etmek" biçiminde kendini ifade eden bir üyenin protogonist oyunu ile başlanmıştır. Daha sonra grup üyelerinin hem ihtiyaçlarını ifade etmesi hem de birbirlerine destek vermesi için "İhtiyaçlarım, güçlerim, verebileceklerim" oyunu oynatılmış ve bu oyunda üyelerin ortaya çıkan güçlü yanlarını vurguladıkları ifadelerin yazılarak bir grup şiiri yazılmış, bir grup şarkısı etkinliği yapılmıştır. Altıncı oturumda üyelerin yaşadıkları zorluklarda katkıları konusunda farkındalık kazanmaları için "Halat çekme" oyunu oynatılmıştır. Daha sonra üyelerin üçlü eşleşmeler şeklinde bir araya geldikleri ve sonra bunu grup oyunlarıyla sahneledikleri "Güçlü özelliklerim" oyunu oynatılmıştır. Yedinci oturumda üyelerin belli bir sorunun yarattığı güçlükler ve bu sorunun nasıl değişebileceğine yönelik olarak "güçlüklerim ve güçlerim "oyunu oynatılmıştır. Daha sonra her bir üyenin kendi sorunu ve bu soruna ilişkili güçlükleri ve çözüm önerilerinin sahnelenmesiyle gerçekleştirilmiştir. Sekizinci oturumda ayrılan bir üyenin ayrılığı çalışılmış, evliliğinde ilgisiz kalmış bir üyenin protagonist oyunu oynanmıştır. Aynı oturumda arkadaşları arasında dışlanmış bir üyenin hissettiği "yal-

nızlık ve yetersizlik duygularıyla ilgili bir protagonist oyunuyla devam edilmiş ve oturum belirli ihtiyaçların yarattığı arayışlar ve yaşamda başkaları tarafından olumlu kabul gören niteliklerinin belirginleştirilmesi için "Eşkenar üçgen oyunu" oynatılmıştır. Dokuzuncu oturumda iş birliği ve grubun sonlamasına doğru bir yolculukta kendilerine bakmaları için "Gemi yolculuğu" oyunu oynatılmıştır. Aynı oturumda grup içi kazanımların ileriye taşınmasına yönelik olarak "Mektup yazma" etkinliği gerçekleştirilmiştir. Onuncu oturumda "Önceki ben ve şimdi ben ve öteki" etkinliği ile psikodrama grup sürecine ilişkin kazanımların farklı kendilik yapıları/rolleri tarafından ele alınması amaçlanmıştır. Oturum her bir üyenin grup içindeki gelişimini ortaya koymak ve desteklemek için yöneticiler dahil diğer üyelerin, ilgili üye hakkındaki duygu, düşüncelerini paylaşmaları ve temennilerini ortaya koymayı amaçlayan "Gruptan geri bildirim alma" ve sonrasında ölçek formlarının doldurulmasıyla sonlandırmıştır.

Bulgular

Psikolojik İyi Olma Ölçekleri öntest ve sontest ortalama puanları arasındaki farkın anlamlılığı için yapılan t-testi sonuçları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1.Psikolojik İyi Olma Ölçekleri Öntest ve Sontest Ortalama Puanlarının t-Testi Sonuçları

		N	**X̄**	**SS**	**sd**	**t**	**p**
Diğerleriyle Olumlu İlişkiler	Öntest	9	62.11	18.24	8	-3.65	.007
	Sontest	9	69.00	15.52			
Otonomi/ Özerklik	Öntest	9	56.22	9.86	8	-2.41	.043
	Sontest	9	60.77	10.60			
Çevresel Hakimiyet	Öntest	9	58.33	9.89	8	-2.19	.060
	Sontest	9	62.44	7.14			
Bireysel Gelişim	Öntest	9	72.88	7.04	8	-.204	.843
	Sontest	9	73.22	5.78			
Yaşam Amacı	Öntest	9	69.22	7.33	8	-.29	.777
	Sontest	9	69.88	8.51			
Kendilik Kabul	Öntest	9	56.88	10.88	8	-1.36	.210
	Sontest	9	59.88	9.64			
Toplam Puan	Öntest	9	366.67	47.30	8	-2.61	.031
	Sontest	9	385.11	45.51			

Yapılan analizler sonucunda Psikolojik İyi Olma Ölçekleri'nin diğerleriyle olumlu ilişkiler ve otonomi/özerklik alt boyutları ile ölçek toplam öntest ve sontest ortalama puanları arasındaki farkın anlamlı olduğu saptanmıştır. Buna göre psikodrama grup süreci sonrasında grup üyelerinin diğerleriyle olumlu ilişkiler alt boyutu puanlarında anlamlı bir artış olduğu belirlenmiştir, $t(8)= -3.65$, $p<.05$. Grup üyelerinin psikodrama grubu öncesi diğerleriyle olumlu ilişkiler alt boyutu puanlarının ortalaması $\bar{X} = 62.11$ iken, psikodrama grubu sonrasında $\bar{X} = 69.00$'a yükselmiştir. Bu bulgu, psikodramanın, grup üyelerinin diğerleriyle olumlu ilişki düzeyini arttırmada önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. İkinci olarak, psikodrama grubu sonrasında grup üyelerinin otonomi/özerklik alt boyutu puanlarında anlamlı bir artış olduğu bulunmuştur, $t(8)= -2.41$, $p< .05$. Grup üyelerinin psikodrama grubu öncesi otonom/özerklik alt boyutu puanlarının ortalaması $\bar{X} = 56.22$ iken, psikodrama grubu sonrasında $\bar{X} = 60.77$'ye yükselmiştir. Grup üyelerinin psikodrama grubu öncesi psikolojik iyi olma toplam puanlarının ortalaması $\bar{X} = 366.67$ iken, psikodrama grup yaşantısı sonrasında $\bar{X} = 385.11$'e yükselmiştir. Buna göre, psikodramanın grup üyelerinin psikolojik iyi olma düzeyini arttırmada önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ancak elde edilen bulgulara göre, Psikolojik İyi Olma Ölçekleri'nin çevresel hakimiyet ($t(8)= -2.19$, $p> .05$), bireysel gelişim ($t(8)= -2.04$, $p> .05$), yaşam amacı ($t(8)= -.29$, $p> .05$) ve kendilik kabul ($t(8)= -1.36$, $p> .05$) alt boyutlarının öntest ve sontest ortalama puanları arasındaki farkın anlamlı olmadığı saptanmıştır.

Connor-Davidson Psikolojik Sağlamlık Ölçeği toplam puanı ve alt boyutlarının öntest ve sontest ortalama puanları arasındaki farkın anlamlılığı için yapılan t-testi sonuçları Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Connor-Davidson Psikolojik Sağlamlık Ölçeği Öntest ve Sontest Ortalama Puanlarının t-Testi Sonuçları

		N	**$\bar{X}$**	**SS**	**sd**	**t**	**p**
Azim ve Kişisel Yetkinlik	Öntest	9	45.89	8.19	8	-2.39	.044
	Sontest	9	48.78	9.23			
Negatif Olaylara Tolerans	Öntest	9	13.56	3.88	8	-2.69	.027
	Sontest	9	15.89	4.99			
Manevi Eğilim	Öntest	9	10.11	2.26	8	.130	.900
	Sontest	9	10.00	3.24			
Toplam Puan	Öntest	9	69.56	10.85	8	-3.01	.017
	Sontest	9	74.67	15.00			

Analizler sonucunda Connor-Davidson Psikolojik Sağlamlık Ölçeği'nin azim ve kişisel yetkinlik, negatif olaylara tolerans alt boyutları ve ölçeğin toplamından elde edilen puanların öntest ve sontest ortalama puanları arasındaki farkın anlamlı olduğu saptanmıştır. Psikodrama grubu sonrasında grup üyelerinin azim ve kişisel yetkinlik alt boyutu puanlarında anlamlı bir artış olduğu belirlenmiştir, $t(8)= -2.39$, $p<.05$. Grup üyelerinin psikodrama grubu öncesi diğerleriyle olumlu ilişkiler alt boyutu puanlarının ortalaması $\bar{X} = 45.89$ iken psikodrama grubu sonrasında $\bar{X} = 48.78$'e yükselmiştir. Bu bulgu, psikodramanın, grup üyelerinin azim ve kişisel yetkinlik düzeyini arttırmada önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Psikodrama grubu sonrasında grup üyelerinin negatif olaylara tolerans alt boyutu puanlarında anlamlı bir artış olduğu bulunmuştur, $t(8)= -2.69$, $p< .05$. Grup üyelerinin psikodrama grubu öncesi negatif olaylara tolerans alt boyutu puanlarının ortalaması $\bar{X} = 13.56$ iken, psikodrama grubu sonrasında $\bar{X} = 15.89$'a yükselmiştir. Psikodramanın, grup üyelerinin negatif olaylara tolerans düzeyini arttırmada önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca, psikodrama grubu sonrasında grup üyelerinin Connor-Davidson Psikolojik Sağlamlık Ölçeği toplam puanlarında anlamlı bir artış olduğu bulunmuştur, $t(8)= -3.01$, $p< .05$. Grup üyelerinin psikodrama grubu öncesi psikolojik sağlamlık toplam puanlarının ortalaması $\bar{X} = 69.56$ iken, psikodrama grubu sonrasında $\bar{X} = 74.67$'ye yükselmiştir. Buna göre, psikodramanın, grup üyelerinin psikolojik sağlamlık düzeyini arttırmada önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Son olarak, Connor-Davidson Psikolojik Sağlamlık Ölçeği manevi eğilim ($t(8)= .130$, $p >.05$), alt boyutunun öntest ve sontest ortalama puanları arasındaki farkın anlamlı olmadığı saptanmıştır.

Bu tema odaklı psikodrama grubuna katılmış olmanın kazanımlarına ilişkin son oturumda katılımcıların gruptaki paylaşımları içerik analizi ile incelenmiştir. Buna göre katılımcıların yaptıkları paylaşımların "özerklik/otonomi" ve "diğerleriyle olumlu ilişkiler" olmak üzere iki tema altında toplandığı belirlenmiştir.

Otonomi teması altında katılımcılar diğer insanların kendileri hakkında ne düşüneceği kaygısını daha az hissettiklerini, aşırı sorumluluk alma ve fedakarlık davranışlarının azaldığını, kendilerine öncelik vermeye başladıklarını, hayır deme ve girişken olma konusunda daha cesur ve özgüvenli davrandıklarını belirtmişlerdir. Aşağıdaki iki alıntıda özerklik/otonomi temasına ilişkin örnek olabilecek alıntı verilmiştir.

Artık özel hayatımda sevgimi göstermenin şeklini değiştirdiğimi düşünüyorum. Vericiliğimin sınırlarını bilmeyi, fedakârlığı daha da azalttım. Karşımdaki insanın beni sevmesi için yırtınmamayı öğrendim (Kadın 5).

İstemediğim şeyleri yapmamayı öğrendim. 'Yapmak istemiyorum' demeyi öğrendim. Kendi işimi erteleyip de kendimi geri plana atmaktan sıyrıldım. Bunu yaparken de eleştiri alsam da bunları duymamayı başardım (Kadın 8).

Katılımcılar diğerleriyle olumlu ilişkiler temasında yaşamlarındaki ilişkilerini yeniden değerlendirme, yaşamlarındaki önemli kişilere yönelik daha empatik olmanın yanı sıra ilişkilerinde yaşadıkları sorunlar ve bu sorunlardaki katkıları konusunda farkındalık kazandıkları ve böylece daha olumlu ilişki kurmayı başladıklarını ifade etmişlerdir. Aşağıdaki iki alıntıda diğerleriyle olumlu ilişkiler temasına ilişkin örnek iki görüş verilmiştir.

10 haftadan sonra çocuğuma daha toleranslı olduğumu, burada arkadaşların paylaşımlarından insanların bir laftan bile nasıl etkilendiğini görerek kızıma daha dikkatli davranmayı öğrendim (Erkek 7).

Ailemde kendi kardeşlerimde görüşmediğim kişiler vardı. Haklı olduğumu düşünerek görüşmediğim. Yeğenim, 'A. teyze annemle eskiden tartışıyordun şimdi tartışmıyorsunuz' dedi. Onlarla ilgili daha olumlu kararlar alıyorum, iletişime geçiyorum. Görüşmediğim kişileri hayatımdan izole etsem de onlara da kapı açmamı sağladı (Kadın 1).

Katılımcıların yukarıda ifade edilen kazınmalarına yanı sıra yaşantı grubundan önce yaşadıkları öfke, yetersizlik, korku duygularının da değiştiğini ifade etmişlerdir.

SONUÇ

Bu çalışmanın temel amaçlarından biri tema odaklı bir psikodrama grubunun yetişkin katılımcıların psikolojik iyi olma ve psikolojik sağlamlık düzeyleri üzerindeki etkisini belirlemektir. Araştırmanın nicel bulgularına göre psikodrama ile yürütülmüş olan grubun psikolojik İyi Olma Ölçeklerinden diğerleriyle olumlu ilişkiler, otonomi/özerklik, psikolojik iyi olma toplam puanlarına ve Connor-Davidson Psikolojik Sağlamlık Ölçeği'nin azim ve kişisel yetkinlik, negatif olaylara tolerans alt boyutları ve ölçeğin toplamından elde edilen puanlarına etki ettiğini göstermektedir. Buna karşın İyi Olma Ölçeklerinden çevresel hakimiyet, bireysel gelişim, yaşam amacı ve kendilik kabul puanları ile Connor-Davidson Psikolojik Sağlamlık Ölçeği'nin manevi eğilim puanları üzerinde

anlamlı bir etki yaratmadığı saptanmıştır. Alan çalışmaları incelendiğinde psikodramanın yetişkinlerde iyi oluş ve psikolojik sağlamlık düzeyine olan etkisinin bir arada ele alındığı bir çalışmaya rastlanmamış, daha çok üniversite öğrencileri ya da farklı gruplarda bu iki değişkenin ayrı ayrı ele alındığı görülmüştür. Ayrıca bu çalışmada kullanılan iyi oluş ölçme aracının psikodrama ile yürütülen sadece bir çalışmada kullanıldığı ve bu çalışmanın sonucunda yalnızca çevresel hakimiyet boyutunda fark bulunduğu görülmüştür (Kaya ve Deniz, 2020). Buna karşın alan çalışmalarında psikodramanın hem gençlerde hem de yetişkinlerde psikolojik sağlamlık hissini (Cossa, 2020; Dehnavi & et al. 2018) üniversite öğrencilerinin iyilik halini (Kaya ve Deniz, 2020; Karataş, 2014), psikolojik denge durumu ve iyimserliği arttırdığını (Tavakoly, Namdari ve Esmaili, 2014), hemşirelik bölümü öğrencilerinin iletişim becerileri ve kendilerini yansıtma açısından etkilediği gösterilmiş (Beauvais, Atli Özbaş & Wheeler, 2020) ve umutsuzluk düzeylerini azalttığı bulunmuştur (Karataş, 2014).

Çalışmanın bir diğer amacı psikodrama grubu katılımcılarının nitel kazanımlarını değerlendirmektir. Buna göre katılımcılar, özerklik/otonomi ve diğerleriyle olumlu ilişkiler konusunda kazanımlar bildirmişlerdir. Katılımcılar otonomi teması altında diğer insanların kendileri hakkında ne düşünecekleri kaygısının azalarak aşırı sorumluluk ve fedakarca davranma davranışlarının azaldığını, kendilerine öncelik vermeye başladıklarını, hayır demede ve girişken olmada daha cesur ve özgüvenli davrandıklarını belirtmişlerdir. Diğerleriyle olumlu ilişkiler boyutunda ise diğerleriyle olan ilişki durumlarını yeniden değerlendirme, diğerleriyle empati ve ilişkisel süreçte yaşanan sorunlar konusunda farkındalık kazandıkları ve böylece daha olumlu ilişki kurmayı başladıklarını ifade etmişlerdir. Grup terapisinin katılımcıları kişilerarası davranışlarıyla ilgili diğerlerinden geri bildirimler alır ve kendilerini gözlemleme şansına sahip olur. Bu süreç katılımcıların kişilerarası çatışmaları ve diğerlerinin olumsuz tepkilerine neden olan önemli yanları, sınırlılıkları ve güçlü yanları hakkında farkındalık kazanmalarını sağlar. Sonuç olarak grup terapisi sağlıklı ve tatmin edici kişilerarası ilişkiler geliştirilmesine yardımcı olur (Yalom, 1995). Bu bağlamda psikodramada kendiliğindenliğin uyumla ilişkili olarak kavramsallaştırılmış olması (Moreno,1978: 42), terapötik yaklaşımda kendiliğindenlik ve yaratıcılığın aktive edilmesinin hedeflenmesi (Rabung ve ark., 2016) günlük yaşamın getirdiği stresörlerle baş etmesini, bireyin sahip olduğu potansiyeli gerçekleştirme ve üretken olmasıyla tanımlanan psikolojik iyi olma (WHO, 2013) ile zorluklar karşısında uyum sağlama yeteneği olarak tanımlanmış

psikolojik sağlamlığın (APA, 2020) desteklenip güçlendirilmesine katkı sağlayabilir. Bu araştırmanın sonuçlarına bakıldığında psikodramanın kişinin farklı yönlerine bakması ve güçlü yanlarına odaklanmasını sağlayarak bağımsız karar verme kapasitesini desteklediği söylenebilir. Kişilerin rol değiştirmeler, grup ortamında başkasından yardım alma ve yardım verme davranışları, empatide derinleşme ve eylem yoluyla kişilerarası sorunların çözümü konusunda deneme olanakları, kişilerarası ilişkide değişimlere katkı sunmuş olabilir. Bunlara ek olarak kişilerin kendilerine ilişkin farklı yönleri deneyimlemiş olması güçlü yanlarını fark etme olanaklarını sağladığı gibi grup içi yeni öğrenmelerin psikolojik sağlamlıklarını ve iyi olmalarını desteklemiş olabilir.

Bu çalışmanın çeşitli sınırlılıkları bulunmaktadır. Bunlardan biri çalışmanın kontrol ve plasebo grubunun kullanılmamasından dolayı sadece uyguma grubundan oluşmasıdır. Diğer bir sınırlılık ise çalışma grubunun izlem ölçüm ve görüşmesinin yapılmamış olmasından dolayı bu psikodrama grubuna katılmış olmanın sağladığı kazanımların sürüp sürmediğinin kontrol edilememesi olmuştur.

Sonuç olarak psikodramanın yetişkin bireylerin psikolojik iyilik hali ve psikolojik sağlamlık düzeylerini arttırmada katkı sağladığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

Beauvais, M. A., Atli Özbaş, Ö., & Wheeler, K (2020). End-of-life psychodrama: Influencing nursing students' communication skills, attitudes, emotional intelligence and self-reflection. *Journal of Psychiatric Nursing,* 10 (2). doı: 10.14744/phd.2019.96636.

Bhatti, I. I., Kalsoom, K., Batool, T. (2020). The effect of resilience ıntervention on levels of optimism. *Sir Syed Journal of Education & Social Research*, 3(1), 57-66. doı:https://doi.org/10.36902/sjesr

Blatner, A. (2002). *Psikodramanın temelleri: tarihçe, kuram, uygulama* (Çev. G. Şen). Sistem Yayıncılık.

Cenkseven, F., & Akbaş, T. (2007). Üniversite öğrencilerinde öznel ve psikolojik iyi olmanın yordayıcılarının incelenmesi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(27), 43-65.

Cossa, M. (2020). Building resilience in youth with Therapeutic Spiral Model™ (TSM) psychodrama: Working with post-high-school youth in Bali, Indonesia. *Zeitschrift für Psychodrama und Soziometrie, 19(1), 51-62. doi.org/10.1007/s11620-020-00527-3*

Davidson, J. R., Payne, V. M., Connor, K. M., Foa, E. B., Rothbaum, B. O., Hertzberg, M. A., & Weisler, R. H. (2005). Trauma, resilience and saliostasis: effects of treatment in post-traumatic stress disorder. International clinical psychopharmacology, 20(1), 43-48

Dehnavi, S.,Mohammadi, A. Z., Hashemi, S. F., ve Bajelan, M. (2018). Effectiveness of Psychodrama based on Unity-oriented Therapeutic Approach on Resilience of Patients with Multiple Sclerosis. *Shefaye Khatam*, 6 (3), 10-18. doı: 10.29252/shefa.6.3.10 shefayekhatam.ir/article-1-1744-en.pdf;

Dodding, C.J., Nasel, D.D., Murphy, M., Howell, C., 2008. All in for mental health: a pilot study of group therapy for people experiencing anxiety and/or depression and a significant other of their choice. *Mental Health in Family Medicine,* 5(1), 41.

Fava, G. A., & Tomba, E. (2009). Increasing Psychological Well-Being and Resilience by Psychotherapeutic *Methods. Journal of Personality*, 77(6), 1903-1934. doı: 10.1111/j.1467-6494.2009.00604.x

Hatamizadeh, N., Adibsereshki, N., Kazemnejad, N.,& Sajedi, F. (2020). Randomized trial of a resilience intervention on resilience, behavioralstrengths and difficulties of mainstreamed adolescent students with hearingloss. *International Journal of Pediatric Otorhinolaryngology, 128, 109722.doi.org/10.1016/j.ijporl.2019.109722*

Holmes, P. (2011). *Dışa yansıyan iç dünya: nesne ilişkileri kuramı ve psikodrama* (Çev. A. Soysal, Z. P. Cohen ve D. Leblebicioğlu). Sistem Yayıncılık: İstanbul

Karaırmak, Ö. (2010). Establishing the psychometric qualities of the Connor–Davidson Resilience Scale (CD-RISC) using exploratory and confirmatory factor analysis in a trauma survivor sample. *Psychiatry Research*, 179, 350–356

Karataş, Z. (2014). Effects of Psychodrama Practice on University Students' Subjective WellBeing and Hopelessness. *Eğitim ve Bilim*, 39(173), 117-128.

Keyes, C. L. M. (2013). *Mental well-being: International contributions to the study of positive mental health*. New York, NY: Springer

Kipper, D. A., and Beasley, C. R. (2016). Factor analysis of the Revised Spontaneity Assessment Inventory (SAI-R). *Zeitschrift für Psychodrama und Soziometrie, 15(1), 5-10. doı 10.1007/s11620-015-0301-1*

Liu, J. J. W., Reed, M., Girard, T. A. (2017) . Advancing resilience: An integrative, multi-system model of resilience. *Personality and Individual Differences*, 111, 111-118.

Luthar S. S. (2006). Resilience in development: a synthesis of research across five decades. In D. Cicchetti & D. J. Cohen (Eds.), *Developmental psychopathology: Risk, disorder, and adaptation* (p. 739–795). John Wiley & Sons, Inc..

Malkoç, A., ve Yalçın, İ. (2015). Relationships among Resilience, Social Support, Coping, and Psychological Well-Being among University Studentss. *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*; 5 (43), 35-43.

Mayordomo, T., Viguer, P., Sales, A., Satorres, E., & Meléndez, J. C. (2016). Resilience and coping as predictors of well-being in adults. *The Journal of Psychology*, 150(7), 809-821. doı: 10.1080/00223980.2016.1203276

Millear, P., Liossis, P., Shochet I. M, Biggs H, Donald, M. (2008). Being on PAR: out comes of a pilot trial to improve mental health and well being in the workplace with the Promoting Adult Resilience (PAR) program. *Behav Change*, 25, 215–228.

Moreno, J. L. (1978*). Who shall survıve?. Foundations of sociometry, group psychotherapy and sociodrama* (Third Edition). Beacon House Inc, .Beacon, N . Y .

Özbek, A., ve Leutz, G. (2011*). Psikodrama: grup psikoterapisinde sahnesel etkileşim* (Üçüncü basım). Abdülkadir Özbek Psikodrama Enstitüsü Yayınları No:1. Ayrıntı Yayınları.

Rabung, S., Wieser, M., Thomas, A., Testoni, I., &Evans, C., (2016). Psychometric evaluation of the German version of the revised spontaneity assessment inventory (SAI-R). *Zeitschrift für Psychodrama und Soziometrie, 15(1), 25-3*. doı 10.1007/s11620-015-0313-x

Rosenberg A. R, Bradford, M. C., McCauley, E., Curtis, R., Wolfe, J., Baker, K. S.,& Yi-Frazier, J. P. (2018). Promoting resilience in adolescents and

young adults with cancer: results from the prism randomized controlled trial. *Cancer,* 124 (19), 3909-3917.

Ryff, C. D. (2014). Psychological well-being revisited: Advances in the science and practice of eudaimonia. *Psychotherapy & Psychosomatics*, 83 (1), 10-28

Salehi, M., & Shokri, M. (2016). The group psychodrama consultation effect on resiliency and spiritual intelligence of Eight grade female students. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*. 5 (3), 164-170.

She, R., Yang, X., Lau, M. M. C., & Lau, J. T. F. (2020). Psychometric properties and normative data of the 10-item Connor–Davidson Resilience Scale among Chinese adolescent students in Hong Kong. *Child Psychiatry & Human Development*, 1-9. doi.org/10.1007/s10578-020-00970-1

Tavakoly, F. M., Namdari, K., and Esmaili, M. (2014). Effect of Psychodrama-Based Group Training for Healthy Lifestyle on Psychological Balance, Spiritual Well-Being and Optimism. *Journal of Life Science and Biomedicine,* 4(4), 346-351

Toprak, D., Nay, L., McNamara, S., Rosenberg, A. B, Rosenfeld, M., Yi-Frazier, J. P. (2019). Resilience in adolescents and young adults with cystic fibrosis: A pilot feasibility study of the promoting resilience in stress management intervention. Pediatric Pulmonology, 55 (3), 638–645. doı: 10.1002/ppul.24574

World Health Organization (2013). Mental health action plan 2013-2020. ISBN 978 92 4 150602 1. https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/89966/9789241506021_eng.pdf;jsessionid=A7783D9D3678C625FBA1747068347071?sequence=1

Žurić Jakovina, I & Jakovina, T (2017). Role Theory and Role Analysis in Psychodrama. a contrıbutıon to socıology. *Socijalna Ekologija, 26 (3), 151-169. doı 10.17234 /SocEkol.26.3.5*

Ek 1. Grup oturum içeriği, teknikleri ve amaçları

Oturum No	İçerik	Kullanılan teknik	Amaç
1	Tanışma, grup kurallarının oluşturulması, Psikodramanın tanıtılması, ayna oyunu	Sözel aktarım, rol oynama ve değiştirme, sahneleme, grup paylaşımı	Grup üyelerinin birbirini tanımları ve psikodrama yöntem ve teknikleri ile tanışmaları, beklentiler ve sorumlulukların netleştirilmesi, kendini açma ve güven becerileri geliştirmek.
2	Ormanda nesne/ canlı olma; güven yürüyüşü, güven havuzu, bireysel heykelle etkileşim	Role girme, sahneleme, eşleme, grup paylaşımı	Psikodramaya ısıtmak ve simgesel dışavurumu sağlamak; yoğun duyguları grup uyumuyla desteklemek, güven ortamı oluşturmak.
3	Duygular oyunu; Kendimde Beğendiğim Özellikler ve İyi Yapabildiklerim	Role girme, eşleme, sahneleme, grup paylaşımı	Duygularını dışa vurmaları ve duyguların farklı rollerle ilişkisini deneyimlemelerini sağlamak; olumsuz duygulanımla ilişkili roller konusunda farkındalık kazandırmak ve güçlü yanlarını işlemek.
4	Sıcak duygular; güçlüklerim ve güçlerim	Role girme, sahneleme, Çizim, grup paylaşımı	Duygu ve bedensel duyumlar arasında bağlantı kurmaları ve duyguların bedensel biçimle dışavurumları; yaşadıkları zorluklar, bunlarla ilişkili duygular ve başa çıkma kaynaklarının ele alınması.
5	Protagonist oyunu; ihtiyaçlarım – güçlerim-verebileceklerim, grup şiir ve şarkısı	Rol seçimi, eşleme, sahneleme, rol değiştirme, artı gerçeklik, aynalama, yazma, grup paylaşımı	"Hatalarımla yüzleşmek, samimiyetimi görmek, yalan söylediğimi kabul etmek" biçiminde ifade edilen ihtiyacın erken sahne yaşantısının güncel sahne ile ilişkisini kurmak, katarsis sağlamak ve yeniden değerlendirmesini sağlamak; üyelerin ihtiyaçlarını ifade etmesi birbirine destek vermesi; grup üyelerinin güçlü yanlarının grup gücüyle vurgulanmasını sağlamak.
6	Halat oyunu; güçlü özelliklerim	Eşleme, role girme, sahneleme, grup paylaşımı	Yaşanan kişilerarası sorunlarda üyelerin katkılarını göstermek; sahip olunan başa çıkma özellikleri ve destek kaynakları konusunda farkındalık kazandırmak.

7	Güçlüklerim ve güçlerim	Eşleme, sahneleme, grup paylaşımı	Belli bir sorunun yarattığı güçlükler ve bu sorunun nasıl değişebileceğine yönelik çözüm önerileri ve çözüme yönelik engellerin çalışılması, çözüm yöntemlerinin gerçekliklerinin değerlendirilmesi, çözüm yöntemlerinin sorunlara olası katkılarının farkına varmalarını sağlamak.
8	Bir ayrılığın çalışılması, iki protagonist oyunu, eşkenar üçgen oyunu	Boş sandalye, Rol seçimi, eşleme, sahneleme, rol değiştirme, artı gerçeklik, aynalama, grup paylaşımı	Ayrılan bir üye ile vedalaşmanın sağlanması; ilişki sorunlarının duygularına ilişkin katarsis, empati ve iletişim ile yeniden değerlendirme becerilerinin kazandırılması; ihtiyaçlar ve seçimler arasındaki ilişki konusunda farkındalık kazanılması, üyeler arası ilişki dinamiklerinin gözlemlenmesi ve ortaya konmasını sağlamak.
9	Gemi oyunu; mektup yazma	Rol oynama, role seçme, eşleme, sahneleme, yazı yazma, grup paylaşımı	İş birliği ve kendiliğindenliği arttırma, üyeler arasındaki ilişki dinamiklerini gözlemleme, grup sürecine dair kazanımları konusunda farkındalık geliştirmek.
10	Önceki ben ve şimdiki ben ve öteki; üç sandalye, Gruptan geri bildirim alma, kapanış	Rol oynama, role seçme, sahneleme, rol değiştirme, eşleme, grup paylaşımı	Psikodrama grup sürecine ilişkin kazanımların farklı kendilik yapıları/ rolleri yoluyla ele alınmasını sağlamak; üyelerin gelişimini ortaya koymak ve desteklemek, vedalaşmayı gerçekleştirmek

Bölüm 36

TÜRKİYE'DE ERKEN OKURYAZARLIK İLE İLGİLİ YAPILAN ARAŞTIRMALAR: 2000-2020 YILLARI ARASINDAKİ ARAŞTIRMA YAYINLARININ İNCELENMESİ

İsmail Berat UZUN[1]

1 Kapadokya Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Yüksekokulu, Çocuk Gelişimi Bölümü
E- Posta: ibu07b@gmail.com **ORCİD:** 0000-0003-0095-0738

GİRİŞ

Erken okuryazarlık kavramı, literatüre Clay (1966) tarafından yapılan doktora çalışmasıyla dahil olmuş ve erken çocukluk döneminde okuma yazma öğrenimi gerçekleşmeden sahip olunan okuma yazma becerileri olarak tanımlanmaktadır. Buradaki hedef çocuğa okuma yazma öğretmek olmamakla birlikte okuma yazma sürecine zemin oluşturmak ve uyumunu kolaylaştırmaktır (MacLean, 2008). Okuma yazma becerisi, insanın hayatı boyunca öğrenmelerini kolaylaştırıp destekleyecek olan temel ihtiyaçlarındandır. Erken çocukluk yılları, dili güzel ve etkili kullanabilme, okuma alışkanlığı kazanabilme ve dinleme becerilerinin gelişimi açısından kritik derecede öneme sahiptir. Bu dönem çocuklarında okumaya hazırlık süreci olan düşünebilme, neden sonuç ilişkisi oluşturabilme, temel düzeyde sıralama ve genelleme yapabilme, görsel-işitsel ayırt edebilme ve konuşma dili etkili düzeyde gelişmektedir (Cevher Kalburan, 2010).

Gupta (2009) erken okuryazarlık becerilerini ses farkındalığı, kelime dağarcığı, sözel dil becerileri, harf farkındalığı, yazı bilinci, görsel ayırt etme becerileri ve anlama becerilerinden meydana geldiğini ileri sürmüştür. Sesbilgisel farkındalık; kelimelerin oluşumunu sağlayan seslerdeki ortak yönleri ve farklılıkları işitebilme becerisidir. Kelimeleri seslerine göre parçalayabilmeyi, sesleri birbirine ekleyerek kelimeler oluşturabilmeyi, heceleri ses ögelerine bölebilmeyi, ilk, orta ve bitiş sesleri kullanarak çeşitli kelimeler oluşturabilme gibi becerileri kapsar (Bennett ve diğerleri, 2005). Allor (2002)'a göre sesbilgisel farkındalık; cümlelerin kelimelerden oluştuğunu kelimelerin hecelerden ve hecelerin ise seslerden meydana geldiğini bilmektir. Erken çocukluk çağında çocuklar birtakım karalamalar yaparak, farklı biçimlerde çizgiler çizmesi ve harfleri andıran şekiller oluşturması ile yazma faaliyetinde bulunurlar. Çocukların yaşlarının çok küçük olduğu bu yıllarda gösterdikleri sembolik yazma teşebbüsleri onların yazı bilincinin oluşmasında ve harf farkındalıklarının gelişebilmesinde önem arz etmektedir (Yaden ve Tardibuono, 2004). Yazı farkındalığı, yazı ile ilintili kavramları bilme, yazının yönü ve görünüş şeklinin bir anlamı olduğunu bilme, resim ile yazının farkını ayırt edebilme, bir kitabın nasıl tutulacağını, sayfalar arası geçişin ne şekilde yapılacağını, okumaya başlangıcın nereden yapılacağı bilme olarak ifade edilmektedir (Bayraktar ve Temel, 2015; Sarıca vd., 2014). Karaman (2013)'a göre yazı farkındalığı, yazının bir anlam ifade ettiğinin bilinmesi, alfabe bilgisi, sözcük bilgisi ve kitaba uyum ile yazı kuralları olmak üzere dört alanı kapsamaktadır. Harf farkındalığı, çocukların, kelimelerin harflerden meydana geldiğini ve kelimeleri

sözel dile yansıtırken harf seslerinden faydalanıldığını ve çeşitli harfleri birleştirerek yeni kelimeler üretildiğini anlayabilmeleri olarak tanımlanır. (Bennett ve diğerleri, 2005). Görsel algı, görsel uyarıcıları fark etme, tanıma, kategorize etme ve geçmiş deneyimleriyle ilinti kurup yorumlama kabiliyeti olarak ifade edilmektedir (Kurtz, 2006). Erken çocukluk çağında görsel ayırt etme yeteneğindeki gelişmeler, erken okuryazarlık sürecinde kayda değer şekilde önemlidir. Görsel ayırt etme kabiliyeti gelişmiş olan çocuk, çeşitli sembollere, kitaplara ve başlıklara ilgi duyar; ortak yönleri ve farklılıkları ayırt edebilir, konum ve yön (alt-üst, sağ-sol) tariflerini yapar, renkleri ayırt eder ve yazının hangi yöne doğru yazıldığını bilir. Edinilen bu kazanımlar çocuğun, harfleri öğrenip sözcük grupları olarak idrak edebilmesine destek sağlar (Tuğluk ve diğerleri, 2008).

Dünya genelinde ve Türkiye'de giderek yaygınlaşan ve bilimsel çalışmaların gün geçtikçe sayıca büyük bir artışın görüldüğü erken okuryazarlık konusunda, araştırmacılara Türkiye'de erken okuryazarlık ile ilgili bugüne kadar yapılmış olan akademik çalışmaların verilerinin sunulmasının kayda değer derecede önem arz ettiği düşünülmektedir. Bu bağlamda araştırmanın amacı, 2000-2020 yılları arasında erken okuryazarlık ile ilgili Türkiye'de gerçekleştirilmiş araştırmaların incelenmesidir. Bu genel amaç doğrultusunda aşağıdaki alt amaçlara yanıt aranmıştır;

1. Araştırma kriterlerine bağlı kalarak erişilen akademik çalışmaların yıllara göre dağılımları nasıldır?

2. Araştırma kriterlerine bağlı kalarak erişilen akademik çalışmaların araştırma türüne göre dağılımları nasıldır?

3. Araştırma kriterlerine bağlı kalarak erişilen ulaşılan lisansüstü tezlerin yürütüldüğü üniversiteler hangileridir?

4. Araştırma kriterlerine bağlı kalarak erişilen akademik çalışmaların genel amaçlarına göre dağılımları nasıldır?

5. Araştırma kriterlerine bağlı kalarak erişilen akademik çalışmaların örneklem gruplarına göre dağılımları nasıldır?

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Araştırmada, 2000-2020 yılları arasında erken okuryazarlık becerileri ile ilgili Türkiye'de gerçekleştirilmiş araştırmaların incelenmesi amaçlanması nedeniyle, araştırma betimsel özellikte bir tarama çalışma-

sıdır. Araştırma belirli esaslara dayanarak incelenen yayınlar değerlendirildiğinden nitel özellik taşımaktadır. Araştırmada epistemolojik doküman analizi yöntemi kullanılmıştır (Karadağ, 2009).

Araştırmanın Kapsamı

Araştırmanın kapsamını erken okuryazarlık ile ilgili yapılmış 40 yüksek lisans tezi, 16 doktora tezi ve 81 makale oluşturmuştur. Araştırmada yayınlar belirlenirken, 2000-2020 yılları arasında tamamlanmış (2020 Eylül ayına kadar veri tabalarında yayınlanmaya başlayan araştırmalar) ve yayın başlığında "Erken Okuryazarlık", "Okumaya Hazırlık", "Yazmaya Hazırlık", "Sesbilgisel Farkındalık" "Fonolojik Duyarlılık" ifadelerinden birinin geçmesi ve çalışmanın Türkiye'de yapılmış olması kriterleri dikkate alınmıştır.

Uygulama

Araştırma kriterlerine uygun çalışma evreninde yer alan yüksek lisans ve doktora tezlerinin tespit edilmesi için YÖK Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi web sitesi kullanılmıştır. Çalışma evreninde yer alan araştırma makaleleri ise Selçuk Üniversitesi Kütüphanesi elektronik bilgi kaynakları arasında yer alan veri tabanlarından ve Google Akademik arama motoru kullanılmıştır. Araştırmalar Erken Okuryazarlık", "Okumaya Hazırlık", "Yazmaya Hazırlık", "Sesbilgisel Farkındalık", "Fonolojik Duyarlılık" anahtar kelimeleri kullanılarak aratılmış, ulaşılan araştırma yayınları pdf formatında bilgisayar ortamına kodlanarak aktarılmıştır. İkinci aşamada ise, çalışmalar yıllara, yöntemlerine ve temalarına göre ayrılmıştır. Verilerin çözümlenmesinin son aşamasını ise bulguların yorumlanması aşaması oluşturmuştur. Bu aşamada veriler çözümlenmiş ve betimsel analiz yöntemlerinden frekans ve yüzde dağılımından yararlanılmıştır (Büyüköztürk, 2004).

BULGULAR

Tablo 1. Araştırma Yayınlarının Yıllara Göre Dağılımları

Yıllar	Y. Lisans Tezi		Doktora Tezi		Makale		Toplam	
	n	%	n	%	n	%	n	%
2000	-	-	-	-	-	-	-	-
2001	-	-	1	6,2	-	-	1	0,7
2002	-	-	-	-	-	-	-	-
2003	1	2,5	-	-	-	-	1	0,7
2004	-	-	-	-	-	-	-	-
2005	-	-	-	-	-	-	-	-

2006	1	2,5	-	-	1	1,2	2	1,5
2007	-	-	-	-	1	1,2	1	0,7
2008	-	-	-	-	-	-	-	-
2009	1	2,5	-	-	1	1,2	2	1,5
2010	1	2,5	-	-	1	1,2	2	1,5
2011	-	-	1	6,2	3	3,7	4	2,9
2012	3	7,5	-	-	5	6,2	8	5,8
2013	-	-	3	18,8	1	1,2	4	2,9
2014	1	2,5	1	6,2	10	12,3	12	8,8
2015	2	5	-	-	5	6,2	7	5,1
2016	3	7,5	4	25	10	12,3	17	12,4
2017	4	10	1	6,2	11	13,6	16	11,7
2018	10	25	3	18,8	9	11,1	22	16,1
2019	9	22,5	2	12,5	12	14,8	23	16,8
2020(eylül)	4	10	-	-	11	13,6	15	10,9
toplam	40		16		81		137	

Tablo 1 incelendiğinde erken okuryazarlık ile ilgili araştırmalar Türkiye'de 2001 yılından itibaren yayınlanmaya başlandığı görülmektedir. Bu öncü niteliğindeki araştırma doktora tezi (Aktan, 2001), olarak literatürde yerini almıştır. Konu ile ilgili en fazla yayın 2019 yılında gerçekleştirilmiştir. Yapılan yüksek lisans tezi sayısı 40, doktora tezi sayısı 16, hakemli dergilerde yayınlanan makale sayısı 81' dir. Araştırma kriterlerine dayalı olarak ulaşılan toplam yayın sayısı 137'dir. Konu ile ilgili en fazla yüksek lisans tezi 2018 (%25) yılında, doktora tezi 2016 (%25), hakemli dergilerde yayınlanan makale sayısı en fazla 2019 (%14,8) yılında yayınlanmıştır. Çocukların erken okuryazarlık becerileri gelişimsel açıdan inceleyen ve uygulanan çeşitli eğitim programlarının etkisini tespit etmek maksadıyla dünya genelinde çok sayıda araştırma yürütüldüğü görülmektedir. Bu alanda yapılan araştırmaların Türkiye'de özellikle 2014 yılından itibaren yaygınlaştığı görülmektedir. Bu artışın 2013 yılında hazırlanan ve günümüzde de hâlâ kullanılmakta olan Güncellenen Okul Öncesi Eğitim Programı'nda (2013) erken okuryazarlık becerilerini desteklemeye yönelik faaliyetlerin arttırılması, dil gelişimi alanındaki kazanımlara daha geniş yer verilmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Araştırmanın bu bulgularına dayanarak erken okuryazarlık çalışmalarına akademik olarak ilginin son yıllarda arttığı söylenebilir.

Tablo 2. Araştırma yayınlarının araştırma türlerine göre dağılımları

Araştırma Türü		Y. Lisans Tezi		Doktora Tezi		Makale		Toplam	
		n	%	n	%	n	%	n	%
	Deneysel	12	30	12	75	16	19,7	40	29,2
Nicel									
	Tarama	22	55	4	25	29	35,8	55	40,2
Nitel		5	12,5	-		34	42	39	28,4
Karma		1	2,5	-		2	2,5	3	2,2

Tablo 2 incelendiğinde, araştırma kriterlerine dayalı olarak ulaşılan yüksek lisans tezlerinin %12,5'i nitel, %30'u nicel araştırma türünde deneysel desende, %55'i nicel araştırma türünde tarama deseninde, %2,5'i ise nitel ve nicel (karma) araştırma türünü kullanarak desenlenmiştir. gerçekleştirilmiştir. Araştırma kriterlerine dayalı olarak ulaşılan doktora tezlerinde nitel araştırma türünde çalışmaya rastlanmazken, %75'si nicel araştırma türünde deneysel desende %25'i nicel araştırma türünde tarama deseninde gerçekleştirilmiştir. İncelenen doktora tezlerinde karma araştırma türüne rastlanmamıştır.Araştırma kriterlerine dayalı olarak ulaşılan hakemli dergilerde yayınlanmış makalelerin %19,7'si nicel araştırma türünde deneysel desende, %35,8'i nicel araştırma türünde tarama deseninde, %42'si nitel araştırma türünde planlanmıştır. Araştırma türü karma olan makale ise %2,5'tir. Araştırma kriterlerine dayalı olarak ulaşılan araştırma yayınlarının tümü incelendiğinde ise %69,4'ünün nicel araştırma türünde deneysel ve tarama deseninde gerçekleştirildiği, %28,4'ünün nitel araştırma türünde planlandığı bulgusuna ulaşılmıştır. Daha derinlemesine bilgi edinimi sağlayan karma yöntem ise araştırma kriterlerine dayalı olarak ulaşılan araştırma yayınlarında tercih edilme oranı %2,2'dir.

Gerek fen bilimlerinde gerekse sosyal bilimlerde geleneksel olarak yaygın bir biçimde kullanılan araştırma yöntemlerinin "nicel araştırma yöntemleri" olduğu öne sürülmektedir (Yıldız, 2004). Araştırma sonuçlarından elde edilen bu bulgular alan yazında var olan bazı araştırmalarla (Ahi & Kıldan, 2013;Kayılı, 2016; Kuşcu & Kayılı 2016) da paralellik göstermektedir. Ahi ve Kıldan (2013)'ın Türkiye'de okulöncesi eğitim alanında yapılan lisansüstü tezleri inceledikleri çalışmada nicel araştırmaların daha yaygın bir şekilde kullanıldığı bulgusuna ulaşmışlardır. Kayılı (2016) yaptığı araştırmada Türkiye'de Montessori yöntemi

ile ilgili yapılan çalışmalarda nicel araştırma türünün daha çok kullanıldığı bulgusuna ulaşmıştır. (Kuşcu & Kayılı 2016) yaptıkları araştırmada Türkiye'de Orff-Schulwerk yöntemi ile ilgili yapılan çalışmalarda nicel araştırma türünün daha çok kullanıldığı sonucuna ulaşmışlardır. Araştırmanın bulguları da literatürdeki araştırmaları destekler nitelikdedir.

Tablo 3. Araştırma kriterlerine dayalı olarak ulaşılan lisansüstü tezlerin yürütüldüğü üniversitelerin dağılımı

Üniversite İsimleri	Yüksek Lisans		Doktora		Toplam	
	n	%	n	%	n	%
Abant İzzet Baysal Üniversitesi	1	2,5	-	-	1	1,8
Aksaray Üniversitesi	1	2,5	-	-	1	1,8
Anadolu Üniversitesi	4	10	-	-	4	7,1
Ankara Üniversitesi	8	20	1	6,3	9	16,1
Bahçeşehir Üniversitesi	1	2,5	-	-	1	1,8
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	1	2,5	--	-	1	1,8
Ege Üniversitesi	1	2,5	-	-	1	1,8
Gazi Üniversitesi	9	22,5	8	50	17	30,4
Hacettepe Üniversitesi	1	2,5	5	31,2	6	10,7
İnönü Üniversitesi	2	5		-	2	3,6
Karabük Üniversitesi	2	5		-	2	3,6
KTO Karatay Üniversitesi	1	2,5		-	1	1,8
Maltepe Üniversitesi	1	2,5		-	1	1,8
Marmara Üniversitesi	2	5	1	6,3	3	5,4
Necmettin Erbakan Üniversitesi	1	2,5		-	1	1,8
ODTÜ		-	1	6,3	1	1,8
Ondokuz Mayıs Üniversitesi	1	2,5	-	-	1	1,8
Pamukkale Üniversitesi	1	2,5	-	-	1	1,8
Selçuk Üniversitesi	2	5	-	-	2	3,6
Toplam	40		16		56	

Tablo 3 incelendiğinde, araştırma kriterlerine dayalı olarak ulaşılan lisansüstü tezlerin %30,4'ü Gazi Üniversitesi'nde, %16,1 Ankara Üniversitesi'nde, %10,7'si Hacettepe Üniversitesi'nde, %7,1'i Anadolu Üniversitesi'nde, %5,4'ü Marmara Üniversitesi'nde, %3,6'sı İnönü Üni-

versitesi'nde, %3,6'sı Karabük Üniversitesi'nde, %3,6'sı Selçuk Üniversitesi'nde, %1,8'i Abant İzzet Baysal Üniversitesi'nde, %1,8'i Aksaray Üniversitesi'nde, %1,8'i Bahçeşehir Üniversitesi'nde, %1,8'i Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'nde, %1,8'i Ege Üniversitesi'nde, %1,8'i KTO Karatay Üniversitesi'nde, %1,8'i Maltepe Üniversitesi'nde, %1,8'i Necmettin Erbakan Üniversitesi'nde, %1,8'i ODTÜ'de, %1,8'i Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nde, %1,8'i Pamukkale Üniversitesi'nde yürütülmüştür. Ortaya çıkan bu bulgulara göre, yürütülen lisansüstü tezlerin üniversitelerdeki tez danışmanlarının ilgi ve uzmanlık alanlarına, tezlerin yürütüldüğü şehirlerin ve üniversitelerin olanakları ile paralellik gösterdiği şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 4. Araştırma kriterlerine dayalı olarak ulaşılan araştırma yayınlarının genel amaçlarına göre dağılımları

Genel amaç	n	%
Erken okuryazarlık becerilerini inceleyen araştırma yayınları	49	35,8
Eğitim programlarının erken okuryazarlık becerileri üzerine etkisini ortaya koymayı amaçlayan araştırma yayınları	40	29,2
Paydaşların ve öğretmenlerin erken okuryazarlık becerileri ile ilgili görüşlerini ortaya koymayı amaçlayan araştırma yayınları	22	16
Erken okuryazarlık ölçeği uyarlamayı veya geliştirmeyi amaçlayan araştırma yayınları	13	9,5
Erken okuryazarlık becerilerini tanıtmayı amaçlayan araştırma yayınları	13	9,5

Tablo 4 incelendiğinde, araştırma kriterlerine dayalı olarak ulaşılan araştırma yayınlarının %35,8'i erken okuryazarlık becerilerini incelemeyi amaçlayan araştırma yayınları, %29,2'si uygulanan çeşitli eğitim programlarının erken okuryazarlık becerileri üzerine etkisini ortaya koymayı amaçlayan araştırma yayınları, %16'sı Paydaşların ve öğretmenlerin erken okuryazarlık becerileri ile ilgili görüşlerini ortaya koymayı amaçlayan araştırma yayınları, %9,5'i erken okuryazarlık ölçeği uyarlamayı veya geliştirmeyi amaçlayan araştırma yayınları, %9,5'i erken okuryazarlık becerilerini tanıtmayı amaçlayan araştırma yayınlarından oluşmaktadır. Bu yayınlar incelendiğinde Türkiye'de yapılan ilk çalışmalar erken okuryazarlığı tanıtmayı ve ölçme araçlarının uyarlanması ya da geliştirilmesini hedeflerken ilerleyen yıllarda var olan duru-

mun tespit edilmesini amaçlayan ve çeşitli eğitim programlarının erken okuryazarlık becerisine etkisini ortaya çıkarmaya çalışan araştırmalar yaygınlık kazanmıştır.

Tablo 5. Araştırma kriterlerine dayalı olarak ulaşılan araştırma yayınlarının örneklem gruplarına göre dağılımları

Örneklem Grubu	n	%
5-6 yaş çocukları	26	19
Anasınıfı öğrencileri	21	15,3
Okul öncesi öğretmenleri	17	12,4
Yazılı dokümanlar	14	10,2
Özel gereksinimli çocuklar	11	8
4-6 yaş çocukları	9	6,6
6 yaş çocukları	8	5,8
Ebeveynler	7	5,1
3-6 yaş çocukları	5	3,7
5 yaş çocukları	4	2,9
4-5 yaş çocukları	4	2,9
öğretmen adayları	3	2,2
İlkokul 1. sınıf öğrencileri	3	2,2
3-5 yaş çocukları	2	1,5
1-3 yaş çocukları	2	1,5
8-24 aylık bebekler	1	0,7

Tablo 5 incelendiğinde araştırma kriterlerine dayalı olarak incelenen ulaşılan akademik çalışmaların %19'unun örneklemi 5-6 yaş çocuklarından, %15,3'ü anasınıfı öğrencilerinden, %12,4'ü okul öncesi öğretmenlerinden, %10,2'si yazılı dokümanlardan, %8'i özel gereksinimli çocuklardan, %6,6'sı 4-6 yaş çocuklarından, %5,8'i 6 yaş çocuklarından, %5,1 ebeveynlerden, %3,7'si 3-6 yaş çocuklarından, %2,9'u 5 yaş çocuklarından, %2,9'u 4-5 yaş çocuklarından, %2,2'si öğretmen adaylarından, %2,2'si ilkokul 1. sınıf öğrencilerinden, %1,5'i 3-5 yaş çocuklarından, %1,5'i 1-3 yaş çocuklarından, %0,7'si 8-24 aylık bebeklerden oluşmaktadır. Araştırmalarda yaygın olarak 5-6 yaş gruplarının örneklem olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunun sebebi olarak erken okuryazarlık ölçme araçlarının genellikle 5-6 yaş grubuna yönelik uyarlanması ya da geliştirilmesi araştırmacıların da bu yaş gruba daha çok yönelmesinden kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Tabloda dikkat çeken diğer bir ayrıntı özel gereksinimli çocuklarla yapılan çalışmaların az olmasıdır. Bunun nedeni olarak özel gereksinimli bireylerin erken çocukluk döneminde eğitim kurumlarına gidebilme imkanlarının sınırlılığından kaynaklı

olduğu, eğitim kurumlarına gidebilen öğrencileri ise öncelikli olarak günlük yaşam becerilerinin kazandırılmasının amaçlanması nedeniyle akademik becerilerin arka planda kaldığı söylenebilir. Tabloda kayda değer başka bir ayrıntı ise en az örneklem grubunu oluşturan ilkokul 1. Sınıf öğrencileri ile 4 yaş altındaki çocuklardır. Resmi Gazete'ye (2019) göre 69 aylık çocuklar da ilkokula başlayabilmektedir. Eğitime başlangıç yaşının isteğe bağlı olarak öne çekilebilmesiyle bu alanda yeni çalışmalara gereksinim duyulmaktadır. 4 yaş altındaki çocuklarla da yeni çalışmaların yapılmasının alanyazındaki önemli bir boşluğu gidereceği düşünülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Yapılan bu çalışmada, araştırma kriterlerine bağlı olarak 40 yüksek lisans tezi, 16 doktora tezi ve 81 hakemli dergilerde yayınlanmış makale olmak üzere toplam 137 araştırma yayınına ulaşılmıştır. Bu sonuç erken okuryazarlık ile ilgili araştırmaların Türkiye'de sınırlı olduğuna işaret etmektedir. Türkiye'de erken okuryazarlık ile ilgili araştırmaların son on yılda yaygınlık kazandığı ve özellikle 2014'ten itibaren yayınların ciddi bir şekilde artış gösterdiği saptanmıştır. Araştırma türü açısından değerlendirildiğinde, en yaygın olarak nicel araştırma türünde akademik çalışmalar olduğu görülmüştür ve bu araştırmalarda daha çok tarama modelinde yapılmıştır. Konu ile ilgili nitel araştırmalar da mevcuttur fakat karma türde yalnızca üç araştırma yapıldığı tespit edilmiştir. Konu ile ilgili en fazla lisansüstü tez çalışması Gazi Üniversitesi'nde yürütülmüştür. Araştırma kriterlerine dayalı olarak ulaşılan araştırma yayınlarının genel amaçları incelendiğinde, yaygın olarak erken okuryazarlık becerilerini incelemeyi amaçlayan araştırma yayınları ve uygulanan çeşitli eğitim programlarının erken okuryazarlık becerileri üzerine etkisini ortaya koymayı amaçlayan araştırma yayınlarından oluştuğu görülmüştür. Araştırma kriterlerine dayalı olarak ulaşılan araştırma yayınlarının örneklem grupları incelendiğinde ise 5-6 yaş grubu çocuklarla yapılan araştırmaların yaygınlığı dikkat çekmiştir. Konu ile ilgili üzerinde en az çalışılan örneklem grupları ise, 3 yaş altındaki çocuklardır.

Araştırma sonuçları doğrultusunda aşağıdaki öneriler sunulabilir;

- Konu ile ilgili sınırlı sayıda araştırma yayınına ulaşılmıştır ve bu yayınlar belirli üniversitelerde yoğunlaştığı görülmektedir. Çocuk eğitimi çok boyutlu ele alınması gereken bir alandır. Konu ile ilgili olarak Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde özellikle dezavantajlı ve

risk altındaki çocuklar ve paydaşları olan ebeveyn ve öğretmenleri ile araştırmaların planlanması tavsiye edilmektedir.

• Birçok araştırma sonucuna göre, uygulanan çeşitli eğitim programlarının erken okuryazarlık becerileri üzerinde etkililiği saptanmıştır. Bu programların okul öncesi eğitim kurumlarında yaygınlaşması önerilmektedir.

• Türkiye'de erken okuryazarlık ile ilgili araştırmalar daha çok 4-6 yaş çocukları ile sınırlandırılmış görülmektedir. Daha küçük yaş grubu çocukları ve ilkokul 1. Sınıf öğrencilerine yönelik araştırmaların planlanması tavsiye edilmektedir.

• Erken okuryazarlık becerilerinin geliştirilmesine yönelik hem normal gelişim gösteren hem de özel gereksinmli çocuklara yönelik çalışmaların arttırılması önerilmektedir.

• Özel eğitim alanında da yaygınlığı arttırmak amacıyla erken okuryazarlık becerilerini desteklemeye yönelik çeşitli projelerin geliştirilmesi önerilmektedir.

• Okul öncesi ve çocuk gelişimi lisans eğitim programları, özel eğitim ve sınıf öğretmenliği lisans programlarında erken okuryazarlık dersinin eklenerek uygulama örneklerinin paylaşılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Acar Şengül, E. (2019). Erken Dil Müdahalesinde Etkileşimli Kitap Okuma Uygulamasının Gelişimsel Dil Gecikmesi Görülen Çocuklar Üzerindeki Etkililiğinin İncelenmesi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Acer, D. & Karaman Benli, G. (2019). Description of Turkish Children's Drawing, Early Writing and Narrative Skills Using A Picture Book. Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences Volume: 52, Issue: 2, 495-523 DOI: 10.30964/auebfd.556553, E-ISSN: 2458-8342, P-ISSN: 1301-3718

Akbaba Altun, S., & Şimşek Çetin, Ö. Bay, D. N., (2014). Okuma yazmaya hazırlık çalışmalarına yönelik öğretmen görüşleri. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7(1), 244-263)

Akdal, D. (2018). Sesbilgisel Farkındalık Becerilerini Desteklemeye Yönelik SESFAR Müdahale Programının Etkililiğinin İncelenmesi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara

Akdal, D. & Kargın, T. (2019). Sesbilgisel Farkındalık Becerilerini Desteklemeye Yönelik SESFAR Müdahale Programının Etkililiğinin İncelenmesi. Kastamonu Eğitim Dergisi, Cilt:27 Sayı:6.

Akoğlu, G. & Kızılöz, Ç. (2019). Okul Öncesi Dönem Türk Çocuklarda Yazı Farkındalığı Becerileri ve Ev Okuryazarlık Ortamı. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (H. U. Journal of Education) 34(1): 90-105 doi: 10.16986/HUJE.2018040772.

Aktan Kerem, E. (2001) Okul öncesi dönem çocuklarında okuma gelişimi ve okumaya hazırlık programının etkisinin değerlendirilmesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Akyüz, E. (2016). Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Kendiliğinden Ortaya Çıkan, Okuryazarlık Becerilerinin Gelişimi ve Ev Okuryazarlık Ortamı İle İlişkisi. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Akyüz, E. ve Doğan, Ö. (2017). Ev okuryazarlık ortamı: Tanımları, boyutları ve kendiliğinden ortaya çıkan okuryazarlık becerilerinin gelişimindeki rolü. Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi, 4 (3), 38-57.

Akyüz, E. ve Doğan, Ö. (2019). Kendiliğinden Ortaya Çıkan Okuryazarlık Becerilerinin Okul Öncesi Dönemdeki Gelişimi: 36-71 Aylık Türk Çocukları Örneklemi. Eğitim ve Bilim, Cilt 44, Sayı 199, 193-222.

Alisinanoğlu, F., & Şimşek, Ö. (2012). Okuma yazmaya hazırlık çalışmalarının okul öncesi dönemdeki çocukların yazmaya hazırlık becerilerine etkisinin incelenmesi. Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi, 2(2), 1-14.

Alisinanoğlu, F., & Şimşek, Ö. (2012b). "Okul Öncesi Dönemdeki Çocukların Yazmaya Hazırlık Becerilerini Değerlendirme Kontrol Listesinin Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması. Eylül 2013 Cilt:21 No:3 Kastamonu Eğitim Dergisi 1163-1176

Allor, J. H. (2002). The Relationships of Phonemic Awareness and Rapid Naming to Reading Development. Learning Disability Quarterly.

Altun, D. (2016). A multilevel analysis of home and classroom literacy environments in relation to preschoolers' early literacy development (Yayımlanmamış doktora tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara

Altun, D. & Sarı, B. (2018). A Decade of Early Literacy Research Trends in Turkey: A Thematic Review. Journal of Education and Future year: 2018, issue: 13, 13-32

Altun, D. Tantekin Erden, F. (2016). Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Erken Okuryazarlık ile İlgili Görüşleri ve Staj Uygulamaları. Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD) Cilt 17, Sayı 1, Sayfa 241-261

Arman, F. (2014) Zihinsel Yetersizliği Olan ve Normal Gelişim Gösteren Çocukların Erken Okuryazarlık Becerilerine ve Uygulamalarına İlişkin Anne Görüşleri. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Aslan, D. (2018). Anasınıfına Devam Eden Hafif Düzeyde Zihinsel Yetersizlikten Etkilenmiş Çocukların ve Aynı Sınıfa Devam Eden Yazı Farkındalığı Düşük Olan Çocukların Yazı Farkındalığı Becerileri Üzerinde Paylaşımlı Kitap Okumanın Etkililiği. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Aslan Erkenet, S. (2009) İlköğretim Birinci Sınıfa Erken Okuryazar Olarak Başlayan Öğrencilere Yönelik Öğretmen Tutum ve Yaklaşımları. Yüksek Lisans Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

Atlar, H.(2017). Okul Öncesi Dönemdeki İşitme Kayıplı Bir Çocuğun Gelişen Okuryazarlık Yaşantılarının İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir

Atlar, H. & Uzuner, Y. (2018). Okul Öncesi Dönemdeki İşitme Kayıplı Bir Çocuğun Gelişen Okuryazarlık Yaşantılarının İncelenmesi. Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi - ENAD Journal of Qualitative Research in Education – JOQRE. Volume 6 / Issue 1.

Ay, F. (2012). Erken Çocukluk Döneminde Okuma –Yazma: Bir Celestin Freinet Okulu Örneği. Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi Journal of Research in Education and Teaching Ağustos 2012 Cilt 1 Sayı 3 ISNN: 2146-9199.

Balantekin, Y. & Kartal, H. (2017). Okul Öncesi Etkinlik Kitaplarının Yazmaya Hazırlık Çalışmaları Bağlamında İncelenmesi. INESJOURNAL. Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi Yıl: 4, Sayı: 10, Mart 2017, s.38-50.

Bay, N. ve Alisinanoğlu F. (2010). Okul Öncesi Öğretmenlerinin Okuma Yazmaya Hazırlık Çalışmalarına İlişkin Yeterlilik Algıları Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. Kuramsal Eğitimbilim, 3 (1), 111-123

Bay, N. ve Alisinanoğlu F. (2012). Anasınıfı Öğretmenlerinin Okuma Yazmaya Hazırlık Çalışmalarına İlişkin Yeterlilik Algılarının Belirlenmesi. Karadeniz Sosyal Bilimler Dergis. Cilt 4, Sayı 6.

Bayhan, D. (2003). Çoklu zekâ kuramına dayanan okuma-yazma hazırlık programının 6 yaş çocuklarının okula hazırbulunuşluk düzeylerine etkilerinin incelenmesi. (Yüksek lisans tezi). https://tez.yok.gov.tr sayfasından erişilmiştir.

Bayraktar, V. (2013). Okuma-yazmaya hazırlık eğitim programının anasınıfına devam eden 6 yaş grubu çocukların yazı farkındalığı becerilerine ve ilkokul birinci sınıftaki ses farkındalığı ve okuma-yazma becerilerine etkisinin incelenmesi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Bayraktar, V. ve Temel, F. (2014).Okuma-Yazmaya Hazırlık Eğitim Programı'nın Çocukların OkumaYazma Becerilerine Etkisi. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (H. U. Journal of Education) 29(3), 08-22

Bayraktar, V. ve Temel, F. (2015). Yazı farkındalığı becerileri. İçinde F. Temel (Ed.), Dil ve erken okuryazarlık (s. 63-88). Ankara: Hedef CS.

Bayraktar, V. (2018). Okul öncesi dönem çocuklarının yazı farkındalığı becerilerinin çocuk ve ebeveyn değişkenleri açısından incelenmesi. Eğitim ve Bilim, 43(196), 49-65.

Bennett-Armistead, V. S., Duke, N. K. ve Moses, A. M. (2005). Literacy and the youngest learner best practices for educators of children from birth to 5. USA: Scholastic Inc.

Biltekin, A. (2019). Çocukların Erken Okuryazarlık Becerileri ve Annelerin Kelime Bilgi Düzeyleri ile Annelerin Erken Okuryazarlığa İlişkin Uygulamalarının İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Büyüköztürk, Ş. (2004). Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Büyüktaşkapu, S. (2012). Okul öncesi eğitimi sürecinde çocuklara uygulanan aile destekli okumaya hazırlık programının ilkokuldaki okuma başarılarına etkisi. Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, 12 (1), 301-316

Cevher Kalburan, F. N. (2010). Öykülerle Alfabe. Ankara: Eğiten Kitap.

Clay, M. M. (1966). Emergent reading behaviour (Doctoral dissertation).

Coşkun, L. (2016) Evde Uygulanan Okuma Yazmaya Hazırlık Çalışması Etkinliklerinin Anaokuluna Devam Eden 48-60 Aylık Çocukların Okuma Yazmaya Hazırlık Becerilerine Etkisinin İncelenmesi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Coşkun L. & Deniz, Ü. (2016). Okul Öncesi Dönemdeki Çocukların Yazmaya Hazırlık Becerilerini Değerlendirme Kontrol Listesi" İçin Geçerlik Güvenirlik Çalışması. Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD) Cilt 17, Sayı 1, Sayfa 149-163

Coşkun L. & Deniz, Ü. (2017). Okul Öncesi Öğretmenlerinin Çocukların Okuma Yazmaya Hazırlık Becerilerini Desteklemeye Yönelik Uygulamaları (Teksas Eyaleti Örneği). Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/355956.

Coşkun, L. & Deniz, Ü. (2019). Evde Uygulanan Eğitim Etkinliklerinin 48-60 Aylık Çocukların Okumaya Ve Yazmaya Hazırlık Becerileri Üzerine Etkisinin İncelenmesi. GEFAD / GUJGEF 39(2): 873-893.

Çabuk, B., Er, B., Karageyik, S. & Tokgöz, K. (2018). Okul Öncesi Dönemdeki İki Dilli Olan ve Olmayan Çocukların Okuma Yazmaya Hazırlık Becerileriyle ilgili Öğretmen Algılarının İncelenmesi. Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Özel Sayı 4, 12-43

Çakmak, T., ve Yılmaz, B. (2009). Okul öncesi dönem çocuklarının okuma alışkanlığına hazırlık durumları üzerine bir araştırma: Hacettepe Üniversitesi Beytepe Anaokulu örneği. Türk Kütüphaneciliği, 23(3), 489-509.

Çetin, A. (2019). Erken okuryazarlık becerileri eğitim programının erken okuryazarlık ve erken matematik becerileri üzerine etkisinin incelenmesi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Delican, B. (2018). Okuma Yazmaya Hazırbulunuşluğu Belirleme Aracının Geliştirilmesi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Demir, M. (2016) Yazıca Zenginleştirilmiş Oyunun Anaokuluna Devam Eden Zihinsel Engelli Öğrencilerin Yazı Farkındalığı Becerilerine Etkisi. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Demir, M & Doğanay Bilgi, A. (2018). Yazıca Zenginleştirilmiş Oyunun Anaokuluna Devam Eden Zihin Yetersizliği Olan Öğrencilerin Yazı Farkındalığı Becerilerine Etkisi. Elementary Education Online, 17(1): pp. 450-468

Demirci, F. G. (2015). Okul Öncesi Dönem Çocuklarına Uygulanan Ses Farkındalık Müzik Programının Okuma Yazmaya Hazırlıkta Çocukların Sesleri Tanıma Becerilerine Etkisi. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Dereobalı, N. (2017). Oyun Temelli Okumaya-Yazmaya Hazırlık Eğitimi Programının Anaokulu Çocuklarının İlkokula Hazırbulunuşluk Düzeylerine Etkisinin İncelenmesi. , 4 (2) , 0-0 . Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/ejoir/issue/37910/438028

Deretarla Gül, E., & Bal, S. (2006). Anasınıfı öğretmenlerinin okuma yazmaya hazırlık çalışmalarına ilişkin bakış açıları, sınıf içi kullanılan materyal ve etkinlikler ile çocukların okuma yazmaya ilgilerinin incelenmesi. Çocuk Gelişimi ve Eğitim Dergisi, 12, 33-51.

Dinler, H. (2018). Şiir Odaklı Destekleyici Eğitim Programının Okul Öncesi Dönemi Çocuklarının Fonolojik Farkındalıklarına Etkisi. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Denizli.

Doğan, A. (2019). Diyalojik Okumanın Beş-Altı Yaş Çocukların Erken Okuryazarlık Becerilerine Etkisinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Malatya.

Doğanay Bilgi, A., Aslan, D. & Açıkgöz, G. (2020). Okul öncesi dönemdeki çocukların yazı farkındalığı becerilerini değerlendirme aracının geçerlik ve güvenirlik çalışması. Ana Dili Eğitimi Dergisi, 8(1), 24-43.

Dönmezler, E. (2016). Okul Öncesi Dönemde Uygulanan Okuma Yazmaya Hazırlık Çalışmalarının Öğretmen Görüşlerine Göre İncelenmesi. Turkish Journal of Primary Education, 1, 42-53

Dursun, B. (2016). 66-72 Aylık Çocukların Yazı Farkındalığı ve Yazmaya Hazırlık Becerilerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Düzen, N. (2017). Ana Dili Türkçe Olan ve Olmayan Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Türkçe Erken Okuryazarlık Becerilerinin Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Efe, M. (2018). Düşük Sosyo-Kültürel Özellikteki Okul Öncesi Dönem 48-66 Ay Çocuklarına Etkileşimli Kitap Okuma Programının Yazı Farkındalığına Etkisinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Efe, M. & Temel, F. (2018). Okul Öncesi Dönem 48-66 Ay Çocuklarına Etkileşimli Kitap Okuma Programı'nın Yazı Farkındalığına Etkisinin İncelenmesi. Erken Çocukluk Çalışmaları Dergisi Cilt 2 Sayı 2 Mayıs 2018 s.257-283 5.Uluslararası Okul Öncesi Eğitim Kongresi Özel Sayısı.

Ekici, S. ve Yılmaz, B. (2014). Ankara'daki Anaokullarının Okuma Alışkanlığına Hazırlık Yeterlilikleri Açısından Değerlendirilmesi. Türk Kütüphaneciliği 28, 4, 547-582.

Emre O. Literacy-Förderung von Kindern Türkischstaemmiger Mütter in Deutschland (Almanya'daki Türk Annelerin Erken Okuryazarlık Uygulamalarının ve Çocularına Sağladıkları Desteğin İncelenmesi).

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2019, 29(1):162-77.

Enerem, D. (2018). 60-72 Ay Arası Çocuklarda Erken Okuryazarlık Becerilerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, T.C. Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Erdoğan, Ö. (2011). İlk Okuma-Yazma Süreci İçin Önemli Bir Beceri: Fonolojik Farkındalık. Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. 24 (1), 2011, 161-180

Ergül C, Akoğlu G, Sarıca AD, Tufan M, Karaman G. (2015). Ana Sınıflarında Gerçekleştirilen Birlikte Kitap Okuma Etkinliklerinin" Etkileşimli Kitap Okuma" Bağlamında İncelenmesi. Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. 2015;11(3).

Ergül, C., Karaman, G., Akoğlu, G., Tufan, M., Dolunay-Sarıca, A., ve Bahap-Kudret, Z. (2014). Okul öncesi öğretmenlerinin "erken okuryazarlık" kavramına ilişkin bilgi düzeyleri ve sınıf uygulamaları. İlköğretim Online, 13(4), 1449-1472.

Ergül, C., Dolunay-Sarıca, A. ve Akoğlu, G. (2016). Etkileşimli kitap okuma: Dil ve erken okuryazarlık becerilerinin geliştirilmesinde etkili bir yöntem. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi, 17 (2), 193-204. doi:10.21565/ozelegitimdergisi.246307

Ergül, C., Dolunay Sarıca, A., Akoğlu, G., Karaman, G. (2017). The home literacy environments of Turkish kindergarteners: Does SES make a difference? International Journal of Instruction, 10 (1), 1308-1470.

Ergül, C. Akoğlu, G. Karaman, G. & Dolunay Sarıca, A. (2017). Effects of Dialogic Reading Program on Later Reading Skills: Follow-Up Study. Kuramsal Eğitimbilim Dergisi, 10(2), 191-219, Nisan 2017 Journal of Theoretical Educational Science, 10(2), 191-219.

Ertürk Kara, H. G. (2019). Okul Öncesi Dönemde Çocuğa Evde Sunulan Desteğin Okuma Yazmaya Hazırlık ve Matematik Becerileri Bağlamında İncelenmesi. Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt: 14 Sayı: 27

Feyman Gök, N. (2013). Anaokullarında erken okuryazarlık çevresinin değerlendirilmesi ve sınıf ortamının çocukların erken okuryazarlık davranışlarına etkisi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Gencer, H. (2019). Okul Öncesine Devam Eden Çocukların Erken Okuryazarlık Becerileri İle Benlik Algılarının Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Gerek, A. (2018). İşitme Kayıplı Bir Çocuğun Okul Öncesi Dönemde Okumaya Hazırlık Becerilerinin Paylaşılan Okuma Etkinliği İle Desteklenme Sürecinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.

Gökkuş, İ. (2016). Erken Okuryazarlık Becerilerinin Gelişiminde Ses Bilgisi Farkındalık Programının Etkisi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Gupta, M. S. (2009). Early childhood care and education. New Delhi: Eastern Economy Edition.

Güney, F. (2012). Okul Öncesi Öğretmenlerinin Zihinsel Yetersizliği Bulunan Öğrencilerin Erken Okuryazarlık Becerilerinin Desteklenmesine İlişkin Görüşleri.(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bolu.

Harmandar, D. (2019). Okul Öncesi Dönemde Ailelerin Erken Okuryazarlığa İlişkin Farkındalıkları ve Dil Destek Çalışmalarına Yönelik Tercihleri. Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.

Işıkoğlu-Erdoğan, N., Muslugüme, E., Huz, Ç., Yılmaz, G. ve Öztürk B. (2015). Okul

Öncesi Eğitimi Döneminde İsim Yazma Becerilerinin İncelenmesi. Elementary Education Online, 14(2), 449-458.

Işıkoğlu Erdoğan, N. (2016). Erken çocukluk döneminde çocuk-ebeveyn birlikte okuma etkinliklerinin incelenmesi. Kastamonu Eğitim Dergisi, 24 (3), 1071-1086.

Işıtan, S. Akoğlu, G. (2016). Yazı Farkındalığı Becerilerinin Resimli Çocuk Kitabı Aracılığıyla Değerlendirilmesi: Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması. International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 11/3 Winter 2016, p. 1333-1352 DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9111 ISSN: 1308-2140, Ankara-Turkey.

İslamoğlu Külte, Ş. (2019). 2-6 Yaş Arası Down Sendromlu Bireyler İle Normal Gelişim Gösteren Bireylerin Fonolojik Farkındalık Düzeylerinin Karşılaştırılması. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.

Kahraman Evrenkaya, N. (2019). İşitme Yetersizliği Olan 5-6 Yaş Çocukların Erken Okuryazarlık Becerilerinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Kandır, A. & Yazıcı, E. (2016). MEB 2013 Okul Öncesi Eğitim Programı'nın Okuma Yazma Becerilerinin Gelişimi Yönünden Değerlendirilmesi. GEFAD / GUJGEF 36(3): 451-488

Karaahmetoğlu, B. (2015). Gelişimsel yetersizliği olan ve normal gelişim gösteren çocukların ailelerinin erken okuryazarlığa ilişkin inançları ile erken okuryazarlık ev ortamı arasındaki ilişkinin incelenmesi, Yüksel Lisans Tezi, Hacettepe Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Karadağ, E. (2009). Eğitim bilimleri alanında yapılmış doktora tezlerinin tematik açıdan incelenmesi. Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 10(3), 75-87.

Karaman, G. (2006). Anasınıfına devam eden farklı sosyokültürel seviyedeki çocukların fonolojik duyarlılıklarının incelenmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Karaman, G. ve Üstün, E. (2011). Anasınıfına devam eden çocukların fonolojik duyarlılıklarının bazı değişkenlere göre incelenmesi. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 40, 267-278.

Karaman, G.(2013). Erken okuryazarlık becerilerini değerlendirme aracı'nın geliştirilmesi, geçerlik ve güvernirlik çalışması. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Karaman, G. ve Aytar, A.G. (2016). Erken okuryazarlık becerilerini değerlendirme aracı'nın (EOBDA) geliştirilmesi. Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 12(2), 516-541.

Karasu, P. (2014). İşitme Engelli Çocuklara Okul Öncesi Dönemde Uygulanan Okuma Yazmaya Hazırlık Grup Etkinlikleri. Eğitim ve Bilim Cilt 39, Sayı 174 297-312.

Kargın T, Ergül C, Büyüköztürk Ş, Güldenoğlu B. (2015) Anasınıfı Çocuklarına Yönelik Erken Okuryazarlık Testi (EROT) Geliştirme Çalışması. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi, 16(03): 237-68.

Kargın, T., Güldenoğlu, B. ve Ergül, C.(2017). Ana sınıfı çocuklarının erken okuryazarlık beceri profili: Ankara örneklemi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi, 18(1), 61-87

Kargın, T., Güldenoğlu, B. ve Ergül, C.(2017). Dinlediğini Anlama Becerisinin Okuduğunu Anlama Üzerindeki Yordayıcılığının İncelenmesi. Kastamonu Eğitim Dergisi Cilt:25 No:6 2369-2384 .

Kartal, H. & Güner, F. (2017). Okul Öncesi Eğitim Programı Etkinlik Kitabındaki Etkinliklerin Ses Bilgisi Farkındalığı Açısından İncelenmesi. Ana Dili Eğitimi Dergisi. 5(1), 14-30.

Kaynak Ekici, K. B. (2017) MEB Okul Öncesi Eğitim Programına Uyarlanmış Piramit Metodunun 5 yaş Çocuklarının Dil ve Erken Okuryazarlık Becerilerine Etkisinin İncelenmesi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Keleş Ertürk, C. (2017). 5-6 yaş grubu çocukların okula hazırlık becerilerinin çocuğa, ebeveynlere ve ev ortamına yönelik değişkenler açısından incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Kılıç, Ş. (2018). Ebeveyenlerin okuma yazmaya hazırlığa ilişkin uygulamaları ile çocukların sözcük-yazı farkındalığı becerileri arasındaki ilişkinin incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray.

Koçak, M. (2018). Okul Öncesi Eğitimde Uygulanan Okuma Yazmaya Hazırlık Etkinlik Planlarının İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Kurtz, L. A. (2006). Visual Perception Problems in Children with AD/HD, Autism and Other Learning Disabilities: A Guide for Parents and Professionals. London: Jessica Kingsley Publishers.

MacLean, J. (2008). Library preschool storytimes: Developing early literacy skills in children. Library Preschool Storytimes, 1-13.

Öğretir Özçelik, A. D. (2018). Okul Öncesi Eğitimi Öğretmenlerinin ve Öğretmen Adaylarının Okuma Yazmaya Hazırlık Çalışmalarına İlişkin Görüş ve Algılamalarının Belirlenmesi. GEFAD / GUJGEF 38(3): 825-843

Özbay, Ö. (2019). Köy ve Kentte Ana Sınıfına Devam Eden Çocukların Erken Okuryazarlık Becerilerinin Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Özdemir, Z. S. ve Bayraktar, A. (2015). Investigation of pre-service teachers' awareness regarding children's early literacy. Journal of Education and Future, 7, 37-48.

Özen Altınkaynak, Ş. (2014). Aile temelli okuma yazmaya hazırlık programının çocukların okuma yazmaya hazırlık becerilerine etkisi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Özen Altınkaynak, Ş. (2019). Annelerin okuma yazmaya hazırlık sürecine ilişkin görüşleri. Erken Çocukluk Çalışmaları Dergisi, 3 (1), 98-116.

Özen Altınkaynak, Ş. 2019(b). Okul Öncesi Dönemde Erken Okuryazarlık Becerilerinin Gelişimi. Dumlupınar Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, 37-49 E-ISSN: 2645-9035.

Özen Altınkaynak, Ş. & Akman, B. (2016). The Effects of Family-Based Literacy Preparation Program on Children's Literacy Preparation Skills. Education and Science Vol 41, No 186 185-204

Parpucu, N. (2016). Seslerin Renkli Dünyası Programının Okul Öncesi Çocukların Fonolojik Farkındalık Becerileri Üzerindeki Etkisi. Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.

Parpucu, N. & Dinç, B. (2017). Seslerin Renkli Dünyası Programının Okul Öncesi Çocukların Fonolojik Farkındalık Becerileri Üzerindeki Etkisi. Eğitim ve Bilim Cilt 42 (2017) Sayı 192 233-261.

Saatcı, F. Z. (2019) 60-72 Aylık İşitme Kayıplı ve İşitme Kayıplı Olmayan Çocuklarda Erken Okuryazarlık Becerilerinin Karşılaştırılması. Yüksek

Lisans Tezi, T.C. KTO Karatay Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Konya.

Sarı, B. (2012). Erken Çocukluk Dönemi Fonolojik Duyarlılık Ölçeği (EÇDFDÖ)'nin Geçerlik, Güvenirlik ve Norm Çalışması. Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale.

Sarı, B., & Acar, E. A. (2013). Erken çocukluk dönemi fonolojik duyarlılık ölçeğinin (EÇDFDÖ) geliştirilmesi ve psikometrik özellikleri. Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, 13(4), 21952215.

Sarıca AD, Ergül C, Akoğlu G, Deniz KZ, Karaman G, Bahap-Kudret Z, et al. The Reliability and Validity of the Home Early Literacy Environment Questionnaire. International Online Journal of Educational Sciences. 2014;6(2).

Sezgin, D. (2019). Koklear İmplantlı Okul Öncesi Çocuklarda Erken Okur Yazarlık Becerilerinin Araştırılması. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Sezgin Yalçıntaş, E., Ulus, L. & Aksoy, B. A. . (2019) Okul Öncesi Eğitim Öğretmenlerinin Erken Okur Yazarlıkla İlgili Sınıf İçi Uygulamalarının İncelenmesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 19(3), 1128-1146.

Şimşek, Ö. (2011). 60- 72 aylık çocukların yazı farkındalığı ve yazmaya hazırlık becerilerinin gelişiminde okuma yazmaya hazırlık programının etkisinin incelenmesi. (Doktora tezi). https://tez.yok.gov.tr sayfasından erişilmiştir.

Şimşek-Çetin, Ö. (2014). Okul Öncesi Dönemindeki Çocukların Yazı Farkındalığı ve Yazmaya Hazırlık Becerilerinin İncelenmesi. Kuramsal Eğitimbilim Dergisi, 7(3), 342-360.

Şimşek Çetin, Ö. Bay & Akbaba Altun, S. (2014). The Investigation of Developmental Characteristics of Pre-School Children's Writing Skills. Elementary Education Online, 13(2), 564-576, 2014. İlköğretim Online, 13(2), 564-576, [Online]: http://ilkogretim-online.org.tr

Şimşek, Z.C. & Işıkoğlu Erdoğan, N. (2017). Diyaloğa Dayalı Okumanın 48-66 Ay Grubu Çocuklarının İfade Edici Dil Becerilerine Olan Etkisi. International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 12/34, p. 381-394 DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12614 ISSN: 1308-2140, Ankara-Turkey.

Soğancı, S. (2017). Sesbilgisel Farkındalık Becerilerinin Sözcük Okuma Becerisi İle İlişkisinin İncelenmesi: Boylamsal Bir Çalışma. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Taşkın, N., Katrancı, M. ve Uygun, M. (2014). Okul öncesi ve sınıf öğretmenlerinin okul öncesindeki okuma-yazmaya hazırlık sürecine ilişkin görüşleri. Eğitimde Kuram ve Uygulama, 10 (4), 1102-1119.

Tecen, B. (2018). Okul Öncesi Dönem Ses Eğitiminde Dijital Oyun Temelli Destekleyici Aktivitlerin Çocukların Sesli Harfleri Öğrenmelerine Etkisi. Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Tercanlı Metin, G. & Gökçay, G. (2014). Bebeklik ve Erken Çocukluk Döneminde Kitap Okuma: Çocuk Sağlığı İzlemlerinde Etkili Bir Gelişim Önerisi. Çocuk Dergisi !4(3):89-94, doi: I0.5222/j.child.2014.089

Tuğluk, İ. H., Kök, M., Koçyiğit, S., Kaya, H. İ. ve Gençdoğan, B. (2008). Okul öncesi öğretmenlerinin okuma-yazma etkinliklerini uygulamaya ilişkin görüşlerin değerlendirilmesi. Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, 17, 72-81.

Turan, F. & Güzin Topcu, Z. (2018). Erken Okuryazarlık Üzerinde Paylaşımlı Kitap Okumanın Rolü: Okul ve Ev Ortamı Açısından Etkileri. H.Ü. Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi Cilt:5, Sayı:1, doi: 10.21020/husbfd.369491

Türk, Z. (2018). Çocuk Evleri Sitesi'nde Kalan Çocukların Yazı Farkındalığı Becerilerinin Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Uluğ, E. (2018). Okul Öncesi Eğitim Kurumuna Devam Eden ve Etmeyen 12-36 Aylık Çocukların Ev Erken Okuryazarlık Ortam Özelliklerinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Yaden D.B., & Tardibuono J.M. (2004). The emergent writing development of urban latino preschoolers: developmental perspectives and instructional environments for second-language learners. Reading and Writing Quarterly, 20, 29- 61

Yalçıntaş Sezgin, E., Ulus, L. ve Şahin, İ. (2019). 4-6 yaş çocuklarının davranış düzenleme

becerileri ile sesbilgisel farkındalık, görselleri eşleştirme ve yazı yazma öncesi becerileri arasındaki ilişkinin incelenmesi. Sakarya University Journal of Education, 9(1), 107-128.

Yaman Baydar, I. (2012). Okuma Becerisini Destekleyici Müzik Etkinliklerinin Çocukların Okuma Becerilerine Etkisi, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Yangın, B.(2007). Okul öncesi eğitim kurumlarındaki altı yaş çocuklarının yazmayı öğrenmeye hazırbulunuşluluk durumları. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 32, 294-305.

Yazıcı, E.(2010). 61-72 Aylık çocuklar için okuma yazma becerileri araştırma testinin geçerlik ve güvenirlik çalışması(Ankara örneklemi), Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Yazıcı, E. ve Kandır, A.(2018). Erken okuryazarlık becerilerinin ev ortamında desteklenmesine ilişkin çalışmaların incelenmesi, GEFAD 38(1), 101-135.

Yıldız, M., Ataş, M., Aktaş, N., Yekeler, A. D. ve Dönmez, T. (2015). Çocuklar ne yazıyor? Okul öncesi dönemde yazı algısının gelişimi. International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 10(3), 1121-1142

Yılmaz Bolat, E. & Dal, S. (2017). Okul Öncesi Eğitimde Okuma Yazmaya Hazırlık Çalışmalarında Aile Katılımına İlişkin Öğretmen Görüşleri. Anadolu Eğitim Liderliği ve Öğretim Dergisi dergipark.gov.tr/ajeli [Anatolian Journal of Educational Leadership and Instruction] e-ISSN:2148-2667 2017 – 5(2), 42-62.

Yılmaz Bolat, E. (2019). Okul Öncesi Öğretmenlerinin Okuma Yazmaya Hazırlık Çalışmaları Konusundaki Görüşleri. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl:23 Sayı:1, 271-286.

Yumuş, M. (2018). Paylaşımlı Kitap Okuma Müdahale Programının Ebeveynlerin Deneyimlerine Bebeklerin Dil Gelişimlerine ve Erken Okuryazarlık Becerilerine Etkisi. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Bölüm 37

ÜNİVERSİTE DÜZEYİNDE TURİZM EĞİTİMİNİN MEVCUT DURUMU VE TURİZM SEKTÖRÜ BEKLENTİLERİ

***Hakan AKYURT*[1]**
***Eser ÜLTAY*[2]**

1 Doç. Dr. Giresun Üniversitesi, Bulancak KK Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, hakan.akyurt@giresun.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-6522-684X
2 Doç. Dr. Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, eser.ultay@giresun.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-6839-6361

GİRİŞ

Sektörler açısından yetişmiş personelin önemi yoğun rekabet koşulları ele alındığında giderek artan şekilde kendini göstermektedir. Üniversite eğitimleri sırasında edinilen bilgiler ve kalitesi, öğrencilerin eğitim aldıkları sektörlerde istihdam olanaklarını arttırmaktadır. Özellikle, uygulamalı bilim alanlarında öğrencilere verilen eğitimlerin uygulamaya dönük ve sektörel beklentileri karşılayacak şekilde verilmesi önem arz etmektedir. Yetersiz veya eksik olarak verilecek olan eğitimlerin, mezun olan öğrencilerin iş bulma ve istihdam edilme olanaklarında sorunlara yol açacağı muhakkaktır. Bu nedenle, hangi alanda olursa olsun üniversite eğitimlerinin nitelik açısından kaliteli ve sektörel beklentilere uygun olarak yapılması gerekmektedir.

Genel olarak eğitim konusu, tüm sektörleri ilgilendiren ve sektörlerin özelliklerine uygun olarak bilgilerin ve becerilerin verildiği, nitelikli personel yetiştirilmesini hedef alan bir sistemdir (Woodhall, 1979: 35). Bu duruma bağlı olarak, mesleki alanlarda verilecek eğitimlerin uzmanlık gerektiren niteliklere sahip olunması amaçlanarak verilmesi gerekmektedir. Hangi sektör olursa olsun eğitim sisteminin sektörlerin beklentilerine cevap verecek şekilde oluşturulması, güncellenmesi ve çağın gerekliliklerine göre dizayn edilmesi zorunlu hale gelmiştir. Eğitimin temel amacının hem istihdama katkıda bulunmak hem de topluma faydalı bireyler yetiştirerek, bilgi ve beceriler kazandırmak olmalıdır. Bu nedenle, eğitim sistemlerinin ülke genelinde sektörel ihtiyaca ve çağın şartlarına uygun olarak sürekli yenilenmesi ve de geliştirilmesi gerekmektedir.

Bu kapsamda turizm sektörü ele alındığında, ürün ve hizmet sunumu yapan, birçok farklı sektör ile işbirliği içerisinde olan, ülke ekonomilerine önemli katkılarda bulunan ve özellikle son yıllarda öneminin daha da iyi anlaşıldığı bir sektör olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Turizm sektöründe üniversite eğitimlerinin son yıllarda Türkiye'de daha da çeşitlendirilerek, birçok üniversitede fakülteler ya da bölümler açıldığı bilinmektedir. Sektörün istihdama ve ekonomiye olan katkısı nedeni ile nitelikli üniversite eğitimi verilme çabasının olduğu görülmektedir. Ancak, turizm alanında üniversite eğitimlerinin ne kadar nitelikli olduğu ve üniversitelerin alt yapılarının sektör beklentilerine cevap verme yeteneği hakkında tartışmalar yapılmaktadır.

Turizm eğitiminin üniversite düzeyinde teorik ve pratik olarak ne kadar yeterli derecede öğrencilere verildiği, ne kadar kalifiye öğrenci yetiştirildiği ve de sektör beklentilerini ne kadar karşıladığına ilişkin

sorunlar bulunduğu bilinmektedir. Turizm eğitimlerinin mesleki açıdan sektörün arzu ettiği temel nitelikleri ve prensipleri karşılaması gerekmektedir. Turizm eğitimlerinin lisans ve önlisans düzeyinde mesleğin temel koşullarına yönelik olarak disiplinli bir şekilde verilmesi, öğrencilerin niteliklerinin geliştirilmesi ve de ahlaki açıdan da topluma katkıda bulunacak bireylerin yetiştirilmesini hedef alması gerekmektedir (Olcay, 2008: 384). Öğrencilerin niteliklerinin sektörün beklentileri karşılayacak eğitimler ile arttırılması halinde, sadece yurt içinde değil, yurt dışında da istihdam olanağı sağlayacağını belirtmek gerekmektedir. Eğitimleri sadece öğrencilerin zaman geçireceği ve diploma alacağı bir bilim alanı olarak görmek, niteliksiz iş gücünün topluma yayılması anlamına gelmektedir.

Çalışmanın temel amacı, turizm sektörünün beklentilerini ve arzu ettikleri nitelikli turizm eğitiminin ortaya konulmasıdır. Üniversitelerde verilmekte olan eğitimlerinin turizm sektörünün ihtiyaçlarını ne kadar karşıladığına yönelik olarak tespitler ortaya konularak, önlisans ve lisans düzeyindeki turizm eğitimlerinin sektörün beklentilerine cevap verecek sonuçların ortaya konulması amaçlanmaktadır. Çalışmada, turizm eğitimi konusunda literatür bilgileri verilmekte ve bununla birlikte Türkiye'deki üniversitelerdeki turizm eğitimi hakkında durum tespiti yapılmaktadır. Ayrıca, turizm sektörünün eğitim konusunda beklenti ve ihtiyaçlarına yönelik tespitler yapılarak, sektör ve üniversite eğitimine ilişkin bilgiler sunulmaktadır. Turizm eğitiminin sektör ile olan ilişkilerine değinilerek, mevcut sorunlara yer verilmekte, geleceğe yönelik olarak üniversite düzeyindeki turizm eğitim ile sektör arasındaki bağın kuvvetlenmesi amacı ile çözüm önerileri ortaya konmaya çalışılmaktadır. Çalışmanın turizm eğitimi ve turizm sektörünün sorunlarına yönelik olarak hem akademisyenlere hem de sektör yöneticilerine yardımcı olması beklenmektedir.

Eğitim Kavramı

Eğitim kavramının ve sisteminin bir ülkenin gelişimindeki yeri ve de öneminin önemli olduğu bilinmektedir. Bu nedenle, kalkınma ve sürdürülebilir gelişim açısından çağın gerektirdiği koşullara uygun olarak eğitim sistemlerinin her bilim dalında güncellenmesi ve de geliştirilmesi önem arz etmektedir. Eğitim sistemleri, sektörel kalifiye personel ihtiyacını karşılayacak biçimde dizayn edilmeli, üniversite öğrencilerinin bilgi ve becerileri bu kapsamda yenilenmelidir. Konunun içeriğinin anlaşılması ve net olarak ortaya konulması amacı ile ilk olarak eğitim kavramına değinmekte fayda vardır. Turizm eğitiminin genel eğitim sis-

teminin ve kavramlarının alt dallarından biri olduğu düşünüldüğünde, eğitimin kavramsal açıdan ele alınması gerekmektedir.

Kavramın eski yüzyıllara dayanması nedeni ile birçok bilim adamı ve araştırmacı tarafından farklı şekillerde tanımlandığı bilinmektedir. Eğitim kavramı en genel tanımı ile insanların belirli nitelikleri kazanması amacı ile yetiştirilmesi anlamını taşımaktadır (Özkan, 2006: 35). Eğitim, "insanların kültürel düzeylerinin ve niteliklerinin geliştirilmesi amacı ile kendi kültürlerini değiştirme istek ve arzuları" şeklinde tanımlanmaktadır (Güvenç, 1996: 132). Bir başka tanımda ise eğitim, "insanların davranışlarını ve niteliklerini değiştirmek amacı ile bilinçli olarak değişimler meydana getirme süreci" olarak ifade edilmektedir (Ertürk, 1972: 12). Eğitim farklı bir tanımda ise "toplumda kendini yetiştirmiş olan insanların gelecek nesilleri yetiştirmesi" olarak belirtilmektedir (Gökalp, 1992: 14). Fidan (1986) ise eğitimi, "belirli amaçlar doğrultusunda insanların yetiştirilmesi, bilgi ve becerilerinin geliştirilmesi" şeklinde tanımlamaktadır. Eğitim kavramına yönelik olarak bir tanımın doğruluğu veya yanlışlığı söz konusu değildir. Eğitim, günün koşullarına göre dizayn edildiği için tanımlamalarında zamana göre değişimi söz konusu olacaktır (Ertürk, 1988: 13).

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere, eğitim hem kültürel gelişimin bir parçası hem de bilgi ve niteliğin arttırılması için bir araç olarak ifade edilmektedir. Ülkelere göre eğitim sistemlerinde ve amaçlarında farklılıklar olsa da her ülkenin en mükemmel eğitim sistemini kurma çabası vardır. Bu durum ülkelerdeki eğitim felsefesi ve amacı olarak tanımlanmaktadır. Eğitim sistemlerindeki temel felsefede teorik ve uygulamalı olarak oluşturulmak istenen insan tipi ve de toplumsal modeller söz konusudur. Ülkelerdeki farklı eğitim felsefelerinde, süreç, yöntem, hedef, ortam, koşullar ve içerik açısından birbirinden farklı unsurlara değinilmektedir. Bu nedenle, eğitimin genel amaçları ülke eğitim sistemlerinin bir bütünü olarak ele alınmaktadır. Amaç bakımından farklılıklar ortaya konulmaktadır. Genel olarak, eğitimin amaçları ülke sistemine, toplumsal yapısına, bulunduğu coğrafyaya, yaşanılan çağın gerekliliklerine ve eğitim felsefesine göre değişimler göstermektedir. Çağın gerektirdiği eğitim felsefesini kurmak zorlu ve çok çaba gerektiren bir süreçtir. Bu sistemin bir ülke içinde yerleştirilmesi için sadece eğitim alanında çalışanların değil, ülke genelinde toplumsal işbirliğini gerektirmektedir. Bu nedenle, eğitim sisteminin oluşturulması için öncelikle bir eğitim felsefesinin toplumun özelliklerine göre oluşturulması önemlidir (Şişman, 2007: 19).

Eğitim sistemlerinin değişen teknoloji ve sektörlerdeki gelişimlere uygun olarak sistemli olarak düzenlenmesi gerekmektedir. Bu durumun sağlanabilmesi için hem eğitimci kadrolarının hem de altyapı imkanlarının sürekli olarak yeniliklere karşı hazır olacak sistemler geliştirilmelidir. Değişen dünya koşullarında ekonomi eksenli gelişimler bilgi teknolojilerinin ve eğitim sistemlerinin güncellenmesini zorunlu hale getirmektedir. Ülkelerin ve işletmelerin karlarını arttıracak, sürdürülebilirliğine ve de genel amaçlarına katkıda bulunacak eğitim sistemlerinin oluşturulması gerekmektedir. Eğitim işlevleri ve amaçları kalkınma ve de insan gelişimi açısından toplumsal ve ulusal anlamda önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu nedenle, günümüz eğitim sistemlerinin sadece ülke içinde değil, dünya genelinde uyum sağlayacak yapıda olması önem arz etmektedir. İnsanların potansiyellerini ortaya çıkarmak ve arttırmak sadece verilecek olan eğitimin niteliğinin hem güncel dünya şartlarına hem de sektörlerin beklentilerine uygun olarak şekillendirilmesi gerekmektedir. Bireylerin kendilerini ve çevrelerini sorgulayan, bilinçli, araştıran ve kendini geliştiren bir birey olması ancak sürekli olarak sağlayacak eğitimler ile mümkündür (Tozlu, 2015: 13).

Yüz yüze eğitim sistemlerinin çağın gerektirdiği iletişim ve teknolojik ilerlemeler ile birlikte değişimler gösterdiği bilinmektedir. İnternetin dünya genelinde gelişiminin hız kazanması ile bilginin paylaşımı, yayılımı ve dağıtılması kolaylaşmıştır. Bu durumda da eğitimde internet yolu ile uzaktan eğitim sistemlerinin kurulduğu görülmektedir. Dünya'da ve ülkemizde açık liseler ve açık öğretim fakülteleri ile yapılan bu eğitim sistemi, giderek daha da sistemli hale gelerek, farklı şekillerde oluşturulmuştur. Günümüzde, internet, uydu sistemleri, bilgisayar, akıllı cep telefonları ve videolar ile öğrencilere uzaktan eğitim imkanları sunulmaktadır. İmkanı olmayan öğrenciler açısından uzaktan eğitim sisteminin faydalı olduğu ve eğitimde eşitliği getirdiği savunulsa da, her bilim alanında uzaktan eğitimin etkili olmadığı ve de yüz yüze eğitimin yerini tutmadığı bir gerçektir.

Uzaktan eğitim, öğrenciler ile eğitim kurumlarının internet altyapısını kullanarak, hazırlanan ders programları, ders materyalleri ve online dersler ile bazen eş zamanlı olarak karşılıklı şekilde, bazen de bilgisayar, akıllı telefon ve videolar ile online olmadan yapılan bir sistemdir. Öğrenciler ile öğretmenlerin birbirlerine uzak olarak gerçekleştirdikleri derslerden oluşan bir eğitim sistemi olarak tanımlanmaktadır (Moore and Kearsley, 2011: 25). Uzaktan eğitim konusunu üniversiteler açısından değerlendirdiğimizde, özellikle sosyal bilimler alanında Açık Öğretim Fakülteleri ile işletme, hukuk, iktisat, bilişim sistemleri ve turizm

gibi birçok alanda sistemler kurulduğu görülmektedir. Bununla birlikte, tıp, diş hekimliği, mühendislik, beden eğitimi, hemşirelik ve güzel sanatlar gibi alanlar da uzaktan eğitimin yapılmadığı bilinmektedir. Bu alanlarda sadece teorik bilgilerin verildiği birinci veya ikinci sınıflar haricinde uzaktan eğitime yatkın bir eğitim sistemi söz konusu değildir. Özellikle el becerisi ve ağırlıklı uygulama alanlarda uzaktan eğitim sisteminin kullanılmasının mümkün olmadığı ifade edilmektedir (Artaç, 2018: 302).

Bununla birlikte, günümüzde eğitimin metotlarında teknolojik imkanların artması ile değişimler yaşandığı görülmektedir. Özellikle internetin yaygınlaşması ve eğitim içinde kullanılması ile uzaktan eğitim konusunda gelişmeler yaşanmaktadır. 2020 yılı ile dünya genelinde başlayan pandemi nedeni ile ilkokuldan liseye Millî Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda, önlisans ve lisanstan doktoraya kadar Yüksek Öğretim Kurumuna bağlı üniversitelerde uzaktan eğitim ve de öğretim faaliyetlerine geçilmiştir. Uzaktan eğitim dersleri daha öncede bazı alanlarda uygulanmakta olsa da pandeminin zorunlu olarak tüm eğitim birimlerinde uygulanmaktadır. Millî Eğitim Bakanlığına ve Yüksek Öğretim Kurumuna bağlı okullarda uzaktan eğitim sisteminin uygulanması için programlar geliştirilmiş, altyapı imkanları arttırılmaya başlanmıştır. Bu nedenle, özellikle uygulama dersleri olan üniversite birimlerinde kısmi zamanlı ve uzaktan eğitim sisteminin birlikte kullanıldığı sistemler ortaya çıkmıştır. Yüz yüze eğitimin yerini alması mümkün olmayan ancak insanların sağlığı düşünülerek yapılan bu sistemler üzerinde hala çalışmaların devam ettiği görülmektedir. Hem üniversite öğretim elemanlarının hem de öğrencilerinin zorlandığı bu sistemlerde uyum süreci tamamlanmaya çalışılmakta ve uygulama alanları olan birimlerde farklı yöntemler denenmektedir. Ancak, uzaktan eğitim sistemi her ne kadar üniversiteler için maliyetleri azaltan özelliği ile ön plana çıksa da, yüz yüze eğitim ile elde edilen etkileşimin sağlanmadığı görülmektedir. Bununla birlikte, altyapı imkanlarının yetersiz olduğu bazı bölgelerde öğrencilerin internet üzerinden derslere katılımının olmaması, sınavlardaki uygulamalardaki zorluklar ve sitemlerdeki aksaklıklar nedeni ile sorunlar yaşandığı bilinmektedir.

Eğitim, insanları sadece bilgi ve nitelik açısından geliştirmeyi değil, ahlaki ve toplumsal sorumluluk açısından da örnek bir insan haline getirmeyi hedeflemektedir. Eğitim sistemi açısından gelişmiş ve önde olan ülkelere bakıldığında, ilkokuldan başlayan ve çocukların toplumsal normlara ve de kültürel değerlere saygılı, ülke ve insan sevgisi olan bireyler olarak yetiştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Ekonomik ba-

kımdan yetersiz düzeyde olan ailelere de eğitimin ücretsiz sağlandığı nitelikli eğitimler sunulduğu bilinmektedir. Eğitim konusunda altyapı imkanlarının geliştirildiği ve çağa uygun yenilemeler ile sürdürülebilir eğitim sisteminin oluşturulmaya çalışıldığı bir sitem kurmayı hedeflemektedirler. Bu durum az gelişmiş ya da gelişmiş ülkelerde yetersiz düzeyde olduğundan, eğitim konusunda adaletli bir dağılımın olmadığı aşikardır. Bu nedenle, okula başlanıldığı ilk yıllardan üniversite eğitimine kadar toplumdaki her bireye eğitimde fırsat eşitliği yaratacak bir sistemin kurulması gerekmektedir. Gerek ülke ekonomileri gerekse eğitim sistemindeki anlayışlardaki yanlışlar ya da aksaklıklar nedeni ile eğitim konusunda sorunlar bulunmaktadır. Bu durumun değişmesi ise yine etkili ve nitelikli eğitim sisteminin ülke geneline yayılması ile çözüme kavuşturulacaktır.

Turizm Eğitimi Kavramı

Sektörün beklenti ve isteklerine uygun olarak hazırlanan eğitim programları ve materyalleri turizm eğitiminin temelini oluşturmaktadır. Turizm eğitimi, "eğitimlerini turizm sektörüne uygun olarak veren, turizme konu olan tüm derslerin ele alındığı ve bu bilgilere öğrencilere aktararak, kalifiye öğrenciler yetiştirmeyi amaçlayan eğitim sistemi" olarak ifade edilmektedir (Mısırlı, 2002: 41). Turizmde rekabet şartlarının yoğun olması nedeni ile nitelikli personelin önemi büyüktür. Her bir personel işletmenin hizmet kalitesinin arttırılmasında önemli bir etkiye sahip olduğu için etkin bir şekilde eğitim alması gerekmektedir. Turizm alanında verilen bu eğitimlerin, sosyal olarak iletişimi açık, yetenekli ve turizm sektörünün arzu ettiği iş koşullarına uyum sağlayacak şekilde öğrencilere sağlanması gerekmektedir (Akyurt, 2019: 762).

Eğitim kurumlarının ya da ülkelerin turizm eğitimlerinde tek bir sistem üzerinde anlaşması ve uygulaması mümkün olmamaktadır. Ülke coğrafyalarında çok çeşitli turizm destinasyonlarının olması ve çok farklı turist tiplerine hizmet sunumunun yapılması nedeni ile personellerin niteliklerinin çeşitlilik içinde bulunması gerekmektedir. Dolayısıyla, turizm eğitimleri verilirken, destinasyona ve turistlerin özelliklerine göre eğitimlerin verilmesi uygun olmaktadır (Dias Daniel vd., 2017: 67). Örneğin, Türkiye'de Akdeniz Bölgesine gelen turist profiline bakıldığında Alman ve Rus turistlerin yoğun olduğu görülürken, Doğu Karadeniz Bölgesinde Arap ülkelerinden gelen turistlerin daha yoğun olduğu bilinmektedir. Bu durumda, Akdeniz Bölgesinde turizm eğitimi veren üniversitelerin Almanca ve Rusça derslerini öğrencilerine öğretmeleri daha faydalı olacakken, Doğu Karadeniz'de turizm eğitimi veren üni-

versitelerin öğrencilerine Arapça ve İngilizce gibi yabancı derslerini vermesi, öğrencilerin istihdam olanaklarına daha önemli katkı sağlayacaktır. Bununla birlikte, turizm eğitimlerinin kendi içinde farklı departmanlara yönelik olarak yapılma durumu söz konusudur. Gastronomi, kat hizmetleri, restoran ve ön büro gibi farklı otel departmanlarına yönelik olarak verilen eğitimlerin yanı sıra, seyahat acenteleri için rehberlik ve acente programları konularında da eğitimler verilmektedir. Bu nedenle, turizm destinasyonun niteliği ve sektörün beklentilerine yönelik eğitimler değişiklikler göstermektedir.

Turizm eğitimleri sadece istihdam amaçlı değil, ekonomik ve sosyal anlamda da önemli eğitimler olarak görülmektedir. Sektörün istediği teknik bilgilerin yanında, turistlerle sosyal iletişimi sağlayacak nitelikte eğitimlerde verilmektedir. Turizm eğitimleri sadece eğitim olarak görülmemeli, yurt dışından ülkeleri ziyaret eden milyonlarca insanın, ülke imajı hakkındaki fikirlerini değiştirebilecek hem ekonomik hem de sosyal katkılarda bulunması muhtemel eğitimler olarak bilinmelidir. İstihdama olan katkısı ile önemli bir ekonomik araç, ülkelerin olumlu imajının sağlanmasında da ciddi bir sosyal görevi olan eğitimlerdir. Sürdürülebilir ekonomik ve sosyal katkıları ile turizm eğitimlerinin ciddi bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Eğitimlerin niteliğinin arttırılması ile öğrencilerin geleceğe dair beklentilerinin de olumlu olacağı çok işleve sahip bir sektördür (Airey vd, 2014: 145).

Turizm eğitimlerinin genel amacı, sektörün ihtiyaçlarına uygun temel bilgileri alan, uygulama eğitimleri ile nitelikleri gelişmiş, sosyal olarak girişken, topluma ve çevreye karşı duyarlı, sorumluluk sahibi öğrencilerin yetiştirilmesidir. Turizm sektörü içerisinde hem ürün hem de hizmet sunumu yapılması nedeni ile turizm eğitimlerinde insan faktörü ön plana çıkmaktadır. Eğitimlerde öğrencilerin teknik bilgi ile birlikte sosyal davranışa yönelik olarak derslerin verilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, turizm sektöründe kullanılan terminolojileri öğrenmeleri, takım çalışmasına yatkın, sorun yaratan değil sorun çözen bireyler haline gelmeleri beklenmektedir (Atay ve Yıldırım, 2008: 395).

Turizm eğitimlerinin birçok amacının olduğu muhakkaktır. Özellikle ülkemizde turizme bakış açısı maalesef çok olumlu olmasa da son yıllarda yapılan eğitimler ve sektörün istihdama katkısının ortaya çıkması ile turizme karşı olan olumsuz imaj genel olarak azalmıştır. Turizm alanında yapılan eğitimlerin ülkesel ve bölgesel olarak farklı amaçlara sahip olduğu görülmektedir. Ancak, temel amaçlar her zaman turizm sektörüne nitelikli personel sağlamak ve öğrencilere istihdam olanağı

sağlamak olarak ifade edilebilir. Bununla birlikte, turizm sektörünün amaç ve hedeflerine ulaşılmasında eğitimli ve nitelikli personelin birinci etken olacağı kuşkusuzdur.

Turizm eğitiminin temel amacının belirtildiği yukarıdaki açıklamalar ile birlikte, genel olarak turizm eğitimlerinin genel hedefleri aşağıdaki maddelerde özetlenmektedir (Hacıoğlu, Kaşlı, Şahin ve Tetik, 2008: 15):

- Turizm sektörünü tanıtan ve işlevlerini anlatan teorik ve de uygulamaları dersler vermek,
- Öğrencilerin turizm sektörünün öneminin ve nasıl bir sektör olduğunu anlamalarını sağlamak,
- Bir meslek olarak seçecekleri turizmin, mesleki açıdan değerine yönelik bilgi ve beceriler kazandırmak,
- Mesleki açıdan yapacakları işin sadece yalın bir iş olmadığını, ülke ve işletmenin imajını temsil edecekleri algısını zihinlerine yerleştirmek,
- Turizm sektörünün genel kalifiye personel ihtiyacını karşılamak,
- Mevcut duruma yönelik değil, geleceğe yönelik olarak topluma faydalı bireyler yetiştirilmesini sağlamak,
- Tüm sektörü kapsayan ve kalitenin artmasını sağlayacak eğitimler vermek,
- Turizme karşı halkın olumsuz algısını kırarak, turizmin önemini halkın anlamasına yönelik eğitimler vermek,
- Turizme karşı genel olarak ilginin artmasını ve turizme katılımı sağlamak.

Turizmde verilen eğitimlerin neden gerekli olduğuna dair bilgiler aşağıda verilmektedir (Ünlüönen ve Boylu, 2005: 25):

- Turistik işletmelerde bir personel tüm işletmenin imajına ve hizmet kalitesine etki etmektedir. Bu nedenle, kalifiye ve nitelikli personel ihtiyacı önemlidir. Hizmet kalitesi ve imaj sektör içerisinde rekabet avantajı sağlamada önemli unsurlardır. Turistik talebin artması ve sürdürülebilir olması için iyi eğitim almış personele ihtiyaç duyulmaktadır. Rekabet şartlarının ağır olduğu turizm sektöründe personelin eğitimli olması ile tekrar eğitim verme ve zaman kaybı yaşanmayacaktır.

- Turizm ürünlerin sunumu ile hizmetin önem kazandığı bir sektörüdür. Bu nedenle, hizmet sunumunu yapacak olan personelin, sektördeki iş uyumu önem arz etmektedir. Eğitimi nitelikli olan bir personelin turistlere gösterdiği ilgi, alaka ve hizmet sunumu turistik işletmeler için avantaj sağlamaktadır. Eğitimi yetersiz olan personeller soruna yol açmakta ve bu sorunların düzeltilmesi hem zaman hem maddi kayıplara yol açmaktadır.

- Takım çalışmasına uyumlu, sektörün ortamlarını bilen ve işletme amaçlarına sadık olan personellere ihtiyaç vardır. İyi eğitim almış personeller, işletme hedeflerine odaklanmakta, terfi ve yükselme amacı ile çalışmaktadır. Hem işletmeye bağlılık hem de yükselme arzusu ile çalışmaları bakımından eğitimli olan personelin, daha iyi iş uyumu olduğu görülmektedir.

Ülkemizde turizm eğitimleri, lise düzeyinde başlayıp doktora aşamasına kadar devem eden bir sürece sahiptir. Özel ve kamu kurumları ile turizm alanında Milli Eğitim Bakanlığına bağlı kurumlar, üniversiteler, dernek ve vakıflar gibi birçok eğitim veren kurum bulunmaktadır. Bu kurumlarda verilen mesleki eğitimler, turizm sektörünün ihtiyacı olan eğitimleri vermeye çalışmaktadır. Bu kapsamda verilen mesleki eğitimler ve eğitim süreçleri uzun bir süreçtir. Ancak, bu eğitimlerde staj ile öğrencilerin sektörden kopmamalarını ve tecrübe kazanmalarını hedefleyen sistemler kullanmaktadır. Aşağıdaki Şekil-1'de turizm eğitimi süreci ve sektörde çalışan personel durumu gösterilmeye çalışılmaktadır.

Şekil 1. Turizm Eğitimi Aşamaları

Kaynak: Gürdal, (2002:393).

Ancak, Şekil-1'de ifade edilen sistemin Türkiye içinde geçerliliği çok fazla olmamaktadır. Ülkemizde üst yöneticiler lise eğitimli ve yıllardır sektörde her departmanda çalışan insanlar içerisinden olabileceği gibi hiç turizm eğitimi almamış olan ancak sektörde yıllardır çalışan insanlar içerisinden de olabilmektedir. Bununla birlikte, dört yıllık turizm lisans mezunu olan bir öğrencinin hemen bir turizm işletmesinde yönetici olma ihtimali de çok düşüktür. Turizm sektörünün emek-yoğun bir sektör olması nedeni ile iş tecrübesi ile birlikte kişisel yeterlilik düzeylerinin de yüksek olması gerekmektedir. İki veya dört yıllık

bir üniversite öğrencisinin turizm işletmesinde yönetici olma ihtimali ancak o turizm işletmesinin kendilerine ait olması ile mümkün olmaktadır. Bunun dışında, yabancı dil seviyesi çok iyi durumda olan ve iş tecrübesine sahip bir üniversite öğrencisinin bile turizm işletmelerinde ancak alt yönetim içerisinde yer bulacağı aşikardır. Ülkemizde ne kadar nitelikli turizm eğitimi verilirse verilsin, mezuniyetleri sonrasında turizm işletmelerinde yönetici olma ihtimalleri çok düşüktür. Örneğin, son yıllarda artan bir şekilde üniversitelerde verilen gastronomi eğitimlerini alan öğrencilerin, çok iyi niteliklere sahip olsalar da marka bir otelin baş aşçısı olma ihtimali yoktur. Marka otelde en fazla ikinci veya üçüncü aşçı olarak işe başlamaları yüksek bir ihtimaldir. Aynı şekilde iki ya da üç yabancı dili akıcı şekilde konuşan ve anlayan bir turizm mezunun marka bir otelde ön büro müdürü olma ihtimali azdır. Otelde ön büro da görev alarak işe başlama ihtimali daha yüksek olacaktır. Ayrıca, turizm alanında eğitim alan bir öğrencinin mezuniyeti sonrası acente sahibi olması tamamen maddiyat ve çevresinin niteliği ile ilişkilidir. Ülkemizde birçok seyahat acentesi sahibinin ya da otel sahibinin turizm eğitimi almadığı gerçeği söz konusudur. Bununla birlikte, sektörde uzun yıllar çalışan ama turizm eğitimi almayan insanların alt ya da üst kademelerde yönetici olduğu bilinmektedir. Bu durum, turizm sektörünün kendine özgü yapısından kaynaklanmaktadır.

Turizm eğitimi alan öğrencilerin, sektördeki eğitim durumuna yönelik olarak bu bilgilerden dolayı geleceğe dair umutsuzluklar ve güvensizlikler ortaya çıkarmaktadır. Turizm eğitimlerinde aldıkları bilgilerin ve becerilerin sektörde yeterli olmadığına ve geleceklerine dair plan yapamadıklarına dair çalışmalar mevcuttur. Turizm sektöründe yaşanan liyakat durumları, ağır çalışma saatleri ve maddi tatminsizlikler gibi durumlardan dolayı öğrencilerin turizm alanında çalışmaktan uzaklaştıkları bilinmektedir. Turizm eğitimini nitelikli olarak almış üniversite ve lise öğrencilerinin, staj ve çalışma durumlarından sonra önemli bir orandaki kısmının turizm sektöründe çalışmak istemediğine ilişkin sorunlar bulunmaktadır. Böylece, nitelikli olan öğrencilerin sektörden uzaklaşarak farklı sektörlerde çalıştığı, bu durumunda sektördeki personel durumuna etki ettiği görülmektedir (Sevimli Deniz ve Çelik, 2018: 208).

Ülkesel veya bölgesel çapta ülkemizde turizm eğitimlerinin genel sorunları bulunmaktadır. Bu sorunları kısaca aşağıdaki maddeler ile özetlemek mümkündür:

- Yabancı dil bilgisinin yetersiz düzeyde verilmesi,
- Öğrencilerin yabancı dil konusunda olumsuz tutumları,

- Turizm sektörünün önemli bir kısmının, turizm eğitim kurumlarını sadece bir stajyer kurumu olarak görmesi,
- Halkın turizm sektöründe çalışma konusuna bakış açısının olumsuz olması,
- Eğitimler sırasında sektörel tecrübenin eksik kalması,
- Bazı eğitim kurumlarda farklı departmanlarda eğitici personel eksikliği,
- Eğitim kurumlarında teknik altyapı eksiklikleri,
- Ders içeriklerinin sektörel beklenti ve isteklerden uzak olması ve de güncellenmemesi,
- Turistik işletmelerde yeterli oranda turizm eğitimi personeli alımına yönelik kanunların olmaması,
- Turizmin ülke genelinde mevsimsellik özelliğinden kurtulamamış olması,
- Turizm sektörü ile eğitim kurumları arasında işbirliği eksikliği,
- Turizm eğitimlerinde hizmet kalitesi konusunda sektörün istediği nitelikte eğitimler verilmemesi.

Turizm eğitimleri, genel olarak turizm sektörünün beklentilerine yönelik olarak hazırlanmış olsa da, sürekli olarak değişen turist istek ve ihtiyaçlarına göre şekillenen sektörel beklentiler nedeni ile turizm eğitim süreçlerinin de güncellenmesi gerekmektedir. Turizmin sadece yurt içinde değil, uluslararası alanda da rekabet ettiği gerçeği söz konusudur. Bu nedenle, turizm eğitimlerinin hem ulusal hem de uluslararası gelişmeleri ve değişimleri takip ederek, yenilenmesi ihtiyacı bulunmaktadır. Bu durum sadece ders programlarının, alt yapı imkanlarının ve eğitim sürecini kapsamamakta, eğitim veren öğretim elemanlarının da kendilerini çağın gerektirdiği bilgi ve birikim ile donatmalarını zorunlu kılmaktadır. Turizm eğitimlerinin niteliğinin artması ile sektöre olan katkısı sağlanarak hem ekonomik hem de sosyal anlamda ülkeye katkısı artacaktır. Bu durumun sağlanabilmesi de turizm eğitimi veren birimlerin, turizm sektörünün ve ulusal yöneticilerin işbirliği içerisinde planlamalar yapması ile mümkün olacaktır.

Üniversitelerde Turizm Eğitiminin Durumu

Türkiye'de turizm alanında eğitim veren birim sayısı oldukça fazladır. Turizm işletmeciliği, turizm rehberliği, turist rehberliği, otel işletmeciliği, seyahat hizmetleri, rekreasyon ve animasyon, gastronomi

ve mutfak sanatları adları altında farklı turizm eğitimleri verilmektedir. Turizmin genel yapısından gelen bu özellik nedeni ile turizm eğitimlerini çeşitlendirmek gerekmektedir. Ülkemizde üniversitelerdeki turizm eğitimleri Fakülte, Yüksekokul, Meslek Yüksekokulu ve Sosyal Bilimler Enstitüleri ile öğrencilere sunulmaktadır.

Önlisans turizm eğitimi, üniversitelere bağlı Meslek Yüksekokulları içinde ya da bizzat Turizm Meslek Yüksekokulu olarak iki yıl veya hazırlık sınıfları ile üç yıl eğitim veren kurumlardır. Uygulama dersleri, iş başında eğitim ve stajlar ile bu eğitimler desteklenmektedir. Günümüzde bazı eğitim kurumları 3+1 sistemi ile bu eğitimleri birer dönem sektörde çalışma şeklinde gerçekleştirmektedir.

Lisans eğitimleri, üniversitelere bağlı Turizm Fakültelerinde, İşletme Fakülteleri içinde, İktisadi ve İdari Bilimler Fakülteleri bünyesinde, Turizm Yüksekokulu olarak ya da Uygulamalı Bilimler Yüksekokulları içinde dört yıllık eğitimler ile vermektedir. Bazı bölümlerde ya da fakültelerde hazırlık sınıfları bulunmaktadır. İngilizce ve Türkçe olarak eğitimler yürütülmektedir.

Yüksek Lisans eğitimleri, üniversitelerde Sosyal Bilimler Enstitüsü altında bulunan iki yıl eğitim süresi olan ve alt turizm dallarında uzmanlaşmak ve kariyer yapmak isteyenler için kurulmuştur. Turizm işletmeciliği, Rekreasyon ve Animasyon, Gastronomi, Ekoturizm Rehberliği ve Seyahat alanlarında sunulan programlardır. Bir yıl teorik dersler ve bir yıl tez hazırlama şeklinde olabileceği gibi tezsiz olarak da öğrenciler katılım sağlayabilmektedir. Günümüzde bazı üniversiteler dil şartı ararken, bazı üniversiteler dil şartı olmaksızın öğrenci almaktadır.

Doktora eğitimleri, en az üç yıl olmak üzere, bir yıl teorik dersler sonrasında doktora yeterlilik aşamasının geçilmesi ile doktora tezi hazırlanması ve doktora savunması aşaması ile sona eren eğitimdir. Farklı turizm alanlarında yapılmaktadır. Günümüzde dil barajı olarak en az 55 alınması ile doktora tezine başlanılması söz konusudur. Tezin başarılı ile savunulması ile "Doktor" ünvanı alınmaktadır. Turizm alanında Dr. Ünvanı verilmektedir.

Turizm eğitimlerinin çeşitliliği, turizm alanında kalifiye personele ihtiyacın sonucunda ortaya çıkmış olan bir süreçtir. Günümüz turizm eğitimine yapılan yatırımlar düşünüldüğünde, turizm eğitimine ve turizm sektörüne ne kadar önem verildiği açıkça anlaşılabilmektedir. Turizm sektörünün hızlı bir şekilde gelişmesi sonucunda, turizm eğitimleri çeşitlendirilmiş ve Türkiye'deki birçok üniversitede turizm ile ilgili üniversite kurumları açılmıştır.

Üniversitelerin hemen hemen hepsinde turizm eğitimi ile ilgili bir bölüm mevcuttur. Bu durumun daha iyi anlaşılması amacı ile üniversitelerde bulunan turizm fakülteleri Tablo1'de gösterilmektedir.

Tablo-1: Türkiye'deki Turizm Fakülteleri Durumu Tablosu

ADIYAMAN ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) AKSARAY ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) ALANYA ALAADDİN KEYKUBAT ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) ANADOLU ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) ANTALYA BİLİM ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) DOĞU AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ (Reha Midilli Foça Turizm Fakültesi) EGE ÜNİVERSİTESİ (Çeşme Turizm Fakültesi) ERCİYES ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) GİRESUN ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) HİTİT ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) IĞDIR ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi)	ISPARTA UYGULAMALI BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) İSKENDERUN TEKNİK ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ (İngilizce) (Turizm Fakültesi) KAFKAS ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) KARABÜK ÜNİVERSİTESİ (Safranbolu Turizm Fakültesi) KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) MUĞLA SITKI KOCAMAN ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) ORDU ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) SAKARYA UYGULAMALI BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) SELÇUK ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ (Turizm Fakültesi) ZONDULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ (Karadeniz Ereğli Turizm Fakültesi)

Yüksek Öğretim Kuruluna bağlı olarak toplam 207 adet özel ve kamu üniversitesi olduğu belirtilmektedir (YÖK, 2021). Yüksek öğretim kurulu verilerinde yer alan her bir üniversitenin web sitesi tek tek araştırılarak elde edilen Tablo-1'deki verilere göre, ülkemizde doğrudan turizm fakültesi adı altında 46 adet fakülte bulunmaktadır. Bu fakültelerin çoğunluğu aktif olarak eğitimlerine devam etmektedir ancak, bir kısmı da kadro yapılanması veya altyapı eksiklikleri nedeni ile öğrenci alımına açılmamıştır. Bununla birlikte, 4 yıllık lisans eğitimi veren turizm ile ilgili İşletme Fakültelerinde, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültelerinde, Yüksekokul olarak veya Uygulamalı Bilimler Yüksekokulları içerisinde 19 adet bölüm bulunduğu tespit edilmiştir. Sonuç olarak, Yüksek Öğretim Kurumuna bağlı üniversitelerde turizm lisans eğitimi veren toplam 65 adet yüksek eğitim kurumu bulunmaktadır. Bu sayının da ülkemiz için fazlası ile yeterli olduğu bir gerçektir. Ayrıca, yine tüm üniversitelerin web siteleri tek tek incelenerek elde edilen verilere göre, ülkemizde Meslek Yüksekokullarında turizm eğitimi veren 212 adet bölüm veya program tespit edilmiştir. Genel olarak turizm alanında eğitim kurumları Tablo-2'de gösterilmektedir.

Tablo-2: Yüksek Öğretime Bağlı Turizm Eğitimi Kurum Durumu

Yüksek Öğretim Kurumunun Adı	Turizm Eğitimi Veren Kurum Sayısı
Fakülte (Lisans)	46
Yüksekokul/İİBF/İşletme Fakültesi/ Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu (Lisans)	19
Meslek Yüksekokulu (Önlisans)	212
Toplam	277

Tablo-2'de görüleceği üzere, Türkiye'de Yüksek Öğretim Kuruluna bağlı olarak Şubat 2021 itibari ile toplam 277 adet lisans ve önlisans eğitimi veren üniversite kurumu vardır. Bu veriler tüm üniversitelerin web siteleri tek tek incelenerek elde edilmiştir. Burada temel sorun, bu kadar üniversite kurumunda eğitim gören öğrencilerin istihdam edilme durumu olacaktır. Ayrıca, öğretim elemanı yetersizliği nedeni ile halen aktif olarak öğrenci alamayan bölümler bulunmaktadır. Turizm eğitiminin niteliği ve sektörün beklentilerini giderecek kalifiye personel yetiştirilmesi ise diğer bir tartışma konusudur. Bu kadar çok olan turizm eğitim kurumlarında yeterli dil laboratuvarlarının durumu, mesleki yabancı

dil eğitimi verecek öğretim elemanı eksikliği, teknik altyapı ve fiziksel imkanların durumu gibi birçok sorunun varlığını da göz ardı etmemek gerekmektedir. Turizm eğitimlerinin niteliği doğrudan öğrencilerin istihdam edilmelerinde ve sektörün eğitimden beklentileri üzerinde etkili olmaktadır. Herhangi bir ile ya da ilçeye fakülte veya meslek yüksekokulu açmak, istihdama katkıda bulunacak gibi görünse de altyapı, fiziksel şartlar, öğretim elemanı eksikliği ve teknik yetersizlikler gibi durumlar nedeni ile öğrencilerin yetersiz eğitim almalarına ve de sektörde arzu ettikleri şekilde işe girmelerine engel olacaktır. Bu durumda önemli olan tüm imkanlar sağlandıktan sonra il veya ilçelere turizm eğitimi veren kurumlar açmaktır. Ancak, maalesef günümüzde önce bölümler ya da kurumlar açılmakta ve daha sonra planlamalar yapılıp, eksiklikler tamamlanmaya çalışılmaktadır. Bu da öğrencilerin eğitimlerinde eksikliklere yol açmaktadır.

Ayrıca, turizm eğitimlerinde mesleki eğitimi verecek olan öğretim elemanı eksikliği nedeni ile eğitimde kalite sorunları ortaya çıkmaktadır. Turizm sektörüne uygun mesleki derslerin bölgelere ve coğrafi yapıya göre nitelikli şekilde verilmesi gerekmektedir. Lisans ve önlisans eğitimlerinde sektörün eğitim maliyetlerini azaltacak programların ve derslerin verilmemesi durumunda eğitimin niteliğinde azalma yaşanacaktır (Aksu ve Bucak, 2012: 16). Bununla birlikte, turizm kurumları ile sektör arasındaki işbirliğinin bazı bölgelerde yetersiz olması, öğrencilerin yasal hakları ve istihdam imkanlarında sorunlara yol açmaktadır (Türkeri, 2014: 6). Üniversitelerdeki turizm eğitimi içerisindeki eksiklikler nedeni ile tam donanımlı öğrencilerin yetiştirilmemesi ile öğrencilerin geleceklerine ilişkin kaygısı artmakta ve dolayısıyla mezun olduktan sonra başka iş kollarına yönelmektedirler (Kozak, 2009: 9).

Turizm eğitimine dair belirtilen bu sorunlar halen günümüz şartlarında da devam etmektedir. Örneğin, gastronomi bölümüne turizm işletmeciliği alanında uzman olan akademik personelin atanması, gastronomi eğitimi veren kurumların mutfaklarının yetersizliği, rehberlik bölümlerinde yetersiz seviyede öğretim elamanı olması ve seyahat acenteciliği programlarında en yaygın olan bilgisayar programlarının öğretilememesi gibi sorunlar günümüzde de devam etmektedir. Öğretim elemanlarının atanmasında liyakat, yabancı dil eğitiminin yetersizliği, mesleki eğitimde altyapı eksikliği ve sektörün kullandığı bilgisayar programlarının öğretilememesi gibi durumlar öğrencilerin donanımını ve de eğitimin niteliğini olumsuz olarak etkilemektedir.

Yukarıdaki verilerden de görüleceği üzere, turizm alanında üniversite düzeyinde ülkemiz tarafından ciddi yatırımlar yapılmıştır. Bu yatırımların istihdama ve ekonomiye olan katkısının artması için eğitimlerin niteliğinin ve kalitesinin geliştirilmesi gerekmektedir. Mevcut sorunlara ilişkin çözümlerin ortaya konulması ve gelecekte bu eksikliklerin giderilmesi amacı ile çalışmalar yapılması gerekmektedir. Tüm üniversite turizm yöneticileri, turizm sektörü temsilcileri, Milli Eğitim Bakanlığı ve turizm yöneticileri ve turizm ile ilgili özel kuruluşlar ile birlikte yeni planlamalar gereklidir. Bu kapsamda, yüksek öğretimde turizm eğitiminin sorunlarına ilişkin bazı araştırmacıların ortaya koyduğu temel sorunlar aşağıda maddeler halinde sıralanmaktadır (İlkin ve Dinçer, 1991; Timur, 1992; Avcıkurt ve Karaman, 2002; Gürdal, 2002; Kozak, 2009; İlban ve Köstekli, 2012; Gürdoğan ve Atabey, 2012):

- Bilgisayar destekli eğitimde yetersizlikler,
- Sektörün kullandığı programları uygulama eksiklikleri,
- Yabancı dile eğitimi sorunları,
- Nitelikli eğitim personeli eksikliği,
- Turizm rehberliği eğitimlerinde yetersizlikler,
- Staj sürelerinin kısalığı,
- Stajların yerinde denetlenememesi,
- Uzun eğitim dönemleri,
- Yasal olarak eğitim ve sektör arasındaki kontrol eksiklikleri,
- Eğitimde kullanılan teknik malzeme eksikliği,
- Eğitim kurumları ve sektör arasında işbirliğinin yetersizliği,
- Öğrenci kontenjanlarının fazla olması,
- Eğitimde uygulama alanı sorunu,
- Ders programlarının eksiklikleri,
- Eğitim kurumlarının turizm sezonu bitmeden açılması,
- Eğitim kurumlarının turizm sezonu başladıktan sonra kapanması,
- Öğrencilerin turizm eğitimini tercihinde sorunlar,
- Gereksiz olarak açılan turizm eğitimi kurumları,
- Üniversiteler arası işbirliğinin yetersiz olması,

- Turizm rehberliği konusunda yasal sorunlar,
- Üniversitelerin turizm eğitimi mevzuatlarının eksiklikleri.

Turizm sektörünün öncelikleri arasında olan nitelikli iş gücünün sağlanması, sektörde rekabet konusunda önemli bir avantaj unsurudur. Ürünlerin hatasız şekilde turistlere ulaştırılması, pazarlanması ve tatil sonrasındaki iletişim metotlarını uygulamak ancak nitelikli personeller ile mümkündür. Bu nedenle, turizmde çalışacak personelin işletme amaçlarına bağlı, sektörün işleyişini bilen, hizmet kalitesi anlayışına sahip ve sorumluluk sahibi olacak şekilde yetiştirilmesi önem arz etmektedir. Uluslararası pazarda rekabet etmek ve sürdürülebilir bir turizm anlayışı yerleştirmek için eğitimlerin niteliğinin kaliteli olması ve de kalifiye personel ile gerçekleşecektir (Unur ve Köşker, 2015: 45). Turizm eğitimlerinde yüksek öğretim düzeyinde belirtilen sorunlara yönelik üniversiteler ve eğitimcilerin çözümler aradıkları bilinmektedir. Çözüm yollarının başarılı olabilmesi için devlet desteği ile işbirliğinin sağlanması önem arz etmektedir. Öğrencilerin niteliklerinin eğitimleri sırasında arttırılması gerekmektedir. Mezun olduktan sonra öğrencilerin kendi niteliklerini arttırması hem öğrenciler hem de sektör açısından zaman ve maliyet konusunda olumsuz sonuçlar ortaya çıkaracaktır.

Bununla birlikte, turizm eğitimi konusunda yapılan araştırmalarda genel sorunun nitelikli personel olduğu ortaya çıkmıştır. Turizm alanında faaliyet gösteren çeşitli kurum ve kuruluşların verdiği eğitimler ile bu açık ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır. Turizm eğitimlerinde dikkat edilmesi gereken diğer bir husus ise sadece uygulama alanında eğitimlerin yeterli olmaması, öğrencilere sosyal ve iletişimi iyi birer insan olmalarını sağlayacak derslerin de verilmesinin gerekliliğidir. Çok farklı kapsama sahip eğitimlerin verilebilmesi de oldukça güç olmaktadır. Öğrencilere turizm anlayışını kazandırmak, sektörün yapısını anlatmak ve sosyal bir kültürel yapıya kavuşturma yoluyla, kalifiye personel ihtiyacı giderilebilecektir (Mısırlı, 2002: 42).

Turizm Eğitimi ve Turizm Sektörü İlişkisi

Turizm sektörünün dünya genelinde gelişimi ve ekonomiden aldığı payların artması ile birlikte, turizm eğitimlerinin de önemi artmıştır. Turizm sektörünün birçok departmandan oluşması nedeni ile karmaşık bir yapısı söz konusudur. Eğlence, animasyon, rekreasyon, ulaşım, konaklama, restoran hizmetleri, ön büro ve iletişim gibi birçok farklı unsurları bir arada bulundurmaktadır. Bu nedenle, turizm eğitimleri de turizm sektörünün şartlarına uygun olarak çeşitlilik kazanmıştır. İşlet-

melerin rekabette avantaj sağlamaları ve hedeflerine ulaşmalarında bu nedenlerden dolayı nitelikli mesleki eğitimin önem kazandığı görülmektedir (Demirkol ve Pelit, 2002: 127).

Ekonomik açıdan turizm sektörünün vazgeçilmez sektörlerden biri olması nedeni ile nitelikli personelin yetiştirilmesi konusu da önem arz etmektedir. Teknolojik gelişmelere uyum sağlayan, turistlerin beklenti ve ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte eğitimlerin turizm sektörü için önemi oldukça büyüktür. Öğrencilerin eğitimlerinde güncel bilgisayar programlarının öğretilmesi, yeterli yabancı dil bilgisi ile donatılması, otel departmanlarında kullanılan cihazları ve mesleki teknikleri uygulamalı dersler ile almaları gerekmektedir. Bununla birlikte, iletişim yönünden turistler ile seviyeli ilişkiler geliştirebilecekleri iletişim yeteneklerine ilişkin teorik bilgiler, turizm eğitimleri ile öğrencilere kazandırılmalıdır. Turizm sektöründe değişen istek ve ihtiyaçlara yönelik olarak nitelikli eğitimler verilmesi, rekabet ve maliyetlerin azaltılması bakımından gereklidir. Sektörde çalışan işletmelerinin verimliliğinin artması ve öğrencilerin gelecek kaygılarının azalması ancak nitelikli ve de güncel turizm eğitimleri ile mümkün olacaktır (Aymankuy ve Aymankuy, 2013: 2; Akyurt, 2020: 57).

Turizm sektöründe istihdam edilen personelin geçmişteki durumu ele alındığında, turizm eğitimi almayan insanların rahatlıkla sektörde çalışabildiği ve sektör içinde terfi ve de yükseldiği görülmektedir. Sektörün birçok departmandan oluşması nedeni ile turizm eğitimi almayan insanlarında kısa kurum içi eğitimler ile turizm sektöründe çalıştığı bilinmektedir. Turizm eğitimlerinin yaygın olmadığı geçmiş yıllarda, insanların mevsimsel özelliğe uygun olarak kısa süreli ya da sürekli olarak turizm sektörüne istihdam edilmektedir. Bu durum, halen devam etmekle birlikte, yeni çıkarılan kanunlar ile gerek acentelerde gerekse otellerde zorunlu olarak turizm eğitimli personelin çalıştırılması söz konusudur. Turizm akademisyenlerinin ve turizm ile ilgili kurumların bu konuda çalışmalar yaptığı ve turizm eğitimli personelin çalıştırılması zorunluluğunu sayısal olarak arttırmak istediklerine yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Ülke içerisinde bu kadar çok turizm eğitimi veren kurum olduğu düşünüldüğünde, gelecekte turizm işletmelerinde turizm eğitimi almamış insanların turizmde çalışamayacak olması kuvvetli bir ihtimaldir. Sektörde iş bulmak isteyen insanların eğitimlerinin zaman alması ve maliyet açısından işletmelere önemli dezavantaj sağlaması nedeni ile turizm eğitiminin nitelikli olarak verilmesi daha da önem kazanmaktadır. Nitelikli turizm eğitimlerinin sadece üniversite ya da lise mezunu insanlardan oluşması gerekliliği oldukça açık bir durumdur. Kısa süre

zarfında bir turizm işletmesinin tüm personelinin turizm eğitimi almış olması mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle, turizm eğitimi yapan kurumları ile turizm sektörü yöneticilerinin geleceğe yönelik olarak planlamalar yapması gerekmektedir. Böylece, turizm eğitimi alan öğrencilerin mesleklerine olan güvensizliği ve gelecek kaygısı da ortadan kalkacaktır.

Turizm sektörünün beklentilerine cevap verecek eğitimler ile sadece yurt içinde değil uluslararası alanda da rekabet avantajı sağlanmaktadır. Mesleki derslerin niteliğinin arttırılması ve beklenilen düzeye ulaştırılması sadece eğitim kurumların değil, turizm sektörünün de görevleri arasındadır. Türkiye'deki turizm eğitimi yapılanması ve sektörel işbirliği yeni yeni düzenlendiği için bu konuda çalışmalarda çok az sayıdadır. Stajlar, sektörün etik ilkeleri ve mesleki eğitimlerin yeterliliği konularında çalışmalar yapılması gerekmektedir (Polat Üzümcü ve Alyakut, 2017: 808). Turizm eğitimlerinin özelliklerinin ortaya konulması ve yapıcı eleştiriler ile geliştirilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda, hem turizm yöneticilerinin hem de akademik eğitim veren insanların konu üzerinde çalışması ve işbirliği içinde olması önem arz etmektedir. Turizm eğitimleri, üniversite ve kamu yöneticileri ile işbirliği ile düzenlenmekte ancak turizm sektörü yöneticilerinin fikir ve düşünceleri tam olarak alınamamaktadır. Bu nedenle, her bir bölgedeki turizm yöneticileri ile ilişkilerin kurulması ve turizm eğitimi hakkındaki görüşleri alınmalıdır.

Bu kapsamda turizm sektörü yöneticileri ile yapılan mülakatlar sonucunda elde edilen veriler ışığında, turizm eğitiminden beklentilerini aşağıdaki maddeler ile özetlemek mümkündür:

- Uygulamalı turizm derslerinin daha fazla yer alması,
- İş başında eğitim yapılması,
- Sektördeki işletmeler ile üniversite turizm birimleri arasında işbirliği yapılarak, işletmelerde uygulama derslerinin yapılması,
- Turizm sektörü yöneticileri ile öğrencilerin daha sık bir araya getirilecek toplantılar düzenlenmesi,
- Teorik derslerin niteliğinin turizm sektörünün beklentileri doğrultusunda hazırlanması,
- Öğrencilere yeterli yabancı dil eğitiminin verilmesi,
- Yabancı dil eğitimlerinin bölgenin ihtiyacına uygun dillerde verilmesi,

- Öğrencilerin sektörün istediği iletişim yeteneklerine göre eğitilmesi,
- Turizm sektörünün genel yapısına dair eğitimler verilmesi,
- Temizlik, kılık kıyafet ve dış görünüş gibi fiziksel konularda bilgiler verilerek, işletmelerin misyonuna uygun olacak şekilde eğitimler verilmesi,
- Sosyal sorumluluk bilincine sahip öğrenciler yetiştirilmesi,
- Turizm sektörünün çalışma prensiplerinin öğretilmesi,
- Öğrencilerinin bilgi ve birikimlerini sadece aldıkları eğitimler ile yetinerek değil, farklı bilgileri kendilerine katarak, arttırmaları,
- Üniversite stajlarının ve iş başında eğitimlerinin yasal mevzuatının netleştirilmesi,
- Ders programlarının sektörün ihtiyaçlarına uygun olarak sürekli olarak güncel tutulması,
- Çalışma koşulları ve terfi gibi konuların ilk sınıflarda açıkça anlatılması,
- Takım çalışması, iş disiplini ve turizmdeki yoğun çalışma koşulları hakkında eğitimler verilmesi,
- Toplumsal duyarlılığa sahip öğrenciler yetiştirilmesi,
- Sadece işletme imajına değil, ülke imajına etki edecek insanlar olacaklarına yönelik olarak bilinçli öğrenciler yetiştirilmesi.

Yukarıdaki maddelerden de görüleceği üzere, turizm sektörü yöneticilerinin turizm eğitiminden beklentileri oldukça fazladır. Bu beklentiler, turizm sektörünün genel beklentileri olduğundan dolayı çok önemli bilgiler içermektedir. Sektörün eğitimlerden beklentilerin hepsinin aynı anda sağlanmasının mümkün olmaması muhtemeldir. Öğrencilerin üniversite düzeyinde turizm eğitimini hangi bilinç ile ne amaçla seçtikleri ve turizm eğitimi aldıklarını anlamak uzun zaman gerektirmektedir. Lisans düzeyinde turizm eğitim alan bir öğrencinin son sınıfa geldiğinde bile yaşamış olduğu iş tecrübesi ve stajları sonucunda karar değiştirdiği ve de farklı bir sektörde çalışmak istediği bilinmektedir. Bunun gibi ailesi tarafından sırf üniversite diploması olsun diyerek, daha rahat okuyacak olması düşünülerek, turizm eğitimi alan öğrencilerin varlığı da söz konusudur. Ayrıca, turizm eğitimini önlisans veya lisans düzeyinde tamamlayıp, daha sonra asker veya polis olmak isteyen öğrencilerin sayısının da az olmadığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bu nedenle,

nitelikli öğrenci yetiştirerek turizm sektörünün beklentilerine cevap verebilme konusunda yüksek öğretim kurumları da zorluklar çekmektedir. Öğrencilerin insan faktörü düşünülmesi, yanlış ve bilinçsiz tercihler ile üniversite eğitimlerinin devam etmesi, gelecek kaygısı, turizmin zor çalışma koşulları ve mevsimsellik özelliği gibi durumlar nedeni ile sektörde çalışmaktan vazgeçen oldukça fazla öğrenci olduğu bilinmektedir. Son yıllarda gastronomi ve rehberlik gibi alanlara talebin daha fazla olduğu ve de yüksek lisans ile doktora eğitimlerine yönelen öğrenci sayısının da arttığı görülmektedir. Bütün bu durumlar değerlendirildiğinde, turizm eğitimi bilincinin üniversite öncesinde öğrencilere kazandırılmasının önemli olduğu görülmektedir.

Günümüzde yaşanan pandemi süreci gibi durumlar nedeni ile turizm sektörü doğrudan etkilenmektedir. Turizm sektörünün birçok faktörden etkilenmesi, öğrencilerin turizme karşı bakış açılarını olumsuz olarak etkilemektedir. Bu durumun giderilmesi ne sadece turizm sektörü yöneticilerine ne de turizm ile ilgilenen kamu yöneticilerine göre değişmektedir. Sektörün mevsimsellik özelliği nedeni ile yaşadığı istihdam sorunlarına bugünkü yaşanılan pandemi gibi süreçler eklendiğinde turizm eğitimi alan öğrencilerin belirli alanlara daha çok yöneldiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Gastronomi, aşçılık ve rehberlik gibi alanların seyahat ve turizm işletmeciliği gibi bölümlere oranla tercih edildiği bilinmektedir. Bununla birlikte, turizm akademisyeni ve turizm alanında öğretmen olmak için çaba harcayan öğrenci sayısı da artmaktadır. Bu nedenle, turizm sektörü yöneticilerinin turizm eğitiminden beklentileri her ne kadar haklı da olsa, sektöründe nitelikli eğitim alan öğrencilere yönelik hem yasal olarak hem de çalışma koşulları ve iş güvenliği bakımından yenilikler yapması uygun olacaktır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Turizm sektörü ve akademik eğitim arasında günümüz koşullarında oldukça önemli bir ilişki söz konusudur. Geçmiş yıllarda turizm sektörü kendi personelini ve yöneticilerini turizm eğitimi olmaksızın yetiştirmekte olsa da, günümüz koşullarında nitelikli eğitim almış insanların hem işletmeler hem de turizm sektörü açısından önemli hale geldiği görülmektedir. Ülkemizde 207 adet üniversite içerisinde 22 adet turizm ile ilgili önlisans ve lisans programının olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, yüksek öğretim açısından turizme ne kadar fazla önem verildiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, turizm eğitiminin yüksek öğretim içerisinde sektörün beklentilerine yönelik program ve bölümler açmaya çalışması, turizme verilen önemin diğer bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Turizm eğitimi ile ilgili literatür taraması sonucunda, turizm sektörü ve turizm eğitimi arasındaki ilişkilerin genel olarak öğrenciler ile sektör ilişkileri, turizm eğitimlerinin niteliği ve akademik turizm eğitimi olmak üzere üç şekilde yoğun olarak çalışıldığı görülmektedir. Öğrencilerin sektöre karşı tutum ve algıları ile gelecek kaygılarını içeren çalışmaların daha fazla olduğu, sektöre olan güven ve sektörün çalışma koşullarına öğrencilerin bakış açıları hakkında çalışmalar yapıldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, eğitimde akademik kadro yapısı ve eğitimlerin niteliği hakkında da çalışmalar mevcuttur. Turizm eğitimcilerinin ve sektör yöneticilerinin görüşlerini ortaya koymakta olan çalışmalar da belirlenmiştir. Özellikle üniversite ve turizm sektörü ilişkisine yer veren çalışmalarda öğrenci odaklı çalışmaların yoğun olması nedeni ile turizm sektörünün beklentilerinin güncel olarak belirtildiği çalışmalarda eksiklikler olduğu görülmektedir. Ancak, sektör ile akademisyenler arasında özellikle pandemi sürecinde internet üzerinden çok sayıda toplantı ve söyleşi yapıldığı da belirlenmiştir. Bu toplantı ve söyleşilerin öğrencilere yansımaları ile akademik turizm eğitimi ve sektörel bağın daha iyi şekilde oluşacağı beklenmektedir.

Turizm eğitimlerinin üniversite düzeyinde sektörün ihtiyaçlarına göre dizayn edilmeye çalışılmasına rağmen, yetersiz altyapı imkanları, öğretim elemanı sayılarında eksiklikler ve mesleki eğitim programlarının yenilenmemesi gibi sorunlar olduğu görülmektedir. Bu eksiklikler ve yetersizlikler, turizm eğitimlerinin nitelik açısından zayıf olarak oluşmasına neden olmaktadır. Özellikle yabancı dil bilgisinin birçok üniversitede yetersiz düzeyde verilmesi nedeni ile öğrencilerin donanım olarak zayıf kalması söz konusudur. Turizm eğitimlerinin yetersizlikleri sektöre doğrudan maliyetler açısından etki ettiği gibi diğer sektörlere öğrencilerin yönelmelerine ve turizm eğitimi almamış olan insanların sektörde çalışmasına neden olmaktadır. Turizm eğitimi alan öğrencilerin diğer sektörlere yönelmesi, sektörün personellerini kendileri eğitime durumunu ortaya çıkarmaktadır. Turizm eğitimi almış olsun ya da olmasın, turizm sektörü yöneticileri yeni personellerine tekrar eğitim vermek zorunda kalmaktadır.

Üniversitelerdeki turizm eğitimlerinin sektörün değişim içinde olan turistik ihtiyaç ve beklentilerine uygun olarak şekillendirilmesi gerekmektedir. Turizm eğitiminin niteliğinin arttırılması için öncelikle nitelikli eğitim personelinin üniversitelerde kadrolaştırılması gerekmektedir. Nitelikli öğretim elemanları ile öğrencilere turizm bilinci daha kolay kazandırılacaktır. Bununla birlikte, ders materyalleri ve fiziksel imkanlar sürekli olarak geliştirilerek, sektörün beklenti ve ihtiyaçlarına

uygun ders programları düzenlenmelidir. Turizm eğitimini bilinçli veya bilinçsiz şekilde tercih eden öğrencilere turizm sektörü hakkında detaylı bilgiler verilmeli, uygulama derslerin sayısı arttırılmalı, bölgelerin turist özelliklerine ve turistik destinasyonların niteliğine uygun ders planlamaları yapılmalıdır. Turizm eğitimlerin sektör üzerinde daha olumlu bir etki sağlaması için üniversiteler arası turizm eğitimi konusunda bilgi paylaşımı yapılarak, turizm ile ilişkili tüm kurum veya kuruluşlardan eğitimlerden beklentiler üzerine çalışmalar yapılması uygun olacaktır. Unutulmaması gereken, turizm sektörünün hem ekonomik hem de sosyal olarak ülkeye katkısının çok fazla olması, diğer ülkelere karşı rekabet avantajı sağlamak ve turistik talebi sürdürülebilir hale getirmek için kaliteli ve nitelikli turizm hizmeti sunmak gerekliliğidir. Bu durumun sağlanabilmesi içinde etkin turizm eğitimleri ile bilinçli ve sorumluluk sahibi öğrenciler yetiştirmek, en büyük hedef olmalıdır.

KAYNAKÇA

Airey, D., Tribe, J., Benckendorff, P. and Xiao, H. (2014). The managerial gaze: The long tail of tourism education and research. *Journal of Travel Research*, 54(2): 139-151.

Aksu, M. ve Bucak, T. (2012). Mesleki turizm eğitimi. *Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(2):7-18.

Akyurt, H. (2019). Turizm lisans öğrencilerinin kelime ilişkilendirme testi yöntemi ile turizm eğitimi algılamalarının ölçülmesi: Giresun Üniversitesi örneği. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(3): 759-774.

Akyurt, H. (2020). Yabancı Öğrencilerin Turizm Eğitimi Algılarının ve Sorunlarının Belirlenmesi: Giresun Üniversitesi Üzerine Bir Araştırma. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (6): 54-67. DOI: 10.21733/ibad.644482.

Atay, L. ve Yıldırım, H. (2008). Lisans düzeyinde turizm eğitimi alan öğrencilerin profili ve tercihlerine yönelik bir araştırma. *IV. Lisansüstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresi*, ss.394-408, 23-27 Nisan, Belek-Antalya.

Avcıkurt, C. ve Karaman, S. (2002). Lisans eğitimi veren turizm okullarının ders programları karşılaştırması. Turizm Bakanlığı Turizm Eğitimi Genel Müdürlüğü, *Turizm Eğitimi Konferans-Workshop*, 11-13 Aralık, ss: 53-65, Ankara.

Aymankuy, Y. ve Aymankuy, Ş. (2013). Turizm işletmeciliği eğitimi alan öğrencilerin turizm sektöründeki istihdamla ilgili görüşleri ve sektördeki kariyer beklentileri (Balıkesir Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu Örneği), *Akademik Bakış Dergisi*, 35: 1-21.

Aytaç, A. (2018). Konservatuvar düzeyinde enstrüman eğitiminde uzaktan eğitim metodu. *SETSCI Conference Indexing System*, 2: 302-304.

Demirkol, Ş. ve Pelit, E. (2002). Türkiye'deki turizm eğitim sistemi ve Avrupa Birliği sürecinde Olası gelişmeler. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2: 125-137.

Dias Daniel, A., Costa, R.A., Pita, M. and Costa, C. (2017). Tourism Education: What about entrepreneurial skills? *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 30: 65-72.

Ertürk, S. (1972). *Eğitimde program geliştirme*. Ankara: Yelkentepe Yayınları.

Ertürk, S. (1988). Türkiye'de eğitim felsefesi sorunu. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3: 11 – 16.

Fidan, N. (1986). *Okulda öğrenme ve öğretme*. Ankara: Kadıoğlu Matbaası.

Gökalp, Z. (1992). *Terbiyenin kültürel ve sosyal temelleri I*. (Hazırlayan: RızaKardaş), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Gürdal, M. (2002). Türkiye'de meslek turizm eğitiminin yapısal analizi, okullaşma- eğitimin kalitesi-staj-istihdam sorunları ve çözüm önerileri,

Turizm Bakanlığı Turizm Eğitimi Genel Müdürlüğü Yayını, ss: 391-400, *Turizm Eğitimi Konferans-Workshop*, 11-13 Aralık 2002, Ankara.

Gürdoğan, A. ve Atabey, S. (2012). Meslek yüksekokulu öğrencilerinin staj sorunları ve stajdan beklentileri: ortaca örneği. Turizm Bakanlığı Turizm Eğitimi Genel Müdürlüğü, *Turizm Eğitimi Konferans-Workshop*, 17-19 Ekim, ss: 234-247, Ankara.

Güvenç, B. (1996). *İnsan ve Kültür*. 7. Baskı, İstanbul: Remzi Yayınevi.

Hacıoğlu, N., Kaşlı, M., Şahin, S. ve Tetik, N. (2008). *Türkiye'de turizm eğitimi*. Ankara: Detay Yayıncılık.

İlban, M. O. ve Köstekli, E. (2012). Turizm eğitiminde yaşanan sorunların öğrencilerin okullarına olan bağlılık düzeylerine ve okul devam niyetlerine etkileri. Turizm Bakanlığı Turizm Eğitimi Genel Müdürlüğü, *Turizm Eğitimi Konferans Workshop*, 17-19 Ekim, ss: 199-213, Ankara.

İlkin, A., ve Dinçer, M. Z. (1991). *Turizm kesiminin türk ekonomisindeki yeri ve önemi*. Ankara: No: 217, TOBB Yayınları.

Kozak Akoğlan, M. (2009). Akademik turizm eğitimi üzerine bir durum analizi. S*osyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, 22: 1-20.

Mısırlı, İ. (2002). Turizm sektöründe meslek standartları ve mesleki belgelendirme sistemi. *Anatolia Turizm Araştırma Dergisi*, 13(1): 39-55.

Moore, M. G. and Kearsley, G. (2011). *Distance education: A systems view of online learning.* (3rd ed.). Belmont, CA: Wadsworth Cengage Learning.

Olcay, A. (2008). Türk turizminde eğitimin önemi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2): 383-390.

Özkan, H.H. (2006). Popüler kültür ve eğitim. *Kastamonu Eğitim Dergisi,* 14(1): 29-38.

Polat Üzümcü, t. ve Alyakut, Ö. (2017). Turizm eğitimcileri perspektifinden turizm eğitimi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(51): 807-823. Doi Number: http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2017.1817.

Sevimli Deniz, S. ve Çelik, E. (2018). Turizm eğitimi alan öğrencilerin turizm algısının apriori algoritması ile incelenmesi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (özel sayı): 207-227.

Şişman, M. (2007). *Eğitim bilimlerine giriş*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.

Timur, A. (1992). Türkiye'de turizm eğitiminin yapısı, uygulanan politikalar ve sonuçları. *Turizm Eğitimi Konferansı-Workshop*. ss: 47-53, Ankara: Yorum Basım Yayın.

Tozlu, N. (2015). Değişen dünyada eğitime biçilen rol. *Tyb Akademi Dil edebiyatı ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(13): 11-24.

Türkeri, İ. (2014). Yükseköğretim düzeyinde turizm eğitiminin özel nitelikli sorunları ve çözüm önerileri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 3(4): 1-14.

Unur, K. ve Köşker, H. (2015). Türkiye'de turizm eğitimi ve turizm eğitimi alan öğrencilerin turizme bakış açılarına yönelik araştırmaların incelenmesi. *Çağ University Journal of Social Sciences*, 12(1): 44-71.

Ünlüönen, K. ve Boylu, Y. (2005). Türkiye'de yükseköğretim düzeyinde turizm eğitimindeki gelişmelerin değerlendirilmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(12), 11-32.

YÖK (Yüksek Öğretim Kurulu). (2021). *Üniversitelerimiz*. https://www.yok.gov.tr/universiteler/universitelerimiz. (Erişim Tarihi: 01.02.2021).

Woodhall, M. (1979). Education, work and employment ın developing countries - A synthesis of recent research. education work and employment. A summary review. *International Development Research Center Manuscript Reports*. Ottowa: IDRC.

Bölüm 38

KÜRESEL BİR DEĞER:

İBN HALDUN

Ömer Faruk DARENDE[1]

1 Dr. Öğr. Gör. Ömer Faruk DARENDE, Sütçü İmam Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu, darende@ksu.edu.tr, Orcid: 0000-0003-2622-0565

Giriş

"Orta Çağ Karanlığı"… O dönem için her türlü olumsuzluğu anlatmaya yarayan bir ifade… Evet, tam da bu karanlığın ortasında mücadelesine başlayan İbn Haldun, Arap dünyasının yetiştirdiği en değerli ve en çok saygı duyulan entelektüel armağanlarından birisi, belki de en değerlisidir. Öyle ki zamanının insanı olmadığı yönünde görüş birliği vardır. Çoğu zihinsel hazine gibi İbn Haldun da zamanında değeri yeterince anlaşılamayanlar arasında bulunmaktadır. Sayısız akademik çalışmanın öznesi konumundaki İbn Haldun, erken yaşlarda hukuk, siyaset, tarih ve sosyolojinin temelinin atıldığı söylenebilecek kabile yaşamlarını inceleme fırsatı yakalamış ve bu alanlarında çalışmalar gerçekleştirmiştir. Daha sonra ün kazanmasına yol açan ve en çok bilinen eseri *Mukaddime*'yi kaleme almıştır. Bu eserin bu kadar çok tanınırlık elde etmesinin sebepleri arasında; evrensel tarih, siyaset, medeniyetler üzerine düşüncelere yer vermesi yanında biyoloji, kimya, teoloji hakkında da bilgi ve düşüncelere kaynak oluşturması gösterilebilir. Günümüze yaklaştıkça İbn Haldun'un fikirleri dünya çapında sosyologlar, antropologlar, etnologlar, ekonomistler, teologlar ve siyaset teorisyenleri tarafından kullanılmaya başlanmıştır. İbn Haldun'un modern düşüncelerle bezenmiş görüşlerinin çağımıza ışık tutan düşünce ve fikirler, hatta çözümlemeler olduğunu söylemek yanlış olmaz. Devlet, toplum, toplumsal yaşayış biçimleri, eğitim, siyaset, ekonomi, toplum şekilleri, farklı felsefi düşünüş tarzları, kültür, birey, yöneticiler, yönetim tarzları, hukuk üzerinde duran, fikirler üreten İbn Haldun, çoğunlukla tarihçi kimliğiyle tanınmasına rağmen daha çok toplum bilimi ve uygarlık tarihinin kurucusu olarak da bilinmektedir.

Her bireyin içine doğduğu toplumun ve yaşadığı dönemin değerleriyle entelektüel düşüncesinin şekillendiği genel kabul gören bir gerçektir. Bu bağlamdan bağımsız bir şekilde insanları anlamaya çalışmak "boşa kürek çekmek" anlama gelmektedir. Bu nedenle İbn Haldun'u anlamaya çalışmadan önce kısaca yaşadığı dönemden ve zamandan bahsetmek gerekmektedir. Tunus'ta 1332 yılında dünyaya gelen, toplum bilimi ve tarih felsefesinin öncüsü olarak görülen ve hatta sosyoloji biliminin kurucusu unvanını hak ettiğine inanılan İbn Haldun, yaşadığı dönemde herkesin kolaylıkla elde edemeyeceği bir eğitim hayatını, ailesinin konumu sayesinde yakalamıştır. Nitekim ailesi, hem İspanya hem de Tunus'un siyasi ve entelektüel yaşamında önde gelen bir aile olarak tanınmaktaydı (Andıç, 2015: 7). İlk eğitimini küçük yaşlarda kaybettiği babasından alan İbn Haldun, çok önemli âlimlerden fıkıh, hadis, gramer gibi dersler ile birlikte edebiyat, matematik, mantık, felsefe gibi akli

ilimlerle ilgili dersler de almıştır (Husri, 2001: 72-73). Hayatı boyunca çok farklı vazifeleri yerine getiren İbn Haldun, hâkimlik, vezirlik gibi önemli görevleri başarıyla yerine getirmenin yanı sıra ordu komutanlığı gibi yapmasına pek ihtimal verilmeyen zorlu bir görevi de üstlenmiştir. Siyasi yaşamını noktaladıktan sonra zamanını, kendisine bugünkü ünü getiren *El-İber* ve *Mukaddime*'yi yazmaya harcar. 1374 yılında yazmaya başladığı *El-İbe*r'i 1378 yılında; 1377 yılında yazmaya başladığı *Mukaddime*'yi de aynı yıl içinde bitirmiştir (Haldun, 2013: 40). Birçok kuramın öncü düşünürü olarak değerlendirilen İbn Haldun, 1406 yılının Mart ayında Kahire'de ölmüştür.

İbn Haldun'un ölümünden yüzyıllar sonra Avrupalı akademisyenler tarafından incelenmeye başlanması bilim dünyası için çok büyük bir kayıptır. Bunun temel sebebi de eserlerinin Avrupa dillerine tercümesinin ölümünden çok sonraları yapılmasıdır. İbn Haldun'un, düşünce kırıntılarının gözlemlendiği Niccolo Machiavelli, Giambattista Vico, Montesquieu, Adam Smith ve Auguste Comte gibi birçok Batılı düşünürden çok önce var olduğu ve çok farklı konularda yeni tezler ve kavramlar ürettiği gerçeği yaygın bir kanı haline gelmeye başlamıştır. Nitekim Batılı düşünürlerin, İbn Haldun gibi Müslüman düşünürlerin izlerini takip ederek felsefe, sosyoloji, ekonomi, tarih bağlamında modern düşüncenin temellerini atmış olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Günümüzde İbn Haldun sadece ilk sosyolog değil, aynı zamanda ilk ekonomist olarak da görülmektedir. Bu nedenledir ki Marx'tan Machiavelli'ye, Darwin'den Aristo'ya kadar herkesle karşılaştırılmaktadır.

Yaşadığı dönemde modern düşünce sistemini yansıttığı rahatlıkla söylenebilir. Öyle ki çalışmalarında insan toplumunun oluşumu ve işleyişi ile ilgili temel ilkeleri ortaya koyarak sosyoloji biliminin temelini attığı gerçeği artık günümüzde benimsenmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada İbn Haldun'un görüşleri, kendisinden sonraki düşünürlerin görüşleriyle kıyaslanacak ve benzerlikler ortaya konmaya çalışılacaktır. Modern çağın düşün insanları da dâhil olmak üzere, düşüncelerinden ilham alanların sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Birçok kuramın esin kaynağı olduğunu da söylemeden geçemeyiz. Burada bu değerlerin tamamını irdeleme imkânımız yoktur. Bundan dolayı İbn Haldun'un en temel kavramlarını, görüşlerini ve kuramlarını incelemek ve kıyaslamak çalışmanın asıl amacıdır.

1. Umran İlmi ve Sosyoloji - Auguste Comte

"Yalnız Auguste Comte'dan evvel değil, fakat İtalyanların en ilk içtimaiyatçı diye göstermeye çalıştıkları G. Vico'dan da evvel ihtiyar bir Müslümanın müsterih bir dimağ ile içtimai hâdiseleri tetkik ettiğini, bu

mevzu üzerinde pek derin fikirler ortaya koyduğunu göstermek istiyorum- Filhakika İbn Haldun'un eseri, bugün bizim içtimaiyat dediğimiz şeydir" (Gumplowicz, 1924: 588).

Yaşadığı dönem ve bölgelerde farklı kültürlerin, kısa bir süre varlığını sürdürebilen toplulukların kuruluş, gelişme ve çöküş süreçlerini gözlemleme şansı bulan İbn Haldun, tarihin gerçek bilgisine ancak toplumsal olay ve olguların tarafsız bir şekilde gözlemlenmesi, incelenmesi ve analiz edilmesiyle ulaşılabileceğini ileri sürerek umran ilminin temelini atmıştır. Toplum ve toplulukların tarihsel süreç içerisinde kaçınılmaz olarak yaşamış oldukları değişim ve dönüşümün incelenip nedenlerinin ve sonuçlarının belirlenmesi gerekliliğine vurgu yapan İbn Haldun, geçmişte izler bırakan ve günümüzde de etkileri hissedilen medeniyetlerin tecrübelerini, toplulukların karakteristik özelliklerini, yerleşik ve göçebe hayatı, nüfus hareketleriyle birlikte coğrafyanın bireysel ve toplumsal yaşama etkilerini, üretim ve tüketim ilişkilerini, ticareti, bilimsel gelişmeleri, sanatsal faaliyetleri bizzat adını vermiş olduğu umran ilminin konuları olarak belirlemiştir.

"Bize gelince, Allah bunu mükemmel bir şekilde bize ilham etti, bu ilme vakıf kıldı. O derece ki bu konuda söylediğimiz sözlerin doğru ve gerçek, verdiğimiz haberlerin sağlam ve sağlıklı olmasını sağladı. Eğer bu ilmin meselelerini tam olarak zabt ve tesbit ettimse, bu ilmi onun benzeri ve dengi olan diğer ilim ve sanatlardan ayırt edebildimse, bu Allah 'tan bir tevfik ve bir hidayettir. Eğer bu ilmin meselelerini zabt ve tesbit ederken kaçırdığım ve atladığım bir şey olmuş ve onu diğerine benzeterek karıştırmış isem, tetkik ve tahkik ehline düşen bunu düzeltmektir. (Bu ilmi ilk defa kurma konusundaki) üstünlük ise bize aittir. Çünkü ona çığır açan ve yol gösteren benim" (İbn Haldun, 2007: 207).

Umran, toplumla kaynaşmak ve ihtiyaçları gidermek maksadıyla şehre veya bir konaklama yerine inmek ve orada birlikte yaşamaktan ibarettir. Birlikte yaşamanın sebebi, geçimlerini temin ederken tabiatları gereği insanların birbirine yardım etme durumunda bulunmalarıdır (İbn Haldun, 2007: 208-209). İnsanoğlunun yaptıklarını inceleme ve araştırma üzerine kurulan umran ilmi, bu bakımdan sosyoloji ile benzerlik göstermektedir. Birçok farklı disiplin üzerinde görüşlerini ifade eden İbn Haldun umran ilminde bu disiplinlerin toplumsal yansımalarını ele alan bir yaklaşım sergiler. Tüm bu disiplinler ve toplum bir etkileşim içerisindedir, disiplinler toplumsal süreçlere etki ederken toplumsal süreçler de disiplinleri etkilemekte ve yeni disiplinlerin ortaya çıkmasına olanak sağlamaktadır.

Auguste Comte, İbn Haldun'dan çok sonra toplum üzerine görüşlerini derinleştirerek, farklı yaklaşımlar sergileyerek ve çeşitli disiplinlerden faydalanarak oluşturduğu bilim dalına sosyoloji adını vermiştir. Var olan her şeyin belirli bir düzen doğrultusunda hareket ettiği ön kabulü ile Comte, toplumsal olayların, olguların ve ilişkilerin de pozitif bir düzeni olabileceğini iddia ederek sosyal fizik, daha güncel adıyla sosyoloji biliminin özünü ortaya koymuştur. Doğa bilimlerinin sosyolojiye model oluşturabileceği inancı taşıyan Comte (Ritzer, 2013: 107), yaşadığı dönemin toplumsal ve siyasal olaylarından etkilenerek yeni bir ahlaki ve adil toplum düzeni amaçlamış, bu hedef doğrultusunda metodolojisini oluşturduğu yeni bilim dalının da fizik kanunları gibi kanunlarının olabileceğini iddia etmiştir.

2. Bedevilik-Hadarilik - Cemaat-Cemiyet - Ferdinand Tönnies

İbn Haldun sosyolojisinin yapı taşı olarak adlandırılabilecek olan bedevilik-hadarilik temel kavramları, toplumsal değişim ve dönüşümün analizine olanak sağlayan ideal tip özelliği ile günümüzde dahi sosyolojik tartışmaların odak noktası olabilmektedir. İbn Haldun tipolojisinde, geçim yollarının farklılık göstermesinden kaynaklı olmak üzere, bedevi topluluklar geleneksel toplumların özelliklerini taşırken, hadari topluluklar da gelişmiş, medeni toplum özelliklerini sergilemektedir (İbn Haldun, 2007: 323). İbn Haldun'a göre şehirli olmayan, ziraat ile uğraşan, bir yerde yerleşik ya da yerleşik olmadan hayvan besleyen ve bu şekilde geçimlerini sağlayarak yaşayan toplumlar bedevi toplumlardır (İbn Haldun, 2007: 324). Hadari toplumlar ise bedeviler gibi zaruri olanla yetinmek yerine daha fazlası için uğraşırlar. Onlar için refah ve rahatlık daha ön plandadır. Şehirlerde ve kasabalarda yerleşik olarak yaşarlar. Evleri geniş ve süslüdür (İbn Haldun, 2007: 468-472). İbn Haldun, aslolanın bedevi hayat olduğunu söyler. Ona göre hadarilik sonradan ortaya çıkmıştır ve kaynağı ise bedeviliktir (İbn Haldun, 2007: 104).

Cemaat ve cemiyet, Tönnies tarafından literatüre kazandırılan ve toplumların gelişim sürecine açıklama getiren klasik dönem kavramlarıdır. Cemaatleşme, daha çok geleneksel toplumlarla anılan bir kavram olsa da moderniteden bağımsız düşünülmesi imkânsızdır. Nitekim cemaatleşme, değişim ve dönüşüm rüzgârı ile modern toplumlarda, belki de moderniteye karşı bir direniş görüntüsüyle, kaçınılmaz olarak ortaya çıkan tabii bir örgütlenme biçimidir. Tönnies'e göre, cemaat kan ve akrabalık bağı ile meydana gelir ve bir ölçüde modern öncesi geleneksel toplulukların yaşayış ve örgütlenme biçimini ifade eder. Daha çok geleneğin ve kırsal hiyerarşik yapının biçimlendirdiği, doğasında kutsallık ba-

rındıran bir birlik olan cemaat, aklın ön plana çıktığı, rasyonel, modem toplum ile bağdaşmayan bir nitelik taşır. Tönnies geleneksel toplumun karşısına modem toplumu, başka bir ifadeyle cemaat özellikleri taşıyan grubun karşısına cemiyet nitelikleri taşıyan grubu yerleştirir. Cemiyet, modem bireylerin iradi tercihleri, çıkarları ve bilinçli amaçları doğrultusunda teşekkül etmiş rasyonel bir toplumdur (Tönnies, 2019: 447).

3. Mülk – Devlet – Niccolo Machiavelli

Mülk kavramının, devlet anlamına geldiği genel kabul görmüş bir gerçektir. İbn Haldun'a göre, mülkün varlığı yönetenler ve yönetilenlere dayanmaktadır, bunlar olmadan mülkün varlığı söz konusu olamaz. Doğasında yalnızlık olmayan insan, ihtiyaç duyduğu gıdayı temin etmek, korunmak, paylaşmak, yardımlaşmak vb. birçok şey için topluluklar halinde yaşamaya meyillidir. Varlığını karşıdakinin varlığı ile tamamlayan insan, çoğunlukla kendini güvende hissedebilmek için de kendisini yönetecek birisine ihtiyaç duyar. Ancak mülkün var olabilmesi için sadece siyasi iktidarın varlığı yetmez, aynı zamanda egemenliğin de var olması gerekir. Bu nedenle, İbn Haldun'a göre, hükümdar tahakküm-egemenlik kurabilmek için güç ve şiddet uygulayabilen bir liderdir (Arslan, 2002: 108).

İbn Haldun, en başta ekonomik sebepler olmak üzere, devletin kurulabilmesi için gerekli gördüğü bazı kriterleri ve gereklilikleri belirtmektedir. Sosyal hayatın gereklilikleri arasında gösterdiği devlet kurulması olayının, belirli özellikler taşıyan, başka bir ifadeyle karizmatik liderlerle mümkün olabileceğini ifade eden İbn Haldun, haysiyet, yücelik ve öngörü sahibi, iyilik yapmaya ve yardım etmeye meyilli, vatanını seven, kudretli, ahlaklı, sağlam akrabalık bağına sahip, çalışma azmi olan, mayasında adaletle hükmetme bulunan, bilgiyi ve bilgi sahibini yüceltebilen, koruyup kollayabilen, adı zulümle anılmayan, dürüst kişilerin devlet kurmayı hak edenler olduğunu söyler. İbn Haldun'a göre gıdasız kalanların ölümü ne kadar doğal ise akrabalık bağı zayıflamış (asabiyet) olan devletin zayıflaması ve yıkılması da o kadar mukadderdir. Dolayısıyla her iktidarın, her medeniyetin bir sonu vardır (İbn Haldun, 2004: 176).

Machiavelli'nin ünlü eseri "*Prens*"de bahsettiği "erdem" kavramı, çoğunlukla İbn Haldun'un "mülk" kavramı ile karşılaştırılan kavram olarak bilinmektedir. Machiavelli, bireyin kişisel cesaretini, becerisini ve kararlılığını ifade eden "erdem" kavramını, aslında devletin tüm vatandaşlarında, özellikle de yöneticilerde bulunması gereken niteliklere atfen kullanır. Bu nedenledir ki Machiavelli'nin devlet üzerine görüş-

lerinde İbn Haldun'un devlet ile ilgili görüşlerinin etkili olduğu kanısı hâkimdir (Rosenthal, 1962: 106-107).

Machiavelli'nin İbn Haldun ile görüşlerinin örtüştüğü temel nokta, bir prensin nasıl olması, hangi özellikleri taşıması, nasıl görünmesi gerektiğidir. İbn Haldun'un liderlerde olması gereken özellikleri sıralamasına benzer şekilde Machiavelli de prensin görevleri ve sorumlulukları üzerine bilgiler verir. Prens merhametli, anlayışlı, dürüst ve güvenilir olmalıdır. Cimrilikte ve cömertlikte aşırıya kaçmamalıdır. Korkuyla karışık saygı duyulan ve aynı zamanda sevilen biri olmalıdır. Halkının kendisinden çekinmesi ama aynı zamanda onu sevmesi en temel özelliklerinden biri olmalıdır. Politik konularda kurnaz davranmalı, gerekli durumlarda savaşı dahi göze alabilecek bir cesaret sergilemelidir. Devletin devamlılığı söz konusu olduğunda, etik olmasa da, her türlü yolun mubah olduğu anlayışını benimsemelidir. Bu durumun sözünden dönmesini bile gerektirebilecek bir durum olduğunu kabullenmelidir. Kendisini küçük düşürecek ya da sonunu getirebilecek durumlardan kaçınması en temel görevleri arasında bulunmalıdır (Machiavelli, 1994: 14-19).

4. Asabiyet – Kolektif Bilinç – Kolektif Hafıza – Emile Durkheim – Maurice Halbwachs

İbn Haldun'un görüşlerinin en önemli kısmını belki de temelini asabiyet, başka bir ifadeyle dayanışma duygusu oluşturmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde görülen değişim ve dönüşüm kaçınılmaz olarak birey ve toplumun etkileşimine yol açmaktadır. Bu etkileşim sonucunda yeni kurumların ortaya çıktığı görülmekle birlikte var olan kurumların da değişim ve dönüşümden etkilendiği, yapısal farklılaşma yaşadığı gözlemlenmektedir. Doğan, büyüyen ve sonucunda ölen birey, süreç boyunca oluşturduğu ve biriktirdiği değerleri geleceğe aktarır ve yeni nesiller de bir yandan geçmişin tecrübesini içselleştirirken diğer yandan gelecek nesillerin sosyal ve kültürel birikimlerini sağlayacak değerleri oluşturur. Böylelikle dayanışma ve etkileşim işlevsel bir hal alır.

Bir toplumun üyeleri arasındaki bağdan, grup ve dayanışma duygusundan bahseden İbn Haldun, Araplarda İslamiyet'ten evvelki devirde, bir kimsenin 'asaba'sını yani baba cihetinden akrabalarını yahut da umumiyetle kabilesini, haklı ya da haksız her meselede müdafaaya hazır olması ve kabile efradının gerek kendi mal ve mülklerini korumak ve gerek başkalarının mal ve mülklerini zapt etmek için bir söz üzerine birleşmesini "Asabiyet" olarak tanımlamaktadır (Arslan, 2002: 45). Bir kabilenin fertlerinin bir arada olmalarını, dayanışma içinde yaşamalarını, birbirlerinin yardımına koşmalarını sağlayan his asabiyet hissidir.

Dolayısıyla birleşme, yardımlaşma ve dayanışmayı gerçekleştiren duyguya asabiyet denir. Asabiyet, kabile ve akrabalıkla alakalıdır (Uludağ, 1993: 94). İbn Haldun'a göre asabiyet, hâkimiyetin, mülkün, her türlü siyasi ve dini faaliyetlerin temelidir. Bütün toplumsal ve tarihi olayların temelinde asabiyet vardır. Tarihte görülen mücadeleler de asabiyetlerin mücadeleleridir. Tüm bu olayların merkezinde olan yöneticiye hüküm verme ve idare etme gücünü veren de yine asabiyettir (Uludağ, 1993: 339).

Emile Durkheim'in "kolektif bilinç" kavramı da dayanışma, birlikte hareket etme anlamlarıyla yüklüdür. Bireysel bilinçten farklı, ortak bir duyguyu ifade eden kolektif bilinç, bu bağlamda asabiyet ile benzerlik göstermektedir. "Kolektif bilinç", toplumda yaşayan insanların paylaştıkları düşünceler, kurallar, inançlar şeklinde kavranan kapsayıcı bir kavramdır. Kolektif bilincin, bireylerin tek tek bilinçlerinin üstünde, onlardan bağımsız bir gerçekliği bulunmaktadır (Ritzer, 2013: 194). Toplumdaki ortalama bireylerin ortak olan inançları ve duygularının toplamı olan kolektif bilinç; bir toplumu oluşturan üyelerin ortalamasında yaşayan inanç ve duyguların tümü, kendine özgü yaşamı olan belli bir dizge oluşturur; buna ortak bilinç denilebilir. Kuşkusuz onun tek bir organı yoktur; tanımı gereği, toplumun her yanında yaygın, dağılmış durumda bulunur; ama kendi başına gerçekliği bulunduğunu gösteren özel nitelikleri de yok değildir. Gerçekten kolektif bilinç, bireylerin içinde bulundukları özel koşullardan bağımsızdır; bireyler geçici o ise kalıcıdır. Bireylerde ortaya çıkmakla birlikte, bireysel bilinçlerden apayrı bir şeydir (Durkheim, 2020: 109-110). Emile Durkheim'a göre, modern öncesi toplumlar, düşünce ve eylemlerin benzerliğine dayanan bir dayanışma kullanır. Benzerliklerden kaynaklanan dayanışma, kolektif bilinç tüm bilinci tamamen kapladığında ve her noktada onunla çakıştığı zaman maksimum seviyededir. O anda bireysellik yok hükmündedir.

Maurice Halbwachs'a göre, kolektif bir hafızaya, bilince sahip olmak demek, bir grubu veya insan topluluğunu oluşturan bireylerin kendi geçmişleriyle ilgili ortak bir imaja sahip olmaları ve bu imaj sayesinde kendi birlik ve özgünlüklerinin bilincine varmalarıdır. Kolektif hafıza içeriden görülen gruptur ve gruba zamanla ortaya çıkan bir otoportre sağlamaktadır; çünkü kolektif hafıza geçmişin bir imajıdır ve grubun kendini toplam imajlar dizisiyle tanımasına imkân sağlamaktadır (Halbwachs, 2017: 86). Bu durumda bir gruba bağlı olan bireyleri ortak hareket etmeye iten şey de onların geçmişlerinin ortak imajına, diğer bir ifadeyle kolektif hafızaya dayanacaktır. Dolayısıyla grupların, toplulukların geçmiş yaşam ve değerlerinin ortak olması, söz konusu varlıkların

geleceğe aktarılmasında son derece önem taşımaktadır. Bu durum İbn Haldun'da "Asabiyet", Durkheim'da "kolektif bilinç" ve Halbwachs'da "kolektif hafıza" olarak kavramsallaştırılmış olsa da iletmek istedikleri mesaj konusunda çok fazla benzerlikler görüldüğü aşikârdır. Bu ortak değer toplumu birbirine bağlarken bozulması aynı zamanda toplumsal bozukluklara ve çöküntülere de yol açacaktır.

5. Tavırlar Teorisi - Naima

İbn Haldun devletlerin varlık süreleri ile insan ömrünü birbirine benzeterek tavırlar teorisini ortaya koyar. Tavırlar teorisi ile İbn Haldun devletlerin oluşumunu, değişmesini, gelişmesini, duraklamasını, gerilemesini ve yıkılışını bir süreç bağlamında ele alır. Farklı durumların değerlendirildiği beş tavır düşüncesinde devletler de insanlar gibi doğar, gelişme dönemini, duraklama dönemini ve gerileme dönemini yaşar. Yıkılma ise yok olma, ölümdür. Bu süreçlerin her birinde ahlaki değerler büyük rol oynamaktadır. Devletlerin bu dönemlerde tecrübe ettiklerini, liderlerin huy ve karakteristik özelliklerine bağlayan İbn Haldun, israf ve savurganlık ile var olan mevcut düzenin bozulmaya başlayacağını, keyfe düşkünlük bir hastalık haline gelince de kolay kolay kurtulmanın imkânsız olduğu bir durumun yaşanacağını ve devlet çökene kadar da iyileşmenin olamayacağını ifade etmektedir (Husrî, 2001: 228-232).

İbn Haldun, insanlar gibi devletlerin de doğal ömürlerinin olduğu yönünde fikirler ortaya koyarak olayları sebep-sonuç ilişkisi içerisinde ele alırken, benzer bir yaklaşıma Naima"da rastlanmaktadır. Ona göre toplumlar ve onların temsilcileri olan devletler de doğar, büyür, gelişir, duraklar ve ölürler. İlk etapta, devlet kurulur. Daha sonra gelişme evresine giren devlet, sağlam temellere oturtulmamışsa, dayanışma önemsiz hale gelmişse devlet teşkilatı zayıf düşer. Naima, İbn Haldun gibi bu devreyi varlığın olgunluğa ermesi olarak görür. Ancak bu durum canlı organizmaya benzer şekilde aynı zamanda çöküş anlamına gelmektedir. Nihayetinde elde edilen başarılar ve kazanımlar neticesinde huzur ve barış dolu bir tavır ardından, geçmişten geleceğe uzanan yasa ve kazanımlara sahip çıkılmazsa duraklama yaşanır ve yıpranma, yaşlanma ve tedbir alınmazsa yıkılış devresi ile sonuçlanır (Naima, 1968: 43).

6. İktisadi ve Ahlaki Değerler - Adam Smith

İnsanoğlu, en temel ihtiyaçları arasında yer alan gıdasız yaşayamaz, yaşamını sürdürebilmesi için çeşitli besinlere gereksinim duyar. Fıtratında kendi besinini temin etme gücü bulunan birey, zamanla tek başına yeterli miktarda besin bulamamaya başlayacaktır. Yaşamını sür-

dürebilmesi için bu besinlerin en düşük bölümünü dahi tam olarak karşılayamaz hale gelen birey, kendi cinsinden olan insanların güçlerine ve yardımlarına muhtaç duruma düşecektir. Topluluk içinde yaşama şansını yakalayan birey ise böylelikle kendi ihtiyacı olan besinleri elde edebileceği gibi beraberindeki diğer kişilerinde ihtiyacı olan besinlerin elde edilmesine de katkı sağlayacaktır. Yardımlaşarak, üretime ortak olarak yeterli düzeyde üretim gerçekleştirilir ve hatta ihtiyaçtan daha fazlasının üretimi sağlanır. Birey topluma entegre olur, toplum da bireyi destekler (İbn Haldun, 2017: 213).

İbn Haldun'a göre, ekonomik fazlalığın başlıca kaynağı işbölümü ve uzmanlaşmadır (Karataş, 2006: 279). En önemli ve temel görevi üretim yapmak olan insanın, (Abdula, 2007: 12), işbölümü ile uzmanlaşmayı ve üretkenliği artırmasının mümkün olduğu görüşündeki İbn Haldun, insanın, yaşamın tüm gerekliliklerini kendi başına elde edemeyeceğine dikkat çekmek istemiştir. Bütün insanların kendi medeniyetlerinde bu amaç doğrultusunda işbirliği yapması gerekliliğine vurgu yapan İbn Haldun, toplumsallığın gereği olarak insanların, ihtiyaçlarından fazlasını üretmek zorunda olduklarını, beraber yaşadıkları diğer insanlar için de üretime destek olmaları gerektiğini dile getirmiştir. Hiç kimse tek başına yiyebilmek için ihtiyaç duyduğu buğdayı elde edemez. Ancak kalabalık bir grup işbölümü yaparak daha az çalışma sonucu gerekli olan gıdayı elde edebilir. Bir kısmı tarlayı sürer, diğerleri hayvanlardan sorumlu olur, toprağı işleyen kişiler, hasadı yapacak olan kişilere yardım edebilirler. Böylece emek yoluyla belirli bir miktar gıda elde edilir. İşbölümü, emek arzıyla birlikte, kişilerin ihtiyaçlarından daha fazlasını üretmelerini sağlar (Weiss, 1995: 31).

İbn Haldun, toplumların var olabilmesi için o toplumun ekonomik faaliyetlerde bulunması gerektiğini ifade eder. Aslında bir bakıma bu durumun tam tersini de vurgulamaktadır. Devletlerin gönenmesi ekonomik faaliyetlerle olurken toplumlarda meydana gelen farklılıklar da ekonomik faaliyetlerden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla ekonomisi kötü olan medeniyetler çöküş sürecine girmektedir. Bunun olmaması için bireyler birbiriyle iş birliği içinde olmak zorundadırlar (Batseva, 2012: 78). Birey hayatının korunması ve güvence altına alınması, bireyin diğer bireylerle bütünlük içinde geçimini sağlaması ve ait olduğu grubun mensuplarının da geçimlerini sağlamalarına destek olması, birbirleriyle dayanışma ve yardımlaşma içinde bulunmaları sosyal örgütlenmenin kökeni olarak değerlendirilir. Bu amaç doğrultusunda, insan kendi sermayesi olan emeğine, grubunun temel ihtiyaçlarını karşılamak için katkıda bulunmalı ve geliştirmelidir.

İbn Haldun'un ekonomi görüşünde üretimin ana faktörü emektir. İnsan emeği olmadan kâr ve üretim olamaz, hiçbir kazanç elde edilemez ve hiçbir yararlı sonuç ortaya çıkmaz. Sonuç olarak, insan kendi ihtiyaçlarını yerine getirmek için üretmelidir ve üretmek için de emek sarf etmelidir (Aydın, 2016: 1107). İbn Haldun"a göre evvela hayatta kalmak için en temel madde olan besinlere ve öteki zorunlu mallara ulaşabilmesi için kişinin, yaşadığı toplumun diğer bireyleriyle müşterek üretim gerçekleştirmesi yani toplumsal işbirliği yapması kaçınılmazdır. Kişilerin hem hayatlarını devam ettirmeleri için çalışmaları ve gerekli maddelere ulaşmaları elzemdir, hem de bu üretimi ortaya koyması için emek faktörüne de mecburdur (Falay, 1978: 26).

İbn Haldun toplumsal uzmanlaşma ve işbölümü sonucunda bir artı değerin oluşacağı inancını taşımaktadır Bu artı değer, bireyin üretmek için harcadığı emek ile ortaya çıkardığı ürün ya da ürünler arasındaki farktır. Burada ortaya çıkan ürün, sarf edilen emekten daha fazladır. İşgücünün artması, emeğin yoğunlaşması sonucunda toplumsal zenginlik elde edilir. Büyük kârların, diğer insanların emeklerinin ya da diğer toplumların varlıklarının zapt edilmesi ile meydana gelebileceğini kabul eden İbn Haldun, üst yetkililerin halkı mecburi hizmetlere zorunlu kılmasının, angarya işlere ve mecburi hizmete tabi tutulmasının aslında emeğe ve ekonomiye zarar vereceğini ifade etmiştir. İbn Haldun ortaya çıkan artı değerin, ya zorunlu olmayan malların elde edilmesinde ek olarak istihdam edilen işgücüne ücret şeklinde ya da öteki toplumlarda üretilen malların karşılıklı değişimin ücreti şeklinde verilerek, ortaya çıkabilecek haksızlığın önlenebileceğini ifade eder (Falay, 1978: 29-32).

İktisadi hayat üzerine benzer görüşler taşıyan Adam Smith"e göre toplumun bir yıldaki üretimi, tüm ülke adına zorunlu olan ürünlerin üretilmesi için temel kaynaktır. Bu temel kaynak ya ülke içinde ya da ülke dışında üretilir. Ancak bu üretim için kesinlikle çalışmak şarttır. Ona göre çalışmanın ortaya çıkması için işbölümü yapılması gerekir. İşbölümü yapılarak milli gelir üretilir ve çoğaltılır. Aynı zamanda işbölümü hem uzmanlaşmayı beraberinde getirir hem de kişiler arasında vakit israfını önlemiş olur. İşbölümünün tüm pazarda gerçekleşebilmesi için pazarın büyük ve geniş olması, sermayenin yeterli miktarda bulunması gerekmektedir (Hamitoğulları, 1982: 115-116).

Bireyin diğer bireylerden farklı yeteneklerine göre üretim gerçekleştirmesi işbölümü olarak adlandırılır. Her birey kendini belirli bir işe adar ve bu iş üzerinde uzmanlaşarak yeteneklerini artırmaya çalışır. Adam Smith zenginliğin ve refahın ana faktörleri arasında emek, uz-

manlaşma ve işbölümünü görmektedir. İşbölümünün olduğu her alanda emek vardır ve işbölümü sayesinde toplumun her alanında refah seviyesinin arttığı ve zenginliğin yayıldığı görülür. Adam Smith'e göre bir ülkede yeterli sermaye birikimi yoksa tam anlamıyla işbölümü olamaz. İşbölümünün gerçekleşmesinde pazarın genişliği de önemli bir etkendir. Pazar sınırları geniş değilse kişiler arasında uzmanlaşma imkânı daha az artacaktır. Bu nedenle işbölümünün oluşabilmesi için pazarın genişlemesi, ihtiyaçların artması gerekir (Islatince, 2012: 60).

7. Toplumsal Evrim – Charles Darwin

Şu âlem, içindeki bütün yaratıklarla birlikte mükemmel bir tertip ve sapasağlam bir şekil üzeredir. Sebeplerle neticeler yekdiğerine bağlanmakta, eşya ve olaylar (bir nizam dâhilinde) birbirine bitişmekte, varlıklar yekdiğerine dönüşmektedir... Bu hususun incelenmesine maddi ve hissi âlem ile başlıyorum. Evvela şuna dikkat ediniz: Müşahede edilen unsurlar âlemi, nasıl derece derece ve birbiriyle ittisal halinde arzdan (topraktan) yukarıya çıkarak su unsuruna, sonra hava unsuruna, sonra da ateş unsuruna varmakta, bunlardan her biri yukarıya çıkarken veya aşağıya inerken kendisini takip eden unsura İstihale etme istidadına ve kabiliyetine sahip bulunmakta ve bazı vakitlerde İstihale de etmekte. Bu unsurlardan yukarıda bulunan, kendisinden öncekinden daha latif ve daha ince bir nitelik taşımakta. ... Sonra yaratılış âlemine dikkatle bakınız. Nasıl madenlerden başlamakta, sonra bitkilere, sonra da fevkalade güzel bir biçimde tedricen hayvanlara geçilmektedir. Madenler ufkunun sonu, bitkiler âleminin ilkine bitişmektedir. Mesela madenler âleminin son noktasında bulunan maddeler, bitkiler âleminin ilk basamağında yer alan otlara ve tohumsuz bitkilere bitişmektedir. ... Şu mükevvenat ve oluşumlar âlemindeki "bitişik olma", bir sınıf ve sahanın sonunda bulunan bir varlığın ondan sonraki sınıf ve sahanın ilk basamağının varlığı haline gelmek ve dönüşmek için, garip bir istidat ve kabiliyete sahib olması manasına gelmektedir. Hayvanlar âlemi genişlemiş, nevilerinin sayısı çoğalmış, nihayet yaradılıştaki tedricilik ile düşünce ve görüş sahibi insana kadar varmıştır. İnsan olma noktasına, kendisinde zeka ve idrilk toplanmış olan, ama fiilen düşünme ve görüş sahibi olma mertebesine ulaşmamış bulunan maymunlar âleminden geçerek çıkılmıştır. Maymunlar âleminden sonra insanlar âleminin ilk noktası işte bu olmuştur. Varlık ve alem hakkındaki gözlemlerimizin ulaştığı nihai nokta budur (İbn Haldun, 2007: 283-284).

İbn Haldun'un "evrim" teorisini anımsatan görüşlerine, peygamberlik üzerine düşüncelerini açıklarken rastlanmaktadır. Özellikle Arap

medeniyetini incelerken, sosyolojik, tarihsel ve karşılaştırmalı yaklaşımıyla, gelişim, değişim ve dönüşüm açık bir şekilde kabul görmüştür. Üstün nitelikli insanın (burada peygamberlik mertebesine göndermede bulunuyor) en düşük mertebedeki melek seviyesine çıkabileceğine dikkat çeken İbn Haldun, bundan öncesinde de diğer canlılar ve cansızlar dünyasından örnekler vererek Darwin'in görüşlerine zemin hazırlamaktadır. Ayrıca tipolojik bir yaklaşımla bedevi topluluklardan medeni topluluklara geçişin de bir çeşit evrimleşme olduğu İbn Haldun tarafından ifade edilen bir gerçektir.

Darwin ise evrim teorisini canlı yaşamın tarihsel süreci bağlamında ele almıştır. Dolayısıyla evrim teorisi farklı gelişim ve dönüşüm süreçlerinin analizi için de kullanılabilmektedir. Darwin'in evrim teorisinin temelini "doğal seleksiyon" oluşturmaktadır. Sosyal Darwinizm, insan gruplarının ve ırklarının, Charles Darwin'in doğadaki bitki ve hayvanlarda algıladığı ile aynı doğal seleksiyon yasalarına tabi olduğu teorisidir. Teoriye göre, zayıflar hor görülür ve kültürleri sınırlandırılırken, güçlüler güçsüzler üzerinde güç ve kültürel etkide büyür. Sosyal Darwinistler, İngiliz filozof ve bilim adamı Herbert Spencer'ın ortaya attığı bir söz olan "en güçlü olanın hayatta kalması"nın hüküm sürdüğü toplumdaki insan yaşamının bir varoluş mücadelesi olduğunu öne sürerler. Sosyal Darwinistler, popülasyondaki varyasyonlara göre hareket eden doğal seleksiyon sürecinin, en iyi rakiplerin hayatta kalması ve popülasyonda sürekli iyileşme ile sonuçlanacağına inanırlar. Toplumlar, bu şekilde gelişen organizmalar olarak görülür.

8. Döngüsel Tarih Anlayışı - Oswald Spengler

Genel anlamda tarih, kimi düşünürler için *çizgisel* olarak belirli amaca doğru bir süreç şeklinde işlerken kimileri için ise belirli dönemlere göre devinip duran *döngüsel* bir süreç olarak kabul edilir (Özlem, 2010: 13-14). Döngüsel tarih anlayışı, doğada var olan, gözlemlenen (gece-gündüz, mevsimler, buharlaşma vb.) döngüsellikten hareketle tarihsel sürecin de sayısız döngüler şeklinde gerçekleştiği düşüncesidir. Buna göre, zaman dairesel olarak hareket etmekte ve evrende yer alan tüm varlıklar da bu daireselliğe göre var olmaktadır. Döngünün içinde yer alan tüm varlıklar, döngüye yön veren prensiplere göre yeni formlar kazanmaktadırlar (Bıçak, 2014: 208).

İbn Haldun döngüsel tarih anlayışını benimseyen düşünürler arasındadır. Ona göre nasıl ki insanlar doğar, büyür, olgunlaşır ve sonunda ölürse devletler de, tıpkı yaşayan bir organizma gibi, kurulur, yükselir daha sonra da zamanla çöker. İbn Haldun medeniyetlerin oluşum ve geli-

şim süreçlerini ve bu süreçlerdeki etkin mekanizmaları saptamaya çalışmış ve mevcut durumdan hareket ederek toplumların gelişmişlik düzeyleri, yükseliş, alçalış ve çöküş dönemlerindeki olup biten şeylerle ilgili çıkarımlarda bulunma imkânı sunmuştur. Böylelikle toplumsal yapının işleyişiyle ilgili olgu ve olaylar hakkında aklî çıkarımlar ve analizler yapılabilir hale gelinir. Sonucunda ise medeniyetler ve kültürler hakkında belirleyici, nesnel yargılar oluşturularak gelecek hakkında öngörülerde bulunabilme fırsatı yakalanır (Aysevener, 2015: 36-37).

Kültürleri birer organizma olarak ele alan kuramcılardan ilki İbni Haldun'dur. Toplumsal yapılaşmayı da bu bağlamda ele alan İbn Haldun, *Mukaddime*'sinde, her şeyin kesintisiz bir süreklilikle hareket, oluşma, gelişme ve değişme halinde olduğunu, basit öğelerden başlayarak her aşamadaki canlı ve cansız unsurların dönüşmeye hazırlık evresi geçirdikleri ve dönüştüklerini, şeylerin ve varlıkların birbiriyle ilgili ve ilintili olduğunu ve bütün ilişkilerin belirli bir düzen içinde yürüdüğünü kuramsallaştırmıştır (Hassan, 1982: 136). Uygarlıkların, medeniyetlerin, kültürlerin değişim, gelişim ve hatta dönüşüm geçirdikleri evreler bakımından bir kuramsallaştırma çabasına girişen İbni Haldun, uygarlıkların ortaya çıkışlarından yıkılışlarına kadar geçen sürecin analizini döngüsel ve organizmacı bir yaklaşımla değerlendirmiştir.

Kültürlerin dört mevsimi bulunduğunu söyleyen Spengler, ilerlemeci tarih anlayışına karşı döngüsel tarih anlayışını savunur. Spengler'a göre "medeniyetler insanlar veya yaşayan başka organizmalar gibi çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık süreçlerinden geçer" (Kabakcı, 2012: 272). Spengler, genel olarak insanlık tarihinin (belirli halkların veya kültürlerin tarihinin aksine) genel bir örüntüye, yani bireysel kültürlerin yükseliş ve düşüşüne sahip olduğunu savunur. Döngüsel tarih anlayışını Batı kültürü ve medeniyeti bağlamında ele alan Spengler, kültürlerin de organizmalar gibi yükseliş ve düşüşlerinin olduğunu ifade etmiştir. Evrensellikten uzak bir anlayışla döngüselliği Batı merkezli bir yaklaşımla Batı medeniyetini son aşamasında sadece Batılıların anlayabileceği şeklinde açıklayan Spengler, aşkın hakikat iddiası taşımamaktadır (Spengler, 1926: 26).

Spengler, organizmalar gibi kültürlerin de bir yaşam döngüsüne sahip olduğunu ve her kültürün (dış güçlerin müdahalesi dışında) zorunlu olarak aynı aşamalardan (doğum, olgunluk, yaşlanma, ölüm) geçmesi gerektiğini savunur. Spengler, dünya tarihinin döngüsel modelinin, kültür organizmalarının gelişimini yöneten sabit iç gelişim yasalarını kastettiği "kader" in işleyişiyle oluştuğunu iddia eder. Dünya tarihinin

antik, ortaçağ ve modern şeklinde geleneksel olarak dönemleştirilmesini şiddetle reddeden Spengler, her kültürün dışarıdan etkilenmeden kendi içinde geliştiği konusunda ısrar eder. Kültürel içeriği bakımından tamamen kendi kendine ortaya çıkan ve orijinal olan her bir kültür var olur ve diğer çağdaş, önceki veya sonraki kültürlerden herhangi bir kültürel içerik almadan veya bunları vermeden ayrılır (Swer, 2018: 239-240). Her biri, tıpkı bir bitki gibi, belirlenmiş gençlik, olgunluk ve gerileme sürecinden geçer ve her "kültür" kendi "medeniyetini" üretir. Kültürlerin yükselişinin, olgunluğunun ve gerilemesinin yarı biyolojik bir yorumuna dayanan döngüsel bir tarih görüşünü savunan Spengler, tarihin, kültürel eserlerin gerçek bir iletişiminin olamayacağı bağımsız kültürlerin yükselişinin, olgunluğunun ve gerilemesinin hikâyesi olduğunu ileri sürer (Martin 1996: 742). Kendi ifadeleriyle, "Her Kültür, bir insanın yaş evrelerinden geçer. Her birinin çocukluğu, gençliği, olgunluğu ve yaşlılığı vardır."

9. İhtiyaçlar Hiyerarşisi – Abraham Maslow

İbn Haldun insana özgü ihtiyaçların insanın doğasından kaynaklandığını ifade eder. Doğal olarak insan yaşamını devam ettirebilmek için yemeli ve içmeli, ayrıca sosyal bir varlık olmasından dolayı da giyinmeli ve yaşadığı toplumun bir parçası olmalıdır. Bütün bunlardan dolayı İbn Haldun insanların genel ihtiyaçları olduğu kanısına varmıştır. Temel ihtiyaçlar olarak da adlandırılan bu ihtiyaçlarını insan iş bölümü içinde üretmesi ve sonucunda gidermesi gerekmektedir. Nitekim İbn Haldun'a göre insanı sosyal bir varlık haline getiren ve topluluk halinde yaşamaya sevk eden temel faktör, ihtiyaçları ve bunları karşılama isteğidir.

İbn Haldun insanın ihtiyaçlarını üç kategoriye ayırarak izah etme yoluna gitmiştir:

1. Zaruret ve tabiiyat: İnsan için tabii ve zaruri olan şeyler. Yeme, içme, uyuma vs. gibi. Bunlar bulunmazsa, ferdi ve içtimai hayatın mevcudiyeti ve bekası düşünülemez. Hayat bozulur, hercümerç olur. Bunlar var olmanın olmazsa olmaz şartlandır.

2. Hâciyat: Mevcut olması halinde genişlik ve rahatlık, mevcut olmaması halinde zorluk ve sıkıntı sebebi olan normal ihtiyaçlardır. Hâciyatın bulunması mutlaka şart ve lüzumlu değildir. Bulunmazsa ferdi ve içtimai nizam sıkıntıya girse bile bozulmaz. Genellikle ilimler ve sanatlar bu kategoride yer alır.

3. Tahsîniyyât veya kemâliyat: Zaruri ve hâciyat kabilinden olmayan, sadece refah ve konfor nevinden olan ihtiyaçlardır, bunlar bir bakı-

ma lüks ihtiyaçlardır. Bu üç nevi ihtiyaçtan zaruri ve tabii olanlar zengin ve fakir dâhil istisnasız her insana, tahsîniyyât ve kemâliyat sadece zenginlere ve varlıklı kimselere, hâciyat ise orta sınıftaki fertlere mahsus ihtiyaçlardır (İbn Haldun, 2007: 209).

Maslow ise insana özgü ihtiyaçları beş temel başlık altında toplar:

1. Fizyolojik ihtiyaçlar: İnsanın biyolojik olarak yaşamını sürdürmesi için gerekli yemek, içmek gibi ihtiyaçlarıdır. Doğumla başlar ve ölümle sonuçlanır (s. 35).

2. Güvenlik ihtiyaçları: İnsanın temel fizyolojik ihtiyaçlarını giderdikten sonra gelen ve bir sonraki ihtiyaçlara zemin hazırlayan güven duygularına dayanan ihtiyaçlardır (s. 39).

3. Ait olma ve sevgi ihtiyacı: Aidiyet duygusu sosyal bir varlık olan insanın ihtiyaçları arasındadır. Bir gruba ait olma ihtiyacı duyan insan aynı zamanda o grubun bir parçası olmak, o grup adına faydalı işler yapmak ve o grubun üyeleri tarafından sevilmek ister (s. 43).

4. Değer, saygı görme ihtiyacı: Gruba kabul edilen insan grup adına başarılı işlere imza attığında, dayanışma içerisinde grup üyeleriyle birlikte çalışabilme becerisi gösterdiğinde ve yardımlaşmaya meyilli olduğu kanıtlandığında ihtiyaç duyduğu saygıyı görecektir (s. 45).

5. Kendini gerçekleştirme ihtiyacı: Grubun sevgisini, saygısını ve güvenini kazanan insan, grubun bir parçası olarak grubu temsil niteliğini kazandığı zaman kendini gerçekleştirmiş olacaktır (Maslow, 1954: 46).

10. Seküler-Kutsal Toplumlar - Jose Casanova - David Yamane

İbn Haldun'un "Bedevi" ve "Hadari" toplum tipolojisi, günümüz sekülerleşme teorilerinin özünü ortaya koymaktadır. Geleneksel toplumdan modern topluma geçiş sürecinde insanlarda mevcut bulunan bazı değerlerin yok olmasına dünyevileşme perspektifinden yaklaşan İbn Haldun, özellikle ahlaki çözülme ve çürümeyi değişimin parametreleri olarak belirlemiştir. Dolayısıyla İbn Haldun cephesinde geleneksel toplumları kutsal; modern toplumları da seküler toplumlar olarak sınıflandırmak mümkündür.

İbn Haldun'a göre göçebeler ve kırsal kesimde yaşayanlarda dünya malına eğilim daha zayıftır. Bu tür topluluklar kendilerini dünyadan bütünüyle soyutlamış değillerdir ve ihtiyaçları doğrultusunda dünyevi değerleri edinme yoluna giderler, fazlasında gözleri olmaz. Zenginlik peşinde koşmazlar. Dünyevileşmeleri zorunluluk ile bağlantılıdır. Zevk ve hevesleri her zaman geri planda tutulur. Modern tolum statüsünde

ele alınan hadariler ise dünyevi zevklere ve değerlere daha meyillidir. Ahlaki çöküşün gözlemlendiği bu tür toplumlarda, insanların çeşit çeşit zevklere yönelmesi, zenginlik peşinde koşması, ihtiyacından fazlasını istemesi, menfaat ile hareket etmesi, birçok kötü ve çirkin huy ile nefislerini kirletme eğilimi göstermesi sekülerleşme göstergeleri olarak değerlendirilebilir (İbn Haldun, 2007: 442).

Sekülerleşme tartışmaları İbn Haldun'dan bu yana sosyoloji gündemini çok fazla meşgul etmiştir ve meşgul etmeyi sürdürecek gibi de görünmektedir. Genel olarak üç kategoride ele alınan sekülerleşme teorisi, İbn Haldun'da, "Eklektik Paradigma" olarak adlandırılan ve klasik sekülerleşme teorileri ile desekülerleşme teorilerini bir potada eritmeyi amaçlayan şekliyle yansımasını bulmaktadır. Weber, Berger, Wilson gibi birçok sosyolog geleneksel toplumlardan modern toplumlara geçişte kutsal değerlerin zayıflayacağı ortak görüşünü benimsemekte, "dünyanın büyüden arındığını" ifade etmektedirler. Bununla birlikte Yamane, Casanova, Ostwald gibi sosyologlar da dünyevileşmenin yaşandığını ve bunun özellikle modern toplumlarda görüldüğünü ancak aynı zamanda kutsal değerlerin de farklı formlarda da olsa varlığını sürdürdüğünü ve "seküler ve kutsal"ın iç içe geçtiğini vurgulamaktadırlar (Darende, 2019: 52-61).

11. Coğrafi Koşullar ve İklim - Montesquieu

İbn Haldun'a göre, coğrafi koşullar ve iklim insanın psikolojik, ahlaki ve fiziki yapısını etkileyen birçok etken arasında yer almaktadır. Ona göre, insanın fiziki yapısı ve karakteri dış koşullara göre belirlenir. Öyle ki coğrafi koşullar ve iklimin insan üzerine etkilerinin yanı sıra toplumsal değişim ve dönüşüme de etkileri olduğu İbn Haldun tarafından kabul görmüştür (İbn Haldun, 2007: 266). İbn Haldun'a göre, toplum halinde yaşamak zorunda olan insanlar, yaşamlarını devam ettirebilmek için de bir yer, mekân edinme gereksinimi içindedir. Bu bağlamda, medeniyetin doğuşu bakımından ılıman iklime sahip bölgeler, toplumsal yaşam için elverişli bölgelerdir. Dinsel inançlar dahi en soğuk ve en sıcak bölgelerde daha geridedir (İbn Haldun, 2007: 268).

İbn Haldun yeryüzünü yedi iklim bölgesine ayırmıştır. Bu bölgeler ekvatordan başlayarak kuzeye ve güneye doğru yedişer çizgi çizilerek tespit edilir. Bu iklim bölgeleri kendi içinde birinci iklim bölgesinden yedinci iklim bölgesine doğru sıralanmıştır. İklim bölgeleri kendi içinde uzunluk kısalık açısından da ayrılmıştır, bunun nedeni ise dünyanın yuvarlak olmasından kaynaklanır. Ekvatora yakın bölgeler daha uzun olup kutuplara doğru gidildikçe iklim bölgeleri kısalmaktadır (İbn Haldun,

2007: 226). Bütün bu çeşitlilik, değişik kültür ve medeniyetlerin kaynağı olarak belirlenmiştir.

İnsanların karakterlerini iklim şartlarına ve coğrafi özelliklere bağlayan İbn Haldun'a göre, ekvatordan kuzeye doğru giden bu yedi iklim içinde umran bakımından en mutedili en ortada yer alan ve hava bakımından en ılıman olan dördüncü iklim kuşağıdır. Üçüncü ve beşinci iklimler de itidale çok yakındır. Fakat güneydeki ikinci iklim ve kuzeydeki altıncı iklim gitgide mutedil olmaktan uzaklaşır. Güneydeki birinci iklim ve kuzeydeki yedinci iklim ise itidalden çok daha uzaktır. Her bakımdan en mutedil insanlar üçüncü, dördüncü ve beşinci iklim kuşaklarında yaşayanlardır. Onların kılık kıyafetleri, evleri, sanatları gayet normaldir. Aşırılıktan uzaktırlar. Birinci, ikinci, altıncı ve yedinci iklim kuşaklarında yaşayan insanlar ise tüm halleri itibarıyla itidalden uzaktırlar (İbn Haldun, 2007: 387).

İklim ve coğrafi koşulların toplumun yapısı, düzeni, sistemi ve işlevi üzerindeki etkilerini inceleme altına alan Montesquieu, insanların karakter, kişilik ve yeteneklerinin coğrafi koşullar ve iklimsel özelliklerden etkilendiğini ve bu değerler tarafından belirlendiğini belirtir. Montesquieu ünlü kitabı *Kanunların Ruhu*'nda coğrafya ve iklimin insanların ve toplumların doğasını etkileyebileceği yönünde bir teori ortaya koyar. Daha sıcak ülkelerde yaşayan insanların ateşli, sert, kızgın ancak ahlaksız, hırçın bir kişilik taşıdığına inanırken, kuzey ülkelerinde yaşayan insanların cesur, ancak soğuk ve katı olduğuna inanır. Teorisi, vücudun dış lif uçlarının soğuk hava ile büzülmesi ve kanın kalbe geri dönmesini desteklemesi gibi bazı gözlemlere dayanmaktadır. Büzülme ile bu lifler güçlenir. Ancak daha sıcak hava, vücudun gevşemesine ve gücünü azaltmasına neden olur (Montesquieu, 2011: 305).

Montesquieu, daha soğuk bir iklimde yaşayan insanların daha güçlü olduğu sonucuna varır, çünkü kalbin hareketi ve liflerin tepkisi daha iyidir ve kan kalbe doğru daha hızlı hareket eder ve vücuda daha fazla güç verir. Tabii ki, bu fiziksel üstünlük aynı zamanda insanların cesur, üstünlük duygusu, daha küçük bir intikam arzusu olduğu ve başkalarına karşı daha dürüst, zeki ve daha az şüpheli olduğu anlamına gelir. Montesquieu ayrıca, bir insanı sıcak bir ortama yerleştirirseniz, zayıflayacağını ve ona bir görev verirseniz, onu yerine getirecek enerjisinin olmayacağını belirtir. Dahası, zayıflığı onu caydırır ve kendi hareket edememesinden korkar. Bu yüzden daha sıcak ülkelerdeki insanlar, tıpkı yaşlı insanlar gibi, korkmaya daha yatkındır, kuzeyliler ise gençler gibi cesurdur. Daha soğuk iklimlerde insanlar daha cesurdur ve daha sıcak

bölgelerdeki insanlardan daha az kusurları vardır (Montesquieu, 2011: 306)

12. Emek–Değer Teorisi – Karl Marx

İbn Haldun'un iktisadi hayatı temellendirdiği emek, üretimin en öne çıkan unsurudur. İnsanın dinç ve diri kalabilmesi için gereksinim duyduğu besini temin etmesi ve hayatını devam ettirebilmesi için gerekli tüm ihtiyaçlarını karşılayabilmesi adına çalışması ve emek harcaması zorunludur. İbn Haldun, emeği, insanı diğer canlı türlerinden ayırt edici bir etken olarak görmüştür. Üretilen tüm değerin yaratıcısı emektir. İbn Haldun, her ikisi de emeğin ürünü olmak üzere, asgari geçim miktarı ve sermaye arasında da bir ayrım yapmıştır. Sermayenin ancak artık emek sarf etmekle ortaya çıkacağını söylemektedir. Kazanç emeğin değerinden ibarettir. Üretilen ya da elde edilen bir malın ve hizmetin kıymeti, onu elde etmek için harcanan emeğin değerine eşittir. Harcanan emeklerin değeri neyse sağlanan kazanç da odur (İbn Haldun, 2013: 690). Servetin, kâr ve kazancın da temeli ve kıymeti emektir.

İbn Haldun'a göre bir toplumun refah ve gelişmişlik seviyesini gösteren başka bir faktör ise toplum içerisinde yapılacak olan iş bölümü neticesinde ortaya çıkan ihtiyaç fazlası ürün, yani artık üründür. Bir toplumda artık ürün ne kadar fazla ise o toplumun gelişmişlik düzeyi de o denli fazladır. İbn Haldun'a göre, insan toplumunun evrimini meydana getirecek olan şey bu fazla üründür. Zira belli bir insan topluluğu, sadece kendi ihtiyaçları ölçüsünde üretim yapmış olsaydı, ihtiyaç fazlası üretim yapmasaydı söz konusu topluluk hiç gelişemez, ilerleyemez ve hep aynı seviyede kalırdı (Arslan, 2002: 155).

Emek sarf eden kişilerin kâr ve kazançlarının artması için emek değerinin de artması gerekmektedir. Kâr ve kazancı artan kişilerin ihtiyaç olarak gördükleri şeyler bu süreçte değişecektir ve sonucunda bu tarz ihtiyaçların giderilmesi için kendi alanlarında uzman kişiler seçilecek, başka bir ifadeyle uzmanlaşma gerçekleşecek ve sanat, zanaat hareketlenecektir. Böylelikle bu alanlarda iş tutanlar da refah ve zenginliğe kavuşmuş olacaktır. Toplumdaki işin ve emeğin ikinci defa artmasıyla, toplumun ihtiyaçlarını temin için gerekirse yeni sanat dallarının da icat edilmesi ile kâr ve kazancı sürekli katlanarak artacaktır (İbn Haldun, 2013: 868).

Karl Marx, üretim sürecinde ekonomik değer taşıyan tek şeyin emek olduğuna ve emek gücünün faaliyeti ile sadece emek gücünün kendi değerinin yeniden üretilmiş olmayacağına aynı zamanda fazladan bir

değerin de yaratılmış olacağına inanır. İşçi emeğini satmakta ve bunun karşılığında belli bir ücret almaktadır. Genellikle işçiye ödenen ücret, işçinin ürettiği malın değerinden çok daha az olmaktadır. Artı değer olarak tanımlanan kuram, işçinin ürettiği malın değeriyle aldığı ücret arasındaki farka odaklanmaktadır. Zenginliğin kaynağı işçidir ancak işçi ürettiği zenginliğin karşılığını alamamakta, üretilen artı değer sermaye sahiplerine kar olarak geri dönmektedir (Cevizci, 1999: 576-577). Dolayısıyla ekonomik güçler insan toplumlarının doğasını şekillendirir ve üretim yöntemi, sanatsal, sosyo-politik ve entelektüel süreçleri belirler. Fazladan üretilmiş olan bu artı-değer, ürün değerindeki, kullanılmış olan üretim unsurlarının, yani üretim araçları ile emek gücünün değerine eklenen fazlalığı oluşturur (Marx, 2017: 209). Marx'a göre değer bakımından birbirine eş olan ve eş değerli olmayan şeyler birbirleriyle değiştirildiğinde bir artı-değer oluşmaz. Dolaşım ya da meta değişimi değer yaratmaz (Marx, 2017: 166). Marx, bu teori doğrultusunda sermayeye dayalı bir sistem olan kapitalizmin kâr teorisini eleştirdiği emek-değer kuramını geliştirmiştir.

Marx'a göre, iş bölümü, medeniyetin gelişimi için önkoşuldur. Nüfusun kentlerde artması sonucunda emeğin yoğunlaşması ve emeğin bölümlere ayrılması ve uzmanlaşması, toplumsal gelişmenin temel yoludur. Ancak Marx iş bölümü ile yabancılaşmanın paralel geliştiği görüşünü savunmaktadır. Farklı becerilere sahip olan insanların bu becerilerini birbirleri için kullanmaları sonucunda ortaya çıkan iş bölümü, hem toplumsal düzenin ve kişisel özgüvenin hem de medenî olmanın etkin gücü olmakla birlikte insanların en temel ihtiyaçlarının karşılanmasında da birinci dereceden belirleyicidir.

Marx, iş bölümünün beraberinde bir ezen ve ezilen sınıfı getirdiğini ileri sürer. Marx"a göre, iş bölümü sömürünün bir aracı niteliğine bürünmekte ve sömürü, yabancılaşma ve sınıf çatışması iş bölümüne, iş bölümü de insan türünün eylemine içkin olduğu için bu sorunlara tüm insan toplumlarında rastlanmaktadır. Yüksek düzeyde bir üretime yol açan iş bölümü, toplumda güç farklılıklarının ve dolayısıyla da mülkiyetin doğmasına sebep olmuştur (Palabıyık, 2012: 272).

13. Devlet Anlayışı – Thomas Hobbes

Doğası gereği toplumsal bir varlık olan insan, hem iyi hem de kötü nitelikler taşıyabileceğinden birlik-beraberlik ve düzeni sağlayacak bir otoriteye gereksinim duymaktadır. Bu bağlamda devletin doğal bir oluşum olduğunu düşünen İbn Haldun, bütün problemlerin otoriter, egemen bir güç ve yönetim ile çözülebileceği görüşüne dikkat çekmektedir. Ona

göre devlet, kurulur, büyür, gelişir, duraklama sürecinden sonra da yıkılır. İbn Haldun toplumsal hayatın bedevi hayattan kaynaklandığını, gelişme sonucunda ise hadari yani medeni toplumların oluştuğunu ileri sürer. Dolayısıyla İbn Haldun'a göre devlet bedevi yaşamdan sonra ortaya çıkar ve çıkış sebebi temelde güvenlik kaygılarıyladır (İbn Haldun, 2004: 161).

İbn Haldun devletin doğuşunu asabiyet teorisine dayandırmaktadır. Asabiyet sadece nesep birliğinden veya o manadaki diğer bir şeyden meydana gelen bir unsurdur (İbn Haldun, 2009: 431). Geniş bir kapsama niteliği bulunan asabiyetin, götürdüğü son noktanın mülk olduğunu İbn Haldun ifade etmiştir. Kan bağından kaynaklı grup birliği ve dayanışması olarak tanımlanabilecek olan asabiyet ne kadar büyük ve güçlü ise o oranda hâkimiyeti ve etkinlik alanı geniş olmakta ve sonucunda devlet kurulmaktadır.

İç güvenliğin ve iktidarın belirtisi olarak uyrukların tümü üzerinde mutlak bir egemenlik kuran, mali ve iktisadi bağımsızlığın ifadesi olarak vergi toplayan, diğer devletler tarafından meşru görülen ve bu meşruluğun belirtisi olarak elçiler gönderen ya da devletlerarası ilişkiler kuran, politik ve askeri bağımsızlığın işareti olarak sınır boylarını askerleri ile koruyan ve bağımsızlığın göstergesi olarak başka herhangi bir politik otoritenin boyunduruğu altında bulunmayan devlet (Uludağ, 2011: 418), İbn Haldun'un belirlediği 120 yıllık bir süreç sonucunda yok olur ve yerine başka bir devlet kurulur (Uludağ, 2011: 392).

Hobbes devlet olgusuna insana yaklaştığı gibi yaklaşmaktadır. İbn Haldun'un aksine devletin yapay bir oluşum olduğu görüşünü savunan Hobbes, devletin analizinden önce devleti oluşturan insanı ele almaktadır (Durkheim, 2012: 28). Böylelikle insanın doğal durumunu inceleme altına alarak gerekli değerlendirmeleri yapan Hobbes, devletin gerekliliğini ortaya koyan durumları gerekçelendirmeye çalışmıştır. Bu nedenden ötürü insanın doğasını anlamak devletin doğasını anlamanın ilk şartıdır (Hobbes, 2011: 17).

Leviathan adlı başyapıtında devletin var oluş nedenini insana ve yapısına bağlayan Hobbes'a göre, bireysel arzu ve isteklerini gelecek kaygısıyla güvence altına almaya çalışan insan, bencildir, hedefinde sadece arzuları vardır, bu uğurda önüne çıkan her engeli aşmak için çatışmayı göze alır. Bu, insanın doğasındandır ve bu nedenle Hobbes, "insan insanın kurdudur" düsturuyla hareket etmektedir. Birbirinin kurdu olan insanın doğası, herkesin herkesle savaşına yol açar (Hobbes, 2011: 135).

Hobbes ve modern devlet anlayışından önce devletin ve hükümdarın kutsal ve tanrı kaynaklı olduğuna yönelik bir inanç söz konusudur. Hobbes ve diğer bazı düşünürler ile birlikte bu düşünce değişmeye başlar ve devletin toplumdan kaynaklandığı ve meşru olabilmesi için de toplumla uzlaşması gerekliliği düşüncesi belirir. Bu bağlamda *Toplum Sözleşmesi* ile Hobbes, modern devletin temellerini atmış olur. Sürekli çatışma halinde olduğunu düşündüğü insanın, barışa ve düzene kavuşmasının ancak bir sözleşme ile mümkün olabileceğini ifade eden Hobbes, böylelikle devletin kurulabileceğine dikkat çeker. Öncesinde bütünüyle bir kaos ortamında bulunan, her türlü yokluğu, yoksulluğu yaşayan, gelişmemişliği her alanda gören ve deneyimleyen, daha da kötüsü hayatı risk altında olan insan, devamlılığı sağlayabilmek, gelişebilmek, barışa kavuşabilmek ve daha refah bir ortamda yaşayabilmek adına bir anlaşma yapmak zorunda olduğunun bilincine varır (Hobbes, 2011: 94-95).

Sonuç

14. yüzyılda yaşayan, modern ve hatta post-modern düşünce ve zihinlerde etkinliğini ve yetkinliğini hissettiren İbn Haldun, literatüre birçok kavram ve kuram kazandırmıştır. Bu kuramlar ve kavramlar belirli bir bilim dalı ile sınırlı kalmayıp tarih, coğrafya, sosyoloji, felsefe de dâhil olmak üzere birbirinden farklı bilim dallarını etkilemiştir ki bu şekilde birçok bilim dalında söyleyecek sözü olan ve bu söz ve düşünceleri dinlenilen bilim insanlarına tarih sayfalarında rastlamak pek de mümkün olmamaktadır. Nitekim kendisinden sonra gelen bilim insanlarının fikrî anlamda İbn Haldun'un tesiri altında kalarak (ya da kalmayarak) benzer ve yeni kavramlar ve kuramlar ortaya koymaları O'nun her alandaki etkisini ve büyüklüğünü gözler önüne sermektedir. Öyle ki Auguste Comte'un değil İbn Haldun'un sosyolojinin kurucusu olduğunu ileri süren ve haklılık payı göz ardı edilemeyecek olan bilim insanlarının sayıca az olmadığını belirtmek gerekmektedir. Bu nedenledir ki bu çalışmada ilk sosyolog ve hatta ilk ekonomist olarak nitelendirilebilecek olan İbn Haldun'un zihinsel dünyasından filizlenen kavram ve kuramlar hakkında gerekli açıklamalar yapıldıktan sonra günümüze kadar görüşleri tartışılmaya devam eden düşünürler üzerindeki etkileri ve onların da zenginleştirdikleri ya da dönüştürdükleri kavram ve kuramlar ele alınmıştır.

Sosyoloji biliminin öncülü olarak değerlendirilen umran ilmi için dahi mütevazı bir yaklaşım sergileyerek bu ilmin kendinden öncekiler tarafından bulunmuş olma ihtimalini İbn Haldun hiç göz ardı etmemiş, bu ilmin yeni bir ilim olamayacağını, daha önce mutlaka var olduğunu

dile getirmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada amaç, birilerini yüceltirken diğerlerini yermek, yaptıkları çalışmaları ve literatüre katkılarını küçümsemek ya da değersizleştirmek değildir. Aksine daha ileri seviyelere ulaşabilmek için yeni şeyler üretmenin yanı sıra var olanlara da eklemeler yapmak zaruridir. Bu düşünce tarzı hem selefleri hem de halefleri değerli kılar.

İbn Haldun'un ürettiği kavram ve kuramlar bu çalışmadakilerle sınırlandırılamaz. Asıl eserine giriş mahiyetinde yazdığı ve ana eserin önüne geçtiği düşünülen ve kabul gören *Mukaddime* adlı eserinde bahsettiği konular, kavramlar ve kuramlar ciltler dolusu çalışmalara kaynaklık edebilecek zenginliktedir. Nitekim tüm dünyada çok farklı perspektiflerden *Mukaddime* adlı çalışmasına yaklaşımlar gözlemlenmektedir. Bununla birlikte, John Locke, Arnold Toynbee, Herbert Spencer, Samuel Huntington, Jean-Jacques Rousseau ve çok daha fazlası İbn Haldun ve çalışmaları ile karşılaştırılan düşünürler arasındadır. Elbette İbn Haldun'un da etkilendiği ve kendisine yön veren düşünürler olmuştur. Önemli olan insanlığı daha ileriye götürecek düşünceleri üretebilmek ya da geliştirebilmektir. Bu bağlamda İbn Haldun nasıl kendinden önce üretilen düşünceleri geliştirip kendi düşüncelerini, kavram ve kuramlarını oluşturduysa kendinden sonra gelenler de İbn Haldun'a ait düşünce ve kavramlar doğrultusunda kendi kuramlarını oluşturmuşlar ve var olanları da geliştirmek için gayret sarf etmişlerdir.

Sadece kendi ülkesine değil bütün dünyaya mâl olduğunu, literatüre kattıklarıyla ortaya koyan ve bu bağlamda küresel değerler arasında yerini alan İbn Haldun, zamanının ötesinde olduğu delilleriyle sabit olan düşünceleri ile insanlığa büyük yararlar sağlamıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın İbn Haldun'un dehasını gözler önüne serecek kapsamda olmadığı gerçeğinden hareketle daha kapsamlı ve İbn Haldun'un daha farklı yönlerini, daha farklı bakış açıları doğrultusunda ele alan çalışmaların gerekliliğini ifade etmek yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

Abdula, Ş. (2007). http://www.abdulasevba.blogspot.org (20.07.2017).

Andıç, F. (2015). *İbni Haldun: Hayatı ve Eserleri Üzerine Düşünceler*, Ankara: Hitabevi.

Arslan, A. (2002). *İbn Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Ankara: Vadi Yayınları.

Aydın, K. A. (2016). *İbn Haldun'un Toplumsal ve İktisadi Görüşleri*. http://www.siyasalhayvan.com (29.10.2017).

Aysevener, K. (2015). *Tarih Felsefesi*, İstanbul: Say yayınları.

Batseva, S. (2012). "İbn Haldun Düşüncesinin Toplumsal Temelleri", Ü. Hassan, & T. Dursun içinde, *İbn Haldun'da Uygarlıkların Yükselişi ve Çöküşü,* İstanbul: Kaynak Yayınları.

Bıçak, A. (2014). *Tarih Metafiziği ya da Kendilik Bilinci*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Cevizci, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma.

Durkheim, E. (2012). *Hobbes Üzerine*, (Çev. M. Odabaş), İstanbul: Alfa Yayınları.

Durkheim, E. (2020). *Toplumsal İşbölümü*, (Çev. Ö. Ozankaya), İzmir: Cem Yayınevi.

Falay, N. (1978). *İbn Haldun'un İktisadi Görüşleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.

Gumplowicz, L. (1924). "İbni Haldun'da İçtimaiyat", (Çev. Z. F. Fındıkoğlu, *Mihrab*, 1(17-23).

Halbwachs, M. (2017). *Kolektif Hafıza*, (Çev. B. Barış), Ankara: Heretik Yayıncılık.

Hamitoğulları, B. (1982). *Çağdaş İktisadi Sistemler Strüktürel ve Doktrinal Bir Yaklaşım,* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Hassan, Ü. (1982). *İbn Haldun: Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara: Sevinç Matbaası.

Hobbes, T. (2011). *Leviathan*, (Çev. S. Lim*),* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

Husri, S. (2001). *İbn-i Haldun Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Dergâh.

İbn Haldun, (2004). *Mukaddime*, (Çev. H. Kendir), Yeni Şafak Kültür Armağanı.

İbn Haldun (2007). *Mukaddime* I, (Çev. S. Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları.

İbn Haldun (2009). *Mukaddime* II, (Çev. S. Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları.

İbn Haldun (2013). *Mukaddime* I-II, (Çev. A. Tekin), İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.

İbn Haldun, (2017). *Mukaddime*, (Çev. T. Dursun), İstanbul: Kaynak Yayınları.

Islatince, P. M. (2012). *İktisadi Düşünceler Tarihi,* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Kabakcı, E. (2012). *Arnold J. Toynbee*, TDV 41. Cilt, s. 272-274.

Karataş, S. C. (2006). Economic Theory of Ibn Khaldun and Rise and Fall of Nations. *Geçmişten Geleceğe İbn Haldun* (s. 277-286). İstanbul: İslam Araştırma Merkezi.

Machiavelli (1994). *Prens*, (Çev. N. Güvenç), İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.

Martin, R. N. D. (1996). 'Oswald Spengler', in Brown, Stuart; Collinson, Diané; Wilkinson, Robert (eds.) The Biographical Dictionary of Twentieth-Century Philosophers (London: Routledge), 741–742.

Marx, K. (2017). *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, (Çev. S. Belli), Ankara: Sol Yayınları.

Maslow, A. H. (1954). *Motivation and Personality*. Harper & Row.

Montesquieu (2011). *Kanunların Ruhu Üzerine*, (Çev. F. Baldaş), e-kitap, İstanbul: Hiperlink Yayınları.

Naima (1968). *Naima Tarihi***,** (Çev. Z. Danışman), Yeni Zamanlar Sahaf.

Özlem, D. (2010). *Tarih Felsefesi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Palabıyık, A. (2012). "Marx'ın Sosyolojisi'nde Gözden Uzak Kalmış Bir Kavram: "İşbölümü", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C..1, S.1, 266-298.

Ritzer, G. (2013) *Klasik Sosyoloji Kuramları*, (Çev. H. Hülür) Ankara: De Ki.

Rosenthal. E. I. J. (1962). *Political Thought in Medieval Islam*, Cambridge: Cambridge University Press.

Swer, G. M. (2018). "Timely Meditations?: Oswald Spengler's Philosophy of History Reconsidered", *Prolegomena,* 17 (2): 137–154

Tönnies, F. (2019). *Cemaat ve Cemiyet*, (Çev. E. Güler), İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.

Uludağ, S. (1993). *İbn Haldun -Hayatı, Eserleri, Fikirleri-*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Uludağ, S. (2011). "Giriş: İbn Haldun ve Mukaddime", İbn Haldun, Mukaddime içinde (Çev. S. Uludağ).

Weiss, D. (1995). "Ibn Khaldun on Economic Transformation". *International Journal of Middle East Studies, 27*(1), 29-37.

Bölüm 39

ÖRGÜTSEL GÜÇ KAYNAĞI OLARAK ÖĞRENEN ÖRGÜTLERDE KÜLTÜR

Ufuk ÜNLÜ[1]

1 Dr., TC. Cumhurbaşkanlığı, ufuk1984@hotmail.com, Orcid: 0000-0003-2547-7609

1. Giriş

Sanayi devriminin getirdiği sürekli rekabet ortamı, bilgi ve teknoloji çağını yaşadığımız şu günlerde yerini eskisinden daha acımasız şartlara bırakmıştır. Günümüzde yeni kurulan birçok örgüt çok kısa sürelerde piyasadan silinmekte, eski örgütler ise geçmişe kıyasla daha hızlı yok olma sürecine girmektedirler. Eskiden 100-200 yıl faaliyet sürdüren örgütlere köklü işletmeler olarak bakılırken, artık 10-20 yıl faaliyetini sürdüren örgütlere uzun dönemli örgüt gözüyle bakılmaktadır. Varlığın devam ettirilebilmesi en önemli amaç ve aynı zamanda sorun haline gelmiştir.

Varlığın sürdürülebilmesinde en önemli araçlar, örgütün güç kaynaklarıdır. Örgütün üst yönetimi, örgütsel güç kaynakları sayesinde önceden belirlenmiş amaçlara ulaşma gayretinde olurlar. Nitekim varlığın sürdürülebilmesi, dış dünyaya uyum sağlama yeteneğinin ve dolayısıyla öğrenme kabiliyetinin örgütsel bir güç olarak kullanılmasını gerektirir. Örgütlerin öğrenmeye ve gelişmeye açık olması örgütte var olan kültürün bu yeteneklere uygun zemin hazırlamasına bağlıdır. Örgüt kültürünün bilgiyi öğrenmeye, teknolojiyi takip etmeye ve karakter geliştirmeye uygun olması yahut tüm bunları teşvik etmesi, örgütsel başarının sağlanmasında en önemli güç kaynakları arasında görülmektedir. Küreselleşen dünyada farklı kültürel özelliklere sahip çalışanların aynı örgütte yer alması farklılıkların başarılı bir şekilde yönetilmesini ve kültürel farklılıkların bir zenginlik olarak görülmesi, örgütsel öğrenmenin sistematik olarak ele alınmasını, sürdürülmesini ve gelişmelere uygun hale getirilmesini kolaylaştırıcı bir güç olarak kabul edilmektedir. Tüm bu hususlar, öğrenen örgütlerde kültürün örgütsel bir güç kaynağı olarak görülmesine yönelik tutarlı perspektiflerin oluşturulmasına neden olmuştur. Bu çalışmanın amacı, örgütsel güç kaynağı olarak öğrenen örgütlerde kültürün, örgüt başarısını nasıl belirlediğini incelemektir. Esas konu incelenmeden önce örgütsel güç, öğrenen örgütler ve örgüt kültürü kavramları açıklanacaktır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Örgütsel Güç

Bir kişinin başkalarının davranışlarını istediğini yönde değiştirebilmesi güç olarak tanımlanmaktadır (Şimşek, 2009:19). Güç olgusu örgütler içinde geçerli olmakta ve örgüt içi ilişkilerin boyutunu ve mesafesini belirlemektedir. Esasen örgütsel güç kavramı daha çok örgüt içinde yöneticinin gücü/etkisi şeklinde kullanılmaktadır. Mintzberg'e göre örgüt-

sel güç, "*örgütsel çıktıları etkileme kapasitesi*"dir (Mintzberg, 1983:77). Pfeffer açısından örgütsel güç, faaliyet başlamayı ve yine faaliyeti devam ettirmey; niyetleri gerçekliğe dönüştürmeyi sağlayan bir enerjidir (Pfeffer, 1992:30). Bu doğrultuda örgütsel güç, vazifeleri yerine getirme, var olan kaynakları faaliyete geçirme, hedeflere ulaşabilmek için gerek duyulan tüm nesneleri elde etme ve yönetme yeteneğidir.

Örgütsel gücün, insan eylemlerinin, bireylerarası ilişki ve iletişimin, özellikle de çalışan-yönetici boyutunun tüm seviyelerinde dikkate alınması gereken bir dinamik olduğunun kabul edilmesi elzemdir (Bayrak, 2001). Yöneticilerin, çalışanları etkileyebilmesi ve organizasyonel amaçlar çerçevesinde yönlendirebilmesi için sahip olduğu gücü etkili ve verimli bir şekilde kullanması gerekmektedir. Bu bağlamda yöneticiler organizasyonel amaçları gerçekleştirmeye çalışırken bir takım güç temellerine başvurmaktadır (Yılmaz ve Altınkurt, 2013:2). Pfeffer'e göre güç dar anlamda kuvvet, geniş anlamda ise insanları etkileyebilme kabiliyetidir (Pfeffer, 1992:31). Bu doğrultuda yöneticilerin çalışanları etkileyebilmesi ve yönlendirebilmesi için gücü doğru ve başarılı bir şekilde kullanmaları şarttır.

Örgütsel anlamda var olan güç kaynaklarının sınıflandırmasında en çok kullanılanı French ve Raven (1959) tarafından geliştirilen 5'li ayrımdır. Yasal güç yöneticinin kendi özelliklerinden kaynaklanan güç değil, örgütün yöneticiye verdiği makamdan kaynaklanan güçtür. Yöneticiler yasal güç kapsamında astlarına emir verme yetkisine sahiptir. Yasal güçle bağlantılı olan zorlayıcı güç, yöneticilerin ceza verme yetkisini kullanarak astlarının eylemlerini yönlendirebilmesidir. Yasal ve zorlayıcı güce kıyasla daha esnek ve daha demokratik olarak kabul edilen uzmanlık gücü, çalışanın kişisel yetenekleriyle ve tecrübesiyle başkalarını etkileyebilmesidir. Uzmanlık gücü en etkili güç kaynakları arasında görülmektedir. Karizma gücü ise kendisine hayranlık duyulan yöneticinin, çalışan davranışlarını yönlendirilmesini içerir. Burada olağanüstü beceriler ve pozitif iletişim ön plana çıkar. Son olarak ödül gücü ise yöneticinin terfi ettirme, ücret yükseltme gibi yetkilerini, çalışanlar üzerinde baskı unsuru olarak kullanmasıyla ortaya çıkar (Uzun ve Köse, 2019:2-3).

2.2. Öğrenen Örgütler

Bilginin son derece önemli hale geldiği günümüz örgütlerinden, öğrenme eğilimi her geçen gün önemini artırmaktadır. Bilgiyi yaratma, edinme ve aktarmayı merkezine alan öğrenen örgütler Senge'ye göre, çalışanların talep ettikleri sonuçları yaratmak için kapasitelerini sürekli genişlettikleri, yeni düşünme yöntemlerinin durmadan beslendiği, insanların sürekli bir öğrenme eğiliminde bulundukları organizasyonlar-

dır (Senge, 2000:34). Öğrenme nasıl ki insan davranışlarında farklılık yaratıyorsa, öğrenmeyi amaç edinmiş örgütlerde de benzer şekilde dinamik bir ortam sağlanmaktadır. Bu tarz örgütlerde temel şart, sürekli bilgi arayışında olma özelliğini taşımaktır.

Öğrenen örgüt, bir organizasyonun yaşadığı olaylardan sürekli olarak ders alması, deneyimlerini değişen ve gelişen çevre koşullarına uyarlaması, işgörenlerini geliştirici bir yöntem uygulaması ve böylelikle dinamik bir yapıya sahip olması şeklinde tanımlanmaktadır (Lick, 2006:88). Öğrenme sayesinde örgütlerde bir zihniyet değişikliği yaşanır. Öğrenme öncesinde sadece üretime odaklanan işletmeler, öğrenmeyi benimsedikten sonra takip etme, yaratma ve sürekli bir gelişim hali içinde olurlar. Bu tavır örgütlerin hayata kalmasına ve sürdürülebilir karlar elde etmesine fayda sağlar. Dış çevreyle bağlantılı olan bu organizasyonlar, geri besleme ve diğer örgütlerle bilgi alışverişinde başarı sağlayarak bu durumu örgüt açısından daha verimli hale getirirler.

Öğrenen örgütlerin temel yetenekleri aşağıdaki şekilde sıralanmıştır (Esen, 1996);

- Sistematik problem çözme,
- Yeni yöntemleri deneme ve deney yapma,
- Geçmişte edinilen deneyimlerden öğrenme,
- Başkalarına ait deneyimlerden öğrenme,
- Bilgiyi tüm organizasyonla paylaşmadır.

Örgütler öğrenme süreci açısından sırasıyla bilen örgüt, anlayan örgüt, düşünen örgüt ve öğrenen örgüt olarak sınıflandırılırlar. Bilen örgütler klasik yönetim anlayışına uygun örgütlerdir. Burada öğrenmeden ziyade hazırda bulunan ürün ve hizmetlerde değişiklik yapılır ve dolayısıyla çalışanlar bir makine şeklinde hareket ederler. Anlayan örgütler ise bilen örgütlerin üzerine anlayış ve değer yargılarını koyarlar. Bu örgütlerde tek bir "iyi"nin yerine farklı "iyi"lerde vardır. Öğrenen örgütün bir önceki aşaması olan düşünen örgütlerde, karar alma süreçlerinin katılımcı bir tavırla gerçekleşmesi sağlanır. Sorunla karşılaşıldığından örgüt üyeleri bir araya gelerek sorunu çözme yoluna giderler (Koçel, 1994).

2.3. Örgüt Kültürü

Yönetim ve organizasyon alanında oldukça popüler bir kavram olarak kabul edilen örgüt kültürü, 1980'lerden sonra önem kazanmaya baş-

lamıştır. Örgüt kültürü olgusunu inceleyenlere göre her örgütün kendine özgü bir kültürü vardır.

Runge ve Hames'e göre örgüt kültürü, örgüt üyelerinin davranışlarını değerlendirmek amacıyla kullanılan, öğrenilmiş ve paylaşılan temel değerler olarak ifade edilmektedir (Runge ve Hames, 2004:412). Schein açısından örgüt kültürü, bir grup insanın bütünleşme ve adaptasyon sorunlarını gidermek amacıyla ortaya koydukları veya ürettikleri temel değerler ile algıladıkları ve düşündükleri her şeydir (Schein, 2001: 3). Bu kavram, yöneticilerin örgütte gizli kalmış yaşamın karmaşık ve saklı yönlerini öğrenmesini sağlar. Örgütte var olan işlerin nasıl yapıldığını ortaya koyan kültür, örgüt üyelerinin sorunların üstesinden gelmesine yardımcı olur ve dahası, yeni üyelere örgütsel anlamda algılamayı ve düşünmeyi öğretir. Dolayısıyla her örgütün diğer örgütlerden farklılaşan bir kültürü vardır (Arslantaş, 2005:108).

Örgüt üyelerini bir arada tutan ve örgütte sinerjiyi sağlayan kaynaklardan biri kültürdür. Bu bakımdan örgüt kültürü örgütün hafızasında yer alan tutumların, normların, değerlerin ve davranışların toplamıdır. Örgüt kültürü çevre ilişkilerini ve örgütün faaliyetlerini düzenleyerek örgütün geleceğini belirler. Yöneticilerin örgütün rutin işlerinden sıyrılarak, örgüt içi kültürel yenilemeyi yönlendirmesi ve var olan değerlere ve geleneklere özenli davranması gerekmektedir (Köse vd., 2001:208). Bununla birlikte örgüt kültürü, örgütteki yönetim biçimini, yapılacak tercihleri, alınacak kararları ve yönlendirilecek stratejileri etkiler. Sağlam bir örgüt kültürünün var olduğu organizasyonlarda sahiplenme ve verimlilik üst seviyededir. Çalışanlar önceden belirlenmiş ve öğrenilmiş kurallar kapsamında hareket ederler. Örgüt üyelerinin inandıkları ve destekledikleri inançlar vardır. Bu üyeler neredeyse bir takım taraftarı gibi aynı yönde hareket ederler. Kurumdaki motivasyon ve verimlilik, örgüt kültürüne göre şekillenir.

3. Öğrenen Örgütlerde Kültürün Örgütsel Güç Kaynağı Olarak Görülmesi

Örgütlerin yapılarında öğrenmeyi kolaylaştıracak ve teşvik edecek bir örgüt kültürü oluşturmaları, öğrenen örgütlerin gelişimde hayati bir önem taşımaktadır. Öğrenmenin kolaylaştırılması ve bunun bir kültür olarak benimsenmesi, örgüt içi bütünleşmenin sağlanmasını gerektirir. Dolayısıyla örgüt kültürü, örgütsel öğrenmeyi destekleyen ve engelleyen bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Öğrenen örgütler, dış çevreye ve örgüt içi bütünleşme sürecinde öğrendiklerinin faydalı sonuçlarını dikkate alarak kendilerini geliştirebilen mekanizmalardır (Arslantaş,

2005:109). Bu anlamda öğrenen örgütler, öğrenmeyi temel alan örgüt kültürüne sahip olmalıdır. Öğrenen örgütlerin kurumsal ve kültürel özellikleri ile klasik örgütlerden farklılaşan yönlerine ilişkin tablo aşağıdadır;

	Klasik Örgüt	Öğrenen Örgüt
Gelenekler	Tekrarlanan; durağan; mevcut örgütsel yapının korunması	Sürekli sorgulama hali; katı olmayan; sürekli gelişen, sürekli olarak hareketli faaliyetlerin desteklenmesi ve organizasyon içi gelişimin sağlanması
Spesifik kurumsallaşmış uygulamalar	Verilen emirlerin izlenmesi, işgörenlerin üstlerine benzer şekilde düşünmeyi öğrenmesi; işgörenlerin kendi faaliyetlerinden sorumlu olması; yöneticilerin kendi bölümlerinden sorumlu olması; liderin vizyon yaratmaktan sorumlu olması; işgörenlerin, yönetim ile çalışanlar arasındaki bilgi alışverişini sağlamaktan sorumlu tutulması; bireysel eğitimler ve seminerlerin yapılması; işin sonuçlandırılması	Açık ve paylaşımcı düşünsel model; sistematik düşünme ve yönlendirme; paylaşımcı vizyon; takım halinde öğrenme; bireysel deneyimlerin en yüksek seviyeye çıkması; işin sonuçlandırılması için nasıl hareket etmeliyim sorusunun sorulması
Kültür	Yukarıda belirtilen kurumsallaşmış uygulamaların hepsi	Öğrenen örgüt disiplinlerinin rutinleşmiş faaliyetler haline dönüşmesi
Büyüme ve değişim	Durağan, değişim ihtiyacı yok	Sürekli değişim

Kaynak: Arslantaş (2005); Douglas (2001) Guthrie, Transforming an Existing Organization, (Çevrimiçi)

Öğrenmeyi teşvik eden örgüt kültüründe risk alımı, başarısızlıkları kabullenme, deneyimden kazanma ve tüm bunlardan faydalanma söz konusudur. Öğrenen örgütlerdeki tüm aktörler gelişme ve öğrenme için tüm fırsatların var olduğunu bilirler. Söz konusu fırsatlar tüm taraflar nezdinde farklı algılansa da, bu durum her örgütte örgüt kültürünün ve öğrenme düzeyinin farklılığının bir sonucu olarak bilinmektedir. Örgütsel öğrenme ve örgüt kültürü arasındaki ilişki farklılığı, farklı bilgi

düzeyine sahip çalışanlar, örgüt yapısı ve büyüklüğü, örgüt kültürünün geçmişi, yaşanmışlıklar gibi unsurlardan kaynaklanmaktadır (Diker, 2007: 62). Öğrenen örgütlerde var olan kültür yeni fikir, yeni ürün ve yeni iş süreci yaratanları ödüllendirmeli ve takdir etmelidir. Bu tür yapılarda risk almanın öğrenme adına ne kadar önemli olduğunu belirtmek için yanlışların hoşgörülü bir biçimde karşılandığı görülmektedir.

Öğrenmeyi bilen bir örgütte, işgörenlerin sürekli yeni şeyler öğrenmelerine ve deneyim kazanmalarına izin verildiği gibi, yapılan yanlışlar nedeniyle cezalandırılmaları söz konusu değildir. Zira yeni bilgi ve düşüncelere sadece deneme-yanılma yöntemiyle ulaşılabilir. Diğer taraftan, her denemenin başarıyla tamamlanmasını beklememek ve öğrenmeyle nihayete ulaşan hiçbir denemeyi başarısızlık şeklinde analiz etmemek gerekir (Çam, 2002: ss.121-122).

Öğrenen bir örgütteki örgüt kültürünün özelliklerini genel olarak şu şekilde sıralamak mümkündür (Arslantaş, 2005:110-111);

- Öğrenme ve yeniliğin teşvik edilmesi ve ödüllendirilmesi öğrenen örgütlerde olur. Örgütte yeni fikirlerin önemi büyüktür. Yeni fikirlerin ortaya atılabilmesi için işgörenlerin cesaretlendirilmesi ve yeni fikirlerde başarılı olanların ödüllendirilmesi gerekir.

- Denemeler yapmayı, araştırmayı, incelemeyi ve risk almayı önerir.

- Hataların öğrenme için fırsat olarak görülmesine ve paylaşılmasına izin verir.

- Tüm çalışanların refahı ve mutluluğu, öğrenen örgütün hedeflerindendir. Öğrenen örgütlerde örgüt içindeki bireylerin farklı yaşam tarzlarına müsamaha gösterilir ve bu tür farklılıklar örgüt için önemli bir avantaj olarak görülür.

Örgüt kültürü olgusunun önemini giderek daha fazla artırması, yönetim ve organizasyon alanında bu durumun farklı bakış açılarıyla ele alınmasını sağlamıştır. Zira kültür, birçok örgütsel olgu üzerinde etkili olduğu gibi, örgütsel güç üzerinde de etkili olmaktadır. Nitekim örgütsel güç ilişkilerinden kaçınmak, günümüz örgütleri açısından mümkün görünmemektedir (Kızıloğlu ve Kök, 2020:63). Örgütün sahip olduğu güç kaynakları ile örgütte var olan kültür birbirlerini etkilemek suretiyle sürekli etkileşim halinde bulunurlar.

En soyut kavramlardan biri olarak görülen örgüt kültürü, örgütün somut olan ve analiz edilebilen yeteneklerini artırmanın ötesinde, bu

yeteneklerin hızını ve gelişim yönünü belirleyebilmesi bakımından, esasen örgütlerin en fazla önem atfedilen güç kaynakları arasında görülmektedir. Örgütün en önemli sermayesi olarak görülen bilgi birikimi ve öğrenme hevesi, örgüt çevreleyen tüm aktörlerin yetenekleri ve uygulamaya yönelik bilgileri, örgüt kültürünün bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Örgüt kültürü tarafından belirlenen ve bir anlamda örgüte dayatılan çerçeve, soyut varlık ve yeteneklerin uygulamada başarılar kazanabilmesi için gerekli uygun ortamların oluşturulmasında temel belirleyici rolü üstlenmektedir. Öğrenen örgüt sisteminin başarıya ulaşabilmesi için kazanılan bilgiye yeni değerler katan stratejilerle gelişmenin sağlanabileceği yolunda tüm aktörlerle ortak bir hafıza oluşumu gereklidir. Bu bağlamda, örgütsel açıdan paylaşılan temel değerleri ve normları kapsayan kültür, öğrenen örgüt olabilmek adına tüm sistemi kurar ve ulaşılan etkin ve verimli sonuçların bir kaynağı olarak örgüte güç sağlar (Yücel, 2007:104-105).

Örgütün hedeflerine ulaşmasında temel belirleyici rolü üstelenen güç olgusu, örgüt kültürüne benzer şekilde, örgütten örgüte ve toplumdan topluma farklılık gösterebilmektedir. Bu sebeple kültür, gücün değişik boyutlarının, farklı algılanmasına neden olmaktadır. Örgüt kültürünün örgüt içinde oluşturduğu değerler, inançlar, davranışlar, normlar ve tutumlar çalışanların gücünün ve örgüt içindeki güç ilişkilerinin yapılanmasını etkilemektedir (Kızıloğlu ve Kök, 2020:63). Öğrenen örgütlerde stratejik bir bakış açısı mevcuttur ki, örgütün kültürel yapısını oluşturan bu anlayışın özünde, geleceğe yönelik olarak tüm sorunlara çözüm üretme felsefesi yatmaktadır. Dolayısıyla öğrenen örgütlerin kültürel kodlarının temelinde, sürekli bir gelişme ve yenilenme amacı bulunmaktadır. Bu anlayış etrafında kümelenen tüm çalışanlar, "n*için, biz bu işi bu yol ile yapıyoruz*?" ve "y*aptığımız işleri nasıl daha iyi yapabiliriz*?" sorularına dayalı bir bilinçle ve uygulamayla iç içe geçmişlerdir (Yücel, 2007:105). Nitekim bu durum, örgütün en önemli güç kaynağı ve rekabet avantajı olarak görülmektedir.

Örgüt kültürünün öğrenmeye olan etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Anlaşılması zor olan ve karışık durumların var olduğu sosyo-kültürel çevrede edinilen tecrübe ile örgüt işleyişindeki değişim arasında paralellik bulunmaktadır. Şöyle ki; içinden bulunulan alan ne kadar çeşitli ve zenginse, beyin o kadar yüksek derecede gelişmekte ve farklı fikirler ortaya çıkmaktadır. Monoton ve basit bir çevrede çalışanların beyinleri ve fikirler aynı seviyede az gelişmektedir (Aksoytürk, 2008: 67). Kültürel zeminde ilerleme fırsatı bulan öğrenme yetisi, örgütler açısından bir fırsat olarak kabul görmektedir. Bu özellik yasal yollardan, caydırıcı güç

olarak veya ödüllendirme şeklinde örgüt içerisinde bir güç olarak kullanılmakta ve örgütün planlanan hedeflerine ulaşmasında aracılık rolü görmektedir.

4. Sonuç

Heraklitos'un sözüyle, "*değişmeyen tek şey değişimin kendisidir*." Hala geçerliliğini koruyan bu söz, örgütlerin faaliyetlerinin sürdürebilmeleri açısından değişime ve zamana uyum göstermeleri, dış dünyaya açık olmaları gerçekliğini karşımıza çıkarmaktadır. Küreselleşmenin doğal bir süreç olduğu günümüzde örgütlerin öğrenmeyi kabul etmemeleri gibi bir lüksleri yoktur. Bu nedenle yapılması gereken, bilginin kontrolü ve yönetiminde etkinliğin sağlanarak, iletişimden, teknolojik fırsatlardan yararlanmaktan ve yetenek geliştirmekten ödün vermemektir. Bu beklentilerin tüm örgüt düzeyinde yaygınlaştırılması ve potansiyel bir güç olarak kullanılması, başarılı bir örgüt kültürünü gerektirdiği için örgütlerin bir diğer amacı da, öğrenmeye açık ve verimli iş ortamını sağlayan kültürel yapıyı oluşturabilmektir.

Günümüz örgütlerinde kültürün, rekabet avantajı sağlama yarışında olumlu veya olumsuz etkileri oldukça büyüktür. Olumlu etkilerin sağlanabilmesinde örgütsel değerler, inançlar ve davranışların, çevresel gereksinimler ve örgütsel stratejilere uygun kurgulanmış olması gerekir. Öğrenen örgütlerin sahip olduğu özellikler, buna uygun kültürel ortam sayesinde yüksek performansa sahip örgüt oluşumuna katkıda bulunur. Örgüt kültürünün çalışanları birbirine bağlaması, dış çevreyle uyum sağlaması, sorunlara çözüm bulabilmesi ve gerçekçi senaryolar üretmesi, öğrenen örgütlerin rekabet avantajı sağlamasına ve bu durumu doğrudan güç kaynağı olarak kullanmasını katkıda bulunur. Öğrenme eğilimindeki örgütlerde kültürün taşıdığı bu önem, örgütün bunu potansiyel bir güç olarak kullanmasından ileri gelmektedir.

Öğrenen örgütler tüm çabalarını, örgütü geliştirmek, kar elde etmek ve diğer örgütlere karşı üstünlük sağlamak amacıyla gerçekleştirirler. Bu amaç için her unsuru geliştirmeyi temel görev olarak görüp, değişimi bir gereksinim olarak kabul ederler. Örgütsel karakterlerin ve çalışanların güçlendirilmesi kültürel değerlerin örgüt özellikleriyle bütünleşmesine bağlıdır. Bunun için paylaşımcı, açık ve yenilikçi bir örgüt iklimi gerekir.

Öğrenen örgütlerde yapılması gereken, kültürü etkilemek ve kültürden etkilenmektir. Olumlu bir havayla oluşturulan yardımlaşma, birlikte varolma, etkileşim ve işbirliği değerleri örgütü, diğer örgütlerin bir

adım ötesine taşır. Tek koşul başarılı ve sağlam bir kültüre sahip olmak değil, bu kültürü örgüt lehine bir güç olarak kullanabilmektir. Gözle görülmeyen ve soyut anlamlar taşıyan kültürün en önemli tezahürü, uygulamadaki sonuçlarıdır. Sayısal verilere olumlu bir şekilde yansıyan kültür, örgütsel bir güç kaynağı olarak görevinin yerine getirmiş demektir. Elbette bu durumun devamlılığı, mevcut varlığı kadar elzemdir.

KAYNAKÇA

Aksoytürk, G. (2008). Örgüt Kültürünün Örgütsel Öğrenme Üzerine Etkisi, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Arslantaş, Cem C. (2005). Öğrenen Organizasyonlarda Örgüt Kültürünün Belirlenmesinde Örgüt İçi Bütünleşmeyi Etkileyen Unsurlar, Yönetim Bilimleri Dergisi, 3(1), 105-126.

Bayrak, S. (2001). Yönetimde Bir İhmal Konusu Olarak Güç ve Güç Yönetimi II, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6(1), 23-42.

Çam, S. (2002). Öğrenen Organizasyon ve Rekabet Üstünlüğü, İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Diker, İ. (2007). Öğrenen Organizasyona Geçiş Sürecinde Kurum Kültürü, Örgütsel Engeller Ve Geçiş Aşamaları (İstanbul Tıp Fakültesi Örneği). Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi.

Douglas (2001). Guthrie, 'Transforming an Existing Organization, (Çevrimiçi) http://www.gdss.com/wp/transform.htm, 19.12.2020.

Esen, Ş. (1996). Yönetimde Yaratıcılık ve Kendini Geliştirme, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Kızıloğlu, M. ve Kök, S. (2020). Denison Örgüt Kültürü Modeli Bağlamında Örgüt Kültürü ve Örgütsel Güç İlişkisi Üzerine Bir Araştırma, İstanbul Business Research, 49(1), 60-85.

Koçel, T. (1994). İşletme Yöneticiliği, İstanbul: Beta Basım Yayım A.Ş.

Köse, S., Tetik, S. ve Ercan, C. (2001). Örgüt Kültürünü Oluşturan Faktörler, Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 7(1), 219-242.

Lick, D. W. (2006). A new perspective on organizational learning: Creating learning teams, Florida: Department of Educational Leadership and Policy Studies, Learning Systems Institute, Florida State University.

Mintzberg, H. (1983). Power in And Around Organizations, Prentice Hall, Inc., Englewood Cliffs, USA.

Runge, Janet B. ve Hames, David S. (2004). The Perceived Cultural Compatibility ndex: An Extension, The Leadership&Organization Development Journal, 25(5), 411-423.

Pfeffer, J. (1992). Understanding Power in Organizations, California Management Review, Winter, 29- 50.

Schein, Edgar H. (2001). Coming to A New Awareness Of Organizational Culture, Sloan Management Review, Winter.

Senge, P. (2000). The Fifth Discipline: The Art and Practice of the Learning Organization. NY: Currency Doubleday.

Şimşek, M. Ş. (2009). Yönetim ve Organizasyon. Adım Ofset & Matbaacılık, Konya.

Uzun, M. ve Köse, A. (2020). Örgütsel Güç Kaynakları ile Öğretmenlerin Kendini İşe Vermeleri Arasındaki İlişki, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 1-13.

Yılmaz, Y. ve Altınkurt, K. (2013). Okullarda Örgütsel Güç Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, e-International Journal of Educational Research, 4(4), 1-17.

Yücel, İ. (2007). Öğrenen Örgütler ve Örgüt Kültürü -Bir Uygulama-, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Bölüm 40

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE MECLİS'İN ANKARA'DAN TAŞINMASI MESELESİ

Haşim ERDOĞAN[1]

1 Haşim Erdoğan, Dr.Öğr.Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID ID: 0000-0003-0557-4866 e-mail:hasimerdogan@nevsehir.edu.tr

Giriş

TBMM'nin Ankara'da 23 Nisan 1920'de açılmasıyla birlikte, Anadolu'nun kaderinin artık bu merkeze bağlı olacağı ve yeni Türk Devleti'nin buradan idare edileceği belli olmuştur. Ankara'da Meclis'in açılmasıyla birlikte hem yeni devletin temelleri atılmış hem de İstanbul'un ve işgal devletlerinin karşısında Anadolu'nun sesinin duyurulacağı bir merkez yaratılmıştır. Mondros Mütarekesi'nden itibaren varlığı tartışılan Osmanlı Devleti'nin yokluğundan doğacak otorite boşluğunu TBMM ile Ankara dolduracaktır. Milli Mücadele'nin askeri safhasında Batı cephesindeki mücadeleler sırasında Yunan ordularının Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemeleri Ankara'nın güvenliği meselesini tartışmaya açmıştır. Ankara'nın işgal altında kalma ihtimaline karşı Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya Genelgesi'nde belirttiği gibi memleketin her bakımdan en güvenilir yeri olan Sivas ile Ankara arasında güvenlik konusunda bir kıyas bile yapılmıştır. TBMM'nin ve hükûmetin, Milli Mücadele'nin batı cephesinde yaşanan gelişmelere bağlı olarak Ankara'dan taşınması gündeme geldiğinde bazen paşalar arasında, bazen de Meclis'te milletvekilleri arasında görüş ayrılıklarından kaynaklı tartışmalar çıkmıştır.

Milli Mücadele döneminde özellikle Batı cephesindeki savaşların Ankara'nın güvenliğini tehlikeye sokması ve bu durumun da bütün ülke için tehdit oluşturması, Meclis'in ve hükûmetin taşınmasının iki kez gündeme gelmesine sebep olmuştur. Meclis'in taşınması yönündeki ilk düşünce 1920 yılı eylül ayı içerisinde Sivas'a taşınma olarak gündeme gelmiş ve komutanlar buna karşı çıkarak Meclis'in Sivas'a taşınmasının o günkü şartlarda mümkün olamayacağını söylemişlerdir. Meclis'in taşınmasına yönelik ikinci girişim ise ilk düşünceden yaklaşık bir yıl sonra 1921 yılı temmuz ayında Sakarya Meydan Muharebesi'nin hemen öncesinde gündeme gelmiştir. Meclis'in ve hükûmetin Kayseri'ye taşınmasını konu alan bu tartışmada Meclis hariç birçok kurum ve insan Kayseri'ye yoğun bir biçimde göç etmiştir. Her ne kadar Meclis'teki tartışmalardan dolayı Meclis çalışmalarının Ankara'dan yürütülmesine karar verilmişse de Ankara'nın doğusuna nakledilme meselesi Sakarya Meydan Muharebesi'nin sonuna kadar gündemde kalmıştır. Cepheden gelen en ufak bir olumsuz haber, teyakkuz halinde bulunan Meclis'in ve hükûmetin her an Kayseri'ye taşınabileceği ihtimalini ortaya çıkarmış ancak savaşın sonlarında gerçekleştirilen taarruz neticesinde Yunan ordusunun geri çekilmek zorunda kalmasıyla elde edilen zafer, Ankara'nın ve Meclis'in Kayseri'ye taşınmasını engellemiştir.

Meclis'in Taşınmasına Dair Girişimler

Hükümet Merkezinin Sivas'a Nakli Meselesi

Meclisin ve hükûmetin Ankara'dan başka bir yere nakli meselesi ilk olarak batı cephesindeki Yunan ilerleyişinin Ankara'yı tehdit etmesi ihtimaliyle ortaya çıkmıştır. Henüz İnönü muharebeleri ve Eskişehir-Kütahya mağlubiyeti yaşanmadan bu kararın verilmiş olması Milli Mücadele'nin başlangıcında Mustafa Kemal'in en büyük destekçileri konumundaki bazı komutanların bu karara muhalefet etmesine neden olmuştur.

Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekaleti'nden İsmet Paşa imzalı 1 Eylül 1920 tarihli Batı Cephesi kumandanı Ali Fuat Paşa'ya (Cebesoy) gönderilen telgrafta Meclis'in ve merkezî hükûmetin Sivas'a nakline karar verildiği ve bunun için nakil araçları temin edilip bir kaç gün içinde nakliyata başlanacağı bildirilmiştir (Cebesoy, 1953: 476). Ali Fuat Paşa, meclisin açılmasıyla ortaya çıkan iç isyanların bastırılmasıyla günden güne iç meselelerin istikrar bulması üzerine hükûmetin de buna uygun olarak kuvvetlenmesi gerekirken tam aksi bir durum oluştuğundan bahisle hükûmetin zayıflamış olduğunu söylemektedir. Bu zayıflığın da en önemli göstergesi olarak hiçbir askeri ve siyasi sebep yokken hükûmet merkezinin Ankara'dan başka bir yere nakline karar verilmesini göstermektedir (Cebesoy, 1953: 475). Ali Fuat Paşa İsmet Paşa'nın telgrafına cevap olarak; "*Ordunun manevra yaptığı ve vaziyetin henüz emin bulunduğu bir sırada Ankara hükümetinin yerinden oynamasının tekmil Anadolu'yu ve bilhassa Garp cephesi kıtaatını ve hareketimizi altüst edeceği kanaatinde olduğumdan bundan kat'iyen vazgeçilmesini ve Ankara'nın tahliyesinin ancak Eskişehir'i terke karar vereceğimiz sırada mevzu olabileceğini arza mecburum* (Cebesoy, 1953: 476-477) demiştir. Ali Fuat Paşa'ya göre meclisin ve hükûmetin Ankara'dan taşınması için yeterli sebep yoktur. Bu ortamda eğer meclis taşınırsa ordunun bütün düzeninin ve moralinin bozulacağını söylemekle birlikte taşınmanın ancak Eskişehir'in kaybedilmesiyle gündeme gelebileceğini söylemiştir. Ali Fuat Paşa'dan aldığı bu telgrafa İsmet Paşa cevap olarak, Sivas'a taşınma kararının henüz hazırlık aşamasında olduğunu, konunun mecliste görüşülmediğini, meclisin görüşünün alınmadığını ve taşınma konusunda da net bir tarih belirlenmediğini bildirmiştir. Düşman şu an harekete geçmemiş olsa bile ileride hazırlıksız yakalanmamak adına taşınma işinin gerekli olduğunu da bildirmiştir. İsmet Paşa ayrıca şu ortamda Ankara'dan Sivas'a Meclis'in taşınacağı haberinin halk arasında oluşturabileceği telaş ve dedikoduları ordunun ortadan kaldırmasının

mümkün olduğunu ancak eğer Eskişehir'in kaybedilmesiyle Meclis'in taşınmasının gündeme gelmesi durumunda halk arasında daha büyük ve kalıcı etkiler bırakabileceğinden duyduğu kaygıyı iletmiştir (Cebesoy, 1953: 478). İsmet Paşa'ya göre Sivas'a taşınmak için Eskişehir'in kaybedilmesini beklemek olaya müdahale için geç kalmak ve halkın telaşını artırmak anlamına geliyordu.

Ali Fuat Paşa bu telgraflaşma neticesinde haberdar olduğu Meclis'in ve hükûmetin Ankara'dan Sivas'a taşınması düşüncesine "*Ankara, mücadelenin başından beri millicilerin adeta Kâbe'si olmuştu. Zayıf imanlılar buradan kuvvet almış ve imanlarını tazelemişlerdi. Ankara işte böyle muazzam bir varlıktı. Millicileri bu varlıktan mahrum etmeye ne siyasi ve ne de askeri bir sebep mevcut değildi. Ankara, sonuna kadar milli davanın muvaffak olacağı güne kadar elde tutulmalıydı. Milli merkezin Sivas'a naklini kararlaştıranlar garp cephesine yardım ederek Ankara'nın muhafazasını tavsiye etmiş olsalardı, daha isabetli bir iş yapmış olurlardı*" (Cebesoy, 1953: 478) diyerek karşı çıkmıştır. Ali Fuat Paşa, hükûmet ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye'nin Batı Cephesi'nin durumuyla ilgili karamsar olduklarından dolayı Sivas'a taşınma işinin ortaya çıktığını fakat bu kararın kısa süre sonra değiştiğini söylemektedir. 25 Eylül 1920 tarihinde İsmet Paşa'nın Büyük Millet Meclisi'nde verdiği beyanata göre taşınma fikrinin tamamen değiştiğini (Cebesoy, 1953: 486) ifade etmektedir.

Meclis'in 1920 eylülünde Sivas'a taşınması fikrine Kazım Karabekir'de Ali Fuat Paşa ile benzer tepkiler vermiştir. Kazım Karabekir, kendisine gelen İsmet Paşa imzalı telgrafta; Eskişehir'in kaybedilmesi halinde Ankara'da merkezi hükûmetin rahat görev yapabilmesinin zor olacağından ve böyle bir zamanda Ankara'dan daha içlere çekilmenin maneviyat üzerinde olumsuz tesirler oluşturacağından dolayı buna sebep vermemek adına merkezi hükûmetin şimdiden Sivas'a naklinin Heyeti Vekile kararı ile uygun görüldüğünün yazdığını aktarır (Karabekir, 1960: 868). Kazım Paşa Sivas'a taşınma kararını "garip bir karar" olarak nitelendirirken "*Daha Eskişehir düşmeden buna ne gerek var. Vaktiyle Sivas'ın önemi hiç görülmüyordu, şimdi de oraya can atılıyor*" diyerek zamanında Sivas'ın önemini Mustafa Kemal Paşa'ya anlatamadığından dert yanmaktadır. Kazım Paşa hatıratında her ne kadar alınan bu karardan dolayı hükûmeti eleştirse de vaziyetin çok tehlikeli olduğunu ve Yunan ordusunun başarılı olması halinde Ankara'nın büyük sıkıntı yaşayabileceğini kabul etmektedir. Daha önce bunu kendisinin de dile getirdiğini fakat bu sözlerinin dikkate alınmadığını belirtmiştir (Karabekir, 1960: 869). Meclis'in ve hükûmetin Sivas'a taşınma meselesi

böylelikle mecliste hiç görüşülmeden komutanlardan alınan olumsuz cevaplarla birlikte rafa kaldırılmış ve ordu batı cephesinde Yunanlılarla karşılaşacağı muharebelere hazırlanarak Eskişehir yakınlarında mevziler oluşturmuştur.

Meclis'in Kayseri'ye Taşınması Meselesi

Mecliste Taşınmaya Yönelik Tartışmalar

Meclis'in Ankara'dan taşınması düşüncesi ikinci kez Eskişehir-Kütahya Muharebelerinden sonra gündeme gelmiş ve ilkine oranla cephedeki durumun da etkisiyle TBMM'de yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Batı cephesinde Eskişehir-Kütahya savaşları sonrasında Yunanlıların ilerleyişi Ankara'yı tehdit eder hale gelmiştir. Anadolu'da Yunan ilerleyişi ve Türk ordusunun Sakarya Irmağı boyunca konuşlanması Büyük Millet Meclisi'nde bazı tedbirlerin alınmasının gerekliliğini tartışmaya açmıştır. Ankara'da meclis görüşmeleri sırasında düşmanın attığı top seslerinin duyulması üzerine hükûmet, meclisi daha güvenli olarak düşündüğü Kayseri'ye taşımayı kararlaştırarak bu meseleyi yapılan bir oturumda meclise bildirmiştir. Çoğu gizli yapılan oturumlarda Meclis'in Kayseri'ye taşınmasının gerekli olup olmadığının yanı sıra olası bir taşınmanın ordu ve halk üzerinde yapacağı olumlu ve olumsuz etkiler günlerce yoğun olarak tartışılmıştır.

Eskişehir'in 19 Temmuz 1921'de boşaltılması, Batı Cephesi komutanlığının düşmanla arayı daha da açmak amacıyla orduyu süratle geri çekmesi ülkede ve mecliste genel bir heyecan yarattı (Koylu, 2015: 155). Meclis'in taşınması meselesi Sakarya Meydan Muharebesi sürecinde ilk olarak 23 Temmuz 1921 tarihinde, mecliste yapılan gizli oturumda Kozan milletvekili ve aynı zamanda Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa tarafından gündeme getirilmiştir. Bu gündemin oluşmasında 22 Temmuz 1921 tarihli Hükûmet'in Ankara'dan Kayseri'ye nakli için hazırlanan kararname etkili olmuştur (BCA, 30-18-1-1/3-30-17 Tarih: 22.07.1921). Bu kararnameye göre hükûmet Ankara'dan Kayseri'ye taşınma kararı vermişti fakat bu karar mecliste aynen kabul edilmemiştir. Fevzi Paşa yaptığı konuşmada; Meclis'in ve hükûmetin Ankara'da bulunduğu sürece cephedeki ordunun aklının burada kalacağını ve Ankara'nın düşman eline geçmesi halinde de askerlerin morallerinin bozulacağını belirterek hükûmetin başka bir yere nakledilmesinin zorunlu olduğunu söylemiştir. Bunun için Vekiller Heyeti'nin (Bakanlar Kurulu) aralarında yaptıkları görüşmeler sonucunda alınan karara göre taşınılması muhtemel en uygun ilin Kayseri olduğunu söylemiştir. Kayseri'nin Anadolu'nun göbeğinde, düşmanın işgal ettiği Konya ve Adana'ya yakın, otomobil

yolları üzerinde ve barınacak yer probleminin olmadığı bir şehir olduğunu söyleyen Fevzi Paşa, "*Hükümetin Kayseri'de bulunmasını ordu için daha doğru buluyoruz*" diyerek hükûmetin bu konudaki düşüncesini aktarmıştır (GCZ, 23.7.1337/1921:102). Cephe gerisinin cephe kadar önemli olduğunu söyleyen Fevzi Paşa'ya Malatya Milletvekili Lütfi Bey'de destek vermiş ve Meclis'in naklinin dış tesirlerinin de düşünülmesini isteyerek "*Ülkenin pek çok parçasını bıraktıysak Ankara'yı da bırakabiliriz. Kahramanlık gösterip 10-20 gün kalalım demek doğru değildir*" demiştir (Beyoğlu, 2015: 56).

Fevzi Paşa'nın Meclis'te bu konuşmayı yaptığı ânı aktaran dönemin Adana Milletvekili Damar Arıkoğlu, hatıratında Fevzi Paşa'yı tasvir ederek rengi uçmuş,, traş olmamış, günlerce uykusuzluktan kaynaklı gözlerinin etrafında halkalar oluşmuş vaziyette, elbisesi toz toprak içinde ve perişan kıyafetle kürsüye çıktığını nakletmektedir. Hatıratta; bu görüntü içerisinde meclise hitap eden Fevzi Paşa'nın, "*Biz şehir, bölge savaşı yapmıyoruz. Hedefimiz kesin zaferdir. Ordumuz stratejik bakımdan en müsait yerde savaşa devam edecektir. Zaafa düşürecek yerle hiçbir alakamız yoktur. Askeri noktadan en emin yerde savaşacağız. Hükümet adına Ankara'yı bir hafta içinde tahliye etmeye, hükümet merkezini Kayseri'ye taşımaya karar verdik. Şimdiden hazırlığa başlamanızı rica ederim*" (Arıkoğlu, 1961: 236) dediği aktarılmaktadır. Bu sözler üzerine mecliste milletvekillerinin bu karara karşı söylenmeleri bir uğultu oluşturmuş ve devamında tepkiler baş göstermiştir. Fevzi Paşa'nın ardından konuyla ilgili konuşma yapmak üzere kürsüye çıkan Erzurum Milletvekili Mustafa Durak Bey, milli heyecan içerisinde "*Arkadaşlar, nereye gidiyoruz? Düşman bizi burada kendisini yenmek için tedbir ararken bulmalıdır*" (Ağaoğlu, 1973: 222) diyerek Meclis'in Ankara'dan taşınması kararına karşı çıkmıştır. Durak Bey'e göre milli mücadelenin başladığı dönemde asker ve teçhizat yönünden eksiklikler olduğundan dolayı şartlar daha zordu. Şu an güçlü durumda olduğunu düşündüğü ordu ile kademe kademe savaş yapılırsa savaşın kazanılacağı görüşündeydi. Vekiller Heyeti'nin verdiği taşınma kararının yanlış olduğunu söylerken bu kararın orduda ve millette olumsuz tesir oluşturacağını düşünmektedir. Halkın nazarında Meclis'in ve milletvekillerinin kaçtığı gibi bir algı oluşursa bunun manevi havayı bozacağını söyleyerek Meclis'in ne olursa olsun Ankara'dan gitmemesi gerektiğini ancak halkın bu konuda serbest bırakılması gerektiğini ve onların isterlerse Ankara'yı terk edebileceklerini söylemektedir. Durak Bey, *"Biz bugün burada öleceğiz, tam o gün gelmiştir"* diyerek milletvekillerinin birer tüfek alarak burada savaşmasını önermiştir. *"Kanımızı, canımızı feda etmek için geldik. Biz bu kür-*

süyü bekliyoruz. Ankara'yı bekliyoruz" sözleri de meclisteki diğer milletvekillerini Ankara'da kalma konusunda daha da cesaretlendirmiştir. Meclisin geriye çekildiğini ordu duyarsa morali bozulur ve orduda panik olur diyen Durak Bey, böylesine önemli bir kararda herkesin görüşünün alınarak hareket edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Gerekirse hükûmetin maliyesinin bile çekilebileceğini ama meclisin Ankara'da kalması gerektiğini sözlerine ekleyen Durak Bey, *"Gerekirse birkaç çadır alalım meclis bahçesinde toplanalım. Gerekirse dağ başında toplanalım. Biz buradan karargâh ile beraber ayrılacağız*" (GCZ, 23.7.1337, s.103) sözleriyle de kararlılığını ortaya koymuştur. Milleti telaşlandırmadan Ankara'daki bazı kurumların Kayseri'ye ya da Kırşehir'e gitmesi gerekiyorsa gidebileceğini ancak milletvekillerinin karargâh Ankara'dan ayrılmadan burayı terk etmemesi gerektiğini söyleyen Durak Bey'in bu sözleri mecliste büyük gürültülere sebep olmuştur. Son olarak bir öneride daha bulunarak vekiller heyetinin sayısının 10 kişi artırılmasıyla daha fazla temsil ve katılımla, alınan kararların daha sağlıklı sonuçlar doğuracağını ve bu önerisinin vekiller heyetine güvensizlik olarak algılanmaması gerektiğini de sözlerine eklemiştir (GCZ, 23.7.1337, s.103-104). Dönemin Kars Milletvekili Fahrettin (Erdoğan) Bey'in anılarında Durak Bey'in bu sözlerinden bir gün sonra Fevzi Paşa'nın elinde bir haritayla kürsüye geldiği ve bu harita üzerinde düşmanın ve Türk ordusunun cephedeki durumunu anlattığı yazmaktadır. Bu konuşmasında Fevzi Paşa, düşmanın eksiklerini tamamladıktan sonra sekiz gün içinde yeniden harekete geçerek Ankara'ya geleceğini ve öncelikle hükûmetin selamete çıkarılması gerektiğini söyleyerek taşınmanın gerekli olduğunu bir kez daha hatırlatmıştır. Burada olmazsa Kızılırmak sırtlarında, Sivas dağlarında, Erzurum yaylasında tek kişi kalana kadar çarpışalım demiş (Erdoğan, 1998: 337-339) fakat meclis, toprak kaybettikçe geri çekilmek anlamına geldiğini düşündüğü bu teklifi kesinlikle kabul etmemiştir.

Her ne kadar Meclis'in taşınması konusuna hiç sıcak bakılmasa da önemli evrakların daha güvenli görülen Kayseri'ye ulaştırılması konusunda da görüş birliği oluşmuştu. 24 Temmuz'da Meclis evraklarının Kayseri'ye taşınması konusunda hükûmete yetki verilmiş ayrıca beş milletvekili TBMM için Kayseri'de uygun bir yer bulup hazırlamak üzere görevlendirilmiştir. Bu ortam içinde, TBMM'nin arşiv sandıklarının sorumluluğunu taşıyan, TBMM Evrak ve Tahrirat Müdürü Necmettin Sahir (Sılan) Bey, eşi ve çocuğunu Kayseri'ye göndermekle birlikte kendisiyle beraber çalışmakta olan memur arkadaşlarının bazılarına, arşivin taşınması görevini vermiş ve sandıklar bazı memurların sorumluluğu altında Ankara'dan Kayseri'ye doğru yola çıkmıştır (Demirel, 2012: 125-

126). Dr. Rıza Nur taşınan bu evrakların bazılarının yolda zayi olduğunu söylemektedir (Nur, 1992: 186).

Meclisin taşınmasına karşı çıkan bir başka vekil dönemin Dersim (Tunceli) Milletvekili olan ve meclis hayatında yemin töreninden başka kürsüye çıkmayan Diyap Ağa'dır[1]. Diyap (Yıldırım) Ağa, Meclis'te yaptığı konuşmada "*Efendiler biz buraya kaçmaya mı geldik? Yoksa kavga ederek ölmeye mi geldik?"* (Arıkoğlu, 1961: 236, Velidedeoğlu, 1990: 137-138, Hülagü, 2007: 228) diyerek kürsüyü terk eder. Bu kısa konuşmanın ardından Meclis'te heyecan artar ve uzun süre alkışlanır. Bu sözlerden de anlaşıldığı üzere Meclis'in Kayseri'ye taşınması konusunda her ne kadar vekiller heyeti böyle bir karar almış olsa da milletvekillerinin bir kısmının Ankara'dan ordudan önce ayrılmak gibi bir niyeti yoktur. Kürkçüoğlu, eserinde Mustafa Durak Bey'in Meclis'in Kayseri'ye naklini tek başına durduran mebus olarak tanınması gerektiğini vurgulamaktadır. (Kürkçüoğlu, 2016: 70) Ayrıca Durak Bey'in Meclis'in Kayseri'ye taşınmasına şiddetle karşı çıktığını ve bu milli meseleyi Türk devleti lehine çözümlediğini söylemektedir (Kürkçüoğlu, 1990: 119). Meclis'in Kayseri'ye taşınmasına karşı olan Durak Bey meclis oturumundaki gergin havanın ve belirsizliğin dağılıp mücadele fikrinin yeniden ateşlenmesinde öncü rol oynamıştır. Bununla birlikte Meclis'in Kayseri'ye taşınmasına tek karşı gelen milletvekilinin Mustafa Durak Bey olmadığı Diyap Ağa'nın da benzer tepkiler vermesinden anlaşılmaktadır. Ancak Mustafa Durak Bey, Meclis taşınsa da olur taşınmasa da olur tavrında olan vekillerin aksine, kesinlikle taşınmamalı diyen vekillerin başında gelen ve taşınmaya karşı çıkarak kürsüden sesini duyuran ilk milletvekilidir. Zaten bu mücadelesini bizzat savaşa katılarak göstermiş ve soyadı kanunuyla beraber Sakarya soyadını alarak Türk milletinin tarihi varlığı içinde yerini almıştır (Kürkçüoğlu, 1990: 125). Meclis'e ait gizli celse zabıtlarındaki kopukluk ve her konuşmanın kayda geçirilememiş olmasından kaynaklı olarak Diyap Ağa'nın Meclis'in taşınmasına karşı olduğunu ve meclis kürsüsündeki konuşmasını ancak dönemin hatıratlarından öğrenebiliyoruz. Meclis'in Kayseri'ye taşınmasına sıcak bakmayan bir başka Milletvekili Sinop mebusu Hakkı Hami Bey'dir. O'na göre milletvekillerinin aileleri nakledilmeli fakat meclis, en son noktaya kadar vazifesine Ankara'da devam etmeliydi. Meclis zorunlu kalmadıkça Kayseri'ye taşınmamalıydı (GCZ, 23.7.1337, s.106). O, Meclis eğer Kayseri'ye nakledilirse ordunun ve halkın Milli Mücadele ruhunun ve direncinin kırılacağına inanıyordu (Yalçın, 2011: 908).

1 Diyap Yıldırım, Ferhatuşağı aşiretinin reisi, Ayrıntılı bilgi için bkz: Haluk Selvi ve Bülent Cırık, Milli Mücadele'de TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2020, s.372.

Arıkoğlu, hatıratında meclisteki tartışmalar ne kadar yoğun olursa olsun iki konuda milletvekilleri arasında görüş birliği olduğunu söylemektedir. Bunlardan birisi Ankara'yı savaşsız kesinlikle terk etmemek konusunda, diğeri de önemli şehir ve kasabaların elimizden çıkmasına sebep olanların şiddetli bir şekilde cezalandırılmaları konusundadır. Bu sebep olma durumunu üzerine alınan dönemin İcra Vekilleri Reisi Fevzi Paşa, bütün hatiplerin ateşli konuşmalarını dinledikten sonra kürsüye gelerek şu konuşmayı yapmıştır: *"Memleketin müdafaa edilmesinde sizinle aynı fikirdeyim. Stratejik kumanda hatasına gelince; Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi olmakla bizzat ben mesulüm; hiçbir kumandan bundan mesul tutulamaz. Vereceğiniz cezayı şimdiden kabul ettiğimi arz ederim"* Bu sözlerinin ardından gözleri yaşlı kürsüden inmiş ve Mersin Milletvekili Muhtar Fikri Bey'in oturduğu sıranın yanına oturmuştur. Kendi kendine etraftan duyulacak şekilde *"Ben ölümden korkan bir adam değilim. Milletimin uğrunda seve seve şehit olmasını bilirim"* diye söylenen Fevzi Paşa'nın bu tutumu meclisteki havayı yumuşatmaya yetmiş, bu sözlerin ardından kimse kürsüye çıkıp konuşmamıştır. Cezalandırma talebi de en azından bu oturum için son bulmuştur. Meclis'in ortak görüşüyle hem Ankara'nın askerî açıdan önemli noktalarına siperler kazılarak şehrin savunulmasına, hem de hükûmetin tedbiri elden bırakmayarak evrak ve ağırlığını zaman kaybetmeden Kayseri'ye nakletmesine karar verilmiştir (Arıkoğlu, 1961: 236-237). Meclis'in Kayseri'ye nakledilmesi meselesi en azından bu oturum için çözülmüş gibi görünürken Kayseri'ye taşınacak olan ailelerin nasıl nakledileceği meselesi başka bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bu konuda Kırşehir mebusu Yahya Galip Bey Meclis'in taşınması sırasında Mebus ailelerinin nakledilme işinin özenle yapılmasını, aksi halde halk arasında "kaçıyorlar" gibi sözlerin yükseleceğini ve bununda hem halkta hem de cephedeki orduda olumsuz akisleri olacağını söylemiştir (GCZ, 23.7.1337, s.105-106). Meclis görüşmeleri sırasında sadece Fevzi Paşa'ya karşı değil Mustafa Kemal Paşa'ya karşıda bir muhalefet oluşuyordu. Muhalifler "Ordu nereye gidiyor, bu hareketin elbette bir sorumlusu vardır, O nerededir?" diyerek Mustafa Kemal'i de sert bir şekilde eleştiriyorlardı (Aysal, 2015: 17).

30 Temmuz 1921'de yapılan gizli oturumda dönemin Karesi (Balıkesir) Milletvekili Basri Bey, taşınmayla ilgili eleştirilerin savaşın sonuna bırakılmasını teklif ederek meclisin Ankara'da kalması için ısrar edilmesi gerektiğinden bahisle "*Bugün benim ayaklarım Kayseri'ye doğru yürümek istemiyor, belki Balıkesir'e, İzmir'e yürümek istiyor*" diyerek geri çekilmekten yana olmadığını da sözlerine eklemiştir (GCZ, 30.7.1337, s.123-124). Tartışmalar devam ettiği sırada Mustafa Kemal,

Meclis başkanı olarak milletvekillerinden usulen bu kararı oylamalarını isteyerek Kayseri'ye öncelikle aileleri, sonra şahsi eşyaları göndermek gerektiğini ifade etmiş, hükûmet ve Meclis'in mümkün olduğu kadar Ankara'da faaliyette bulunmasını ve bu kurumların nakli meselesiyle ilgili gerekirse savaşın seyrine göre yeniden milletvekillerinin görüşlerine ve oylarına başvurarak yeni bir karar alınabileceğini söylemiştir (GCZ, 30.07.1337, s.127). Mustafa Kemal'in bu sözlerinin ardından mecliste yine bir sükûnet oluşmuş ve milletvekillerinin aileleri birçok devlet kurumuyla birlikte başta Kayseri'ye olmak üzere Çankırı, Kırşehir ve Niğde taraflarına göç etmişlerdir. Şevket Süreyya Aydemir'in ifadesiyle atlı, arabalı, kağnılı perişan göç kolları, bir taraftan Dikmen-Gölbaşı üzerinden Kırşehir, Kayseri yönüne, diğer taraftan Elmadağ, Kırıkkale üzerinden Çorum, Sivas yönüne doğru giderek Ankara'yı boşaltmaktaydı (Aydemir, 2016: 449).

30 Temmuz 1921'de Meclis'te alınan kararın ardından Ankara'dan Kayseri'ye askerlerin ve milletvekillerinin aileleri ile bazı devlet kurumları taşınmaya başlamıştır. Bir taraftan Anadolu'nun içlerinden toplanan kuvvetler ve teçhizat cephede ordunun gücünü artırmak için Polatlı'ya götürülürken diğer taraftan da Ankara'daki bürokratlar ve bazı devlet kurumları, bu kurumların evrak ve dosyaları ile asker, milletvekili ve memur aileleri belirli bir sırayla Kayseri'ye taşınmıştır. Sakarya Meydan Muharebesi sürecindeki bu taşınmalar sırasında özellikle mebusların ve ailelerinin heyecanları halkı bazen tedirginliğe sevk etmiştir ki Kırşehir mebusu Yahya Galip Bey'in ve Mustafa Durak Bey'in kaygılarında pek de haksız olmadığı ortaya çıkmıştır. Bazı milletvekilleri ailelerini yerleştirip geri dönmek üzere telaşlı bir halde Kayseri'ye gitmişlerdir. Bunların Ankara'ya geri dönüp dönmeyeceğiyle ilgili halkta kaygılar oluşmuş ve meclis tartışmalarında halk bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. O günlerde Keskin'den gönderilen bir telgrafta, bu telaşın moral bozucu olduğu bildiriliyor ve "*Mal ve canca her fedakarlığı yapmaya hazır bulunuyoruz. Gerçek bir tehlike varsa 7 yaşından 70 yaşına kadar cepheye gitmemize izin vermenizi diliyoruz*" deniyordu. Bu telgrafta bulunan 23 kişinin imzası, Keskin halkının mücadeleye gösterdiği genel hassasiyeti ve bu taşınmalardan kaygılı olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Sarıhan, 1986: 608).

Ankara'dan Taşınma ve Anılarda Kayseri'ye Göç

Ailelerin Kayseri'ye naklini sağlamak için 12 kişiden oluşan bir komisyon oluşturulmuştur. Taşınmalar sırasında herhangi bir kargaşa yaşanmaması için bu taşınma işinin belli bir düzen içerisinde yapılması

kararlaştırılmıştır. Önce cephede çarpışan subayların aileleri Kayseri'ye gidecek, ikinci olarak milletvekillerinin aileleri, üçüncü olarak da geri hizmette çalışan subay ve memurların aileleri gönderilecekti. Nakil için İç Anadolu'dan gelecek arabalar, bu sıraya göre nakil işini gerçekleştirecekti (Erdoğan, 1998: 337). Önemli nakil vasıtaları konumundaki hayvanlar o kadar kıymete binmişti ki Ankara'da bulunamıyordu. Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) bu durumu hatıratında; "*Bir uyuz eşek bile bir küheylan kadar kıymetli olmaya başladı. Buna rağmen giden gidene idi*" (Karaosmanoğlu, 1986: 142) diye anlatır. Nitekim nakil vasıtası olarak bir at ve yaylı araba bulunmuş ise göç yolundakiler kendilerini şanslı addediyorlardı.

Dr. Rıza Nur hatıratında taşınma sırasındaki durumu şu şekilde tasvir etmektedir: "*Sokaklarda, arabalar, atlar, eşekler, öküzler, kağnılar. Eşyalar arabalara yüklenmiş, kadınlar eşyaların üstüne oturmuş bir tarafında bir kafes, bir tarafında bir oturak, bazısında üç dört tavuk da asılı. Çocuklar analarının kucağında ağlar. Kimsenin bir bildiği yok. Herkes meçhulat içinde. Yalnız gavur geliyormuş. Kaçmayı düşünüyorlar ve acele. Hükümet bu sevkiyatı idare ediyor. Araba az. Kimi cebren araba zapt edip ailesini yerleştiriyor* (Nur, 1992: 186-187). Bu sözlerden de anlaşıldığı üzere insanlar, yokluk içinde ve bulabildikleri hayvanların üzerinde Ankara'dan daha güvenli olduğunu düşündükleri ama çoğunun hiç bilmediği bir şehre ulaşmanın gayreti içerisindeydiler.

Adana Milletvekili Damar (Arıkoğlu) Bey, anılarında ailesini Kayseri'ye Eski Bayındırlık (Nafia) Bakanı Ali Münif Bey ve ailesiyle birlikte naklettiklerini anlatır. Üç yaylı araba bulup iki tanesini ailesi ve ev eşyası için, bir tanesini de Ali Münif Bey için Kayseri'ye kadar kiralayarak onları uğurlamış ve kendisi Ankara'ya dönmüştür. Ailesinin yanında Ali Münif Bey'in olması, Kayseri'ye yerleşmeleri konusunda onu rahatlatmıştır (Arıkoğlu, 1961: 246).

O dönemde Ankara'dan Kayseri'ye taşınanlardan biri de Ankara Lisesi son sınıfında okuyan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'ydu. Kayseri'ye taşınma anılarını anlatan Velidedeoğlu, yatılı olarak kaldığı Ankara Lisesi'nin müdürünün ağustos ayı başlarında kendilerini toplayıp "*iki gün sonra Kayseri'ye doğru yola çıkacağız*" dediğinden bahsetmektedir. Bu yolculuk sırasında dönemin ekonomik ve sosyal şartlarını da gösteren tespitlerde bulunan Velidedeoğlu, at arabasının olmadığını, olanlarında cephede savaş için kullanıldığını ve taşınmanın kağnı ve eşeklerle yapıldığını söylemektedir. Okulun ağır yükleri kağnılarla taşınırken öğrenciler ise eşeklerin üzerinde Kayseri'ye gitmişlerdir.

Yolculuk esnasında çevredeki asker kaçağı eşkıyalardan etkilenmemeleri için yanlarında 25 yıllık 5 tüfek taşıdıklarını ve bunları gerekirse müdür yardımcısı, öğretmen ve baş hademenin kullanacağı kararlaştırılmıştır. Başka kafilelerde atlı araç bulabilenler kağnılı ve eşekli bu kafileleri geçip giderken akşamları güvenli gördükleri yerlerde yatak yorganları kağnılardan indirip oracıkta sabahlıyorlardı. Bu kafile Ankara'dan Kayseri'ye on üç günde varabilmiştir. Ankara terk ediliyordu ama bütün sohbetlerin konusu Sakarya Savaşı üzerineydi. Okul kafilesi Kayseri'ye ulaştığında o günkü adıyla Kayseri Sultanisi olarak bilinen Kayseri Lisesi binasına yerleşmiştir. Böylelikle Ankara Lisesi geçici olarak Kayseri Lisesi'nin binasında eğitime devam etmiştir (Velidedeoğlu, 1990: 186-190).

Yolun bir kısmını dekovil hattı üzerinde giderek kalan bölümünde yine hayvanların taşıdığı arabalarla yola devam edenler de vardı. Liselerde Tarih ve Edebiyat öğretmenliği yapan, o yıllarda Muallimler Cemiyeti'nin başkanlığını da yürüten Kazım Nami (Duru) Bey, hatıratında; arkadaşlarından Halil İbrahim'in tek atlı bir araba alıp ailesini eşyasıyla birlikte ona yükleyip yola çıktığından bahseder. Kazım Nami Bey içinde bulunduğu yokluğu ve imkanları aktarırken şu ifadelere yer vermiştir: "*Ben araba alacak kudrette değildim. Evde on dört kişi vardı. Bunları iki araba bile almazdı. Onun için dekoville gitmeye karar verdim. Dekovilde iki vagon tutmuştuk. Vagonların üstü açıktı içlerinde top mermileri vardı. Biz çoluk çocuk mermilerin üzerine yerleştik. Lokomotif kömürle değil odunla işliyordu. O vakit elimizde linyit bile yoktu. Lokomotif bacasından dumanla beraber koca koca kıvılcımlar da saçılıyordu. Yol üzerinde istasyon yoktu. Tren ikide bir su almak için duruyordu. Akşama doğru Kızılırmak'a geldik. Dekovilden indik Yahşihan'a çıktık. İki çadıra yerleştik. Bizi ileriye götürecek araba bekleye bekleye üç gün Yahşihan'da kaldık. İki yaylı bulduk keskine gittik. Bir hafta kaldık. İki yaylı daha bulduk bu sefer Kırşehir yoluna düştük. Şehre girer girmez bir okul bulduk ve yatakları serip uyuduk. Kırşehir'de bizi Kayseri'ye götürmesi için 15 gün araba bekledik. Mucur yolunda Altındiş Mehmet adında bir haydut çetesini uzun koğuşturmadan sonra jandarmalar Kızılırmak kıyısında yakalayıp öldürdüler. (...) Kayseri'ye vardık. Kayseri'de Savaşı günü gününe takip ediyorduk ağustos içindeki bu zaferden sonra Ankara'ya dönmek emrini aldık yaylı arabalar bularak Ankara'ya dönmeye başladık*" (Duru, 1958: 11-15). Ankara'dan yola çıkanlar bir şekilde önce Kırşehir'e ve ardından Kayseri'ye ulaşabilmek adına yoğun bir mücadele ve günlerce süren zahmetli bir yolculuk yapmışlardır. Vasıta ne olursa olsun bu yolculuklar da akıllarda ki en büyük soru Ankara'ya yeniden

dönülüp dönülmeyeceği meselesiydi. Bu yüzden herkesin kulağı Ankara'dan ve cepheden gelecek haberdeydi.

Kars Milletvekili Fahrettin (Erdoğan) Bey, ailesi yanında olan 125 milletvekilinin olduğunu ve ailelerin Kayseri'ye taşınması konusunda Mustafa Kemal dahil olmak üzere kuraya girdiklerinden bahseder. Kendisine taşınma sırası için çekilen kurada Kars milletvekili olan Cavit Bey'le birlikte onuncu sıra çıkmıştır. Atatürk'e ise 120. sıra çıktığını söyler. Kendisine sıra geldiğinde, beş öküz arabası teklif edilmiş, "*At arabası olmayınca ailemi gönderemem*" diyerek bu teklifi reddetmiştir. Kendisinin kabul etmediği 5 öküz arabasını 120. sıradaki Mustafa Kemal Paşa ile, Büyük Millet Meclisi ikinci başkanı Adnan Adıvar'ın kabul ettiğini ve eşyaları yükleyip yola koyulduklarını söyler. Devamını anılarında şu şekilde anlatır: *"Bundan bir gün sonra polisler çift atlı üç araba da bize getirdiler, birisine eşyaları koydular, diğerlerine de Cavit Bey'in eşyası kondu ve eşim Zehra bindiler. Kırşehir'e kadar nakil ücreti olarak defaten 50 lira verdik. Arabanın biri boştu, eşim Zehra: "Boş arabaya niçin ücret veriyorsun" deyince ben ona; "-Yolda ihtiyar, yaralı, hasta, kimsesiz veya kadın ve çocukları alıp Kırşehir'e götürün" dedim. Sabahleyin bunları uğurlamak için Cebeci hastanesinin önündeki çeşmeye kadar gitmişken, iki kadının arkalarında birer bohça ve birer çocuklarının da ellerini tutarak yürüdüklerini gördüm, sordum "Hanımlar nereye gidiyorsunuz ve kimlersiniz" deyince kadının birisi Yüzbaşı ailesi olduğunu, kocasının cephede bulunduğunu, kendilerinin de Iraklı oluşundan ötürü burada kimseyi tanımadığını, düşman korkusu ile ablası ve çocuklarıyla bu şekilde yola düzüldüklerini söyleyince ben eşime; -Zehra bak, dediğim oldu, haydi al şunları ve yolda böyle tesadüf ettiklerini de ihmal etme dedim ve arabaları Allah'a emanet edip vedalaştım. Kırşehir'e doğru ilerlediler*" (Erdoğan, 1998: 337-339). Ailesinin Ankara'dan ayrılışını bu şekilde aktaran Kars Milletvekili Fahrettin Bey, meclis çatısı altında Ankara'da mücadeleye devam etmiştir.

Tuğgeneral Ahmet Nuri Diriker'de anılarında kendisinin Kesiktaş'ta bulunan 23. fırka liva kumandanlığına tayin edildiğinden ve Ankara'dan buraya hareket etmesi gerektiğinden dolayı dört çocuğuyla birlikte eşini diğer askerlerin aileleriyle beraber Kayseri'ye gönderdiğinden bahsetmektedir. (Diriker, 2008: 91) Ankara'ya göre daha güvenli görülen ve çoğunluğu Kayseri'ye yapılan bu taşınmalarla birlikte milletvekillerinin büyük bir kısmı ve askerler Ankara'da kalmış, ailelerinin çoğu Ankara'yı terk etmiştir. Böylece aile birliğinin yeniden sağlanabilmesi Sakarya Muharebesi'nin kaderine bağlı hale gelmiştir.

Kayseri'ye taşınma sırasında nakil vasıtalarının yanı sıra göç yolunda asayiş probleminin olması da güvenlik açısından sıkıntı yaratıyordu. İnsanların yoğun kafileler halinde Kayseri'ye taşındığı sırada çevredeki eşkıyalar harekete geçip göç kafilelerini durdurarak tehdit etmişlerdir. Özellikle Ankara-Kayseri ve Kayseri-Sivas arasında eşkıyalık faaliyetleri yürütenlerin yeri geldiğinde milletvekillerinin canına ve malına kastedebileceği biliniyordu. Özellikle Altın dişli katil İlyas ve Çiçekdağ'da Dişi kilitli olarak bilinen eşkıya ve avaneleri kafilelere zor anlar yaşatmışlardır. Dahiliye Vekili Refet Paşa meclisin gizli oturumunda yaptığı konuşmada Anadolu'da yer yer eşkıyalığın olduğunu ama ülkenin geleceği adına bu eşkıyalık faaliyetlerinin bu şehirler için bir tehdit oluşturmadığını söylemiştir. Eskişehir mebusu Abdullah Azmi Bey ise yolları keserek kafileleri zor duruma sokan eşkıyaların insanları soyduğundan bahsetmektedir. Bu durumun asayişsizlikten kaynaklandığını söylemekle birlikte bu eşkıyaların üzerine gönderilen jandarma kuvvetlerinin yetersizliğinden de yakınmaktadır (GCZ, 4.10.1337, s.263-264). Hatta yeri geldiğinde Kayseri'de görevi kötüye kullanan jandarmaların varlığından da bahsetmektedir ki bu jandarma arasındaki düzensizliğin sebebi olarak da 4 aydır maaş alamamaları gösterilmektedir. Zira Kayseri Jandarma tabur komutanı merkeze müracaat ederek askerlerinin bu maaş alamama durumundan dolayı asayişi tam olarak sağlayamadıkları ve orduya geçmek istediklerini söylemektedir (GCZ, 4.10.1337, s.265).

Ağaoğlu Ahmet, hatıratında Anadolu'daki bu asayişsizliğin İstanbul Hükûmeti tarafından bilerek ve istenerek hortlatıldığını söyler. Hükûmet'in Ankara'yı boşaltma kararı hatta bazı resmi dairelerle birlikte ailelerin Kayseri'ye göçtüğü haberlerinin bazı kesimler tarafından abartılarak Anadolu'nun her tarafına yayıldığını, bunun halkı heyecanlandırarak telaşa düşürdüğünü söyler. İstanbul Hükûmeti'nin durumdan faydalanmaya kalkışarak Anadolu'ya doğru birkaç koldan propagandacılar gönderdiğinden bahisle Meclis'e ve hükûmete karşı oluşturulan propagandalar sonucunda etrafta isyanların çıktığını, göç yolları üzerinde kafilelere zarar veren bu soyguncu çetelerin de bu ortamdan beslendiğini söylemektedir (Ağaoğlu, 2010: 158).

İstanbul Hükûmeti'nin halkı telaşa sürüklemeye çalışan bu tavrına karşı hükûmetin aldığı tedbirler arasında bir de yanlış yıkıcı propagandalara karşı Anadolu'ya propaganda ve irşat heyetleri çıkarılması vardır. Milli Mücadele'yi sekteye uğratarak halkın gözünde meclis otoritesini sarsacak bazı girişimler için hükûmetin aldığı tedbirlerden biri de halkın aydınlatılarak, bilgilendirilerek ve gerektiği zaman bu tür girişimlere katılanları affederek bu mücadelede halkın kazanılması da

amaçlanmıştır. Bu sebeple İrşat Encümeni kurulmuş ve irşat heyetleri bu amaç için fedakârca çalışmışlardır (Aslan, 2004: 146-147). Bu heyetler Anadolu'nun farklı şehirlerine giderek halkı bilinçlendireceklerdi. Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey, Ahmet Ağaoğlu'na ve Ziya Gökalp'e müracaat ederek onların bu heyetlere başkanlık etmelerini istemiştir. Ahmet Ağaoğlu Çankırı, Kastamonu, İnebolu, Trabzon, Gümüşhane ve Bayburt yolu ile Kars'a kadar gidecek, Ziya Gökalp ise Diyarbakır'a giderek bölgedeki halkı bilinçlendirecekti. Kars'ta günlük bir gazete ile bir Öğretmen okulu kurması istenen Ahmet Ağaoğlu bu görevi tereddütsüz kabul ederek yola koyulmuştu. Ziya Gökalp'te aynı şekilde Diyarbakır'a gitmek üzere harekete geçti (Ağaoğlu, 2010: 159). Onların nakil vasıtaları da Ankara'dan Kayseri'ye ve diğer şehirlere giden ailelerden çok farklı değildi. Temmuz sonunda Ankara'dan ayrılan bu irşat heyetleri de kağnı arabalarıyla yolculuklarını gerçekleştirdiler. Mustafa Kemal Paşa ve Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi Bey, yol üzerindeki şehirlere telgraflar çekerek bu irşat heyetlerine gereken yardımın yapılmasını tavsiye etmişlerdi (Ağaoğlu, 2010: 159). Yakup Kadri, anılarında *"Ankara'ya on beş gün evvel gelmiş olan Ziya Gökalp Diyarbakır ve Ahmet Ağaoğlu Erzurum yollarını boylamışlardı.*" diyerek halkın bilinçlendirilmesi ve Milli Mücadele'ye destek vermesi adına yorulmadan ve dinlenmeden Anadolu'nun her köşesinde mebusların görev üstlendiklerini hatırlatır (Karaosmanoğlu, 1986: 141).

Bu yoğun taşınmalarla birlikte Kayseri kalabalıklaşmıştı. Kayseri'de yerli halk ile iletişim halinde olan bu milletvekillerinin halktan en çok duydukları söz Kayseri'nin şimdiye kadar böylesi bir kalabalığa şahit olmadığıydı. Bu yoğun misafirlik durumu Kayseri Valisi Ethem Bey'in çaba ve gayretiyle yönetiliyordu. Vali, Ankara'dan olası gelecek yeni misafirler için Kayseri'deki evleri hazırlıyordu. Ağustos ayının ortasında cephedeki durgunluktan yararlanan Damar Arıkoğlu ve Rifat (Kayseri), Yunus Nadi (İzmir), Ali Şükrü (Trabzon), Dr. Emin (Bursa), Dr. Fuat (Bolu) beylerin oluşturduğu altı kişilik arkadaş grubu ailelerini ve çocuklarını görmek için Kayseri'ye gitmişlerdir. Sürpriz olan bu ziyaretten dolayı çocukları oldukça mutlu olmuşlardı (Arıkoğlu, 1961: 248). Ankara'dan gelen milletvekilleri dönemin Kayseri Valisi Ethem Bey'in tahsis ettiği evlerde ailelerinin mutlu ve huzurlu olduğunu görmüşlerdi. Arıkoğlu, Kayseri'de kaldıkları dört günlük sürede Kayserililerden gördüğü misafirperverliği anlatır. Kendilerine Kayseri'ye geldiklerinin dördüncü gününde aldıkları telgrafta Sakarya Meydan Muharebesinin başladığı ve diğer milletvekilleriyle birlikte acilen Meclis'te toplu olarak bulunmaları gerektiği bildirilmişti. Bu emrin gereğini yerine getirmek

üzere yeniden Ankara'ya doğru hareket etmişlerdir. Yola çıktıklarında Altındişli katil İlyas ve avanesinin bu civarda eşkıyalık yapıp, geleni geçeni soyduğunu ve karşı gelenleri öldürerek bölgede asayiş problemi yarattığını duymuşlar ve her an onunla karşılaşabileceklerini hesap ederek gereken hazırlıkları yapmışlardı (Arıkoğlu, 1961: 248-250). Ankara yolunda herhangi bir eşkıya baskını ile karşılaşmamış olsalar da bindikleri Amerikan kolejine ait kamyonun defalarca tekeri patlamıştı. O dönem Anadolu'nun yollarının büyük bölümünün bozuk olması yolculuk süresini artırmakla birlikte taşınan malzemelerinde cepheye geç ulaşmasına neden olmaktaydı. Yolların bozukluğu sadece şehirlerarası yollar için geçerli bir durum olmayıp Kayseri'nin birçok yerinde de yolların çok kötü ve çukurlarla dolu olduğu anlaşılmaktadır (Anadolu'da Yenigün, 11 Eylül 1337/1921: 2).

Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da kalmasına ve çalışmalarına burada devam etmesine dair karar alınmasıyla birlikte ailesini Kayseri'de ziyaret edip yeniden Ankara'ya dönen bu milletvekillerinin yanı sıra bazı milletvekilleri, temmuz sonundan itibaren meclisten izin alarak birkaç aylığına memleketlerine ailelerinin yanlarına gitmişlerdir. Eski Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi anılarında Sakarya Meydan Muharebesi sürecinde Ankara'dan izinli olarak ayrılan bazı milletvekillerinin kendisini Ürgüp'te ziyaret ettiklerinden bahseder. Mustafa Hayri Efendi anılarında 31 Temmuz 1921'de Kastamonu Milletvekili Abdülkadir Kemali Bey'in meclisten üç ay izin alarak Ürgüp'e geldiğinden ve düşman tehdidi altındaki Konya'da bulunan ailesini daha güvenli olan Niğde'ye çağırmak üzere oraya gittiğinden bahseder (Ürgüplü, 2015: 706). Ayrıca 3 Ağustos 1921 tarihinde Niğde Milletvekili İsmail Hakkı Paşa'nın üç ay izinle köyü Mocan'a gitmek üzere Ürgüp'e gelmiştir. Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi, İsmail Hakkı Paşa ile görüşmesi ile ilgili olarak; "*Bugün geldi görüştüm. Yunan'a karşı ordumuzun zafer kazanmak için kuvvetinin yerinde olduğunu ve sayıca pek ziyade olan Yunan ordusuyla muharebeyi kabul etmeyerek Eskişehir'i dahi terk ederek çekildiğini ve Ankara civarında umumi bir muharebe olmak ihtimali bulunduğunu, fakat kumandan İsmet Paşa'ya pek ziyade umumi itimat olup eğer kumandan uygun görmezse Ankara'dan dahi ordumuzun gerilere çekileceğini anlattı*" (Ürgüplü, 2015: 708) diyerek olası bir savaşın seyrine göre Ankara'nın kaderinin değişebileceği durumunu İsmail Hakkı Bey'den duyduğunu kaydetmiştir. Ayrıca Kayseri'ye giderken Ürgüp'e de uğrayarak Mustafa Hayri Efendi'yi ziyaret edenlerden Malta'da esir bulunan Rauf Orbay'ın eniştesi Aziz Bey ile Rize Mebusu Doktor Abidin Bey (Ürgüplü, 2015: 715), Abdullah Azmi Efendi ile Dışişleri Müsteşarı Suat Bey

ve Hariciye Hukuk Müşaviri Münir Bey, Ankara Şer'iye Vekâleti'nin Medreseler Genel Müdürü Nevşehirli Hasan Efendi'de (Ürgüplü, 2015: 716,718) Ankara'dan Kayseri'ye gelerek savaşın seyrini buradan takip etmişlerdir. Bunlardan bir kısmı Kayseri'de birkaç gün kaldıktan sonra Ankara'ya geri döneceklerini söylemişlerdir. Savaşın bitmesine yakın olarak ve cepheden gelen Türk ordusunun zafere yakın olduğuna dair haberlerle birlikte bu taşınmalar geri dönüş olarak kendini gösterecektir.

Ailelerin ve kurumların Kayseri'ye taşınması devam ederken Büyük Millet Meclisi'ndeki tartışmalar Meclisin taşınması merkezinde devam etmiştir. Cephede olası bir meydan muharebesinin (Sakarya) yaklaşması üzerine Fevzi Paşa, meclisin taşınması olasılığına milletvekillerini fikrî olarak hazırlamaya çalışmıştır. 5 Ağustos 1921'de yapılan gizli oturumda Fevzi Paşa hükûmetin naklinin dünya tarihinde birçok örneği olduğunu Rusya'nın ve Almanya'nın daha önce bunu yaptığını ve kendilerinin de zorunlu olarak İstanbul'daki Mebusan Meclisi'nden Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'ne gelerek böyle bir şehir değişikliğinde daha önce bulunduklarını örnek göstermiştir. Böyle bir durumun şu an için acil olmadığını ancak olursa da normal karşılanması gerektiğini söyleyerek milletvekillerini olası bir Meclis ve hükûmet taşınmasına hazır tutmaya çalışmıştır (GCZ, 5.8.1337, s.181-182). Fevzi Paşa'dan sonra söz alan Refik Şevket Bey, taşınmaları zor olan askeri malzemeler ile maliyenin, devletin önemli evraklarının ve ailelerin taşınmasına öncelik verilmesini, Meclis'in ve hükûmetin milletvekillerinin onayıyla sonrada gidebileceğini dile getirerek Mustafa Kemal'in 30 Temmuz'da belirtmiş olduğu taşınmada öncelik durumunu yaklaşık bir hafta sonra tekrarlamıştır. (GCZ, 5.8.1337, s.182) Ailelerle birlikte gidilmesinin faydalı olacağı, böylece milletvekillerinin hem kendi ailelerine iyi bakabileceği hem de gittikleri yerlerde halkı bilinçlendirebilecekleri de o günkü meclis görüşmeleri sırasında gündeme gelmiştir. (GCZ, 5.8.1337, s.183) Bu durum daha önce meclisten izin alarak ailelerinin yanına giden bazı milletvekillerinin memleketlerinde kalmaya devam etmelerine ve meclis görüşmelerine katılmamalarına sebep olmuştur.

22 Ağustos 1921 tarihinde Sakarya Muharebesi'nin arifesinde cepheden gelen düşmanla karşılaşılmasının kaçınılmaz olduğu haberi ve savaş sonucunun o günden kestirilememesi üzerine Ankara'nın düşman tehdidiyle karşılaşması durumunda Meclis'i korumak adına Meclis'in Kayseri'ye taşınması yeniden gündeme gelmiştir. Fevzi Paşa meclise hitap ederek yüce Meclis'in Kayseri'ye taşınacağına dair karar verdiklerini bildirmiştir. Düşmanın yakın zamanda yeniden harekete geçip Ankara'yı tehdit edebileceğini söyleyen Fevzi Paşa, bir hafta içinde ağırlık-

ların Kayseri'ye taşınmasını ve meclisin bir kısmının Ankara'da kalarak müzakereye devam etmesi, bir kısmının da Kayseri'de Meclis binasını ve salonunu hazırlamak üzere Kayseri'ye gitmesi gerektiğini bildirmiştir. Fevzi Paşa konuşmasında; "*Eğer tehlike olmazsa Meclis yine burada kalır. Ailelerin ve diğer ağırlıkların bir hafta içinde taşınması işini hükümet gerçekleştirir*" (GCZ, 22.8.1337, s.221) diyerek Meclis'in en azından bir bölümünün Kayseri'ye taşınmasının artık bir zorunluluk olduğunu dile getirmiş ve mecliste yeniden gürültüler yükselmiştir. Kayseri'ye taşınmayla ilgili yeniden başlayan yoğun tartışmaların ardından her ne kadar Fevzi Paşa Vekiller Heyeti'nin taşınma kararı verdiğini söylese de savaşın da yaklaşmasının etkisiyle ve yabancı devletler üzerinde bırakacağı "*yerini terk etmeyen meclis*" algısının yaratacağı olumlu etkiler de dikkate alınarak, Büyük Millet Meclisi'nin Kayseri'ye naklinin bir süre ertelenmesi uygun görülmüştür. Böyle bir taşınmanın hem yurt içinde hem de yurt dışında kötü etki yapacağı ve halk arasında çıkacak bir paniğin orduya sıçrayabileceği ve muharebenin bozgunla sonuçlanabileceği göz önünde tutulmuştur. Meclis ilke olarak taşınma kararı vermekle birlikte taşınma işini bir süre erteleyerek bu kötü etkiden kurtulmak istemiştir (Şimşir, 1988: 212). Böylelikle her defasında kıyısından dönülen Meclis'in Kayseri'ye taşınması fikri tam olarak gerçekleşmeden bir kez daha ertelenmiştir.

Türk kuvvetlerinin Yunan kuvvetleri karşısında kayıplar yaşamasını değerlendiren ve mevcut durumdan çıkış yolları arayan Meclis, 23 Temmuz'dan 5 Ağustos'a kadar açık ve gizli olmak üzere yaptığı toplantılarda çeşitli çözüm önerilerinin ortaya konduğu ve tartışıldığı yer olmuştur. Meclis'te ortaya konan çözüm önerilerinden biri de Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutanlığa getirilmesiydi (Yüceer, 2012: 111). Ağustos ayının başında başkomutanlık yetkisini üzerine alan Mustafa Kemal Paşa, Sakarya Meydan Muharebesi başladıktan hemen sonra Türk askerinin bir kısım mevzilerden geri çekilmesi üzerine 26 Ağustos 1921 tarihinde Ankara'da bulunan Millî Müdafaa Vekili Refet Paşa'ya bir telgraf çekip cephedeki durumun göz önünde bulundurularak Meclis'in Ankara'dan taşınmasının zorunluluk olduğunu bildirmiştir. Bu telgrafta Başkomutan Mustafa Kemal; "*Meydan muharebesinin Ankara'ya kadar uzanması ihtimal dahiline girmiştir. Meclis ve hükümetin ilk aşama olarak Keskin'e, ondan sonra zorunluluk halinde Kayseri'ye nakli lazımdır. Nakil 29 Ağustos akşamına kadar sonlanmalıdır*" demiş fakat bu emir de Yunan taarruzunun püskürtülmesi üzerine 27 Ağustos 1921 günü geri çekilmiştir (Kocatürk, 2007: 263). Böylelikle Meclis'in Kayseri'ye taşınmasının yine kıyısından dönülmüştür. Cephede bu durum

varken yayımlanan resmi tebliğde halkın moralinin bozulmaması adına düşmanın taarruzunu yenilediği ve bu genel taarruzun cephenin birçok yerinde kanlı zayiatla püskürtüldüğü yazmaktaydı (Sarısaman, 2012: 252). Savaşın en yoğun yaşandığı bu günlerde Meclis'in Kayseri'ye taşınması emri verildikten bir gün sonra geri alınmış olsa da Kayseri'de Meclis'in taşınmasına yönelik hazırlıklar yoğun olarak devam ediyordu. Ankara Lisesi öğrencilerinin misafir olarak yerleştiği Kayseri Lisesi'nde her an Kayseri'ye taşınabileceği göz önünde bulundurularak Büyük Millet Meclisi için bir salon ve kürsü hazırlanmıştı (Şapolyo, 1958: 421). Yunanlıların attığı topların sesleri Ankara'dan meclis oturumları sırasında duyulduğu esnada bakanlıkların ve devlet dairelerinin bir kısmı çoktan Kayseri'ye taşınmıştı. Taşınan kurumlar arasında Milli Eğitim Bakanlığı (Velidedeoğlu, 1990: 189), Ziraat Bankası (Araz, 2005: 96) ve Ankara İstiklal Mahkemesi'de vardı (Anadolu'da Yenigün, 11 Eylül 1337/1921: 2).

Halide Edip Adıvar, Ankara'daki heyecanın zamanla halkta panik haline dönüştüğünü, birçok kişinin Kayseri'ye göçtüğünü ve kendisine gelen birkaç kişinin "*arabalarımızı hazırladık ne dersin*?" dediklerinde onlara cevap olarak "*yerinizden kımıldamayın, ben katiyen Kayseri'ye gitmeyeceğim ve Ankara'dan ayrılmayacağım*" dediğini aktarmaktadır (Adıvar, 2004: 214-215). Halide Edip Hanım'a göre Kayseri'ye taşınma bir kaçıştı ve bu kaçış halini insanların adeta bir kurtuluş çaresi gibi görmelerinden oldukça üzüntü duyuyordu. Kayseri'ye giderek kaçışa ortak olduğunu düşündüğü kişilere inat Ankara'da kalarak düşmana karşı direnilebileceğini göstermek istemiştir. Hatta Ankara'da kalmak bile ona yeterli olmamış, 16 Ağustos 1921 tarihli Mustafa Kemal Paşa'ya göndermiş olduğu telgrafla orduda gönüllü olarak çalışmak istediğini bildirmiş, 18 Ağustos'ta aldığı cevap telgrafında askeri hizmete kabulü ve batı cephesinde görevlendirildiği kendisine bildirilmiştir (Adıvar, 2004: 216). İsteği kabul olan Halide Edip Hanım 20 Ağustos 1921'de cepheye hareket ederek mücadelesini savaş alanından sürdürmüştür (Hâkimiyet-i Milliye, 20.08.1337/1921: 1).

Ahmet Emin Yalman hatıratında Halide Edip Hanım'ın Sakarya muharebesi sırasındaki duruşuyla ilgili olarak "*Sakarya muharebesinin en heyecanlı bir dakikasında atına binerek ateş hattına koşan genç kadın, bütün ordu üzerinde meçhul bir alemden gelmiş bir imdat perisi tesirini göstermişti. Harp meydanının en tehlikeli yerlerini seçerek, oralara koşan bu atlı kadının hikayesi yarın nice köy kulübelerinde binlerce Sakarya gazisi tarafından anlatılacak, heyecanlı bir peri masalı şeklinde gelecek nesillere geçecektir*" (Yalman, 1997: 759) diyerek Halide Edip

Hanım'ın hem orduya moral verdiğini hem de bir kahramanlık destanı yazdığını anlatmaktadır.

Yakup Kadri'de hatıratında Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey'le birlikte Ankara'da kaldığını ve Halide Edip'in bizzat cepheye gidişinden güç bularak Ankara'da kalmaya devam ettiklerini söylemektedir. Ankara'nın boşaltıldığını, bakanlıkların eşyalarıyla birlikte Kayseri'ye taşındığını, resmi dairelerin bütün memur kadroları ve dosyalarıyla birlikte milletvekili ailelerinin de Sakarya Meydan Muharebesi henüz başlamadan Kayseri'ye nakledildiğini dönemin hatıraları olarak kaydetmiştir (Karaosmanoğlu, 1986: 144). İzmir'in işgali sırasında oluşturulan mukavemet hareketinin içinde bulunan Milli Mücadele'nin kadın kahramanlarından biri olan Ayşe Çavuş'ta Sakarya Muharebesi sırasında Haymana'da mücadele ederken kızlarını Mustafa Kemal Paşa'ya emanet etmiştir. Mustafa Kemal bu kızları güvenliklerini sağlamak amacıyla diğer ailelerle birlikte Kayseri'ye göndermek istemişse de kızlar; "*anamız şehit olursa yerine biz geçeceğiz*" diyerek bu teklifi kabul etmemişlerdir (Özdemir, 2017: 227).

O günlerde ajanlık faaliyetleri ile Anadolu'nun durumuyla ilgili bilgiler toplayan ve bu bilgileri kendi menfaatleri çerçevesinde kullanan İngilizler, Meclis'in Ankara'dan Kayseri'ye taşınması durumunu, Türklerin kaderini etkileyecek bir savaştan kaçtıkları izlenimi edindikleri şeklinde istihbarat raporlarında yönetimlerine bildirmişlerdir. 24 Ağustos 1921'de İstanbul'daki Müttefik Orduları Başkumandanlığı Konya'da bütün kazaların Kemalistlere karşı ayaklandığını, beş günden beri Ankara'nın boşaltılmakta olduğunu ve başkentin Kayseri'ye taşındığını bildiriyordu (Şimşir, 1989: 159). Bu raporu yazanların gerçeklerden uzak olarak Türk Milleti'nin milli hislerini göz ardı ederek ve mecliste geri çekilmemek adına gösterilen yoğun mücadeleyi dikkate almadan kanaat geliştirdikleri çok açıktır. Bu kanaatin oluşmasında İngilizlerin cephedeki Yunanlıların en büyük destekçileri olmaları ve "*Türkler kaçıyor*" izlenimi yaratarak onları moral yönünden desteklemeye çalışmaları da etkili olmuştur. Burada ilginç olan nokta doğru ya da yanlış olarak Anadolu'dan toplanan istihbarat bilgilerinin oldukça fazla olmasıdır.

Kazım Özalp, 5 Eylül 1921'e ait anısından bahsederken "*Sakarya Muharebesinin başlangıcında cephe gerilerinde hasıl olan endişeler, bugünlerde tamamen ortadan kalkmış, bulunuyordu. Muharebe başlangıcında Ankara'da, hükümete ait olan önemli eşyalar ve bazı aileler tedbir olarak Kayseri'ye yollanmıştı. Bu hareket gerek Ankara'da ve hatta daha gerilerde bir göç manzarası gösterdiğinden tedirginlik doğur-*

muştu. Fakat bugünlerde artık vaziyetin lehimize gelişmekte olduğunu halk memnuniyetle işitmekte ve sevinçle karşılamakta idi." demektedir (Özalp, 1988: 204).

Hatıralara bazen kişisel anlaşmazlıklarında yansıdığını görmekteyiz. Zira Rıza Nur, Maarif Vekili Hamdullah Suphi'yi ve Yunus Nadi Bey'i Ankara'dan Kayseri'ye ilk kaçanlar olarak göstermekte ve 8-10 mebusun daha onlarla birlikte kaçtığından bahsetmektedir (Nur, 1992: 186-187). Halbuki Yunus Nadi Bey, herhangi bir görev olduğunda birçok heyette önde bulunmuştur. Buna Bekir Sami Bey'in başkanlığındaki Londra Konferansı heyetinde bulunması da dahildir (Baran, 2015: 48). Yunus Nadi Ankara'da çıkarmış olduğu gazeteyi Anadolu'da Yenigün adıyla on gün süren yolculuğun ardından Kayseri'ye taşıyarak buradan yazılarıyla Milli Mücadeleyi desteklemeye çalışmış ve halkın bilinçlenmesi adına uğraş vermiştir (Doğaner, 2016: 104). Matbaasının Kayseri'ye taşınması gündeme gelmiş bir başka gazete de Hakimiyet-i Milliye gazetesidir. 24 Ağustos 1921 tarihli Yeni Asır gazetesinde bazı hükûmet üyelerinin Ankara'yı terk ederek Kastamonu'ya gittikleri ve Yeni Gün ile Hakimiyet-i Milliye gazetelerinin matbaalarının Kayseri'ye taşınmasının kararlaştırıldığı yazıyordu (Tınal, 2015: 177). Haftalık yayımlanan Sebilürreşad gazetesinin de o dönemde Kayseri'ye taşındığı (Kars, 1999: 97) düşünülecek olursa kamuoyu oluşturmak ve halkı bilinçlendirmek adına mücadele eden bu gazetelerin seslerinin kesilmemesine dikkat edilmiştir. Yakup Kadri, Rıza Nur'un hatıratında bahsettiği ve Kayseri'ye kaçtığını iddia ettiği Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey ile Ankara'da epey vakit geçirdiğinden hatta Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında Atatürk'ü beraber karşılamaya gittiklerinden bahsetmektedir (Karaosmanoğlu, 1986: 146). Burada Rıza Nur'un özellikle Maarif Vekili Hamdullah Bey'den bahsetmesi aralarındaki halef-selef ilişkisine bağlı olabilir.

Dr. Rıza Nur Bey'le Hamdullah Suphi Bey arasında Meclis'in ilk günlerinden başlayan bir rekabet vardı ve bu rekabet Milli Eğitim Bakanı'nın Meclis tarafından seçilmesi ile açığa çıkmıştı. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Rıza Nur'u büyüklenme hastalığı olan kibirli biri olarak tanımlamaktadır (Velidedeoğlu, 1990: 144). Hamdullah Suphi, Birinci Büyük Millet Meclisi'nin en kuvvetli hatiplerindendi. Rıza Nur'dan sonra Milli Eğitim Bakanlığı'na gelerek burada "Hars Müdüriyeti" adı altında kültür müdürlüğü kurdu (Şapolyo, 1966: 801). Bu çalışmalar da göstermektedir ki savaş şartlarında bile Türk Milli Eğitimine önemli katkılar sağlamaya çalışmıştır.

Rıza Nur, her ne kadar Hamdullah Suphi kaçtı dese de bunun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Milli Eğitim Bakanlığı Kayseri'ye taşınmış olsa bile Bakan Hamdullah Suphi Bey yoğun mesaisinin büyük bölümüne Ankara'da devam etmiştir. Zira Milli Eğitim Bakanlığı'nda görevli Kâzım Nami Duru Kayseri'ye gelerek öğretmenlerin terfi ve tayin işlerini oradan yürüttüğünü söylerken Hamdullah Suphi Bey'in Ankara'da kaldığından bahseder (Duru, 1958: 11-14).

Ankara'da kalanların anıları da dönemin ne kadar zor şartlar içerisinde yaşandığını göstermektedir. Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey, Sakarya Muharebesi sürecinde Ankara'daki durumu anlatırken şu ifadelere yer verir: *"Sakarya'nın ilk savunma hareketleri olurken eldeki bir kaç eşya da tedbiren Kayseri'ye taşıttırıldıktan sonra bir yorganla bir şilteden, iki üç kap kacaktan ve yerli kerevetlerden başka hiçbir eşya kalmamış bir nice Çankaya evinde öyle bir kaç hafta geçti ki sırtta kalan tek gömlek de akşamdan yıkanır; gece serinliğinde iyice kuruma ya yüz tutmadan önce ütü yerine dizler arasında gerile, gerile ellerde çekile okşana buruşukluğu şöyle böyle, olabildiği kadar giderilir; sabahleyin gene sırta geçirilirdi"* (Ünaydın, 1998: 88-89). Dönemin zor şartlarını gözler önüne seren bu tespitler içerisinde Ankara adeta kaderinin yazılmasını bekliyordu.

Sakarya Savaşı'nın son günleri yaklaşırken ve cepheden Türk ordusunun zaferi ve Yunan ordusunun geri çekilme haberleri geldiği sırada TBMM'de cephede bulunan bazı mebusların orduya katılarak nasıl kahramanlıklar gösterdiklerine dair telgraflar okunarak başarıları takdir edilirken, Meclis'e gelmeyen devamsız mebuslar için işlem yapılması ve cezalandırılması meclis tarafından kabul edildi. "*Millet canını veriyor, biz mal, eşya kavgasındayız*" (Hâkimiyet-i Milliye, 12.09.1337/1921: 1) denerek başta Kayseri olmak üzere Ankara'dan diğer şehirlere mazeretsiz gidişler ve dönüşün olmaması ya da dönmekte gecikilmesi kaçış olarak değerlendirildi. Ailesini bırakmak üzere gidip dönen milletvekilleri bu durumun dışında kalmak üzere savaşın en yoğun olduğu dönemde Ankara'ya uğramayan ve meclis görüşmelerine katılmayan mebusların cezalandırılması adına karar alındı.

Ahmet Emin Yalman, Büyük Millet Meclisi'nin üyelerinin karakterlerini överek *"Eğer Meclis daima alıştığımız gibi, çoğu politikacılardan ve dar menfaat sahiplerinden ibaret bir Meclis olsaydı: "Askerler icapları daha iyi bilir" denilecekti ve sessizce Ankara'dan kaçılacaktı."* (Yalman, 1997: 767-768) diyerek ilk Meclis'in savaştan kaçmayan kahraman bir meclis olduğuna ve aslında Ankara'dan gitmek isteyenler için bahane sebeplerin de hazır olduğuna vurgu yapmaktadır.

Anılarda, insanların bir kahraman kişilik şablonu yaratarak bu şablona kendilerini koyduklarını ve bu kahramanlık hikayesini kendi hayatlarına yerleştirdiklerini de görüyoruz. Ruşen Eşref Bey'in eşi Saliha Hanım hakkında Yahya Kemal'in tebessüm ederek anlattığı rivayet edilen bir anıya göre *"Yunanlılar Eskişehir'e kadar gelmişler, hükûmet ve meclis, Kayseri'ye gitmeye karar vermiş ve hazırlıklara başlanmış fakat bu kararın uygulanmasına Saliha Hanım mâni olmuş. Saliha Hanım: "Ben bir kadın olduğum halde, gitmeyeceğim, siz nasıl gidersiniz?" demiş. Genç ve cesur bir kadının direnmesi karşısında, hükümet ve meclis kararını değiştirmiş ve Ankara'da kalmış. İşte, Ankara'da kalmakla da büyük zafer elde edilmiş"* (Ayaşlı, 2006: 119). İnsanların içlerinde yaşamış oldukları duyguları toplumun tamamını ilgilendiren mühim olaylarla birleştirerek kendilerine kahramanlık hikayeleri yazmaları belki de o dönemde kabul edilebilir bir şeydi. Neticede Sakarya zaferinin kazanılmasında herkes kendisinde bir pay görecektir. Ayıcı Arif lakabıyla bilinen ve İzmir suikastı ile ilgili bulunarak idam edilen Mehmet Arif Bey anılarında, "*Yunanlılar, Ankara'yı işgal ettikten sonra artık Anadolu savaşının başarıyla son bulacağını sanıyorlardı. Fakat değil Ankara'nın Kayseri'nin hatta Sivas'ın işgali halinde bile Türk'ün özgürlük ve bağımsızlık davası son bulmuş, olmazdı*" sözleriyle Anadolu'nun önemli şehirleri kaybedilse bile Türklerin bazı meziyetlerinden ödün vermeyeceğinden bahsetmektedir (Mehmet Arif Bey, 1987: 76).

Sakarya Meydan Muharebesi sırasında Ankara, birçok bakımdan sembolik bir merkez konumundaydı. Resmi dairelerin bir kısmı personeli ile birlikte bütün evrak ve dosyalar daha önce Kayseri'ye yollandığı için Ankara'nın yeniden eski günlerine dönüp dönmeyeceği Sakarya Muharebesi'nden gelecek haberlere bağlıydı. Bir başka deyişle Ankara, geleceği zafere bağlı olan bir şehirdi (Uran, 2007: 133). Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında ise adeta yeniden doğmuş bir şehirdi. Öyle ki 13 Eylül 1921'den sonra Ankara Hükûmeti'nin gerçekleştirdiği ve Ankara'nın tanınmasında oldukça önemli konumda olan Kars Antlaşması, Ankara Antlaşması, Türk-İngiliz Esir Mübadelesi Antlaşması, Ukrayna Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması ve Gürcistan Sınır Antlaşması gibi antlaşmalar, Sakarya Meydan Muharebesi'nin zaferle sonuçlanmasından sonra birer birer imzalanmıştır (Sarısır, 2015: 219).

Meclis'in ve Hükûmet'in Kayseri'ye taşınması meselesi dış basında da yankı bulmuştur. Konuyla ilgili haberler yapan Jugoveret-Jamanak gazetesi Ankara'da resmi dairelerinin tahliye edildiğini, her dairede yalnız bir müdür ile birkaç memurun bırakıldığını, diğer bütün memurlar ile resmi evrakların Kayseri'ye nakledildiğini okuyucularına duyurmuş-

tur. 21 Ağustos 1921 tarihli Koriyera Della Sera gazetesi de Ankara'nın bir ordugâh manzarası arz etmeye başladığını, halkın büyük çoğunluğunun şehri terk ettiğini, şehir merkezine askerlerin yerleştiğini haber vermiştir. Yunan basını da Türklerin Ankara'yı tahliye ettikleri, şehir halkının Kastamonu, Sivas ve Kayseri'ye gönderildiği haberlerini sütunlarına taşımıştır (Sarısaman, 2015: 154). Ayrıca 2 Eylül tarihinde yayımlanan İngiliz The Times gazetesi "Yunan Saldırısı" ve "Kemal Doğuya Doğru Çekiliyor" gibi haber başlıklarıyla Yunanlıların yaptığı tazyiklerin Türklerin geri çekilmesine neden olduğunu okurlarına duyurmuştur (Şahin, 2015: 190).

Yerli ve yabancı basında Ankara'dan Kayseri'ye taşınmalar haber yapılıp her an Meclis'in de taşınabileceğine vurgu yapılırken netice olarak Büyük Millet Meclisi Kayseri'ye taşınmadı ve Kayseri Lisesi'nde meclis oturumları için hazırlanan salon ve kürsüde meclis faaliyetleri yürütülmedi. Savaş sona erdikten sonra Kayseri Lisesi'nde meclis kürsüsü olarak hazırlanan kürsünün tartışması devam etmiştir. Zira Erzurum Mebusu Yeşilzade Salih Efendi, savaş sonrasında bir takrir vererek, bu kürsü için yapılan masrafların, ödemeyi yapanlardan faizi ile geri alınmasını ve tahsil edilecek paranın hazineye kaydedilmesini istemiştir (Okyar, 1980: 160-161). Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında Meclis'in Ankara'yı terk etmesini ve Kayseri'ye taşınmasını teşvik eden ne varsa hoş karşılanmamıştır.

Kayseri'ye taşınan kurumlar ve aileler hep birlikte cepheden ve Ankara'dan gelecek haberleri bekleyerek kader birliği yapmışlardır. Yaklaşık 3 hafta süren Sakarya Meydan Muharebesi sırasında cephede ordunun cephane ve mühimmat kaynakları oldukça azalmış ve çok sayıda şehit verilmiştir. Uzun süre savunma yapılan savaşın ardından Eylül ayından itibaren taarruz başlatılıp Yunan askerleri geri çekilmeye zorlanarak Ankara kurtarılmıştır. Eskişehir'den Ankara'ya doğru ilerleyen Yunan askerlerinin geçtiği köylerde yaptıkları yakıp yıkma, halka eziyet, öldürme, yaralama, kadınlara tecavüz, sivil halktan esirler alma hareketleri, Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında Yunanlıların geri çekilişinde de devam etmiştir (Tutsak, 2016: 147).

Sonuç

TBMM'nin ve hükûmetin Ankara'dan taşınması Milli Mücadele döneminde iki kez gündeme gelmiş fakat bu gerçekleşmemiştir. İlkinde Meclis açıldıktan birkaç ay sonra 1920 yılı Eylül ayında ordu içinde Sivas'a taşınma olarak gündeme gelmiş ve üst rütbeli komutanların taşınmama yönündeki kararlılıkları konunun mecliste görüşülmeden

kapanmasına sebep olmuştur. Meclis'in ikinci taşınma mevzusu ise Sakarya Meydan Muharebesi'nin öncesinde Kayseri'ye taşınmak olarak gündeme gelmiş hatta bu konuda kararname hazırlanıp bir komisyon bile oluşturulmuş ancak mecliste yaşanan yoğun tartışmalar sonucunda Meclis'in ve hükûmetin Kayseri'ye taşınması kabul edilmemiştir. Kayseri'ye taşınma konusu tartışıldığı sırada Meclis'te Mustafa Kemal'e olan muhalefet daha da derinleşmiştir. Bu muhalefete rağmen 1921 yılı ağustos ayında Başkomutanlık yetkileri de Mustafa Kemal Paşa'ya verilerek O'na askeri alanda Meclis'in ne kadar güvendiği de gösterilmiştir. Yoğun tartışmalı Meclis görüşmelerinin ardından Ankara'dan birçok kurumun ve asker, milletvekili ve memur ailelerinin Kayseri'ye taşınabileceği kabul edilerek kısa süre içerisinde Ankara'dan birçok kurum ve kişi Kayseri'ye taşınmıştır.

Sakarya Meydan Muharebesi sürecinde cephedeki Yunanlıların en büyük destekçisi konumunda olan İngilizler, Anadolu'da yürüttükleri ajanlık faaliyetleriyle de Yunanlıların destekçisi olarak Türklerin kaçtığına dair haberler vererek morallerini yüksek tutmaya çalışmışlardır. Ankara'dan Kayseri'ye taşınanları, Türklerin kaçması olarak görüyorlardı. Meclis, bu psikolojiyi yönetmek adına da mücadele vermiştir. Birçok milletvekiline göre kaçan meclis algısı yaratılmaması adına Meclis'in Ankara'da kalması gerekliydi. Meclis, Sakarya Muharebesi'nde adeta bir sınavdan geçmiş ve bu sınavdan başarılı bir şekilde çıkmıştır. Milli Mücadele döneminde özellikle Sakarya Meydan Muharebesi sürecinde Ankara'nın yaşamış olduğu sancılar insanları daha çok Ankara'ya bağlamıştır. Meclis'in düşmanın gözünde "*kaçan meclis*" olmamak adına verdiği mücadele karşılığını cephede Türk Ordusu'nun kazandığı zaferle bulmuştur. TBMM'nin bu azmi, Ankara'ya Sakarya zaferiyle birlikte adeta bir kutsiyet yüklemiş ve ileride kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olma yolunda büyük bir avantaj sağlamıştır. Bu zaferle birlikte bütün tehditleri savuşturan Ankara, Meclisini herhangi bir yere taşımayarak Yeni Türk Devleti'nin güvenli merkezi olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) 30-18-1-1/3-30-17 Tarih: 22.07.1921.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 23.07.1337/1921, Devre: 1, Cilt: 2, İçtima: 2.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 30.07.1337/1921, Devre: 1, Cilt: 2, İçtima: 2.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 04.10.1337/1921, Devre: 1, Cilt: 2, İçtima: 2.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 05.08.1337/1921, Devre: 1, Cilt: 2, İçtima: 2.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 22.08.1337/1921, Devre: 1, Cilt: 2, İçtima: 2.

Süreli Yayınlar

Anadolu'da Yenigün

Hâkimiyet-i Milliye

Kitaplar ve Makaleler

Adıvar, H. E. (2004). *Türkün Ateşle İmtihanı (İstiklal Savaşı Hatıraları)*, Ankara: Özgür Yayınları.

Ağaoğlu, A. (2010). *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, Yay. haz.: Ertan Eğribel-Ufuk Özcan, İstanbul: Doğu Kitabevi.

Ağaoğlu, S. (1973). *Kuva-yı Milliye Ruhu*, Ankara: Baha Matbaası.

Baran, T. A. (2015). "Sakarya Meydan Muharebesi Öncesinde Londra Konferansı'nın İç ve Dış Siyaset Açısından Önemi", Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Hakan Uzun, *Sakarya Zaferi ve Haymana II*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 43-54.

Araz, R. (2005). *Hatıralarım*, Hazırlayan: Niyazi Ünver, Ankara: Ebabil Yayıncılık.

Arıkoğlu, D. (1961). *Hatıralarım*, İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası.

Aslan, B. (2004). "Milli Mücadele Döneminde Halkı Aydınlatma ve Propaganda Faaliyetleri Yürüten Önemli Bir Komisyon: İrşad Encümeni", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, C. 4, S. 2, 125-148.

Ayaşlı, M. (2006). *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, İstanbul: Timaş Yayınları.

Aydemir, Ş. S. (2016). *Tek Adam Mustafa Kemal (1919-1922)*, C. II, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aysal, N. (2015). "Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa ve Haymana", *Sakarya Zaferi ve Haymana II*, Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Hakan Uzun, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 3-27.

Beyoğlu, S. (2015). "Sakarya Savaşı Öncesi Yapılan Hazırlıklar", Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Hakan Uzun, *Sakarya Zaferi ve Haymana II*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 55-70.

Cebesoy, A. F. (1953). *Millî Mücadele Hâtıraları*, İstanbul: Vatan Neşriyat.

Demirel, A. (2012). *Tek Parti'nin Yükselişi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Diriker, A. N. (2008). *Cephelerde Bir Ömür Tuğgeneral Ahmet Nuri Diriker'in Anıları*, Yay. haz.: Ahmet Diriker, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Doğaner, Y. (2016). "Anılarda Sakarya Savaşı", Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Meryem Orakçı, *Sakarya Zaferi ve Haymana IV*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 101-117.

Nur, R. (1992). *Hayat ve Hatıratım III*, Yay. haz.: Abdurrahman Dilipak, İstanbul: İşaret Yayınları,

Duru, K. N. (1958). *Cumhuriyet Devri Hatıralarım*, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası.

Erdoğan, F. (1998). *Türk Ellerinde Hatıralarım*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Hülagü, M. M. (2007). Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kayseri'ye Nakli Kararı, *Geçmişteki İzleriyle Kayseri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 226-237.

Karabekir, K. (1960). *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Karaosmanoğlu, Y. K. (1986). *Vatan Yolunda*, Yay. haz.: Atilla Özkırımlı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kars, Z. (1999). *Millî Mücadele'de Kayseri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Kocatürk, U. (2007). *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Koylu, Z. (2015). "Haymana, Sakarya Savaşı ve Mangal Dağı", Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Sedef Bulut, *Sakarya Zaferi ve Haymana III*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 151-174.

Kürkçüoğlu, E. (1990). "Mustafa Durak Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi Erzurum Milletvekili", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 4, 119-136.

Kürkçüoğlu, E. (2016). *Erzurum'un Yüzleri Mustafa Durak Sakarya*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Miralay Mehmet Arif Bey (1987). *Anadolu İnkılabı Milli Mücadele Anıları (1919-1923)*, Yay. haz.: Bülent Demirbaş, İstanbul: Arba Yayınları.

Okyar, A. F. (1980). *Üç Devirde Bir Adam*, Yay. haz.: Cemal Kutay, İstanbul: Tercüman Yayınları.

Özalp, K. (1988). *Milli Mücadele (1919-1922)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Özdemir, N. (2017). "Sakarya Meydan Muharebesinde Kadınların Yürüttüğü Faaliyetler", Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Kadri Unat, *Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 223-236.

Sarıhan, Z. (1986). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü 3*, Ankara: Öğretmen Yayınları.

Sarısaman, S. (2012). "Hakimiyet-i Milliye Gazetesi'ne Göre Sakarya Savaşı", Yay. haz.: Hazan Uzun ve Necdet Aysal, *90. Yıl Dönümünde Sakarya Savaşı ve Haymana*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 245-264.

Sarısaman, S. (2015). "Muhalif Basında Büyük Taarruz "Peyamı Sabah" Örneği", Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Hakan Uzun, *Sakarya Zaferi ve Haymana II*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 141-180.

Sarısır, S. (2015). "Sakarya Savaşı'nın Türk Dış Politikasına Etkileri", Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Sedef Bulut, *Sakarya Zaferi ve Haymana III*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 211-220.

Selvi, H. ve Cırık B. (2020). *Milli Mücadele'de TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.

Şahin, E. (2015). "Sakarya Meydan Savaşı'nın İngiliz "The Times" Gazetesindeki Tezahürleri", Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Hakan Uzun, *Sakarya Zaferi ve Haymana II*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 181-216.

Şapolyo, E. B. (1958). *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, İstanbul: Rafet Zaimler Yayınevi.

Şapolyo, E. B. (1966). "Milli Mücadele'de Hamdullah Suphi", *Türk Kültürü Dergisi Hamdullah Suphi Tanrıöver Sayısı*, Temmuz, S. 45, 799-801.

Şimşir, B. N. (2018). *Ankara… Ankara Bir Başkentin Doğuşu*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Şimşir, B. N. (1989). *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Tınal, M. (2015). "Yeni Asır Gazetesinde Sakarya Savaşı", Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Sedef Bulut, *Sakarya Zaferi ve Haymana III*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 175-193.

Tutsak, S. (2016). "Sakarya Savaşı'nda Yunanlılar Tarafından Yakılan Köyler ve Köylülere Yapılan Zulümler", Yay. haz.: Temuçin F. Ertan ve Meryem Orakçı, *Sakarya Zaferi ve Haymana IV*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 119-153.

Uran, H. (2007). *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ünaydın, R. E. (1998). *Atatürk'ü Özleyiş I*, Ankara: Cumhuriyet Kitapları Yenigün Haber Ajansı Yayınları.

Ürgüplü, M. H. (2015). *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlüğü (1909-1922)*, Yay. haz.: Ali Suat Ürgüplü, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yalçın, E. (2011). "Meclis'in Kayseri'ye Nakli Tartışmaları ve Mustafa Durak (Sakarya) Bey", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 48, Güz, 893-909.

Velidedeoğlu, H. V. (1990). *İlk Meclis Milli Mücadelede Anadolu*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.

Yalman, A. E. (1997). *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Yay. haz.: Erol Şadi Erdinç, Cilt:1, İstanbul: Pera Yayınları.

Yüceer, S. (2012). "Sakarya Zaferine Giden Yolda Önemli Bir Devrim: Mustafa Kemal Paşa'ya "Başkomutan" Unvanının Verilmesi", Yay. haz.: Hazan Uzun ve Necdet Aysal, *90. Yıl Dönümünde Sakarya Savaşı ve Haymana*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 103-134.

Bölüm 41

HEDONİK VE FAYDACI TÜKETİM EĞİLİMLERİ

Günseli GÜÇLÜTÜRK BARAN[1]
Abdullah TANRISEVDI[23]

1 Günseli Güçlütürk Baran, Dr. Öğr. Üyesi, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Isparta MYO., Isparta. gunselibaran@isparta.edu.tr, https://orcid.org/0000-0003-2866-459X
2 Abdullah Tanrısevdi, Prof. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Turizm Fakültesi, Kuşadası/ Aydın. atanrisevdi@adu.edu.tr, https://orcid.org/0000-0002-6640-2008
3 Bu çalışma Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği A.B.D.'nda 2017 yılında kabul edilen ''Turistlerin Hedonik Tüketim Eğilimlerinin Davranışsal Niyetlerine Etkisi'' adlı doktora tezinden türetilmiştir.

Tüketiciler, genellikle bir ürünün faydacı ve hedonik özelliklerinden güdülenmektedir (Odabaşı ve Barış, 2015). Hedonik güdülenmede ‘‘hedonik’’ kavramı, zevk, yürekten hoşlanma, haz, yaşam isteği olarak ve ‘‘hedonist’’ ise hazcı, yaşam isteği olan şeklinde tanımlanabilir. Faydacılık ise bir üründen elde edilen faydayı açıklar. Pazarlamada tüketicilere sunulan veya sunulacak ürünlerin keyif verme, hoşuna gitme veya faydalı olma özelliklerinin nasıl şekillendiği her zaman merak uyandıran konular arasında yer almıştır. Buna yönelik özellikle sunulan mal ve hizmetin satın alınması algılanan fiyata karşın değer bilgisinin kullanılmasını da gerektirir. Değer ise hedef kitle için kalite, mal ve hizmet ile fiyatın doğru birleşimini gerçekleştirmektir (Kotler, 2014). Böylece fonksiyonel fayda kavramı öncelikle karşımıza çıkmaktadır. Turizm ise hedonik unsurlar yanında fayda (tatil paketi fiyatında indirim vb.) barındıran bir yapı sergiler. Bu bakımdan nasıl bir pazarlama çabası gösterileceği hedef kitle üzerinde ve pazara yönelik yapılacak araştırmalara bağlıdır. Mevcut yapılmış araştırmaların sonuçları ise yol gösterici niteliğiyle önemli bilgiler sağlar. Bu çalışmada hedonizm ve faydacılık konusunda öne çıkan kavramların ayrıntılı bir şekilde açıklanmasının ve mevcut yapılmış çalışmaların sonuçlarının bir arada incelenmesinin alanyazına ve uygulayıcılara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. HEDONİZM (HAZCILIK) KAVRAMI

‘‘Hedonizm’’, Aristippos’un (M.Ö. 435-355) ile anılmaktadır. Aynız amanda Kirene Okulu’nun bir öğretisidir. Hedonizmin temelinde hazzın iyi olduğu düşüncesi savunulmaktadır ve bu doğrultuda eylemlerinin karşılığında insanların hazza ulaşması için planlanma yapması, her zaman haz verene yönelmenin en uygun davranış biçimi olduğu savunulmaktadır. İşte bu felsefi görüşe ‘‘hedonizm’’ denilmektedir. Aristippos’un görüşü, her davranışın altında yatan nedenin, mutlu olma isteğine bağlı olmasıdır ve buna göre yaşamdan haz almanın yaşamı etkilediği belirtilmektedir. Aynı zamanda hazzın insanı niteleyen bir duygu olması ve bilgilerin de duygular aracılığıyla elde edilebildiği kadar olması, bundan öteye ise geçilemeyeceği vurgulanmaktadır. Dolayısıyla Aristippos, acı veren duygulardan kaçmayı ve buna karşın haz sağlayan duygulara yönelmeyi söyler. Çünkü en üstün iyi kavramlarıyla hazzı betimlemektedir. Aynı zamanda gerçek hazzın süreklilik özelliği gösterdiğini ve hazzın sürekli olma durumuna da bilgelikle varılabileceğini ifade etmektedir (Vikipedi, 2017).

Türk Dil Kurumu ([TDK], 2017) Sözlüğü’ne göre hazcılık, felsefi kapsamda zevk ve hedonizm şeklinde tanımlanmaktadır. Ekonomik

anlamda hazcılık tanımı ise ekonomik faaliyetlerin hazzın en yüksek düzeye varılacak şekilde geliştirilmesi yönündeki öğreti şeklinde ifade edilmektedir.

Hedonizm, temel alınan geleneksel ve modern yapılarla açıklanmaktadır. Hedonizmin geleneksel yapısı içerisinde hedonik tüketici için ortaya çıkan imaj, duyular aracılığıyla edinilen hazlara ilişkin iken, modern yapısı içerisinde hedonik tüketici imajı ise deneyimlere eşlik eden duygular aracılığıyla sahip olunan estetik önlemlerin ön planda yer aldığı hazlara ilişkindir. Bu anlamda modern hedonizmde tüketim toplumu etikler tarafından (uzun döneme yayılan bir gelecek planlaması yapmak değil) oluşmaktan ziyade estetikler tarafından (fırsatların anlık kararlar vermeye yöneltmesiyle) yönlendirilmektedir (Yanıklar, 2006).

Modern hedonizm, 18.yy. romantik dönem şeklinde ifade edilen Batı Avrupası'na uzanmaktadır. Modern hedonizm, bu dönemde gelişme fırsatı yakalayarak hazzın tatmininden farklı incelenmiştir. Buna göre, modern hedonizm, hazza fanteziler, belirli eylemler ve farklı düşler yoluyla sahip olunacağı düşüncesine göre şekillenmiştir. Bu düşünce, bireye, topluma ve duruma göre farklılık gösterebilir (Odabaşı, 2013).

Hedonizme yüklenen bu farklı anlamlar felsefi ve psikolojik kapsamda ise iki türlü ortaya çıkar. Hedonizm, felsefede değer teorileri arasında yer almaktadır. Felsefi hedonizme (temsilcilerinden biri Aristippus'tur) göre her insan isteklerini ve hazzı en yüksek seviyede elde etme amacı taşır. Yunan Felsefesi'nde bu, bir öğreti olarak kabul edilmiştir. En eski örneklerinden biri de Hint Felsefesi'nde bir gelenek halinde (M.Ö. 5.-6. yy) sürdürülmesidir. Ancak 18. yy'da öne çıkan etik teorileri kapsamında hedonizme faydacılık atfedilmiş ve hedonistik karşıtı sistem görüşünün (Kant, Marx gibi temsilciler tarafından) savunulması söz konusu olmuştur. Faydacılık yaklaşımının 19. yy'da önem kazanarak yayılması sonucu Jeremy Bentham, John Mill ve Henry Sidgwick tarafından ele alınmıştır (Fromm, 2013; Moen, 2015). Bir hedoniste göre ''Haz=İyilik ve Mutluluk=Haz'' eşitliliğinin geçerli olduğu belirtilebilir (Odabaşı, 2013: 109).

Psikolojik hedonizm (radikal hedonizm) kapsamında ise, güdülenme bu temel yapının kaynağıdır. Esasen insanların doğasında en yüksek seviyede haz sağlayana ulaşmak ve bunun tatminine doğru bir güdülenme ortaya çıkar. Hedonizm bağlamında sahip olmak eylemi, hedonizm yaklaşımının tüketim ile ilişkilendirilmesinden kaynaklanmaktadır (Fromm, 2013). Schwartz'ın teorisinde de on temel değerin içerisinde evrensel gerekliliklerden türetilen güç, başarı gibi değerler arasında he-

donizm de bulunmaktadır. Bu teori, her değerin motivasyonel hedefler tarafından açıklanmasını içerir (Schwartz, 1994). Dolayısıyla tüketim ve hedonizm bir ilişki içerisindedir. Hedonik tüketim kavramı, sunulan ürünlerin duyusal, duygusal ve estetik önem göstermesi ve ürünlerin deneyimlenmesinden de belirli bir haz sağlanması yoluyla edinilen tatmindir (Yanıklar, 2006; Odabaşı, 2013).

Alanyazında geçen hedonik ve faydacı tüketimin ele alınış biçimi, genellikle hedonik motivasyon, faydacı motivasyon veya hedonik değer, faydacı değer gibi kavramlarla da bir arada kullanılmaktadır. Bu açıdan bu yaklaşım ile ilgili bilgilere dayanarak ortaya çıkan ele alınış biçimi farklılıkları bir kavram kargaşası yaratmaktadır. Ancak bu kargaşanın hedonik ve faydacı tüketimin felsefi veya psikolojik açıdan farklı bilim dalına göre ele alınması sonucu ortaya çıktığı söylenebilir. Bu çalışmada temel olarak ''Hedonik ve Faydacı Tüketim Eğilimi'' şeklinde kavramlar kullanılmaktadır. Bunun nedeni eğilimin, *bir şeyi sevmeye, istemeye veya yapmaya içten yönelme, meyil, temayül*, (TDK, 2021) şeklinde ifade edilmesinin daha genel bir yapı göstererek değeri de motivasyonu da kapsaması ve aynı zamanda davranışın bir öncülü olmasına dayanmaktadır.

1.1 HEDONİK TÜKETİM EĞİLİMİ

Tüketici satın alma davranışlarını açıklamada kullanılan Değerler Listesi (List of Values: LOV) içerisinde yer alan üç grup arasında hedonik grup, hayattan mutluluk duyma, zevk alma ve diğer bireylerle sıcak ilişkiler kurma ile açıklanmıştır (Kahle & Kennedy, 1988; Odabaşı ve Barış, 2015). Buna göre tüketiciler ihtiyaçlarını karşılamada bir satın alma davranışı yapmakta ve satın alma davranışı anında da zevk alabileceği satın alma davranışı da gösterebilmektedir (Eken ve Yazıcı, 2015). Dolayısıyla tüketim eylemini etkileyen hedonik bileşen duyusal ve deneyimsel ürün özellikleri ile daha çok ilişkili iken, faydacı bileşen ise genellikle ürünün işlevsel özellikleriyle ilişkilidir (Batra & Ahtola, 1990).

Hirchman & Holbrook'a (1982) göre de hedonik tüketim, ürün kullanımından elde edilen deneyimde duyusal ve duygusal çoklu yönlere bağlı bir tüketim davranışına işaret eder. Akturan (2010) hedonik tüketimi, tüketimin algılamalar, fanteziler, duyular ve duygularla ilişkili olarak geliştiği davranışları kapsayan bir tüketim biçimi olduğunu ifade etmektedir (Akturan, 2010).

Tüketim ve tüketici ile ilgili araştırmalar modern sınıfında yer alan tüketicinin yalnız akla uygun ve ekonomik bir tüketim davranışında bu-

lunmadığını ve tüketicilerin güdülerinin ve romantik duyguların etkisinde kalarak da deneyim için bir karar verme biçimiyle tüketim olayını gerçekleştirdiğini ortaya koymaktadır (Odabaşı, 2013).

Tüketici ihtiyaçlarını karşılayabilen, tüketiciye deneyiminde sosyalleşme, statü, haz sağlayabilecek şekilde mal ve hizmet sunan işletmeler bu yönde güdülenmiş tüketiciler tarafından tercih edilebilmektedir (Baş ve Samsunlu, 2015). İşte tüketicilerin bu satın alma davranışı ve deneyiminde en önemli nedenlerden biri hedonik güdüler olarak gösterilmektedir (Eken ve Yazıcı, 2015). Böylece tüketim değerinde öncelikli olarak hedonik bakımdan değerlendirilmesi olası ürünler tüketicilerin ruh hallerini yönetmekte birer araç olabilmektedir (Spangenberg, Voss & Crowley, 1997). Hedonik davranışın temelinde bulunan nedenler arasında yaşamın monotonluğundan uzaklaşmak ve alışveriş sırasında duyulan hazza da işaret edilmektedir. Dolayısıyla hedonik davranış, daha kişisel, öznel olan zevk ve eğlence dolu bir maceranın sonucu olarak ortaya çıkar (Babin, Darden & Griffin, 1994; İslamoğlu, 2010). Örneğin, Noel için satın alma davranışı yapan kişiler, tatil satın alma davranışı sırasında kendilerini sıklıkla heyecan duyan ve başkaları için satın alma davranışı yapmanın keyfini çıkaran ‘‘şeker dükkânındaki bir çocuk’’ olarak tanımlamışlardır (Fischer & Arnold, 1990).

Tüketiciler aynı ürünleri veya hizmetleri farklı amaçlarla tüketebileceği gibi (örneğin kendi zevkleri için), aynı zamanda daha üst düzey bir amaca ulaşmak için fayda sağlama amacıyla da davranış sergileyebilirler (Botti & Mcgill, 2011).

Tüketicilerin satın alma ve satın alma sonrası davranışlarının coğrafi, demografik, davranışsal, motivasyon ve psikolojik değişkenlere göre incelenmesi, turizm endüstrisinde pazar bölümlendirmesi açısından önemli bir yer tutar. Turistlerin satın alma kararlarının altında rekreasyon, iyi hissetme, spor yapma, yeni yerler görme ve farklı kültürler tanıma gibi bazı amaçlar yer alır. Dolayısıyla turistlerin beklentileri ortaya çıkar. Örneğin, turistlerin turizm ürününden memnun olma veya lüks arama gibi beklentileri bulunmaktadır (Kozak, 2014). Beklentilerinin satın alma sonrası karşılığı ise turistlerin elde ettiği hem hedonik hem de faydacı çıktılardır ve bu çıktıların onları motive etmesi önemli bir husustur (Chen & Schwartz, 2010). Çünkü tüketiciler alışveriş eylemine bir taraftan ürünün sahipliğini elde etmenin ve ürünün fonksiyonunu yerine getirmesine bazı anlamlar yüklerken diğer taraftan duygusal bazı nedenler içeren anlamlar da yükleyebilmektedir. Bu nedenle yalnız faydacı alışverişi dikkate alan görüşler tam olarak tüketici davranışını ve

satın alma eylemini açıklamakta yetersiz sayılmaktadır (Deniz ve Yozgat, 2013).

Satın alma davranışının birçoğu mevcut bilgi işleme süreci perspektifinden faydalı bir şekilde açıklanabilir. Çünkü geleneksel araştırmalarda, modern çağ içerisinde önemli bulunan tüketici deneyimi kısmı ihmal edilmiştir. Oysa genişleyen boş zamanın birtakım faaliyetlerle değerlendirilmesinde tüketici estetiğini, farklılık arayışını, yaratıcılığı, hedonik etkilenmeyi, çok yönlü bir biçimde üründen duyulan hazzı veya hayal kırıklığını, duyguları, zamanlamayı, ürünün sembolik anlamını, eğlenceyi ve uğraşıyı da içermektedir. Bu unsurlar deneyimsel tüketimin doğası gereği bazı soruları ortaya çıkarmaktadır. Bunlar, örneğin tatil veya otel resimleri arasında hangi resim en güzelidir?, Tüketiciye göre daha çok çikolatanın mı çileğin mi tadı daha güzeldir? ve Hangisi daha çok tercih edilmektedir?, Turisti ne ve nasıl mutlu eder?. Bu mutluluk için aynı durum ve koşullara bağlı olarak İngiliz, Alman ve Rus tarafından aynı tepki veriliyor mu? gibi sorulardır (Hirschman & Holbrook, 1982). Bu sorulara verilen yanıtlar kişiden kişiye göre farklılık gösterebilecektir. Ancak turizmde suyla güzel ve sağlıklı olma (SPA) ve kendini iyi hissetme (Wellness) faaliyetleri gibi hedonik uyarım içeren güdüleri (Voigt, Howat & Brown, 2010) harekete geçirebilen pazarlama çabalarının turizm faaliyetlerinde dikkate alınması önemlidir.

1.2 TÜKETİCİYİ HEDONİK TÜKETİME YÖNELTEN NEDENLER

Bir tüketim nesnesi için iki türlü satın alma kararı öne çıkar. Bunun ilki, tüketim ürününe ait olan ve tüketiciye ne kadar faydalı olduğu yönüyle etki eden fayda boyutuna göre satın alma kararıdır. İkincisi ise deneyimsel etkiyi duygular yoluyla ölçen hedonik boyuta göre satın alma kararıdır. Aslında her ikisi de farklı düzeylerde bir ürünün veya tüketici davranışının genel iyilik durumuna katkıda bulunur ve bazı avantajlar sağlar. Bu yüzden tüketim için bu hedonik ve faydacı nedenlerin birbirini dışlamaması gerektiği vurgulanabilir. Buna örnek olarak güneşlenmenin hem D Vitamini sağlaması sonucu sağlığa katkı sunması hem de dinlenme ve rahatlama sağlaması gösterilebilir. Diş macunu gibi ürünler de bu kapsama girer (Batra & Ahtola, 1990). Bu yaklaşımda birçok tüketici eyleminin, faydacı ve hedonik motiflerin bir birleşimi tarafından yönlendirildiği belirtilmektedir ve her birinin göreli gücünün belirlenmesinin zor olduğu ifade edilmektedir. Bu bakımdan tek bir ürünün kullanıcıyı iki yönden (faydacı ve hedonik) hedeflerine ulaşmasında katkı sağlar (Alba & Williams, 2012).

İlk kez Hirschman & Holbrook (1982) tarafından tartışılan hedonik kaynaklı hedonik alışveriş yaklaşımı, alışverişin algılanan eğlencesinden türetilir (Sarkar, 2011). Öyle ki tüketiciler, bazı özel günlerde yaşadıkları romantik duyguların etkisiyle mağazaları veya dükkanları ziyaret edip bir taraftan ritüeli gerçek kılarken diğer taraftan zevk duydukları eğlenceli bir alışveriş deneyimi elde edebilirler (Kazançoğlu ve Aytekin, 2014). Bu doğrultuda işletmelerin tüketici profilini daha iyi tanıması için bazı mal ve hizmetlere yönelik hedonik ve faydacı tüketim ile ilgili sıfatlara dayalı ölçek çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Örneğin tatil yüksek düzeyde hem hedonik hem de faydacı özellik gösteren bir sınıflandırmada yer almaktadır (Batra & Ahtola, 1990; Voss, Spangenberg & Grohmann, 2003). Ayrıca hedonik turist, alışılmış turist, fırsatçı turist, uyumlu turist, kısıtlı turist ile akılcı turist tüketici tiplerini keşfeden çalışmalar da bulunmaktadır (Kim, 2006; Decrop & Zidda, 2006/2008).

Diğer bir çalışma sonucunda ise analiz edilen 13 maddeden iki maddenin çıkartılması sonucu 11 maddeden oluşan hedonik alışveriş değeri ve dört maddeden oluşan faydacı alışveriş değeri birbirinden farklı iki ayrı faktörde ele alınmıştır (Babin et al., 1994). Başka bir çalışma sonucunda ise hedonik tüketim daha ayrıntılı olarak altı faktör altında açıklanmaktadır (Arnold & Reynolds, 2003). Genellikle hedonik tüketim eğilimi kapsamında Arnold & Reynolds'ın (2003) altı faktörden oluşan ölçek çalışması temel alınmaktadır. Bu faktörler: maceracı alışveriş, rahatlamak için alışveriş, sosyal amaçlı alışveriş, fikir edinmek için alışveriş, başkalarını mutlu etmek için alışveriş ve değer amaçlı alışveriş olarak sıralanmaktadır. Bu faktörlerin teorik altyapısı ise motivasyon teorilerine dayandırılmaktadır (Tauber, 1972; McGuire, 1974; Westbrook & Black 1985).

1.2.1 Maceracı Alışveriş (Adventure Shopping)

Maceracı alışveriş, ölçek çalışmasında insanların kendilerini alışveriş gezisindeyken başka bir dünyada hissetmeleri, heyecan için alışverişe gitmeleri, alışveriş gezisinin macerasını yaşamaları gibi ifadelerinden hareketle etiketlenmiştir. Maceracı alışveriş, genellikle alışveriş deneyimini yaşayan kişi tarafından heyecan veren farklı bir dünyaya adım atmak, macera yaşamak gibi açıklanmaktadır. Turizm endüstrisinde heyecan verici manzara, güzel algılanan yemek kokusu ve eğlence mekanında veya restoranda çalan müzik, ses unsurları bu kapsamda değerlendirilebilir (Arnold & Reynolds, 2003).

Tauber (1972), Sheth (1982) ile Westbrook & Black (1985), alışveriş motivasyonuna dair rahatlama, duyusal ve duygusal değer ve uyarım

faktörlerine ulaşmıştır. Babin ve arkadaşları (1994) da hedonik alışveriş değerini üretebilecek bir faktör olarak alışverişin maceracı yönlerini ortaya çıkarmıştır.

Maceracı alışveriş, turizm açısından bakıldığında insanların ilgi alanlarına göre sırt çantası ile dünyayı dolaşma isteğinden tutun macera algısını sağlayan yer altı şehri gezisi gibi ürünlere kadar geniş bir yelpazede yer alır. Bir insanın sadece bir destinasyona giderken bile duyduğu heyecanın onlarda başka bir dünyaya girme hissi uyandırması (cennet gibi bir yer ifadeleri) dahi maceracı alışverişe bir örnektir.

1.2.2. Rahatlamak için Alışveriş (Gratification Shopping)

Rahatlamak için alışveriş, stres atma, olumsuz bir ruh halinden kurtulmak için alışveriş yapma, sorunlarını unutma ve kendine özel bir an yaratma veya iyileştirme, iyi gelme yöntemi olarak ‘‘tatmin için alışveriş’’ gibi ifadeleri anlatan bir etiketlemedir. Sonuç olarak alışveriş deneyimi, kimi zaman dinlenmenin, sakinleşmenin, rahatlamanın ve olumsuz bir ruh halinden kurtulmanın yolunu olarak görülebilmektedir (Arnold & Reynolds, 2003).

Babin ve arkadaşları (1994), alışveriş faaliyetinin değerini tatmin (memnun) edici, kaçış ve terapi etkisi bulunan bir faaliyet olarak kabul etmiştir. Bunun nedeni bazı alışveriş yapanların olumsuz ruh halinden alışveriş yapmayı “iyileştiren-iyi gelen” ve “yukarı kaldıran veya yükselten” şeklinde nitelendirmesinden ileri gelmektedir.

Turizmde rahatlamak için alışverişin başlıca nedenleri arasında yer aldığı söylenebilir. Çünkü insanların yoğun iş hayatında stres altında olmaları ve bu gerilimi azaltmak için otelde veya sahilde dinlenmek ve rahatlamak amaçlı seyahat ettiğini burada söylemek yerindedir.

1.2.3 Sosyal Amaçlı Alışveriş (Social Shopping)

Arkadaşlarla ve aileyle alışverişin keyfini çıkarma, alışveriş yaparken sosyalleşme ve alışveriş yaparken diğer kişilerle bağ kurma anlamına gelen “sosyal alışveriş” için insanların sıklıkla alışverişin arkadaşlarla ve/ya aile bireyleriyle birlikte zaman geçirmenin bir yolu olduğunu ifade etmeleri önemlidir. Çünkü bazı katılımcılar tarafından alışveriş yaparken yalnızca başkalarıyla sosyalleşmenin tadını çıkardıklarını ve bu alışverişin onlara diğer alışverişçilerle bağ kurma şansı verdiğini de ifade etmeleri Arnold & Reynolds’ın (2003) yaptığı çalışma sonucunda da ortaya çıkmıştır.

Tauber (1972) alışveriş alanlarının ev dışında sosyal etkileşime geçme arzusunu veya ihtiyacını karşılayan yerler olarak ve insanların benzer ilgi alanlarına sahip kişilerle iletişim kurmalarını ve referans gruplarına üye olmalarını sağlayan yerler şeklinde açıklamıştır.

Turizmde insanlar genellikle ailesiyle, arkadaşlarıyla veya üyesi olduğu bazı gruplarla seyahat etmekte veya gittikleri çekim yerlerinde tanıştıkları insanlarla da bir bağ kurarak arkadaş olabilmektedir. Dolayısıyla aile üyeleriyle ya da tanıştıkları insanlarla beraber hareket edebilmektedir. Böylece çalışma hayatındayken aile üyelerinin birbirlerine ayıramadığı zamanı ya da bu nedenle hissedilen huzursuzluğu tatile birlikte gitme kararı alıp uygulayarak bu yeri doldurmaktadır. Öte yandan turistlerin gittikleri çekim yerinde farklı insanlarla turlara katılma, barda veya havuz kenarında sohbet etme veya turizm tesisi çalışanları ile konuşma gibi eylemleri de söz konusu olmaktadır.

1.2.4 Fikir Edinmek için Alışveriş (Idea Shopping)

Yeni trendleri, modayı takip etmek, öğrenmek, farklı ürünleri görmek üzere alışverişe çıkmak anlamına gelen "fikir elde etmek amaçlı alışveriş" insanların önemli bir kısmı tarafından gerçekleştirilmektedir. Hatta bu eylemi, hobi gibi gören kişiler yer almaktadır (Tauber, 1972; Sheth, 1982; Arnold & Reynolds, 2003; Kim, 2006).

Turizm açısından yaklaşıldığında, özellikle turistlerin ağızdan ağıza duyurdukları turistik ürünü satın alması, oraya seyahat etmesi ve orada tatil yapıp tura katılması gibi davranışlar, fikir elde etmek için alışverişe örnek teşkil etmektedir. Hakkında çok konuşulan çekim yerleri veya turistin çevresindeki kişilerin moda-eğilim olarak görüp yaptıkları seyahatler bir turistin tatil satın alma kararına etki edebilir.

1.2.5 Başkalarını Mutlu Etmek için Alışveriş (Role Shopping)

Başkalarını mutlu etmek için alışveriş, alışveriş yapan kişilerin başkaları için alışveriş yapmaktan hissettiği zevki açıklamaktadır. İşte bu yüzden bu etkinlik, alışverişçilerin duyguları ve ruh halleri üzerindeki etkisini yansıtan "rol alışverişi" ile etiketlenmiştir. Bu doğrultuda alışveriş yapanlar tarafından başkalarına hediye almak, bir heyecan kaynağıdır ve kendine has sevinci yansıtan bir kategoriyi oluşturmaktadır. Birçok insanın, arkadaşları ve aileleri için alışveriş yapmasının onlar için çok önemli görülmesi ve kendilerini bu faaliyeti gerçekleştirmeleriyle de iyi hissetmesi mümkündür (Arnold & Reynolds, 2003).

Tatili aile bireyleri için veya başkası için satın almanın başlı başına mutlu eden bir özellik taşıyabilmesi yanında hediyelik eşya, özel

bir yemek vb. hediyeler de insanları mutlu kılar. Böylece hediye veren turist kendini daha keyifli, iyi hissedebilir. Başka bir örnek ise düğün organizasyonlarıdır. Sözgelimi, İngiliz ailelerin düğüne çağırdıkları kişilerin masraflarını karşılaması bu, kişiler için önemli görülmektedir ve bu davranış ise davetlilere bir hediye vermedir.

1.2.6 Değer Amaçlı Alışveriş (Value Shopping)

Son sınıflandırma olan bu faktör, indirim aramanın ve pazarlık yapmanın kişiye verdiği hazdan kaynaklanır. Bu bakımdan ‘‘değer amaçlı alışveriş’’ olarak etiketlenen bu faktörde insanların birçoğu pazarlık yaparken ya da satın alırken indirimleri veya düşük fiyatları bulmaktan zevk almakta ve bunu bir ‘‘kazanma’’ olarak algılamaktadırlar. Ayrıca değer amaçlı alışveriş, planlanan ödeme miktarından daha az ücret ödemek veya bir ürün yerine iki ürüne ücret ödemenin eğlenceli bir yanının olduğu görüşleriyle de açıklanmaktadır (Arnold & Reynolds, 2003). Bu noktada tüketiciler, duygusal olarak yine alışverişe katılma ve kendilerine heyecan uyandıran pazarlık algıları yoluyla hedonik faydalar elde edebilirler (Babin et al., 1994; Westbrook & Black, 1985).

Turizmde değer amaçlı tatile gitmek aslında sık karşılaşılan eylemler arasında gösterilebilir. Buna bir örnek vermek gerekirse belirli bir zaman önce yapılan tatil rezervasyonları için önemli bir indirim yapıldığının algılanmasına neden olurken tatil sırasında satın alınan diğer turistik ürünler için indirim pazarlığı yapılması benzer şekilde, turist tarafından bir kazanma olarak görülmektedir.

Özet olarak ister değer amaçlı alışveriş olsun ister diğer alışverişe yönlendiren nedenler olsun hangi promosyonların hangi tüketicileri çektiğini belirlemek (promosyon türlerinden hangisi/hangilerinin satışı arttıracağını belirlemek) (Wakefield & Barnes, 1996) pazarlama açısından araştırılan konular arasındadır. Öte yandan hedonik tüketim yalnız eğlenceye ve heyecana yaklaşmak için değil, aynı zamanda gündelik yaşamdaki sorunlardan ve stresten uzaklaşmak için insanlara bir fırsat sağlamaktadır (Arnold & Reynolds, 2012). Bu açıdan müşterilerinin duygularına yönelen ve kişiye özgü unutulmaz deneyimler tasarlayan işletmeler (akıllı uygulamalar, promosyon ya da hediye verme, sürpriz bir yemek vb.) farklılaşmayı sağlarken rekabet avantajına da sahip olabilmektedirler. Kısaca hazcı tüketim modelinde hazcı tepki basamağını oluşturan hayaller ve duygular satın alma niyetini ve başkalarına tavsiye etme niyetini etkilemektedir (Nelson & Meyvis, 2008).

Hedonik ve Faydacı Tüketim Eğilimini anlamak için tüketiciye tek tek seçenekler sunulduğunda hedonik seçeneğin faydacı seçeneğe göre seçilme eğiliminde olduğu ancak hem hedonik hem de faydacı olan iki seçenek birlikte sunulduğunda ise faydacı seçeneğin hedonik seçeneğe göre tercih edildiği bir araştırma sonucunda saptanmıştır. Ayrıca insanlar hedonik ve akılcı pratik öğeleri edinmek için farklı çabalar göstererek tercih yapmaktadırlar. İnsanların hedonik ürünler için özellikle zamana daha fazla ve faydalı ürünler için özellikle paraya ise daha fazla ödemeye rıza gösterdikleri belirtilmektedir (Okada, 2005). Tüm bu bilgilere dayanarak faydacılık kavramı ile Faydacı Tüketim Eğiliminin daha ayrıntılı ele alınması gerekmektedir.

2. FAYDACILIK KAVRAMI

Faydacılık (Utilitirianism), *bir nesnenin ya da eyleme karşılık gelen değerin ondan somut faydaların elde edilmesi* anlayışıdır. Bu aynı zamanda *geleneksel pazarlama anlayışı* olarak bilinmektedir (Çelik, 2009: 57). Öte yandan bir tüketicinin ihtiyacının ortaya çıkmasıyla ürün hakkında somut ve işlevsel özelliklerin algılanan faydası değerlendirme ölçütü olarak kullanılmaktadır (Odabaşı ve Barış, 2015). Bentham (2000:14-15) ise teorilerinde faydacılığı, *birşeyin mülkiyetinin kastedilmesinin* yanında herhangi bir nesnede ona veya topluluğa haz, iyilik ya da mutluluk üretme eğilimi veren özellik olarak tanımlamaktadır.

İktisatçılar insanların mutluluğa nasıl ulaşacağını ve mutluluğa giden yolun iktisadi faktörler tarafından etkilerini incelemektedirler. Batı düşüncesi ile ‘‘mutluluk’’ üç dönem temel alınarak incelenmiştir. Bunlar: Erken dönem (Antik Yunan Felsefesi), aydınlanma dönemi ile sonrası (Faydacılık- Utilitarianism- Utilitaryanizm) ve refah devleti dönemidir. Bu dönemlerden aydınlanma dönemi sonrası ve refah ekonomisi döneminde uzun bir süre boyunca faydacı yaklaşım etkin sayılmıştır (Veenhoven & Dumludağ, 2015).

Klasik ve neo-klasik iktisadi görüşe göre birey, akıllı davranarak tüketimini en uygun (uygun değer) derecede hesaplamakta ve bu yolla en fazla faydaya ulaşmaktadır. Davranışsal iktisat alanında ise faydanın sınıflandırılması farklılık göstermektedir. Bu sınıflandırmada deneyimlenen fayda ve beklenen fayda ele alınan kavramlar arasındadır. Bu noktada ekonomi alanında Nobel ödülü alan (2002’de) psikolog Daniel Kahneman’ın da deneylerinin öncülük ettiği belirtilmektedir. Bu fayda teorisine yönelik deneyler ile kişilerin ne hissettikleri ve mutluluklarına nasıl karar verdikleri araştırılmıştır. Bu çalışmalar sonucundan hareketle güncel akımda ekonomi biliminin insan yaşamında bir ölçü olarak

incelediği fayda kavramıyla birlikte mutluluk kavramının da ekonomide önem kazandığı söylenebilir (Kamilçelebi, 2012).

Kısaca faydacılık kavramı hedonizm gibi mutluluk ile ilişkilendirilen ve Antik Yunan Dönemi'nden süregelen ancak işleniş bakımından ekonomi, psikoloji, felsefe gibi farklı bilim alanlarına yayılmış olmakla birlikte insanların fayda sağlaması temel yoluyla mutlu olmalarının rolünü içeren bir kavramdır.

2.1 FAYDACI TÜKETİM EĞİLİMİ (FAYDACI DEĞER, FAYDACI MOTİVASYON)

Tüketimin faydacı öğeleri belirli bir terminoloji kullanılmamasına rağmen davranış, sosyoloji, psikoloji ve ekonomi gibi farklı bilimler kapsamında incelenen disiplinlerarası bir çatı kavramına işaret etmektedir (Akkılıç vd., 2013). Turizm de turist davranışının ve tüketimin incelendiği bir olay olduğunda göre tüketim davranışının açıklanabilmesi için turizm ürünlerinden beklenilen faydalar, değerler ve motivasyonlar, turizm pazarlamasında da incelenmektedir. Bu bağlamda fayda, tüketicinin satın aldığı turizm ürünü karşılığında dinlenme, alışveriş yapma, sağlığına kavuşma gibi beklentileridir (Kozak, 2014). Güdüler, işlevsel ve pratik faydaları araştırmayı amaçlayan davranışlarla bağlantılı ise faydacı olarak tanımlanmaktadır (Doğrul, 2012).

Değer ise genellikle işlevsel (fonksiyonel) değer nitelikleri baz alınırsa kalite, güvenilirlik, dayanıklılık, sürdürülebilirlik ve fiyat olarak sıralanabilir. Turizmde, görülen ilgi çekici mekânların sayısı, bir turun veya gösterinin zamanında performans göstermesi, koltuk konforu, fiyat ve güvenlik tedbirleri gibi etkenler turistlerin fonksiyonel değer algılamalarını etkilemektedir. Özellikle macera turizmi operasyonlarında, çevrenin ve kişinin güvenlik sorunları ile olası riskleri en aza indirgemek için planlama fonksiyonel değer bakımından önemlidir. Bununla birlikte fiyat karşılığı değer belirgin bir şekilde satın alma ve başkalarına tavsiye etme niyetinin öncülü ve duygusal değer ile yenilik değeri de gelecekteki bu niyetlerin yine birer yordayıcısı olarak belirtilmektedir (Williams & Soutar 2005; 2009).

Akla uygun bir fayda, ürünün herhangi bir tüketicinin günlük hayatındaki fonksiyonları yerine getirme yeteneği olarak tanımlanmaktadır (Deniz ve Erciş, 2010). Bu bakımdan tüketici davranışının bu faydacı yönü, fonksiyonel veya ekonomik bir ihtiyacın tatmin edilmesine odaklanır. Buna göre tüketici, alışverişi, bir görevi ve onun tamamlanması veya deneyimlenmesi sonucu ya da başarılı olması durumundaki değeri-

ni karşılaştırarak tatmin sağlamaktadır (Hirschman & Holbrook, 1982; Babin et al., 1994; Kim, 2006).

Turist tatminine yönelik beklenilen fayda temeline göre pazar bölümlendirmesi yapan-yapacak olan işletmeler öncelikle turizm ürününün kalitesi, kullanışlılığı, hızı ve süresi gibi unsurlara dikkat etmelidir. Diğer taraftan işletmeler hedef kitle için sosyal turizm amacı taşıma (ekonomik durumu yetersiz olanlar için), hoşa gitme, zevk verme, ucuz ürün arama (son dakika satışları) veya lüks arama gibi fayda faktörlerini araştırıp bunlarla ilgili turistlere bir ürün sunabilir veya ürün yelpazesi oluşturabilir (Kozak, 2014). Aynı zamanda tatilde bir otelin ana işlevi konaklama sağlamaksa sunulan bu özelliğe faydacı bir özellik yüklenmektedir (Çakıcı ve Yıldırım, 2014). Bu yüzden tüketiciyi faydacı tüketime yönelten nedenleri saptamak için faydacı tüketim motivasyonu veya alışveriş değeri bakımından da araştırmalar yapılmaktadır. Bu doğrultuda faydacı alışveriş motivasyonu ile ilgili genellikle tek boyutlu (Babin et al., 1994) ve iki boyutlu (verimlilik, etkinlik ile başarı elde etme, ihtiyaç karşılama) ölçekler alanyazında yer almaktadır (Kim, 2006; Akkılıç ve Çetintaş, 2015). Diğer başlık altında tüketiciyi faydacı tüketime yönelten nedenler daha ayrıntılı incelenmektedir.

2.2 TÜKETİCİYİ FAYDACI TÜKETİME YÖNELTEN NEDENLER

Geleneksel bilgi işleme satın alma modeli, tüketicilerin, ürünlerin somut faydalarına odaklanarak faydayı en üst düzeye çıkarmak isteyen rasyonel karar vericiler olduğunu varsaymaktadır. Bu modele göre tüketiciler tipik olarak ürünü maddi özelliklerinin bir fonksiyonu olarak ölçmekte ve bu bakımdan model somut nitelikleri olan mallar için oldukça geçerli ve faydalı bulunmaktadır (Hirschman & Holbrook, 1982).

Akla gelen önemli bir soru ise, ‘‘Tüketiciler tarafından neden faydacı tüketim yapılmaktadır?’’ sorusudur. Bunun yanıtı aşağıda yer almaktadır:

1- Bir görevin başarılı bir şekilde ihtiyacın karşılanması yönünde tamamlanması,

2- Deneyimlenmesi,

3- Rasyonel davranılması (Batra & Ahtola, 1990; Babin et al., 1994),

4- Sınırlı ürünün pazarda bulunması (Çelik, 2009),

5- Bilgi edinimi,

6- Fiyat karşılaştırılması,

7- Benzersizlik aramak,

8- Elde bulundurmak veya sahip olmak ve ürün çeşitliliği (Noble, Griffith & Adjei, 2006; Kwon & Jain, 2009) için,

9- Kullanılabilirlik aramak,

10- Bilgi ulaşılabilirliği ve müşteri hizmetleri veya halkla ilişkiler,

11- Gizlilik veya güvenlik (Wolfinbarger & Gilly, 2004),

12- Bilgi ulaşılabilirliği yoluyla kolaylık ya da uygunluk,

13- Maliyet tasarrufu, ürün veya hizmetlerin seçilebilmesi yani seçenek oluşması (To, Liao & Lin, 2007).

3. HEDONİK VE FAYDACI TÜKETİM ARASINDAKİ FARKLAR

Hazsal tüketimin çok duyulu, düşsel ve duygusal özellikleri ilgilendiren davranış biçimleri olarak tanımlanmasına paralel şekilde (Hirschman & Holbrook, 1982) potansiyel zevk, eğlence ve duygusal değerin pazarlama alanında satışlar üzerinde etkisi bulunmaktadır. Satın alma davranışının fiziksel, fonksiyonel ve ekonomik olan faydacı taraflarına odaklanıldığı gibi hazsal taraflarına olan ilginin de arttığı görülmektedir (Babin et al, 1994). Bunun nedeni hedonik ve faydacı tüketimin mutluluk sağlamak gibi ortak özellikleri olmasına karşın Çizelge 1'de görüldüğü üzere birbirinden birtakım farklılıkları da vardır.

Çizelge 1. Hedonik ve Faydacı Tüketim Eğilimi Arasındaki Farklar

Hedonik Tüketim	Faydacı Tüketim
Daha kişisel ve öznel ihtiyaçların tatmini	Görev tamamlama yoluyla ihtiyaç tatmini
Simgesel anlam yükleme (sübjektiflik-markaların statü veya prestij de sağlaması gibi), duygusal tatmin, rahatlama ve sağlık	Duyusal tatmin, mantıklılık, fonksiyonellik (objektiflik)
Günlük hayatın sıradanlığından kaçmak, heyecan yaşamak beklentisi veya motivasyonları	Bilgiye ulaşabilme, alışverişin başarılı olması beklentisi
Satın alma eylemi sonucu duygusal ve psikolojik deneyim elde etme	Alışveriş sırasında veya sonrasında daha rasyonel bir tutum (ürün çeşitliliği vb.) sergileme

Sosyelleşmenin, fikir edinmenin ve pazarlık yapmanın ve indirimi yakalamanın verdiği keyfe önem verme	Müşteri hizmetine, güvenliğe ve gizliliğe önem verme
Keyif verme, zevk, macera, eğlence değeri	Ekonomik olma, fiyat-kalite kıyaslama, faydacı değer

Kaynak: *Holbrook, B. M., & Hirschman, C. E. (1982). The Experiential Aspects of Consumption: Consumer Fantasies, Feelings, and Fun. The Journal of Consumer Research, 9(2), Sep, 132-140; Zeithaml, V. A. (1988). Consumer Perceptions of Price, Quality, and Value: A Means-End Model and Synthesis of Evidence, Journal of Marketing, (July), 52, 2-22; Babin, B. J., Darden, W. R., & Griffin, M. (1994). Work and/or Fun: Measuring Hedonic and Utilitarian Shopping Value. Journal of Consumer Research, 20, 644-657; Arnold, M. J., & Reynolds, K. E. (2003). Hedonic Shopping Motivations. Journal of Retailing, 79, 77-95; Wolfinbarger, M. F. & Gilly, M. C. (2004). Consumer Behavior. The Internet Encyclopedia; Williams, A. P. & Soutar, G. N. (2005) Close to the Edge: Critical Issues for Adventure Tourism Operators. Asia Pacific Journal of Tourism Research, 10 (3), 247–262; Kim, H. (2006). Using Hedonic and Utilitarian Shopping Motivations to Profile Inner City Consumers. Journal of Shopping Center Research, 3 (1), 57-81; Noble, S. M., Griffith, D. A., & Adjei, M. T. (2006). Drivers of Local Merchant Loyalty: Understanding the Influence of Gender and Shopping Motives. Journal of Retailing, 82 (3), 177-188; Kozak, N. (2014). Turizm Pazarlaması. 6. Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık çalışmalarından faydalanılarak oluşturulmuştur.*

Hedonik ve faydacı tüketim arasında bazı farklar olsa da bir ürün satın alınırken tüketici üzerinde eski deneyimlerinin etkisinin olacağı aşinadır. Yeni deneyim edinme esnasında ise tüketici faydacı düşünerek karar verilebileceği gibi (ülkesine yakın bir çekim yerinde belediye işletme belgeli bir otelde veya pansiyonda erken rezervasyon ile paket tur satın almak gibi), macera yaşamayı seven birine göre ise fiyatın çok da fazla önemi olmayacaktır. Yani satın alma öncesi bilgi arayışı aşamasında kendisine en çok macerayı sunanı seçme veya en ideal rahatlamayı sunanı seçme amacı bulunabilir. Buna örnek vermek gerekirse turizm faaliyetleri kapsamında Avustralya'dan Türkiye'ye Kelebekler Vadisi'ni görmeye gelme eğilimi gösterilebilir.

4. HEDONİK VE FAYDACI TÜKETİM EĞİLİMİ İLE İLGİLİ YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Wakefield & Blodgett (1999), hizmet özelinde yer alan somut ve soyut faktörlere karşı müşteri tepkisini belirlemeye yönelik gerçekleştirdikleri bir çalışma sonucunda somut fiziksel çevreye verilen müşteri tepkilerinin özellikle hedonik tüketim içeriyorsa bilişselden daha çok duygusal olabileceğini belirtmektedir. Çalışmada hizmet sunumunun somut yönlerindeki rolünün kapsamlı bir değerlendirmesini yapmak

için çevresel psikolojiyi SERVQUAL (mevcut hizmet kalitesi ölçüsü) ile bütünleştirilmesi temel alınmıştır. Nitekim bazı ortamlarda geçirilen boş zamanın bu maddi fiziksel çevre üzerinden heyecan algılamasında önemli bir rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Hedonik ve faydacı değerlerin marka güveni aracı değişkeni ile birlikte satın alma ile marka sadakati ve tutumsal sadakat üzerindeki etkisinin incelendiği bir çalışma sonucuna göre hedonik değer ile marka güveni ve marka güveni ile marka sadakati arasındaki ilişkinin gücünün kuvvetli şekilde tüketici ilgilenimi, fiyat bilinci ve marka bilinci tarafından etkilendiği belirlenmiştir (Matzler, Grabner-Kräuter & Bidmon (2006).

Patrick & Park (2006) tarafından konu edilen tüketicilerin ödeme zamanlaması tercihlerine ilişkin araştırmanın sonuçları, tüketicilerin belirli alışveriş türlerine (örneğin tatiller için) ön ödeme yapmayı ve başka türlere ise satın alma anından ziyade belirli bir süre sonra ödeme yapmayı (örneğin çamaşır kurutma makineleri) tercih ettikleri yönündedir. Sonuçlar hedonik olarak nitelenen içilebilir ürünler için ön ödeme tercihinin, bu faaliyetin/ürünün özellikleri olumlu olduğunda daha sağlam olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak ödeme zamanlamasının seçimi yapılmazsa tüketiciler hedonik olmayan kalıcı ürünler için ne zaman ödeme yapacakları tercihi konusunda kayıtsız kalmaktadır. Bu doğrultuda ödeme zaman planlamasının, hedonik alımlar için seçime bağlı hale getirilmediğinde daha az endişe yarattığı belirtilebilir.

Özdemir ve Yaman'ın (2007) alışverişten alınan hazzın cinsiyet değişkenine bağlı olarak farklılaşıp farklılaşmadığını ele aldıkları alan araştırmasında, araştırma sonucu hazcı alışveriş davranışının cinsiyete göre farklılaştığı yönündedir. Buna göre erkek tüketicilere göre kadın tüketicilerin alışverişten daha fazla keyif aldıkları ortaya çıkarılmıştır.

Tüketicilerdeki hedonik tüketim eğiliminin plansız satın alma eğilimleri üzerindeki etkisini değerlendirmeye yönelik gerçekleştirilen bir araştırma sonucu, hedonik tüketim eğiliminin plansız satın alma eğilimi üzerinde hem akılcı hem de duygusal boyutta pozitif etki ettiği yönündedir (Akturan, 2010).

Hedonik ve faydacı tüketim eğilimleri, tatmin ve davranışsal niyetler arasındaki ilişkiyi hızlı yemek servisi yapan restoran müşterileri üzerinde araştıran bir çalışma sonucunda hedonik ve faydacı tüketim değerlerinin olumlu olarak müşterinin tatminini ve müşterinin tatmini de olumlu olarak müşterilerin davranışsal niyetlerini etkilediği saptan-

mıştır. Ayrıca faydacı tüketim değerinin hem müşteri tatmini hem de davranışsal niyetler üzerinde hedonik tüketim değerine göre daha önemli etkisinin olduğu belirlenmiştir (Ryu, Han & Kim, 2010).

Chen & Schwartz (2010) tarafından otel müşterilerinin risk algıları üzerinde hedonik ve faydacı motivasyonların etkilerinin ve beklenilen faydanın incelendiği bir çalışma sonucunda faydacı olarak algılanan risk unsurlarının daha geleneksel görünüm ile birleştirildiğinde ortaya çıkan bu modelde risk düzeyi daha yüksek olanda beklenilen faydanın (şekil üzerinde) yükseldiği ve sonra düştüğü bildirilmiştir.

Kendini iyi hissetme (wellness) faaliyetlerinde turist deneyimlerinin incelendiği bir çalışmada, SPA deneyimlerinin hedonik tüketimi içerdiği ve manevi rahatlama deneyimlerinin ise mutlu kılmaya yönelik olduğu, tatil köylerinin ziyaretçi deneyimlerinin de mutlu kılma ağırlıklı olmasına karşın çıktıları bakımından ise hedonik tüketimi barındırdığı sonuçlarına ulaşılmıştır (Voigt, Brown & Howat, 2011).

Tüketiciler üzerinde gerçekleştirilen bir başka çalışma konusu, ürün temelli yenilikçilik algısının hedonik ve faydacı tüketim yaklaşımlarıyla incelenmesidir. Çalışma sonucuna göre hedonik tüketim alışkanlığına sahip olan bireylerin, tüketimlerini ağırlıklı olarak macera yaşamak ve rahatlamak, ürünler hakkında çeşitli fikirler elde etmek ve sosyalleşmek için yaptıkları saptanmıştır. Tüketiciler satın alma işlemi sırasında sadece fizyolojik ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik davranış sergilememekte, aynı zamanda bu eylemlerinden belirli bir hazza ulaşmayı amaçlamaktadırlar (Köker ve Maden, 2012).

Deniz ve Yozgat (2013) tarafından gerçekleştirilen bir araştırmanın amacı, tüketicilerin kendilerini iyi veya mutlu hissetmelerinin hazcı ürün tüketimi (boş zaman faaliyetleri harcama miktarı) üzerindeki etkisini incelemektir. Araştırma sonucunda kendini iyi ya da mutlu hisseden tüketicilerin boş zaman faaliyetleri için harcama miktarının arttığı ortaya çıkmıştır.

Bakırtaş ve Uslu Divanoğlu (2013) hedonik ve faydacı alışveriş motivasyonları, müşteri tatmini ve müşteri sadakati değişkenleri arasındaki ilişkiyi yapısal eşitlik modeli ile test ederek incelemişlerdir. Çalışma sonucuna göre hedonik ve faydacı alışveriş motivasyonlarının, müşteri tatmini ve müşteri sadakati üzerinde pozitif etkisi olduğu belirlenmiştir. Öte yandan rahatlama motivasyon faktörünün müşteri sadakati üzerinde, fikir elde etme ve başkalarını mutlu etme motivasyon faktörlerinin ise müşteri tatmini üzerinde etkisi olmadığı belirlenmiştir.

Çal & Adams (2014) hedonik ve faydacı tüketici davranışlarının marka eşitliği üzerindeki etkisine Coca Cola markası üzerinde ve Türkiye-İngiltere ülkelerini karşılaştırarak bakmıştır. Araştırma sonucuna göre faydacı tüketim davranışının Coca Cola' nın marka değerinde en fazla etkiye sahip olması yanında Türkiye katılımcıları tarafından bu içecek markasına önem atfedildiği tespit edilmiştir. Algılanan kalite ise her iki değişken için de en önemli belirleyici olarak saptanmıştır.

Başka bir çalışmada satın alma niyeti üzerinde algılanan riskin ve hedonik değerin, güvenin, fiyatın ve uygunluğun rolleri test edilmiştir. Araştırma sonucuna göre hedonik değerin satın almanın bir öncülü olduğu belirlenmiştir. Algılanan risklerin ise satın alma niyetini azalttığı ancak sadece güvenin işte bu algılanan riskleri azaltmada etkisi olduğu saptanmıştır (Chen, Shang, Shu & Lin, 2015).

Cinsiyete göre hedonik tüketim nedenlerinden etkilenme tutumlarını Starbucks Kafe tüketicileri açısından ele alan bir çalışmada ise bu zincir ve marka kafeyi tercih etmede hedonik tüketim nedenlerinden etkilenme tutumunun cinsiyete göre farklılaşmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Baş ve Samsunlu, 2015).

Wani, Raghavan, Abraham ve Kleist (2017) seyahat özelinde hizmet veren web sitelerini ziyaret eden gezginlerin davranışlarını anlamak ve açıklamak amacıyla bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Hint pazarında yapılan uygulama sonucunda fayda ve hedonik temelli önlemlerin, müşterinin karmaşık bilgi sistemini (seyahat web sitesi) değerlendirmesine yönelik önemli faktörler olduğu ortaya çıkmıştır.

Güçlütürk Baran (2017) tarafından milliyete (İngiliz, Alman, Rus) ve turizm türüne (kruvaziyer ve deniz-kum-güneş turizmi) göre turistlerin hedonik tüketim eğilimlerinin davranışsal niyetleri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu çalışma sonucuna göre hem kruvaziyer turizme katılan İngilizler'in hem de deniz-kum-güneş turizmi deneyimi yaşayan İngiliz, Rus ve Alman turistlerin hedonik tüketim eğilimlerinin yaklaşık %11 oranında davranışsal niyetleri olumlu etkilediği ortaya çıkarılmıştır. Tanrısevdi ve Güçlütürk Baran (2017) tarafından İngiliz, Rus ve Alman turistlerle görüşme tekniğiyle gerçekleştirilen çalışma sonucunda faydacı tüketim eğilimi kapsamında toplam dört kategori ortaya çıkmıştır. Bunlar: fiyat ve karşılığında mal ve hizmet kalitesi, güvenli ve sorunsuz yer olma durumu, konum ve ulaşım, aynı otel tercihinde uyum ve zaman kaybı sorunun olmaması şeklindedir. Hedonik tüketim eğilimi için Arnold ve Raynolds'ın (2003) geliştirdikleri ölçek faktörleriyle aynı adlardaki kategoriler altında toplam 17 alt kategori tespit edilmiştir. Bu

alt kategoriler: macerayı sevme, bireysel/bağımsız hareket etme (macera kategorisi), indirim ve ucuzluk, otel özellikleri, dini değerler (değer elde etme kategorisi), alışveriş yapmak, tatil kararını aile bireyleri ile birlikte vermek (başkalarını mutlu etme), yeni deneyimler kazanmak, anılar biriktirmek (fikir elde etmek), aileyle-arkadaşlarla birlikte hoş zaman geçirme, yeni arkadaşlıklar kurma (sosyalleşme), dinlenme, sakinlik ve huzur, konfor, doğa, otel içi ve dışı boş zaman etkinlik olanakları, sıcak iklimdir (rahatlama).

Tokgöz'ün (2019) hedonik ve faydacı tüketimin dürtüsel ve kompulsif satın alma üzerinde etkisini incelediği bir çalışma sonucuna göre hedonik tüketim, dürtüsel ve kompulsif satın alma üzerinde anlamlı ve pozitif direkt bir etkiye sahiptir.

Tüketicileri sosyal sorumlu tüketime yönlendiren faydacı ve hedonik güdülerin incelendiği bir çalışma (Karaca ve Yemez, 2020) sonucunda ise faydacı tüketim ve hedonik tüketim arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda faydacı tüketimin sosyal sorumlu tüketim ve alt boyutlarını pozitif ve anlamlı şekilde etkilediği de belirlenmiştir. Buna karşın hedonik tüketim ise sosyal sorumlu tüketim ve alt boyutları üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı tespit edilmiştir.

Alanyazında hedonik ve faydacı tüketim eğilimlerini içerecek şekilde farklı ölçek geliştirme çalışmalarının yer alması da tüketici çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır (Babin et al., 1994; Spangenberg, et al., 1997; Voss et al., 2003; Arnold & Reynolds, 2003; Barbopoulos & Johansson, 2012). Sonuç olarak hedonik ve faydacı tüketim eğilimlerini bir arada tüketici için değerlendirmek esas olmalıdır. Bu kıyas sayesinde daha sağlıklı sonuçlar alınması ve yanıltıcı olabilecek tek seçeneğin tüketici için araştırılması ve daha doğru kararlara imza atılması önünde engel oluşturabilir. Özellikle turizm endüstrisinde sunulan mal ve hizmetin yapısı gereği turistlerin hedonik ya da faydacı eğilim durumlarının etkinliğe ve eyleme göre değişebileceği göz önüne alınmalıdır. Örneğin, yat turizmine katılan kişilerin belirli bir (yüksek) ücreti gözden çıkarmalarının, onların faydacı tüketim yapmadıkları anlamına gelmediği/gelmeyeceği tartışılabilir. Bu bakımdan tüm yönleriyle konunun uygulayıcılar tarafından ele alınması önemlidir.

KAYNAKÇA

Akkılıç, M. E. ve Çetintaş, H. (2015). Termal Turizm İşletmelerinde Hedonik ve Faydacı Tüketim Eğiliminin Davranışsal Niyetler Üzerine Etkisi. *International Review of Economics and Management*, 3 (2), 123-142.

Akkılıç, M. E., Koç, F., Onar, H. ve Özbek, V. (2013). Faydacı Tüketim Eğilimi, Destinasyon İmajı ve Davranışsal Niyetler: Edremit Körfezi Örneği. *14. Ulusal Turizm Kongresi Bildiri Kitabı*, Kayseri.

Akturan, U. (2010). Hedonik Tüketim Eğilimlerinin Plansız Satın Alma Eğilimi Üzerindeki Etkisinin Belirlenmesi. *Öneri*, 9 (33), 109-116.

Alba, J. W., & Williams, E. F. (2012). Pleasure Principles: A Review of Research on Hedonic Consumption. *Journal of Consumer Psychology*, 23 (1), 2-18.

Arnold, M. J., & Reynolds, K. E. (2003). Hedonic Shopping Motivations. *Journal of Retailing*, 79, 77-95.

Arnold, M. J., & Reynolds, K. E. (2012). Approach and Avoidance Motivation: Investigating Hedonic Consumption in a Retail Setting. *Journal of Retailing*, 88 (3), 399-411

Babin, B. J., Darden, W. R., & Griffin, M. (1994). Work and/or Fun: Measuring Hedonic and Utilitarian Shopping Value. *Journal of Consumer Research*, 20, 644-657.

Bakırtaş, H. ve Uslu Divanoğlu, S. (2013). The Effect of Hedonic Shopping Motivation on Consumer Satisfaction and Consumer Loyalty. *International Journal of Asian Social Science*, 3 (7), 1522-1534.

Barbopoulos, I., & Johansson, L. O. (2017). The Consumer Motivation Scale: Development of a multi-dimensional and context-sensitive measure of consumption goals, *Journal of Business Research,* 76, 118-126.

Baş, M. ve Samsunlu, G. (2015). Starbucks Coffee Tüketicilerinin Demografik Özelliklerinden Biri Olan Cinsiyete Göre Hhedonik Tüketim Nedenlerinden Etkilenme Tutumlarının Belirlenmesi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17 (1), 14-34.

Batra, R., & Ahtola, O. T. (1990). Measuring the Hedonic and Utilitarian Sources of Consumer Attitudes. *Marketing Letters*, 2 (2), 159-170.

Bentham, J. (2000). *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation 1781*. Ontario: Batoche Books Kitchener.

Botti, S., & McGill, A. L. (2011). The Locus of Choice: Personal Causality and Satisfaction with Hedonic and Utilitarian Decisions. *Journal of Consumer Research*, 37 (6), 1065-1078.

Chen, C. C., & Schwartz, Z. (2010). The Impact of Hedonic and Utilitarian Motivations on the Hotel Customers' Risk Perception. *Emerging Issues*

and Trends in Hospitality and Tourism Research, Ceasers Harrah Hospitality Research Summit. Las Vegas, NV: June, Paper 5, 9-11.

Chen, Y. C., Shang, R. A., Shu, C. Y., & Lin, C. K. (2015). The Effects of Risk and Hedonic Value on the Intention to Purchase on Group Buying Website: The Role of Trust, Price and Conformity Intention. *Universal Journal of Management*, 3 (6), 246-256.

Çakıcı, A. C. ve Yıldırım, O. (2014). Mersin ve Adana'daki Dört ve Beş Yıldızlı Otellerde Konaklayan Türk İş İnsanlarının Hazcı-Faydacı Tüketim Eğilimleri Üzerine Bir Araştırma. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 33-44.

Çal, B., & Adams, R. (2014). The Effect of Hedonistic and Utilitarian Consumer Behavior on Brand Equity: Turkey-UK Comparison on Coca Cola. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 150, 475-484.

Çelik, S. (2009). *Hazsal ve Faydacı Tüketim*. İstanbul: Derin Yayınları.

Decrop, A., & Zidda, P. (2008). Tatil Kararı Verme Tarzına Dayalı Bir Tipoloji (Çev. Ç. H. Kayar), *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, (Eserin orijinali 2006'da yayımlandı). 19 (1), 84-92.

Deniz, A. ve Erciş, A. (2010). Kişilik Özellikleri, Hedonik ve Rasyonel Fayda, Marka Duygusu ve Marka Bağlılığı Arasındaki İlişkilerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24 (29), 141-165.

Deniz, R. B. ve Yozgat, U. (2013, Haziran). Tüketicilerin İyi/Mutlu Olma Durumunun Hedonik Tüketime Etkilerinin Araştırılması. Sözlü Bildiri, *18. Ulusal Pazarlama Kongresi Bildiri Kitabı*, Kars, 619-629.

Doğrul, Ü. (2012). Elektronik Alışveriş Davranışında Faydacı ve Hedonik Güdülerin Etkisi. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 4 (1), 321-331.

Eken, İ. ve Yazıcı, M. (2015). Hedonizmin Satın Alma Davranışına Etkileri: Çevrimiçi Alışverişlerde Kadın Akademisyenler. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 48, 67-90.

Fischer, E., & Arnold, S. J (1990). More Than a Labor of Love: Gender Roles and Christmas Gift Shopping. *Journal of Consumer Research*, 17 (3), 333-345.

Fromm, E. (2013). *To Have or To Be?* (First Published) London- New York: Bloomsburry Academic.

Güçlütürk Baran, G. (2017). *Turistlerin Hedonik Tüketim Eğilimlerinin Davranışsal Niyetlerine Etkisi*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği A.B.D. Doktora Tezi. Aydın.

Hirschman, C. E., & Holbrook, B. M. (1982). Hedonic Consumption: Emerging Concepts, Methods and Propositions. *Journal of Marketing*, Summer. 46 (3), 92-101.

Holbrook, B. M., & Hirschman, C. E. (1982). The Experiential Aspects of Consumption: Consumer Fantasies, Feelings, and Fun. *The Journal of Consumer Research*, 9(2), Sep, 132-140.

İslamoğlu, A. H. (2010). *Turizm Pazarlaması*. 1. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.

Kahle, L. R., & Kennedy, P. (1988). Using The List of Values (LOV) to Understand Consumers. *The Journal of Services Marketing*. Fall, 2 (4), 49-56.

Kamilçelebi, H. (2012). Davranışsal İktisadın Neoklasik İktisat Fayda Teorilerine Eleştirisi ve Davranışsal İktisatta Fayda-Mutluluk İlişkisi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*. 4(2), 55-65.

Karaca, Ş. ve Yemez, İ. (2020). Tüketicileri Sosyal Sorumlu Tüketime Yönlendiren Faydacı ve Hedonik Güdülerin İncelenmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (3), 771-785. DOI: 10.32709/akusosbil.554505.

Kazançoğlu, İ. ve Aytekin, P. (2014). Sevgililer Günü Ritüellerinin Alışveriş Deneyimi ve Hazcı Alışveriş Değerine Etkisi: Alışveriş Merkezlerinde Bir Uygulama. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10 (22), 67-95.

Kim, H. (2006). Using Hedonic and Utilitarian Shopping Motivations to Profile Inner City Consumers. *Journal of Shopping Center Research*, 3 (1), 57-81.

Kotler, P. (2014). *A'dan Z'ye Pazarlama*. (Çev. Aslı Kalem Bakkal), İstanbul: Kapital Medya Hizmetleri, MediaCat.

Kozak, N. (2014). *Turizm Pazarlaması*. 6. Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık.

Köker, N. E. ve Maden, D. (2012). Hazcı ve Faydacı Tüketim Bağlamında Tüketicinin Ürün Ttemelli Yenilikçiliği Algılaması: Amprik Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), 94-121.

Kwon, K. N., & Jain, D. (2009). Multichannel Shopping Through Nontraditional Retail Formats: Variety-Seeking Behavior With Hedonic and Utilitarian Motivations, *Journal of Marketing Channels*, 16(2), 149-168.

Matzler, K., Grabner-Kräuter, S., & Bidmon, S. (2006). The Value-Brand Trust-Brand Loyalty Chain: An Analysis of Some Moderating Variables. *Innovative Marketing*, 2 (2), 76-89

McGuire, W. (1974). Psychological Motives and Communication Gratification. In J. F. Blumer & Katz (Eds.), *The Uses of Mass Communication: Current Perspectives on Gratification Research* (pp. 106–167). Beverly Hills: Sage.

Moen, O. M. (2015). Hedonism Before Bentham, *Journal of Bentham Studies*, 17, 1-18.

Nelson, L. D., & Meyvis, T. (2008). Interrupted Consumption: Disrupting Adaptation to Hedonic Experiences. *Journal of Marketing Research*, 45, 654-664.

Noble, S. M., Griffith, D. A., & Adjei, M. T. (2006). Drivers of Local Merchant Loyalty: Understanding the Influence of Gender and Shopping Motives. *Journal of Retailing*, 82 (3), 177-188

Odabaşı, Y. (2013). *Tüketim Kültürü Yetinen Toplumdan Tüketen Topluma.* (4. Basım). İstanbul: Sistem Yayıncılık.

Odabaşı, Y. ve Barış, G. (2015). *Tüketici Davranışı*. 15. Baskı, İstanbul: Mediacat-Kapital Medya Hizmetleri A.Ş.

Okada, E. M. (2005). Justification Effects on Consumer Choice of Hedonic and Utilitarian Goods. *Journal of Marketing Research*, 42, 43-53.

Özdemir, Ş. ve Yaman, F. (2007). Hedonik Alışverişin Cinsiyete Göre Farklılaşması Üzerine Bir Araştırma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 81-91.

Patrick, V. M., & Park, C. W. (2006). Paying Before Consuming: Examining the Robustness of Consumers' Preference for Prepayment. *Journal of Retailing*, 82, 165-175.

Ryu, K., Han, H. & Kim, T-H. (2010). The Relationships Among Overall Quick-Casual Restaurant Image, Perceived Value, Customer Satisfaction, and Behavioral Intentions. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 27 (3), 459-469.

Sarkar, A. (2011). Impact of Utilitarian and Hedonic Shopping Values on Individual's Perceived Benefits and Risks in Online Shopping. *International Management Review*, 7 (1), 58-65.

Schwartz, H. S. (1994). Are There Universal Aspects in The Structure and Contents of Human Values? *Journal of Social Issues*, 50 (4), 19-45.

Sheth, J. N. (1982). An Integrative Theory of Patronage Preference and Behavior, ss: 9-28. In: Darden, W R. ve Lusch, R F. (Eds), *Patronage Behavior and Retail Management*, Orlando (Fl), Elsevier

Spangenberg, E. R., Voss, K. E., & Crowley, A. E. (1997). Measuring the Hedonic and Utilitarian Dimensions of Attitude: A Generally Applicable Scale. In M. Brucks and D. J. MacInnis, (Ed.), *Advances in Consumer Research*, 24, 235-241. Provo, UT: Association for Consumer Research.

Tanrısevdi, A. ve Güçlütürk Baran, G. (2017). Turistlerin Hedonik ve Faydacı Tüketim Eğilimlerinin Belirlenmesi, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Aralık, 5(60), 551-566.

Tauber, M. E. (1972). Marketing Notes and Communications. Why Do People Shop? *Journal of Marketing*, October, 36, (4), 46-49.

To, L.-P., Liao, C., & Lin, T.-H. (2007). Shopping motivations on Internet: A study based on utilitarian and hedonic value, *Technovation,* 27(12), 774-787.

Tokgöz, E. (2019). Hedonik ve Faydacı Tüketimin Dürtüsel ve Kompulsif Satın Alma Üzerinde Etkisi, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, s. 93-108.

Türk Dil Kurumu (TDK). (2017). Eğilim. *Güncel Türkçe Sözlük*. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5907027b7737e7.15940335. Erişim Tarihi: 30.04.2017.

Türk Dil Kurumu (TDK). (2021). *Eğilim*. https://sozluk.gov.tr/, Erişim Tarihi: 05.01.2021.

Veenhoven, R. ve Dumludağ, D. (2015). İktisat ve Mutluluk. *İktisat ve Toplum Dergisi*, Ağustos, 58, 46-51.

Vikipedi. (2017). *Hazcılık*. https://tr.wikipedia.org/wiki/Hazc%C4%B1l%C4%B1k. Erişim Tarihi: 20.04.2017.

Voigt, C., Brown, G., & Howat, G. (2011). Wellness Tourists: in Search of Transformation, *Tourism Review*, 66 (1/2), 16-30.

Voigt, C., Howat, G., & Brown, G. (2010). Hedonic and Eudaimonic Experiences Among Wellness Tourists: An Exploratory Enquiry. *Annals of Leisure Research*, 13 (3), 541-562.

Voss, K. E., Spangenberg, E. R., & Grohmann, B. (2003). Measuring the Hedonic and Utilitarian Dimensions of Consumer Attitude. *Journal of Marketing Research*, XL, 1-13.

Wakefield, K. L., & Barnes, J. H. (1996). Retailing Hedonic Consumption: A Model of Sales Promotion of a Leisure Service. *Journal of Retailing*, 72 (4), 409-427.

Wakefield, K. L., & Blodgett, J. G. (1999). The Effect of the Servicescape on Customers' Behavioral Intentions in Leisure Service Settings. *The Journal of Services Marketing*, 10 (6), 45-61.

Wani, M., Raghavan, V., Abraham, D. & Kleist, V. (2017). Beyond Utilitarian Factors: User Experience and Travel Company Website Successes, *Inf Syst Front*. 1-17.

Westbrook, A. R., & Black, C. W. (1985). A Motivation-Based Shopper Typology. *Journal of Retailing*, Spring, 61 (1), 78-103.

Williams, A. P. & Soutar, G. N. (2005) Close to the Edge: Critical Issues for Adventure Tourism Operators. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 10, 3, 247–262.

Williams, P., & Soutar, N. G. (2009). Value, Satisfaction and Behavioral Intentions In An Adventure Tourism Context. *Annals of Tourism Research*, 36 (3), 413-438.

Wolfinbarger, M. F. & Gilly, M. C. (2004). *Consumer Behavior*. The Internet Encyclopedia.

Yanıklar, C. (2006). *Tüketimin Sosyolojisi*, İstanbul: Birey Yayıncılık.

Zeithaml, V. A. (1988). Consumer Perceptions of Price, Quality, and Value: A Means-End Model and Synthesis of Evidence, *Journal of Marketing*, 52 (July), 2-22.

Bölüm 42

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN YÜRÜRLÜĞE KOYDUĞU UYGULAMALAR: MİLLİ KORUNMA KANUNU VE EKMEK KARNESİ

Nesrin AKKOR[1]

1 Öğr. Gör. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, akkorn@klu.edu.tr. (ORCID ID: 0000-0002-5630-5685).

Giriş

Savaş, dünyanın denge ve düzenini değiştiren önemli olaylardan biridir. Uzun süren ve kısa süre içinde yeniden başlayan savaşlar; devletleri birçok alanda etkileyen hatta onları çöküşe götüren nedenlerin başında gelir. Trablusgarp, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı ile başlayan dönem, geniş coğrafyaları ve bu coğrafyada bulunan devletleri olumsuz etkilemiştir.

Özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni oluşturulan düzenin değişmesini istemeyenler, yaptıkları anlaşmalar ile kurdukları düzenin devamlı sürdürebilir olmasını istemişlerdir. Fakat yapılan anlaşmalar, düzen ortamı sağlamaktan ziyade yeni bir savaşın patlak vermesine neden olmuştur.[1]

1930'lu yıllardan itibaren İtalya'nın Akdeniz'e hâkim olma isteği ve Almanya'nın hızlı silahlanarak eski gücüne kavuşma arzusu dünyayı yeni bir savaşa sürükleyen en önemli nedenlerdi. 1939 yılında başlayan ve 1945 yılına kadar süren savaş sonucunda, dünya konjonktürü değişmişti. İtalya ile Almanya'nın statükoyu değiştirme arzuları onları, ortak noktada buluşturmuştu. İtalya ile anlaşmasının ardından Sovyet Rusya ile de anlaşarak onu kendi yanına çekmeyi başaran Almanya, 1935 yılında İtalya'nın Habeşistan'a saldırmasının ardından 1936'da Ren Bölgesi'ne girmişti. 1938'te Avusturya'yı ilhak ettikten sonra Çekoslovakya'nın Almanca konuşan Südet Bölgesi'nin kendilerine verilmesini istemişti. İngiltere, Almanya'nın Çekoslovakya'ya ait olan Südet Bölgesi'ni istemesi karşısında Almanya'ya karşı yatıştırma politikası izlemiş ve herhangi bir hamlede bulunmamıştı. Hatta Münih Konferansı[2] ile bölgenin Almanya'ya bırakılmasına onay vermişti.[3]

---

1 Basil Liddell Hart, II. Dünya Savaşı I, çev. Kerim Bağrıaçık, YKY, İstanbul 2003, s. 20.

2 Avusturya'nın ardından Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra imzaladığı Versay Antlaşması'yla Çekoslovakya'ya bıraktığı Südet Bölgesi'ni işgale başladı çünkü bölgede yaşayan 3,5 milyon Alman vardı. Almanya'nın bölge sınıra asker yığmaya başlamasıyla Çekoslovakya seferberlik ilan etti ve 1924 yılında Fransa ile yapmış olduğu ittifak gereği Fransa'dan yardım talebinde bulundu. Bu talep sonrasında Fransa, İngiltere ile hareket etmek istedi. Fakat İngiltere vermiş olduğu cevapta, her zaman yardım edemeyeceğini ifade etti. Ardından İngiltere Başbakanı Chamberlain, Hitler'in ne düşündüğünü öğrenmek amacıyla 15 Eylül 1938 tarihinde Almanya'ya gitti. Görüşmede sonrası Chamberlain, Almanya eğer Almanların çoğunlukta oldukları yerleri ele geçirirse bir savaş olmayacağını sonucuna ulaştı. Çünkü Almanya'nın bölgeyi ele geçirmek için kararlı olduğunu gördü. Fakat Fransa'nın da yapmış olduğu ittifak gereği Çekoslovakya'ya yardım edecek olması savaşa sebebiyet verebilirdi. Bu tehlike üzerine Almanya, Fransa ve İngiltere liderleri Münih'te bir araya geldiler. Görüşmede, Südet Bölgesi Çekoslovakya'ya danışmaksızın 29 Eylül 1938 tarihinde Almanlara bırakıldı. Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-1999*, İstanbul 2000, s. 541-542.

3 Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, Ankara 2015, s.49-50.

Almanya ve İtalya'nın takınmış oldukları saldırgan tutuma karşı ne İngiltere ne de Fransa, onlara gerektiği kadar tepki vermediği için bu kez Almanya, 1 Eylül 1939 tarihinde Polonya'ya saldırdı. Bu saldırı karşısında İngiltere ve Fransa, Polonya'nın toprak bütünlüğünün korunması için verdikleri garanti gereği Almanya'ya savaş ilan etmek zorunda kaldılar ve böylece İkinci Dünya Savaşı resmen başlamış oldu.[4]

Savaş daha sınırlarına dayanmadan Türkiye, güvenliğini sağlamak ve kendini tehlikeye atmamak amacıyla 19 Ekim 1939'da İngiltere ve Fransa ile üçlü bir ittifak imzaladı. Bu ittifakla Türkiye, daha önce yapmış olduğu deklarasyondan[5] farklı olarak eğer İngiltere ile Fransa bir Avrupa devletinin saldırısına uğrarsa tarafsız kalacağını fakat İngiliz ve Fransız güvencesi altındaki Yunanistan ile Romanya bir saldırıya maruz kalırsa Müttefikler safında savaşa gireceğini kabul etmiş oluyordu. Ayrıca ittifakta yer alan 2 No'lu Ek Protokol[6] mucibince almış olduğu sorumluluklar çerçevesinde SSCB ile silahlı bir çatışmaya asla girmeyeceğini de kayıt altına almıştı.[7]

Almanya, çatışmaların başlamasından kısa süre sonra savaş alanını genişleterek Norveç ve Fransa'ya saldırdı. Bu bölgelerde egemenliğini ilan ettikten sonra İngiltere'ye saldırdı. Londra hava muharebelerinde istediğini elde edemeyince Almanya, yönünü Doğu'ya çevirdi. Sovyet topraklarına saldırmadan önce Balkan coğrafyasına doğru harekete geçen Almanya, 6 Nisan 1941'de Belgrad'ı bombalamaya başladı.[8] Almanya'nın 6 Nisan'da Macaristan ile birlikte Yugoslavya'ya, 17 Nisan'da Bulgaristan ile Yunanistan'a saldırması ve bu devletlerin teslim olması[9] İngilizlerin Balkanlar'dan atılması ve Alman hava birliklerinin Doğu

4 A.J.P. Taylor, *İkinci Dünya Savaşının Kökenleri*, çev. Hakan Abacı, İstanbul 2012, s. 347.

5 Türkiye'nin kendisini güvence altına almak için 12 Mayıs 1939 tarihinde İngiltere'yle imzaladığı anlaşmadır. Hatay konusunun 23 Haziran 1939'da Türkiye ve Fransa arasında çözülmesiyle bu defa Fransa ile Türkiye arasında Türk-İngiliz Deklarasyonuna benzer bir antlaşma yapıldı. Figen Atabey, "İkinci Dünya Harbi Öncesi Türk-İngiliz-Fransız Ortak Deklarasyonları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/31 (2014), s.297-298,303. Deklarasyonların ortak noktası, Akdeniz'de bir savaş meydana gelmesi halinde taraflar, birbirlerine her türlü yardımı yapacaktı. Hart, II. Dünya Savaşı I, s. 21.

6 2 No'lu Protokol'de geçen madde şu şekildedir: "Adı geçen muahedename mucibince Türkiye tarafından alınmış olan taahhütler, bu memleketin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri İttihadı ile müsellah bir ihtilafa sürüklenmesini mucip olacak veya intaç edecek bir harekete onu icbar edemeyecektir". Rıfkı Salim Burçak, "İngiliz –Fransız-Türk İttifakı", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 4/1 (1949), s. 371.

7 Ömer Metin, "Romanya Arşivlerinde Adana Görüşmeleri (30-31 Ocak 1943)", *Tarih Okulu Dergisi*, 7/XVII (2014), s. 529.

8 Büyük Savaş: İkinci Dünya Savaşı Tarihi (1939-1945), çev. Fikret Arıt, İstanbul 1974, s. 157-163.

9 Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, C.I 1919-1980, ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 440.

Akdeniz'de kullanılması için gerekli şartları oluşturmuştu.[10] 20 Mayıs 1941 günü sabah saat 08.00'de 3.000 Alman paraşütçüsünün Girit'e atlamasıyla[11] Almanya, Balkanlara hakim olmuş ve Ege Denizi ile Balkanlar arasında bağlantıyı sağlamış oldu.

Balkanlarda kontrolü ele alan Almanya, yönünü Irak'a çevirdi. Ortadoğu'yu ele geçirmek isteyen Almanya'nın planı, 28 Mayıs'ta Irak'ta Raşid Ali'nin teslim olması sonrasında İngilizlerin bölgede hakimiyet sağlaması ve İngiliz yanlısı birini yönetici tayin edilmesiyle değişti.[12]

Değişen şartlar nedeniyle Almanya ne Ortadoğu'yu ele geçirebilmiş ne de Sovyet Rusya'ya saldırma planı hayata geçirebilmişti. Almanya, yeni bir strateji geliştirmek zorundaydı. İlk seçenek, Türkiye'ye saldırarak Anadolu'yu ele geçirmek ve Ortadoğu'ya hâkim olmaktı. Bu konuda her türlü hazırlığı yapmış olsa da Türkiye'nin direnişi, Boğazlardan asker sevkinin sorun olması ve Toros Dağları'nın yarattığı engel nedeniyle zaman kaybı yaşayabilirdi. İkinci olarak, Türkiye'ye saldırmaktan vazgeçip Türkiye ile bir saldırmazlık antlaşması imzalamaktı. Böylece daha fazla vakit kaybetmeden Sovyet Rusya'ya saldırabilirdi. Hitler, ikinci yolu seçmiş ve Türkiye'ye anlaşma teklifinde bulunmuştu.[13] Almanya, Türkiye ile anlaşma yapmak suretiyle Sovyet Rusya'ya karşı da Türkiye'den yararlanmak istiyordu.[14]

Almanya'nın Balkanlara tamamen yerleşmesinden sonra Türkiye'ye saldıracağı, Sovyetlerin de bu durumdan yararlanarak Anadolu coğrafyasını işgal edeceği, sonuç itibariyle Polonya'da olduğu gibi ülkenin parçalanacağı kaygısı hakimdi[15] Söylentilerin oluşturduğu büyük korku ile Türkiye, birliklerini Trakya'ya yığmaya başlamış ve savunma durumuna geçmişti.[16] Türkiye'nin İngiltere'ye daha çok yaklaşmasından endişe duyan Hitler, Cumhurbaşkanı İnönü'ye mektup gönderdi. Mektubunda; Almanya'nın Türkiye için herhangi bir saldırgan tutum içinde olmadığını ve Alman ordularının Türk sınırına 60 km. mesafede bulunacağını belirtiyordu.[17] Türkiye'ye saldırmama ve hatta yardım yapma taahhü-

10 Hans Adolf Jacopsen, *1939-1945 Kronoloji ve Belgelerle İkinci Dünya Savaşı*, çev. İbrahim Ulus, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989, s. 331.
11 Hart, İkinci Dünya Savaşı Tarihi, s. 187.
12 Oran, Türk Dış Politikası, C. I, s. 441-442.
13 Yavuz Özgüldür, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikasını Belirleyen İki Antlaşma ve Sonuçları: Türk-İngiliz- Fransız Antlaşması ve Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Paktı", Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri, C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara: 1999, s. 90.
14 Raymond Cartier, *İkinci Dünya Savaşı*, C.1, İstanbul: Meydan Larousse, 1975, s. 310-311.
15 Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, s. 151.
16 Selim İlkin ve İlhan Tekeli, İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi, C.II, İstanbul 2014, s.196.
17 Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, s. 151.

dünde bulunan Almanya, bunun karşılığında iki devlet arasında bir antlaşma yapmak istiyordu.[18]

Anlaşma teklifine Türkiye; herhangi bir toprak talebi olmadığını, Almanya'nın Türk-İngiliz ittifakına ters düşen bir talepte bulunmamasını, dolayısıyla gizli protokolün yapılamayacağını belirtti. İlaveten Türkiye, Almanya'nın kendisine saldırmayacağına dair garanti vermesi durumunda, Türkiye'nin de Almanya'nın giriştiği herhangi bir savaşta tarafsız olacağını ve Almanya'ya saldırmayacağını taahhüt edebileceğini ifade etmişti.[19]

Türkiye'nin tarafsız olacağını açıklaması Almanya için yeterliydi.[20] Bir an önce anlaşma imzalama niyetinde olan Almanya, görüşmeleri başlatmıştı. 8-18 Haziran 1941 tarihleri arasında elçiler düzeyinde gerçekleşen görüşmeler sonrasında iki ülke arasında mutabakat sağlandı.[21] 18 Haziran 1941 tarihinde Ankara'da Dışişleri Bakanlığı'nda Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması[22] imzalandı.[23] Anlaşma ile Türkiye, Balkanlar'dan topraklarına gelebilecek bir saldırıyı, Almanya da Sovyet Rusya'ya saldırması önündeki bir engeli kaldırmış oldu. Antlaşmanın imzasından birkaç gün sonra Almanya, Barbarossa Harekâtı[24] adı verdiği plan çerçevesince 22 Haziran 1941'de Sovyet

18 Anlaşma teklifinde; Türkiye'nin tüm çıkar ve taleplerinin adaletli bir şekilde ele alınacağı, Türkiye isterse Boğazlar konusunda kendisine yardım etmeye ve Türkiye ile çeşitli ekonomik ve siyasi konuları müzakere etmeye hazır oldukları, talep edilirse Almanya'nın güvenlik bölgeleri için gereken desteyi sağlayacakları, Edirne çevresindeki topraklar ile Anadolu kıyısındaki Ege Adaları'nın Türkiye'ye bırakılabileceği ifade edilmiştir. Bunun karşılığında Almanya, Türkiye'den asker geçirmeyi değil yalnızca uluslararası ticaret kurallarına uygun olarak savaş malzemesi geçirmesine izin verilmesini istemiştir. Ayrıca Almanya, iki ülke arasındaki dostluk ve güvenliği geliştirmek için Türkiye'ye savaş araç-gereçleri verebileceğini, bu konudaki şartlarının verdikleri silahların sadece kendilerine kullanmamak olduğunu açıklamıştır. Anlaşma ile Türkiye'nin yükümlüklerine zarar verecek talepte bulunulmayacağına dikkat çekmiştir. Cartier, *İkinci Dünya Savaşı*, s. 310-311.

19 Özgüldür, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikasını Belirleyen İki Antlaşma ve Sonuçları: Türk-İngiliz- Fransız Antlaşması ve Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Paktı", s.90.

20 Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C.I, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s.580.

21 Bu konuda Papen'in Dışişleri Bakanlığı ile yaptığı yazışmalar için *Büyük Belgeler Dizisi, İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri: Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası 1941-1943, May Yayınları, İstanbul: 1968,* s. 26-35.

22 Anlaşma ile Almanya ve Türkiye birbirlerinin toprak bütünlüğüne saygı gösterecek ve dolaylı ya da doğrudan herhangi bir saldırıdan kaçınacaktı. Her iki devlet ortak çıkarları için ortaya çıkan herhangi bir durumda dostane tutumlarını sürdürecekti. Antlaşma imzalandığı gün yürürlüğe girecek ve 10 yıllığına geçerli olacaktı. Ali Kemal Meram, *İsmet İnönü ve İkinci Cihan Harbi Bu Harpte Türk Siyaseti*, Ahmet Sit Oğlu Kitapevi, İstanbul: 1945, s.68-69.

23 Gürün, *Dış ilişkiler ve Türkiye Politikası (1939'dan Günümüze*), s.31.

24 Hitler'in 18 Aralık 1940'ta Alman Yüksek Komuta Heyeti'ni toplayarak 1941 yılı ilkbaharında SSCB'ye yapmayı planladığı operasyondur. Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, s. 141.

topraklarını işgale başladı.[25] İşgal karşısında Türkiye, aynı gün tarafsızlığını ilan etti.[26]

Almanya'nın Sovyet Rusya'ya saldırması, Türkiye'nin Almanya tarafından işgal edilme olasılığını ortadan kaldırmış ve Türkiye, rahat bir nefes almıştır. Fakat yine de Türkiye'nin Almanya ve Sovyet Rusya tarafından işgale uğrayabilme olasılığına karşı savaş süresince seferberlik halinde kalması ve ordusunu savaş pozisyonunda tutması[27], devlet bütçesinin önemli bir kısmının 1923'ten beri ilk kez savunma giderlerine ayırmasına neden olmuştu.[28]

Artan asker sayısı, hububat ihtiyacını da arttırmıştı. Ayrıca tarımda kullanılan hayvanların bir kısmına devlet, ordunun gereksinim duyduğu ölçüde el koymuştu. Sanayi ve tarım alanlarında üretim düşerken orduya ayrılan bütçe payı, iki kat artmıştı. Savaşla ithalat ve ihracat oranı da düştüğünden bu düşüş, mal ve yedek parça temin etme sorunu ortaya çıkmıştır. Türk dış pazarlarının çoğunu kaybedilmesiyle devlet, halkı yerli mallarını daha fazla kullanmaya ve ihtiyaç olan malların ücretini ödeyerek satın almaları için teşvik etmiştir. Teşvik, kıtlık endişesi yaratmış ve halk; her türlü mal, erzak ve eşyayı stoklamaya başlamıştır. Piyasadaki mal miktarının düşüklüğüne stoklama da eklenince fiyatlarda ani yükselmeler yaşandı.[29] Fiyatların yükselmesinde, üretim hacminin düşmesi ve birçok malın piyasadan çekilmesi de etkili oldu.[30] Yaşanan gelişmeler karşısında Hükümet; ekonomik istikrarı yeniden sağlamak, enflasyon, karaborsacılık ve tefeciliği önlemek için tedbirler alma yoluna gitti. Milli Korunma Kanunu ve Ekmek Karnesi Uygulaması bu tedbirler arasındaydı. Bu çalışmada; Milli Korunma Kanunu ile Ekmek Karnesi Uygulaması, uygulamalar sırasında yaşanan gelişmeler, uygulama gerekçeleri, ne şekilde uygulandıkları, yürürlük sürecinde yapılan değişiklikler ve etkileri ele alınacaktır. Alınan tedbirler sayesinde devletin hedeflediği ekonomik rahatlamanın gerçekleşip gerçekleşemediği, halkın temel ihtiyaçlara ulaşma noktasında sorunları aşıp aşmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Çalışmanın hazırlanmasında, arşiv belgelerinden, dönemin gazetelerinden, konuyla ilgili kitap, makale ve tezlerden istifade edilmiştir.

---

25 *İkinci Cihan Harbinde Sulh Teşebbüsleri (1939-1945)*, çev. Necati A. Mustanoğlu, Genelkurmay Basımevi, Ankara: 1952, s. 131.
26 BCA, 30.18.1.2.95.54.1.
27 Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, İstanbul 2008, s.132.
28 Şevket Süreyya Aydemir, Menderesin Dramı, Remzi Kitapevi: İstanbul 1999, s. 116.
29 Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, İstanbul 2008, s.132.
30 N. İlter Ertuğrul, 1923-2008 Cumhuriyet Tarihi El Kitabı, ODTÜ Yayınları, Ankara 2009, s. 67.

15 Ocak 1940 Tarihli Milli Korunma Kanunu

1929 yılında ortaya çıkan ve dünyanın tamamını etkileyen Dünya Ekonomik Krizi'nden Türkiye de etkilemişti. Türkiye, bir yandan hazırlamış olduğu Kalkınma Planları ile 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin etkilerini ortadan kaldırmaya çalışırken diğer yandan ortaya çıkacak savaş riski için de tedbirler alma yoluna gitti. Amacı, olası bir savaş durumundan en az zararla çıkmak ve ekonomisine zarar verebilecek durumlara engel olmaktı.

İkinci Dünya Savaşı, dünyanın büyük devletlerini tekrar karşı karşıya getirmişti. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na aktif olarak katılan ülkelerden biri olmamıştı. Fakat savaşa katılmasa da savaşın ülke sınırlarına kadar dayanması, Türkiye'yi her an savaşacakmış gibi hazırlık yapmaya itmişti. Yapılan hazırlıklar, 1939-1945 yılları arasında Türk ekonomisini zorlayan en önemli nedenlerin başında gelmekteydi çünkü savaşın başlaması, Türk ordusundaki eksiklileri de ortaya çıkardı. Eksiklikler in giderilmesi için büyük miktarda kaynağa ihtiyaç vardı ancak dönem şartları gereği bunu çözmek çok kolay değildi. İhtiyaç duyulan kaynağın sağlanmasında zorluklar yaşanmasının yanında seferberlik nedeniyle çalışan nüfus da silahaltına alınmıştı. Bu durum, üretimde zorlukların yaşanmasına neden olmuş hatta tüketimde artış başlamıştı. Bozulan üretim-tüketim dengesi, arz-talebi de olumsuz etkiledi. Sonuç olarak, fiyatlardaki artış kaçınılmaz hale geldi.[31]

Artan fiyatlar, beraberinde karaborsacılığı getirdi. Halk, her geçen gün pahalılığı daha da derinden hisseder hale geldi. Kamu-özel sektör ayırımı yapılmaksızın her kesim, artan fiyat karşısında zorlanmaktaydı. Geçim sıkıntısı nedeniyle insanlar, önceliklerini temel ihtiyaçların karşılanması olarak kabul etmiş ve sağlıkla ilgili konular ikinci plana itilmişti. Bu da toplumda hastalıkların büyük ölçüde artmasına neden oldu.[32]

Yaşanan sorunlardan dolayı hükümet, sert tedbirler almak durumunda kaldı. Milli Korunma Kanunu ve bu kanuna dayanarak çıkarılan 86 kararname ön plana çıkan uygulamalardı.[33] Milli Korunma Kanunu, 15 Ocak 1940 tarih ve 6/220 Sayı ile Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Başbakanlık tarafından sunulmuş ve 18 Ocak 1940 tarihinde yapılan

31 M. Selçuk Özkan ve Abidin Temizer, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Karaborsacılık", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 9 (2009), s.319.
32 Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, Ankara 1995, s. 370.
33 Dündar Sağlam, "Devletçilik İlkesinin Gelişmesi ve Günümüzdeki Sonuçları", *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, AITIA, C. 2, S. 1 (1981), s.86.

toplantıda görüşülmüştür.[34] Yapılan görüşmenin ardından kanun, 3780 numara ile 26 Ocak 1940 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlanmıştır. Yasalaşan kanun, toplamda 6 fasıl ve 72 maddeden oluşmaktaydı. Kanunun uygulanması, Bakanlar Kurulu'nun sorumluluğundaydı.[35]

19 Şubat 1940 tarihinde uygulamaya konulan kanunun ne kadar yürürlükte kalacağıyla ilgili olarak "Devam eden savaş halinin ülkede ekonomik olarak yaratmış olduğu etkiler sebebiyle ihtiyaç duyulduğu kadar" şeklinde karar alındı.[36] Ertesi günü de Milli Korunma Kanunu kararlarının uygulanmaya konulması ve Bakanlıklar arasında iş birliğinin sağlanması için kanunun 4. maddesi gereğince bir Koordinasyon Heyeti oluşturulması kararlaştırıldı. Oluşturulan heyette; Maliye, İktisat, Milli Savunma, Ulaştırma, Ticaret ve Ziraat bakanları görev yapacaktı.[37]

Milli Korunma Kanunu'nun Ortaya Çıkışı ve Kapsamı

Kanun, seferberlikten kaynaklı olarak ortaya çıkan çalışma gücü azlığını ve işgücü açığını gidermeye dönüktü. Bu açıdan Milli Korunma Kanunu; fazla mesai ile tatiller, çalışma yaşı ile kadınlara dair düzenlemeler ve iş mükellefiyeti konularını kapsayan üç ana kategorideydi. Kanunla öncelikli olarak çalışma sürelerinin uzatılması ile yasal tatil olanaklarının kısıtlanarak var olan işgücünün daha uzun süre çalıştırılması, kadın ve çocuk işgücünden yararlanılması hususunda yaşanan yasal sınırlamaların ortadan kaldırılması planlandı. Böylece, kadın ve çocukların işçi olarak çalıştırılmasının önü açıldı.[38] Ayrıca kanunla; ağır cezai yaptırımda bulunma, üretim, tüketim ve fiyat gibi alanlarda sıkı kontrol sağlama, sanayi, ulaştırma, madencilik ve sınırlı da olsa tarım gibi sektörlerde devletleştirme imkânı da ortaya çıktı.[39]

Yine kanun, özel sektöre bağlı sanayi kuruluşları ile maden tesislerinin hangi mallardan ne kadar üretim yapacaklarını belirleme ve gerekli olan hallerde iş yerlerine tazminat ödeyerek el koyma hakkı tanıyordu. Ayrıca özel sektöre ait olan motorlu araçlar, bedeli devlet tarafından belirlenmek üzere devletin istediği yerlerde çalıştırılabilecekti. Hatta devlet gerekli görürse bu araçları satın alabilecekti. Özel sektörü denetleme yetkisi, hükümete ait olacaktı. Özel sektör, yaptığı yatırımlar için izne tabi tutulacaktı. Devlet, özel sektör bünyesindeki

34 Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C.II, İstanbul 2012, s.373.
35 http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.3780.pdf. 21.02.2019.
36 BCA, 30.18.1.2.90.16.9.
37 BCA, 30.18.1.2.90.16.11.
38 Ahmet Makal, "Zonguldak ve Türkiye Toplumsal Tarihinin Acı Bir Deneyimi Olarak 'İş Mükellefiyeti'", Zonguldak Kent Tarihi Bienali Bildiriler Kitabı, İstanbul 2006, s.s. 70-71.
39 Sağlam, "Devletçilik İlkesinin Gelişmesi ve Günümüzdeki Sonuçları", s.86.

üretim birimlerinin atıl hale gelmemesi için el koyma ve çalışmaya zorlama yetkisine sahipti. Gerekli hallerde hükümet, işletmelere kredi verebilir, malzeme tedarik edebilir ve işçi bulabilirdi. İç ve dış ticaretin sürdürülebilir olması için fiyat kontrol sistemi oluşturuldu. Bu, devletin piyasada alıcı olabilmesine ve ithalat yapabilmesine olanak sağladı. İhtiyaç duyulan bir mala devlet, el koyabilir[40] ve bu malı, dağıtımını yine kendisi yapabilirdi. Tüm bunların dışında devlet, toprağa ekilecek ürüne karar verme ve 500 hektardan fazla olan bir araziyi gerekirse tazminat ödeme koşuluyla bizzat işletme hakkına sahip oldu.[41]

Alınan kararlarla; tarım ve sanayi alanlarında üretimi arttırmak, oldukça sınırlı olan ulaşım imkânlarını geliştirmek ve mal dağıtımı sayesinde ticareti düzene koyarak karaborsacılığın önlenmesi hedeflenmişti.[42]

Milli Korunma Kanunu'nun Yarattığı Olumsuzluklar ve Yürürlükten Kaldırılması

Yasa, en fazla işçi ve köylü kesimini etkiledi[43] çünkü her iki kesim de zorlayıcı iş yükü altında sıkıntılar yaşamış ve düşük ücretle çalışmak zorunda kalmıştı. Özelikle zorunlu çalışma şartı ve çalışma sürelerinin uzunluğu, iş kazalarının artışına neden oldu. İş kazalarının neredeyse yarısı Zonguldak kömür bölgesinde gerçekleşmişti.[44] Zonguldak'ın ön plana çıkmasının ana nedeni savaş şartları gereği kömür üretiminde yaşanan artıştı. Kimi çalışanların isteksizliği ve çalışma süresinin uzunluğu büyük sorun teşkil etmekteydi.[45] Savaş bitmesine rağmen çalışma şartlarında hissedilir bir değişiklik olmadı. Çalışanlar, var olan zorlukları eleştirel bir şekilde dile getirmekte, hatta yetkili makamlara şikâyetlerini iletmekteydiler. Artan şikâyetler sonrasında 27 Şubat 1940

40 29 Ocak 1942 tarihli kararla devletin el koyduğu mallar; Afyon'da 800, Dikili'de balyalanmış 300, Ödemiş'te balyalanmış 22, Bergama'da balyasız 650, Tire'de balyasız 30 ton kuru ot ile Ödemiş'te balyasız 200, Dikili'de yine balyasız 200 ton samandı. Bunlara piyasa fiyatları üzerinden el konmuştu. BCA, 30.18.1.2.97.111.14.

41 Hüseyin Şahin, *Türkiye Ekonomisi*, Bursa 2000, s.80-81.

42 Selim İlkin ve İlhan Tekeli, İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi, C.II, İstanbul 2014, s.109.

43 Kararla, ziraat seferberliği başlatılacak ve işçi ile köylüye birçok görev verilecektir. Örneğin; devlet çiftliklerinde çalışmakta olanlar Hükümet tarafından sürdürülecek boş arazilere, şehirlerde işsiz kalan ya da hiç iş sahibi olmayanlar da tarım alanlarına gönderilerek iş mükellefiyeti çerçevesinde çalıştırılacaklardır. (Vatan, "Ücretli İş Mükellefiyeti Usulü Tatbik Olunacak", 3 Mart 1942, s.1).

44 Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, s. 376-377.

45 Bu işçilerden bir kısmı Morrison-Garanti Firması'nın Seyhan Barajı inşaatına ait iş yerlerinde, Milli Korunma Kanunu'nun 19. maddesine göre fazla mesai yapılmasına izin verilmiştir. BCA, 30.18.1.2.98.44.

tarihinde başlayan iş mükellefiyeti[46] uygulamasına, 1 Eylül 1947 yılında son verildi.[47]

Savaş şartlarında ortaya çıkan kanun, 16 Eylül 1960 tarihinde yapılan düzenlemeyle Bakanlar Kurulu tarafından kaldırıldı. Kanunun kaldırılmasıyla ilgili olarak yapılan açıklamada, İkinci Dünya Savaşı ile birlikte ülkedeki ekonomik durum bozulduğundan ihtiyaçların giderilebilmesi için ilgili kanunun uygulamaya konulduğu, 20 yıl yürürlükte kaldığı, olağanüstü şartların ortadan kalkmasına rağmen kanunda yapılan değişiklik ve eklerle yürürlükte kalmaya devam ettiği ancak bu süreçte iktisadi ve sosyal hayatta yaptığı baskı sebebiyle kaldırılmasına karar verildiği ifade edilmişti. [48]

24 Kasım 1941 Tarihli Ekmek Karnesi Uygulaması

Milli Korunma Kanunu'nun yürürlükte olduğu dönemde hayata geçirilen kanunlardan biri de "Ekmek Karnesi" uygulaması olmuştur. Türkiye, her ne kadar doğrudan savaşan devletlerden biri olmasa da savaş sırasında almış olduğu kararlar, savaştan ne kadar etkilenildiğini göstermekteydi. Savaşın başlamasıyla kendini hissettiren ve günden güne iyice artan karaborsacılık, yiyecek madde fiyatlarında meydana gelen aşırı artış ve bu fiyat artışının alım gücünü düşürmesinin yanında seferberlikle birlikte üretim yapılamaması devletin önlem almasını zorunlu hale getirdi. Özelikle buğday üretimindeki düşüş, bir takım düzenlemelere ihtiyaç duyulmasının en önemli nedeniydi. İlk olarak tek tip ekmek çıkarılmasıyla ilgili karar alındı.[49]

Tek tip ekmek çıkarılması kararının yanında francalanın sınırlandırılması ve buğdaya karıştırılacak çavdar oranı hakkında Koordinasyon Heyeti, 14 Şubat 1941 tarihinde Bakanlar Kurulu'na bir tezkere sundu. Koordinasyon Heyeti'nin sunduğu tezkere, Bakanlar Kurulu tarafından 18 Şubat'ta kabul edildi. Tezkereye göre, ilk olarak Ankara, İstanbul, İzmir ve bu şehirlerin hudutlarında bulunan yerleşim merkezlerinde 100 kilo buğdaydan saf olarak 84 ile 86 kilo arasında tek tip un elde edilecek ve bu undan ekmek yapılarak tüketilecektir. İkinci madde, saf buğday elde edildikten sonra elde kalan çavdar, ekmek yapımında kullanılacak olan una ilave edilecek ve bu

46 İş mükellefiyetiyle ilgili olarak devlet, 25 Mayıs 1942 tarihinde ihtiyaç duyulan linyit üretimi için Soma, Değirmisaz ve Tavşanlı linyit havzaları ile yine ihtiyaç duyulan miktarda kömür üretilmesi için Ereğli kömür havzalarında Milli Korunma Kanunu'nun 9. maddesi gereğince ücretli iş mükellefiyeti tesis edilmesi kararlarını almıştır. BCA, 30.18.1.2. 134.101.18.

47 Makal, "Zonguldak ve Türkiye Toplumsal Tarihinin Acı Bir Deneyimi Olarak 'İş Mükellefiyeti'", s. 72-73.

48 BCA, 30.18.1.2. 156.16.19.

49 Şerafettin Pektaş, Milli Şef Döneminde (1938-1950) Cumhuriyet Gazetesi, İstanbul 2003, s. 263.

miktar, toplam %15 olacaktır. %15 olarak belirlenen oran, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin temin ettiği çavdar miktarıyla aynı ölçüdedir. Üçüncü madde; İstanbul, Ankara ve İzmir şehirlerinde bulunan değirmenlerin belirlenen un dışında başka bir un üretmeleri ve bunların tüketim ile satışını yapmaları, başka şehirlerdeki değirmenlerden adı şehirlere un getirmeleri yasaktır. Dördüncü madde, bu üç şehirdeki francala ve diğer ihtiyaçlar için daha düşük kaliteli unlar, Ticaret Bakanlığı'nın tespit ettiği miktarda Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından temin edilecektir. Francalalar, her bir şehrin Belediyesi tarafından belirlenmiş olan fırınlarda üretilecek ve yine Belediyelerin tayin ettiği mahallelerde satılacaktır. Beşinci madde, ekmek fiyatlarının belirlenmesi ve fiyatlardaki olası yüksek artışı önlemek için üretim masrafları ile kâr eklenecek hesap, Belediye Meclisleri ya da Daimî Encümenleri tarafından belirlenecektir. Altıncı madde, alınan kararların tatbiki; ilgili Bakanlıklar ve yerel Belediyeler tarafından kontrol edilebileceği gibi Ticaret Bakanlığı da kontrol etme hakkına sahipti. Gerekli görüldüğü durumlarda Ticaret Bakanlığı'na diğer Bakanlıklar ile Ziraat Bankası tarafından müfettiş ve kontrolcüler sağlanacaktır. Yedinci madde, Toprak Mahsulleri Ofisi, 3. maddede belirtilen değirmenlerden, Belediyeler de fırınların kontrolünden sorumlu olacaktır. Kararın yürürlüğe girdiği andan itibaren İstanbul, Ankara ve İzmir'de bulunan değirmenler ile fırınlar, ellerinde bulunan un miktarını bir beyanname ile bağlı bulundukları Belediyelere bildireceklerdir. Bildirilen unlar, Belediyelerin kullanımına geçtikten sonra karar uygulamaya konulacaktır.[50]

Kararların yürürlüğe girmesinden sonra ekmek üretiminde istenen seviyeye ulaşılamadığı için 18 Şubat 1941 tarihli kararların 2. maddesinde 6 Haziran 1941 tarihinde değişikliğe gidildi. Bu değişikliğe göre, daha önce elde edilen saf una %15 oranında eklenen çavdar miktarı %20 'ye çıkarılmış, ayrıca %30 oranında arpa eklenmesi kararı alınmıştır. Ancak bu iki maddenin toplam miktarı %50'yi geçmeyecektir. Arpa ya da çavdardan herhangi birinin bulunmaması durumunda temin edilen un ne ise o, buğdaya eklenecektir. Bu undaki oran ise %40'ı geçmeyecektir. Oranların ne kadar olacağı hususu, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin temin ettiği un miktarına bağlı olacaktır.[51]

Belirlenen miktarlar, ekmek ihtiyacını karşılasa da bu defa fırınlar, ekmeklerin içine daha farklı katkı maddeleri eklemeye başlamışlardır. Bu durum ekmeğin kalitesini ve yenilebilme oranını düşürmüş, halk da bu durumdan hiç hoşnut olmamıştır.[52]

50 BCA, 30.18.1.2.94.12.19.
51 BCA, 30.18.1.2.95.49.1.
52 Sabit Dokuyan, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Yaşanan Gıda Sıkıntısı ve Ekmek Karnesi Uygulaması", Turkish Studies, Volume 8/5 (2013), s.199.

Artan hoşnutsuzluklar üzerine Koordinasyon Heyeti, 14 Kasım 1941 tarihinde Bakanlar Kurulu'na bir talepte bulundu. Heyet talebinde, buğday unundan sadece ekmeğin, francalanın, makarnanın, şehriyenin, peksimetin, bisküvinin ve simidin yapılmasını istedi. Diğer yiyecek maddelerinin buğday unundan yapımının, satımının ve tüketiminin yasaklanmasını talep etti. Bakanlar Kurulu talebi, 24 Kasım 1941 tarihinde kabul etti.[53] Yalnızca lokanta, mutfak ve evlerde yemek olarak yapılacak hamur işleri kararın dışında bırakıldı. Ayrıca tüketilmesi yasak malzemeleri imal eden kişi ve müesseselerden bu kararın neşredildiği tarihten itibaren üç gün içinde bir beyanname vermeleri ve ellerinde bulunan mevcut unların miktar ve vasıflarının ne olduğunu bildirmeleri istendi. Bu bildirinin ardından bahsi geçen unlara piyasa değerinde ödeme yapılarak Hükümet tarafından el konuldu.[54]

Alınan kararlara ve uygulanan tedbirlere rağmen 1941 yılı için buğdaydan beklenen tasarruf sağlanamadı. Ayrıca savaşın da etkisiyle buğday yetiştiren ülkelerde yaşanan kıtlık, ithalatın istenilen düzeyde yapılmasını engelledi. Kıtlığa bir de köylünün ürünlerini ambarlarda saklaması ve buğdaylarını teslim etmemesi eklenince devlet, yeni çözüm arayışlarına gitmek zorunda kaldı.[55] Birçok tartışmayı da beraberinde getirecek olan çözüm, ekmek satışının sınırlandırılması oldu. 17 Aralık 1941 tarihli TBMM kararıyla 1 Ocak 1942 tarihinden itibaren ekmek, karne ile satılacaktı.[56] Karne uygulaması; buğday üretimindeki düşüş sebebiyle ekmek tüketimini denetim altına almak ve ihtiyaç fazla ekmeğin stoklanmasını önlemek için yürürlüğe kondu. Amaç, ortaya çıkabilecek sıkıntıları önlemekti.[57]

Ekmeğin karne ile dağıtılacağı, 20 Aralık 1941 tarihindeki Ulus Gazetesi'nde "Ekmek işinde karne tatbik edilecek" başlığı ile duyuruldu. Aynı haberde, gerekli olması halinde devletin ihtiyaç maddelerini arama ve bunlara el koyma yetkisine sahip olacağı bilgisine de verildi.[58]

Ekmek Karnesi Uygulamasının Tatbiki ve Uygulamada Yapılan Değişiklikler

Ekmeğin karne ile satılacağı resmiyet kazandıktan sonra 14 Ocak'ta İstanbul'da, 17 Ocak'ta Ankara'da, 22 Ocak'ta da İzmir'de ekmeğin

53 BCA, 30.18.1.2.96.95.17.
54 Resmî Gazete, 27 Kasım 1941, s.1, 16894 Sayılı Karar.
55 Pakize Çoban Karabulut, "İkinci Dünya Savaşı'nın İzmir'deki Hububat Üretimine Etkisi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXXIII, S. 95 (2017), s.105.
56 İsmet, Türk Parlamento Tarihi, TBMM VI. Dönem (3 Nisan 1939-15 Nisan 1943), C. I, Ankara, 2004, s.25.
57 Binark, *Türk Parlamento Tarihi VI. Dönem,* s.1483.
58 Ulus, "Ekmek İşinde Karne Tatbik Edilecek", 20 İlkkânun (Aralık) 1941, s.1.

karneyle dağıtımına başlandı.[59] Üç şehirdeki karne uygulaması, diğer büyük şehirleri de kapsayacak şekilde genişletildi. Karne uygulamasında önemli nokta, kişi başına düşen ekmek miktarının belirlenmesiydi.[60] Alınan karara göre günlük ekmek miktarı; 7 yaşından küçük çocuklara 187,5 gram, 7 yaş ve 7 yaşından büyük çocuklara 375 gram, ağır işçi[61] sınıfına giren çalışanlara ise 750 gram olarak dağıtılacaktı. Miktar konusunda yetkili merciler; Ticaret Bakanı ve Valiler idi. Tanzim satışının yapıldığı köylerde, küçük ve büyük yaş sınırı belirlenmeksizin her bir nüfus için günlük 300 gram ekmeklik hububat verilecekti. Tanzim satışının yapılamadığı şehir, kasaba ve köylerde de tüketimi belirlenen maddelerin dışına çıkılmaması için gerekli tedbirlerin alınması istendi.[62]

Ekmek miktarının ne kadar olacağının belirlenmesinin ardından aile reislerinden alınan beyannamelere göre herkese, adına düzenlenmiş bir ekmek karnesi verildi. Karneler, aylık olarak düzenleniyordu ve karnede bulunan fişler sadece bir günlük ihtiyacı karşılıyordu. Gününde kullanılmayan fişler, ertesi gün için geçersizdi. Ellerinde ekmek karnesi bulunanlar, ekmeklerini belirtilen miktarda istedikleri fırından veya dağıtım yerlerinden alabiliyorlardı.[63]

Ayrıca Hükümet, ekmeğin dağıtımını daha kolay hale getirmek için Ticaret Bakanlığı'nca uygun görülecek yerlerde 5 Mayıs 1942 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere "Halk Dağıtma Birlikleri" kurma kararı aldı. Halk Dağıtma Birlikleri, ekmeği doğrudan tüketiciye ulaştıracaktı. Birliklerde yer alanların, ticaret odasına kayıtlı olması ve dağıtımı yapılacak maddeleri satan bir işletmesinin bulunması gerekliydi. Her 250 haneye veya 1000 nüfusluk yerleşim yerine bir Halk Dağıtma Birliği tahsis edildi. Köyler ise kendi başlarına bir dağıtma birliği oluşturacaklardı. Yine çocuk yuvası, okul, hastane ve hapishane gibi tüketimin toplu olduğu kurumlarda kendilerinin dağıtma birliği olmaları kararlaştırıldı.[64] Halk Dağıtma Birlikleri, ekmeğin karne ile dağıtılmasını organize etmek, hükümet tarafından tüketiciye doğrudan dağıtılması uygun bulunan maddelerin dağıtımını sağlamak, dağıtımın günü ve mekânı konusunda birlik üyelerini bilgilendirmekle sorumluydular.

59 BCA, 30.18.1.2.97.120.12.
60 Binark, *Türk Parlamento Tarihi VI. Dönem,* s.1483.
61 Sanayide, maden ve taş ocaklarında, bina, yol köprü ve benzer şartlardaki inşaatta, nakil, yükleme ve boşaltma işlerinde ilaveten ormanlarda çalışanlar ile belirlenen iş saatinde sürekli, ara vermeden ve oldukça fazla enerji gerektiren, bedenen ağır hizmetlerde bulunanlar veya yüksek sıcaklık, yüksek ışık, şiddetli gürültü ile ara verdiği sırada bir buhar, gaz veya sağlığını tehlikeye düşürecek herhangi bir madde ile bozulmuş bir hava içinde çalışmak zorunda olanlar. Resmî Gazete, 19 Ocak 1942, s. 2160, 247 Sayılı Karar.
62 Resmî Gazete, 19 Ocak 1942, s.2161, 247 Sayılı Karar.
63 Binark, *Türk Parlamento Tarihi VI. Dönem,* s.1483.
64 BCA, 30.18.1.2.98.36.13.

Bu sorumluluklarının yanında köyde üretimi bulunan her çeşit maddeyi belirleme görevleri de bulunmaktaydı. Halk Dağıtma Birlikleri'ni kuran Hükümet'in amacı, ihtiyaç duyulan maddenin vatandaşlara daha iyi bir şekilde ulaştırılmasıydı.[65]

Alınan tedbirlere ve yürürlüğe konan uygulamaya rağmen buğday miktarı, savaş süresince istenilen düzeye ulaşmamıştı. Bu da buğday fiyatlarının sürekli artmasına neden olmuştu. Yükselişin önlenememesi beraberinde yeni bir düzenleme getirdi. Bu sefer kişi başına düşen ekmek miktarında değişikliğe gidildi. Başta tüm ordunun ekmek ihtiyacı 11 Mayıs 1942 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere her asker için 600 gram olarak belirlendi.[66] Ardından 3 Haziran 1942'de ağır işçilere 600 (tam), büyüklere 300 (yarım), küçüklere ise 150 gram (çeyrek) ekmeği tüketme hakkı verildi.[67]

Ekmek karnesi ile belirlenen miktardaki ekmeğin dağıtımına 1 Eylül 1942 tarihi ile Ankara, Amasya, Aydın, Bilecik, Bitlis, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Diyarbakır, Edirne, Elâzığ, Erzurum, Giresun, Gümüşhane, Hatay, İzmir, İçel, İstanbul, Isparta, Kars, Kastamonu, Kayseri, Kırklareli, Kocaeli, Malatya, Manisa, Mardin, Maraş, Muğla, Ordu, Rize, Samsun, Seyhan, Siirt, Sinop, Sivas, Tekirdağ, Tokat, Trabzon, Urfa ve Zonguldak'ta uygulanmaya başlandı. Adı geçen şehirler dışında kalanlar, uygulamanın dışında tutuldu. Verilen ekmek miktarında belirlenen kıstasların dışına çıkılmaması, kontrolün idare amirleri ya da Belediye reisleri tarafından yapılması kararlaştırıldı.[68] Hükümet, yasa uygulayıcılardan gereksiz tüketimin önlenmesi de ayrıca istemişti.[69]

22 Ekim 1942'de "Ekmek ve ekmeklik hububat ile eşya ve maddelerin dağıtılmasına" ilişkin bir yönetmelik hazırlandı. Toplamda 22 maddeden oluşan talimatnamede, dağıtımdan kimlerin yararlanacağı, karnelerin ne şekilde olacağı ve dağıtılacağı, ekmeklik un, hububat ve diğer maddelerin dağıtımının nasıl olacağı en ince ayrıntısına kadar açıklandı. Dağıtımdan yararlanacak olanlar, beyanname doldurarak bu beyannameyi memuriyet ve nüfus durumlarına göre bağlı oldukları daire başkanına teslim edeceklerdi. Karneleri hazırlamakla sorumluluğu Ticaret Bakanlığı'nda olacak ve karnelere soğuk damga basılacaktı. Öncelikle Ankara, İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerde dağıtılan karnelerin üze-

65 Fatih Tuğluoğlu, "Tek Parti Döneminde Hükümet Memur Dayanışması", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 27-28 (2001), s.365.
66 BCA, 30.10.0.0.50.324.27.
67 Karabulut, "İkinci Dünya Savaşı'nın İzmir'deki Hububat Üretimine Etkisi", s.105.
68 Daha sonra bu tedbirleri alma görevi 27 Ağustos 1942 tarihli karar ile değiştirilerek Valilere bırakılmıştır. BCA, 30.18.1.2. 98.78.17.
69 BCA, 30.10.00. 185.273.23.

rinde sadece aile reisi ya da karne sahibine ait fotoğrafın yapıştırılması zorunlu iken diğer yerlerde bu durum isteğe bağlıydı.[70]

Talimatname ile 16 Kasım 1942 tarihinden itibaren ekmeğin dağıtımına iki karne başlandı. Bu karnelerden ilki sabit geliri olan memurlar, ikincisi halk içindi. Bu karneyle memur, 300 gram ekmeği 8.50 kuruşa alırken halk, aynı ekmeği 13.75 kuruşa alacaktı.[71]

Halktan her kesimin belirlenen bu ücret üzerinden ekmek alması maalesef mümkün olmamıştı çünkü toplumda maddi durumu iyi olmayanlar da vardı. Hükümet, bu durumu göz önünde bulundurarak İç İşleri ve Ticaret Bakanlıklarının ortak kararı ile esaslarının belirlendiği dar gelir statüsünde kişilere ekmek ve ekmeklik hububat sağlama kararı aldı.[72] 6 Ocak 1943'te alınan karar sonrasında ekmek ve ekmeklik hububat ihtiyaçları olan dar gelirlilerin tespiti için İç İşleri ve Ticaret Bakanlıkları esasları hazırladılar. Hazırlanan esaslara göre; asker ailelerinden muhtaç olanlar, emekli olmak için belirlenen hizmet süresini doldurmadan tazminat verilen ancak tazminata rağmen muhtaç durumda olanlar, 10 yıllık maaşlarının tamamını toplu olarak alan emekli, dul ve yetim ancak muhtaç durumda olanlar, Cumhuriyet Halk Partisi, Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu, Yardım Sevenler, Fukaraperver Cemiyetleri, Halkevleri Sosyal Yardım Kolları'nın sürekli yardımda bulunduğu yoksullar, Belediyelerin yardım ettiği ve bakacak kimsesi olmayanlar, çalışamayacak durumda olan ve gelir sahibi olmayan kişiler yararlanacaklardı. Fakat nüfusu 2.000'den düşük olan yerleşim yerlerinde ikamet edenler ile devletin paralı veya parasız iaşe ettiği kişiler, bu kararın dışında tutulacaktı.[73]

Devlet, ekmek karnesi uygulamasını sadece halk için değil, 1943'ten itibaren Başbakan ve Başbakanlık'ta çalışan personel için de yürürlüğe koydu. Başbakanlık'ta her kademeden çalışana ekmek karnesi verildi. Çalışan kişinin ve ailesinin kaydı yapılarak ekmek, bu kayda göre dağıtıldı. Tutulan kayıtlarda çalışanın unvanı, adı soyadı, karne numarası, karneye dahil olan nüfusu ile toplam yekûn bilgileri yer almaktaydı. Bu süreçte görevden ayrılanlar için yapılan uygulama, ekmek karnesi dahilinde kendisine verilen kuponların iadesi şeklinde gerçekleşti. Aynı dönemde görevden ayrılmış ve farklı bir görev ile yeniden işe alınmış çalışanlar için ekmek karnesi uygulaması belirlenen kıstaslarla aynı şekilde devam etti.[74]

70 BCA, 30.18.1.2.100.89.19.
71 Dokuyan, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Yaşanan Gıda Sıkıntısı ve Ekmek Karnesi Uygulaması", s.201.
72 BCA, 30.18.1.2.100.110.2.
73 Resmî Gazete, 28 Ocak 1943, s. 4365, Talimatname.
74 BCA, 30.10.0.0.29.167.1.

Ekmek Karnesi Uygulamasının Yürürlükten Kaldırılması

1943 yılı Ocak ayından itibaren hububat ve un satışları ile makarna imalatı, Hükümet tarafından serbest bırakılmış ve piyasanın rahatlaması hedeflenmişti.[75] Fakat piyasayı rahatlatma çalışmasına rağmen buğday stokunda istenen seviyeye ulaşılmamıştı. Ekmeklere buğday dışında konulan ekmeklik hububatta farklılık bulunmaktaydı. Bu farklılık, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin değirmenlere sağlamış olduğu buğday stokundan kaynaklanmaktaydı. Aynı yılın Temmuz ayı başlarında ekmek yapımında %30 buğday, %15 mısır, %15 akdarı ve %40 arpa karışımı kullanılmaktaydı. 21 Temmuz'a kadar ekmekteki buğday oranı kısa süreli artış ya da düşüş gösterse de bu tarihten itibaren oran %60'tan %75'e çıkarıldı. 19 Ağustos 1943 tarihiyle birlikte ekmeklik undaki buğday oranı %80'e çıktı. Diğer katkı maddeleri ise %10 arpa ve %10 akdarı şeklindeydi. Buğday oranı düşük olan ekmek için doktorlar, özellikle hastalar ve çocuklar için çok yetersiz olduğu uyarısını yapmıştı.[76]

Ağustos ayı içinde Ticaret Bakanlığı ekmekte yeni bir düzenleme yaparak toplumda ikiliğe neden olan fiyat farklığını ortadan kaldırdı. 10 Ağustos 1943'ten itibaren memur ve halk, ekmeği aynı fiyattan almaya başladı. Belirlenen fiyata göre 600 gramlık ekmek, 17 kuruş 10 para idi. Yaz sonunda buğday hasatının beklenen oranının üzerinde olması, ekmek istihkakının arttırılması yönünde bir beklenti oluşturdu. Halkın tamamını kapsamasa da bir düzenleme yapıldı. Eylül ayında ordu için gündelik ekmek miktarı 600 gramdan 900 grama, 7 yaşından küçük çocuklar için 150 gramdan 300 grama çıkartıldı. Böylece çocuklar da büyüklerle aynı miktarda ekmek almaya başlamış oldu. Uygulamanın yürürlüğe girme tarihi, 1 Ekim 1943 kabul edildi.[77]

1944 yılına gelindiğinde devlet hisseleri dışındaki bazı hububatın Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından primli fiyatla satın alınması hakkında kanun çıkarıldı. 3 Ocak 1944 tarihli bu kanunla 1 kg buğday, 27 kuruştan satın alınabilecekti. Piyasadaki buğday fiyatının düşürülmesiyle ekmek gramajının artmasını sağlanmıştı. Gramaj artışıyla 7 yaşından küçük çocuklara 375 gram, 7 ve 7 yaştan büyük olanlara 375 gram ve fazlası, ağır işçilere de 750 gram ve daha fazla ekmek verilebilecekti. Kararın uygulanma tarihi olarak 1 Ekim 1944 kabul edildi.[78]

---

75 Resmî Gazete, 19 Ocak 1943, s.4297, 19311 Sayılı Karar.
76 Bülent Bakar, İstanbul'da Ekmek Karnesi Uygulaması, Karne ve Ekmek Suistimalleri (1942-1946), Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, 12/24 (2013), s.31.
77 Bakar, İstanbul'da Ekmek Karnesi Uygulaması, Karne ve Ekmek Suistimalleri (1942-1946), s.32.
78 Resmî Gazete, 2 Ekim 1944, s.540, 7690 Sayılı Karar.

Ekmekle ilgili olarak alınan kararlar ve uygulamaya konan kanunlar, 1944 yılına kadar buğday sıkıntısının tam olarak aşılamamasından kaynaklanmıştı. 1944'te buğday sıkıntısı çözüldüğü halde ekmek karnesi uygulamasına devam edilmişti. Kanun, İkinci Dünya Savaşı bittikten sonra da bir müddet yürürlükte kaldı. Savaş bitmesine rağmen karne uygulamasının devam etmesi, devletin beklediği ölçüde bir rahatlama sağlayamadığının göstergesiydi. Devlet yönetimi, uygulamaya son vermeyerek bunun yerine ya kişi başına düşen ekmek gramajını arttırmış ya da değirmenlerde düşük kaliteli un yerine yüksek kaliteli unun öğütülmesine izin vermek gibi değişiklikler yapmayı tercih etmişti.[79] Yapılan değişikliklerden ilki, 2 tip ekmek çıkarılma kararıydı. İki tip ekmekten bir tanesi çocuk ve yetişkinler için 450 gram, diğeri ise ağır işçiler için 900 gram olacaktı. Diğer değişiklik, 94/96 randımanlı undan yapılacak ekmekler, 450 ve 79/81 randımanlı undan yapılacak ekmekler, 600 gramlık olacaktı. Ekmek karnelerindeki günlük kuponları karşılığında isteyenler, bu iki tip ekmekten dilediklerini her tip için tespit edilen istihkak miktarlarından alabileceklerdi. Ekmeklerin fiyatları, Toprak Mahsulleri Ofisince verilen un ve hububat satış fiyatlarına göre Belediyeler tarafından belirlenecekti. Karar, 18 Ocak 1945 tarihinden itibaren yürürlüğe girecekti.[80]

8 Haziran 1946 tarihinde alınan yeni karara göre ekmek, daha önce belirlenen gramajlarda ve yine kart ile dağıtılacak ancak Ticaret Bakanlığı uygulanmasını zaruri bulmadığı yerlerde ekmeğin kart ile dağıtımını kaldırmaya yetkili olacaktı. Bakanlık, ekmeğin kartsız olarak yapılacak satış yerlerini ve tarihini ilgili birimlere daha sonra bildirecekti. Bu kararın yürürlüğe girmesiyle birlikte francala yapımı da yasaklanacaktı.[81] Ticaret Bakanlığı kendisine verilen yetki ile Ankara, İstanbul ve İzmir dışındaki şehirlerin tamamında ekmeğin kartla satılması kararını kaldırdı. 9 Eylül 1946 tarihinden itibaren bu üç ilde de ekmek karnesiz satılmaya başlandı.[82] Böylece karne uygulaması sona ermiş ve halkın her kesiminden kişiler istediği miktardaki ekmeği almaya başlamışlardır.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı'nın etkilerini oldukça derinden hisseden Türkiye, özellikle mali yönden büyük sorunlar yaşamıştı. Ekonomik zorluğun bu denli hissedilir olması, henüz 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin yarat-

79 Şinasi Sönmez, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Hükümetlerinin Temel Gıda Maddelerinin Temini Konusunda Aldığı Tedbirler, *Atatürk Yolu Dergisi*, 47 (2011), s. 624.
80 Cumhuriyet, "Ekmek İstihkakı", 15 Ocak 1945, s.1.
81 Resmî Gazete, 8 Haziran 1946, s. 10725, 4259 Sayılı Karar.
82 Gül Yetim, 1939-1950 Arasında Türkiye'deki Sosyo-Ekonomik Durumun Çok Partili Hayata Etkileri, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 140-141.

tığı sıkıntılardan tam olarak kurtulamamasından ve ekonomide istikrarı gerektiği ölçüde sağlayamamasından kaynaklanmıştı.

Türkiye, her ne kadar savaşa aktif olarak katılmamış dahi olsa savaşın sınırlarına dayanmasıyla birtakım tedbirler almak durumunda kaldı. Özellikle her an savaşacakmış gibi ordusunu hazırda bekletmek zorunluluğu hissetti. Ordunun silahaltında tutulması, üretim yapan kesimin tüketici duruma gelmesiyle üretim-tüketim dengesi bozuldu.

Savunma masraflarının artması ve devlet gelirlerinin orduya aktarılması, devlet bütçesini giderek zayıflattı. Devletin gelirlerini arttırması için ilave kaynağa ihtiyacı vardı. Bu amaçla Milli Koruma Kanunu yürürlüğe girdi. Milli Korunma Kanunu ile sanayi, ticaret ve tarım alanlarına müdahale edilebilecek, işçilerin çalışma koşulları düzenlenebilecekti. Tarım ve sanayi alanlarında üretimi arttırma, sınırlı olan ulaşım imkânlarını geliştirme ve mal dağıtımının yapılarak ticari düzeni sağlama amaçlanmıştı. Böylece karaborsa önlenebilecekti. Yasa, bu şartlar ve amaçlar doğrultusunda yürürlüğe girdi. Yasa'dan beklenti yüksekti ancak yaşananlar tam aksi bir durum ortaya çıkardı. Hem işçi hem de köylü kesimi yasadan olumsuz etkilendi. Kabul edilen iş mükellefiyeti ile işçilerin zorunlu ve uzun süre çalıştırılmalarının önü açıldı. Uzun mesai ve mecburi çalışma şartları, iş kazalarında büyük artışlara neden oldu.

Devletin tarımsal ürünlere el koyabilme yetkisi, köylü kesime sıkıntı yaratmıştı. Yasa gereği devlet, köylünün ürettiği ürünlere piyasa değerinin altında fiyat verilebiliyordu. Hal böyle olunca mali olarak zora düşen köylü, emeğinin karşılığını alamadığı için ürününü ya saklayabiliyor ya da gizliden karaborsaya verebiliyordu. Karaborsada en çok değerlenen tüketim maddesi buğday oldu. Buğday üretiminde sıkıntılar yaşanması ve kolay ulaşılamaması, devleti önlem almaya zorladı. Buğdayla ilgili alınan ilk önlem, unun kalitesinde ve gramajında değişiklik yapmak oldu. Ekmek, unun kalitesi ve gramajı düşürülerek piyasaya sürüldü ancak halkın beklentisini karşılayamadığı gibi birçok eleştiriye de neden oldu. Hatta doktorlar, bu şartlarda üretilen ekmeğin ne hastalara ne de çocuklara yarar sağlamayacağını belirtmişlerdi. Alınan önlemler, buğday sıkıntısına çözüm üretemedi hatta daha sıkı tedbirlere gidildi. Birçok tartışmayı sebep olan ekmeğin karne ile dağıtılmasına başlandı. Ekmek karnesi için kişiye özel hazırlanan belgeler, kişinin günlük tüketeceği ekmek miktarını ve hane sayısını göstermekteydi. Ekmek karnesine sahip olan bir kişi, istediği yerden ekmek alabilmekte fakat karnesiz ekmek alımı yapamamaktaydı. Karne uygulamasına ek bir dü-

zenlemeyle farklı fiyatlandırmaya geçildi. Bu düzenleme ile aynı gramajdaki ekmek, halk ve memurlar aynı paraya satılmayacaktı. İki fiyat arasında farkın çok olması eleştirilere neden oldu. Sorunu çözmek için alınan tedbirler ve ithalat yapabilme imkânı buğday sıkıntısının aşılmasını sağladı. Sıkıntının aşılmasıyla hem ekmeğin gramajı yükselmiş hem de fiyatı alınabilir seviyelere gelmişti. Ekmek karnesi uygulamasının, savaş bittikten sonra bir müddet daha yürürlükte kalması uygun görülmüş ve daha sonra tamamen kaldırılmıştı.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA, 30.10.0.0.135.970.8.

BCA, 30.10.0.0.29.167.1.

BCA, 30.10.0.0.50.324.27.

BCA, 30.10.0.0.54.353.13.

BCA, 30.10.00. 185.273.23.

BCA, 30.18.1.2. 134.101.18.

BCA, 30.18.1.2. 156.16.19.

BCA, 30.18.1.2. 98.78.17.

BCA, 30.18.1.2.100.110.14.

BCA, 30.18.1.2.100.110.2.

BCA, 30.18.1.2.100.89.19.

BCA, 30.18.1.2.106.66.9.

BCA, 30.18.1.2.90.16.11.

BCA, 30.18.1.2.90.16.9.

BCA, 30.18.1.2.94.12.19.

BCA, 30.18.1.2.95.49.1.

BCA, 30.18.1.2.95.54.1.

BCA, 30.18.1.2.96.95.17.

BCA, 30.18.1.2.97.111.14.

BCA, 30.18.1.2.97.120.12.

BCA, 30.18.1.2.98.36.13.

BCA, 30.18.1.2.98.44.

Gazeteler

Resmî Gazete, 27 Kasım 1941, s.1, 16894 Sayılı Karar.

Resmî Gazete, 19 Ocak 1942, s.2161, 247 Sayılı Karar.

Resmî Gazete, 19 Ocak 1943, s.4297, 19311 Sayılı Karar.

Resmî Gazete, 17 Mart 1944, s. 6613, 4530 Sayılı Kanun.

Resmî Gazete, 8 Haziran 1946, s. 10725, 4259 Sayılı Karar.

Resmî Gazete, 28 Ocak 1943, s. 4365, Talimatname.

Cumhuriyet, "Ekmek İstihkakı", 15 Ocak 1945, s.1.

Ulus, "Ekmek İşinde Karne Tatbik Edilecek", 20 İlkkânun (Aralık) 1941, s.1.

Vatan, "Ücretli İş Mükellefiyeti Usulü Tatbik Olunacak", 3 Mart 1942, s.1.

Kitap, Makale ve Tezler

ATABEY, Figen, "İkinci Dünya Harbi Öncesi Türk-İngiliz-Fransız Ortak Deklarasyonları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/31 (2014), 296-304.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, Menderesin Dramı, Remzi Kitapevi, İstanbul: 1999

BAKAR, Bülent, İstanbul'da Ekmek Karnesi Uygulaması, Karne ve Ekmek Suistimalleri (1942-1946), Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, 12/24 (2013) s.s. 1-60.

BİNARK, İsmet, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM VII. Dönem (8 Mart 1943-5 Ağustos 1946)*, C. I, Ankara 2004.

BURÇAK, Rıfkı Salim "İngiliz-Fransız-Türk İttifakı", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 4/1 (1949), 347-374.

Büyük Belgeler Dizisi, *İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri: Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası 1941-1943*, May Yayınları, İstanbul 1968.

Büyük Savaş: İkinci Dünya Savaşı Tarihi (1939-1945), çev. Fikret Arıt, İstanbul 1974.

CARTIER, Raymond, *İkinci Dünya Savaşı*, C.1, Meydan Larousse, İstanbul 1975.

ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, Ankara 1995.

DOKUYAN, Sabit, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Yaşanan Gıda Sıkıntısı ve Ekmek Karnesi Uygulaması", *Turkish Studies*, Volume 8/5 (2013), p. 193-210.

ERTUĞRUL, N. İlter*, 1923-2008 Cumhuriyet Tarihi El Kitabı*, ODTÜ Yayınları, Ankara 2009.

GÜRÜN, Kamuran, *Dış ilişkiler ve Türkiye Politikası (1939'dan Günümüze),* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.

HART, Basil Liddell, *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, çev. Kerim Bağrıaçık, YKY, İstanbul 2015.

İkinci Cihan Harbinde Sulh Teşebbüsleri (1939-1945), çev. Necati A. Mustanoğlu, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1952.

JACOPSEN, Hans Adolf, *1939-1945 Kronoloji ve Belgelerle İkinci Dünya Savaşı*, çev. İbrahim Ulus, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989.

KARABULUT, Pakize Çoban, "İkinci Dünya Savaşı'nın İzmir'deki Hububat Üretimine Etkisi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXXIII/ 95 (2017), s.s.93.122.

KOÇAK, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C.I, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

KOÇAK, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C.II, İstanbul 2012.

MAKAL, Ahmet, "Zonguldak ve Türkiye Toplumsal Tarihinin Acı Bir Deneyimi Olarak 'İş Mükellefiyeti'", *Zonguldak Kent Tarihi Bienali Bildiriler Kitabı*, İstanbul, 2006, s.s. 69-91.

MERAM, Ali Kemal, *İsmet İnönü ve İkinci Cihan Harbi Bu Harpte Türk Siyaseti*, Ahmet Sit Oğlu Kitapevi, İstanbul 1945.

METİN, Ömer, "Romanya Arşivlerinde Adana Görüşmeleri (30-31 Ocak 1943)", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 7, Sayı XVII (2014), s.s. 527-544.

ÖZGÜLDÜR, Yavuz, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikasını Belirleyen İki Antlaşma ve Sonuçları: Türk-İngiliz- Fransız Antlaşması ve Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Paktı", *Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999.

ÖZKAN, M. Selçuk ve TEMİZER, Abidin, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Karaborsacılık", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/9 (2009), s.s. 319-325.

PEKTAŞ, Şerafettin, *Milli Şef Döneminde(1938-1950) Cumhuriyet Gazetesi*, İstanbul 2003.

SAĞLAM, Dündar "Devletçilik İlkesinin Gelişmesi ve Günümüzdeki Sonuçları", *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, AITIA, 2/1 (1981), s.s. 71-97.

SANDER, Oral, Siyasi Tarih (1918-1994), Ankara 2015.

SÖNMEZ, Şinasi, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Hükümetlerinin Temel Gıda Maddelerinin Temini Konusunda Aldığı Tedbirler, *Atatürk Yolu Dergisi*, 47 (2011), s.s.599-629.

ŞAHİN, Hüseyin, *Türkiye Ekonomisi*, Bursa 2000.

TAYLOR, A.J.P., *İkinci Dünya Savaşının Kökenleri*, çev. Hakan Abacı, İstanbul 2012.

TEKELİ, İlhan ve İLKİN, Selim, *İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi*, C.II, İstanbul 2014.

TUĞLUOĞLU, Fatih, "Tek Parti Döneminde Hükümet Memur Dayanışması", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 27-28, (2001), s.s. 353-373.

Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, C.I 1919-1980, ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih 1789-1999*, İstanbul 2000.

YETİM, Gül, *1939-1950 Arasında Türkiye'deki Sosyo-Ekonomik Durumun Çok Partili Hayata Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

İnternet Kaynakları

http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.3780.pdf. 21.02.2019.

Bölüm 43

DUCHENNE KAS DİSTROFİSİ İLE YAŞAYAN ÇOCUKLAR VE EBEVEYNLERİ: SOSYAL HİZMET BAKIŞ AÇISI

Büşra USLU AK[1]

1 Dr., ORCID ID 0000-0001-5667-6809, Alman Uluslararası İş Birliği Kurumu

Giriş

Hastalık, sağlık durumunun kötüleşmesi ile ilgili olup sosyal veya kültürel bağlamda anlaşılabilir olan biyolojik, psikolojik veya sosyal durumları ifade eder. Kleinman'a (1988) göre "hastalık, hasta kişinin ve ailenin veya daha geniş sosyal ağ üyelerinin hastalık semptomlarını ve engeli nasıl algıladığı, onunla nasıl yaşadığı ve bunlara nasıl tepki verdiğini ifade eder." Engel (1977) tarafından önerilen biyopsikososyal modelde, hastalık; beden, benlik ve toplumu birbirine bağlayan sembolik ağın somutlaşmış hali olarak kabul edilir (Aktaran Kleinmen, 1988) Biyopsikososyal model, genel sistem paradigmasına dayanmaktadır ve hastalığın ancak sosyal ve psikolojik bağlam dahil olmak üzere potansiyel olarak hastalığa neden olabilecek tüm faktörlerin değerlendirilmesiyle gerçekten anlaşılabileceğinin altını çizmektedir. Bu açıdan bakıldığında hastalık genetik, biyolojik, psikolojik, sosyal, kültürel ve ekolojik bağlamlar altında görülmektedir. Bu tartışma ışığında, insan biyolojik bir organizma olmanın yanında sosyal bir varlık olduğu için, hastalığın psikolojik, sosyal veya kültürel bağlamından ayrılamayacağı vurgulanmaktadır. Bu nedenle, hastalığını anlamak ve bireysel sağlık davranışlarının ve yaşam tarzlarının rolüne ve sosyal, kültürel ve kurumsal çevrelere, birey ve toplum sağlığını birlikte ve etkileşimli olarak etkiledikleri için bireye bütünsel olarak bakmaya ihtiyaç vardır.

Nadir görülen, kronik ve güçten düşürücü bir hastalıkla yaşayan bireyler için, bakım yalnızca tıbbi yönlerle sınırlı olmamalı, aynı zamanda sosyal destek, sosyal katılım, psikolojik ve bilişsel gelişim de hesaba katmalıdır ve çevresi içinde bireye özel müdahaleler hayata geçirilmelidir.

Duchenne Kas Distrofisi, yalnızca erkek çocukları etkileyen, cinsiyete bağlı resesif nöromüsküler bir hastalıktır. Kas dokusunda distrofin proteininin eksikliğinin belirlenmesi ile teşhis edilir (Brody, 1968). Biopsikososyal bağlamda, ele alınması gereken ve nadir bir hastalık olan Duchenne kas distrofisi hastalığı ise nöromüsküler bozukluğun yaygın ve yıkıcı olan bir formudur. Bu teşhis konan çocuklar, sadece fiziksel işlevlerinde bozulma ile karşı karşıya kalmazlar, aynı zamanda duygusal ve davranışsal sorunların yanı sıra bilişsel işlev sorunlarına da açık hale gelirler.

Sosyal hizmet uzmanları, bireylerin kendi becerilerini ve kapasitelerini artıracak bir ortam sağlayarak, günlük yaşam sorunlarında onlara yardımcı olmak için kişiler, aileler ve topluluklarla çalışırlar (Wright, 2000). Sosyal hizmet uzmanları, hasta bir kişinin psikolojik iyilik halini ve yaşam öyküsünü derinlemesine değerlendirerek, müracaatçısının kapasitelerine olumlu katkıda bulunur ve böylece bireylerin stres ve sorunlarla başa çıkma mekanizmalarını ve uyum sağlama becerilerini güçlendirecek ortamlar yaratabilir. Bu anlamda, hastalık deneyimleyen

müracaatçılar özelinde yapılacak bütüncül sosyal hizmet müdahaleleri büyük önem arz eder. Bu çalışmada, ölümcül ve nadir bir hastalık olan Duchenne Kas Distrofisi hastalığının ne olduğu, bu hastalığı deneyimleyen çocuklar ve ailelerini nasıl etkilediği ve bu bağlamda sosyal hizmet uzmanını rollerinin neler olduğu üzerine odaklanılmıştır.

Duchenne Kas Distrofisi

Bu hastalık ile ilgili tıp alanyazınında ilk açıklama, 1851'de, hastalığın genetik doğasını, erkek çocukları etkilediğini ve hızla kötüleşerek nihayetinde ölümcül seyrini tamamladığını ve kastaki histolojik değişikliklerini belirleyen bir İngiliz doktor olan Meryon tarafından yapılmıştır (Emery ve Emery, 1993). Bununla birlikte, hastalığın adı ile anıldığı Duchenne ise 13 vaka ile yaptığı çalışmada hastalığın daha detaylı bir resmini çizmiş ve tasarladığı bir kas biyopsisi aracını kullanarak kas biyopsileriyle elde edilen histolojik bilgileri açıklamıştır (Jay, 1998: 254).

X kromozomuna bağlı bir genetik bozukluk olan Duchenne Kas Distrofisi (DKD), 3.500 canlı erkek doğumundan birini etkileyen kas distrofisinin en yaygın şeklidir (Emery, 1991). Bu hastalık bebeklik döneminde ortaya çıkar ve semptomları genel kas güçsüzlüğü ve zayıflamayı içerir. İlk olarak pelvisi, üst kol ve bacakları sonrasında ise tüm istemli kasları olumsuz yönde etkiler. DKD' li bir çocuk 10 ila 12 yaşlarında hareket kabiliyetini yitirir ve 18 ila 20 yaşlarında ölüm meydana gelir. DKD sıklıkla yirmili yaşların başında meydana gelen ölümle sonuçlanan bir hastalıktır. Çocuğun yaşamı, kas ağrısı, tekerlekli sandalyeye bağlanma, skolyoz ve solunum güçlüğü gibi fiziksel kısıtlamalar nedeniyle karmaşıktır. Tipik başlangıç yaşı 2 ila 7 yaş arasındadır. Kas erimesi başlangıçta omuz ve pelvik bölgelerde başlasa da tüm kas grupları yavaş yavaş etkilenir. Yaklaşık 10 yaşına gelindiğinde, çocuklar tek başlarına yürümek veya ayakta durmakta zorlanır ve tekerlekli sandalyeye bağlanır. Ergenlik döneminde, kas kaybı hızla ilerleyerek çocuğun yetişkin bakım verenlere olan bağımlılığını artırır. DKD'li çocuğun beslenme, tuvalet ve banyo ihtiyaçları gibi temel öz bakım becerilerinden bakım verenleri tamamen sorumlu haldedir (Polakoff ve diğerleri, 1998).

Hastalığı daha iyi anlamak için çocukların geçirdiği süreçler evreler halinde aşağıdaki gibi özetlemiştir (Sussman, 2002: 140- 148):

❖ **Aşama 1: Doğumdan 5 Yaşına Kadar (Teşhis Aşaması)**

Teşhis genellikle çocuk en az 18-24 aylık olana kadar yapılmaz. DKD' si olan bebekler 18 aylık olana kadar yürüyemezler, ancak genellikle en erken 24 aylıkken yürümeye başlarlar. Motor becerileri nispeten yavaş bir hızda edinirler. 4 ila 5 yaşları arasında çocuk akranlarına motor becerileri bağlamında ayak uyduramaz örneğin basamakları tırmanamazlar.

❖ **Aşama 2: 5-8 Yaş Arası (Sakin Evre)**

Bu dönemde, DKD'li çocuklar motor beceriler açısından akranlarının gelişimleri ile karşılaştırıldığında daha açık bir fark göstermeye başlarlar. Nadiren normal şekilde koşabilirler. Tırabzan yardımı olmadan merdivenleri inip çıkamazlar ve emsallerinden çok daha zayıftırlar.

❖ **Aşama3: 9- 12 Yaş Arası (Hareket Kaybı)**

Proksimal kas güçsüzlüğü ilerledikçe yürüyüş daha anormal hale gelir. Çocuk hastalar daha kolay yorulur ve genel aktivite seviyelerini azaltır. Kuadriseps kasları giderek zayıflar.

❖ **Aşama 4: 12 ila 16 Yaş Arası (Tam Zamanlı Oturma / Omurga Deformitesinin Gelişimi)**

DKD'li çocuk hasta için en kritik ortopedik sorun, başlangıcı genellikle 11 ila 13 yaşları arasında olan ve çoğu hastanın tam gün oturmaya başladığı zaman olan omurga deformitesinin gelişmesidir. Deformite, gövde ve paraspinal kaslardaki zayıflık nedeniyle gelişir ve gelişen omurganın genellikle uzun C şeklindeki bir eğriye doğru çökmesine neden olur. Bu olduğunda, hastalar otururken son derece rahatsızlık hissederler ve kendilerini desteklemeye ve dengede kalmalarına yardımcı olmak için desteğe ihtiyaç duyarlar. Bu deformite, ilerleyici kas güçsüzlüğüyle beraberinde akciğer fonksiyonlarında ek kısıtlamaya neden olur.

❖ **Aşama 5: 15 Yaş ve Üzeri (Tam Bağımlılık Aşaması ve Solunum Yetmezliği Gelişimi)**

Bu aşamadaki hastalar, yumuşak yiyecekleri çiğneme ve yutma kabiliyetini sürdürür, ancak çok sınırlı üst ekstremite işlevine sahiptir. Alt ekstremite artık işlevi yoktur. Ancak belli destek uyarlamalarla harekete devam edebilirler. Bilgisayar sesiyle etkinleştirilen cihazlar ve özellikle tekerlekli sandalye bağımsızlıklarını korumalarına yardımcı olabilir. Birçok hasta artık standart bir kumanda kolunu kullanamaz durumdadır. Elektrikli tekerlekli sandalyeleri için bir baş kumandasına, el kumandasına veya başka bir uyarlanabilir araca ihtiyaç duyacaktır. Hastalık ilerlemesinin o kadar hızlı olmadığı bazı DKD hastası çocuklar, kayda değer bir işlev derecesini koruyabilir ve hatta bir yardımcı eşliğinde okula dahi gidebilir.

DKD'li Çocuklar ve Ebeveynleri

DKD' li çocukların yalnızca fiziksel ve motor sorunları değil, aynı zamanda bazı sosyal ve psikolojik sorunlarının da olduğu yukarıda da ele alınmıştır. Bu çocukların genel işlevselliğini önemli ölçüde etkileyen iki tür sorunun olduğu alanyazında değerlendirilmiştir: Bunlar bilişsel ve psikososyal sorunlardır (Hendriksen ve diğerleri, 2009).

Jamuna ve diğerleri (2006) tarafından DKD teşhisi konan 115 çocuğun zihinsel işleyişini değerlendirmek için bir çalışma yapılmıştır. Bu araştırmaya, 4 ila 13 yaşlarında ve alt-orta sosyoekonomik geçmişe sahip ailelerin çocukları dahil edilmiştir. Sonuçlar, DKD' li çocukların %72'sinin normal altı zekaya sahip olduğunu, IQ değerlerinin 50 ile 77 puan arasında değiştiğini göstermiştir ki bu durum hafif zihinsel retardasyon ile donuk normal zihinsel işleyiş arasındaki referans aralığına işaret etmektedir. Bu araştırmada, DKD'li çocukların bilgi işleme, karmaşık dikkat, anlık sözel bellek süresi, sözel işleyen bellek, anlama ve sözcük dağarcığındaki belirli eksikliklerin belirgin olduğu bulunmuştur.

Araştırmalar, fiziksel engelli çocukların duygusal veya davranışsal sorunlar yaşama riskinin, engeli olmayan çocuklara göre daha fazla olduğunu belgelemiştir (Lavigne ve Faier-Routman, 1992; Kewman ve diğerleri, 1995). Kronik hastalığı veya engeli olan çocukların%20 ila% 30'u, çocukluk veya ergenlik döneminde bir noktada önemli davranışsal veya psikolojik problemler yaşamamaktadır ki bu oran fiziksel olarak sağlıklı çocuklara göre iki kat daha fazladır (Sargent ve Liebman, 1985). Ulrey (1981) çocukluktaki bir engel durumunun stresinin, çocuğun duygusal gelişimin normal görevlerini üstlenmesini zorlaştırdığını ve bu nedenle bu durumun gelecekte duygusal bozukluklara zemin hazırlayabileceğini varsaymaktadır.

İrlanda'da 23 DKD'li erkek çocuk ve aileleri üzerinde yapılan başka bir çalışmada ise Fitzpatrick (1986) ve diğerleri, DKD hastaları arasında depresif bozuklukların yaygınlığının, DKD'si olmayan çocuklardan oluşan bir kontrol grubuna göre daha yüksek olduğunu bulmuştur. Depresyon teşhisi sadece 9 yaşın üzerindeki DKD'li çocuklara konulmuştur. Bu durum, DKD'si olan 9 yaş ve üzeri çocukların duygusal komplikasyonlar açısından daha fazla risk altında olduğunu düşündürmektedir. Diğer bir çalışmada DKD' li çocuklarda can sıkıntısı, depresyon ve davranış sorunları belirtileri bulmuşsa da (Firth ve diğerleri, 1983) DKD'si olmayan çocuklarda bu belirtilerin yaygınlığını karşılaştırmak için hiçbir kontrol grubu kullanılmamıştır.

Fiziksel ve psikolojik iyilik hali ile ilgili önemli zorluklar içeren karmaşık bir kronik durum olarak DKD, çocuk için özel planlanmış ve zaman ve emek isteyen bir bakım sürecini gerektirir. DKD'li bir çocuğa bakım sağlamak; tekerlekli sandalye ile ulaşım ve önerilen fizik tedaviyi almak gibi günlük bakım gerekliliklerinin neden olduğu ebeveynlik stresi ile yakından ilgilidir (Nereo ve diğerleri, 2003). Bakım verenlerin deneyimi, uygun ve zamanında sağlık hizmetlerine erişimde zorluk ve günlük prosedürdeki zorluklarla başa çıkma gibi faktörlerle birlikte ağır duygusal ve fiziksel bir yük olarak değerlendirilmektedir (Boyer ve diğerleri, 2006).

Duke Üniversitesi Tıp Merkezi'nde yapılan 49 DKD'li çocuğun ve ebeveynlerinin katıldığı bir çalışmada ise, başta anneler olmak üzere ebeveynlerin %57'si, zayıf psikolojik adaptasyonun, nöromüsküler bozukluğu olan bir çocuğa sahip olmanın sonucu olduğunu bildirmiştir. Adaptasyonu zayıf olan ebeveynlerin, iyi olan ebeveynlere göre daha yüksek düzeyde stres, daha fazla palyatif başa çıkma yöntemi, daha az aile desteği ve daha fazla aile çatışması deneyimlediği belirtilmiştir. Bu durum, belirli aile ve kişisel faktörlerin DKD'li çocukların ebeveynlerinin psikolojik uyumuna etki edebileceğini de göstermektedir (Thompson ve diğerleri, 1992).

İngiltere'de 53 DKD'li çocuk ve aileleri üzerinde yapılan başka bir çalışmada, ebeveynler tarafından tecrübe edilen sorunların %62'sinin, çocuğu kaldırma ve banyo yaptırma gibi günlük pratiklerle ilgili olduğu belirtilmiştir. Hizmet almada yaşanan zorluklar, sorunların %23'ünü oluştururken ve psikolojik sorunlar %15 oranla bildirilen sorunların geri kalanını oluşturmuştur. Psikolojik sorunların, ebeveynlerin hem çocuklarının depresyonu hem de kendilerininkiyle baş etme ve çocuklarının sağlık durumunun kötüleşmesine verdikleri tepki ile ilgili olduğu rapor edilmiştir. Bu ebeveynler, doğru tanı konulmasındaki uzun gecikmeler ve tanı konusunda bilgi eksikliğinden dolayı öfke duyduklarını iletmişlerdir. Ayrıca, bu araştırma kapsamında, ebeveynler DKD'li çocuklarının kardeşlerine olan farklı tutum ve muameleden dolayı suçluluk duyduklarını ifade etmişlerdir (Firth ve diğerleri, 1983).

Chen ve diğerleri (2003) tarafından, Tayvanlı ebeveynler arasında yapılan bir araştırmada DKD'li çocukların ebeveynlerinin başlıca endişeleri olarak belirlenen sorunların; hastalığın ilerlemesi ile ilgili bilgi edinme, hastalıkla başa çıkma, sağlık hizmeti alma ve destek grupları bulma hakkında olduğu vurgulanmıştır. Diğer endişeler ise çocuğu desteklemek, bir çift olarak eşleri ile ilişkilerini sürdürebilmek ve yorgunlukla başa çıkmak olarak not edilmiştir.

Chen ve Clark (2007) ayrıca DKD'den etkilenen ailelerde çocuk ve aile ile ilgili değişkenlerin aile işlevi ile ilişkilerini araştırmışlardır. Aile işlevselliğinin tanı sırasındaki yaşla önemli ölçüde ilişkili olduğunu, ancak engellilik düzeyiyle ilişkili olmadığını bulmuşlardır (2007). DKD'li çocukların ebeveynleri tarafından sıklıkla kullanılan sağlıksız baş etme stratejileri, aşırı koruma, inkâr ve çocuğun iyileşmesini beklemek gibi gerçek dışı düşünme eylemidir (Buchanan ve diğerleri, 1979). Dolayısı ile bu noktada da sosyal hizmet müdahalelerinin önemi büyüktür.

DKD için tedavi kılavuzlarının kapsamlı bir incelemesinde Bushby ve diğerleri (2009) tanı ve farmakolojik ve psikososyal yönetim bağlamında multidisipliner bakımın öneminin altını çizmiştir. Araştırmacılar, bu hastalığın tedavisinde hiçbir yönünün tek başına alınamayacağını

vurgulamışlardır. Bu türden bir bakım modelinin, DKD' de öngörülebilen ve yukarıda bahsi geçen geniş komplikasyon yelpazesini yönetmek için en uygun uygulama çözümü olduğu sonucuna varılmıştır.

DKD'li Çocuklar ve Ebeveynleri İçin İletişimin Önemi

İletişimin hastaları büyük ölçüde etkilediğine dair kanıtlara rağmen, iletişim bağlamında hasta beklentileri genellikle karşılanmaz ve hastalar aldıkları bilgilerden sıklıkla memnun olmazlar (Kravitz ve diğerleri, 1994). İletişim ile ilgili güçlükler, genellikle hastayı, hastalık ve tedavisi ile ilgili tartışma sürecine katmamak veya hastaya yeterli bilgiyi sağlamamaktan kaynaklanır (Stewart, 1995). Hasta ve hekim arasındaki bilgi, değerler, beklentiler veya hedeflerdeki tutarsızlıklar etkili iletişimi engelleyebilir (Kleinman ve diğerleri, 1978).

İletişim yaşamı tehdit eden hastalık durumunda özellikle zor olabilir ve özellikle daha da büyük önem arz eder (Ong ve diğerleri, 1995). Hayati tehlike arz eden bir hastalıkla karşı karşıya kaldığında, hastalık, birey için varoluşun merkezi haline gelebilir. Tıbbi olarak tanımlandığı şekliyle hastalık, bir bireydeki biyolojik ve fizyolojik süreçlerin hatalı çalışması veya uyumsuzluğudur. Aksine, biopsikososyal anlamda ise hastalık, hastalığa karşı kişisel, kişilerarası ve kültürel tepkileri içerir ve bireysel, ailesel, sosyal ve kültürel bağlantısı bulunur (Kleinman ve diğerleri, 1978). Bir hastanın hastalığa ilişkin bilgisi ve tepkileri, hastalık deneyimi, belirli bir zamanda ihtiyaçlarını ve endişelerini belirleyecektir. Bu ihtiyaçlar ve endişeler, sadece hastalığı tıbbi olarak değerlendiren ve bu yönde içinde çalışan sağlık personeli tarafından kolayca tahmin edilemeyebilir. Her hastalıkta özellikle de ölümcül bir hastalıkta, uygun eylem tarzı, tıbbi dogmadan çok hastanın tercihlerine ve değerlerine dayanmalıdır.

Ölümcül bir hastalığın yörüngesindeki hastaların ihtiyaçları hakkında çok az çalışma yapılmıştır. Cassileth vd. (1980) kanser hastalarının bilgi ve katılım ihtiyaçlarını incelemiştir. Buna göre, hastaların çoğunun olabildiğince ayrıntılı bilgi istediğini ve hastaların tedavileri ve hastalıkları hakkında bilgilendirilmek ve karar verme sürecine dahil edilmek istedikleri sonucuna varmışlardır. Silverstein vd. (1991) amyotrofik lateral sklerozu (ALS) olan hastaların bilgi, karar verme sürecine katılım ve yaşamı sürdürme terapisine yönelik isteklerini incelemiştir ve bu hastaların çoğu, hastalıkları hakkında olabildiğince fazla bilgi istediklerini ifade etmişlerdir.

Yapılan başka bir araştırmada, palyatif bakım alan ölümcül hastalar için önemli olan konuları tanımlamaya ve hasta özelliklerinin bu hastaların ihtiyaçlarını etkileyip etkilemediğini belirleme amacı güdülmüştür. Ve yedi temel sorun tespit edilmiştir: Bunlar; işlevsel durumda veya

faaliyet seviyesinde değişiklik, rol değişikliği, semptomlar, ağrı, hastalığın aile üyeleri üzerinde yarattığı stres, kontrol kaybı, neler olup bittiğini bilmek istemekle kötü haberlerden korkmak arasındaki çatışma ve mali yük olarak sıralanmıştır. Sağlık hizmeti sağlayıcıları bu popülasyondaki çeşitli endişelerin farkında olmalı ve her hastanın ihtiyaç ve beklentilerinin değerlendirmesini bireyselleştirmelidir (Kutner ve diğerleri, 1999). Hastalığı deneyimleyen DKD'li çocuk ve ailesi ile iletişim kanallarının sürekli açık olması ve uygun durumlarda bu iletişimin sosyal hizmet uzmanı tarafından yönetilmesi gerekmektedir.

Sosyal Hizmet Uzmanın Rolleri

DKD hastalığı süreci dinamik olup hastanın durumunda sürekli değişiklik görülür. DKD gibi hastalıklardan etkilenen birey ve ailelerle ilgilenen sosyal hizmet uzmanı; çocuklarla ve ebeveynlerle nasıl çalışılacağı, birey aile ve toplumun duruma olan biricik tepkileriyle nasıl başa çıkılacağı hakkında gerekli bilgi ve becerilere sahip olmalıdır.

Sosyal hizmet uzmanları ayrıca disiplinler arası hastane ekiplerinin de önemli üyeleridir ve doktorlar, hemşireler ve yardımcı sağlık uzmanları ile birlikte çalışarak, bireyin hastalığının sosyal ve duygusal yönlerine dikkat çeker. Tıp alanında çalışan sosyal hizmet uzmanları, hastaların ve ailelerinin sağlık durumlarıyla ilgili sosyal, ekonomik ve psikolojik sorunları ele almalarına ve çözmelerine yardımcı olmak için vaka yönetimi becerilerini kullanır. NASW'a (2011) göre bir sosyal hizmet uzmanının tıp bağlamında gerçekleştirebileceği işlevler şunları içerir:

- Hasta ve ailelerin ilk taraması ve değerlendirilmesi;
- Hastaların kapsamlı psikososyal değerlendirmesi;
- Hastalara ve ailelere, hastalıkları ve tedavi seçeneklerini ve sonuçlarını anlamalarına yardımcı olma;
- Hastaların ve ailelerin hastaneye kabulüne uyum sağlamasına yardımcı olmak;
- Olası duygusal ve sosyal rol değişiklikleri, hastalık ve tedaviye tepkileri keşfetmek;
- Hastaları sağlık ekibi üyelerinin rolleri konusunda eğitmek; Hastalara ve ailelere iletişimde yardımcı olmak
- Hastaları sağlık hizmetleri, haklar, topluluk kaynakları hakkında eğitmek;
- Hastalar ve ailelerin karar verme süreçlerini kolaylaştırmak;
- Kriz Müdahalesi kullanmak;

❖ Hastane personelini hastaların psikososyal sorunları konusunda eğitmek;

❖ Sağlık ekibi üyeleri arasında iletişimi ve iş birliğini teşvik etmek;

❖ Hastanın taburcu edilmesini ve bakım planlamasının devamlılığını koordine etmek;

❖ İlaçları, tıbbi ekipmanı ve diğer gerekli hizmetleri finanse etmek için kaynakların / fonların ayarlanması;

❖ Hastane sonrası bakım konusunda hasta, aile ve sağlık ekibi üyeleri arasında iletişim ve anlayışın sağlanması;

❖ Politika düzeyinde savunuculuk yoluyla hastaların sağlık haklarını desteklemek.

Sosyal hizmet uzmanının, DKD hastalığıyla ilgili belirli sorunlara özellikle dikkat etmesi gereklidir. Hastayla karakter özellikleri, yakın çevresi ve toplumsal işlevselliğini göz önünde tutarak bütüncül bir bakış açısı ile ilişki kurulması esastır. Bunun yanında sosyal hizmet uzmanları, hastalara ve ailelerine hastalığı anlamalarına yardımcı olur ve alınması gereken kararlar hakkında danışmanlık sağlar.

Önemli olduğu düşünülen ilk adım DKD'li çocuk ile olumlu bir mesleki iş birliği ilişkisi kurmaktır. Hastalar arasında en sık görülen tutum, yorgunluk ve güçsüzlük hissi nedeni ile oturup beklemektir. Sosyal hizmet uzmanı bu tutuma karşı sürekli mücadele etmek zorundadır. Yukarıda da belirtildiği gibi belli durumlarda hastalık artık ilerlemeyebilir veya en azından çok yavaş ilerlemelidir. Bu noktada genel rehabilitasyon yöntemleri uygulanmalıdır.

Sosyal hizmet uzmanları bu noktada DKD'li çocukların aileleri ile çalışırken de şu işlevlere sahiptir:

❖ Hastalık, tedavi seçenekleri hakkında aileyi bilgilendirme

❖ Tıbbi masraflar ve sigorta mevzuunda bilgilendirme yapma

❖ Hasta ve aile üyeleri için ölümün anlamının ne olduğunu değerlendirme

❖ DKD'ye sıklıkla eşlik eden depresyon ve anksiyeteyi değerlendirme ve bireysel, aile ve grup terapileri ve benzeri tedavi olanaklarına yönlendirme

❖ Aile üyeleriyle palyatif bakım ve diğer tamamlayıcı tedaviler hakkında birlikte düşünme

❖ Sistemin izin verdiği ölçüde, tıbbi personel ile hastanın isteklerini ve çıkarlarını savunmak ve gerektiğinde sistemi değiştirmek için stratejiler geliştirme

❖ Aile üyelerine gerektiğinde özyönetim ve öz bakım becerilerini öğretme

❖ Aile üyelerinin ihtiyacını değerlendirerek gerektiğinde ev ziyaretlerinde bulunma

Sonuç olarak, DKD'li çocuğun ve ailesinin güçlendirilmesi gerekir. Sosyal hizmet uzmanı hastalığı tedavi etmez fakat herhangi bir sosyal rehabilitasyon planının hastanın gerçek fiziksel yeteneklerini ve sınırlamalarını dikkate almasını sağlamak için doktor ve sosyal hizmet uzmanı arasındaki yakın iş birliği esastır. Hasta rehabilitasyon planı yapma aşamasında karar verme mekanizmalarına katılmalıdır. Bir sosyal rehabilitasyon planı, hastanın genel sosyal ihtiyaçlarına bütüncül bir yaklaşım içermelidir. Bu noktada, barınma, sosyal ilişkiler, rekreasyon, duygusal ihtiyaçlar ve benzeri unsurların tümü karşılanmalıdır. En temel prensip insan onuruna yakışır müdahalelerde bulunmak olmakla beraber, DKD'li çocuğun mümkün olanın sınırları dahilinde yaşamdan yararlanma hakkı, kendisi için temel olan kararların alınmasında sorumlu bir şekilde katılma hakkı unutulmamalıdır.

Sonuç Yerine

Duchenne Kas Distrofisi hastalığı için klinik çalışmalar devam etmekle birlikte henüz bir çözüm bulunmamaktadır. Ülkemizdeki vaka sayısı kesin olarak bilinmemektedir fakat bu alanda çocuklar ve aileler için destek sunan ve savunuculuk yapan sivil toplum örgütleri ve üniversitelerin araştırma merkezleri bulunmaktadır. Bu çalışmada, Duchenne Kas Distrofisi hastalığı ile ilgili bilimsel bilgi, hastalıktan etkilenen çocuklar ve ailelerinin yaşam döngülerindeki psikolojik ve sosyal sorunlar ve bu sorunların çözümünde sosyal hizmet uzmanlarının rolleri çerçevelenmeye çalışılmıştır. Şüphesiz, konu ile ilgili sosyal bilimler alanında daha fazla araştırmalar yapılmalıdır. Bu nadir ve ölümcül hastalığın tedavisi bulunana kadar, bilim insanlarının öncelikli görevi, bu hastalığı deneyimleyen çocuklar ve ailelerinin iyilik halleri için gerekli katkıyı sağlamaktır.

KAYNAKÇA

Boyer, F., Drame, M., Morrone, I., & Novella, J. L. (2006). Factors relating to carer burden for families of persons with muscular dystrophy. Journal of Rehabilitation Medicine, 38, 309–315.

Buchanan, D., LaBarbera, C., Roelofs, R., & Olson, W. (1979). Reactions of families to children with Duchenne muscular dystrophy. General Hospital Psychiatry, 1, 262–269.

Brody I.A., Wilkins R.H.(1968) Duchenne's muscular dystrophy. Arch Neurol 19:628-636.

Bushby, K., Finkel, R., Birnkrant, D. J., Case, L. E., Clemens, P. R., Cripe, L., et al. (2009). Diagnosis and management of Duchenne muscular dystrophy. Part 1: Diagnosis and pharmacological and psychosocial management. Lancet Neurology, 9(1), 77–93.

Cassileth B.R, Zupkis R.V., Sutton-Smith K., March V. (1980) Information and participation preferences among cancer patients Annals of Internal Medicine, 92 (1980), pp. 832-836.

Chen, J.-Y., Chen, S.-S., Jong, Y.-J., Yang, Y.-H., & Lue, Y.-J. (2003). Psychosocial stress and coping strategies of parents with Duchenne muscular dystrophy children during the middle stage. Paper presented at 36th annual Communicating Nursing Research Conference/17th annual Western Institute of Nursing assembly, Scottsdale, AZ.

Chen, J.-Y., Clark, M. J. (2007). Family function in families of children with Duchenne muscular dystrophy. Family and Community Health, 30, 296–304.

Emery A.E., Emery M.L., (1993). Edward Meryon (1809-1880) and muscular dystrophy. J Med *Genet* 1993;30:506-511.

Emery, A. E. (1991). Population frequencies of inherited neuromuscular diseases—A world survey. Neuromuscular Disorder, 1, 19–29.

Fitzpatrick C., Barry C., Garvey C. (1986) Psychiatric disorder among boys with Duchenne muscular dystrophy. Dev Med Child Neuro128:589-595.

Firth M, Gardner-Medwin D, Hosking G. (1983) Interviews with parents of boys suffering from Duchenne muscular dystrophy. Dev Med Child Neuro125:466-471.

Hack T.F, Degner L.F, Dyck D.G. (1994) Relationship between preferences for decisional control and illness information among women with breast cancer Social Science & Medicine, 32 pp. 279-289.

Hendriksen, J.G.M., Poysky, J. T., Schrans, D.G.M., Schouten, E.G.W., Aldenkamp, A. P., & Vles, J.S.H. (2009). Psychosocial adjustment in males with Duchenne muscular dystrophy: Psychometric properties

and clinical utility of a parent-report questionnaire. Journal of Pediatric Psychology, 34(1), 69–78.

Jamuna, N., Taly, A. B., & Nalini, A. (2006) Intellectual functioning in boys with Duchenne muscular dystrophy. Paper presented at the 14th annual conference of Indian Academy of Neurology, National Institute of Mental Health and Neurosciences, Bangalore, India 2006, October 6–8.

Jay V. (1988) On a historical note: Duchenne of Boulogne. *Pediatr Dev Pathol* 1998;1: 254-255.

Kewman D.G., Warschausky S.A., Engel L. (1995). Juvenile rheumatoid arthritis and neuromuscular conditions: Scoliosis, spinal cord injury, and muscular dystrophy, in Roberts MC (ed): Handbook of Pediatric Psychology (ed 2). New York, The Guilford Press, 1995, pp 384-402

Klienman, A. (1988). The Illness Narratives: Suffering, Healing, and the Human Condition. USA: Basic Books.

Kleinman A., Eisenberg L., Good B. (1978) Culture, illness and care: clinical lessons from anthropologic and cross-cultural research Annals of Internal Medicine, 88 (1978), pp. 251-258.

Kravitz R.L , Cope D.W , Bhrany V , Leake B. (1994) Internal medicine patients' expectations for care during office visits Journal of General Internal Medicine, 9 (1994), pp. 75-81.

Kutner J.S, Steiner J.F., Corbett K., JahnigenD.W., Barton P.L.(1999) Information needs in terminal illness, Social Science & Medicine, Volume 48, Issue 10, Pages 1341-1352, ISSN 0277-9536, https://doi.org/10.1016/S0277-9536(98)00453-5

Lavigne J.V., Faier-Routman J. (1992) Psychological adjustment to pediatric physical disorders: A meta-analytic review. J Pediatr Psychol 17:133-I57, 1992.

NASW (National Association of Social Workers). (2011) Social Workers in Hospitals & Medical Centers: occupational profile. Erişim https://www.socialworkers.org/LinkClick.aspx?fileticket=o7o0IXW1R2w%3D&portalid=0 26.12.2020.

Nereo, N. E., Fee, R. J., & Hinton, V. J. (2003). Parental stress in mothers of boys with Duchenne muscular dystrophy. Journal of Pediatric Psychology, 28, 473–484.

Ong L.M.L., DeHaes J.C.J.M., Hoos A.M., Lammes F.B. (1995) Doctor–patient communication: a review of the literature Social Science & Medicine, 40, pp. 903-918.

Polakoff R.J., Morton A., Koch K., and Rios C.M. (1998). The Psychosocial and Cognitive Impact of Duchenne's Muscular Dystrophy. Seminars in Pediatric Neurology, Volume 5, Issue 2, 1998,

Pages 116-123, ISSN 1071-9091, https://doi.org/10.1016/S1071-9091(98)80027-2.

Sargent J., Liebman R. (1985) Childhood chronic illness: Issues for psychotherapists. Community Mental Health J 21:294-311.

Silverstein M.D., Stocking C.B, Antel J.P. (1991), Amyotrophic lateral sclerosis and life-sustaining therapy: patients' desires for information, participation in decision making and life-sustaining therapy Mayo Clinic Proceedings, 66 pp. 906-913.

Sussman, Michael (2002) Duchenne Muscular Dystrophy, Journal of the American Academy of Orthopaedic Surgeons: March 2002- Volume 10- Issue 2 - p 138-151.

Stewart M.A., (1995) Effective physician–patient communication and health outcomes: a review Canadian Medical Association Journal, 152 (1995), pp. 1423-1433.

Thompson R.J. Jr, Zeman J.L., Fanurik D. (1992) The role of parent stress and coping and family functioning in parent and child adjustment to Duchenne muscular dystrophy. J Clin Psycho148:11-19.

Ulrey G. (1981) Emotional development of the young handicapped child, in Anastasiow NJ (ed): New Directions for Exceptional Children: Socioemotional Development. San Francisco, Jossey-Bass, 1981, pp 33-52.

Wright, E. M. (2000). The psychosocial context. In V. J. Lynch (Ed.), HIV/AIDS Year 2000: A sourcebook for social workers (pp. 18- 31). Boston: Allyn and Bacon.

Bölüm 44

OSMANLI DÖNEMİ SİNOP MEZAR TAŞLARI VE ANTİK DÖNEM ETKİLERİ

***Babür Mehmet AKARSU*[1]**
***Hüseyin Vehbi İMAMOĞLU*[2]**

1 Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, baburakarsu@sinop.edu.tr,ORCID: 0000-0003-0004-8963
2 Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, hvimamoglu@sinop.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7182-4627

GİRİŞ

Mezar taşları, ait oldukları toplumların kültürlerinin, dillerinin, inançlarının belirli oranlarda yansıması olmaları ve o toplumları bizlere taşımaları noktasında, bir anlamda kültürleri hâlen hayatta tutan unsurlardır. Ait oldukları milletin hususiyetlerinin yanı sıra bulundukları coğrafyaların kadim kültürel öğelerini de bizlere taşıyabilmektedirler. Bunlarla beraber mezar taşlarından, dönemi etkileyen ulusal ve uluslararası sanat anlayışlarını da izleyebilmekteyiz.

Antik kaynaklarda MÖ VIII. yüzyılda Miletos Kolonisi olarak kurulduğu belirtilen, bununla beraber MÖ VII. yüzyıla tarihlenen arkeolojik buluntular, Sinop Yarımadası'nın Antik Dönem'den itibaren mühim bir liman kenti olduğunu göstermektedir (Dereli, 2013: 18). Anadolu'nun genelinde XI. yüzyılda Selçuklu hâkimiyeti görüldüğü halde Sinop'ta Doğu Roma İmparatorluğu egemenliği mevcuttu; ardından kentte görülen XIII. yüzyıldaki Trabzon Rum Devleti'nin egemenliğine, Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Kekyavus tarafından kentin fethedilmesiyle son verilmiştir. Tekrar Trabzon Rum Devleti'nin hâkimiyetine giren kent sırasıyla Pervaneoğulları Beyliği, XIV. Yüzyıl sonlarında Osmanlı, Candaroğulları Beyliği ve 1461 yılında tekrar Osmanlı hâkimiyetine girdi (Ünal, 1990: 185, 186). Osmanlı tahrir defterlerine göre Türklerin nüfusa oranı 1487'de %73, 1560'da %67, 1582'de ise %63'tür ve kalan nüfus ekseriyetle Rumlardan oluşmaktadır (Ünal, 1990: 191).

METOT VE ÇALIŞMANIN AMACI

Mezar taşları, üzerlerinde bulunan kitabeler veya tarihler dolayısıyla tarihi birer vesika olarak kabul edilmektedirler. Bu temel özelliklerinin yanında sanatsal değerleri de vardır. Mezarları inşa eden ustaların icra usulleri, yazılan yazıların edebî açıdan değerlendirilmesi, tasarım şekilleri ve tarihi verileriyle birlikte, ilgili oldukları dönemin incelenmesine katkıda bulunan mezar taşları, pek çok araştırma alanının ortak konusu olmuştur. Tarihe ışık tutması bağlamında başka hiçbir yerde olmayan bilgileri ihtiva etmeleriyle kaynaklık değeri taşımalarının dışında, coğrafi isimler, meslek, sanat ve zanaatlar ile bunları icra eden alim, şair ve kahramanlar noktasında da bilgi kaynağı konumundadırlar. Ülkemizde mezar taşları hakkında yapılan araştırmalar yeterli olmadığı gibi, hala daha hiç incelenmeyen veya bilinmeyen sayısız mezar taşı bulunmaktadır. Oysa her bir yörenin mezar taşı, kendi bölgesinin ve yapıldığı bölgenin geleneksel karakteristik özelliğini yansıtmaktadır. Bu anlamda ele alınan Sinop ili merkezinde bulunan mezar taşları da Sinop tarihinin aydınlatılması açısından oldukça önem taşımaktadır. Sinop ili

merkezinde bulunan Osmanlı Dönemi'ne ait mezar ve bunlara ait mezar taşlarının bir kısmı bilinmekle birlikte, pek çoğu hiçbir araştırmaya konu edilmediği gibi, haklarında hiçbir bilgi de yoktur. Bu çalışmada Sinop il merkezinde ve yakın çevresinde bulunan mezar taşları, sanatsal ve kültürel özellikleriyle birlikte ele alınarak, civar yörelerde bulunan mezar taşlarıyla karşılaştırılmıştır. Bilinen mezar taşlarının yanı sıra, ilk defa tespit edilmiş ve arşivlenmiş olanların gün yüzüne çıkarılması nedeniyle orijinal veriler elde etme imkânı sunan araştırma, Sinop tarihi için ilave ve yeni kaynak olması temel hedefini de taşımaktadır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Osmanlı Türkçesi'nden günümüz Türkçesi'ne çevirisini yaptığımız ve katalogumuzda bulunan mezar taşları daha önce herhangi bir yerde yayımlandığını görmediğimiz mezar taşlarıdır ve bu çalışmadaki amacımız, ilgililerin dikkatini Osmanlı Dönemi Sinop mezar taşlarına çekmektir. İncelenen 14 mezar taşından biri Akçaçam Köyü-Gündoğmuş Mezarlığı'na, dokuzu Sinop Merkez-Çukurbağı Mezarlığı'na ve dördü de Sinop Merkez-Yeşil Türbe Haziresi'ne aittir. Bu seçimin nedeni, söz konusu mezarlıklarda daha önce çalışılmamış mezar taşlarının tespit edilmiş olmasıdır. Her üç mezarlıkta da Osmanlı Dönemi'ne ait mezar taşları incelemeye alınmıştır. Bununla birlikte daha önce çalışılmış olan mezar taşlarına ayrıca yer verilmemiştir. Mezar taşlarından anlaşıldığı kadarıyla Antik Dönemlerle benzerlikler söz konusudur. Bu nedenle Osmanlı mezar taşlarında Antik Dönem etkileri olup olmadığı da sorgulanmıştır.

Bazı kısımları, 5-7 Ekim 2018 tarihinde Sinop'ta düzenlenen Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuş olan bu çalışma için, mezar taşlarıyla ilgili Sinop İli Valiliği'nden araştırma amaçlı çekim izni alınmıştır. T.C. Sinop İli Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Müze Müdürlüğü'nden; Sinop Arkeoloji Müzesi'nde bilimsel çalışma izni alınmıştır. Kataloğumuzda bulunan Osmanlı Dönemi mezar taşlarının çevirisinde sanat tarihçi Dilek Çakar, konu ile ilgili bilgiler verme hususunda Kastamonu Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olan Sanat Tarihçi Özgür Yeni ve alan çalışmalarında Sinop Üniversitesi Arkeoloji Bölümü lisans öğrencisi Suleyman Artykov katkı sunmuşlardır. Günümüz Türkçe'sine çevirilerini yaptığımız, kataloğumuzda yer alan mezar taşlarının kalınlık ölçümlerinde, taşın en kalın olduğu yer ölçülmüştür. Boy ölçümlerinde ise yerden itibaren yükseklik ölçülmüştür. Katalog sıralamasında mezar taşlarını bulma sıramız esas alınmıştır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Antik Dönem'de Sinop Mezar Taşları

Antropomorfizm, Anadolu coğrafyasında Neolitik Çağ'ın başından beri izlenebilmektedir. Örneğin Şanlıurfa ilinde bulunan Göbeklitepe'deki "T" biçimli dikilitaşlar da antropomorfik özelliklere haizdir (Schimdt, 2007: 117). Bilim insanları, kol ve el ayrıntılarına sahip bu monolitik dikilitaşlardaki yatay kısımların insanın başını, dikey kısımların ise insan gövdesini stilize şekilde temsil ettiğini belirtmişlerdir. Göbeklitepe ile doğrudan ilişki kurmamak ile birlikte, Anadolu'nun geleneğinde süregelen bir kültürel unsur olarak, bizim incelediğimiz mezar taşlarının bazılarında ve Sinop'taki diğer bazı Osmanlı Dönemi mezar taşlarında antropomorfizmin varlığından bahsedilebilir. Genelde baş şâhidesi olan dikey mezar taşlarında, omuzları ile insan gövdesine benzeyen dikey kısmın yani gövde bölümünün hemen üzerinde, insan boynuna benzeyen boyun kısmı ve mezar taşı sahibinin hayatta iken sahip olduğu sosyal statüyü gösteren ve insan başını temsil eden başlık kısmı görülebilmektedir.

Mezar taşları için, ait olduğu kişinin sahip olduğu yaşayış, düşünüş, inanış şeklini manzum ve mensur olarak günümüze aktardığı için "konuşan taşlar" tabiri yapılır. Buna binaen, gövdenin üzerindeki yazılar için de bir nevi şahsın iletişimi gözü ile bakılabilir. Zira, mezar taşlarında; mezar taşının önünden geçen ile direkt konuşma, kendini veya derdini anlatma, mesleğinden bahsetme, öğüt verme, kendisine Kur'an-ı Kerim'den ayet okunmasını isteme gibi konular işlenmiştir. Sinop'taki ve Anadolu'nun diğer bölgelerindeki Eski Çağ'a ait mezar stellerinde de benzer yazıların olduğu görülmüştür. Daha önce bahsi geçen Göbeklitepe'deki "T" biçimli dikilitaşların gövdelerinde de sembolik anlamları olduğu düşünülen glif ve ideogramlar görülmüştür.

İlk kez Miken'de görülen ve MÖ VII. yüzyıldan itibaren Yunan sanatında da takip edilen mezar stelleri yani; taş veya mermer gibi malzemelerden yapılmış, dikdörtgen veya benzer bir formdaki bloğun kesilip şekillendirilmesi ve perdahlanmasının ardından üzerine tasvir ve yazıt işlenerek mezar sahibinin anısını yaşatan mezar taşları, Antik Sinope'de de görülür (Temur, 2018: 923). Ele geçen arkeolojik buluntuların ışığında görülmektedir ki Sinop'taki mezar steli üretimi, Geç Arkaik Dönem'den, Geç Roma Dönemi'ne kadar devam etmiştir (Sağlan ve Çam, 2017: 119). İon sanatının etkileri, Geç Arkaik Dönem'de Sinop mezar stelleri üzerinde görülmektedir, bununla beraber Milet kökenli bir üsluba sahip olan Antik Dönem Sinop mezar stelleri yöresel özelliklere de haizdirler.

Antik Dönem Sinop mezar stellerinde mezar sahiplerinin statüleri, stel kabartmalarında vurgulanmıştır. Örneğin mezar sahibinin yanında duran hizmetçileri, stel sahibine nispeten küçük olarak tasvir edilmişlerdir, stel sahibi kadın ise kız çocuğu, stel sahibi erkek ise erkek çocuğu şeklinde tasvir edildikleri müşahede edilmiştir (Temur, 2018: 944). Sinop Osmanlı Dönemi mezar taşlarında da mezar sahibinin statüsü vurgulanmaktadır, en belirgin şekilde bunu mezar taşlarının başlıklarından anlayabilmekteyiz. Ayrıca Antik Dönem Sinop mezar stelleri, Osmanlı Dönemi mezar taşları gibi yazıtlıdırlar.

Türkler, Asya, Avrupa, Afrika kıtalarına değişik zamanlarda yayılmış ve çeşitli etkileşimlerde bulunmuş bir millet olmalarından dolayı, haiz oldukları mezar taşı geleneği mütenevvidir (Çal, 2015: 297). Bu etkileşimin bir örneğini Afyonkarahisar Müzesi'nde bulunan figürlü Türkmen mezar taşlarında görebilmekteyiz. Bu mezar taşlarındaki kompozisyon ve figürlerin devingenliği gibi unsurlardan, Türkmenlerin Anadolu'da karşılaştıkları Antik Dönem lahitleri ve mezar stellerinden etkilendikleri ve Orta Asya kökenli kültürlerini, Antik Dönem eserleriyle harmanlamış oldukları anlaşılabilmekte.

Antik Dönem'de Anadolu'da ve Sinop'ta görülen taş lahit mezarların ve taş sandık mezarların oldukça benzerlerini, Anadolu'nun pek çok yerindeki Türk-İslam mezarlarında ve Sinop'taki Türk-İslam mezarlarında görebilmekteyiz (Çal, 2015: 299, 300, 305). Yine bahsedilenlere benzer mezar formlarından sandık mezar (sembolik lahit) olarak ifade edilen grubun, açık sandık mezar tipine, Sinop civarında; Kastamonu Honsalar Camii Haziresi içerisindeki Osmanlı Dönemi'ne tarihlenen mezarlarda rastlamaktayız (Yeni, 2013: 610).

Osmanlı Dönemi'nde Sinop Mezar Taşları

İncelediğimiz ve günümüz Türkçe'sine çevirilerini yaptığımız Osmanlı Dönemi bazı mezar taşlarında akantus motifi görülmektedir. Bilindiği gibi akantus motifi Antik Dönem'de, Sinop ve çevresinde yoğun olarak kullanılmıştır. Fotoğraflarını ve günümüz Türkçe'sine çevirilerini yayımladığımız Osmanlı Dönemi mezar taşlarında, Antik Dönem Sinop mezar stellerinde de var olan akantus motifinin yanı sıra, Sinop Antik Dönem mezar stellerinin bir başka süslemesi olan rozet motifi de vardır ve mezar taşları form olarak da stellere benzemektedirler (Şekil 1-2-3-4). Anadolu Selçuklu sütun başlıklarında da görülebilen akantus motifi, Sinop'un komşu ili olan Samsun'da, Vezirköprü İlçesi'ndeki Osmanlı Dönemi mezar taşlarında da karşımıza çıkmaktadır (Gün vd., 2016: 56).

Osmanlı Dönemi mezar taşlarının, yakın geçmişte ve günümüzde içtimai hayatta yer aldığı da tespit edilmiştir. Örneğin Sinop-Erfelek yolu üzerinde, Samsun yol ağzında olan, Akçaçam Köyü'ne bağlı Gündoğmuş Mezarlığı'nda bulunan, halk tarafından "Âşık Dede" olarak bilinen mezara, konuşamayan veya yürüyemeyen çocuklar şifa bulma amacıyla götürülürmüş. Halk kendi inanışları itibariyle, Âşık Dede hayattayken, gemilere fener tutarak gemileri olası kazalardan kurtarmış olduğunu anlatmaktadır.

Sinop'ta görülen Osmanlı Dönemi mezar taşları örnekleri biçim açısından: 1) Alınlıklı, dikdörtgen kesitli ve aşağıya doğru daralan biçimde gövdeli olanlar. 2) Başlıklı, dikdörtgen kesitli ve düşey dikdörtgen gövdeli olanlar. 3) Başlıklı, dikdörtgen kesitli ve aşağıya doğru daralan biçimde gövdeli olanlar. 4) Başlıklı, silindirik gövdeli olanlar. 5) Bitkisel tepelikli, dikdörtgen kesitli ve aşağıya doğru daralan biçimde gövdeli olanlar. 6) Güneş motifi şeklinde tepelikli, dikdörtgen kesitli ve aşağıya doğru daralan biçimde gövdeli olanlar. 7) Kareye yakın dikdörtgen kesitli ve düşey dikdörtgen gövdeli olanlar. 8) Sanduka kısa kenarı ile bir bütün halinde olanlar. 9) Silindirik gövdeli olanlar. 10) Soğan şeklinde başlıklı, dikdörtgen kesitli ve aşağıya doğru daralan biçimde gövdeli olanlar olmak üzere on madde hâlinde ele alınması aydınlatıcı olabilir (Yeni, 2009: 291). Sinop'taki Osmanlı Dönemi mezar taşlarında, Antik Dönem'de olduğu gibi yapı malzemesi olarak mermere çokça rastlanmaktadır, bunun yanı sıra taş malzemenin kullanıldığı mezar taşı örnekleri de vardır. Mezar yapısı çeşitliliği ile ilgili olarak; sanduka mezar ve kapak taşlı mezarlara da rastlanılmıştır ve bu mezar taşı tiplerini, Sinop İli Antik Dönem mezar taşlarında da görmekteyiz.

Çalışmamızda çevirilerini yayımladıklarımızın ve Sinop'ta bulunan diğer Osmanlı Dönemi mezar taşlarının bazıları, başkent İstanbul üsluplu örnekler olup, bunların İstanbul'da yapılarak Sinop'a gönderilmiş olması ihtimal dahilindedir (Yeni, 2009: 293). Karadeniz Bölgesindeki Osmanlı Dönemi erkek mezar taşlarında başlık sayısı iç kesimlerde az iken, sahil kesiminde daha fazla olduğu görülmektedir ve bundan da mezar taşlarının bir kısmının İstanbul'dan getirildiği sonucuna ulaşılabilir (Çal, 2018: 107). Antik Dönem'de de, Sinop il merkezine, taştan yapılmış lahitlerin ithal edildiğini, kayıt altına alınmış olan arkeolojik verilerden bilmekteyiz. Sinop Boztepe Burnu Adabaşı Mevkisi'nde doğu sahilinde, 8-14 metre derinliklerinde, Antik Dönem'e ait, oldukça geniş bir sahaya yayılmış lahit sandık kısmı ve lahit kapakları mevcuttur (Akarsu, 2017: 42, 43).

SONUÇ

Osmanlı toplumu ve sahiplerine dair çeşitli bilgiler veren Osmanlı Dönemi mezar taşlarında Antik Dönem Anadolu mezar mimarisinin ve süslemelerinin etkileri gözlenebilmektedir. Morfolojik açıdan da incelendiğinde, Osmanlı Dönem mezar taşları ile Antik Dönem mezar stelleri arasında benzerlikler müşahede edilebilmektedir. Filhakika Antik Dönem Anadolu'sunun mezar mimarisi ve süslemelerinin etkileri, Türklerin XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'ya girişlerinden sonraki birtakım mezarlarında da gözlemlenmektedir. Nitelik ve nicelik zaviyesinden bakıldığında, Sinop'ta bulunan Osmanlı Dönemi mezar taşlarının bir kısmının ithal edilmiş olabileceği ortaya çıkmaktadır ve buna benzer şekilde, su altı arkeolojisinin sunduğu arkeolojik buluntulardan bilmekteyiz ki Sinop'a, mezar mimarisi elemanları Antik Dönem'de ithal edilmiştir.

•

KATALOG

Katalog No: 1

Bulunduğu Yer: Akçaçam Köyü-Gündoğmuş Mezarlığı

Baş Şâhidesi

Ölçüleri: Boy: 110 cm En: 31 cm Kalınlık: 13 cm

Kitâbe Metni:

Hâ dost

El çekip bil cümleden etti merhaba rıhleti

Terk edip gurbeti malı mülkü devleti

Kim gelip kabrimize ziyaret eden ihvanımız

Okuyanlar ruhu içün Kulhuvallâhu

Merhûm mağfûr Âşık Hasan

Rûhu için el Fâtiha

Sene 1234

Ayak Şâhidesi:
Ölçüleri: Boy: 105 cm En: 31 cm Kalınlık: 7,5 cm

Katalog No: 2

Bulunduğu Yer: Sinop Merkez-Çukurbağı Mezarlığı

Baş Şâhidesi

Ölçüleri: Boy: 178 cm En: 31,5 cm Kalınlık: 15 cm

Kitâbe Metni:

Hüve'l-Hayyu'l-Bâkî

Bakıp geçme ricam budur ey Muhammed ümmeti

Mevtânın diriden bir Fâtihadır minneti

Kabrimi ziyaret eden ihvânın himmeti

Bize bir Fâtiha ihsan eden bulur cenneti

Merhûm ve mağfûr mezarcı

Zâde Seyyid Mustafa Ağa'nın

Rûhîçûn el-Fâtiha

Sene 1255

Katalog No: 3

Bulunduğu Yer: Sinop Merkez-Çukurbağı Mezarlığı

Baş Şâhidesi

Ölçüleri: Boy: 152 cm En: 38 cm Kalınlık: 16 cm

Kitâbe Metni:

Hüve'l-bâkî

Dikkatle nazar eyle gel mezarım taşına

Gâfîl olma aklını al başına

Salınıp gezerken neler geldi başıma

Âkıbet türâb oldum taş dikildi başıma

Merhûm mağfûru'n-leh el-muhtâc

İlâ rahmet-i Rabbihi'l-ğafûr

Gülşenzâde es-Seyyid el-Hâc

İbrahim Ağa'nın rûhîçûn

El-Fâtiha Fî 5 sefer 1264

Ayak Şâhidesi:
Ölçüleri: Boy: 145 cm En: 35 cm Kalınlık: 10 cm

Katalog No: 4

Bulunduğu Yer: Sinop Merkez-Çukurbağı Mezarlığı

Baş Şâhidesi

Ölçüleri: Boy: 155 cm En: 34,5 cm Kalınlık: 14 cm

Kitâbe Metni:

Hüvel baki

Çün ecel geldi ona olmaz aman

Merhûm ve mağfûru'l-muhtâc

İlâ rahmet-i Rabbihi'l-ğafûr

Peynircizâde el-Hâc

Muhammed Ağa rûhîçûn

El Fâtiha

Fî 25 (L) [Şevval] sene 1209

Ayak Şâhidesi:

Ölçüleri: Boy: 113 cm En: 37 cm Kalınlık: 11 cm

Katalog No: 5

Bulunduğu Yer: Sinop Merkez-Çukurbağı Mezarlığı

Baş Şâhidesi

Ölçüleri: Boy: 126 cm En: 31 cm Kalınlık: 10 cm

Kitâbe Metni:

Huve'l-Bâkî

Hacı dıvarcızâde Halil Ağa göçtü dünyadan

Varıp ol murg-i rûhu arz-ı gülzâr eyledi ademi

Tutup kim meyl-i ukbaya dahi terk oldu

Kapıdan geçip teslim-i cânân eyledi cânâ

Ümidim kesmeye kim var iken sende Ğafûr ismi

İnâyet eylemek şânın kusurum af kıl Mevlâ

Münâcatım budur derya-yı affın mevce geldikçe

Beni şermende hulk etme yâ Rab mahşerde rüsvâ

...…söyleye kim ….. Tarihi cevherden

….. didar…..

Sene 1200

Ayak Şâhidesi:

Ölçüleri: Boy: 100 cm En: 25 cm Kalınlık: 7 cm

Katalog No: 6

Bulunduğu Yer: Sinop Merkez-Çukurbağı Mezarlığı

Baş Şâhidesi

Ölçüleri: Boy: 203 cm En Çap (Şaft Çevresi/ Yazılı Olan Yuvarlak Kesim): 102 cm

Kalınlık Çap (Başlık Kısmı Eni/ Kalınlık Üstten kesit): 32 cm

Kitâbe Metni:

Bâkî Allah'tır

Zâir şu hâk-i siyaha tevdi

Olunan vücud Sürmeneli Hacı

Alizâde Hacı Hasan Efendi'den

Merhûm bu misafirhane-i fenâdan

Altmış bir senelik hayatının

Kısm-i küllîsini ticaretle geçirmiş

Meclis-i idâre ve mahkeme azalıklarından

Belediye riyâsetinde bulunarak

Memleketine sâdıkâne hizmetler

Etmişdi Allah Merhûmu

Müstağrik-i rahmet etsin

Fî 15 safer sene 1322

Ayak Şâhidesi:

Ölçüleri: Boy: 177 cm En Çap (Şaft Çevresi/ Yazılı Olan Yuvarlak Kesim): 92 cm

Kalınlık Çap (Başlık Kısmı Eni/ Kalınlık Üstten kesit): 28 cm

Kitâbe Metni:

Zâir

Turâb-ı hüzn ve hayret

Karayı güzâr ettiğin vakit

Fâtiha-ı şerife ile lisanını da

Tezyin eyle ki âlem-i fenâ ile

Münâsebeti münkâtı olan

O rûh-i pâk yalnız duâya

Muhtaç ve mustakırdır

Ruhuna Fâtiha

Katalog No: 7

Bulunduğu Yer: Sinop Merkez-Çukurbağı Mezarlığı

Baş Şâhidesi

Ölçüleri: Boy: 166 cm En Çap (Şaft Çevresi/ Yazılı Olan Yuvarlak Kesim): 82 cm

Kalınlık Çap (Başlık Kısmı Eni/ Kalınlık Üstten kesit): 29 cm

Kitâbe Metni:

Âh mine'l-mevt

Genç iken bir derde oldum mübtelâ

Valideynim etti bin türlü devâ

Vakit erişti çâre olmaz kim anâ

Kabrimi bağ-ı cinân et yâ Rab

Fî 9 Şaban sene 1324

Ayak Şâhidesi:

Ölçüleri: Boy: 164 cm En Çap (Şaft Çevresi/ Yazılı Olan Yuvarlak Kesim): 81 cm

Kalınlık Çap (Başlık Kısmı Eni/ Kalınlık Üstten kesit): 28 cm

Kitâbe Metni:

Şu hâk-i siyâha tevdi olunan vücûd

Hacı Alizâde Merhûm Hacı

Hasan Efendi'nin mahdûmu

Yirmi sekiz yaşında vefât eden

Hüsni Efendi'nin rûhîçûn

Rızâen lillâhi'l-Fâtiha

Fî 15 Eylül sene 1322

Katalog No: 8

Bulunduğu Yer: Sinop Merkez-Çukurbağı Mezarlığı

Baş Şâhidesi

Ölçüleri: Boy: 85,5 cm En: 31 cm Kalınlık: 11 cm

Kitâbe Metni:

Huve'l-Bâkî

Sinob müftîsi

Ali Lütfî Efendinin

Zevcesi Seyyide

Hanımın ruhîçûn

El-Fâtiha

Sene 1326

Katalog No: 9

Bulunduğu Yer: Sinop Merkez- Çukurbağı Mezarlığı

Baş Şâhidesi

Ölçüleri: Boy: 113 cm En: 32,5 cm Kalınlık: 7,5 cm

Kitâbe Metni:

Ah mine'l mevt

… eyle bu kabri ziyareti sıddıkla

Çünkü tutmuş ...Ali Lütfî Efendi…

Kastamonu'dan gelüb olmuşdı fetva-yı Emin

Neşr-i ilm eylerdi hem de bir taraftan daima

Gazl ve Arif dahi Şeyh'ül tarik-i Halidi

Hafız-ı kurra Hulasa…

Hak yolunda eyledi emrar-ı eyyam-ı hayt

Cennet'ül Fîrdevs olsun …ana(ona)

...hicrinin bin üçyüz hem yirmi senede ah

Murğ-i rûhu aşyi-kuddüsoldı pür-güşa

Sene 1320

Katalog No: 10

Bulunduğu Yer: Sinop Merkez-Çukurbağı Mezarlığı

Baş Şâhidesi

Ölçüleri: Boy: 105 cm En: 30 cm Kalınlık: 9,5 cm

Kitâbe Metni:

Hüve'l baki

İrtihal-i dâr-ı bekâ eden

Sinob Frengi ve Gurabâ

Hastanesi müdîrî

Hacı Osmanzâde merhûm

Deruni Efendinin ruhina Fâtiha

Sene 1313 fi 13

Ayak Şâhidesi:

Ölçüleri: Boy: 83 cm En: 31 cm Kalınlık: 6,5 cm

Katalog No: 11

Bulunduğu Yer: Sinop Merkez-Yeşil Türbe Haziresi

Baş Şâhidesi

Ölçüleri: Boy: 56 cm En: 10 cm Kalınlık: 8,5 cm

Kitâbe Metni:

Merhûme

Şerîfe

Havvâ

Rûhuna

Fâtiha

Sene

1142

Katalog No: 12

Bulunduğu Yer: Sinop Merkez-Yeşil Türbe Haziresi

Baş Şâhidesi

Ölçüleri: Boy: 67 cm En: 18,5 cm Kalınlık: 11,5 cm

Kitâbe Metni:

Merhûme

Şerîfe

Fâtıma

Rûhuna

Fâtiha

Sene Şaban

1142

Katalog No: 13

Bulunduğu Yer: Sinop Merkez-Yeşil Türbe Hazîresi

Baş Şâhidesi

Ölçüleri: Boy: 36 cm En: 10 cm Kalınlık: 10 cm

Kitâbe Metni:

Merhûme

Şerîfe

Alîme

Rûhuna

Fâtiha

Sene 1142

Katalog No: 14

Bulunduğu Yer: Sinop Merkez-Yeşil Türbe Haziresi

Baş Şâhidesi

Ölçüleri: Boy: 40 cm En: 20 cm Kalınlık: 5,5 cm

Kitâbe Metni:

Kâtib Abdurrahman

Efendinin oğlu

Merhûm Seyyid Mehmed

Said rûhuna

Fâtiha sene 1168

•

Şekil 1: *(Sinop Arkeoloji Müzesi-Roma Dönemi)*

Şekil 2: *(Sinop Arkeoloji Müzesi-MÖ II.-III. yüzyıl)*

Şekil 3: *(Sinop Arkeoloji Müzesi-MÖ V. yüzyıl)*

Şekil 4: *(Sinop Arkeoloji Müzesi-MÖ V. yüzyılın ilk yarısı)*

KAYNAKÇA

Akarsu, B. M. (2017). Sinope Natural Harbor. Hasan Arslan, Mehmet Ali İçbay ve Kosyo Stoychev (Ed.), *Current Researches in Geography* (s. 39-48). Bialystok: International Association of Social Science Research (IASSR).

Çal, H. (2015). Türklerde Mezar–Mezar Taşları. Saim Sakaoğlu, Mehmet Açа ve Pervin Ergun (Ed.), *Aile Yazıları/8* (s.295-332). Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Yayını.

Çal, H. (2018), Karadeniz Bölgesinde 18. Yüzyıl Erkek Mezar Taşları. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi*, *Sayı: 87*, 103-151.

Dereli, F. (2013). Sinop'un Tarihi. Ahmet Cengiz, Ekrem Yaman, Hikmet Tosun ve Fuat Dereli (Ed.), *Sinop Tarihi ve Kültür Envanteri* (s. 18-20). Sinop: T.C. Sinop Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Gün, R., Can, Y., Nefes, E. ve Çakır, A. (2016). Vezirköprü Yöresinde Bulunan 17-18. Yüzyıl Osmanlı Mezar Taşları. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *Sayı: 40*, 37-75.

Sağlan, S. ve Çam F. B. (2017). Sinope'den Hellenistik Döneme Ait İki Mezar Steli. *TÜBA-AR*, *Sayı: 21,* 117-134.

Schimdt, K. (2007). Göbekli Tepe. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen (Ed.), *Türkiye'de Neolitik Dönem* (s. 115-129). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Temür, A. (2018). Sinop Müzesi Hellenistik ve Roma Dönemi Mezar Stelleri. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Ekim 2018, Yıl: 11 Sayı: 2*, 921-945.

Ünal, M. A. (1990). Tahrir Defterlerine Göre Sinop Şehri. *Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Eğitim Fakültesi Dergisi Özel Sayısı: 2*, 185-192.

Yeni, Ö. (2009). *Sinop Arkeoloji Müzesi'nde Sergilenen Türk-İslâm Dönemi Mezar Taşları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya. (https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/)

Yeni, Ö. (2013). Kastamonu Honsalar Camii Haziresi'nde Bulunan Mezar Taşları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, *Cilt: 6, Sayı: 25*, 594-611.

Bölüm 45

KARİYER SEÇİM KURAMLARI

Özgün ÜNAL[1]
Mahmut AKBOLAT[2]

1 Dr. Özgün ÜNAL, Sakarya Üniversitesi İşletme Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, ozgununal@sakarya.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-1245-2456
2 Prof. Dr. Mahmut AKBOLAT, Sakarya Üniversitesi İşletme Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, makbolat@sakarya.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-2899-6722

1. Kariyer Seçimi

Kariyer, bireyin profesyonel meslek hayatında herhangi bir iş kolunda bilgi beceri ve deneyim elde etmesi ile ilgili faaliyetleri ve sonucunu tanımlamak için kullanılan bir terimdir (Koca, 2010; Varol, 2001). Kariyer süreklilik taşıyan, yükselmeyi ifade eden, kişinin hayatı boyunca edindiği bilgi, beceri ve tecrübeleri tanımlayan, hem geçmişle hem de gelecek ile ilgili bir kavramdır (Saruhan & Yıldız, 2012). Kariyerin sekiz bileşenden oluştuğu ifade edilmektedir. Bu bileşenler iş yeri, tanımlanmış bir amaç, gerçekleştirilmesi gereken görevler, ücret, araçlar, zaman, beceriler, yetenekler ve bilgidir (Bolles, 1995). Bireylerin kariyer seçiminde bu bileşenleri dikkate alması gerekmektedir. Zira bireysel kariyer planlaması bireyin kendi bilgi, beceri, ilgi, değer yargısı, güçlü ve zayıf yönlerini değerlemesini içeren, kısa, orta ve uzun vadeli hedefeler saptamasını içeren bir süreci ifade etmektedir (Barutçugil, 2004). Bireyler kariyer hedeflerini belirlerken kendilerini tanımalı ve bireylerin yapacakları tercihler beklentilerini yansıtmalıdırlar. Ancak bu sayede başarılı bir kariyer elde edebilirler.

Meslek ve kariyer seçimi henüz yolun başında olan bireyler için oldukça büyük önem arz etmektedir. Çünkü bireylerin meslekleri yaşamlarının her boyutunu etkilemekte ve çoğu zaman kim olduklarını tanımlamaktadır (Niles & Harris-Bowlsbey, 2013). Ayrıca yetişkin bireylerin tüm yaşamlarının 1/3'ünün mesleki faaliyetler ile geçtiği (Kuzgun, 2009) göz önüne alındığında genel olarak gündelik yaşamın önemli bir kısmının iş yerlerinde geçtiği söylenebilir. Dolayısıyla bireylerin seçtikleri kariyer, hayatlarının merkezi olacaktır ve kariyerlerinden duydukları memnuniyet yahut memnuniyetsizlik bireylerin sosyal yaşamlarına da doğrudan etki edecektir. Bu nedenle bireylerin kariyer seçimlerinde onlara rehberlik edebileceği düşünülen çeşitli kariyer seçim kuramları geliştirilmiştir. Bu bölümde literatürde yer alan ve kariyer seçimi konusunda sıklıkla dikkate alınan kariyer seçim kuramları irdelenecektir.

2. Kariyer Seçim Kuramları

Kariyer seçim kuramları bireylerde meslek fikrinin nasıl doğduğunu ve geliştiğini, meslek seçim kararının nasıl oluştuğunu ve bu seçimi etkileyen etmenleri de dikkate alarak bu süreci açıklamaya çalışan bilimsel görüşlerdir (Yeşilyaprak, 2013). Kariyer seçimine ilişkin çok sayıda kuram bulunmasını hem insanın çok yönlü varlık olması ile hem de kariyerin bireysel açıdan çok yönlü bir kavram olması ile açıklamak mümkündür (Erol & Özdemir, 2019). Bu kuramlardan ilki 1800'lü yılların sonu ve 1900'lü yılların başında Frank Parsons tarafından ortaya

atılmıştır (Özyürek, 2013a). Parsons tarafından ortaya atılan ve meslek seçimine ilişkin ilk kuram niteliğini taşıyan Özellik-Faktör Kuramı ‘ndan günümüze kadar birçok kuram ortaya atılmıştır. Ancak bu farklı kuramsal yaklaşımlar incelendiğinde birbirine tezat oluşturmak yerine farklı disiplinlerden olması hasebiyle farklı bakış açıları geliştirdiği ve birbirini tamamladığı söylenebilir (Erol & Özdemir, 2019).

Buna karşılık ortaya atılan bu kuramları daha iyi anlayabilmek için farklı yazarlar farklı sınıflandırmalar yaparak kuramları derlemeye çalışmışlardır (Yeşilyaprak, 2013). Bu bölümde ise geniş kapsamlı bir ayrım yapılmaksızın literatürde en sık kullanılan kuramlar ele alınacaktır.

2.1. Özellik-Faktör (Etmen) Kuramları

Bu kuramlar; seçim, yerleştirme ve danışmanlıkta bireysel farklılık testlerinin kullanımına genel bir vurgudan, özellikle bireyler ve iş ortamları arasındaki uygunluğun başarılı iş performansı ve iş doyumu gibi sonuçlara yol açtığını ifade eden teorilere kadar uzanır (Betz et.al., 1989). Özetle bu kuramlar örgütsel değişkenlerden ziyade bireysel değişkenlere odaklanmaktadır.

Özellik faktör kuramları arasında Özellik-Faktör Kuramı, Myers-Brings Tip Teorisi, İşe Uyum Kuramı, Holland’ın Meslek Tercih Kuramı, Schein’in Kariyer Değerleri bulunmaktadır (Erol & Özdemir, 2019). Bu kuramların ayrıntısı takip eden bölümde açıklanmıştır.

2.1.1. Özellik-Faktör (Etmen) Kuramı

Özellik-faktör kuramı bu alandaki en eski kuram olarak kabul edilmektedir ve kuramın öncüsü Parsons’tır (Yeşilyaprak, 2013). Bu kuram bireylerin kişilik özelliklerine uygun olan işleri aradıklarını ifade etmektedir (Tutar, 2013). Özetle kişi ve işin özelliklerinin değerlendirmesine dayanan kuram bireyin testler ile ölçülebilecek *özelliklerinin* ve başarılı bir iş performansı için gerekli olan *faktörlerin* değerlendirmesini içermektedir (Sharf, 2017).

Kurama göre; tüm bireyler kendine has özelliklere; her iş ise iş etkinliklerine özgü bir takım faktörlere sahiptir. Mesleki başarı için bireylerin sahip oldukları özellikler ile işin gerektirdiği faktörlerin uyuşması gerekmektedir (Yeşilyaprak, 1995).

Parsons bir meslek seçimi için kişinin sahip olması gereken bilgileri şöyle sıralamaktadır (Akt. Sharf, 2017):

- Kişinin kendisi ile ilgili net bir anlayışa sahip olması (kişinin tutum, beceri, ilgi, hırs ve kaynak sınırları ile bunların nedenlerini bilmek)

- İşe ilişkin genel bilgi sahibi olmak (iş için gerekenler, başarı koşulları, işin avantajları-dezavantajları, maaş, iş olanakları ve işin başarı şansı)

- Önceki iki madde arasında mantıksal bir ilişki kurmak.

Bu kuram göre değişik mesleklerde çalışan kişilerin belli başlı özelliklerinin objektif ölçme araçlarıyla belirlenmesi, her meslek için gereken temel özelliklerin standartlar ya da yüzdelik puanlarla ifade edilmesi mümkündür. Bu durumda kişilerin aynı ölçme araçlarından aldıkları puanlarla, mesleklerin veya mesleklerde çalışan bireylerin puanlarının karşılaştırması ile bireylere en uygun mesleğin seçimi mümkündür (Kuzgun, 2009).

2.1.2. Holland'ın Mesleki Tercih Modeli

Bu kurama göre kariyer seçimi ve kariyer uyumu insan kişiliğinin uzantısıdır (Sharf, 2017). Bu kuramın ana amacı mesleki davranışları açıklamak, bireylere meslek veya iş seçimi ya da değişimi esnasında doyum sağlayacak önerilerde bulunmaktır (Ünsal, 2014). Kuram çeşitli kişilik özellikleri ve ilişkili meslekler arasındaki bağlantılara bir açıklama getirmektedir (Niles & Harris-Bowlsbey, 2013). Holland'a göre meslekler yürütüldükleri çevre itibari ile altıya ayrılmaktadır. Bu altı grup mesleği yapacak bireylerde altı kişilik tipiyle betimlenmektedir (Tutar, 2013). Hem bireyleri hem de çevreleri bu tiplerin birleşimi oluşturmaktadır (Sharf, 2017). Yani tüm bireyler bu altı kişilik tipinden birine uygundur ve her kişilik tipinin uygun olduğu meslekler vardır. Bu altı tip ise şu şekilde özetlenebilir (Tutar, 2013; The Career Key):

- Gerçekçi Tip: Kas faaliyeti ve motor koordinasyonu gerektiren işleri yapabilen insanlardır. Genellikle hayvanlarla, makinalarla veya aletlerle çalışmayı severler ve diğer insanlara öğretme ve bilgilendirme gibi faaliyetlerden kaçınırlar.

- Araştırmacı Tip: Yapmaktan ziyade düşünmeyi seven, zihin gücü ile çalışan bağımsız, sabırlı ve ısrarcı kişilerdir. Bu tipteki insanlar matematik veya fen problemlerini incelemeyi ve çözmeyi sever; genellikle insanlara liderlik etmekten, satış yapmaktan veya ikna etmekten kaçınırlar.

- Sosyal Tip: Empati yeteneği yüksek, başkaları ile birlikte olmaktan hoşlanan, başkalarına yardım etmeyi seven insanlar bu gruba dâhildir. Gerçekçi tipin aksine makine veya araç kullanımından kaçınan bu tip yardımsever, arkada canlısı ve güvenilirdir.

- Geleneksel Tip: Kurallara sıkı sıkıya bağlı olan, tertip ve düzen ile sıkı kontrol bu grubun karakteristiğini oluşturmaktadır. Bu gruba dâhil olan bireyler sayılar, kayıtlar veya makinelerle düzenli bir şekilde çalışmayı sever; genellikle belirsiz, yapılandırılmamış faaliyetlerden kaçınırlar.

- Girişimci Tip: Dışa dönük insanların dâhil olduğu bu grup başkalarını ikna ederek yönetmeyi severler. Bu gruptaki insanlar bir şeyler ve genellikle dikkatli gözlem ve bilimsel etkinlik gibi analitik düşünme gerektiren faaliyetlerden kaçınırlar.

- Sanatçı Tip: Hayal gücü yüksek üretken insanlar bu gruba girerler. Estetik faaliyetlere ilgi ve bağımsızlığa olan düşkünlük bu grubu tanımlayan iki ana özelliktir. Genellikle çok düzenli veya tekrarlayan faaliyetlerden kaçınırlar. Bu gruptaki insanlar kendilerini ifade edici, özgün ve bağımsız olarak görürler.

Birey ve çevre uyumuna dayanan bu kuram bireylerin ve bireylerin içinde çalıştığı çevrelerin değişim ve sosyal uyumlarıyla ilgili varsayımlarda bulunmaktadır (Özyürek, 2013a). Bu kuramın dört ana varsayımı şunlardır (Niles & Harris-Bowlsbey, 2013):

- -Amerikan kültüründe insanların çoğu bu altı tipten birine yerleştirilebilir;

- Bu altı tipe uygun altı çevre vardır;

- İnsanlar kendi becerilerini ve yeteneklerini sergileyebilecekleri, tutum ve değerlerini ifade edebilecekleri ve kendilerine uygun roller üstlenebilecekleri çevreleri ararlar;

- Bireyin davranışı kişiliği ile çevre arasındaki etkileşim tarafından şekillendirilir

Özellik-faktör kuramında olduğu gibi bu kuramda da kişinin özellikleri ve işler ile ilgili çevresel özelliklerin eşleşmesi söz konusudur. Meslek seçimi ise kişinin iş dünyasına yansımasıdır.

2.1.3. Myers-Briggs Tip Teorisi,

Orijinalinde meslek seçim kuramı olarak geliştirilmeyen bu kuram kariyer danışmanları tarafından uygulanabilir nitelikte olması nedeniyle popüler hale gelmiş ve kariyer seçim kuramı olarak anılmaya başlanmıştır (Sharf, 2017). Kuram insanların dünyayı gözlemleme ve algılama biçimleri ve bunlara bağlı olarak nasıl karar aldıklarıyla ilgilenmektedir (Ünsal, 2014).

Modelde bireylerin belirli durumlarda nasıl hissettiklerini ve nasıl hareket ettiklerini tespit amacıyla uygulanan 100 soruluk anket neticesinde bireyler aşağıda açıklanan terimler ile sınıflandırılmaktadır (Temizkan & Arı; 2019; Robbins & Judge, 2015; Ünsal, 2014):

Dışa Dönük (Extraverted-E) veya İçe Dönük (Introverted-I): Dışadönük bireyler sosyal, sempatik ve kendini ifade edebilen bireylerdir. İçe dönük bireyler ise sessiz ve utangaçtırlar (Robbins & Judge, 2015). Dışadönük bireyler enerjilerini dış dünyadan yani çevreden alırlar. İçedönük bireyler ise enerjilerini iç dünyalarındaki fikirler, duygular ve izlenimlerden elde ederler (Kennedy & Kennedy, 2004). Bu içedönüklerin dış dünyaya, dışadönüklerin iç dünyaya ilgisiz olduğu anlamına gelmez ancak genel olarak enerji kaynakları farklıdır (Ünsal, 2014).

Algısal (Sensing-S) veya Sezgisel (Intution-N): Algısal tipler pratiktirler, günlük işleri ve düzeni severler. Sezgiseller ise bilinç dışı süreçleri dikkate alırlar (Robbins & Judge, 2015). Algılama, doğrudan beş duyu aracılığıyla algılanan bilgilere dikkat etme ve gerçekte var olana odaklanma tercihiyle ilgilidir. Sezgi, "altıncı his" yoluyla alınan bilgilere dikkat etme ve gerçekte var olanlardan ziyade ne olabileceğini sezmeyi ifade eder (Kennedy & Kennedy, 2004).

Düşünen (Thinking-T) veya Hisseden (Feeling-F): Düşünme, mantıklı ve objektif bir şekilde karar vermek için bilgiyi organize etmek ve yapılandırmakla ilgili tercihtir. Hissetmek ise kişisel, değer odaklı bir şekilde karar vermek için bilgiyi organize etme ve yapılandırma yolunu seçmektir (Kennedy & Kennedy, 2004). Düşünen tipler problemler ile ilgilenirken düşünce ve mantığı kullanırlar, hisseden tipler ise kişisel değerlerine ve duygularına öncelik verirler (Robbins & Judge, 2015).

Yargılayan (Judging-J) veya Algılayıcı (Perceiving-P): Yargılayan tip dünyayı kontrol etmeye, düzenlemeye ve yapılandırmaya önem verirken kabule den tip esnek ve içinden geldiği gibi davranır (Robbins & Judge, 2015; Kennedy & Kennedy, 2004).

Yukarıda tanımlanan tipler incelendiğinde her tip grubunun bireye ilişkin farklı yönleri açıkladığını söylemek mümkündür. *Dışa Dönük* ve *İçe Dönük* tipler kişinin enerjisinin nerden aldığını; *Algısal* ve *Sezgisel* tipler bireylerin çevresini tanımlama yollarını; *Düşünen* ve *Hisseden* tipler bireylerin karar alma tercihlerini; *Yargılayan* ve *Algılayıcı* tipler ise bireylerin hayatlarını nasıl yaşamaktan hoşlandıklarını açıklamaktadır.

Kurama göre Tablo 1'de belirtilen her dört grup tipten bir kişilik tipi belirlenerek 16 Myers Briggs Tipi oluşturulmaktadır. Bu tipler kullanıla-

rak bireylerin başarılı olabilecekleri mesleği seçmesi sağlanabilmektedir (Yerin Güneri, 2012).

Tablo 1. Myers-Briggs 16 Kişilik Tipi

Algısal (S) Yargılayan (J)			
Dışa Dönük (E)	Algısal (S)	Düşünen (T)	Yargılayan (J)
İçe Dönük (I)	Algısal (S)	Düşünen (T)	Yargılayan (J)
Dışa Dönük (E)	Algısal (S)	Hisseden (F)	Yargılayan (J)
İçe Dönük (I)	Algısal (S)	Hisseden (F)	Yargılayan (J)
Algısal (S) Algılayıcı (P)			
Dışa Dönük (E)	Algısal (S)	Düşünen (T)	Algılayıcı (P)
İçe Dönük (I)	Algısal (S)	Düşünen (T)	Algılayıcı (P)
Dışa Dönük (E)	Algısal (S)	Hisseden (F)	Algılayıcı (P)
İçe Dönük (I)	Algısal (S)	Hisseden (F)	Algılayıcı (P)
Sezgisel (N) Hisseden (F)			
Dışa Dönük (E)	Sezgisel (N)	Hisseden (F)	Yargılayan (J)
İçe Dönük (I)	Sezgisel (N)	Hisseden (F)	Yargılayan (J)
Dışa Dönük (E)	Sezgisel (N)	Hisseden (F)	Algılayıcı (P)
İçe Dönük (I)	Sezgisel (N)	Hisseden (F)	Algılayıcı (P)
Sezgisel (N) Düşünen (T)			
Dışa Dönük (E)	Sezgisel (N)	Düşünen (T)	Yargılayan (J)
İçe Dönük (I)	Sezgisel (N)	Düşünen (T)	Yargılayan (J)
Dışa Dönük (E)	Sezgisel (N)	Düşünen (T)	Algılayıcı (P)
İçe Dönük (I)	Sezgisel (N)	Düşünen (T)	Algılayıcı (-P)

Kaynak: Ünsal, 2014

2.1.4. Minnesota İşe Uyum Kuramı

Kuram isminden de anlaşılacağı üzere bireyin iş çevresine uyumunu esas almaktadır ancak kariyer seçiminde de kullanılması nedeniyle kariyer seçim kuramları arasında yer almaktadır. Bu kuram Holland'ın mesleki tercih kuramı gibi çevre birey uyumunu değerlendiren bir kuramdır (Swanson & Schneider, 2013). Holland'ın kuramında olduğu gibi bu kuramda da bireylerin ve mesleklerin en önemli özelliklerini belirlemek ve bunları birbirleri ile ilişkilendirmek temel mantığı oluşturmaktadır. Kuram özellikle kariyer planlarını netleştirmek isteyen, iş doyumsuzluğu yaşayan, işinin gerekleri karşısında yetersiz kalan, emeklilik sonrası yaşamını planlamak isteyen bireylere hitap etmektedir (Ünsal, 2014). Diğer kuramların aksine bu kuramda ifade edilen çevre sosyal çevreyi kapsamamakta sadece iş çevresini kapsamaktadır (Dawis, 2005).

Kuram birey ve çevre arasındaki uyuma dayanmaktadır. Uyum ise kişi ile çevre arasındaki karşılıklı, tamamlayıcı ve ahenkli ilişkiyi, kişinin çevreye çevrenin de kişiye uygunluğunu ve kişiyle çevre arasındaki anlaşmayı ifade etmektedir. Teorinin ana varsayımları şunlardır (Dawis et. al., 1968):

- Buna göre her birey çevresiyle uyum yakalamayı ve sürdürmeyi hedeflemektedir.

- İş çevresi bireyin uyum göstermesi gereken en temel çevresidir.

- Birey iş çevresine girdiğinde belirli beceriler getirir. İş çevresi bireye çeşitli ödüller sunar. Bireyin yetenekleri bireyin ödüllere ulaşmasına olanak sağlamalı, ödüllerde bireyi tatmin etmelidir. Minimum gereksinimler karşılandığı birey ve çevre uyumu gerçekleşmiş olur.

- İnsan ve iş çevresi uyumu kendine has özelliklere sahiptir. Hem insan hem de iş çevresi sürekli değişmektedir. Bu nedenle insan iş çevresi ile uyumu yakalamak ve sürdürmek için sürekli çaba sarf etmelidir.

- İnsanın iş çevresiyle yakaladığı uyum onun işte kalmasını sağlar. Görevde kalma insanla iş çevresi arasındaki uyumu arttırır, bu da insanın daha uzun süreler görev yapmasına olanak sağlar.

- Birey iş arasındaki uyum ve bireyin görev süresi tatmin edici işçi ve memnun işçi kavramlarını geliştirir. Bireyin uzun süre işte kalması onun görevinin gereklerini yerine getirdiğini gösterir. Bu durumda çalışan tatmin edici işçi olur. Eğer iş çevresi de bireyin ihtiyaçlarını karşılarsa birey tatmin olur.

Kuramın uygulanması ise genel olarak şu üç adımdan oluşmaktadır (Sharf, 2017):

- - Birinci adım: yeteneklerin, değerlerin, kişiliğin ve ilgilerin değerlendirilmesi.

- İkinci adım: mesleklere ilişkin gerekliliklerin ve koşulların ölçülmesi,

- Üçüncü adım: yetenek, değer ve pekiştireçlerin eşleştirilmesi.

2.1.5. Schein'ın Kariyer Çapaları (Değerleri)

Özellik faktör kuramları arasında değerlendirilebilecek bir diğer kuram Schein'ın kariyer çapaları kuramıdır (Erol & Özdemir, 2019).

Schein (1996)'a göre kariyer çapaları her bireyin kendi öz görüşünü yansıtır. Bu çapalar 1) algılanan yetenek ve beceriler, 2) temel değerler

ve 3) gelişen motivasyon duygusu ve kariyere ilişkin ihtiyaçlardan oluşur. İnsan hayati ve mesleki anlamda tecrübe kazandıkça gelişen kariyer çapaları şunlardır (Schein, 1996; Schein, 1990):

- Özerklik / bağımsızlık: Bu kariyer değeri insanların her şeyden önce çalışma hayatının kendi kontrolü altında olmasını istediğini ifade etmektedir. Buna göre insanlar organizasyonel rutinlere, kurallara, üniformalara veya kıyafet kurallarına, çalışma saatlerine ve diğer tüm düzenleme biçimlerine direnmektedirler. Schein'ın 1995 yılında teoriyi yeniden alması sonucunda bu değerde bir takım şeyleri gözden kaçırdığını ifade etmiştir. Buna göre insanlar yaşları ilerledikçe bağımsızlık isteği duyabilmektedirler. Buna karşılık bağımsız olma yeteneğinin bir güvenlik temeline dayanıp dayanmadığı açık değildir. Yani iyi bir emeklilik maaşı olan birisi sonraki kariyer planında bağımsızlık konusunda daha cesaretli olabilir ancak orta yaşta kariyer değişikliğine gitme durumunda olan birisinin yeterli birikimi olmaksızın önceliği bağımsızlık yerine güvenli işlere vermesi olağandır.

- Güvenlik / istikrar: Bu değer ilk başta insanların öncelikle ve her zaman ekonomik olarak güvende ve istikrarlı hissedeceği işlerle ilgilendiğini ifade etmekteydi. Buna göre insanlar işin içeriği hakkında daha az endişelenirken işverenin ne kadar uzun vadeli istihdam vadettiği, yan haklar, cömert emeklilik gibi konulara daha fazla önem vermektedirler. İnsanların çeşitli yetenekleri ve değerleri olabilir, ancak bunların hiçbiri güvenli ve istikrarlı hissetmekten daha önemli değildir. Schein'ın 1995 yılında teoride yaptığı güncelleme ise güvenlik / istikrar değerinin değiştiğini, anlayışın istihdam güvenliğinden istihdam edilebilirliğe kaydığını göstermektedir.

- Teknik-fonksiyonel yeterlilik: Bu çapa insanların benlik kavramının belirli yetenekleri veya becerileri etrafında inşa edildiği ve bu yeteneklerin ve becerilerin her zamankinden daha yüksek seviyelerde kullanılmasının benliğinin birincil yolu olduğu anlamına gelmektedir. Ancak bu grubunda bilgi ve becerinin dinamik olarak değişen teknolojik dünyada hızla modası geçmiş hale gelmesi ve firmaların sürekli eğitim ve gelişmeyi sağlayıp sağlamayacağının açık olamaması nedeniyle endişe duyması son derece olağandır (Schein, 1995).

- Genel Yönetsel Yeterlilik: Eğer insanlar genel yönetsel yeterlilik çapasına önem veriyorsa performanslarına bağlı olarak organizasyonlarında üst düzey yönetime gelip gelmeme ile kendilerini değerlendirmektedirler. Bu tip insanlar üst yönetime giden merdiveni tırmanmak için teknik veya işlevsel becerilerin gerekli olduğunu düşünmelerine karşı-

lık diğer işlevleri de bütünleştiren bir genel müdür olana kadar başarı hissine sahip olamayacaklardır. Özetle bu tip insanların temel kimliği ve başarı duygusu çalıştıkları organizasyonun başarısıyla ortaya çıkacaktır. Schein (1995) genel yönetim çapasının da mevcut iş yapısındaki değişimlere paralel olarak değişeceğini, genel yönetim becerilerine, yani analitik, kişiler arası ve duygusal yeterlilik becerilerine üst yönetimde olduğu kadar alt kademelerde de ihtiyaç duyulacağına değinmektedir. Bu haliyle yönetim merdivenlerinin çok daha belirsiz hale gelebileceğini ve statünün bir hiyerarşideki pozisyondan ziyade, belirli bir yöneticinin sahip olduğu becerilerin sayısı ile tanımlanacağını ifade etmektedir.

- Girişimci Yaratıcılık: Bu çapanın temsil ettiği insanlar her zaman başarınızın tamamen kendi yaratıcı çabalarından kaynaklandığı bir iş, ürün veya hizmet yaratmak istemektedirler. Schein (1995) teoriyle ilgili yaptığı yeniden değerlendirmede bu grubun gelişen ve değişen dünya da daha fazla önem kazanacağını ve bu çapadaki gelişmelerin diğer çapalara da yeni çalışma alanları oluşturabileceğini ifade etmektedir.

- Bir Amaca Hizmet veya Bağlılık(Kendini adama): Bu çapadan ilham alan insanlar kariyerlerini değerlerini gerçekleştirmek için bir araç görürler ve onları gerçekleştirmelerine izin veren işlerde çalışmak isterler. Schein (1995)'a göre bu çapa ile işe başlayan insan sayısı artmaktadır. Giderek daha fazla sayıda genç ve orta yaştaki kariyer sahipleri, yalnızca yeterli gelir elde etme ve bunu sürdürme ihtiyacı hissetmediklerini, aynı zamanda daha geniş bir bağlamda anlamlı bir şeyler yapma ihtiyacını hissettiklerini bildirmektedirler.

- Saf Meydan Okuma; Eğer bir bireyin kariyer seçiminde dayanağını bu çapa oluşturuyorsa işin içeriğinden çok neyi başardığıyla ilgileniyor demektir. Onun için her şeyin üstünde olan şey aşılması imkânsız engelleri aşma ve zorlu rakipleri yenmektir. Bu çapadan ilham alan bireyler durumları kazanma ve kaybetme açısından tanımlama eğilimindedirler ve yalnızca kazandıklarında gerçekten tatmin olurlar. Schein (1995) teorisini yeniden değerlendirirken bu gruba dâhil insanların ayısının arttığına inanmasına karşılık bu tarz bir eğilimle insanların çalışmaya başlayıp başlamadığının netliğinden şüphe duyduğunu belirtmektedir.

- Yaşam Tarzı: Bu kariyer değerine sahip insanlar iş hayatlarının ve kariyerlerinin yaşamlarının diğer yönleriyle de (aile, kişisel gelişim vb.) uyumlu olmasını arzulamaktadırlar. Bu nedenle kariyerle ilgili fedakârlıklar gerekse bile insanlar bu duruma elverişli işler aramaya meyilli olacaklardır. Schein (1995) 1960 ve 1970'li yıllarda yapılan ilk

çalışmalarda insanların yönetsel yeterlilik çapasına eğilimlerinin genellikle yüksek olduğunu ifade etmektedir. Buna karşılık son dönemde özellikle çift kariyer kavramının yaygınlaşması ve bireylerin kariyerlerinin yaşamlarından bağımsız olmayacağı düşüncesiyle birlikte özerklik ve yaşam tarzı çapalarına kayma olduğunu belirtmektedir.

Yukarıda açıklanan Schein'ın kariyer çapalarının bireyin iş davranışlarına yön veren değişkenler açısından oldukça kapsamlı bir çerçeve sunduğunu ifade etmek mümkündür (Erol & Özdemir, 2019).

2.2. Yaşam Dönemleri Kuramları

Yaşam dönemleri kuramları bireyin kariyer gelişim sürecini ve evrelerini ele almaktadır (Erol & Özdemir, 2019). Yani kuram bütün yaşamı boyunca kariyer sorunlarıyla başa çıkmaya çalışan bireyin gelişme ve değişme yöntemleri ile ilgilenmektedir Sharf, 2017). Literatürde birçok kuram olmasına karşılık en sık kullanılan iki kuram Gottfredson'un Daraltma ve Uzlaştırma Kuramı ve Super'ın Gelişimsel Benlik Kuramıdır (Ünsal, 2014). Bu kitapta yaşam dönemleri kuramları konusunda bu iki kurama değinilecektir.

2.2.1. Gottfredson'un Daraltma, Uzlaştırma ve Özyaratım Kuramı

Gottfredson'a (1981) meslek seçiminin kişinin kendisini sosyal düzende bir yere yerleştirme gayesi olduğunu ifade etmektedir. Gottfredson "Neden çocuklar kendi rüyalarını gerçekleştirmelerini engelleyecek bir tecrübe yaşamadan, kendi ebeveynlerinin yaşadıkları sosyal eşitsizlikleri yeniden yaratıyor gibi görünmektedirler?" sorusuna cevap ararken çocukluktaki ve ergenlikteki mesleki hedeflerin haritasının çıkartılmasını sağlayan süreci tanımlamaktadır (Gottfredson, 2002). Yani çocukların ve ergenlerin hayalleri önüne bariyer olan deneyimlerin neler olduğunu ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.

Meslek seçimi istenmeyen seçenekler elenerek seçeneklerin daraltılması ve en çok arzulanan seçeneklerle dış gerçeklerin birbiriyle uyumlu hale getirilmesi bir başka deyişle uzlaştırma süreci ile gerçekleştirilmektedir (Kuzgun, 2009).

Gottfredson'un Daraltma, Uzlaştırma ve Özyaratım Kuramını daha iyi anlayabilmek için kuramı oluşturan ana kavramları açıklamak ve anlamak gerekmektedir. Bu kavramlar benlik, sosyal alan, daraltma, uzlaştırma ve özyaratım kavramlarıdır (Ünsal, 2014).

Benlik: Benlik kişinin kim olduğu veya olmadığına ilişkin öz değerlendirmesini ifade etmektedir.

Sosyal Alan: Sosyal alan ise kişinin kabul edilebilir alternatifler olarak gördüğü meslekler kümesini veya yelpazesini ifade eder. Bu kavram büyük ölçüde kişinin topluma nerede uyduğu konusundaki görüşünü yansıttığı için bireyin sosyal alanı olarak adlandırılmaktadır (Gottfredson, 1981).

Daraltma: Teori, mesleklerin bilişsel haritası kişinin zihninde geliştikçe, bireyin potansiyel meslekleri elemek için çok daha fazla kriter (örn. prestij)kullanacağını ve daha fazla mesleği potansiyel alternatifler arasından eleyeceğini ileri sürmektedir (Gottfredson, 1981). Gottfredson (1981) bu sürecin dört aşaması olduğunu ifade etmektedir. Bu aşamalar ve çocukların yönelimleri ise Ünsal (2014 tarafından şöyle açıklanmaktadır:

- Aşama 1: Büyüklük ve Güç Yönelimim (3-5 yaş): Çocukların insanları en basit şekilde tanımlamaya ve sınıflamaya başladığı dönemdir. Meslekleri ve mesleklere ilişkin çeşitli davranışları da bu dönemde tanımlamaya başlarlar.

- Aşama 2: Cinsiyet Rolleri Yönelimi (6-8 yaş): Cinsiyet rollerine özgü rolleri ve kendi cinsiyet rollerine uygun kuralları öğrenmeye başlarlar. Bu dönemde çocuklar kendi cinsiyetlerine ve cinsiyet rollerine uygun buldukları meslekleri seçme eğilimindedirler.

- Aşama 3: Sosyal Değer Yönelimi (9-13 yaş): Bu aşamada çocuklar toplumun sosyal değerlemelerine duyarlı hale gelirler. Buna paralele olarak her mesleğin toplumdaki itibarının farklı olduğunu algılamaya başlarlar.

- Aşama 4: Kendi Benliğini Bulma ve Gerçekleştirme Yönelimi (14 yaş ve üzeri): İlk üç aşamada birey kabul edilemez şeçenekleri belirlerken bu aşamada en çok istenen seçeneği belirlemektedir. Artık birey bu aşamada kişiliğine uygun ortamlarda bulunmak ve benimsediği aktiviteleri yapmak isteyecektir. Bu nedenle hedeflerini kendi benlik kavramını yansıtacak şekilde daha iyi belirleyebilecektir.

Uzlaşma: Bireyin bir takım sınırlandırıcı faktörün (prestij, cinsiyet, ilgi vb.) yönlendirmesi ile seçimlerini yeniden yapmasını ifade etmektedir. Yani en çok arzulanan seçeneklerle dış gerçeklerin birbiriyle uyumlu hale getirilmesi sürecidir (Kuzgun, 2009; Gottfredson, 1981). Bireylerin uzlaşma için meslekler ile ilgili bilgilere ihtiyacı vardır. İnsanların iş erişilebilirliğine ilişkin olarak katıldıkları bilgi türleri hakkında aşağıda üç ilke önerilmiştir (Gottfredson, 1981):

- *Dikkat, yalnızca bireyin sosyal alanındaki mesleklere odaklanır:* İnsanlar, yalnızca kendilerini ilgilendiren işlere, yani kabul edilebilir alternatifler alanına giren işlere erişilebilirlik konusunda endişe duyacaklardır.

- Dikkat, büyük ölçüde uygulama dönemiyle sınırlıdır: Bilgiler öncelikle "bilmeye ihtiyacı" temelinde aranacak ve elde edilecektir, bu genellikle bir kararın gerekli olduğu zamanları ifade etmektedir.

- Öncelikle kolayca ulaşılabilen bilgi kaynakları incelenecektir: Bireyler mesleklerle ilgili bilgileri önce yakınlarına (ebeveynler, arkadaşlar vb.) danışacaktır. Buradan aldığı bilgilerin yetersiz kalması ve ek bilgiye ihtiyaç duyması halinde diğer bilgi kaynaklarını tarayacaktır (kütüphane materyalleri, danışmanlar, tanıdık olmayan işverenler vb.).

Özyaratım: Gottfredson (2002)'a göre bireyler kalıtımsal özellikleri ve buna bağlı olarak yaşam deneyimleri bireyin kim olduğunu belirleyen en önemli etkenlerdir. Bireylerin yaşları ilerledikçe çevre ve genetiğin etkisiyle kendilerini daha iyi yansıtırlar. Bir nevi inşalar kendi kendilerini yeniden yaratırlar. Gottfredson (2002) İnsanların geçirdiği daraltım ve uzlaşma süreçlerinin genel olarak seçimlerini yansıtacağını ama öz yaratımın bu noktada farklılık yaratabileceğini ifade etmektedir.

Bu kuramın kariyer seçiminde kullanımı ise genç bireylerin erken yaşta reddettiği veya tercih ettiği meslekleri belirlemek, nedenlerini ortaya koymaktır. Böylece gerçekçi olmayan bilgiler ile göz ardı edilen veya seçilen mesleklerin tekrar gözden geçirilmesi sağlanacaktır (Ünsal, 2014). Böylelikle insanların kendi kendilerine görmezden geldikleri, keşfedilmeyi bekleyen yetenekleri ile uyumlu olma ihtimali olan ve başarılı olabilecekleri meslek seçimleri yapmalarının önünü açılacaktır.

5.2.2.2. Donald Super'ın Mesleki Yaşam Dönemleri Kuramı

Super'ın kuramı özellik-faktör kuramlarının görüşlerini yadsımamasına rağmen özellik-faktör kuramlarının aksine meslek seçiminin bir kereliğine verilen bir karar olmadığını, yaşamın her alanına yayılan kararlar bütününden oluştuğunu ifade etmektedir (Ünsal, 2014). Kuramın önem arz eden yönlerinden biri meslek seçiminde çeşitli kişilik özelliklerine dikkat çekmesi, özellikle de benlik kavramının önemini vurgulamasıdır (Miller, 1985). Super'a göre meslek seçimi, belli bir gelişim süreci içinde birey ile çevrenin etkileşimi sonucu oluşan benliğin yansımasıdır (Super, 1953).

Super'ın kuramı 14 temel varsayımda bulunmaktadır (Ünsal, 2014; Siyez, 2013; Super, 1953):

- Bireylerin yetenekleri, ilgileri ve kişilikleri farklılık gösterir.

- Bireyler bu özellikleri nedeniyle farklı işleri yapabilme donanıma sahiptir.

- Her bir meslek, kendine özgü bir beceri ya da kişilik özelliği gerektirir. Ancak meslekler içinde farklı özelliklere sahip bireyler vardır. Her birey için de farklı mesleklere yönelebilme söz konusudur.

- Mesleki tercihler ve yeterlilikler, insanların yaşadığı ve çalıştığı durumlar ve dolayısıyla benlik kavramları zamanla ve deneyim kazandıkça değişir.

- Yaşam boyu devam eden bu değişim süreci (1) büyüme, (2) keşfetme, (3) yerleşme, (4) sürdürme ve (5) çöküş evrelerini kapsar.

- Bireylerin ebeveynlerinin sosyoekonomik düzeyleri, zihinsel yetenekleri, eğitim düzeyi, becerileri, kişilik özellikleri ve bireyin karşısına çıkan kariyer fırsatları bireyin kariyer örüntülerini şekillendirir.

- Bireyin herhangi bir yaşam-kariyer basamağında çevrenin istekleri ile başarılı bir şekilde başa çıkabilmesi kariyer olgunluğu ile alakalıdır.

- Kariyer olgunluğu varsayımsal bir yapıdır formüle edilmesi oldukça zordur.

- Kariyer gelişimi benlik kavramının gelişimiyle ilintilidir. Benlik kavramı ise bireyin kalıtsal özelliklerinin, rol yapma fırsatlarının ve yaptığı rollerin üstler, büyükler veya arkadaşlar tarafından ne derece onaylandığına ilişkin değerlendirmeler sonucunda gelişmektedir.

- Bireysel ve sosyal etmenler ile gerçeklik ve benlik kavramları arasındaki uyumlu hale getirme ve uzlaşma süreci, rol oynama ve elde edile geribildirimler doğrultusunda öğrenme ile ilgilidir.

- İş doyumu ve yaşam doyumu bireyin kendi beceri, gereksinim, değer, ilgi, kişilik özellikleri ve benlik kavramına uygun seçenekler bulması ile gelişir.

- İşten elde edilen doyumun derecesi benlik kavramına uygulanabilmesi ile orantılıdır.

- İş ve meslek bireylerin kişiliğinin yapılanmasına katkı sağlar. Bu katkı erkeklerin büyük çoğunluğunda kadınların ise pek çoğunda karşılık bulmaktadır.

- Toplumsal gelenekler (örn. Cinsiyet rol kalıplar, ırksal ve kültürel ön yargılar, fıratlar veya farklar vb.) bireylerin rol tercihinde önemli belirleyicilerdir.

Supper sadece varsayımlar üretmekle kalmamış, bunları uygulamaya dönüştürme ile de uğraşmıştır (Siyez, 2013; Niles & Harris-Bowlsbey, 2013). Super'ın yaklaşımınfa kullanılan beş ölçme aracı vardır. Bunlar (1) Kariyer Problemleri Envanteri, (2) Kariyer Gelişim Envanteri, (3) Güçlü İlgi Envanteri, (4) Değerler Ölçeği ve (5) Önem Envanteridir (Ünsal, 2014).

2.3. Sosyal-Bilişsel Kuramlar

Bu kuramlar sosyal koşulların, sosyal durumun ve yaşam olaylarının kariyer seçimini etkilediğini savunurlar. Yani kariyer seçim süreci kalıtsal özellikler, bireysel yetenekler, çevresel deneyimler, öğrenimler ve becerileri gibi pek çok faktörden etkilenmektedir ve kariyer seçim sürecinin anahtarı problem çözme ve karar verme becerileridir (Özyürek, 2013b). Bu bölümde öncelikle Krumboltz tarafından geliştirilen Sosyal Öğrenme Kuramına, daha sonra Lent ve arkadaşları tarafından ortaya atılan Sosyal Bilişsel Kariyer Kuramı açıklanacaktır.

2.3.1. Krumboltz'un Sosyal Öğrenme Kuramı

Bu kurama göre bireyin kariyer yolu onun öğrenme deneyimleri sonucu şekillenmektedir. Bu nedenle kariyer seçimi aşamasında bireylerin daha doyumlu bir hayat yaşamaları için ilgi, inanç, değer, çalışma alışkanlıkları ve kişisel niteliklerini öğrenmesinin kolaylaştırılması gerekmektedir (Ünsal, 2014). Bu noktada Krumboltz ve arkadaşları davranış ve bilişin önemini vurgulamaktadırlar (Sharf, 2017). Krumboltz'a görer bireylerin kariyer kararı seçiminde (1) genetik özellikler ve özel becerileri, (2) çevresel koşullar ve olaylar, (3) araçsal ve çağrılı öğrenme ve (4) göreve yaklaşım becerileri etkili olmaktadır (Krumboltz, 1979).

- Genetik Özellikler ve Özel Becerileri: Genetik özellikler cinsiyet, ırk ve fiziksel görünüm; özel yetenekler ise zeka, atletik beceri, müzikl yetenek vb becerilerdir (Niles ve Harris-Bowlsbey, 2013). Bireylerin kalıtım yoluyla kazandıkları özellikleri çevresel etkiler ile gelişirler (Kuzgun, 2009).

- Çevresel Koşullar ve Olaylar: Bu grup bireyin çevresindeki olanakları ya da olanaksızlıkları içermektedir (Öksüz & Karalar, 2020). Genellikle insanın kontrolü dışında gelişen kültürel, sosyal, politik ve ekonomik güçleri içermektedir (Niles & Harris-Bowlsbey, 2013). Doğal

afetler, iş olanaklarının sayısı, doğal kaynaklar vb. her türlü faktör meslek seçimini etkileyebilmektedir (Özyürek, 2013b; Kuzgun, 2009).

- Araçsal ve Çağrılı Öğrenme: Bireylerin yaşamları boyunca çevre ile etkileşimleri açık ya da örtülü öğrenme yaşantıları kariyer seçimlerini doğrudan etkilemektedir (Öksüz & Karalar, 2020; Scharf, 2017; Özyürek, 2013b). Her bireyin kendine özgü bir öğrenme yaşantısı vardır İnsan davranışlarından doyumla sonuçlanan pekişir, diğerleri ise söner (Kuzgun, 2009). Kuramda öğrenme yaşantıları araçsal ve çağrılı olarak ikiye ayrılmaktadır. Araçsal öğrenme öncüller, davranışlar ve sonuçları içermektedir (Niles & Harris-Bowlsbey, 2013). Çağrılı öğrenme ise kişi çevredeki uyaranlar arasında bağlantı kurar (Kuzgun, 2009). Bu uyaranla olumlu, nötr ve olumsuz olabilir ve bir sonuçlar eşleştirildiğinde öğrenme gerçekleşir (Niles & Harris-Bowlsbey, 2013).

- Göreve Yaklaşım Becerileri: Göreve yaklaşım becerileri önceki üç grubun birleşimi (Kuzgun, 2009) ile bireyin problem çözme becerileri, çalışma alışkanlıkları, zihinsel yapıları ve bilişsel süreçlerini içermektedir (Öksüz ve Karalar, 2020). Özetle bireyin önceki yaşantıları göreve yaklaşımını ve görevin sonucunu doğrudan etkilemektedir (Özyürek, 2013b). Bu nedenle bireyin görev yaklaşımının bilinmesi kariyer seçimine etki etmektedir (Scharf, 2017).

Bu dört faktörün birleşimi sonucunda bireylerde bazı genellemeler ve inançlar oluşmaktadır (Scharf, 2017, Niles & Harris-Bowlsbey, 2013, Özyürek, 2013b, Kuzgun,2009):

- Bireyin kendisine ilişkin genellemeler,
- Dünya görüşüne ilişkin genellemeler,
- İş dünyasına ilişkin genellemeler
- Eylemler.

Özetle bireyler dört ana faktör ve bu faktörlerin etkisiyle gelişen genellemeler ve inançlar çerçevesinde kariyer seçimini yapmalıdırlar. Bu yolla kendi öğrenimlerine ve inançlarına uygun kariyeri seçip bu yolda ilerleyebileceklerdir.

2.3.2. Sosyal Bilişsel Kariyer Kuramı

Kuram Sosyal Öğrenme Kuramında olduğu bireylerin kariyer seçimlerini etkileyen ve biçimlendiren öğrenimlerine geniş yer vermekte; kariyer seçimi üzerinde etkisi olan genetik faktörlerin, özel yeteneklerin

ve çevresel şartların etkilerini göz önünde bulundurmaktadır (Erol & Özdemir, 2019).

Sosyal bilişsel kariyer kuramı, kariyer seçimine ilişkin kapsamlı bir kuram sunmaktadır. Sosyal Bilişsel Kariyer kuramına göre, bireylerin kendilerine atfettikleri özellikler yetkinlik algıları ve sonuç beklentilerinden etkilenirken, yetkinlik algıları ve sonuç beklentileri geçirdikleri öğrenme yaşantılarından etkilenir (Bozgeyikli, 2004). Yani bireylerin algılarına göre bireysel ve çevresel özellikler onların kariyer gelişimlerini olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Lent et. al.,, 2000).

Kurama göre, bireyin kariyer seçim kararı kontrol edemediği sosyal ve ekonomik bir takım engellerden etkilenmektedir (Durmuş et. al.,, 2019). Bu nedenle kuram kişilerin kariyer seçimi gibi önemli kararlarını ve kariyeri üzerinde önemli etkisi olan engelleri nasıl ele aldığı ile ilgilenmektedir (Büyükgöze-Kavas, 2011). Bireyler bir faktörü "algılanan kariyer destekleri" veya "algılanan kariyer engelleri" olarak algılayabilmektedirler. Algılanan kariyer destekleri bireylerin ilerlemelerini kolaylaştıran, olumlu yönde etkileyen bir etmen olarak değerlendirdiklerini, algılanan kariyer engelleri ise tersini ifade etmektedir (Mutlu & Korkut-Owen, 2017). Bu kariyer engelleri veya destekleri gerçekte var olmayabilirler ve tamamen bireylerin kendilerine ve çevrelerine yönelik inançlarıyla ilişkili olabilirler (Lent et. al.,, 2000).

Kuramın Sosyal Bilişsel Kuram'dan aldığı ve kuramın ana yapı taşını oluşturan üç kavram vardır. Bunlar özetkinlik, sonuç beklentileri ve kişisel hedeflerdir. (Ünsal, 2014):

- Özetkinlik: Bireylerin belirli bir konuda gerekli olan davranışları başarılı şekilde sergilemesidir (Özyürek, 2013b). Bireylerin yeteneklerini nasıl gördükleri kariyer seçimlerini etkilemektedir. Bu nedenle düşük benlik saygısı olan bireyler zor bir görevi üstlenmekten kaçınırlar veya üstlenseler de sürdüremeyebilirler (Scharf, 2017).

- Sonuç Beklentileri: Belirli bir davranış sonucunda kişinin elde edeceklerine ilişkin inançlarını ifade etmektedir (Ünsal, 2014). Özetkinlik bireyin kendi kapasitesi ile ilgiliyken, sonuç beklentisi bir davranışa bağlı olarak beklenen çıktıyı ifade eder (Lent et. al.,, 2002). Sonuç beklentileri genellikle kişisel deneyimler yoluyla öğrenme ile gelişir (Ünsal, 2014).

- Kişisel Hedefler: Bireyler davranışlarını organize etmek ve eylemlerine rehberlik edebilmek amacıyla hedefler oluşturmaktadırlar (Scharf, 2017). Hedefler bireylerin gelecekle ilgili bir sonuca erişmek

için sahip olunan niyeti tanımlamaktadır Bireyler özetkinlikleri ve belirli davranış sonucunda elde etmeyi planladıkları beklentiler ile ilişkili hedefler belirlerler (Ünsal, 2014). İki tür hedef vardır. (1) Seçim hedefi bireylerin peşine düştüğü hedef; (2) Performans hedefi ise seçilen bir alanda bireyin ulaşmayı planladığı performans düzeyini ifade etmektedir.

Kurama göre Sosyal Bilişsel Kuram'ın kariyer seçimini etkilemesinde üç ana model vardır. Bunlar (Ünsal, 2014):

Kariyer ilgisinin gelişimi: Genellikle bireylerin özetkinlik inançları ve sonuç beklentilerine bağlı olarak gelişir. Bireyler iyi olduklarına inandıkları alanlara ilgi duyarlar.

Seçim süreci: Bireylerin özetkinlik inançları ve sonuç beklentileri kariyer ilgilerini etkiler. Bunun sonucunda ise bireylerde eğitim ve meslek seçim hedefleri oluşur. Hedefler ne derece açıksa, ne kadar güçlü isteniyorsa ve sosyal çevre tarafından ne kadar destekleniyorsa hedefleri gerçekleştirmek için harekete geçme olasılığı da o kadar fazla olacaktır.

Performansı etkileyen faktörler: Sosyal Bilişsel Kuram performansın iki yönüyle ilgilenir. Bunlardan ilki kişinin eğitimsel ve mesleki amaçlara bağlı başarısı, ikincisi ise güçlükler karşısında devam etme isteğidir. Buna göre kişinin yetenekleri performansı iki yolla etkilemektedir. Birinci olarak kişi yetenekli olduğu işte yüksek performans gösterir ve pes etmez. İkinci olarak ise yetenekli kişinin öz etkinlik algısı ve sonuç beklentisi performansı olumlu yönde etkileyecektir.

KAYNAKÇA

Barutçugil, İ. (2004). *Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi*, Kariyer Yayıncılık, İstanbul.

Betz, N. E., Fitzgerald, L. F., & Hill, R. E. (1989). Trait-factor theories: Traditional cornerstone of career theory.

Bolles, R.N. (1995). *Job Hunting*, Berkeley, California.

Bozgeyikli, H. (2004). Meslek Kararı Verme Yetkinlik Ölçeğinin Geliştirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11*, 221-234.

Büyükgöze-Kavas A. (2011) Testing a model of career indecision among uiıversity students based on social cognitive career theory' The Degree of Doctor of Philosophy, Middle East Technical University.

Dawis, R. V. (2005). *The Minnesota Theory of Work Adjustment*. In S. D. Brown & R. W. Lent (Eds.), Career development and counseling: Putting theory and research to work (p. 3–23). John Wiley & Sons, Inc.

Durmuş, A. F., Otlu, F., & Özkan, Ö. (2019). Sosyal Bilişsel Kariyer Teorisi Ve Öğrencilerin Serbest Muhasebeci Mali Müşavir Olma Hedefleri: İnönü Üniversitesi Uygulaması. *Gaziantep University Journal of Social Sciences, 18*(4), 1381-1398.

Erol, E. & Özdemir, Y. (2019)*Kariyer seçim kurumlarına ilişkin genel bir çerçeve*. İçinde Kariyer. (Editör: Kaygın, E. & Zengin, Y.). Eğitim Yayınevi, Konya.

Gottfredson, L. S. (1981). Circumscription and compromise: A developmental theory of occupational aspirations. *Journal of Counseling Psychology, 28*(6), 545–579.

Gottfredson, L. S. (2002). *Gottfredson's theory of circumscription, compromise, and self-creation*. In: Duane Brown (Ed.) *Career choice and development*, 4 Edt., 85-148.

Kennedy, R. B., & Kennedy, D. A. (2004). Using the myers-briggs type indicator® in career counseling. *Journal of employment counseling, 41*(1), 38-43.

Koca, A. İ. (2010). Kariyer seçiminde kariyer değerleri ile demografik faktör ilişkisi: Çukurova Üniversitesi'nde bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14*(1), 56-70.

Krumboltz, J.D. (1979). *A social learning theory of career choice.* In A.M. Mitchell, G.B. Jones, & J.D. Krumboltz (Eds.), Soc*ial learning theory and career decision making* (pp. 19-49). Cranston, RI: Carroll Press.

Kuzgun, Y. (2009). *Meslek gelişimi ve danışmanlığı.* Nobel Akademik Yayıncılık: Ankara.

Lent, R. W., Brown, S. D., & Hackett, G. (2000). Contextual supports and barriers to career choice: A social cognitive analysis. *Journal of counseling psychology, 47*(1), 36.

Lent, R. W., Brown, S. D., & Hackett, G. (2002). Social cognitive career theory. *Career choice and development, 4*, 255-311.

Miller, J.V. (1985), *Establish a career development. Theory (Competency-Based Career Guidance Modules) Modula CGA-4 of Category A.* Ohido: The Ohio State University.

Mutlu, T., & Korkut-Owen, F. (2017). Sosyal Bilişsel Kariyer Kuramı Açısından Bilim, Teknoloji, Mühendislik Ve Matematik Alanlarındaki Kadınlar. *Electronic Journal of Social Sciences, 16*(60), 87-103.

Niles, S. G., & Harris-Bowlsbey, J. (2013). *21. yüzyılda kariyer gelişimi müdahaleleri*. Nobel Akademik Yayıncılık.

Öksüz, Y., & Karalar, M. (2020). Ortaokul Öğrencilerinin Meslek Kararı Verme Yetkinliğinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Cumhuriyet International Journal of Education, 9*(1), 158-174.

Özyürek, R. (2013a). *Kariyer psikolojik danışmanlığı kuramları: Çocuk ve ergenler için kariyer rehberliği uygulamaları*. Nobel Akademik Yayıncılık: Ankara.

Özyürek, R. (2013b). Sosyal-Bilişsel Yaklaşımlar. İçinde *Mesleki rehberlik ve kariyer danışmanlığı: Kuramdan uygulamaya.* Yeşilyaprak, B. (ed.). Ankara: Pegem Yayıncılık.

Robbins, S. P., & Judge, T. A. (2015). *Örgütsel davranış*,(Çev. Ed.: İnci ERDEM). Ankara:: Nobel.

Saruhan, Ş. C. & Yıldız, M. L. (2012). *İnsan Kaynakları Yönetimi Teori ve Uygulama*. Beta Yayıncılık, İstanbul.

Schein, E. H. (1990). Career anchors and job/role planning: The links between career pathing and career development. MIT Sloan School of Management. https://dspace.mit.edu/bitstream/handle/1721.1/2315/SWP-3192-22603401.pdf (erişim Tarihi: 22/09/2020).

Schein, E. H. (1996). Career anchors revisited: Implications for career development in the 21st century. *Academy of management perspectives, 10*(4), 80-88.

Sharf, R. S. (2017). *Kariyer gelişim kuramlarının kariyer danışmasına uygulanması.* Ankara: Pegem Akademi. doi, 10, 9786053185741.

Siyez, M. (2013). Gelişimsel Yaklaşımlar Yaklaşımlar. İçinde *Mesleki rehberlik ve kariyer danışmanlığı: Kuramdan uygulamaya.* Yeşilyaprak, B. (ed.). Ankara: Pegem Yayıncılık.

Super, D. E. (1953). A theory of vocational development. *American Psychologist, 8*(5), 185–190.

Swanson, J. L., & Schneider, M. (2013). *Minnesota theory of work adjustment*. In S. D. Brown & R. W. Lent (Eds.), *Career development and counseling: Putting theory and research to work* (p. 29-53). John Wiley & Sons, Inc. John Wiley & Sons.

Temizkan, S. P., & Özlem, A. R. I. (2019). Turist Rehberi Adaylarının Kişilik Özelliklerinin Mesleğin Gerekleri Açısından Değerlendirilmesi. *Journal of Gastronomy Hospitality and Travel, 2*(1), 65-79.

The Career Key. *Holland's Six Personality Types.* https://www.careerkey.org/fit/personality/holland-personality-types#:~:text=According%20to%20John%20Holland's%20theory,Social%2C%20Enterprising%2C%20and%20Conventional. (Erişim Tarihi: 22/09/2020).

Tutar, H. (2013). İşletme ve Yönetim Terimleri Ansiklopedik Sözlük. Detay Yayıncılık, Ankara.

Ünsal, P. (2014). *Kariyer gelişim kuramları ve kariyer danışmanlığı*. Nobel Akademik Yayıncılık: Ankara.

Varol, E. (2001). *Kariyer yönetimi, planlaması ve yeni gelişmeler*. İstanbul Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, İstanbul.

Yerin Güneri, O. (2013). *Psikodinamki Yaklaşımlar.* İçinde: M*esleki rehberlik ve kariyer danışmanlığı: Kuramdan uygulamaya.* (Editör Yeşilyaprak, B.) Ankara: Pegem Yayıncılık.

Yeşilyaprak, B. (1995). Mesleki Gelişim Kuramları Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi, 2*(6), 43-49.

Yeşilyaprak, B. (2013). *Mesleki rehberlik ve kariyer danışmanlığı: Kuramdan uygulamaya.* Ankara: Pegem Yayıncılık.

Bölüm 46

KURUMSAL HALKLA İLİŞKİLER[1]

İrfan ERTEKİN[2]

1 Bu çalışma, 26-28 Nisan 2019 tarihleri arasında Siirt Üniversitesinde gerçekleştirilen 2.Uluslararası Kentsel Araştırmalar Sempozyumunda özet bildiri olarak sunulmuştur.

2 Doç.Dr.,Siirt Üniversitesi İ.İ.B.F, irfan.ertekin@siirt.edu.tr, https://orcid.org/0000-0003-2443-8528.

1.Giriş

Kurum ve kuruluşlar, bireylere sosyal açıdan kamusal hizmet vererek, onların ihtiyaçlarına cevap veren en önemli birimlerdir. Gerek kamu, gerek özel sektör hizmet sağlayıcısı konumundaki kurum ve kuruluşlar, hedef kitleler ile olan iletişim ve etkileşim açısından oldukça önemlidir. Bu önemli görevi yerine getiren kurum ve kuruluşlarda üst yönetim ile iş görenler arasındaki iletişimi sağlayan halkla ilişkiler departmanıdır. Bu çalışmada, kurum ve kuruluşların sosyal yaşamda var olma ve bu varoluşu geleceğe taşıma açısından oldukça önemli olan kurumsal halkla ilişkiler detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Çalışmada literatür taraması yapılmış, betimleme yöntemi kullanılarak kurumsal halkla ilişkiler; Abraham Maslow (2018)'un ihtiyaçlar hiyerarşisi, James Grunig (2005)'in profesyonel halkla ilişkiler departmanları ve özellikleri, Theaker (2006)'in halkla ilişkilerin temel faaliyet alanları, Gürgen (1997)'in iletişimin işlevleri ve. Memduhoğlu (2008)'nun..örgütsel.sosyalleşme çalışmaları.ele.alınarak irdelenmiştir.

Bir şehirde, kamuya hizmet vermekte olan kurum ve kuruluşlar olarak ifade edilen bakanlıklar, ofisler, kurullar, başkanlıklar, valilikler, belediyeler, şirketler, fabrikalar, bankalar, kamu iktisadi teşekkülleri, sendikalar, sivil toplum örgütleri, siyasi partiler, odalar, barolar, devlet ve vakıf üniversiteleri, devlet hastaneleri, üniversite ve özel hastaneler, devlet okulları ve özel okullar, tüm kamu ve özel sektör kuruluşlar, toplumsal ihtiyaçları karşılayarak, bir yerleşim alanının sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan şehirleşmesini sağlayan en önemli unsurlardır. Bireyin, toplumda kendi benliğini ortaya koyarak, "ben de bu toplumun bir parçasıyım" mesajını verme çabasında olması, toplumsallaşma ve sosyalleşme açısından önemlidir. Şehirleşme kültürü, bireyin önce bu davranışı ortaya koymasından ve başarılı olmasından başlar. Yani birey, ihtiyaçları karşılandıkça toplumda var olur. Bu bağlamda, "psikolojik ve biyolojik ihtiyaçların isimlendirilmesinde ve sınıflandırılmasında Abraham Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi geniş kabul görmüştür" (Ercoşkun ve Nalçacı, 2005: 363).

Maslow'un ihtiyaçlar hiyararşisi piramitinde yer alan basamaklar şu şekilde ifade edilmiştir (Güzel ve Barakazı, 2018: 1002);

Şekil 1: *Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Piramidi*

Kaynak: *Walsh, 2011'den aktaran Güzel ve Barakazı, 2018: 1002. Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Kuramı Kapsamında İnsanların Turizm Hareketlerine Katılma Durumları Üzerine İlişkisel Bir Değerlendirme, Social Mentalıty, And Researcher Thinkers Journal, 4(14) 1001-1010.*

Şekil 1'de ifade edilen ihtiyaçlar hiyerarşisi piramitinin 1.basamağında yer alan fizyolojik ihtiyaçlar "Maslow'a (1943) göre; tüm ihtiyaçların en güçlü olanıdır" (Yağbasan ve Şener, 2019: 140). Yani birey, fizyolojik ihtiyaçlarını karşılamadan üst basamaklarda yer alan ihtiyaçları (güvenlik, sevgi, saygınlık vb.) karşılaması oldukça zordur. Birey, basamaklarda yer alan ihtiyaçları karşıladıkça bir üst basamakta yer alan ihtiyaçları karşılama yoluna girer ve en son olarak kendini gerçekleştirme basamağına ulaşır. Dolayısıyla, Abraham Maslow'un bu hiyerarşi piramitinde her basamakta yer alan ihtiyaçların karşılanmasının oldukça önemli olduğu ifade edilebilir. Çünkü, "insanların ihtiyaçları basamaklara ayrılmış ve bir üst seviyeye geçilmesi için bir alt basamaktaki ihtiyaçların yeterli seviyede tamamlanmasıyla sağlanacağı ifade edilmiştir" (Kula ve Çakar, 2015: 194'den aktaran Yağbasan ve Şener, 2019: 140).

Abraham Maslow'un ortaya koymuş olduğu bireyin fizyolojik ihtiyaçlarından kendini gerçekleştirme ihtiyaçlarına kadar olan tüm basamakların karşılanması noktasında, çalışma konumuz olan kurumsal

halkla ilişkilerin profesyonelce yön verdiği kurum ve kuruluşlar önemli rol oynar.

Bu önemli kamusal görevleri yerine getiren hizmet sağlayıcısı konumundaki kurum ve kuruluşlardaki kurumsal halkla ilişkilerin faaliyetleri oldukça stratejiktir. Çünkü, kurum ve kuruluşlar bünyesinde faaliyetlerini sürdüren kurumsal halkla ilişkiler, kurum içi müşteri veya kurum içi hedef kitle ile üst yönetim arasındaki iletişimi ve etkileşimi sağlamakla birlikte aynı işlevi kurum ve kuruluşlar ile kurum dışı müşteriler veya kurum dışı hedef kitleler olarak tanımladığımız kamu, halk, müşteriler, tedarikçiler ve medya arasında gerçekleştirir. Kurumsal halkla ilişkiler, bu işlevi halkla ilişkiler uzmanları, iletişim yöneticileri, alanında uzman kişiler aracılığıyla yerine getirir. Bu işlevin hızlı ve proaktif yerine getirilmesinde, geleneksel medya (televizyon, radyo, gazete vb.) kitle iletişim araçları (sosyal medya, sosyal ağlar vb.) önemli rol oynar.

Başka bir ifade ile kurum ve kuruluşların; başta bireyler olmak üzere, bir anlamda toplumun ihtiyaçlarını karşıladığı ifade edilebilir. Dolayısıyla, kurum ve kuruluşlar, hem bireysel hem de toplumsal koşulların yerine getirilmesinde büyük rol oynar. Yani başka bir ifade ile "kurumlar bu nesnel koşulları daha da sağlamlaştırmak ve belirgin kılmak üzere toplumca oluşturulur" (Ozankaya, 1984: 140). Kurum ve kuruluşların sosyal ve toplumsal bir oluşum olduğunu ifade edebiliriz. Ancak, bu oluşumun sağlıklı ve sürdürülebilir olmasının, kurum ve kuruluşların oldukça profesyonel yönetilmesine ve kamu ile simetrik iletişim sürecinin sürdürülmesine bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda, kurum ve kuruluşlarda bu görevi yerine getirebilecek kurumsal halkla ilişkiler birimlerine ihtiyaç vardır.

2. Kurumsal Halkla İlişkiler

Kurumsal halkla ilişkilere geçmeden önce, kurum ve kurumsal iletişim üzerinde durmak gerekir. Kurumu, en basit anlamıyla sosyal bir yapılanma olarak tanımlayabiliriz. Kurumsal iletişim ise reklam ve imaj oluşturma, değişimi gerçekleştirme, kurum kültürünü oluşturma, medya ve yatırımcı ilişkilerini geliştirme, uluslararası iletişimle birlikte genel iletişim politikaları belirleme, kurum içinde iletişim, örgütsel vatandaşlık, etik ve teknoloji konularında gerekenleri yapma, halkla ilişkiler, liderlik ve iletişimi sağlama gibi işlevleri vardır (Solmaz, 2007: 28'den aktaran Ertekin, 2016: 32)

Kurumsal halkla ilişkiler, genel konsept olarak, spesifiik bir hedef kitleye yönelik halkla ilişkiler faaliyetlerinde bulunmaz. Kurumsal

halkla ilişkiler, daha genele hitap eder, oysa pazarlamanın hedef kitlesi daha özeldir. Kurumsal halkla ilişkiler denildiğinde, örgütsel iletişim çalışmaları hatırlanır. Yani, kurumun kurum içi ve kurum dışı hedef kitleleriyle olan iletişimi, etkileşimi ve diğer faaliyetleri akla gelir. "Kuruma yönelik halkla ilişkiler, işletmenin, toplumun güvenini, sevgisini, sempatisini kazanmak amacıyla yaptığı halkla ilişkiler çalışmalarını / faaliyetlerini ifade eden bir kavramdır" (Baytekin, 2004: 58'den aktaran Göksel, 2010: 132).

Kurumsal halkla ilişkiler tüm faaliyetlerini; yukarıda isimlerini detaylı bir şekilde sıraladığımız kamu ve özel sektör kurum ve kuruluşlarına yönelik, iletişim ve etkileşim stratejileri geliştirerek, gerçekleştirmeyi amaç edinir. Kurumsal halkla ilişkiler, sadece kurum dışı hedef kitlelerine yönelik bu faaliyetleri yapmaz, aynı zamanda, kamu ve kuruluşların kamuda olan etkinliğini artırmak, kurumun işleyişi, kamuya ve topluma sosyal ve ekonomik bir katma değerinin olması için kurum içi hedef kitle diye tanımladığımız kurum içi işgörenlerle, kurumun üst yönetimi ve kurum dışı hedef kitlelerle olan iletişimini ve etkileşimini sağlamak için hareket eder. Ancak kurumsal halkla ilişkiler, bu işlevini kişisel olarak, alanında deneyimli halkla ilişkiler uzmanlarından, kurumsal olarak da profesyonel halkla ilişkiler departmanlarından faydalanır.

Grunig (2005)'e göre, mükemmel halkla ilişkiler departmanlarının ve yönetiminin özellikleri şunlardır.

1.İnsan Kaynakları

2.Organik Yapı

3.Girişimcilik

4.Simetrik İletişim Sistemleri

5.Liderlik

6.Güçlü Katılımcı Kültür

7.Stratejik Planlama

8.Sosyal Sorumluluk

9.Kadınlara ve Azınlıklara Destek

10. Kalitenin Önceliği

11. Etkin Operasyon Sistemleri

12.İşbirlikçi Toplumsal Kültür (Grunig, 2005: 26-27).

Kurumsal halkla İlişkilerin genel faaliyet alanını şu tabloda özetleyebiliriz (Theaker, 2006: 21);

Halkla İlişkilerin Bazı Temel Faaliyet Alanları

Faaliyet Alanı	**Tanım**	**Örnek**
Şirket İçi İletişim	Çalışanlarla iletişimi sağlamak	Şirket içi yazışmalar
Kurumsal Halkla İlişkiler	Herhangi bir ürün ya da hizmet adına değil kurum adına halkla iletişim kurmak.	Yıllık raporlar, konferanslar, kurumsal imaj
Medyayla İlişkiler	Gazete, dergi, radyo, TV ve İnternet mecralarında faaliyet gösteren yerel, ulusal, uluslararası veya ticari medya kuruluşlarından gazetecilerle uzmanlarla, editörlerle iletişim sağlamak.	Basın bültenleri, kayıt dışı basın toplantıları, basın mensupları için düzenlenen etkinlikler
Kurumlararası İletişim	Tedarikçiler ve parekendeciler gibi kurumlarla iletişim sağlamak.	Sergiler, sektörel etkinlikler, haber bültenleri
Kamu İşleri	Yerel ve ulusal düzeyde fikir adamlarıyla iletişim kurmak, siyasi ortamı takip etmek.	Sunumlar, brifingler, özel buluşmalar, kamuya hitap.
Toplumla İletişim/ Sosyal Sorumluluk	Yöresel halkla, bunların seçtiği temsilcilerle iletişim kurmak.	Fuarlar, mektuplar, spor faaliyetleri ve diğer sponsorluklar
Stratejik İletişim	Sorunların analizini yapmak ve kurumsal amaçlara yönelik çözümler geliştirmek.	Kurumun saygınlığını artırmak amacıyla kampanyalar düzenlemek, araştırmalar yapmak.

Şekil 1: *Halkla İlişkilerin Temel Faaliyet Alanları*

Kaynak: *Theaker A. (2006). Halkla İlişkilerin El Kitabı, Mediacat Yayınları, İstanbul.*

Yukarıdaki tabloda yer alan kurumsal halkla ilişkiler faaliyetlerini değerlendirdiğimizde iletişim, kurumsal iletişim veya örgütsel iletişim kavramlarının ön planda olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü kurum ve kuruluşların; kurumsal kimlik, kurumsal imaj, kurumsal itibar, kurumsal projeler, yönetim, yönetişim, stratejik yönetim, toplam kalite yönetimi, insan kaynakları yönetimi, finansal yönetim vb. alanlarda başarıya ulaşabilmesi etkin iletişim sayesinde olacaktır.

Bir kurum içerisinde etkin iletişimin işlevlerini dört grupta toplamak mümkündür (Gürgen, 1997:25'den aktaran Ertekin, 2016: 30);

1. Bilgi sağlama işlevi

2. Etkileme ve ikna etme İşlevi

3. Birleştirme işlevi

4. Emir verme ve eğitim-öğretim işlevidir.

Tabii ki; bu işlevlerin yanında etkin iletişimin bir kurum içerisinde başka işlevleri de vardır. Bunlar arasında eşgüdüm işlevi en önemlileri arasındadır (Gürgen, 1997:25). Kurumsal halkla ilişkiler, kurum ve kuruluş içerisinde yer alan diğer tüm departmanlar ile eşgüdüm içerisinde hareket eder. Bu eşgüdümde, kurum ve kuruluşların yönetiminde yer alan tüm kişiler (üst yönetici, genel müdür, genel müdür yardımcısı, departman yöneticisi vb.) ile kurumda departmanlarda görev alan iş görenler ve kurum dışı hedef kitlelerin tüm katmanları (kamu, halk, kamu ve özel sektör yöneticileri, müşteriler, sosyal paydaşlar, tedarikçiler, medya vb.) yer alır.

Kurumsal halkla ilişkilerin en önemli faaliyet alanlarından birisi de şirket içi iletişim olarak da adlandırabileceğimiz kurum içi iletişimdir. Kurum içi iletişim denildiğinde ise önce insan kaynakları (İK) ve insan kaynakları yönetimi (İKY) ön plana çıkar. İK, hizmet sağlayıcısı durumundaki kurum ve kuruluşların faaliyetlerinin (üretim, müşteri ihtiyaçları vb.) yürütülmesini sağlayan işgörenler ya da çalışanlar olarak tanımlamak mümkündür. "Bu kavram, örgütün bünyesinde bulunan en üst yöneticiden en alt düzeydeki işgörenlere kadar tüm çalışanları kapsadığı gibi, örgütün dışında bulunan ve potansiyel olarak yararlanılabilecek işgücünü de kapsar" (Öğüt, Akgemci ve Demirsel 2004, 278'den aktaran Tunçer, 2012: 207).

İK, kurum ve kuruluş içerisinde en önemli departmanlardan birisidir. İK, işletmenin, şirketin, firmanın, fabrikanın ürün ve hizmet üretme noktasında en önemli bileşenidir. Çünkü kurum ve kuruluşlar, ekono-

mik katma değer sağlayarak varlıklarını sürdürebilmeleri için müşterilerin ihtiyaçlarına cevap veren ürün ve hizmetleri kamunun hizmetine sunmak durumundadırlar. Bu işlev yerine getirilerek, müşterilerin memnuniyetlerini artırmak için insan kaynaklarının etkin ve verimli iş gücünü ortaya koyması oldukça önemlidir. Dolayısıyla, sadece İK'nin var olması yeterli olmayabilir. Kurum ve kuruluşlarda önemli olan insan kaynaklarının iyi yönetilmesi, kaliteli üretim ve hizmetin ortaya konulması, müşterilerin memnuniyetlerini artırmaktır. Bu süreçte, "İnsan Kaynakları Yönetimi" kavramı ön plana çıkar. "İKY, örgütsel amaçlara ulaşabilmek için örgütteki insan kaynaklarını en etkili ve verimli biçimde harekete geçirecek faaliyetlerin koordine edilmesi ve yürütülmesidir" (Aldemir vd, 2001'den aktaran Saraç, 2016: 12). İşte kurumsal halkla ilişkiler, yukarıda ifade edilen işlevi yerine getirerek, İK'nin etkin ve faydalı olmasını sağlar. Kurumsal halkla ilişkiler, kurum ve kuruluşların bünyesinde yer alan insan kaynakları ile etkin iletişim kurarak onları yönetir ve onların motivasyonlarının ve performanslarının en yüksek düzeye çıkmasını sağlar. Bu işlev, gerek kamu olsun gerek özel sektör olsun, kurum ve kuruluşların kısa, orta ve uzun stratejik hedeflerine ulaşmasında etkin rol oynar.

Kurumsal halkla ilişkilerin, İK ve İKY'yi bu süreçte başarıya ulaştırması bir anlamda kurumun örgütsel sosyalleşmesi olarak ifade edilebilir. Çünkü, "örgütsel sosyalleşmenin temel amacı, işgörenin örgüte uyumunu sağlamak (Schein, 1983) ve örgütün etkili bir üyesi durumuna getirmektir" (Can, 1999'dan aktaran Memduhoğlu, 2008: 139).

Kurumsal halkla ilişkiler; yıllık raporlar, konferanslar, basın toplantıları, sergiler, sektörel etkinlikler, haber bültenleri, fuarlar, sunumlar, kampanyalar vb. faaliyetlerini aynen İKY'de olduğu gibi iletişimin işlevleri çerçevesinde diğer tüm departmanlarla eşgüdüm içerisinde gerçekleştirir. Yukarıda sıraladığımız faaliyetlerin başarılı bir şekilde sonuçlandırılmasında kurumsal halkla ilişkilerin İKY'yi ön planda tutması oldukça önemlidir.

Kurumsal halkla ilişkiler faaliyetlerini; ortaya koyduğu misyon ve vizyon ile gerçekleştirmeye çalışır. Misyon, kurumun şu anda nasıl çalışacağı ile ilgilidir ve daha çok davranış kalıplarını belirler (Davis, 2006: 71). Vizyon ise büyük resmi, belirli bir süre için kurumun kendisine belirlediği amaç ve bunu ifade ediş şeklini belirler (Davis, 2006: 71). Kurumun, kurumsal olabilmesi için mutlaka bir misyona ve vizyona sahip olması gerekir. Misyon, kurumun kısa vadedeki amaçlarını ortaya koyar. Örneğin, bir işletmenin 2018 yılı sonu itibari ile yıllık cirosunu, %25 artırmayı hedeflemesi, o işletmenin misyonudur.

Vizyon ise, bir kurumun gelecek projeksiyondaki amaçlarını ifade eder. Örneğin, Türkiye'nin 2023, 2053 ve 2071 vizyonları bağlamında sosyal, ekonomik hedeflerini ortaya koyması, bir kurumun vizyonuna verilebilecek en güzel örneklerdendir. Bu bağlamda, Türkiye'nin 2023 yılı kişi başına düşen milli gelirini %100 artırmayı hedeflemesi bir vizyon örneğidir. Türkiye'nin 2023 yılında yerli motor ve yerli uzay aracı ile Ay'a ulaşmayı ve nihayetinde 2028 yılında insansız uzay aracının uzaya ulaşmayı hedeflemesi kurumsal vizyon için verilebilecek en güzel örnekler arasındadır (https://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkler-aya-boyle-gidecek-41737625/14.02.2021).

Kurumsal halkla ilişkilerde diğer önemli hususlardan biriside, kurum ve kuruluşların kamu ile olan iletişim ve etkileşimidir. Her kurum ve kuruluşun bir kamusu yani bir hedef kitlesi vardır. Kurumlar ve kuruluşlar başarılı olmak, var olmak için kendi kamularına göre strateji geliştirmeli, bu yönde iletişim ve etkileşim içerisinde olmalıdır. "Grunig, örgütler ile kamular arasındaki etkileşimin uygunluğunu, sembolik ve davranışsal ilişkilerin birbirine bir halatın kolları gibi sarılmaları (Grunig, 1993b: 123'den aktaran L'Etang ve Pieczka, 2002: 134-135) gerektiğini vurgulamaktadır.

Bir kurum ve kuruluş için hizmet alıcısı konumundaki müşteri portföyü oldukça önemlidir. İçerisinde bulunduğumuz 21.yüzyılın ilk çeyreği dijital ve tasarım çağıdır. Müşterilerin de ürün ve hizmet noktasında arzu ve istekleri değişmekte ve dönüşmektedir. Dolayısıyla kurum ve kuruluşlar (şirket, firma, fabrika, üretici, işletme vb.) müşterilerin, tüketicilerin değişen ve dönüşen ihtiyaçlarına cevap vermek için ortaya koydukları ürün ve hizmetler ile ilgili yeni tasarımlar geliştirmek durumundadırlar. Aksi halde, söz konusu kurum ve kuruluşların rekabet ortamının ön plana çıktığı bu süreçte başarılı olmaları oldukça zordur.

3.Sonuç

Bireyin öz benliğini ortaya koyması sürecinde Abraham Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi ön plana çıkmaktadır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Maslow'un ortaya koyduğu ihtiyaçlar hiyerarşisi piramitinde, fizyolojik ihtiyaçlarından kendini gerçekleştirme ihtiyaçlarına kadar önemli basamaklar vardır. Birey, bu basamaklarda yer alan ihtiyaçları giderdikçe bir üst basamakta yer alan ihtiyaçları giderme yoluna girer. Dolayısıyla, her basamakta yer alan ihtiyaçlar önem arz eder. Bireyin ihtiyaçlarının giderilmesinde hizmet sağlayıcısı konumundaki kurum ve kuruluşlar önemli rol oynar. Bu kurum ve kuruluşlar, bireylerin dola-

yısıyla toplumun ihtiyaçlarını, bünyelerinde yer alan kurumsal halkla ilişkiler aracılığıyla yerine getirir.

Çünkü kurumsal halkla ilişkiler, kurum içi hedef kitleler ile üst yönetim, kurum dışı hedef kitleler ile kurum arasındaki iletişimi ve koordinasyonu eşgüdüm içerisinde tüm departmanlar ile yerine getirir. Bu sürecin gerçekleştirilmesinde İK ve İKY iki önemli kavram olarak karşımıza çıktığını görmekteyiz.

Çünkü kurumsal halkla ilişkiler, **Şekil 1**' de yer alan yıllık raporlar, konferanslar, basın toplantıları, sergiler, sektörel etkinlikler, haber bültenleri, fuarlar, sunumlar, kampanyalar vb. faaliyetlerini İK aracılığıyla etkin iletişim stratejileriyle gerçekleştirir. Kurumsal halkla ilişkilerin İKY'de başarılı olması bir anlamda örgütsel sosyalleşme olarak ifade edilebilir. Kurumsal halkla ilişkiler, faaliyetlerini Grunig (2005: 26-27)'in ortaya koyduğu; insan kaynakları, organik yapı, girişimcilik, simetrik iletişim sistemleri, liderlik, güçlü katılımcı kültür, stratejik planlama**,** sosyal sorumluluk**,** kadınlara ve azınlıklara destek kalitenin önceliği, etkin operasyon sistemleri ve işbirlikci toplumsal kültür vb. gibi profesyonel halkla ilişkiler departmanlarının özelliklerini dikkate alarak gerçekleştirir. Kurumsal halkla ilişkiler, bu süreci alanında deneyimli halkla ilişkiler uzmanları ve departmanları ile yürütür.

Kurum ve kuruluşların toplumsal ve sosyal yaşamda var olma mücadelelerinde kurumsal halkla ilişkilerin stratejik ve fonksiyonel öneme sahip olduğunu ifade edebiliriz. Kurum ve kuruluşların, varoluşlarını geleceğe taşıma noktasında, başta kamu veya halk olmak üzere kurum içi ve kurum dışı hedef kitleler, toplum, yurt içi ve yurt dışı sosyal paydaşlar ve medya ile etkin ve simetrik bir iletişim olmaz ise olmaz koşullardan birisidir. Kurum ve kuruluşlar açısından stratejik iletişim sürecini yönetecek olan profesyonel kurumsal halkla ilişkilerdir. Kurumsal halkla ilişkiler, kurum içerisinde üst yönetim (CEO) ile çalışanlar arasındaki iletişim ve çalışma uyumunu sağlayan bir departman olarak da oldukça önemli bir görev üstlenir. Çünkü, kurumların sağlıklı ve uyumlu işleyişinde bu önemli bir faktördür. Kurumsal halkla ilişkiler bu süreci çevre, ekonomik ve ekolojik değerleri de ön plana alarak geniş kapsamlı olarak yönetir.

Çalışma sonucunda, kurumsal halkla ilişkilerin kurum içi ve kurum dışı hedef kitleler ile olan iletişim sürecini, ortaya koyduğu kurumsal misyon ve vizyon ile bireysel olarak alanında deneyimli halkla ilişkiler uzmanları, kurumsal olarak profesyonel halkla ilişkiler departmanları ile işbirliği içerisinde yönettiği görülmüştür.

Özetle; kurumsal halkla ilişkiler, bireylerin ve toplumların sosyal, ekonomik, güvenlik, eğitim, kariyer, barınma, beslenme, sağlık vb. tüm ihtiyaçlarını karşılayan kurum ve kuruluşlarda oldukça etkin rol oynar. Kurum ve kuruluşlar, bireysel ve toplumsal ihtiyaçları karşılamanın yanında kendi gelecekleri açısından oldukça önemli olan faaliyetlerini, kurum içi hedef kitleler ve kurum dışı hedef kitleler ile olan iletişimi eşgüdüm içerisinde kurumsal halkla ilişkiler aracılığıyla yapar. Dolayısıyla kurumsal halkla ilişkilerin; bir kurum ve kuruluş için oldukça stratejik ve önemli olduğu söylenebilir.

Kaynakça

Davis, A. (2006). *Halkla İlişkilerin ABC'si*, MediaCat Yayınları, İstanbul.

Ercoşkun, M.H., Nalçacı A. (2005). *Ögretimde Psikolojik İhtiyaçların Yeri ve Önemi,* Kazımkarabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 11 (353-370).

Ertekin, İ. (2016). *Halkla İlişkilerde Mükemmellik Kuramı Açısından Kurumsal İletişim*, İletişim Çalışmaları Dergisi Sayı 2,Yıl 3 (25-38).

Ertekin, İ. (2017a) *Kamu ve Özel Sektör Sağlık Kuruluşlarında Örgütsel İletişim Çalışmalarının Karşılaştırılması* (yayınlanmış doktora tezi), İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul.

Ertekin, İ. (2017b*). Örgütsel İletişim*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara.

Güzel, M.O. ve Barakazı, M. (2018). *Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Kuramı Kapsamında İnsanların Turizm Hareketlerine Katılma Durumları Üzerine İlişkisel Bir Değerlendirme*,): Social Mentalıty, And Researcher Thinkers Journal, 4(14), 1001-1010.

Göksel, A.B. (2010). *Stratejik Halkla İlişkiler Yönetimi*, Nobel Yayınları, İstanbul.

Grunig, J. E. (2005). *Halkla İlişkiler ve İletişim Yönetiminde Mükemmellik*, Rota Yayınları, İstanbul.

Gürgen, H. (1997). *Örgütlerde İletişim Kalitesi*, Der Yayınları, İstanbul.

L'etang, J. ve Pieczka, M. (2002). *Halkla İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar*, (Ed. Sema Yıldırım Becerikli, Çev.Gülcan Işık, Derya Tellan, Sema Yılıdırım Becerikli, Ayşe Elif Emre Kaya, Serra Pehlivan) Vadi Yayınları, Ankara.

Memduhoğlu, H.B. (2008). *Örgütsel Sosyalleşme Ve Türk Eğitim Sisteminde Örgütsel Sosyalleşme Süreci*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi. Cilt:V, Sayı:II, 137-153.

Ozankaya, Ö. (1984). Toplumbilimine *Giriş*, S Yayınları, Ankara.

Saraç, E.Ö. (2016). *İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamalarının Örgüt Performansı Üzerindeki Etkisinde İnsan Kaynakları Bilgi Sistemleri Kullanımının Rolü Üzerine Araştırma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Başkent Üniversitesi, Ankara.

Theaker A. (2006*). Halkla İlişkilerin El Kitabı*, Mediacat Yayınları, İstanbul.

Tunçer, P. (2012). *Değişen İnsan Kaynakları Yönetimi Anlayışında Kariyer Yönetimi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 31(1): 203-233.

Yağbasan, M. ve Şener Y. (2019). *İhtiyaçlar Hiyerarşisi Ekseninde Çevrimiçi Sanal Oyunların demografik Değişkenler Açısından Karşılaştırmalı Analizi (Elazığ İli Özelinde Bir Alan Araştırması)*, Karadeniz İletişim Araştırmaları Dergisi, (2), 137-161.

İnternet Kaynaklar

http://dergipark.gov.tr/download/article-file/31453

https://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkler-aya-boyle-gidecek-41737625/14.02.2021.

Bölüm 47

TAHAKKÜM VE DİRENİŞ TARTIŞMALARI EKSENİNDE ÇAĞCIL İKTİDARIN SOSYO-POLİTİK DOĞASI [1]

Gökçe YOĞURTÇU [2]

1 Bu çalışma, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Bilimleri Anabilim Dalında hazırlanan "*Tahakküm ve Direniş Stratejilerinin Kuruluş Alanı Olarak Medya: Televizyon Tartışma Programlarında 'Diyalog Etiği' Açısından Bir İnceleme"* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, gokce.yogurtcu@manas.edu.kg, ORCID ID. orcid.org/0000-0002-2404-3908.

Giriş

İktidarın doğasını anlamaya çalışan düşünsel gelenekte klasik teoriden postyapısalcı yaklaşıma kadar birçok eğilim karşımıza çıkar. Bu yaklaşımlardan biri olan ve iktidarı yukarıdan aşağıya doğru dayatılan bir güç olarak gören Marksist perspektif, 'baskı' ve 'sömürü' kavramlarını merkeze alır (Marks ve Engels, 2005). Baskı ve sömürü odaklı bu kavrayış Weberyen perspektifte ise yerini 'güç istenci' kavramına bırakır (Weber, 1993). Söz konusu yaklaşımların her ikisinde de iktidar bir tahakküm ve çatışma unsuru olmakla birlikte, Weberci iktidar, 'güç kullanan' ile 'itaat eden' arasındaki rol dağılımına işaret eden, karşılıklı çıkar ve rızayı vurgulayan bir eğilim taşır (Çiğdem,1997:99). Bu eğilim, Marksist ekonomik indirgemeciliği eleştirerek iktidarı bir ilişkiler yumağı ve denetim ağı şeklinde kavramsallaştırır. Böylelikle, baskı ve sömürü merkezli sınıf analizinden, Foucault'cu 'güç oyunları'na ve dağınık tahakküm sistemlerine göndermede bulunan iktidar analizine geçişi destekler.

Foucault'nun iktidar analizi, bilgi ve güç yapılarının kurumsallaşmasına ve bu yapıların öznelliği inşa etmesine yönelik tarihi verilerin incelenmesine dayanır. Bir düşünce tarihçisi olarak Foucault, iktidar ilişkilerini tüm yönleriyle açıklayacak bir teori ve metodolojisi olmadığı için 'kör bir ampirist' gibi hareket ettiğini ifade etmiştir. İnsanlara boyun eğdikleri kurumların ve tabi oldukları normların 'gerçek' tarihini göstermek için salt ampirik verileri izlemiştir (Foucault, 2007: 173). Bu ampirik verileri, 3 deneyim alanı (akıl hastalığı, suça eğilimlilik ve cinsellik) üzerinden inceleyen Foucault, bu deneyim alanlarına özgü iktidar tekniklerinin nasıl kurulduğunu göstermeyi hedefler. Bu amaçla İktidar ilişkilerinin işleyişini sağlayan, '*söylemsel pratikleri', 'söylemsel olmayan pratikleri'* (tıp, psikiyatri, krimonoloji gibi bilgi alanları ile tedavi ve cezalandırma gibi) ve '*kurumsal pratikleri*' (akıl hastanesi, hapishane gibi) karşılıklı etkileşim içinde incelemeye çalışır (Keskin, 2007:12).

Foucault'nun bu etkileşimi anlama çabasındaki amacı, iktidar ilişkilerinin bilgi ve güç yapılarını nasıl kurumsallaştırdığını; iktidarın hangi teknolojilerle uygulandığını, bu teknolojilerin hakikati ve öznelliği inşa ederek bireyleri nasıl tabi kıldığını ortaya çıkarmaktır (Foucault, 2007: 176, 246). Bu amaçtan hareketle '*iktidar-hakikat-özne*' arasındaki zorunlu ilişkinin bütüncül bir analizine olanak tanıyan Foucault, nereden gelirse gelsin tahakküm biçimi almış veya almaya eğilimli tüm iktidar ilişkilerine karşı verilmesi gereken mücadele yollarını saptamaya çalışır. Bu kolay bir çaba değildir çünkü iktidar, toplumsal ilişki ağının içinde

üretilir ve dolayısıyla her yerden gelir. Her şeyden önce bir güç ilişkileri çokluğu olan iktidar, tüm bu ilişkilerin her durumda ve her zaman var olan hareketliliğinin genel etkisi olarak karşımıza çıkar (Foucault, 2005a: 23).

Bu etkiler iktidarın tarihsel süreçlere özgü işleyişine bağlı olarak farklılık gösterirler. Çağımızda iktidar, bedenin ve ruhun disipline edilmesine yönelerek, bu etkilerin gündelik yaşam düzeyinde ele alınmasına alan açmıştır. Bu çerçevede klasik iktidar teorisinden farklı olarak postyapısalcı iktidar analizlerinde temel ilgi düşünce ve bedeni denetleyen mekanizmalara yönelmiştir.

Tüm bu söylenenler çerçevesinde bu çalışmada, çağcıl iktidarın işleyiş mantığını anlamada klasik iktidar teorisinin yetkin ve kapsayıcı olup olmadığını ortaya koymak açısından öncelikle öncü kuramcılardan Marks ve Weber'in temel argümanları üzerinde durulacaktır. Ardından düşünceyi ve bedeni kapatan tahakküm pratiklerini tarihsel verilerle teşhis eden Foucaultcu düşünce tartışılacak ve bu doğrultuda öznelliğin ve hakikatin yeniden soruşturulmasını talep ederek iktidar anlayışında kırılma yaratan postyapısalcı yaklaşım bağlamında sosyo-politik iktidarın doğası analiz edilmeye çalışılacaktır.

Klasik İktidar Teorisinde İki Ana Gelenek

'Sömürü' ve 'Baskı' Merkezli (Marksist) İktidar Analizi

İktidar ilişkilerini 'sömürü', 'baskı' 'sınıf çatışması' ve 'yabancılaşma' kavramları ekseninde açıklayan Marksist paradigma, siyasi iktidarın devlet aygıtında yoğunlaştığını varsaymıştır. Buna göre devlet, egemen sınıfın (kapitalist sermayeyi elinde bulunduran burjuva sınıfının) kendi ayrıcalığını ve gücünü dayattığı bir kurumdur (Marks ve Engels, 2005:12-13). Dolayısıyla toplumdaki pek çok baskı biçimine kıyasla ayrıcalıklı bir konuma sahip olan sınıf ilişkileri, Marksist analizin merkezinde yer alır. Sınıf ilişkilerinin analizini ayrıcalıklı kılan aynı zamanda toplumdaki egemen sınıfın, zihinsel üretim araçlarına da sahip olmasıdır. O'Neill'in (2007) belirttiği gibi, üretim ilişkilerini ve ekonomik yapıyı belirleyen egemen güç, toplumsal ve kültürel kodları da inşa etmektedir. Bu doğrultuda kültür, sanat, felsefe ve bilim toplumu ekonomik yapının gereksinimlerine göre tasarlamak adına işlev gören üst yapılardır. Üretimin gelişmesi için gereken tüm bu unsurlar, egemen güçlerin tahakkümü için araçsallaşmış durumdadır.

Alt yapı unsuru olarak ekonomik üretim ilişkilerinin, üst yapıyı (zihinsel üretim alanını) belirlediği bu sistemin anahtar kavramı ise *ideolo-*

*ji*dir. Marks, ideolojiyi, eleştirel bir tutumla "insanları yanlış bilinçlenmeye yönelten bilinçli veya bilinçsiz inançlar ve düşünceler sistemi" olarak tanımlar (Williams, 1990: 48). Bu bağlamda ideoloji, belirli bir sınıf ya da gruba özgü inançlar/fikirler dizgesi; gerçek ya da bilimsel bilginin karşıtı olan 'yanlış bilinç' ve 'saptırılmış inanç' olarak kavranır. İdeoloji, egemen gücün, tabi olanların maruz kaldığı sömürü ve eşitsizlik koşullarını doğal/meşru gösterdiği düşünce sistemi olarak işlev görür. Diğer bir ifadeyle, egemen temsil sistemleri tarafından üretilen bilgi, var olan eşitsizlik ve sömürünün alt sınıflar tarafından 'doğal' ve 'değişmez' bir 'gerçeklik' olarak algılanması için gerekli olan ideolojik harcı oluşturur (Althusser, 1994: 56).

Egemen olanın baskı ve sömürü düzenini meşrulaştırdığı bu ideolojik zemin, üretim araçlarına sahip olmayan, ancak üretici konumdaki işçi sınıfının emeğine yabancılaşmasının da belirleyici unsurudur. Bottomore'un (2002: 131) ifadesiyle; "yabancılaşmış emek, özgür yaratıcı etkinliğe karşıt olarak zoraki emektir". Bu zoraki emek, özneyi toplumsal bütünlüğünden ve benliğinden uzaklaştırmış, bütünlük bilincini yitiren özne topluma yabancılaşmıştır. Kapitalist yaşam biçiminin zorunlu sonucu olan bu yabancılaşma modernleşme süreciyle de yakından ilişkilidir. Şöyle ki, kapitalist işleyiş baskı ve sömürü düzeni inşa ederek endüstriyel ilkeleri kişinin öz bilinci haline getirmiş ve gündelik yaşam bütünlüğünü kaybederek emeğe aidiyeti yok etmiştir (Tolan, 1991: 289-290). İşçinin emeğine yabancılaştığı bu sistemde Marks'a göre işçinin hayatını sürdürebilmesi için emek gücünü satmak dışında bir seçeneği kalmamıştır. Bu noktada söz konusu olan işçinin salt emek gücünü satma zorunluluğu değil, alternatif olanaklardan tamamen yoksun oluşudur (Elster, 2004: 215-216).

Bu yoksunluk ve çıkmaza rağmen Marks, insanın hayat faaliyetinin bilinçli olduğunu varsaymıştır. Marks'ın öznesi, kendi amaçlarının ayrımını yapabilen, benlik/kendilik bilincine sahip rasyonel bir öznedir. Dolayısıyla kapitalizmin ezici sosyo-ekonomik dinamikleri karşısında karşıt hareketlerin ortaya çıkma potansiyeli her zaman vardır (Blackburn, 1993: 11). Zaten, baskının temelde tek bir kaynaktan, üretim araçları üzerindeki denetimden kaynaklandığını ileri süren Marksizmde insanlık tarihi, ezenlerle ezilenler arasındaki mücadeleyi içeren sınıf kavgası tarihidir (Aron, 1989: 109-136). Bu mücadele sonucunda işçi sınıfının üretim araçlarını toplumsallaştıracağı ve tüm baskı biçimlerinden kurtuluşu sağlayacağı öngörülmüştür.

İşçi sınıfının sahip olduğu bu direniş potansiyelinin işlerlik kazanmasına dair gereklilik Marksizm açısından son derece açıktır. Ancak

tüm bu baskı biçimlerinden kurtuluş, sermayenin her şeyi tahakküm altına aldığı ve ideolojik inşa sonucu sömürünün doğal/meşru gösterildiği bir sistemde kolay görünmemektedir. Bauman'ın (2000: 105) vurguladığı gibi, 'gerçekliği inşa etme' ve neyin temsil edilecek kadar 'gerçek' olduğuna karar verme hakkı sadece hakim sınıfa ait bir ayrıcalık olduğu sürece bu olasılık kolayca açığa çıkmayacaktır. Marks bunun kuramsal çıkış yolunu, kendi ekonomi-politik yaklaşımında görmüş, baskı ve sömürü düzenini anlamaya çalışan kendi ekonomi-politik yaklaşımının ideolojik değil, bilimsel olduğunu ileri sürmüştür. İdeoloji kavramının, bilim ile karşıtlık içinde sunulduğu bu söylem Marksist sosyal analizin temel çelişkilerinden biri olarak görülmektedir (Sholle, 1999: 283).

Bir diğer çelişki de Marksist paradigmada merkezi öneme sahip olan ekonomi-politik kategorilerin, pek çok etkeni ikincilleştirmek suretiyle iktidarın doğasını tek boyutlu açıklama çabalarıdır. Sözgelimi Newman, Marksizmin sınıf mücadelesi kapsamıyla örtüşmeyen – ırkçılık, etnisite ve cinsiyet ayrımcılığı gibi – toplumsal hareketleri ve kimlikler dizisini görmekte başarısız olduğunu belirtmiştir (Newman, 2004:22-23). Sadece sınıf mücadelesine odaklanan bir iktidar nosyonu başarısızdır; çünkü siyasal alana tek başına işçi sınıfı ve onun kapitalizme karşı verdiği mücadele hakim değildir (Laclau ve Mouffe, 1992: 159-160). Çağımızdaki sosyo-politik çatışmalar, daha çok tabi kılma/uyruklaştırma biçimlerine (öznelliğe boyun eğdirilmesine) işaret etmektedir. Diğer bir ifadeyle, 'tabi kılma' pratikleri, toplumdaki tüm tahakküm mekanizmaları ile karmaşık ve döngüsel bir ilişki içinde (Foucault, 1998: 155) olmasına karşın Marksizm, siyasal alanı daima sınıfsal ve ekonomik yapıların üstyapısı olarak görmüş, onu özerk bir alan olarak anlamaya yetkin olamamıştır. Siyasal alanın özerkliğinin ihmal edilmesi veya ikincil hale gelmesi, Marksist paradigmayı ekonomik belirlenimciliğin içine hapsetmiştir (Aron, 1989: 109-136). Baskının yalnızca üretim araçlarından değil, aynı zamanda psişik baskı araçlarının denetiminden kaynaklandığı görülemediği için iktidarın doğası bu düzeye genişletilememiştir (Sholle, 1999: 285).

Böylesi bir durumda Mueller'e göre yapılması gereken, "hiçbir mücadele diğerinden daha kıymetli değildir" biçimindeki siyasal mantığı takip ederek, tüm toplumu sarmalayan ve özneler olarak benlikleri inşa eden bir iktidar kavrayışına ulaşabilmektir (Mueller, 2007:19-20). Bu kavrayışın iktidarın büründüğü mikro alanları daha görünür kılacağı aşikardır. Bu bağlamda, Foucault'nun iktidarın heryere nasıl sızdığını göstermeye çalıştığı analizleri başta olmak üzere, post-yapısalcı yaklaşımlarda siyasalın önceliğinin kavrandığına tanık olunur. Bu tanıklığı,

Weber'in analizlerinden başlayarak izlemek mümkündür.

'Tahakküm' ve 'Güç istenci' Eksenli (Weberci) İktidar Analizi

İktidarın doğasını baskı ve sömürü kavramları yerine 'güç istenci' ile açıklayan Weberci yaklaşım, kuramsal düzeyde sınıf analizini dışlıyor gibi görünse de sınıf kavramı Marksist paradigmadaki öncül konumunu diğer unsurlarla paylaşır. Dolayısıyla baskı ve sömürü merkezli sınıf analizinden, Foucaultcu 'güç oyunları'na göndermede bulunan tahakküm merkezli kavrayışa doğru bir yol açılır. Bu kavrayış, toplumu anlama konusunda çoğul baskı unsurlarına vurgu yaparak, Marksist analizde egemen sınıfın kendi çıkarlarını empoze ettiği bir yapı olarak devletin öncül konumunu reddeder (Giddens, 2000: 11).

Siyasal alanı devletin rolü yerine geniş toplumsal pratikler içinde analiz eden Weber, iktidarı "bir kişi ya da grubun, kendi iradesini, diğerlerinin direnişine rağmen gerçekleştirme gücü" olarak açıklar (Weber, 1993: 361). Bu açıklamanın düşünsel zemini Nietzsche'nin 'güç istenci' kavramına yaslanır. Ancak Nietzsche'de bireyin kendi hayatı üzerindeki iktidar istemine, yani bireyin kendini gerçekleştirme edimine işaret eden 'güç istenci', Weber'de toplumun rasyonelleşmesiyle oluşan işbölümü sonucunda egemen olanın iktidar talebi olarak karşımıza çıkar (Lukes, 2002: 660).

Weber tarafından çağcıl teknolojinin ve bürokrasinin gelişimi olarak adlandırılan rasyonelleşme, ekonomik ve toplumsal yaşamın etkinlik ilkeleri (en az kaynakla en etkin biçimde amaca ulaşma) doğrultusunda örgütlenmesidir (Giddens, 2000: 11). Bu örgütlenmenin üst mekanizması, yasal tahakkümle yönetimsel rasyonelliği sağlayan bürokrasidir. Ancak bürokrasi, ne kendinde bir sınıftır ne de devlet iktidarıdır; bürokrasi, devletin ekonomiyle olan ilişkisinin ve bireyler arasındaki sosyo-ekonomik ilişkilerin yeniden üretimine yönelik bir stratejidir (O'Neill, 2007: 237). Bürokrasi kavramının formel/analitik özellikleri ordunun, kilisenin, üniversitenin, hastanelerin, siyasi partilerin ve sosyal bilimlerin işleyişindeki kurucu pratiklerdir (O'Neill, 2007:236). Dahası modern devletin en önemli iktidar aracı olarak karşımıza çıkan bürokrasi, toplumsal eylemlere rasyonel düzenlilik kazandırmanın temel unsuru olarak, bir kez kurulduktan sonra çözülmesi en zor olan yapıdır (Weber, 1993: 208).

Bürokrasi, içinde görev yapanlar açısından ise adeta bir *demir kafes'*tir ve bu '*demir kafes*' topluma doğru açılım gösterdikçe, toplum için bir korkuya dönüşmekte ve tahakküm çarkı toplumu kuşatmaktadır

(Ritzer, 2000:91). Dolayısıyla bürokrasilerin, özellikle yaratıcılık, kendini gerçekleştirme ve özgürlük gibi insani erdemler üzerindeki yıkıcı etkilerine dikkat çeken Weber'in bireyi, Marks'ın bilinçli bireyinden farklı olarak 'demir kafes'in içine hapsolmuş durumdadır. Üstelik bürokrasinin gelişimine paralel olarak sistemli gözetim mekanizmalarının yaygınlaşması ve sosyal denetimin rasyonalize edilmesi, yabancılaşmanın da kaynağı olmuştur (Callinikos, 2001: 103). Modernizmin krizi olarak karşımıza çıkan bu süreç 'aklın yitimine ve araçsallaşmasına' yol açmıştır. (Poole, 1993: 45).

Bu durum Weber açısından, çağcıllığın kendi iç çelişkisi ve dinamiğidir. Devlet, ekonomi, bilim ve sanat gibi kültürel yaşam alanlarının birbirlerinden farklılaşmaları ve kendilerine özgü ussallıklar geliştirmeleri, Weber tarafından modernleşmeye özgü en önemli özellik olarak gösterilmiştir. Bu durum, aydınlanma varsayımlarının aksine Weber'e göre, aklın özgürleşmeye hizmet edemediğini göstermiştir (Çiğdem,1997: 81). Post-yapısalcı yaklaşımlarla da desteklenen bu tespitler, iktidarın daha az görünür yüzüne odaklanılmasını sağlamıştır. Özellikle Foucault'nun bilgi ve güç yapılarının kurumsallaşmasına ve öznelliği inşa etmesine yönelik tarihi verileri incelemesi yoluyla, iktidar mekanizmalarının tabi kılma pratikleri ampirik veriler üzerinden görünür kılınmıştır.

Çağcıl İktidarın Tabi Kılma Pratikleri: Bilgi, Hakikat ve Öznellik

İktidar ilişkilerinin tabi kılma pratikleri ve genel etkileri tarihsel süreçlere özgü farklılıklar gösterir. Sözgelimi Orta Çağdan sonra 18.yy'a kadar batı toplumlarında iktidarın işleyişi cezalandırma ve yasaklama pratiklerine bağlı olarak yasallık, hukuk, meşruluk terimleriyle ele alınmıştır. Bu sürecin birikimiyle 19.yy'a kadar Avrupa'yı sarsan birçok siyasi mücadelenin sonucunda hukuk toplumuna geçişi sağlayan haklar kazanılmıştır (Foucault, 2007: 155). Bu dönemde iktidarın işleyişi, hukuksal egemenlik ve devlet aygıtı çerçevesinde tartışılmıştır. Diğer taraftan 19.yy Hitler ve Stalinizm gibi karanlık deneyimlerin de etkisiyle ideolojik eleştirinin ve ekonomik politik yıkımı teşhis etmenin dönemidir (Foucault, 2007: 62, 80). Dolayısıyla bu dönem boyunca teorik eleştirilerin amacı, iktidarın baskıcı ve ideolojik doğasını görünür kılmak, onunla mücadele etmek olmuştur. Ancak 1968'lerdeki siyasi olaylar, dağınık tahakküm sistemlerine yönelmiş (Foucault, 2007: 62) ve iktidarı baskı kavramı ile açıklama eğilimi giderek işlevsizleşmeye başlamıştır (Foucault, 2007: 49). 1970-75'lere gelindiğinde ise artık bir mikro iktidar ağı ile karşı karşıya olunduğu fark edilmiştir (Foucault, 2007: 48). Bu

mikro iktidar, kendini yasaklamakla ve cezalandırmakla sınırlamayan; normal olanı/normatif olanı tanımlayıp 'biz' ve 'öteki'nin inşası üzerinden toplumun tüm deneyim alanlarına nüfuz eden bir işleyişe sahiptir (Foucault, 2007: 49, 155). Sözgelimi kadın erkek ilişkilerine, aile ilişkilerine, kurumsal ilişkilere, bilenle bilmeyen arasındaki ilişkilere nüfuz eden bir iktidar ile karşı karşıyayızdır (Foucault, 2007: 110).

Foucault'ya göre toplumun tüm deneyim alanlarına nüfuz eden bu iktidarı anlamak için yapılması gereken; devlet aygıtı, egemen sınıf, baskı ve ideoloji sorunu yerine iktidarın gündelik yaşam düzeyinde karşımıza çıkan tikel ve somut etkilerine odaklanmaktır (Foucault, 2007: 42). İktidarın somut etkilerini teşhis etmek isteyen Foucault'nun bu doğrultudaki temel hareket noktası da iktidar tekniklerinin incelikli biçimleri olarak kurumlar, pratikler, disiplinler, teknolojiler ve onların art alanındaki bilginin ürettiği hakikatleri saptayabilmektir. Bu hakikatleri üreten iktidarı spesifik sorunsallaştırmalar ekseninde inceleyen Foucault (2005a: 107-111), bireylerin iktidar ilişkileri içinde öznelere dönüştürülme pratiklerini teşhis etmeye çalışırken şu üç soruya yanıt arar (Foucault, 2005b: 191):

• Kendimizi "*bilgimizin özneleri olarak nasıl kurduk?*" (bilgi öznesi)

• Kendimizi "*iktidar ilişkilerine tabi olan özneler olarak nasıl kurduk?*" (iktidar ilişkilerinin öznesi)

• Kendimizi "*eylemlerimizin ahlaki özneleri olarak nasıl kurduk?*" (kendi eylemlerimizin etik öznesi).

Foucault'ya göre bu sorular üzerine düşünmek, kendimizin tarihsel bir ontolojisini yapmamız anlamına gelir;

• Birinci sorunun yanıtı, öznesi olarak görüldüğümüz bir deneyime (delilik, hastalık, yaşam, dil, emek, suç vb.) gönderme yapan bilgi alanının oluşumunu, bu oluşuma özgü söylemsel pratikleri ve hakikatin inşasını içermektedir.

• İkinci sorunun yanıtı, iktidar ilişkileri ve teknolojilerinin yani tarihsel olarak kurulmuş deneyimleri düzenleyen normatif sistemlerin (deliliğin ve suçluluğun kurumsallaştırılmasını ve delilerin/suçluların 'normal' insanlardan ayrılıp dışlanmasını düzenleyen sistemlerin) analizini içermektedir.

• Üçüncü sorunun yanıtı ise bireylerin kendilerini tarihsel bir deneyimin özneleri olarak (deli, suçlu, normal vb.) görme, kabullenme veya

reddetme pratiklerinin ve yine bunu yaparken geçerli olan bilgi/hakikat alanının analizini içermektedir (Keskin, 2005: 14-16).

Foucault'ya göre bu üç sorunsallaştırma ekseni birbirlerine sıkı bir biçimde bağlı olup, birbirlerinin var olma koşuludurlar. Burada Foucault'nun çıkış noktası, delilik deneyimi üzerinden kurulan dışlama ve toplumsal ayrımcılık mekanizmasıdır. Foucault bu mekanizmanın işleyişine dair iddialarını, deliliğin statüsüyle ilgili belgeleri ve tanıklıkları inceleyerek geliştirir (Foucault, 2007: 155) ve bu incelemeler üzerinden, delilik konusunda oluşturulan temel ayrımın (normal-normal olmayan, akıl-akıl dışı, izin verilen-yasaklanan) toplumdaki tüm ikili ayrımlar için geçerli olduğunu tespit eder (Foucault, 2007:108). Bu ayrımlar bireyi ve toplumu denetlemenin temel mekanizmasına dönüşmüşlerdir. Ancak birey burada iktidarın atıl ve onaylayıcı bir hedefi değil, her durumda iktidarın boyun eğmekle yükümlü aracısıdır. Diğer bir ifadeyle, iktidar bireylere uygulanan bir baskı mekanizması değil, bireyi geçiş yolu olarak kullanan ve kurduğu birey üzerinden işleyen bir mekanizmadır. Dolayısıyla iktidarın işleyişi 'egemenlik' ile 'disiplin' arasındaki sınırda olup, bu yeni tür 'disiplinci iktidar' hukuksal normlar değil, disiplinden doğan söylemler (tıbbileştirme, normalleştirme, gözetleme vb.) üzerinden işlemektedir (Foucault, 2005a: 115).

Foucault'ya göre iç içe geçmiş, sürekli ve hiyerarşik gözetleme sistemleri olarak karşımıza çıkan bu disiplin, çağımız siyasi teknolojilerinin en önemli keşfidir. Bu keşif 18. ve 19. yüzyıllarda gelişmeye başlamış olup, somut hedeflerine 20. yy. başlarında ulaşmıştır. Özgürlüğü keşfeden Aydınlanma Çağı, seküler akla koşut olarak bilimsel disiplinleri de keşfetmiş ve modern toplum bir anlamda 'gözetim' ve 'disiplin'in egemen olduğu bir yapıya dönüşmüştür (Foucault, 2005a: 173). Bu süreç, baskının tarihinde "cezalandırmadan gözetlemeye geçiş" olarak ayırt edilmektedir yani gözetlemenin cezalandırmadan daha etkili ve verimli bir iktidar düzeni oluşturduğunun fark edilmesidir (Foucault, 2007a: 42).

Öte yandan egemenin tabi olana uyguladığı tahakküm biçimleri, tarihsel olarak, 'hükmetme' özünü taşıdığı için, bu farklılaşma kolaylıkla ayırt edilmez. Bu noktada Foucault'nun tespitleri, modern tahakküm biçimlerinin modern öncesi döneme göre özellikle 'teknik incelik' açısından farklı olduklarını göstermekte oldukça başarılıdır. Hatta modern çağın "tahakküm tekniklerinin yayılması ve inceltilmesinde kaydedilen bir ilerleme" (Best ve Kellner, 1998: 56) olduğu vurgusunu haklı çıkarmaktadır. Modern tahakküm uygulamaları, öncekilerin eksikliklerini gidermiş, teşhir biçimlerinde görünmez alana çekilmiştir; artık iktidar

daha akışkan ve naif bir ağ şeklinde işlemektedir. Kendisini gözetleyicileri aracılığıyla ortaya koyan bu iktidar, gözetleyenlerin de denetlendiği bir kurumsal denetim mekanizmasına dönüşmüştür. Dolayısıyla artık baskı kavramına abartılı rol biçen Marksist iktidar anlayışı yetkinliğini kaybetmiştir. Foucault'nun belirttiği gibi Marksizmde vurgulandığı şekliyle iktidarın tek işlevi bastırmak olsaydı, iktidar büyük bir 'üst-ben' tarzında ortaya çıkardı ve yalnızca sansür, dışlama ve engelleme kipiyle hareket edeceği için oldukça zayıf olurdu. Oysa çağcıl iktidar, sansür ve baskı yoluyla bilmeyi engellemek bir yana onu üretmekte ve kendi himayesine almaktadır (Foucault, 2007a: 42).

İktidardan kurtulma konusunda hissedilen güçlükler de iktidar bilgi düzeyinde pozitif etkiler ürettiği için böyledir. İktidar ilişkileri daima bir bilgi alanı oluşturmakta ve bu bilgiler de karşılığında iktidar ilişkilerini güçlendirerek, iktidarın işleyişini mümkün kılmaktadır (Foucault, 2005a: 23). Bu anlamda bilginin taşıdığını iddia ettiği hakikat, iktidarla döngüsel bir ilişki içinde bir 'iktidar rejimi' kurmaktadır. Bu süreçte, aile, okul, mahkeme, kışla, işyeri gibi kurumlarda da beşeri bilimler kendi normallik standardını tanımlamakta ve bu 'normalliği' kurumsallaştırıp hayat tarzı olarak sunmaktadır. Bireylerin kim olduklarını, kimin normal/aklı başında olduğunu, kimin neye yeteneği olduğunu ve ne yapabileceğini, bireylerin öngörülebilir davranışlarının neler olduğunu belirleyen bu bilgiler iktidarın işleyişinde bir uygulama aracıdırlar (Foucault, 2005a: 214). Böylelikle bilimin birçok alanı bedenin ve ruhun terbiye edilmesine yönelmiş, "bilgi özgürleşimin önünü keserek gözetlemeye, düzene sokmaya ve disipline etmeye ilişkin bir kip halini almıştır" (Sarup, 2004: 101).

Üstelik bilgiyi çevreleyen normlar iktidarın hedeflerine göre değişmektedir. İktidar ile bilgi arasındaki bu ilişkide bilgi bir taraftan iktidarın meşruiyetini sürdürmekte, diğer taraftan da kendisi iktidar doğurmaktadır. Böylece karşılığında bir bilgi alanı oluşturmayan iktidar ilişkisi olmadığı gibi, iktidar ilişkisi varsaymayan bir bilgi alanı da kurulamamaktadır. Dolayısıyla bilgi/iktidar ilişkisi düzleminde, "tahakküme dönüşebilecek düşünce biçimlerinin iktidarla işbirliği kaçınılmaz" (Foucault, 2007: 35-36) hale gelmektedir. Foucault açısından 'öznellik' ve 'hakikat' bu ilişki yumağı üzerinden kurulan deneyimlerin bir sonucu ve uzamı olarak görülmelidir. Burada söz konusu olan, keşfedilecek ve üzerinde uzlaşmaya varılacak hakikatler bütünü değil; "doğru ile yanlışın birbirinden stratejik olarak ayrıldığı ve doğruya belirli iktidar etkilerinin eklemlendiği kurallar bütünüdür" (Foucault, 2005a: 83). Bu kurallar bütünü "*tahakküm oyunlarını*" sürdürmenin ve bu oyuna ortak

olması beklenen özneleri inşa etmenin meşru zeminidir. Bu bağlamda öznelliğin inşası bir bilinç halinin oluşturulması olarak, iktidarın 'tabi kılmak' ve 'boyun eğdirmek' için uyguladığı bir strateji haline gelir. Nitekim özne, hem denetim ve bağımlılık yoluyla başkasına tabidir hem de vicdan ya da özbilgi yoluyla kendi kimliğine bağlanmıştır. Her iki durumda da 'öznellik', boyun eğdiren ve tabi kılan bir iktidar biçimini yansıtmaktadır (Foucault, 2005b: 19).

Bu noktada sorun insanın hangi teknikleri kullanarak kendini bilimin (hukuk, tıp, iktisat, eğitim ve kamu yönetimi vb.) rasyonel disiplinine tabi kıldığıdır. Foucault, 'tabi kılma' yöntemleri üzerine araştırma yaparken gözetim ve kapatıp kuşatma mekanlarının düzenlenmesini tam da bu eksende analiz etmeye çalışır. Foucault'nun tespitlerine göre oldukça incelikli ve pozitif denetim mekanizmalarıyla örülen 'disiplin toplumu', geniş ve yaygın gözetim/kapatma mekanlarının düzenlenmesiyle işlemektedir (Foucault, 2005c). Bu mekanlar, beden kadar insan hayatını ve düşüncesini de kapatıp kuşatan alanlardır: Akıl çağında delilerin kapatılması, insan bilimlerinde düşüncenin tutsak edilmesi, mahkumların cezaevlerine kapatılması, insan kimliğinin cinsel kendilik hücresine hapsedilmesi (Bernauer, 2005:30). Dolayısıyla Foucault'nun çıkış noktası, 'kapatılma takımadalarında' yaşamaya mahkum olan 'özne'dir: Ben merkezli bir yanılsamaya dayanan 'felsefi kapatılma' kitlelerin hem daha faydalı hem de daha uysal kılınmalarına yönelik 'siyasal kapatılma' ve benlikle özel bir ilişki kurma kipinin tanımlanması olarak 'etik kapatılma' alanları (Bernauer, 2005:34-35).

Bu kapatılma alanlarına dair analojik model oluşturan temel mekan hapishanedir. Hapishaneler, norma boyun eğenler ile normdan sapanlar arasında işlevsel bir ayrım yaparak, toplumsal denetimin en etkili kurumuna dönüşürler (Deleuze, 2001:23). Foucault'ya göre, hapishaneler tıpkı deliliğin statüsünde olduğu gibi suçlulukla mücadele etme veya insanları ıslah etme mekanları değildir. Daha ziyade yasadışılık alanının ve suça eğilimin tanımlanmasını sağlayan kapatma alanlarıdır (Foucault, 2007: 83). Çünkü insanları ahlaki özneler haline getirmek, suça eğilimlileri ayırmak ve bunları tehlikeli göstermekle mümkündür. Dolayısıyla suç işleme eğilimi iktidarı işlevsel kıldığı için gereklidir (Foucault, 2007: 31).

Foucault burada Jeremy Bentham'ın Panopticon hapishanesi metaforunu ödünç alır. Panopticon'da mahkum görülmekte ama görememektedir. Panopticon'un etkisi tutukluda iktidarın otomatik işleyişini sağlayan bilinçli ve sürekli bir gözetlenme hali yaratmasından kaynaklanır.

Deleuze'ün (2001) ifadesiyle, "gerçek bir tabi olma ve boyun eğme durumu, hayali ilişkiden mekanik olarak doğmaktadır". Panoptikon modeline göre inşa edilmiş büyük hapishanelerden, fabrikalara, yetimhanelere ve benzeri koruma derneklerine kadar çeşitli biçimler alan genel bir gözetim/kapatma sistemi toplumu ağ gibi kuşatmıştır (Deleuze, 2001:23-26). Bu ağın adeta kendisi olan "disiplinci iktidar her yerdedir ve sürekli uyanıktır". Öylesine ki mahkumu iyi davranmaya, deliyi sakin olmaya, işçiyi çalışmaya, okul çocuğunu özenli olmaya, hastayı tedaviye zorlamak için güç kullanmasına gerek kalmamıştır. Dolayısıyla tahakküm süreklidir ama sessiz ve görünmez işlemektedir (Sarup, 2004: 104). Kapatmak ve kuşatmak, sadece mekânsal düzeyde değil bireylerin mikro davranışları düzeyinde de karşımıza çıkmakta; yaşam tarzlarını, söylem biçimlerini, siyasal amaçları, otoriteyi reddedişleri, kamuoyuna meydan okumaları, şiddete başvurmaları ceza öncesi bir düzeyde yaptırıma bağlamaktadır (Foucault, 1993: 64-66). Bu süreçte yasa adına olduğundan daha çok düzen ve uyum adına müdahalede bulunulmaktadır. Burada Foucault açısından şu noktanın altını çizmek oldukça önemlidir:

> Suçluyu kapatma ve hapsetme otoriter bir önlem değildir. Çünkü insanların kendileri içeri atmanın/hapsetmenin gerekli olduğunu düşünür. Bir başka ifadeyle, insanlar suçlunun cezalandırılmasını iktidarın diliyle talep ederler. Kaldı ki, tabi olanlar evrensel/nesnel hakikatin kurulmasında sözden yoksun kalmış, sessizliğe mahkum edilmişlerdir. Ve eğer buna rağmen konuşurlarsa, konuştukları bu dil kendi dilleri değildir. Kendi kabul edişlerinin, reddedişlerinin dilini konuşmazlar, tahakküm altında olduklarından kendilerine dayatılan dil ve kavramları tanırlar (Foucault, 2005a: 172).

Bu noktada çağcıl iktidarın, tarih boyunca tüm spesifik baskı tekniklerinden elde edilen sonucun çok daha ötesine geçtiğini söylemek mümkündür. Ancak bu görünmez ve sessiz işleyen tahakküme rağmen Foucault, iktidar ilişkilerinin belirdiği noktada direniş olanaklarının da ortaya çıktığını göstermektedir.

Çağcıl İktidar Pratikleri Karşısında Direnişler

Foucault açısından tahakküm-direniş ikiliği, mutlak bir biçimde birbirlerini dışlayan unsurlar olarak değil, aynı zamanda birbirini içerecek biçimde ele alınır. İktidar pratikleri karşısındaki direnişler, iktidarın nerede çalıştığını ve hangi stratejileri kullandığını deşifre etmeyi sağlayan görüngülerdir (Foucault, 1998: 167). Nitekim bir düşüncenin, bir grubun, bir sınıfın tahakkümünü, bu tahakkümün karşılaştığı direnişleri ve başkaldırıları merkezi olgu yapan şey, bu ilişkilerin karşılıklı olarak birbirlerini var ettiklerini göstermesidir. Diğer bir ifadeyle, tahakküm

altındaki öznenin kendi söylemini yaratma özgürlüğü aynı zamanda mücadele ettiği ortamdan destek alır. Sözgelimi bir baskı aracı olan 'tıbbileştirme' aynı zamanda bir direniş aracıdır çünkü hasta olan kişi, hastalığı nedeniyle mahkum edilmeme ve suçtan muaf tutulma hakkını öne sürebilir (Foucault, 2007:284). Böylelikle direniş yalnızca bir yadsıma olmaktan çıkar; aktif bir yaratma ve dönüştürme eylemine dönüşür (Foucault, 2007: 284).

Buradan hareketle Foucault, tahakküm-direniş pratiklerinin nasıl çalıştığını anlamak üzere kuram ve pratik arasındaki ilişkileri daha güçlü buluşturan ampirik bir yol önerir. Bu öneri, farklı iktidar biçimlerine karşı direnme tarzlarını çıkış noktası olarak ele almaktadır. Tahakkümün doğduğu yerlerin her zaman kolay saptanamamasından dolayı, direniş unsurlarına odaklanmak ampirik açıdan işlevseldir. Sözgelimi, '*yasallıktan*' ne anlamamız gerektiği, '*yasadışı*' olanın nasıl tanımlandığı ile koşutluk gösterir. Bu anlamda iktidar ilişkilerini tanımlamanın en işlevsel yolu, direniş biçimlerine ve mücadele tarzlarına odaklanmaktan geçer (Foucault, 1998: 153).

Bu mücadeleler Foucault'ya göre '*yatay mücadeleler'*dir ve belli bir siyasal yönetim biçimiyle sınırlandırılamazlar. Bu mücadelelerin hedefi, kısaca iktidarın etkileridir. Öte taraftan bunlar dolaysızdırlar; bu tür mücadelelerde genellikle en yakın edimlere yönelim gösterilir ve çoğu zaman '*baş düşman*' görülmez. Sorunların gerçek aktörlerini hedef almak yerine, en yakındaki dolaysız düşman saptanır (Foucault, 1998: 153). Ayrıca bu direnişler; bireylerin farklı olma hakkını öne sürerek, bireyselliklerin altını çizerken, öte yandan bireyi yalıtan, diğerleriyle ilişkilerini zayıflatan ve kendi içine kapanmasına yol açan kimlik öğelerine de saldırır. Sonuçta bilginin ayrıcalıklarıyla ve bireylere dayatılan temsillerle mücadele etmek durumunda kalınır (Foucault, 1998: 153-154). Bu mücadeleleri üç temel alanda tespit eden Foucault'ya göre:

• Etnik, toplumsal ve dinsel tahakküm biçimlerine karşı,

• Bireyi ürettiği şeye yabancılaştıran sömürü biçimlerine karşı,

• Bireye bir kimlik edindirmeye ve böylece onu başkalarına boyun eğdirmeye yol açan uyrukluk, öznellik gibi durumlara karşı mücadeleler söz konusudur (Foucault, 1998: 155).

Bu alanlarda yapılması gereken, bilgi/iktidar ilişkisine yönelik "arkeolojik betimleme"dir. Bu yöntem, Foucault'nun düşünce tarihini anlamada kullandığı temel çözümlemedir:

> Arkeolojik betimleme açıkça düşünceler tarihinin terk edilmesi, onun postülatlarının (bir tanıtlamada kabul edilmesi gereken ön gerçek) ve karar verme yollarının sistemli bir biçimde reddedilmesi, insanların söyledikleri şeylerin büsbütün başka bir tarihinin yapılmaya girişilmesidir (Foucault, 1999: 177).

Bu arkeolojik çalışmaların amacı, eşzamanlı olarak tarihsel ve politik sessizliğe mahkum edilmiş – en az kapitalizmdeki kadar sosyalizmde de – grupların *tabi kılınmış bilgisi'*ni ortaya çıkarmaktır. Çünkü tarih, sağduyuya özgü olmayan, tikel, yerel, farklılaşmış, fikir birliğinden yoksun ve 'sıradan insanların bilgisi' (*savoir des gens*) olarak adlandırılabilecek 'boyun eğdirilmiş bilgiler'le doludur (Foucault, 2005a: 90-92). Foucault açısından direniş bu "boyun eğdirilmiş bilgilerin başkaldırması"dır. Bir yandan küresel güç oyunları içinde gizli kalan tarihsel bilgi blokları; öte yandan, gerekli bilgi düzeyinin altında olduğu için bilimsel yaklaşımlar tarafından dışlanmış, önemsiz görülmüş bilgiler (akıl hastalığı, suça eğilimli olma vs.) kendi diliyle konuşmak durumundadır (Foucault, 2005a: 28).

Foucaultcu düşüncede bu aynı zamanda 'özgürlük etiği'dir. Özgürlük etiği, iktidarın tahakküm kurucu ve tabi kılan pratiklerinin dışına çıkabilmek için hakikati ileri süren söylemlerin, hangi toplumsal-tarihsel ihtiyaçlara cevap vermek için oluşturulduğunu anlamayı ve benlikle kurulan normatif bilinç ilişkisinin değiştirilmesini gerektirir. Çünkü direniş, tıpkı iktidar gibi özgür özneler üzerinde ve onlar özgür olduğu ölçüde olasıdır. Bu özgürlük, salt dışsal baskılardan kurtulmak değil, kendini etkin bir biçimde inşa etme pratiğidir. Dolayısıyla "özgürlük etik bir pratiktir" ve amaç kişinin kendisi üzerindeki güç kullanımını arttırmak ve başkaları üzerindeki güç kullanımını sınırlamaktır (Foucault, 2005b: 225-231).

Benlikle kurulan bu bilinç ilişkisinin anlaşılması açısından ahlak ile etiği Foucaultcu (2005b) bir duyarlılıkla ayırt etmek gerekir: Ahlak (*morals*) dediğimiz bir koddur, normatif bir sistemdir, belirli kurallar koduna itaattir. Böylelikle ahlak, "iddia ettiğinden hem daha azını hem daha çoğunu söyler" (Poole, 1993: 156). Etik (*ethics*) ise bizim bu normatif sistem üzerinden kendi kendimizle kurduğumuz ilişkidir; bir varoluş üslubudur, ahlakın hammaddesidir. Bu anlamda etik, kendilik arayışı ya da kaygısında gerçekleşmektedir (Foucault, 2005b: 205, 250, 265). "Kendilik kaygısı, insanın kendisiyle kurduğu ilişki ontolojik bir önceliğe sahip olduğu ölçüde etik bir önceliğe sahiptir" (Foucault, 2005b: 230). Bu etik konum, bireyleri kendi hayatlarının öznesi olmaktan alıkoyan 'düşünsel kapatılmalar'ın açığa çıkarılması ve dildeki/zihindeki toplum-

sal katmanlaşmanın bilincine varılması için de alan açar. Bu perspektif, dahil etme ve dışarıda bırakma şeklinde kurumsallaşan tabi kılma pratiklerinin dönüşmesine ve yeni varolma/eylemde bulunma biçimlerinin keşfedilmesine olanak sağlar. Bu siyasi-etik tavrın kuramsal dayanığını, söylem, bilgi ve güç arasındaki ilişkiyi sorunsallaştıran post-yapısalcı iktidar analizinde bulmak mümkündür.

Çağcıl İktidarın Olumsal Doğası Üzerine Postyapısalcı Bakış

Doğu bloku ülkelerinin kendilerini dogmatik Marksizmden kurtarma çabaları ile Avrupa biçimciliğinin Rönesansına denk gelen postyapısalcı eğilim (Foucault, 2001:10-11) söylem, bilgi ve güç kavramlarına farklı açılımlar kazandırmıştır. Biçimci düşüncenin yeni bir modeli olan yapısalcılığın doğuşuyla birlikte dünyanın nesnel bilgisine değil, onu anlamlandıran özneye odaklanılması (Sözen, 1999:45) önemli bir düşünsel kırılma yaratmıştır. Bu kırılma içinde Saussure'ün yapısalcı dilbilimi, Levi-Strauss'un özneyi varlığın merkezinden kaydıran antropoloji incelemeleri, Barthes'ın mit açıklamaları, Wittgenstein'ın 'dil oyunları' ve Lacan'ın 'öznenin inşası olarak söylem'i ele alışıyla birlikte *toplumsal'*ı bilmenin yeni bir yolu açılmıştır. Hem yapısalcı hem de postyapısalcı yaklaşımın bu yola katkıları, insanı anlamamızı sağlayan kavramları yapısöküme (*deconstruct*) uğratmalarıdır. Felsefe, siyaset kuramı, kültürel çalışmalar, estetik ve psikanaliz alanındaki düşünsel dönüşümlerin de katkısıyla toplumsal gerçekliğin söylemsel kavranışı keşfedilmiştir. Yapısalcılık bu kavrayışı 'anlam üreten özne' üzerinden (*intersubjectivity*) kurarken, postyapısalcılık özne merkezlilikten metin-merkezli bir yaklaşıma *(intertextuaity)* kaymıştır (Sarup, 2004: 13).

Böylelikle postyapısal eğilimde temel ilgi, tekil düşünce ve söylemler üzerine odaklanmaktan çok, bu düşünce ve söylemleri olanaklı kılan mekanizmalara yönelmiştir. Bunlar, düşünce ve söylemleri açığa vuran dil, anlam sistemleri ve özellikle de ideolojik adlandırmalardır. Temel yönelim, Foucault'nun da analizlerinde gördüğümüz gibi bireylerin özneler olarak nasıl inşa edildiklerini ve özne konumlarına nasıl yerleştirildiklerini çözümlemeye çalışmaktır. Bu eksende postyapısalcılık, özdeşlik, nedensellik, özne ve hakikat kavramlarını yerinden eden bir metafizik eleştiri olarak düşünce tarihinde yerini alır (Newman, 2004:24). Aydınlanma hümanizminden doğmuş olan akılcı ve etik çerçevelerin evrenselliğine ve mutlaklığına yönelik bu metafizik eleştiri, her türlü eylemin esas kaynağı olarak insanı gören Descartesçı ve Kantçı özne tasarımının yıkımına işaret eder (Heiddeger, 2001:36; Kumar, 1995: 207). Bir anlamda tanık olduğumuz durum, söylem dışında tanımlanabilecek verili/

değişmez bir özne kimliğinin ve eylemlerimizi anlamlı kılan değişmez bir tözün olmadığıdır. Başka bir ifadeyle anlam, verili değil tarihsel ve öznel olarak inşa edildiğinden ve simgesel yorumların çoğulluğuna yol açtığından Lacancı bir saptamayla 'dilden bağımsız bir özneden' de söz edilemez. Dolayısıyla *özne*nin ve *toplumsal*ın bu yeni konumu, dünyanın yapısal belirlenimci kavranışının ötesine geçip, bu yapının kendisinin de belirlenemez olduğuna işaret eder (Larrain, 1998: 142),

Buradan çıkarılabilecek bir çok kuramsal sonuç vardır. Mutlak ve nesnel hakikat iddialarının reddedilmesi, öznenin sabit ve kararlı bir kimlik yerine 'oluş alanı' olarak görülmesi, 'toplumsalın belirsiz kimliği', 'öznenin iktidarla suç ortaklığı' ve 'belirli bir ereğe yönelmiş ilerlemeci tarih anlayışının' terk edilmesi şeklinde özetlenebilecek bu sonuçlar (Newman, 2004:22-30) öznelliğin ve hakikatin yeniden soruşturulmasını talep ederek iktidar anlayışında kırılma yaratır.

Bu niteliklerden 'mutlak/nesnel hakikat iddialarının reddi'ni kısaca değerlendirmek gerekirse; postyapısalcı yaklaşımda toplumsal-siyasal alan, uzlaşmazlıkların ve ideolojik art niyetliliklerin iç içe geçmesiyle karakterize edilir (Newman, 2004:25). Bu alanda toplumsalın birbiriyle çatışan ifadeleri dışında mutlak bir hakikat yoktur. Mutlak hakikat iddiası Aydınlanmanın ve Modernitenin bir yanılgısıdır. Derrida'nın ifadesiyle, "kendinde hakikat diye bir şey yoktur. Yalnızca bir hakikat aşırılığı söz konusudur." (akt. Rosenau, 1998: 135). Bu bağlamda dilin işleviyle ilgilenen Derrida, hakikat iddialarının dilden bağımsız olamayacağını ve dilin hiçbir öğesinin mutlak bir biçimde tanımlanamayacağını (Sarup, 2004: 54) savunurken, anlamın hiçbir zaman kendisine özdeş olmadığı sonucuna ulaşır. Wittgenstein'ın 'dil oyunları' (*sprachspiel*) bağlamında ele aldığı bu durum anlamı, bir hakikati bilmek değil, bir etkinliğe bağlanma (angaje olma) sorunu olarak görülür (Altuğ, 2001: 156). Anlamın kesinlik talebi, dilin, düşüncenin ve dolayısıyla dünyanın özüne ilişkin sorular sormaya yöneltir. Bu yönelme, "özün bizden gizlenmiş olduğu" düşüncesinden kaynaklanır. Oysa dilin özünü aramak, ortak tek bir işlev bulma yönünde olanaksız bir idealdir. Dilin işlevleri öylesine çeşitlidir ki ortak bir özellikten daha çok, dilde benzerlikler ve bağıntılar dizisi söz konusudur (Altuğ, 2001: 157). Her dil kendi içinde çeşitli referanslara sahiptir ve herkes kendi 'dil oyunu' içinde rasyoneldir (Berktay, 2010: 155).

Dilin işlevine ilişkin bu bağı hakikat ve iktidar ilişkisi bağlamında kuran Foucault hakikati, keşfedilecek ve kabul edilecek bir bütün değil, "doğru ile yanlışın birbirinden ayrıldığı ve doğruya bir takım spesifik

iktidar etkilerinin yüklendiği kurallar bütünü" olarak tanımlar (Foucault, 2005a: 59, 85). Foucault'ya göre hakikat, kendisini üreten iktidar sistemleriyle ve kendisinin oluşturduğu iktidar etkileriyle döngüsel bir ilişki içindedir. Dahası hakikatin çok geniş ölçekli bir tüketimin nesnesi olduğu, toplumsal yapıyı sarmalayan siyasi ve ekonomik aygıtların (üniversite, medya) denetiminde üretildiği ve böylece enformasyon ağının içinde dolaşıma girdiği görülür. Sonuçta, söz konusu olan hakikat adına verilen kavga ya da hakikati her türlü iktidar etkisinden kurtarmak değil – hakikatin kendisi zaten iktidar olduğuna göre – hakikatin statüsü ve sosyo-ekonomik rolüyle ilgili mücadeledir. O halde, siyasi mücadelenin 'yanlış bilinç' ve 'ideoloji' terimleriyle değil, 'hakikat/iktidar' terimleriyle düşünülmesi sağduyuya uygundur (Foucault, 2005a: 83-84).

Postyapısalcı düşüncede hakikat iddialarının kendisi gibi, öznenin ve toplumsalın kimliği de belirsizdir. Newman'ın (2004:25-26) ifadesiyle, öznenin birliği ve toplumsalın temsil düzeyindeki bütünselliği yanıltıcıdır. Toplumsal alanda "bu bütünselliğin ve birliğin simgesel tutarlılığının altını oyan sürekli ve bitimsiz bir uzlaşmazlık söz konusudur". Üstelik bu uzlaşmazlıklar, ideolojik çatışma düzeyinde değil, toplumsal gerçeklik düzeyindedir. Bir başka ifadeyle, özneyi toplumsal gerçekliği kavramaktan alıkoyan ideolojik çarpıtma değil, bizzat toplumun kendi gerçekliğidir (Sarup, 2004: 137).

Bu noktada Lacan'ın öznellik sorununa yaklaşımı dikkat çeker. Lacan, tasarım dışında hiçbir özne olmadığını ama hiçbir tasarımın da özneyi bütünüyle kuşatamadığını söyler. O'na göre, özne ne bütüncül bir biçimde tanımlanabilir ne de bütün tanımlamalardan kaçabilir (akt. Sarup, 2004: 26). Bu yüzden öznenin kendini nasıl sunduğu her zaman başkalarınca yorumlanmaya açıktır. Üstelik başkaları onu nasıl görmek istiyorsa kişi de kendisini öyle görür. Bu bağlamda Lacan, hiçbir zaman başkasının bilincine tam anlamıyla giremeyeceğimizi, öznelerarasılığın asla tamamen edinilemeyeceğini öne sürer. Başka bir ifadeyle, karşılıklı tanıma ve tanınma olanaklı değildir. Benliğin bilgisi de benliğin kendi üzerine düşünmesi de olanaksızdır; özne bir süreçtir ve asla tanımlanamaz (akt. Sarup, 2004: 26-30). Dolayısıyla Lacan'ın analizlerinde öznenin varoluşu tamamen kendi dışında olana ('öteki'ne) bağlıdır (Çoban, 2005: 288). Öznenin kendini kurgulaması daima bir eksiklik ya da yokluktur. Lacan'ın '*arzunun kayıp nesnesi*' olarak tanımladığı bu eksiklik, başkasınca tanınma arzusuna ve kendini onaylatma isteğine işaret eder (Sarup, 2004: 37). Bu doğrultuda *özne* olumsal ve kararsız bir kimliğe sahipken *toplumsal* da ilişkisel ve bağlamsaldır.

*Özne*nin ve *toplumsal*ın bu konumuna ilişkin, Derrida'nın kaygısını ve eleştirisini de anımsamakta yarar vardır. Derrida diğer postyapısalcılardan farklı olarak "öznenin ölümü ve metafiziğin bunun üstesinden geleceği hakkındaki ifadeleri" gereksiz bulur ve bu yaklaşıma direnç gösterir. Onun yapısökümü, metafizikten kaçınmayı salık veren kuramların, eski terminolojiyle ve ikilemle tuzağa düşürülmeye eğilimli olduğunu göstererek etkili bir eleştiri sunar (Skinner, 1997: 61). Bu haklı eleştiri dikkate alınarak, özne belki de form-verici varlık olarak tanımlanabilir. Fakat özne, dünyayı dönüştürme mücadelesi veriyor olsa da, toplumsalın hiçbir zaman bütünüyle kavranamayacağının farkına varılması, hümanizm geleneğinden kopuşu ifade eder (Falzon, 2001: 7).

İktidara ulaşıldığında bilmenin sona ereceği varsayımına dayanan hümanizm geleneği, iktidar ilişkileri bağlamında da yanılgı yaratır (Foucault, 2007: 36). Yukarıda da değindiğimiz gibi çağcıl iktidar, bireylerin davranış kodlarına, bedenlerine, söylemlerine ve gündelik yaşamlarına sindiği kılcal bir varolma biçimine dönüşmüştür. Böylelikle geleneksel iktidarın '*canavar hükümran mitolojisi*', yerini, karşılıklı işbirliğinden söz edebileceğimiz olumsal ve tabi kılan bir iktidara bırakmıştır (Foucault, 2007: 23).

Bu geleneksel algının dönüşümü, tarihin yönü ile ilgili sorgulamaları da etkilemiştir. Tarihin yönünün olup olmadığına dair sorgulamalar, Platon ve Aristoteles'ten itibaren tarihin önceden saptanmış bir yöne doğru hareket ettiğini savunan ereksel (teleolojik) bir öze ilişkin görülmüştür (Berktay, 2010: 203). Postyapısalcı düşüncede ise ilerlemeci tarih görüşü, kopuşların, kırılmaların ve süreksizliklerin vurgulanması lehine reddedilir. Tarih, Hegel'in diyalektiğindeki gibi kurucu bir öznenin ve evrensel bir mantığın ifadesi olarak değil, Nietzscheci bir anlayışla uzlaşmazlıklar dizisi olarak görülür. Manuel De Landa'nın 'manidar metaforlar'ında açımladığı üzere, "İnsanlık tarihi sanki her şey insanlığın nihai hedefi olarak uygar toplumları işaret ediyormuş gibi, düz bir çizgi doğrultusunda ilerlememiştir. Tam tersine, her çatallanmada, birbiriyle etkileşim içinde bulunan ve 'gerçeklik' tanımı kazanan farklı kararlı haller oluşmuştur" (De Landa, 2006: 15). Ancak geleneksel tarih görüşünün '*ilerleme miti*', belirli bir ereğe doğru gidiş fikrine odaklanarak 'şimdi'yi önemsizleştirmiş; tarihteki kopuşları, süreksizlikleri ve tikellikleri kavramakta başarısız olmuştur.

Bu bağlamda Foucault'nun da belirttiği gibi tarih, dönemlere özgü sağduyunun dışladığı, fikir birliğinden yoksun, 'boyun eğdirilmiş bilgiler'le doludur (Foucault, 2005a: 90-92). Dolayısıyla tarihteki bu ko-

puşları ve dışlamaları açıklamamızı sağlayacak olan tarih anlayışı, Nietzsche'nin 'bengidönüş' (ebedi dönüş) öğretisini ve 'gerçek' olarak nitelendirdiklerimizin tarihsel bağlamda nasıl inşa edildiğine odaklanan soykütüğü (*geneaology*) çözümlemesini içerir. Herşeyin belirli koşullara bağlı olmaksızın sonsuz bir döngü içinde yenilenmesi anlamına gelen 'bengidönüş' öğretisi; belli bir ilerlemeye ve amaca bağlı olarak yaşamanın dolayısıyla da tarihe anlam yüklemenin yadsınmasıdır (Sarup, 2004: 135). Soykütüğü çözümlemesi de tarihi, temsiller çatışması ve kuvvetler uzlaşmazlığı olarak gördüğü için (Newman, 2004:26-27), bütünsel tarih anlayışının dışladığı tikel olaylara ve meşru kabul edilmemiş bilgilere dönmeyi hedefler. Bu hedefle yola çıkan tarihçi, şimdiyle başlar ve belli bir ayrıma ulaşıncaya dek zamanda geriye doğru gider. Daha sonra ayrımın yarattığı dönüşümün ve kırılmanın başladığı noktaların izini sürerek tekrar ileriye yönelir. Bu sırada bağlantılar kadar kopukluklar da dikkate alınır (Sarup, 2004: 89). Çizgisel olmayan denklemlerin ve kopuklukların çözülmesi güç olsa da tahakküm ve baskı sistemleri tarafından mahkum edilmiş ve sözden yoksun bırakılmış olanlara söz vermenin en geçerli yolu bu olabilir.

Post Yapısalcı Düşünceye Yönelik Bazı Eleştiriler

Buraya kadar ele alınan söylem, bilgi ve güç kavramları ekseninde iktidarı kavrayışımıza yönelik yeni bir anlama yolu açan postyapısalcı düşünce, postmodernizme yöneltilen eleştirilerden de payını alarak, yetkin ve kanı sahibi bir özne olabilme özgürlüğümüzü elimizden almakla suçlanır. Beraberinde entelektüel ve moral bir kaosla karşı karşıya kaldığımıza dair önemli eleştirilere maruz kalır. Bu konuda Eagleton mutlak hakikatin ve nesnelliğin reddedilmesinin mümkün ve doğru olamayacağını mantıksal önermeler üzerinden saptarken en önemli sorunun, bir kanıya dayalı olarak belirli bir 'pozisyon alma'nın otoriteryenlik; buna karşın muğlak, şüpheci ve kararsız olmanın ise bir tür demokratiklik olarak görülmesi olduğunu belirtir. Hatta bu nedenle "belirli retorik duruşlar geliştirdiğimize; konuşmalarımıza bir tereddüt ritüeli ekleyerek, sürekli bir semantik geçiştirme halinde konuşuyor olduğumuza" dikkat çeker (Eagleton, 2006: 106). Eagleton'a göre, mutlak hakikati savunmak dogmatiklik değildir. Sözgelimi, "Irkçılık kötüdür" önermesi görece olamaz; bu önerme doğru ise, aynı anda onun zıddı doğru değildir. Bu durumda hakikate mutlak demek, iki zıt önermeden birinin yanlış olması gerektiğini söylemekten ibarettir (Eagleton, 2006: 107-111). Üstelik, naif, esnek ve yumuşak söyleme sahip bir çok dogmatiklik mümkündür. Diğer taraftan, bir hakikatin mutlak olduğu iddiası, bir şeyi doğru olarak kabul etmenin ne anlama geldiğiyle ilgilidir, farklı zamanlarda farklı hakikatlerin olduğunun reddi değildir.

Söz konusu olan, tarihsel-olmayan bir hakikat değil, belirli argüman, deney, kanıt ve araştırmalar sonucunda keşfedilen bir hakikattir. Bu hakikat, zamandan ve değişimden bağımsız değildir.

Bu bağlamda Falzon'un (2001: 5) altını çizdiği risk de benzer kaygılara işaret etmektedir. Eğer mutlak hakikatin karşıtı olarak sınırsız bir 'görecelik' (*relativism*) yüceltilirse – ki, geç modern düşüncenin bu içerimleri beslediği kabul edilir – bütün hayat formlarını ve kültürel kodları kucaklayarak rasyonel düşünme, eleştirel yargıda bulunma ve tercih etme kapasitemizi inkar etmiş oluruz. Bu inkar, kuramsal açıdan yetersiz olduğu gibi politik bağlamda da her türlü fanatizme ve irrasyonalizme izin verdiği için tehlikelidir. Her şeyin kabul edildiği bu yol, toplumda hangi görüşün üstünlük kazanacağını belirleyen unsurun, 'akıl' değil 'güç' olması sonucunu doğurabilir (Bauman, 2000: 10).

Bu düşünme biçimi, bütün farklılıkların eleştirilmeden kucaklanmasına işaret eden sınırsız görecelik ve parçalanma fikriyle birleştiğinde, insani eylemin özgürleşimini kaybettiğine ve iyiye yönelme kapasitemizin zayıfladığına yönelik eleştiriler haklılık kazanabilir. Hakkında bir şey yapabileceğimiz hiçbir şeye sahip değilsek, baskıcı olmayan bir özgürlüksüzlük durumunu onaylıyoruz demektir. Kendimizi ve toplumsalı sorgulamaktan vazgeçtiğimiz bu durum, kendi varlığımızı değillememizdir. Oysa postyapısalcı siyasal kuramın tezleri, düşünceyi ve bedeni hapseden kapatılma alanlarının eleştirisine yöneliktir. Diğer taraftan, mutlak hakikat düşüncesinin karşıt konumuna yerleşerek, her şeyin mümkün ve görece olduğuna yaslanan yaklaşım, Aydınlanmanın metafizik öznesinden kopuşu temsil etmez (Falzon, 2001: 26-27). Birbiriyle karşılaştırılamaz dünya görüşleri çoğulluğuna göndermede bulunan 'görecelik', mutlağın zıddı değildir. Üstelik 'görecelik' de en az mutlak kadar metafizik özne zeminindedir. Bu noktada, çoğullukların-tikelliklerin kendi içlerinde mutlaklıkları (metafizik monadizm) söz konusudur (Falzon, 2001: 28).

O halde, postyapısalcı yaklaşımın en fazla 'mutlaklık versus görecilik' diyalektiği üzerinden eleştiriye maruz kaldığını düşündüğümüzde, paradoksal bir durumla karşı karşıya kalırız. Şöyle ki, postyapısalcı düşünce göreceliğin tözselleştirilmesi olarak düşünülemeyeceği gibi, diyalektik düşünmeyi de reddeder. Diyalektik düşünme yerine pek çok çatışkılı sürece işaret eder ve bunları zıtlıkların içine hapsetmeyi yanıltıcı bulur. Böylelikle mutlak gerçekliğin karşısına 'göreceliğin tözselleştirilmesi'ni değil, 'kuşkuculuğu' koyar. Bir başka ifadeyle, farklı düşüncelere yönelik tavır, '*herkes haklı*' yerine '*herkes yanılıyor olabilir*' biçimindedir. Söz konusu olan rasyonel tavrın 'öteki'ne açık bir diyalog

sürecine davet etmesidir. Falzon'un ifadesiyle, mutlak hakikatin terki, birbiriyle kıyaslanamaz dünya görüşleri bolluğuyla karşı karşıya kalacağımız anlamına gelmez. Bu durum daha çok, kaçınılamaz bir biçimde diyaloğun ortasında var olduğumuzu gösterir (Falzon, 2001: 6).

Diğer taraftan postyapısalcı yaklaşımda anti-hümanizm, bir 'gayrıhümanizm' yani öznenin reddi değil, aksine bu dünyanın ortasında yaşayan somut insana dönüş, insanın sonluluğu içinde doğrulanmasına yöneliştir (Falzon, 2001: 22-23). Bu yönelişte, iktidar ilişkilerine karşı mücadele etme olanağı ve bunları sorgulama yolları açılır. Bu noktada, 'bireysel failliğe' ve 'direniş öznesine' dair yeterli bir anlatımdan yoksun olmakla da eleştirilen postyapısalcılık, çeşitli siyasal mücadelelerin ve kimliklerin çoğulluğunu içeren belirsiz bir ufku varsayarak, tüm kapalı söylem kiplerine direnir ve ötekine koşulsuzca açılarak tahakküm ilişkilerini dönüştürebilecek bir özneye işaret eder. Berktay'ın (2010:155) ifadesiyle; ötekiliğin bu tarz bir okuması, bilgi ve iktidar döngüsü içinde baskı altına alınmış bilgilerin hayat bulmasına yönelik, etik ve özgürleştirici bir anlatıma sahiptir.

Sonuç

Sonuç olarak, çağcıl toplumsal hareketler, gündelik yaşamın tüm düzeylerine nüfuz eden, olumsal ve tabi kılan bir iktidara işaret etmektedir. Bu iktidarı spesifik sorunsallaştırmalar ekseninde inceleyen Foucault, bireylerin iktidar ilişkileri içinde özneye dönüştürülme pratiklerini teşhis etmeye çalışır. Bu amaçla, öznesi olarak görüldüğümüz deneyimlere (delilik, hastalık, yaşam, dil, emek, suç vb.) ilişkin belgeleri ve tanıklıkları inceler. Bu incelemeler üzerinden, delilik konusunda oluşturulan temel ayrımın (normal-normal olmayan) toplumdaki tüm ikili ayrımlar için geçerli olduğunu tespit eder. Yakın tarih içinde maruz kalınan dışlama sistemleri de bu ayrımlar üzerinden hayat bulmuştur. Beraberinde tıbbi, siyasi ve hukuki kapatmalar rasyonel bir işleyiş kazanmıştır.

Foucault'nun 'arkeoloji' ve 'soykütük' analizi ile yapmaya çalıştığı, bu kapatılma alanları üzerinden iktidarın tabi kılan ve boyun eğdiren pratiklerini teşhis etmektir. Foucault, bu pratiklerin nasıl çalıştığını anlamak için farklı iktidar biçimlerine karşı direnme tarzlarını çıkış noktası olarak ele alır. İktidar ilişkilerinin her zaman direnişe yol açabileceğini belirten Foucault, bu direnişleri hakikat iddialarının ve öznelliğin sorgulanması ekseninde açımlar. Foucaultcu düşüncede bu aynı zamanda 'özgürlük etiği'dir. Özgürlük etiği, iktidarın tahakküm kurucu ve tabi kılan pratiklerinin dışına çıkabilmek için hakikati ileri süren söylemlerin, hangi toplumsal-tarihsel ihtiyaçlara cevap vermek için oluşturulduğunu anlamayı mümkün kılar. Bilgi ve hakikate yönelik bu soruşturmanın benlikle

kurulan normatif bilinç ilişkisine doğru genişletilmesi beklenir. Çünkü özgürlük, kendi üzerine düşünme ve kendini etkin bir biçimde inşa etme pratiğidir. Bu aynı zamanda 'kendilik kaygısı'dır. Bu kaygı, söylemi, düşünceyi ve bedeni kapatan tahakküm pratiklerine karşı hakikatin ve öznelliğin sorgulanmasını talep ederek 'öteki'ne/farklılığa açık bir diyalog imkanı taşır. 'Öteki'ne açık bir diyalog, bireyleri kendi hayatlarının öznesi olmaktan alıkoyan 'düşünsel kapatılmalar'ın açığa çıkarılması ve dildeki/zihindeki toplumsal katmanlaşmanın bilincine varılması için bir alan açar. Bu durumda düşüncenin hedefi, dahil etme ve dışlama yoluyla kurumsallaşan mekanizmaların dönüşmesine ve yeni varolma/eylemde bulunma biçimlerinin keşfedilmesine olanak sağlamaktır. Bu siyasi-etik tavrın kuramsal dayanağını, söylem, bilgi ve güç arasındaki ilişkiyi sorunsallaştıran post-yapısalcı iktidar analizinde bulmak mümkündür.

Postyapısalcı düşünmeyle birlikte, dünyanın nesnel bilgisine değil, onu anlamlandıran özneye odaklanılması önemli bir düşünsel kırılma yaratmış, toplumsal gerçekliğin söylemsel kavranışı keşfedilmiştir. Bu kırılma, özneyi ve toplumu anlamamızı sağlayan kavramların yapısökümü (*deconstruct*) uğratılmasıdır. Postyapısalcılık, dünyanın her zaman dil tarafından temsil edildiği varsayımından hareketle, bireylerin özneler olarak nasıl inşa edildiklerini ve özne konumlarına nasıl yerleştirildiklerini çözümlemeye çalışır. Bu eksende özdeşlik, nedensellik, özne ve doğruluk kavramlarını yerinden eden bir eleştiri sunar. Söz konusu eleştiri aynı zamanda aydınlanma hümanizminden doğmuş olan akılcı ve etik çerçevelerin evrenselliğine ve mutlaklığına yönelik bir eleştiridir de. Bu eleştirinin açtığı yol, söylem dışında tanımlanabilecek verili/değişmez bir özne kimliğinin ve eylemlerimizi anlamlı kılan değişmez bir tözün olmadığıdır. Başka bir ifadeyle anlam, verili değil tarihsel ve öznel olarak inşa edilir. Hakikat iddiaları dilden bağımsız değildir. Hakikat iddiaları gibi, öznenin ve toplumsalın kimliği de belirsizdir. Kimlik, verili bir özden yoksun, çoğul farklılıkları içeren bir oluş alanıdır. Bu doğrultuda *özne* olumsal ve kararsız bir kimliğe sahip iken *toplumsal* da ilişkisel ve bağlamsaldır. Dolayısıyla tarih de ilerlemeci ve ereksel değil, kopuşlarla ve süreksizliklerle açıklanır. Nitekim soykütüğü çözümlemesi, tarihi, temsiller çatışması ve kuvvetler uzlaşmazlığı olarak gördüğü için geleneksel tarih anlayışının dışladığı tikel olaylara ve meşru kabul edilmemiş bilgilere dönmeyi hedefler. Tahakküm ve baskı sistemleri tarafından mahkum edilmiş ve sözden yoksun bırakılmış olanlara söz vermenin en geçerli yolu budur. Bu yol, düşünceyi ve bedeni hapseden kapatılma alanlarının eleştirisine yönelik etik ve özgürleştirici bir yoldur.

KAYNAKÇA

Althusser, L. (1994). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları.* (Çev. Yusuf Alp, Mahmut Özışık). İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Altuğ, T. (2001). *Dile Gelen Felsefe*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Aron, R. (1989). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri.* (Çev: Korkmaz Alemdar). Ankara: Bilgi Yayınevi.

Bauman, Z. (2000). *Siyaset Arayışı*. (Çev. Tuncay Birkan). İstanbul: Metis Yayınları.

Berktay, F. (2010). *Politikanın Çağrısı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Bernauer, W. J. (2005). *Foucault'nun Özgürlük Serüveni: Bir Düşünce Etiğine Doğru*. (Çev. İsmail Türkmen). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Best, S. ve Kellner, D. (1998). *Postmodern Teori: Eleştirel Soruşturmalar*. (Çev. Mehmet Küçük). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Blackburn, R. (1993). *Çöküşten Sonra Sosyalizmin Geleceği*. (Çev. Osman Akınhay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bottomore, T. (2002). *Marksizm ve Sosyoloji: Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*. (Çev. Mete Tunçay). Ankara: Ayraç Yayınevi.

Callinicos, A. (2001). *Postmodernizme Hayır*. (Çev.Şebnem Pala). İstanbul: Ayraç Yayınları.

Çiğdem, A. (1997). *Bir İmkan Olarak Modernite. Weber ve Habermas.* İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Çoban, B. (2005). *Aynalar Şövalyesi ya da Bilinçdışının Kaşifi Lacan*. Kadife Karanlık. 21. Yüzyıl İletişim Çağını Aydınlatan Kuramcılar. (Haz.N.Rigel, G.Batuş, G.Yücedoğan ve B.Çoban). İstanbul: Su Yayınevi.

De Landa, M. (2006). *Çizgisel Olmayan Tarih*. (Çev. Ebru Kılıç). İstanbul: Metis Yayınları.

Deleuze, G. (2001). *Denetim Toplumları Konusunda Bir Ek*. (Çev. Ulus Baker). Birikim Sayı:142-143.

Eagleton, T. (2006). *Kuramdan Sonra*. (Çev. Uygar Abacı). İstanbul: Literatür Yayınları.

Elster, J. (2004). *Marx'ı Anlamak*. (Çev. Semih Lim). İstanbul:Liberte Yayınları.

Falzon, C. (2001). *Foucault ve Sosyal Diyalog*. (Çev. Hüsamettin Arslan). İstanbul: Paradigma Yayınları.

Foucault, M. (1993). *Ders Özetleri 1970-1982*. (Çev. Selahattin Hilav). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Foucault, M. (1998). *Özne ve İktidar*. (Çev. Kamil Park). Defter. Yaz 1998. Yıl:11, Sayı:34. İstanbul: Metis Yayınları.

Foucault, M. (1999). *Bilginin Arkeolojisi*. (Çev. Veli Urhan). İstanbul: Birey Yayıncılık.

Foucault, M. (2001). *Yapısalcılık ve Postyapısalcılık*. (Çev. Ümit Umaç ve Ali Utku). İstanbul: Birey Yayıncılık.

Foucault, M. (2005a). *Entelektüelin Siyasi İşlevi* (Seçme Yazılar 1). (Çev. Işık Ergüden, Osman Akınhay, Ferda Keskin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Foucault, M. (2005b). *Özne ve İktidar* (Seçme Yazılar 2). (Çev. Işık Ergüden, Osman Akınhay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Foucault, M. (2005c). *Büyük Kapatılma.* (Seçme Yazılar 3). (Çev. Işık Ergüden, Ferda Keskin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Foucault, M. (2007). *İktidarın Gözü*. (Seçme Yazılar 4). (Çev. Işık Ergüden). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Giddens, A. (2000). *Sosyoloji*. (Yayına Hazırlayanlar: Hüseyin Özel ve Cemal Güzel). Ankara:Ayraç Yayıevi.

Heidegger, M. (2001). *Nietzsche'nin 'Tanrı Öldü' Sözü ve Dünya Resimleri Çağı.* (Çev. Levent Özşar). Bursa: Asa Kitabevi.

Keskin, F. (2007). Önsöz:İktidarın Gözü. (ss.7-10). *İktidarın Gözü* (Seçme Yazılar 4). (Çev. Işık Ergüden). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Keskin, F. (2005). Önsöz: Özne ve İktidar (ss. 11-24). *Özne ve İktidar* (Seçme Yazılar 2). (Çev. Işık Ergüden, Osman Akınhay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Kumar, K. (1995). *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma. Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*. (Çev. Mehmet Küçük). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Laclau, E. ve Mouffe, C. (1992). *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*. (Çev. Ahmet Kardam ve Doğan Şahiner). İstanbul: Birikim Yayınları.

Larrain, J. (1998). *Tarihsel Materyalizmi Yeniden Yapılandırmak.* (Çev. S. Çeviker). İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Lukes, S. (2002). *İktidar ve Otorite, Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi.* (Ed.Tom Bottomore, Çev. Sabri Tekay). Ankara: Ayraç Yayınevi.

Marks, K., Engels, F. (2005). *Komünist Parti Manifestosu.* (Çev.Rekin Teksoy). İstanbul: Oğlak Yayıncılık.

Mueller, T. (2007). *Anarşiyi Güçlendirmek:İktidar, Hegemonya ve Anarşist Strateji.* (Çev. Kürşad Kızıltuğ), Siyahi Dergisi, 3 (16-22).

Newman, S. (2004). *Postanarşizmin Siyaseti*. (Çev. Kürşad Kızıltuğ). Siyahi Dergi, (1) 22-30.

O'Neill, J. (2007). *Disiplin Toplumu: Weber'den Foucault'ya*. (Çev.Mine Yıldırım). Doğu Batı Dergisi, Şiddet Sayısı, sayı 43.

Poole, R. (1993). *Ahlak ve Modernlik. (*Çev. Mehmet Küçük). İstanbul:Ayrıntı Yayınları.

Ritzer, G. (2000). *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek.* (Çev. Şen Süer Kaya). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Rosenau, P. M. (1998). *Post-Modernizm ve Toplum Bilimleri.* (Çev. Tuncay Birkan). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Sarup, M. (2004). *Post-Yapısalcılık ve Postmodernizm.* (Çev. Abdülbaki Güçlü). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Sholle, J. D. (1999). *Eleştirel Çalışmalar: İdeoloji Teorisinden İktidar / Bilgiye*, Medya İktidar İdeoloji. (Der. ve Çev. Mehmet Küçük). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Skinner, Q. (1997). *Çağdaş Temel Kuramlar.* (Çev. Ahmet Demirhan). Ankara:Vadi Yayınları.

Sözen, E. (1999). *Söylem. Belirsizlik, Mübadele, Bilgi/Güç ve Refleksivite*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

Tolan, B. (l991). *Toplum Bilimlerine Giriş*. Ankara: Adım Yayıncılık.

Weber, M. (1993). *Sosyoloji Yazıları*. (Çev. Taha Parla). İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Williams, R. (1990). *Maksizm ve Edebiyat*. (Çev. Esen Tarım). İstanbul: Adam Yayınları.

Bölüm 48

ENDÜSTRİ İÇİ TİCARETİN REKABET GÜCÜNE ETKİSİ; TÜRKİYE BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

Muhittin ADIGÜZEL [1]

1 Dr. Öğr. Üyesi Muhittin ADIGÜZEL İstanbul Ticaret Üniversitesi İktisat Bölümü, ORCİD No: 0000-0002-4747-6511

1. Giriş

Artan şekilde küreselleşen dünya ekonomisi içinde, geçmişten çok daha fazla dışa açık olan ulusal ekonomilerin kalkınması, iç faktörler kadar dış faktörlerce de belirlenmektedir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'nın (GATT) oluşturulması ile birlikte gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde dış ticaret üzerindeki engellerin azaltılmaya başlanması ve dış ticarette sağlanan serbestleşme ile Dünya ticareti hızla artmaya başlamıştır.

Rekabetin giderek arttığı küresel ekonomide hükümetler, ulusal rekabet gücü konusunda giderek daha çok kaygılanmaktadır. (Lall,2001:1) Uluslararası rekabet gücü temelde, uluslararası ticaret tarafından sağlanan fırsatları gerçekleştirerek bir ülkenin yaşam standartlarını yükseltmekle ilgilidir. Bu nedenle günümüzün gelişmiş veya gelişmekte olan ekonomilerinde rekabetçi üstünlük yaratmak kalkınma politikalarının önemli bir konusu olmakta ve olarak kalmaya devam etmektedir. Rekabet gücünün artması; ülke ekonomisinde üretim verimliliğinin artması, yaşam standartlarının iyileşmesi ve istihdamın geliştirilmesi için bir ön koşuldur (Helms,1996).

Artan rekabet bağlamında uluslararası alandaki gelişmeler dış ticaretin temel varsayımlarında değişime yol açmış; ölçeğe göre sabit getiri yerini ölçeğe göre artan getiriye; tam rekabetçi piyasalar ise yerini eksik rekabete bırakmaktadır. Dolayısıyla Mutlak ve Karşılaştırmalı Üstünlükler ile başlayan dış ticaret teorilerinin geçirdiği evrim ile birlikte artık uluslararası fiyatı belirleyen unsur iki ülkenin teklif eğrileri olmaktan çıkmakta; üretim faktörlerinin hareketliliği sağlanmakta; ülkeler bir malın hem ihracatçısı hem de ithalatçısı olabilir hale gelmekte ve tüm bunların yanında da bilgi ekonomisi ekseninde yaşanan gelişmelerle birlikte endüstriler arası ticaretin yerini endüstri içi ve firma içi ticaret almaktadır (Şentürk;2014).

Diğer taraftan özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında benzer ürünlerin dış ticaretinin artması ile ülkeler arası ticareti farklı faktör donanımı ve mal üretimi ile açıklayan geleneksel dış ticaret teorilerinin Dünya dış ticaretini açıklamakta yetersiz kaldığı görülmüştür. Aynı endüstri içindeki benzer malların dış ticaretini açıklamayı amaçlayan modern dış ticaret teorilerinden olan Endüstri İçi Ticaret (EİT) (Lancaster;1980) kavramı kısaca pek çok ülkenin karşılıklı olarak benzer mal ve hizmetlerin ihraç ve ithal etmeleri ve aynı endüstri veya sektör içindeki dış ticareti ifade etmektedir (Marrewijk,2002:182) Günümüzde dünya ticaretinin büyük bir kısmının endüstri-içi ticaret şeklinde gerçekleştiği görülmektedir.

Ülke endüstrilerinin rekabet gücünün mikro ve makro çok sayıda faktör tarafından belirlendiği göz önüne alındığında, bir endüstrideki EİT'in bu endüstrinin; arz-talep, ürün fiyat ve kalitesi, rekabet gibi birçok özelliğini belirlediği ve bu bağlamda endüstrinin rekabet gücünü etkilediği değerlendirilmektedir. Bu yaklaşım çerçevesinde çalışmamızda EİT irdelenmiş, Türkiye bağlamında EİT ile rekabet gücü arasındaki korelasyonun belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırmamız giriş ile birlikte beş bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde Endüstri İçi Ticaret, üçüncü bölümde rekabet gücü konuları özetle irdelenmekte olup dördüncü bölümde çalışmanın yöntemi, beşinci bölümde rekabet gücü ve EİT arasındaki ilişki incelenmektedir. Altıncı bölümde Sonuç ve değerlendirmeler yer almaktadır.

2. Endüstri İçi Ticaret

Günümüzde birçok ülke aynı anda benzer mal ve hizmetlerin hem ithalatını hem ihracatını yapmaktadır. Aynı sektör veya endüstri içindeki malların hem ithalatı hem ihracatı "Endüstri İçi Ticaret" (İntra İndustry Trade) veya "İki Yollu Ticaret" (Two Way Trade) olarak adlandırılmaktadır. Örneğin Almanya, Fransa'ya otomobil ihraç ederken aynı anda benzer otomobilleri Fransa'dan ithal etmektedir. Geleneksel dış ticaret teorileri dış ticareti teknoloji farklılığı ile izah eden Ricardo'nun mukayeseli üstünlükler teorisi ve faktör bolluğu ile açıklayan Heckscher-Ohlin kuramı bu durumu açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Her iki kuram aynı endüstride aynı cins malı üreten firmaların homojen mal ürettiklerini dolayısıyla tüketicilerin bu mallar arasında ayırım yapmadıklarını yurtiçinde üretilen bir malın aynı zamanda ithal edilmeyeceğini kabul etmektedir.

Endüstriler-arası (inter-industry) ticaret, farklı endüstrilerin ürünlerinin ticaretidir. Örneğin bir ülke otomobil ihraç edip tekstil ürünleri ithal ediyorsa burada endüstriler-arası ticaret söz konusudur. Endüstriler-arası ticaretin genelde Heckscher-Ohlin modeli ile açıklanabildiği kabul görmektedir. Örneğin bol emek faktörüne sahip ülkeler tekstil gibi emek yoğun mallarda karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduklarından bunları ihraç ederken sermayesi bol olan ülkeler otomobil gibi sermaye yoğun ürünlerde üstünlüğe ve ihracata sahiptirler. Dünya ticaretinin ve özellikle benzer kişi başına gelir ve tüketici zevklerine sahip gelişmiş ülkeler arasındaki sanayi malların ticareti büyük oranda endüstri-içi ticaretten oluşmaktadır.

Uluslararası ticaretin bu dinamik yapısı içerisinde, kuramların uluslararası ticaretteki son eğilimleri açıklamadaki eksiklikleri (Krug-

man,1981:959-960) "Yeni Ticaret Teorileri" olarak bilinen teorilerin gelişimine olanak sağlamış ve büyük ölçüde eksik rekabet, ürün farklılaştırması ve ölçek ekonomilerinin varlığına önem veren Endüstri İçi Ticaret Teorilerinin (Krugman, 1979; Krugman, 1980; Lancester, 1980; Helpman, 1981 vb.) oluşumuna da zemin hazırlamıştır Çakmak, 2006). Özellikle Leontief çelişkisinin Faktör Donatımı üzerinde yarattığı tartışmaların sonucunda, 1960'lardan sonra uluslararası ticareti açıklamak üzere yeni dış ticaret kuramları veya hipotezleri geliştirilmiştir.

Yeni dış ticaret kuramlarından olan Endüstri-içi ticaret kuramı konusunda Grubel ve Lloyd'un (1975) klasik kitabı ; Intra-Industry Trade: The Theory and Measurement of International Trade in Differentiated Products isimli kitaplarının yayımlanmasından sonra teorik ve ampirik büyük bir literatür oluşmuştur. Endüstri-içi ticaret ile ilgili Krugman, Lancester, Falvey ve birçok iktisatçı tarafından teorik modeller geliştirilmiştir.

Grubel ve Lloyd (1975:6-9),EİT'in olmasını, eksik rekabet şartlarında üretim ve üretimde artan ölçek ekonomileri olduğunu savunmuşlardır. Ölçeğe göre artan getiri olması durumu işletmelerin üretim arttıkça ortalama birim maliyetlerinin düşmekte ve rekabetin azaltması ile oligopol ve tekel durumunun oluşmasına neden olabilmektedir.

2.1. Endüstri İçi Ticaret Çeşitleri

Uluslararası ticarette geleneksel modellerin aksine, son yıllarda literatürde yer alan çalışmalarda uluslararası ticaretin yönünü belirleyen temel etken olarak kalite farklılıkları dikkate alınmakta ve yatay-dikey endüstri içi ticaret ayrımının önemi vurgulanmaktadır. İlgili literatürde yer alan çalışmalarda endüstri içi ticarete ilişkin ölçüm metotları temelde; kalite farklılıkları içeren malların değişimi temeline dayanan Dikey Endüstri İçi Ticaret (Vertical Intra Industry Trade) ve kalite dışında belirli özelliklere göre farklılaştırılmış malların değişimine dayanan Yatay Endüstri İçi Ticaret (Horizontal Intra Industry Trade) olarak endüstri içi ticareti ayrıştırmaktadır. Bu noktadan hareketle endüstri içi ticaretin yalnızca benzer ürünlerin ticaretini kapsamadığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Ticaret Tipi	**Ticaret Sınıflaması**
Endüstriler Arası Ticaret	Tek Yönlü Ticaret
Dikey Endüstri-İçi Ticaret	Çeşitlilik-İçi Ticaret(Intra-Range Trade)
Yatay Endüstri-İçi Ticaret	Benzer Ürünlerle İki Yönlü Ticaret

Kaynak:Fukao vd., 2003

Yatay endüstri içi ticaret aynı sektör ve aynı imalat düzeyindeki ürünlerin hem ithal hem ihraç edilmesidir. Örnek olarak bir ülkenin dayanıklı tüketim mallarını hem ihraç hem de ithal etmesi yatay endüstri içi ticarettir. Ölçek ekonomileri ve mal farklılaştırması yatay EİT'yi arttırmaktadır.

Dikey endüstri içi ticaret ise aynı sektörde olan fakat farklı imalat düzeyinde bulunan malların hem ihracatı hem de ithalatıdır. Dikey EİT in yaygınlaşması önemli bir sebebi Çok Uluslu Şirketlerin, bir ürünün imalat prosesini farklı ülkelere yaymasıdır. Bugün birçok ürünün parçaları dünyanın değişik ülkelerinde üretilmekte ve bu parçaların montajı değişik ülkelerde yapılmaktadır. Bu nedenle Dikey EİT, gelişmiş ve gelişmemiş ülkeler arasında da gerçekleşebilmektedir. Dikey EİT'nin önemli nedenlerinden birisi ülkeler arasındaki teknoloji ve sermaye yoğunluğu farklılığıdır.

2.2 Endüstri İçi Ticaretin Ölçülmesi

Endüstri İçi Ticaretin ölçülmesi için, Verdoorn (1960), Balassa (1966), Grubel ve Lloyd (1971), Aquino (1978), Loertscher-Wolter (1980), Helpman (1981), Lancaster (1980), Falvey (1981), Havrylyshyn and Civan, E. (1983), Brülhart (1994), çalışmalarında endüstri içi ticareti ölçmeye yönelik Standard Grubel – Lloyd Endeksi, Balassa Endeksi, İki Yönlü Ticaret Yaklaşımı, Marjinal Endüstri İçi Ticaret Endeksi, Aquino Endeksi ve diğer çeşitli farklı formülasyonlarda endeksler geliştirmişlerdir. Bu endeklerden çalışmamızda da kullandığımız Grubel-Lloyd Endeksi aşağıda kısaca irdelenmiştir.

Grubel-Lloyd Endeksi

Endüstri-içi ticaretin derecesini ölçmek için birçok yöntem geliştirilmiş olmakla birlikte en çok kullanılanı Grubel-Lloyd indeksidir. Grubel ve Lloyd (1971), 1968-1969 yılları ticaret verilerini kullanarak OECD üyesi 9 sanayileşmiş ülke ile Avusturalya'nın endüstri içi ticareti üzerine (SITC-3 digit düzeyinde) yaptıkları çalışmalarında, endüstri içi ticaret değerlerini ölçmek üzere bir endeks oluşturmuşlardır (Grubel ve Lloyd, 1971:496). Söz konusu indeks;

$$GL_i = 1 - \frac{|E_{xi} - I_{mi}|}{|E_{xi} + I_{mi}|}$$

Formülü ile hesaplanır. Formüldeki;

E_{xi}: i endüstrisinin ihracat miktarını,

I_{mi} : i endüstrisindeki ithalat miktarını,

göstermektedir. GL_i indeksi 0 ile 1 arasında bir değer alabilmektedir. Eğer endüstri-içi ticaret hiç yoksa 0; eğer ithalat ve ihracat değerleri birbirine yakın ise endüstri içi ticaret değeri 1'e yaklaşır ve ticaretin yönü endüstriler arası değil endüstri içi yapıldığı şeklinde yorumlanabilmektedir. Bir endüstrideki tüm dış ticaret endüstri-içi ticaret ise 1 değerini almaktadır (Grubel ve Lloyd ;1971).

3. Rekabet Gücü ve Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Yöntemi İle Ölçülmesi

3.1.Rekabet Gücü

Rekabet gücü genel bir tanımlamayla, firmaların, endüstrinin, bölgenin, ülkenin ya da ekonomik birliklerin, uluslararası rekabette göreli olarak daha yüksek gelir ve istihdam seviyesindeki üretim gücü olarak tanımlanabilir. Diğer bir deyişle bir ülkenin, ürettiği mallarda diğer ülkenin malları ile fiyat, kalite, tasarım, güvenirlik ve zamanında teslim gibi unsurlarda yarışabilir düzeyde olmasını ifade etmektedir (http: // ekutup.dpt.gov.tr).

Rekabet gücünün firma, endüstri ve ulusal düzeyde tanımlanması, rekabet gücünü etkileyen ve belirleyen faktörlerin çok sayıda olmasına ve farklı rekabet çeşitlerine bağlı olarak rekabet gücü göstergeleri ve ölçümü farklı olmaktadır.

Rekabet gücü ile ilgili çalışmalar (Cho, 1998);

(i) Firma rekabet gücü

(ii) Endüstri rekabet gücü

(iii) Ulusal rekabet gücü

şeklinde üç kategori altında toplanabilir.

Ülke düzeyinde Uluslararası Rekabet Gücü; bir ülkenin, serbest ve adil piyasa koşulları altında, bir yandan uzun vadede halkının reel gelirini artırırken öte yandan, uluslararası piyasaların koşullarına ve standartlarına uygun mal ve hizmetleri üretebilme yeteneğidir (Aktan ve Vural,2004:60). Ulusal düzeydeki rekabet gücü, yüksek verimlilik performansına ve ekonominin üretimini, sonuçta yüksek reel gelirlere yol açacak yüksek düzeyde verimli faaliyetlere kaydırma yeteneğine, dayalıdır (Krugman,1994). Rekabet gücü, artan; yaşam standardı, istihdam olanakları ve bir ülkenin uluslararası yükümlülüklerini yerine geti-

rebilme yeteneğiyle ilgilidir (USA Report,1984).

Bir ülkenin rekabet gücü, o ülkenin ürettiği malların ister iç tüketim ister ihracat için olsun diğer ülkelerin mallarıyla kalite ve fiyat bakımından yarışabilecek düzeyde olmasını ifade etmektedir (Erkan,1995:7). Verimlilik artışı, uluslararası rekabet gücünün en önemli unsurudur (Krugman and Hatsopoulos;1987). Uluslararası Yönetim Geliştirme Enstitüsü'ne (IMD) göre bir ülkenin rekabet gücü o ülkenin katma değerde sürekli artış yaratabilecek bir çevre oluşturabilme yeteneğidir (IMD,2005).

Dünya piyasalarında rekabet eden firmaların rekabet gücünün, içinde faaliyet gösterdikleri ülkenin ve o ülkenin endüstrilerinin gelişmişlik düzeylerinden, faktör donanımlarından, teknolojik düzeylerinden, makroekonomik ortamından, alt yapı ve kurumsal yapıdan ve daha birçok özellik, olanak ve yeteneklerinden etkilendiği ve bu makro faktörlerin firmaların rekabet güçlerinin oluşmasında önemli bir yere sahip oldukları bilinmektedir.

Rekabet gücünün ex-post konseptleri rekabetin sonucunu yansıtılırken, ex-ante kavramlar potansiyel rekabet gücünün veya rekabet için hazır olma durumunu göstermektedir. Örneğin geniş ve artan pazar payı, başarılı bir rekabetin sonucudur ve ex-post rekabet gücüdür. Buna örnek olarak Balassa (1965) tarafından önerilen Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (Revealed Competitive Advantage-RCA), Pazar payı üzerine odaklanmaktadır. Porter (1990) ve Buckley, Cass ve Prescott (1992) tarafından önerilen modeller statik ve dinamik yapıyı/görüntüyü içermektedirler. Bukley, Pass ve Prescott (1992) bir firmanın veya endüstrinin üç karakteristiğini birleştirmektedir. Bunlar rekabetçi performans, rekabetçi potansiyel ve yönetim sürecidir.

3.2.Rekabet Gücünün Ölçülmesi

Bir ülkenin diğer ülke veya ülke gruplarına karşı karşılaştırmalı üstünlüklerinin hesaplanması yönünde ilk adım Liesner (1958) tarafından atılmış olmasına karşın, en yaygın kullanılan yöntem Balassa'nın Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler/ Revealed Comparative Advantage (AKÜ-RCA) indeksidir. Balassa (1965), AKÜ yöntemi ile bir ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğünü ticaret sonrası verilerden hesaplamaktadır. Balassa, bir ülkenin belli bir mal ya da endüstride karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olup olmadığını ölçmek için, bu mal ya da endüstrinin toplam dünya ihracatındaki payının, ülkenin toplam ihracatındaki payına oranını veren bir indeks oluşturmuştur. Balassa tarafından formüle edilen

orijinal Balassa RCA indeksi Balassa (1965) aşağıdaki gibidir;

$RCA_{ij} = (x_{ij} / X_j) / (x_{iw} / X_w)$ (1)

Burada RCA_{ij}, j ülkesinin i malı için açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler indeksini göstermektedir. xij; j ülkesinin i malı ihracatını, X_j; j ülkesinin toplam ihracatını, x_{iw}; i malı dünya ihracatını ve X_w; toplam dünya ihracatını göstermektedir. Endeksin birden büyük bir değer alması, j ülkesinin i malında karşılaştırmalı üstünlüğe,birden küçük endeks değeri ise o malda karşılaştırmalı dezavantaja sahip olduğunu ifade etmektedir. Pek çok alternatif AKÜ indeksi ve bu indekslerin özelliklerini analiz eden pek çok çalışma bulunmaktadır (Çakmak, 2005)

Vollrath (1991), Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (AKÜ) yöntemini ülke ithalatını da hesaba alarak aşağıda belirtildiği şekilde formüle etmiştir. Söz konusu formüle göre i ülkesinin j malında;

AKÜ = [ln (Xij / Xit) - ln [(Mij / Mit)

AKÜ = ln ((Xij / Xit) /(Mij / Mit))

şeklinde ifade edilmektedir.

Söz konusu formülde yer alan bulunan semboller aşağıda açıklanmıştır:

i. Xij : j malının toplam ihracatı,

ii. Xit : Ülke toplam ihracatı

iii. Mij : Ülkenin j malının toplam ithalatı

iv. Mit : Ülkenin toplam ithalatı

Belirtilen formül uyarınca, bir mala (sektör) yönelik rekabet gücü; o malın (sektörün) ihracatının ülkedeki toplam ihracata oranının, o malın (sektörün) ithalatının ülkedeki toplam ithalata oranının doğal logaritmasına eşit olur. AKÜ değerinin daha hassas olarak ölçebilmesi ve bir endeks şeklinde ifade edebilmesi adına eşitliğin sağ tarafı 100 ile çarpıldığı takdirde, formül aşağıda belirtilen duruma gelmektedir (Adıgüzel,2016).:

AKÜ = (ln [(Xj / Xt) / (Mj / Mt)])*100

Bu çerçevede, AKÜ değerleri dikkate alınarak bir sektörün rekabet etme gücünün aşağıdaki şekilde değerlendirilmesi mümkündür (Adıgüzel, 2016):

i. AKÜ > +50 : Mal/sektör yüksek rekabet gücüne sahip,

ii. -50 <AKÜ<+50:Mal/sektör sınırlı rekabet gücüne sahip,

iii. AKÜ< -50 : Mal/sektör düşük rekabet gücüne sahip.

4. Endüstri İçi Ticaret ve Rekabet Gücü İlişkisinin İncelenmesi

4.1. Araştırmanın Veri ve Yöntemi

Çalışmada Türkiye'nin EİT'i ve rekabet gücü ilişkisi, Türkiye'nin dış ticaretinin uluslararası Harmonize Sistem (HS) bağlamında sınıflandırılmış 97 fasıl altında irdelenmiştir. Veriler, Dünya Ticaret Örgütü'nin resmi sitesi olan Tredemap.org'dan alınarak kullanılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde bahsedildiği üzere, Endüstri İçi Ticaretin ölçülmesinde çeşitli yöntemler mevcuttur. Türkiye'nin 2001, 2003, 2005, 2007, 2009, 2013, 2015, 2017, 2018, 2019 yıllarına ait ; Endüstri İçi Ticareti statik Grubel-Lloyd endeksi yöntemi ile rekabet gücü ise, Vollrath, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (AKÜ) yöntemi ile hesaplanmıştır.

Türkiye'nin EİT oranları ve rekabet gücü verileri olan AKÜ değerlerinin hesaplanmasını takiben bu değişkenler arasındaki ilişki korelasyon analizi ve panel veri analizi yöntemleri ile ölçümlenmiştir.

4.1. Endüstri İçi Ticaret Hesaplamaları

Türkiye'nin 2001-2019 arasında seçilmiş yıllardaki Grubel-Lloyd endeksi yöntemi ile hesaplanmış EİT Oranları Tablo 1' de yer almaktadır.

Tablo 1. *Türkiye'nin 2001-2019 arasında seçilmiş yıllardaki EİT Oranları*

GTİP No	2001	2003	2005	2007	2009	2013	2015	2017	2018	2019
'01	0,688	0,819	0,538	0,457	0,840	0,012	0,193	0,056	0,063	0,216
'02	0,036	0,019	0,015	0,004	0,020	0,864	0,388	0,277	0,625	0,094
'03	0,349	0,414	0,499	0,523	0,500	0,611	0,548	0,437	0,347	0,316
'04	0,687	0,800	0,974	0,793	0,638	0,357	0,435	0,294	0,293	0,303
'05	0,729	0,809	0,869	0,971	0,957	0,896	0,968	0,967	0,996	0,899
'06	0,834	0,665	0,965	0,941	0,865	0,942	0,975	0,985	0,757	0,573
'07	0,318	0,120	0,258	0,251	0,389	0,512	0,610	0,687	0,525	0,461
'08	0,050	0,109	0,116	0,173	0,189	0,183	0,193	0,253	0,249	0,202
'09	0,629	0,571	0,766	0,836	0,859	0,967	0,915	0,716	0,808	0,747
'10	0,949	0,149	0,754	0,128	0,291	0,108	0,123	0,121	0,097	0,049
'11	0,155	0,135	0,060	0,079	0,097	0,116	0,167	0,202	0,182	0,156
'12	0,495	0,265	0,243	0,226	0,256	0,238	0,192	0,258	0,299	0,326
'13	0,198	0,095	0,127	0,405	0,105	0,306	0,374	0,430	0,481	0,532
'14	0,227	0,332	0,276	0,337	0,554	0,407	0,836	0,746	0,837	0,873
'15	0,856	0,824	0,820	0,671	0,637	0,781	0,697	0,824	0,923	0,872

‘16	0,037	0,049	0,052	0,091	0,141	0,085	0,290	0,127	0,071	0,118
‘17	0,067	0,308	0,362	0,316	0,320	0,236	0,459	0,523	0,444	0,434
‘18	0,884	0,954	0,858	0,786	0,904	0,980	0,999	0,916	0,916	0,941
‘19	0,373	0,356	0,358	0,360	0,357	0,321	0,248	0,237	0,216	0,174
‘20	0,045	0,045	0,071	0,111	0,083	0,104	0,099	0,078	0,067	0,086
‘21	0,987	0,992	0,917	0,913	0,757	0,802	0,924	0,983	0,934	0,934
‘22	0,537	0,420	0,519	0,693	0,830	0,903	0,951	0,942	0,800	0,866
‘23	0,308	0,129	0,087	0,040	0,212	0,112	0,180	0,213	0,284	0,250
‘24	0,788	0,719	0,637	0,639	0,691	0,748	0,739	0,718	0,752	0,759
‘25	0,328	0,356	0,382	0,421	0,214	0,304	0,296	0,279	0,313	0,260
‘26	0,888	0,733	0,826	0,897	0,844	0,996	0,940	0,892	0,981	1,000
‘27	0,101	0,156	0,221	0,264	0,232	0,216	0,213	0,208	0,186	0,302
‘28	0,746	0,606	0,647	0,637	0,718	0,828	0,947	0,954	0,914	0,835
‘29	0,175	0,163	0,135	0,171	0,188	0,180	0,183	0,217	0,191	0,194
‘30	0,210	0,163	0,181	0,184	0,190	0,215	0,339	0,329	0,424	0,430
‘31	0,131	0,098	0,095	0,156	0,147	0,255	0,194	0,214	0,343	0,475
‘32	0,316	0,274	0,345	0,379	0,503	0,490	0,547	0,511	0,564	0,606
‘33	0,521	0,600	0,652	0,647	0,665	0,685	0,774	0,777	0,813	0,895
‘34	0,786	0,852	0,908	0,995	0,892	0,971	0,946	0,939	0,943	0,988
‘35	0,217	0,229	0,255	0,290	0,340	0,432	0,547	0,594	0,593	0,658
‘36	0,916	0,707	0,782	0,573	0,577	0,515	0,709	0,648	0,488	0,629
‘37	0,098	0,088	0,068	0,087	0,099	0,137	0,148	0,183	0,165	0,185
‘38	0,234	0,228	0,249	0,308	0,357	0,340	0,421	0,413	0,462	0,528
‘39	0,521	0,445	0,458	0,490	0,616	0,534	0,608	0,584	0,637	0,701
‘40	0,886	0,945	0,911	0,918	0,971	0,871	0,923	0,916	0,997	0,944
‘41	0,277	0,230	0,312	0,329	0,480	0,322	0,774	0,895	0,884	0,981
‘42	0,288	0,456	0,912	0,930	0,977	0,934	0,799	0,996	0,864	0,743
‘43	0,968	0,825	0,700	0,821	0,658	0,574	0,431	0,440	0,402	0,439
‘44	0,789	0,600	0,478	0,565	0,822	0,628	0,630	0,805	0,999	0,629
‘45	0,091	0,097	0,106	0,129	0,156	0,174	0,201	0,217	0,206	0,228
‘46	0,125	0,152	0,094	0,092	0,099	0,097	0,567	0,245	0,293	0,257
‘47	0,001	0,007	0,007	0,007	0,033	0,088	0,064	0,045	0,058	0,237
‘48	0,556	0,498	0,496	0,517	0,624	0,629	0,613	0,702	0,768	0,834
‘49	0,450	0,500	0,528	0,655	0,797	0,689	0,710	0,724	0,917	0,903
‘50	0,342	0,487	0,270	0,153	0,221	0,147	0,129	0,186	0,150	0,182
‘51	0,696	0,561	0,610	0,653	0,663	0,616	0,693	0,707	0,702	0,592
‘52	0,940	0,756	0,724	0,726	0,757	0,695	0,859	0,729	0,843	0,776
‘53	0,138	0,251	0,244	0,285	0,225	0,174	0,159	0,184	0,289	0,279
‘54	0,907	0,852	0,888	0,887	0,927	0,838	0,855	0,805	0,855	0,824
‘55	0,924	0,893	0,917	0,715	0,769	0,702	0,813	0,799	0,858	0,863
‘56	0,777	0,747	0,807	0,704	0,759	0,985	0,839	0,734	0,608	0,578
‘57	0,328	0,312	0,355	0,325	0,233	0,216	0,098	0,053	0,046	0,042
‘58	0,563	0,824	0,600	0,520	0,455	0,547	0,572	0,608	0,598	0,675
‘59	0,715	0,739	0,882	0,825	0,933	0,987	0,972	0,916	0,934	0,924
‘60	0,474	0,583	0,460	0,362	0,381	0,548	0,462	0,498	0,415	0,407
‘61	0,045	0,048	0,074	0,126	0,196	0,229	0,176	0,154	0,129	0,110
‘62	0,082	0,114	0,164	0,272	0,425	0,536	0,465	0,368	0,292	0,234

‘63	0,048	0,043	0,064	0,111	0,126	0,176	0,187	0,168	0,147	0,123
‘64	0,801	0,981	0,687	0,714	0,698	0,672	0,915	0,938	0,825	0,692
‘65	0,987	0,841	0,609	0,526	0,551	0,486	0,642	0,766	0,999	0,767
‘66	0,259	0,633	0,654	0,936	0,558	0,405	0,200	0,384	0,877	0,837
‘67	0,081	0,076	0,049	0,047	0,059	0,052	0,094	0,144	0,195	0,269
‘68	0,578	0,487	0,495	0,518	0,524	0,652	0,594	0,603	0,514	0,411
‘69	0,333	0,365	0,510	0,642	0,578	0,677	0,735	0,519	0,482	0,410
‘70	0,485	0,623	0,824	0,854	0,723	0,838	0,856	0,959	0,895	0,772
‘71	0,611	0,453	0,478	0,615	0,505	0,695	0,542	0,768	0,727	0,710
‘72	0,930	0,769	0,689	0,682	0,805	0,709	0,615	0,659	0,771	0,807
‘73	0,928	0,746	0,605	0,616	0,503	0,610	0,668	0,691	0,604	0,538
‘74	0,773	0,592	0,519	0,437	0,462	0,505	0,563	0,605	0,698	0,684
‘75	0,064	0,050	0,054	0,099	0,095	0,086	0,122	0,419	0,495	0,278
‘76	0,869	0,820	0,831	0,815	0,932	0,824	0,831	0,840	0,872	0,950
‘78	0,193	0,058	0,081	0,037	0,061	0,065	0,166	0,154	0,128	0,147
‘79	0,168	0,082	0,081	0,048	0,082	0,066	0,078	0,053	0,037	0,029
‘80	0,057	0,021	0,050	0,146	0,037	0,055	0,044	0,049	0,056	0,068
‘81	0,214	0,147	0,124	0,110	0,137	0,219	0,120	0,247	0,252	0,316
‘82	0,372	0,374	0,323	0,409	0,449	0,372	0,515	0,566	0,584	0,651
‘83	0,821	0,809	0,817	0,902	0,996	0,934	0,954	0,991	0,923	0,826
‘84	0,434	0,451	0,485	0,560	0,644	0,598	0,651	0,675	0,761	0,866
‘85	0,767	0,773	0,719	0,717	0,703	0,690	0,639	0,553	0,690	0,736
‘86	0,321	0,506	0,543	0,208	0,208	0,267	0,412	0,339	0,599	0,863
‘87	0,878	0,990	0,951	0,876	0,846	0,958	0,998	0,843	0,684	0,538
‘88	0,646	0,513	0,896	0,633	0,428	0,161	0,305	0,729	0,524	0,464
‘89	0,628	0,551	0,965	0,563	0,794	0,915	0,696	0,656	0,982	0,981
‘90	0,139	0,161	0,136	0,183	0,209	0,196	0,271	0,279	0,312	0,352
‘91	0,185	0,139	0,096	0,127	0,151	0,113	0,209	0,278	0,320	0,275
‘92	0,536	0,436	0,402	0,460	0,446	0,362	0,423	0,433	0,501	0,510
‘93	0,259	0,821	0,844	0,544	0,892	0,681	0,593	0,910	0,905	0,738
‘94	0,824	0,566	0,712	0,801	0,664	0,794	0,667	0,511	0,424	0,346
‘95	0,357	0,298	0,204	0,246	0,268	0,221	0,333	0,341	0,465	0,687
‘96	0,480	0,443	0,425	0,476	0,536	0,448	0,697	0,751	0,679	0,615
‘97	0,492	0,164	0,120	0,078	0,264	0,199	0,208	0,443	0,885	0,810
‘99	0,200	0,324	0,716	0,936	0,779	0,608	0,868	0,944	0,828	0,723

4.2. Türkiye 2001-2019 Akü Değerleri Hesaplamaları

Türkiye’nin 2001-2019 arasında seçilmiş yıllardaki Vollrath (1991) Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler yöntemi ile hesaplanan AKÜ Değerleri Tablo 2’ de yer almaktadır.

Tablo 2. *Türkiye'nin 2001-2019 arasında seçilmiş yıllardaki AKÜ Değerleri*

GTİP No	2001	2003	2005	2007	2009	2011	2013	2015	2017	2018	2019
01	92,43	-280,79	-53,62	-75,70	-0,14	-452,90	-274,22	-187,18	-315,60	-313,38	-195,43
02	428,75	502,24	533,65	663,37	489,46	30,49	369,68	179,03	222,50	107,17	316,69
03	183,32	172,51	156,37	149,96	142,15	140,08	153,46	133,94	167,15	184,40	183,28
04	92,52	78,80	51,59	88,10	108,03	210,58	192,65	164,61	215,50	204,50	188,11
05	83,44	77,11	72,59	51,96	40,71	37,09	78,23	42,87	33,26	29,11	36,25
06	61,27	107,95	53,23	34,36	59,43	69,64	32,19	31,51	42,79	77,95	107,28
07	194,43	313,91	237,53	240,22	174,38	164,66	166,54	118,96	104,55	131,74	136,58
08	393,58	323,57	324,88	281,92	258,46	287,55	274,45	260,30	233,15	223,50	234,83
09	105,80	130,16	94,00	79,12	60,67	51,37	58,78	19,45	-18,51	-10,40	-35,69
10	17,68	-213,45	-3,97	-222,11	-144,88	-228,51	-192,72	-236,44	-234,02	-269,59	-352,49
11	275,34	300,69	393,66	365,04	329,80	336,97	297,22	275,98	258,33	258,68	262,90
12	-83,31	-149,42	-151,39	-160,18	-159,78	-142,02	-128,13	-187,85	-151,13	-145,57	-147,67
13	-192,72	-261,39	-222,79	-90,95	-257,25	-113,07	-93,34	-110,43	-89,76	-86,61	-85,48
14	233,37	199,73	229,71	205,78	128,00	194,42	119,13	69,54	91,66	61,19	41,53
15	-1,14	2,83	9,91	-22,29	-43,95	13,39	25,05	-26,16	4,20	13,02	-9,82
16	425,84	406,55	408,06	350,22	290,02	369,99	346,00	214,11	308,53	358,33	292,63
17	363,69	208,53	197,37	213,22	198,05	259,06	228,44	157,72	143,60	153,79	144,29
18	51,07	29,16	74,89	89,45	51,52	62,04	68,44	36,36	22,99	45,30	27,80
19	175,00	191,31	198,59	197,71	184,77	223,39	244,52	232,06	240,48	239,34	250,94
20	405,97	414,50	377,03	329,79	346,58	348,64	352,30	331,66	360,86	363,88	326,62
21	30,41	39,94	29,72	63,61	81,85	98,18	85,07	51,82	43,14	41,65	29,24
22	128,19	170,87	151,11	109,51	66,52	77,41	61,24	46,39	51,49	68,99	42,87
23	-142,62	#BAŞV!	-263,31	-343,37	-181,19	-224,16	-155,05	-194,69	-173,12	-151,66	-178,78
24	70,87	96,19	122,49	121,73	96,01	109,51	108,65	90,03	97,90	79,04	65,04
25	190,90	191,46	190,59	178,27	244,25	229,82	243,74	211,40	221,87	196,76	205,88
26	5,33	-16,40	11,13	66,72	0,67	57,09	84,99	48,42	61,48	32,15	15,99
27	-265,28	-208,54	-162,21	-142,35	-170,97	-153,38	-161,26	-176,03	-175,33	-199,31	-156,87
28	-24,04	-45,01	-27,41	-29,92	-25,74	23,19	22,15	25,88	30,65	45,70	49,17
29	-206,74	-203,72	-216,37	-190,70	-194,10	-173,23	-167,82	-193,26	-170,54	-196,21	-207,17
30	-186,41	-203,72	-184,68	-182,64	-193,05	-153,52	-120,01	-122,28	-122,76	-103,02	-113,64
31	-237,62	-257,93	-253,28	-200,95	-221,48	-134,49	-221,24	-186,56	-172,56	-129,15	-100,66
32	-139,28	-145,59	-110,36	-99,26	-76,87	-54,57	-43,91	-61,20	-67,15	-64,99	-67,40
33	-76,59	-46,36	-26,28	-27,64	-37,51	-7,16	2,48	-9,53	-5,56	-9,36	-5,17
34	71,40	68,19	64,85	47,04	53,89	52,18	55,56	47,30	27,61	16,95	13,63
35	-182,62	-166,43	-145,99	-131,45	-126,32	-71,10	-47,90	-61,15	-46,22	-57,99	-55,33
36	44,69	98,81	2,12	-45,19	-58,03	-48,07	-32,85	-23,34	-33,73	-84,73	-62,05

37	-268,33	-268,94	-288,27	-262,65	-263,46	-203,02	-159,52	-216,25	-189,95	-212,56	-212,50
38	-174,10	-166,75	-148,74	-124,15	-120,39	-100,60	-83,69	-95,70	-94,71	-91,80	-86,66
39	-76,56	-86,76	-75,02	-66,37	-48,67	-43,07	-40,07	-46,33	-48,68	-47,74	-45,71
40	50,72	27,27	28,53	29,68	26,45	31,99	29,54	21,13	23,01	29,07	27,20
41	-155,12	-165,75	-122,54	-116,32	-83,18	-107,11	-72,71	-9,52	18,66	5,05	12,07
42	206,09	160,25	64,07	32,12	27,55	44,72	24,35	-4,30	40,54	55,70	68,57
43	34,21	73,67	108,30	82,22	103,36	149,03	139,93	165,61	166,43	166,33	142,66
44	-15,00	-46,41	-69,60	-47,21	-3,88	-20,29	-26,36	-41,10	0,29	28,24	93,93
45	-276,25	-258,96	-241,75	-221,68	-214,91	-177,10	-191,92	-182,44	-170,78	-188,07	-189,11
46	-242,77	-211,22	-254,36	-257,24	-262,86	-239,67	-190,64	-56,24	-156,93	-147,75	-175,43
47	-721,41	-530,04	-522,98	-517,30	-376,64	-249,68	-259,59	-304,98	-337,47	-322,53	-184,77
48	-67,63	-71,97	-64,68	-59,24	-46,82	-19,93	-49,17	-45,22	-21,66	-18,78	-17,67
49	-95,92	-71,55	-56,18	-25,86	-8,93	-6,46	-11,90	-23,32	-16,91	11,83	-3,46
50	-130,14	-75,13	-139,45	-202,71	-176,21	-195,57	-206,18	-230,87	-187,84	-222,83	-213,95
51	-34,91	-55,97	-35,97	-26,41	-37,86	-22,92	-9,59	-26,90	-20,65	-33,16	-70,71
52	15,84	-11,48	-10,36	-10,23	-17,38	-5,04	6,71	8,01	-15,78	-3,32	-29,71
53	-232,64	-155,80	-151,27	-133,42	-174,28	-177,32	-178,32	-208,24	-189,22	-149,40	-166,00
54	9,23	8,52	23,84	23,39	17,62	25,21	29,30	7,19	0,24	-0,76	-19,59
55	43,08	16,80	29,68	-12,59	-14,92	-3,47	5,16	-1,27	-0,99	-0,20	-11,63
56	-17,44	-13,27	7,27	-15,03	-17,07	54,91	77,65	68,98	94,29	111,10	105,98
57	190,71	207,06	199,59	209,90	235,01	269,01	297,82	333,09	399,93	403,72	401,35
58	121,56	73,84	131,06	150,57	154,35	155,76	161,91	128,05	122,73	113,49	83,37
59	86,56	91,87	69,98	81,50	45,56	55,26	48,19	30,85	23,01	15,23	0,69
60	144,72	127,12	167,15	197,12	176,81	155,49	183,13	156,74	150,34	162,32	152,39
61	405,10	409,22	372,44	316,10	254,10	262,46	279,02	270,53	288,46	296,18	300,47
62	342,90	319,15	288,09	230,87	163,32	158,55	162,63	156,01	188,68	205,18	218,22
63	397,39	421,11	387,39	329,87	302,14	291,58	307,82	263,43	278,54	282,08	288,45
64	68,23	34,47	-18,53	-12,66	-30,06	-10,10	18,85	19,51	52,30	63,82	79,63
65	25,22	6,34	-36,16	-56,98	-64,40	-55,61	-28,77	-38,31	-7,96	28,60	63,36
66	-162,60	-38,70	-25,82	33,17	-62,70	-79,03	-127,55	-183,50	-103,87	3,72	-17,00
67	-288,37	-285,11	-322,40	-327,04	-317,01	-303,92	-221,33	-265,00	-215,67	-194,22	-170,43
68	118,00	151,81	157,40	151,21	135,63	130,62	136,73	122,63	123,81	134,47	151,27
69	189,00	188,23	153,46	121,07	122,28	124,91	124,65	90,80	144,69	143,10	151,50
70	141,78	117,65	81,94	75,51	89,12	90,68	70,08	65,43	47,93	49,55	62,32
71	-54,24	-84,46	-69,62	-35,06	140,68	-5,08	-33,59	135,54	-7,38	-27,62	-43,77
72	41,97	-8,60	-17,94	-19,82	-7,40	-1,90	-12,81	-44,75	-31,30	-18,22	-23,07
73	42,28	90,31	129,86	127,10	141,33	140,37	130,72	105,47	103,65	112,24	115,96
74	-18,30	-48,26	-58,52	-81,49	-87,97	-50,57	-42,94	-57,24	-43,79	-33,93	-49,50
75	-312,44	-328,75	-312,61	-249,23	-268,13	-252,53	-156,77	-237,32	-92,95	-82,94	-166,48
76	1,49	2,02	12,18	8,71	18,64	22,48	19,10	2,39	7,55	2,69	6,01

78	-195,87	-312,98	-270,31	-352,26	-312,98	-280,64	-226,24	-203,53	-208,60	-240,15	-237,31
79	-210,90	-276,63	-270,64	-325,49	-282,47	-280,00	-278,54	-283,32	-321,19	-369,51	-406,61
80	-325,82	-416,48	-319,67	-208,35	-364,65	-299,21	-311,83	-342,15	-327,93	-326,06	-318,73
81	-184,30	-215,22	-225,42	-238,43	-228,50	-151,46	-172,44	-238,75	-156,03	-165,12	-151,25
82	-119,65	-108,67	-118,44	-89,69	-91,73	-89,77	-79,05	-69,46	-53,06	-60,10	-56,97
83	-8,31	-0,40	9,30	26,37	32,99	44,74	47,46	27,39	38,03	43,88	51,02
84	-100,59	-85,18	-67,65	-48,32	-42,32	-27,27	-33,68	-36,37	-27,71	-20,36	-10,93
85	-19,70	-7,94	-11,44	-12,21	-29,14	-6,08	-11,54	-39,12	-56,29	-35,77	-38,15
86	-137,70	-70,04	-52,48	-169,19	-183,31	-128,91	-65,26	-98,32	-119,16	-56,52	-11,72
87	52,40	36,26	36,51	70,99	63,30	49,58	51,69	36,04	71,58	93,92	115,84
88	101,97	144,72	25,44	-30,80	-97,87	-185,80	-73,14	-135,08	-15,78	-75,07	-103,66
89	-50,19	134,96	53,41	139,85	73,98	40,92	74,32	99,23	-31,86	32,08	12,21
90	-231,72	-205,23	-215,53	-183,62	-182,38	-163,83	-142,56	-148,75	-142,29	-140,57	-138,50
91	-200,65	-221,01	-252,21	-223,12	-218,66	-223,20	-201,47	-178,37	-142,42	-137,42	-167,73
92	-72,71	-89,38	-91,65	-74,70	-92,76	-92,93	-89,48	-95,18	-88,65	-81,21	-91,19
93	-162,82	2,18	14,93	144,49	53,84	124,06	132,89	122,92	57,91	9,29	69,50
94	63,42	131,39	105,55	86,51	102,08	99,75	114,54	105,84	146,83	159,55	172,23
95	-124,75	-135,80	-171,40	-150,21	-154,49	-150,59	-125,83	-124,40	-118,43	-91,15	-48,93
96	-87,52	-87,41	-84,54	-70,31	-68,36	-66,22	113,78	99,06	90,71	95,03	97,24
97	-84,28	-203,32	-228,61	-274,70	-155,96	-162,15	-69,81	-178,78	-85,96	5,33	54,37
99	-192,02	-125,90	104,73	33,16	-12,77	-24,87	36,76	63,04	51,02	-6,31	72,92

5. Endüstri İçi Ticaret ve Rekabet Gücü İlişkisi

5.1. Korelasyon Analizi

Korelasyon Analizi, iki niceliksel ölçüm arasında doğrusal bir ilişkinin varlığını ve bu ilişkinin yönünün ve derecesinin ne olduğunu tespit etmek için kullanılan bir istatistiksel yöntemdir. Verilerin normal dağılıma sahip olması durumunda Pearson korelasyon katsayısı, verilerin normal dağılmadığı durumda ise Spearman Rank korelasyon katsayısı tercih edilir (Ersöz ve Ersöz:2020).

Korelasyon katsayısı negatif ise iki değişken arasında ters ilişki vardır, yani "değişkenlerden biri artarken diğeri azalmaktadır" denilir. Korelasyon katsayısı pozitif ise "değişkenlerden biri artarken diğeri de artmaktadır" yorumu yapılır.

$r<0.2$ ise çok zayıf ilişki yada korelasyon yoktur

0.2-0.4 arasında ise zayıf korelasyon vardır

0.4-0.6 arasında ise orta şiddette korelasyon vardır

0.6-0.8 arasında ise yüksek korelasyon vardır

0.8> ise çok yüksek korelasyon olduğu yorumu yapılır.

Çalışmamız bağlamında EİT ve AKÜ Değerlerinin dikkate alınarak, Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonunun (GTİP) 97 Fasılı için bulunan korelasyon değerleri Tablo 3 ve Tablo 4'te görülmektedir.

Tablo 3. *Türkiye'nin 2001-2019 Yılları Arasında, Sektörler Bazında EİT ve AKÜ Arasındaki Pozitif Korelasyonlar*

EİT ve AKÜ Arasında Pozitif ilişki					
Sektörler	**r > 0.8**	**0.8 - 0.6**	**0.6 - 0.4**	**0.4 - 0.2**	**r < 0.2**
1		0.659			
2	0.879				
10	0.867				
12		0.721			
13	0.988				
15		0.744			
24	0.854				
25		0.785			
26		0.617			
27	0.927				
28	0.891				
29		0.618			
30	0.855				
31	0.922				
32	0.898				
33	0.82				
35	0.903				
36		0.695			
37		0.794			
38		0.794			
39		0.745			
41	0.927				
44		0.782			
45	0.948				
46	0.941				
47		0.771			
48	0.951				
49	0.964				
50	0.973				
51			0.539		
52			0.545		
53	0.907				
54			0.5		
55		0.687			

65		0.778			
66	0.98				
67	0.867				
70	0.954				
71				0.37	
72		0.673			
74		0.858			
75		0.879			
78		0.862			
79	0.906				
80		0.867			
81	0.97				
82		0.886			
83			0.565		
84	0.93				
85		0.754			
86		0.855			
88			0.499		
90	0.952				
91	0.941				
92			0.539		
93				0.328	
95		0.879			
96			0.467		
97	0.9				
99		0.82			

Tablo 4. *Türkiye'nin 2001-2019 Yılları Arasında, Sektörler Bazında EİT ve AKÜ Arasındaki Negatif Korelasyonlar*

EİT ve AKÜ Arasında Negatif ilişki					
Sektörler	**r > 0.8**	**0.8 - 0.6**	**0.6 - 0.4**	**0.4 - 0.2**	**r < 0.2**
3	-0.88				
4	-0.986				
5	-0.824				
6	-0.952				
7	-0.957				
8	-0.976				
9				-0.323	
11	-0.95				
14	-0.957				
16	-0.937				
17	-0.961				
18		-0.645			

19	-0.818				
20	-0.897				
21		-0.638			
22	-0.927				
23					
34		-0.66			
40				-0.394	
42		-0.648			
43	-0.981				
56				-0.21	
57	-0.981				
58	-0.806				
59		-0.771			
60			-0.561		
61	-0.913				
62	-0.947				
63	-0.934				
64				-0.333	
68		-0.692			
69	-0.945				
70	0.954				
73	-0.943				
76					-0.073
87	-0.976				
89				-0.24	
94	-0.937				

Tablo 4'de hangi sektörlerde EİT ve AKÜ değerleri arasındaki ilişkinin en yüksek olduğu, Tablo 5'de ise, hangi sektörde EİT ve AKÜ değerleri arasındaki ilişkinin en düşük olduğu görülmektedir. Ancak uygulanan bu korelasyon analizinde yıl etkisi analize dahil değildir. Dolayısıyla sonuçlar yanıltıcı olabilir (Baltagi, 2005). Bunun önüne geçmek için zaman etkisini de içeren panel veri analiz yöntemleri uygulanmıştır.

5.1. Panel Veri Analizi

Yıllar bazında hem EİT ve AKÜ arasındaki ilişkiyi hem de sektör etkilerini belirlemek için panel veri analizi kullanılmıştır. Burada ilk aşama parametre tahminin "Sabit Etkiler" veya "Rassal Etkiler" yöntemlerinden hangisi ile yapılacağının belirlenmesidir (Tatoğlu: 2020). Bu amaçla çalışmada Hausman testi kullanılmıştır. Hausman testinde hipotezler:

H_0: Rastsal etkiler mevcuttur.

H_1: Rastsal etkiler yoktur. (Sabit etki mevcuttur) şeklindedir.

Hausman testinin ilk aşaması, Tablo 5'te gösterildiği gibi havuzlanmış OLS yöntemi ile modelin tahmin edilmesidir. Modelde EIT bağımsız, AKÜ ise bağımlı değişkendir.

Tablo 5: *Havuzlanmış OLS Yöntemi ile Tahmin Edilmiş Model*

Değişken	Katsayı	Standart hata	t – istatistik değeri	Olasılık değeri
EIT	28.24242	9.418453	2.998626	0.0028

R-Kare	0.009002	Akaike Bilgi Kriteri	13.11221
Düzeltilmiş R- Kare	0.009002	Schwarz Kriteri	13.11724
Standart Hata	170.1446	Hannan-Quinn Kriteri	13.11412
Hata kareler toplamı	28022799		
Log likelihood	-6351.864		
Durbin-Watson İstatistiği	0.039440		

Havuzlanmış OLS Yöntemi ile model tahmin edildikten sonra hangi modelin kullanılacağına, sonucu Tablo 6'da gösterilen Hausman testi ile karar verilir.

Tablo 6: *Hausman Test Sonucu*

Hausman testi	Ki-Kare İstatistik Değeri	Ki-Kare Serbestlik Derecesi.	Olasılık Değeri.
Rassal çapraz etkiler	1.044713	1	0.3067

Hausmann testi sonucunda olasılık değeri (0.3067) 0.05'ten büyük olduğu için, rassal etkilerin varlığını belirten H_0 hipotezi kabul edilmiştir (Johnston ve Dinardo;1997). Bu durumda EİT ve AKÜ arasındaki ilişkinin rassal etkiler modeli kullanılarak tahmin edilmesi gereklidir. Sektör etkilerini de içeren rassal etkiler modeline ait tahmin sonuçları Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7: *Rassal Etkiler Test Sonucu*

Değişken	Katsayı	Standart hata	t – istatistik değeri	Olasılık değeri
C	-39.34272	17.51178	-2.246642	0.0249
EIT	73.69862	13.15126	5.603922	0.0000
	Rassal Etkiler Spesifikasyonu			
			S.D.	Rho
Cross-section random			158.9828	0.8914
Idiosyncratic random			55.49205	0.1086
	Ağırlıklandırılmış İstatistikler			
R-Kare	0.031453	Hata kareler toplamı		2977870.
Düzeltilmiş R- Kare	0.030451	Durbin-Watson İst.		0.382507
F- İstatistik değeri	31.40266	Standart Hata		55.49318
F testi olasılık değeri	0.000000			
	Ağırlıklandırılmamış İstatistikler			
R-Kare	0.037723	Durbin-Watson stat		0.041861
Hata kareler toplamı	27210653			

Sektör etkileri modele dahil edilerek yapılan rassal panel veri analizi sonucunda, bağımsız değişken olan EİT'nin anlamlı olduğu t testi sonucunda, modelin genel olarak anlamlı olduğu F testi sonucunda belirlenmiştir.

Tablo 8: *Rassal Panel Veri Analizi Sektör Etkilerine Ait Sonuçlar.*

1--C	-147.8291	34--C	17.81752	67--C	-226.4131
2--C	398.4817	35--C	-92.29461	68--C	136.3571
3--C	166.4798	36--C	-27.97483	69--C	141.7941
4--C	135.0587	37--C	-201.7140	70--C	61.03151
5--C	26.79100	38--C	-104.1468	71--C	-13.43128
6--C	37.02902	39--C	-59.35219	72--C	-29.29665
7--C	188.4855	40--C	0.193307	73--C	100.0454
8--C	303.8508	41--C	-71.49690	74--C	-55.20397
9--C	29.73041	42--C	48.03694	75--C	-192.0650
10--C	-164.2622	43--C	110.1521	76--C	-15.65149
11--C	327.1787	44--C	-24.25546	78--C	-222.0087
12--C	-126.1838	45--C	-183.8332	79--C	-265.2910
13--C	-130.6379	46--C	-169.0364	80--C	-287.6168
14--C	135.6723	47--C	-367.9765	81--C	-170.0313
15--C	-23.46516	48--C	-52.27029	82--C	-78.39608

16--C	367.0801	49--C	-41.03046	83--C	-0.013881
17--C	212.0631	50--C	-154.0193	84--C	-52.46944
18--C	21.43379	51--C	-43.19652	85--C	-37.81974
19--C	229.9042	52--C	-24.64875	86--C	-87.40227
20--C	389.6991	53--C	-149.1196	87--C	38.62439
21--C	21.34502	54--C	-14.24658	88--C	-25.32859
22--C	73.18258	55--C	-15.97413	89--C	35.73001
23--C	-170.3563	56--C	23.74541	90--C	-148.4573
24--C	80.17167	57--C	308.6023	91--C	-166.8813
25--C	220.9260	58--C	118.0583	92--C	-79.60909
26--C	4.0349	59--C	23.34849	93--C	30.51673
27--C	-156.0405	60--C	165.2853	94--C	110.2965
28--C	-16.03962	61--C	344.8187	95--C	-109.0724
29--C	-166.5350	62--C	242.1418	96--C	8.1091
30--C	-131.9119	63--C	352.0830	97--C	-108.5032
31--C	-172.2375	64--C	8.404906	99--C	-9.126750
32--C	-80.69745	65--C	-24.14056		
33--C	-36.17136	66--C	-70.60718		

Hangi sektörün bağımlı değişkeni (AKÜ) daha çok etkilediğini bulmak için Tablo 8'da belirtilen sektör katsayıları incelendiğinde;

- Canlı Hayvanlar; Hayvansal Ürünler (2),
- Gıda Sanayi Müstahzarları; Meşrubat, Alkollü İçkiler ve Sirke; Tütün veya Tütün Yerine Geçen İşlenmiş Maddeler (16-20),
- Dokumaya Elverişli Maddeler ve Mamul Eşya (61-63) sektörlerinin AKÜ değerlerini en çok etkileyen sektörler olduğu bulunmuştur.

6. Sonuç

Türkiye'nin 2001-2019 yılları arasındaki dış ticaretinde EİT'nin ülkenin rekabet gücünü 97 HS/GTİP faslı bazında incelendiği çalışmada EİT ile rekabet gücü arasında 27 fasılda çok yüksek pozitif ve 24 fasılda çok yüksek negatif korelasyon ilişkisi belirlenmiştir. 24 Fasılda da yüksek pozitif, 6 fasılda yüksek negatif korelasyon belirlenmiştir. Bulgular çerçevesinde EİT ve rekabet gücü arasında fasıllara göre değişen yüksek veya çok yüksek korelasyonun olduğu ifade edilebilir. Çalışmadaki Panel Veri Analizi sonuçlarının da Korelasyon Analizi sonuçları ile uyumlu olduğu gözlenmiştir. Çalışmada bağımlı değişken olarak alınan rekabet gücünün bağımsız değişken olarak EİT'i etkileyebileceği ve ilişkinin bazı fasıllarda tersine bir etki ürettiği göz önüne alınırsa bu bağlamda Türkiye'nin rekabet gücüne sahip olduğu sektörlere EİT'in etkisinin bir çalışma olarak yapılmasının, Türkiye için özgün olan bu çalışma ve sonuçlarının ileriye taşınması ve iktisat, kalkınma, sanayileşme ve dış ticaret politikalarında yol gösterici sonuçların üretilmesinin faydalı olacağı değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

Aktan, C. C. ve Vural,İ.Y. (2004); Rekabet Gücü ve Rekabet Stratejileri, TİSK Yayınları,C.II Ankara, 2004, s.60

Aquino, A., (1978), "Intra-Industry Trade And Inter-Industry Specialization As Concurrent Sources Of International Trade in Manufactures", Weltwirtschaftliches Archiv, S. 114, ss.275–296.

Balassa, B., (1965), "Trade Liberalization and 'Revealed' Comparative Advantage", Manchester School, No. 33, May.

Baltagi, B. H.,(2005). Econometric Analysis of Panel Data, Third Edition, John Wiley&Sons Inc, England.

Brülhart, M. (1994), "Marginal Intra-industry Trade: Measurement and Relevance for the Pattern of Industrial Adjustment", *Welwirtschaftliches Archiv*, 130, (3),pp. 600-613.

Buckley,Peter J., Chrıstopher L. Pass and Kate Prescott (1988): Measures of İnternational Competitiveness: A critical survey, Journal of Marketing Vol:4:2:,pp.175-200

Şentürk, C. (2014),Endüstri İçi Ticaretin Belirleyicileri: Türkiye'nin İmalat Sanayi Endüstri İçi Ticaretine Yönelik Panel Veri Analizi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Cho, D.S. (1998) 'From national competitiveness to bloc and global competitiveness', Competitiveness Review, 8(1): 11-23

Çakmak, Özge Aynagöz; Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Ve Rekabet Gücü: Türkiye Tekstil Ve Hazır Giyim Endüstrisi Üzerine Bir Uygulama, *Ege Akademik Bakış Dergisi*,2005,Cilt: 5 , Sayı:1-2

Eckhard, Siggel (2007). The Many Dimensions of Competitiveness: International Competitiveness and Comparative: - A Survey and Proposal for Measurement, July 2007, Venice İnternational University , Venezia, İtalya, s. 12-13

Erkan, C. (1995), "Ulusal Rekabet Üstünlüklerinin Belirleyenleri", Yönetim ve Ekonomi Dergisi, Sayı: 1, DEÜ, İzmir, S.7

Ersöz,Filiz ve Ersöz, Taner (2020). İstatistik, Seçkin Kitabevi, Ankara

Erün, G. (2010). Türkiye ile AB, Gıda ve Canlı Hayvan Sektörü Dış Ticaretinde Endüstri-İçi Ticaret Analizi. Ekonomi Bilimleri Dergisi, 2(1), 71-78

Falvey R. E. (1981), Commercial Policy, and Intra-industry Trade , *Journal of International Economics*, (11), pp.495-511.

Fukao, K., Ishido H. and Keiko Ito (2003). Vertical İntra-İndustry Trade And Foreign Direct İnvestment in East Asia,Journal of the Japanese and International Economies, 2003, vol. 17, issue 4, 468-506

Grubel, H. ve P. J., Lloyd, (1971), "The Empirical Measurement of Intra- industry Trade," Economic Record, V. 470, ss. 494-517.

Grubel, H.G. and Lloyd, P.J. (1975) Intra-Industry Trade The Theory and Measurement of International Trade in Differentiated Products. Macmillan Press

Havrylyshyn, O. and Cıvan, E. (1983), "Intra-Industry Trade and the Stage of Develop- ment: A Regression Analysis of Industrial and Developing Countries," in P. K. M. Tharakan ed., The Economics of Intra-Industry Trade, Amsterdam, North Holland, 111-140.

Helms,M.M.(1996)."Perspectives on quality and productivity for competitive advantage", The TQM Magazine, Vol. 8 No. 3, pp. 5-10.

Helpman, E. (1981), "International Trade in the Presence of Product Differentiation, Economies of Scale and Monopolistic Competition: A Chamberlin-Heckscher-Ohlin Approach," Journal of International Economics, 11 (3), August, 305-40

http: //ekutup.dpt.gov.tr/imalatsa, erişim tarihi: 18.09.2005

IMD (2005): Competitiveness Yearbook 2005, IMD, S.55

Johnston, J. ve Dinardo, J.,1997, Econometric Methods, Fourth Edition, McGraw-Hill Inc, New York.

Krugman, P. (1979), "Increasing Returns, Monopolistic Competition and International Trade", *Journal of International Economics*, 9: 469-479;

Krugman, P.R. (1979) "Increasing Returns, Monopolistic Competition and International Trade". Journal of International Economics. Vol.9.

Krugman Paul R (1981) "Intra Industry Specialization and Gains from Trade". Journal of Political Economy. Vol. 89.

Krugman Paul R. and George N. Hatsopoulos, 1987. "The problem of U.S. competitiveness in manufacturing," New England Economic Review, January/February 1987

Krugman, P.(1994)."Competitiveness: A Dangerous Obsession"., Foreign Affairs, Vol.73(2): 28-44.

Lall, Sanjaya; Competitivenes, Technology And Skills, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2001, S.1

Lancaster, Kelvın (1980), "Intra-Industry Trade under Perfect Monopolistic Competition," Journal of International Economics, 10 (2), May, 151-75

Liesner,H. H. (1958). The European Common Market and British Industry, The Economic Journal, Volume 68, Issue 270, 1 June 1958, Pages 302–316,

Loertscher, R., Wolter F. (1980), Determinants of Intra-industry Trade Among Countries and Across Industries, Weltwirtschaftliches Archiv, Vol. 116, No. 2.

Adıgüzel, M.(2016).Dünyada ve Türkiye'de Mobilya Sektörü: Mevcut Durum, sorunlar, öneriler ve rekabet gücü, İstanbul Ticaret Odası Yayınları

Marrewijk, Charles Van (2002): İnternational Trade And The World Economy, Oxford University Press, Oxford, s.182-183

Porter, M. E. (1990) The Competitive Advantages of Nations, New York: The Free Porter 1990,s. 33-34

Tatoğlu, Ferda Y. (2020). Panel Veri Ekonometrisi, Beta Basım Yayım,İstanbul

USA The Report of the President's Commission on Competitiveness, 1984

Verdoorn (1960), VERDOORN, R. (1960), "The Intra-Block Trade of Benelux" içinde Economic Consequence of the size of Nations, E. Robinson (ed.), London : Macmillian

Vollrath, Thomas L. (1991): 'A Theoretical Evaluation of Alternative Trade Intensity Measures of Revealed Comparative Advantage', *Weltwirtschafliches Archiv*, 127, 265–279

Yılmaz, *Şiir* E. (1992) *Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi*, Ankara: Gazi Üniversitesi, Yayın no: 178., S.209

Bölüm 49

MOĞOL-TÜRK İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'IN İDARÎ DURUMU (1221-1266)

Erhan YOSKA[1*]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-posta: eyoska@erciyes.edu.tr, ORCİD ID: 0000-0001-8199-282X

Mançurya'dan Doğu Avrupa'ya dünyanın en geniş alanına hâkim olan devletini kuran Cengiz Han, Harzemşahlar seferi öncesinde toplamış olduğu bir kurultayda ülkesini, dört oğlu arasında yönetim bakımından paylaştırmıştır. Buna göre; Cuci (Tuşi)'ye Altay Dağları ve Batı Sibirya'dan başlamak üzere Batı'da Moğol askerlerinin atlarının tırnaklarının değdiği yerleri, Çağatay'a Altay eteklerinden Amuderya nehri arasındaki toprakları, Ögeday'a İrtiş Nehri'nin doğusundaki bölgeleri ve en küçük oğlu Tuli'ye ise Karakurum merkezli olarak Onon, Tula ve Kerülen Irmakları civarını vermiştir (Cüveynî, 2013: 95; Koç, 2018: 154; Gömeç, 2017: 110). Bu taksimata göre Moğol İmparatorluğu'nun Batı'daki ilk temsilcisi Cuci olmuştur. Cengiz Han, ülkesinin yönetimini oğulları arasında dağıttığı sırada, o güne kadar pek uygulanmamış bir sistem olan "Ulus Verme" yöntemini kullanmıştır (Kafalı, 2005: 33; Yuvalı, 2017: 86). Buna göre, Cengiz Han yaşça en büyük oğluna İdil Irmağı'ndan başlamak üzere, batıda Moğolların gidebileceği yerlerde oturan insanların hâkimiyetini bırakmıştır ki, taksimatın yapılmasından sonra çağdaş kaynaklarda hangi din ve kültürden olursa olsun bu insanların ortak adı Cuci Ulusu olarak geçmektedir (Devlet, 2010, 193; Yoska, 2018: 446). Cuci Han'a bırakılan bölge genel olarak doğuda İrtiş Irmağı'ndan başlayarak batıda Karpat dağlarına, Kuzey'de Rus knezlikleri ve Bulgar Hanlığı sınırlarından güneyde Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek Irmağına kadar uzanmaktadır (Kafalı, 2009: 24). Dönemin kaynaklarından El-Ömerî, Cuci'ye verilen arazi içerisinde Arrân, Tebriz, Hemedan ve Merâga şehirlerini de göstermektedir (El-Ömerî, 2014: 66). Genel olarak Cuci sülalesinin hâkim olduğu coğrafya, XI. Yüzyılın ortasından Moğol istilasına kadar olan dönemdeki Kıpçak Hanlığı'nın yayıldığı sahayı ihtiva etmektedir. XIII. Yüzyılın ilk yarısında Deşt-i Kıpçak coğrafyası tamamen Cuci evladının eline geçmiştir (Grousset, 1980: 371). Eski Kıpçak Hanlığı'nın yerini yeni bir devlet almış olmasına rağmen, bu ülke yine Deşt-i Kıpçak olarak anılmaya devam etmiştir. Deşt-i Kıpçak'ın hudutları Cuci Ulusu zamanında Kuban ve Terek Irmaklarından Derbent'e kadar olan Kuzey Kafkasya'yı da içine alacak kadar genişlemiştir. Bir başka ifade ile Kuzey Kafkasya Deşt-i Kıpçak'tan müstakil bir bölge olmasına rağmen, Cuci hanedanın idaresi altındaki coğrafyanın tabii bir parçası olarak görülmüştür. Bu genişleme siyasetine bağlı olarak Cuci Ulusu, sınırları dâhiline Azerbaycan'ı da ilave etme mücadelesine girişmiştir (Kafalı, 2005: 44).

Moğol Noyanlarının Azerbaycan Harekâtı

Cengiz Han Harzemşahlar üzerine düzenlemiş olduğu batı seferi sonucunda Harezm, Maveraünnehr ve Horasan bölgelerini ele geçirmiş, Türkistan'ın batı kısımlarına hâkim olmuştur. Buhara, Semerkant, Ni-

şabur, Merv gibi şehirlerin işgal ve istilası devam ederken Cengiz Han; yapmış olduğu taksimat çerçevesinde, Cuci'yi İrtiş ile İdil nehirleri arasındaki topluluklara hâkim olması için göndermiştir. Cuci'nin Batı Türkistan'dan ayrılmasının ardından Moğol Noyanları Cebe, Subutay ve Tokuçar Noyanları batı yönünde 2-3 tümenlik bir kuvvet ile Harzemşah hükümdarı Alaeddin Muhammed'i yakalamaları, Cuci Ulusu'nun güvenliğini sağlamaları Moğolların Batı Deşt-i Kıpçak yönünde ilerlemesini kolaylaştırmaları amacıyla görevlendirmiştir (Cûzcânî, 2016: 58; Hartog, 2003: 105; Tobça'an, 1986: 181). Bu görev kapsamında Mazenderan, Derbent ve Kafkaslar üzerinden Batı Deşt-i Kıpçak'a gitmek isteyen Cebe ve Subutay Noyanlar, Azerbaycan bölgesine ulaşmışlardır. Moğol kuvvetleri ilk olarak Hemedan ve Kum şehirlerini yağmalayarak ilerlemelerini sürdürmüşlerdir. Noyanlar, Zencan ve Kazvin şehirlerini ele geçirdikten sonra, Azerbaycan bölgesinin en kadim şehirlerinin başında gelen Tebriz'e ulaşmışlar ve şehirde kapsamlı bir kuşatma harekâtına girişmişlerdir (Grousset, 1980: 239; Roux, 2001: 205; Yuvalı, 2017: 74).

Azerî Lehçesi konuşan Türklerin yurdu anlamına gelen Azerbaycan'da, Moğol askerlerinin hareket ettiği dönemde İldenizli Atabeyliği hüküm sürmekte idi (Togan, 1979: 91). Bu dönemde Aras nehrinin kuzey ve güney olarak ikiye böldüğü Azerbaycan, Tebriz merkez olmak üzere, Hemedan, Erdebil, Derbent, Gence, Revan, Hoy, Urmiye ve Merâga arasındaki bölgeyi kapsamakta idi (Buniyatov, 1991: 317). Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra; Kıpçak Türklerinden Şemseddin İldeniz, zekâ ve kabiliyeti sayesinde Azerbaycan'daki siyasi şartları lehine çevirmiş ve kısa sürede Azerbaycan'ın büyük kısmıyla kuzey-batı İran'ı içine alan bölgede siyasi bir hâkimiyet kurmuştur (Kayhan, 2002:871). Şemseddin Bey, 1148 yılından vefat ettiği 1176 yılına kadar, yönetimi altındaki toprakları Gürcüler ve Harzemşahlar gibi siyasi güçlere karşı korumuştur. Azerbaycan hâkimiyetini, etrafındaki bütün hükümdar ve emîrlere kabul ettirmiştir ki, bu başarısından dolayı O, Atabeg-i A'zam ünvanı almıştır (Bünyadov, 2017: 64). Ancak Atabeg Şemseddin'den sonra güçlü hükümdarların iktidara gelmemesi, Gürcülerin ve Harzemşahların Azerbaycan'a saldırıları, İldenizlilerin kısa sürede çözülmesine sebep olmuştur. Cebe ve Subutay Noyanların Azerbaycan'a yaklaştıkları zamanda İldenizlilerin başında atabegliğin son hükümdarı Öz Beg bulunuyordu. Moğol ilerlemesi karşısında birçok şehrini Moğol tahribatından kurtaramayan İldenizli Bey'i daha fazla tutunamayarak Nahçıvan'a kaçmıştır (Cüveynî, 2013: 357). Nahçıvan'da iken bölgedeki Moğol harekâtına bağlı gelişmeleri yakından takip eden Atabeg Öz beg, fidye ödemek suretiyle Tebriz'i tahrip olmaktan kurtarmayı başarmış,

şehirdeki Harzemliler hariç, önemli bir can kaybı olmamıştır (D'ohsson, 2014: 146). Moğol kuvvetleri, iklimi ılıman olduğu için kış mevsimini Tebriz'in kuzeyindeki Mugan yöresinde geçirmişlerdir. Cebe ve Subutay Noyanlar, ilkbaharda Güney Kafkasya'nın bir başka bölgesine, Gürcistan'a geçmişler, başkent Tiflis şehrini ilk kuşatmada alamamışlarsa da, bir biri ardı sıra gerçekleştirmiş oldukları akınlar sonunda şehri ele geçirmişlerdir (Hartog, 2003: 116). 1221 yılı Mart ayı içinde Azerbaycan'a geri dönen Moğol kuvvetleri, Merâga'yı kuşatmışlar ve şehri teslim almışlardır (Tiesenhausen, 1941: 94). Ancak Moğol generalleri, hiç bir yerde uzun süre konuşlanmamışlardır. Moğol hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalan şehir hâkimleri, Moğol kuvvetlerinin bölgeden ayrılmasından sonra, müstakil bir şekilde hareket etmeye başlamışlardır. I. Deşt-i Kıpçak seferi sonrasında Cebe-Subutay Noyanlar, bir yıl önce vergiye bağladıkları Hemedan üzerine yürümüşler, şehir halkı karşı koyduğu için burada Cengiz yasası usulünce büyük bir katliam gerçekleştirmişlerdir (D'ohsson, 2014: 140). Sonrasında tekrar Erdebil şehrine doğru hareket eden Moğollar, ciddi manada bir direnişle karşılaşmadan Derbent'e kadar olan coğrafyaya egemen olmuşlardır (Yuvalı, 2017: 74). Moğol Noyanları Derbent üzerinden Kuzey Kafkasya'ya ilerleyerek Gürcistan ve ötesine hâkim olmuşlar, burada da fazla kalmayarak Tebriz'e geri dönmüşler ve şehir üzerindeki baskılarını iyiden iyiye hissettirmişlerdir. Azerbaycan topraklarında Moğol baskısının hissedildiği bu zaman diliminde, Cengiz Han'ın Karakurum'a dönmesi ve takiben ölümü ile Ögeday'ın tahta çıkma sürecinde yaşanan olaylar, başta Azerbaycan olmak üzere, Ön Asya'daki siyasi teşekkülleri rahatlatmıştır (Minorsky, 1979: 85).

Celaleddin Mengübirti'nin Azerbaycan Hâkimiyeti

Moğolların Azerbaycan'daki baskısının azaldığı bu dönemde, İldenizli Atabegliği'nin toprakları bu kez de Celâleddin Hârezmşah'ın saldırısına uğramıştır. Cengiz Han karşısında tutunamayarak Hindistan'a kaçmış olan Celaleddin Mengübirti, başta Kıpçak Türkleri olmak üzere, bölgedeki Türk varlığından istifade etmek amacıyla Azerbaycan'a doğru harekete geçmiş ve Urmiye gölü yakınlarındaki Merâga şehrine hâkim olmuştur (Hartog, 2003: 113; Taneri, 1993: 75; Togan, 1981, 200). Karargâhını Merâga'da kuran Mengübirti, Atabeg Öz beg'in Gence'ye kaçmasından sonra 4 Ağustos 1225'te Tebriz'i ele geçirip, şehri devletinin merkezi yapmış ve böylelikle İldenizliler Atabegliği tarihe karışmıştır (Kayhan, 2002: 877). Mengübirti, Tebriz merkezli Azerbaycan coğrafyasında Harzemşahlar Devleti'ni yeniden kurmuş ve bölgede yaklaşık 6 yıl hüküm sürmüştür (Minorsky, 1979: 86). Celaleddin Mengübirti, ba-

basının Moğollar karşısında göstermiş olduğu gaflet ve beceriksizliğin bir başka örneğini Azerbaycan'da sergilemiştir. Zira Moğol tehlikesini yok saymak suretiyle Güney İran ve Azerbaycan'daki büyüklü-küçüklü siyasi teşekküller karşısında gücünü tükettiği gibi, İslam dünyasındaki güvenilirliğini de kaybetmiştir. Böylece babasının yaptığı siyasi hataları bir başka biçimde oğlu da devam ettirmiştir. Çağdaş kaynaklardan el-Kâmil fi't-târih adlı eserde bu durum, "*düşman olmadık, mülkünde kavga çıkarmadık kimse bırakmadı"* cümlesiyle ifade edilmiştir (İbnü'l-Esir, 1989: 458). Dolayısıyla takip etmiş olduğu politikalar neticesinde Mengübirti, Türk-İslam dünyasında kendisine müttefik bulamamış, kısa bir süre önce hâkim olduğu Azerbaycan toprakları Moğol işgal ve istilasıyla karşı karşıya kalmıştır.

Curmagun Noyan'ın Karabağ'a Yerleşmesi

Azerbaycan ve Deşt-i Kıpçak coğrafyalarında bu tarihî gelişmeler yaşanıyorken, Cengiz Han'ın veliahtı Ögeday (Oktay) Han, Karakurum'da tahta çıkmıştır (Cûzcânî, 2016: 105). Ögeday Han iktidarının ilk yıllarını eğlence ile geçirmesine bağlı olarak, Cengiz Han döneminde Moğol Türk İmparatorluğu'nun hâkimiyetini tanımış olan bazı ülkeler vasallık şartlarını yerine getirmemeye başlamışlardır. Bu bağlamda Cengiz Han zamanında Cebe ve Subutay Noyanlar düzenlemiş olduğu seferler ile Moğolların hâkimiyetine geçmiş olan Azerbaycan coğrafyasında, değinildiği üzere Mengürbirti, Harzemşahlar Devleti'ni yeniden kurmuştur. İşte Azerbaycan'daki Harzemşah hâkimiyete son vermek isteyen Ögeday Han, Cengiz Han'ın ünlü korcusu Curmagun Noyan'ı 4 tümenlik bir kuvvet ile Ön Asya'ya göndermiştir (Cûzcânî, 2016: 107; Alan, 2017: 154). Celaleddin Harzemşah Moğol kuvvetleri karşısında kendisinden beklenilen direnci gösterememiş (El-Ömerî, 2014: 361), memleketini kaybederek öleceğini düşünerek gözyaşlarına boğulmuştur (Taneri, 1993: 87) . Başkenti Tebriz şehrini bırakarak Aras-Kür ırmakları arasındaki Mugan ve Arran bölgesine yani dağlar ve yüksek yaylalar sebebiyle Türk hâkimiyeti döneminde Karabağ olarak adlandırılan coğrafyaya çekilmek zorunda kalmıştır. (İbnü'l-Esir, 1989: 460; Cüveynî, 2013: 163; Keleş, 2020: 50). Curmagun Noyan'ın bölgeye gelmesiyle Anadolu'ya kaçmak zorunda kalan Celaleddin Harzemşah, Yassıçimen'de Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad ile yapmış olduğu savaşı da kaybetmiş, ordusu dağılmış ve nihayet takip etmiş olduğu politikaların bir neticesi olarak hayatını kaybetmiştir. O'nun ölümü ile ilgili kaynaklar "Galiba kader bu en cesur aslanın tilkiler tarafından katledilmesini öngörmüş olmalı" şeklinde bilgi vermiştir (Vernadsky, 2007: 67). Bu tarihten sonra, Azerbaycan şehirleri tekrar Moğol Türk İmparatorlu-

ğu'nun yönetimine geçmiş, bölge Moğolların görevlendirdiği genel valililer tarafından yönetilmiştir. Curmagun Noyan da, kendisinden önce bu bölgeye gelmiş olan diğer Moğol kumandanları gibi, Azerbaycan'ın Kür ve Aras Irmakları arasındaki yaylak-kışlak hayatı için son derece elverişli bulunan Mugan ve Arran platolarına yerleşerek burada karargâhlarını kurmuş, 1231-1241 yılları arasında yaklaşık olarak on yıl süre ile bu bölgede kalmıştır (Tiesenhausen, 1941: 106; Grousset, 1980: 331). Bu dönemden itibaren İran, Irak, Kafkaslar ve Anadolu coğrafyalarının odağında yer alan Azerbaycan, Moğolların Ön Asya'daki yönetim merkezi olmuştur.

Azerbaycan topraklarında bu mücadelelerin devam ettiği dönemde, Cuci ulusunda da idarî açıdan birtakım değişiklikler yaşanmıştır. Cuci Han, Doğu Deşt-i Kıpçak'tan İdil havzasına kadar olan bölgeyi 1222-1227 yılları arasında idare etmiştir. Cuci'nin ölümü sonrası Cengiz Han, oğlunun toprakları üzerinde yeni bir idarî taksimata gitmiştir. Geniş Deşt-i Kıpçak coğrafyasının tek bir merkezden idare edilmesinin güçlüğünü düşünmüş olan Cengiz Han, Cuci'nin büyük oğlu İçen Orda Han'a Doğu Deşt-i Kıpçak (sol kol)'ı, diğer oğlu Sayın (Sain) Batu'ya ise İdil Boyu ve zaptı kararlaştırılan Batı Deşt-i Kıpçak'ı (sağ kol) yurt olarak vermiştir (Ürekli, 1996: 123). Cengiz Han'ın liyakat ve kabiliyeti yaşça büyük olmaya tercih etmesinin sonucunda, Batu Han Altın Busagalı Orda'ya İçen Han ise Gümüş Busagalı Gök Orda'ya oturmuştur (Kafalı, 2009: 24; Temir, 1989, 122). Eski Türk devletlerinde rastlanan ikili idare tarzı sağ kolun sol kola yani Batu'nun Orda'ya hâkim olması şeklinde anlaşılmalıdır. Bu duruma göre Sayın Orda hem Cuci ulusu üzerinde söz sahibi olmuş hem de Moğolların batıda ki temsilcisi olarak faaliyetlerine devam etmiştir. Bu taksimatla beraber Cengiz Han, Cuci ulusuna ekonomik açıdan imtiyazlarda vermiştir. Ceyhun ırmağının batısında kalan yerlerden elde edilen gelirlerin 2/5'ini Karakurum'a, 2/5'ini bölgeye hâkim olan askerlere, 1/5'ini ise Batu ailesine bırakmıştır (Tiesenhausen, 1941: 322). Vergi toplama işleri ise Karakurum veya Saray şehrinden görevlendirilen darugacılar vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir (Bartold, 1990: 426).

Ön Asya'da Moğollara tâbi olan siyasi teşekküller, Azerbaycan'daki Moğol genel veya askerî valilerinin kontrolleri altında olmuşlardır. Fakat Moğol Noyanlarının yetkilerinin dışında, Moğollara bağlı devlet adamları iktidarlarını ve hatta canlarını garantiye alabilmek için zaman zaman Saray şehrinde oturan Batu Han'a veya Karakurum'daki büyük Moğol Han'ına giderek bağımlılıklarını tasdik ettirmişlerdir (Aksarayî, 2000: 39). Bu manada Cengiz Han döneminden itibaren Azerbaycan'a

gönderilen genel askerî valiler, İdil Irmağı'nın batısındaki topraklar üzerindeki Cuci oğullarının mutlak manada söz sahibi olmasından dolayı, onların hâkimiyeti altında olmuşlardır (Grousset, 1980: 371). Bu hâkimiyet Karakurum'daki taht değişikliğine yani Ögeday'ın vefat etmesinden sonra (1241), annesi Töregene Hatun'un 5 yıl devam edecek olan naibelik dönemindeki gayretleri neticesinde iktidara gelen Güyük Han zamanına (1246) kadar devam etmiştir (Cûzcânî, 2016: 123). Azerbaycan coğrafyasında konuşlanan Curmagun ve Baycu Noyanlar bu zaman diliminde, idarî açıdan Cuci sülalesine bağlı kalmışlardır. Saray şehrinde Altın Busagalı Orda'da oturan Batu Han, Azerbaycan'daki Moğollar Noyanları vasıtasıyla Ön Asya'da Moğol tâbilerini idare etmiştir (Cûzcânî, 2016: 136). Örneğin Türkiye Selçuklu devlet adamları, Azerbaycan'daki Moğol askerî valileri ile ilgili şikâyetlerini öncelikli olarak Saray şehrine yapmışlar yani Batu Han'ı metbû hükümdar olarak tanımışlardır. Bunun yanında Azerbaycan'daki idarî hiyerarşiyi tayin etme yetkisi Cengiz Han Yasası gereği Batu Han'ın inisiyatifinde olmuştur. Azerbaycan'ın şehirlerindeki sivil valiler yani darugaciler ile askerî yöneticiler yani şahneler Batu Han'a bağlı olarak görevlendirilmişlerdir. Darugacilere bağlı memur ve tahsildarlar da görevli oldukları bölgelerde Batu Han adına vergi toplamışlardır (Barthold, 1990: 426). Töregene Hatun'un naibeliği sırasında, Azerbaycan bölgesinin sivil yönetimine ise Argun Aka atanmıştır. Töregene Hatun, Argun Aka'nın hizmetine, Batu Han'ın isteği ile bitikçi Şerefüddin'i tayin etmiştir. Argun Aka, Tebriz şehrine gelmek suretiyle Curmagun, Baycu ve Elçigidey Noyanlar döneminde bozulmuş olan idarî ve malî işleri düzeltmiştir (Cüveynî, 2013: 419; Grigor, 1954: 24). Azerbaycan'da malî meselelerden dolayı halka sıkıntı verenler cezalandırılmıştır. Bu dönemde Batu Han'dan almış olduğu güç ve yetki ile bitikçi Şerefüddin'in, Tebriz ve civarına yeni vergiler koymasına Argun Aka razı olmamıştır. Aynı dönemde Argun Aka ile ihtilaflı maliyecilerden birisi olan Mengü Polat da Tebriz'de vergi tahsiline başlamış, halkın hoşnutsuzluğu neticesinde bu durum Karakurum'a iletilmiştir. Karakurum'da yapılan yargılamalar neticesinde Argun Aka haklı bulunmuş, diğer maliyeciler ise şiddetle cezalandırılmışlardır (Cüveynî, 2013: 423; Yuvalı, 2017: 315).

Cengiz Han'ın Torunları Arasındaki Mücadele

Altınorda hükümdarı Batu Han'ın Azerbaycan üzerindeki hâkimiyeti, 1246 yılında Güyük'ün Karakurum'da tahta çıkmasıyla kesintiye uğramıştır. Çünkü Güyük ile Batu Han arasında, Ögeday zamanında gerçekleştirilen II. Deşt-i Kıpçak seferinden itibaren süregelen anlaşmazlıklar söz konusu olmuştur. Avrupa Seferi olarak da bilinen bu ha-

rekât Cengiz Han'ın yaşça en büyük torunu Sayın Batu tarafından komuta edilmiş ve sefere Moğol hanedanına ait bütün üyeler ile askerî erkân da katılmıştır. Deşt-i Kıpçak'tan Finlandiya yarımadasına, Adriyatik sahillerinden İdil havzasına kadar Avrupa'daki siyasi teşekküller ile mücadelelerin devam ettiği sırada, hanedan üyeleri arasında bireysel manada anlaşmazlıklar meydana gelmiştir (Yuvalı, 2017: 99; Gömeç, 2017: 155). Avrupa'nın tamamına yönelik gerçekleştiren bu askerî harekât esnasında, Batu komutasındaki Moğol ordusunda görev almak istemeyen Ögeday'ın oğlu Güyük ile Çağatay'ın oğlu Buri savaş alanını terk ederek Karakurum'a dönmüşlerdir. Cengiz Yasası gereği savaş alanını terk ettiği gerekçesiyle Moğol Kağanları (Spuler, 1987: 295) yani Han'ın çocukları cezalara çarptırılmıştır (Vernadsky, 2007: 79). 11 Aralık 1241 tarihinde Ögeday Han'ın vefat etmesi, hem devam etmekte olan II. Deşt-i Kıpçak seferinin tamamlanmadan bitirilmesine yani Avrupa'nın mutlak bir Moğol istilasından kurtulmasına hem de Batu ile Güyük arasındaki bireysel anlaşmazlıkların hanedan içi mücadelelere evrilmesine sebep olmuştur. Güyük ile Batu arasındaki anlaşmazlıklar, Büyük Han'ın seçimi için toplanan kurultay sürecinde de devam etmiştir (Temir, 1989: 105). Hatta Güyük, Han olduktan hemen sonra ilk iş olarak Batu'nun, Azerbaycan ve Kafkasya'daki valilerini azletmiş ve yerlerine Elçigidey Noyan başta olmak üzere yeni valiler atamıştır. Güyük Han'ın, Tebriz, Merâga ve Hemedan gibi Azerbaycan şehirlerinde Sayın Batu'nun atadığı sivil ve askerî yöneticilerini azletmesi, Azerbaycan'dan toplanan vergilerin doğrudan doğruya Karakurum'a gönderilmesini buyurması buna mukabil Batu'nun Elçigidey'i yakalatarak öldürtmesi (El-Ömerî, 2014: 67; Kiragos, 2009: 66; Grousset, 1980, 333) tarafları karşı karşıya getirmiştir. Nitekim tarafların söz konusu bu meseleleri savaşla çözmek üzere harekete geçtikleri sırada Güyük Han'ın 1248 yılında şüpheli ölümü (Vernadsky, 2007: 88), Cengiz Han'ın torunlarının karşı karşıya gelmesini engellemiştir (Kafalı, 1976: 51). Güyük Han'ın ölümünden sonraki dönemde yaşanmış olan taht mücadelesinde Batu Han'ın, Ögeday ve Çağatay neslinden bir şehzadenin Karakurum'da tahta çıkmasını tasvip etmemiş ve Han seçiminde amcası Tuli (Tuluy)'nin oğullarını desteklemiştir. Cengiz Han'ın halefleri arasında ortaya çıkan taht mücadelesinde hanedanın en yaşlı üyesi olan Sayın Batu Altınorda'nın hükümdarı olarak Saray şehrinde oturmayı, Büyük Han unvanıyla Karakurum'da oturmaya tercih etmiştir. Güyük'ün ölümünden sonra Moğol başkentinde meydana mücadeleleri Batu'nun amcası Tuli'nin ve yengesi Sorgagtani'nin çocukları lehine destek vermesi sonucu, Moğolların yeni hükümdarı Mengü Han olmuştur (El-Ömerî, 2014: 67). Bu bakımdan, başta Mengü Han olmak

üzere, Tuli'nin çocukları büyük hanlık seçimi sırasında kendilerinin seçilmesi yönünde destek verdiği için, ölene kadar Batu Han'a karşı saygılı olmuşlardır. Bu yüzden 1251-1255 yılları arasında, Moğol-Türk İmparatorluğunu Mengü ile Batu'nun birlikte idare etmiş oldukları da söylenebilir. Batu Han, sahip olduğu güç ve kuvvete rağmen Karakurum'a saygısını devam ettirmiştir. Mengü Kağan'ın Han olmasından sonra, Güyük Han döneminde Azerbaycan'ın şehirlerinde azledilmiş olan vali ve memurlar, yeniden eski görevlerine atanmışlardır. Çağdaş kaynaklardan Cüzcânî, Mengü Han döneminde, Azerbaycan'daki yerleşim merkezlerinde Batu Han'ın memur ve tahsildarlarının görevli olduklarını ve Batu Han adına vergi topladıklarını nakletmektedir (Cûzcânî, 2016: 136) Mengü'nün iktidara gelmesi sonrasında Azerbaycan'da azledilmiş olan memurların yeniden aynı görevlere getirilmiş olması, Azerbaycan dâhil olmak üzere, Ön Asya'da Moğollara bağlı devletlerde görevlilerin Batu Han'dan yarlığ almak suretiyle atanması, bölgede Cuci sülalesinin idarî yetkilerini göstermesi açısından önemlidir. Batu Han'ın batıdaki Moğol tâbileri üzerinde, özellikle Azerbaycan bölgesindeki tasarruf hakkı, II. Deşt-i Kıpçak seferinden 1248 tarihine kadar Güyük Han ile aralarında ihtilaf konusu olmuştur. Güyük'ün halefi Mengü Han zamanında Batu Han, Azerbaycan üzerindeki tasarruf hakkını kullanmış, bölgenin vergileri O'nun memurlarınca tahsil edilmiş, ölünceye kadar batıdaki Moğolların ilhanı olarak tanınmıştır (Grousset, 1980: 419). Başta Azerbaycan olmak üzere, Ön Asya'da Batı Moğollarının idarî açıdan söz sahibi olması, Batu'nun 1255 yılında vefat etmesine kadar devam etmiştir.

Bu idarî duruma bağlı olarak, Batı'da Moğollara tâbi olan siyasi teşekküller, her ne kadar Azerbaycan'daki Moğol genel veya askerî valilerinin kontrolleri altında olsalar da, iktidarlarını ve hatta canlarını garantiye alabilmek için zaman zaman Batu Han'ın Başkenti Saray şehrine veya Karakurum'a giderek bağımlılıklarını tasdik ettirmekle mükellef tutulmuşlardır. (Aksarayî, 2000: 39). Bu yükümlülük Azerbaycan'daki Moğol askerî valilerinin tabî devletlere karşı tutumları, Karakurum'da naibeler ve Hanların kısa aralıklarla göreve gelmiş olmalarına bağlı olarak değişmeye başlamıştır. Diğer taraftan tabî devletlerin yöneticilerinin Karakurum'u ziyaretleri de artmaya başlamıştır. Ayrıca tabî devletlerin her birisinin Karakurum'a çok uzakta olmalarından dolayı, değişiklikler, buyruklar, aziller veya atamaların payitahta ulaşması hayli zaman almış, bu durum da çoğu zaman devletin işleyişinde aksamaların yaşanmasına sebep olmuştur. İşte ifade etmeye çalıştığımız sebeplerden dolayı Mengü Han, Sayın Batu'nun ölümünden sonra kardeşi Hülâgû'yu, toplamış olduğu bir kurultayın da onayını almak suretiyle geniş yetki-

lerle ve donanımlı olarak Batı'ya gönderirken, aynı yöntem, donanım ve görevlerle diğer kardeşi Kubilay'ı da Çin'e göndermişti. Bundan sonra Ön Asya'daki Moğol tabî devletlerinin doğrudan Karakurum'a gidip maruzatını arz etme yetkileri kaldırılmıştır. Söz konusu yöneticiler, bu görevlendirmeden sonra Hülâgû'yu ziyaret edecekler ve hemen her konuda O'na karşı sorumlu olacaklar ve hesap vereceklerdi (Aksarayî, 2000: 49). İlk defa Mengü Han, söz konusu görevler için bizzat kendi kardeşlerini göndermek suretiyle, merkezileştirme konusunda ciddi manada adım atmıştır (Koç, 2018: 157).

Hülâgû'nun Azerbaycan'a Gelişi

Mengü Han'ın kardeşi Hülâgû'nun Azerbaycan'a geldiği döneme kadar, Karakurum'daki Büyük Hanlar, Batı'da hâkimiyet kurduğu alanları Ön Asya'daki temsilcisi konumundaki genel valiler ile Cuci ulusunun lideri Batu Han vasıtasıyla idare etmişlerdir (Cüveynî, 2013: 245). Bu dönemde Azerbaycan'daki Moğol askeri valileri devlet işleyişiyle ilgili karşılaşmış oldukları siyasi, askeri, ekonomik vb. sorunların çözümü için müracaatları Saray şehrine yapmışlar yani Sayın Batu'yu metbu hükümdar olarak görmüşlerdir (Yuvalı, 2017: 213). Fakat Mengü Han'ın kardeşi Hülâgû'nun batıya gönderilmesiyle Altınorda ve İlhanlı hükümdarları arasında, Azerbaycan temelinde; siyasi, askeri, iktisadi, dini ve şahsi meselelerden kaynaklanan anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Çünkü Altınorda ve İlhanlı devletleri Moğol geleneğine göre kurulmalarına rağmen, kuruldukları bölgelerin coğrafî konumu, idare ettikleri toplumların sosyo-ekonomik ve kültürel yapıları birbirinden büyük oranda farklı olmuştur. Bu sebeple kuruluşlarından hemen sonra adı geçen devletlerin siyasi, etnik, ekonomik ve kültür hayatında meydana gelen yapı değişikliği bu iki devleti zaman zaman karşı karşıya getirmiştir.

Hülâgû'nun Ön Asya'ya gönderilmesinin asıl sebebi, daha önce gönderilmiş olan Moğol genel valilerinin yani Curmagun, Baycu ve Elçigidey'in bütün çabalarına rağmen batıya doğru Moğol ilerlemesinin istenilen düzeyde geçekleştirilememiş olmasıdır. Gerçi, Curmagun ve takiben Baycu, İran ve Azerbaycan'da başarılı olmuşlar, Kösedağ Savaşı ile Anadolu'yu vergiye bağlamış, Suriye ve Irak merkezli Abbasi Halifeliği'ne karşı başarılı seferler de yapmışlardır. (Cüveynî, 2013: 596). Mengü Kağan, kendisinden önce Ön Asya'ya gönderilmiş ve Azerbaycan merkezli olarak görev yapmış olan askerî valiler ile mevcut durumun düzeltilmesinin ve yeni adımlar atılmasının mümkün olmayacağını anlamıştır. Böylece Batı'daki topraklar, Karakurum'daki Han'ın nüfuzu altında olmak kaydıyla Hülâgû'nun idaresine geçecektir (Grigor, 1954:

30; Cahen, 2000: 251). Mengü Han, kardeşi Hülâgû'yu Batı sefere gönderirken, Azerbaycan'daki Curmagun'un ölümünden sonra O'nun yerine getirilmiş olan Baycu Noyan'a da Hülâgû'nun emrindeki kuvvetlere katılması ve O'nun emrine girmesi yönünde buyruk göndermiştir. Bu buyruk doğrultusunda hazırlıklarını başlatan Baycu Noyan'a bir buyruk da Hülâgû'dan Gelmiştir. Hülâgû, O'na karargâhını Mugan'da kuracağını, ailesi ve ağırlıklarıyla birlikte Anadolu'ya geçmesi gerektiğini söylemiştir. (Cahen, 2000: 251) Bu buyruk sonrası Baycu Noyan Azerbaycan'dan ayrılmış, Türkiye Selçuklu Devleti'ni mağlup ederek Erzincan ve havalisini yurt edinmiştir. Hülâgû'nun Azerbaycan'a gelmesinden sonra, Güney İran, Irak, Azerbaycan, Horasan, Arrân, Gürcistan ve daha birçok yerleşim merkezlerinden birçok emir ve bey, O'na türlü türlü hediyelerle birlikte bağlılıklarını bildirmek için gelmişlerdir (Aksarayî, 2000: 45). Baycu Noyan, askerleri için Anadolu'da yerleşim alanları temin ettikten sonra, Azerbaycan yoluyla o sırada Hemedan'da bulunan Hülâgû'nun huzuruna çıktığı bilinmektedir (Yuvalı, 2017: 149).

Jeopolitik konumu sebebiyle, tarih boyunca sürekli hâkimiyet mücadelelerine sahne olan Azerbaycan üzerinde, XIII. Yüzyılın ikinci yarısında Cengiz Han'ın torunları arasında bir rekabet yaşanmıştır. Ön Asya'daki idarî statünün temelleri Cengiz Han döneminde atılmıştır. Cengiz Han'ın halefi Ögeday zamanında ise görevlendirilen Curmagun Noyan, karargâhını Mugan şehrinde kurmuş ve kısa zaman içinde; Kafkasya, Anadolu, Irak ve Kuzey Suriye ile Ermeniler, Gürcüler ve Musul Atabeyliğini hâkimiyeti altına almıştır. Ön Asya'daki siyasi teşekkülleri belirli ölçüde kontrol altında tutabilen Curmagun'un sağlığının bozulması, Karakurum'un aynı dönemde naibeler tarafından yönetilmesi ve Kağanlar arasındaki saltanat çekişmeleri dolayısıyla Batı'da Moğolların kurmuş olduğu düzen, yeniden bozulmaya başlamıştır. Karakurum'daki taht mücadelesini Batu Han'ın desteğiyle kazanmış olan Mengü Han, Batu Han'ın ölümünden sonra Ön Asya'ya Noyanlar yerine kurultay kararı ile kardeşlerini göndermeye karar vermiştir. Bu kurultay kararına göre doğuya yani Pekin merkez olmak Çin'e kardeşi Kubilay'ı; batıya yani Tebriz merkez olmak üzere Azerbaycan'a diğer kardeşi Hülâgû'yu göndererek adeta bir merkezileştirme siyasetini başlatmıştır. (Reşîdüddin, 2013: 13) Konumuz itibariyle Azerbaycan merkezli görev yapmış askeri ve sivil valiler ile mevcut durumun düzeltilmesinin mümkün olmayacağını anlayan Mengü Han; Bâtınileri ortadan kaldırmak, Abbasi Halifeliğinin itaatini sağlamak ve Amuderya'dan Mısır'a kadar olan topraklar üzerinde Cengiz Han'ın yasaklarını tatbik etmekle tavzif ettiği kardeşi Hülâgû'yu batıya göndermiştir. Bu görevlerin haricinde, Hülâ-

gû'ya idarî statüsü Cengiz Han döneminden belirlenen Ön Asya'daki karışıklığı sonlandırma görevi de verilmiştir. Batı'da Moğollara tâbi olan devlet ve toplumlar, Azerbaycan'daki Moğol şahne ve darugacılarının kontrolleri altında olsalar da, meşruiyetlerini tasdik ettirmek için Batu Han'ın başkenti Saray'a veya Büyük Han'ın ikamet ettiği payitaht Karakurum şehrine gitmek sorumluluğunda olmuşlardır. Azerbaycan'daki Moğol yöneticileri siyasi, askeri, iktisadi, idari vb. konularda tam manasıyla karar verememişlerdir. (Yuvalı, 2017: 218) Ayrıca tâbi devletlerin Saray veya Karakurum'a çok uzakta olmalarından değişiklikler, buyruklar, aziller veya atamaların buralara ulaşması hayli zaman almakta, bu durum da çoğu zaman idarî bir düzensizliğin yaşanmasına sebep olmaktadır. İşte ifade etmeye çalıştığımız sebeplerden dolayı Mengü Han, kardeşi Hülâgû'yu toplamış olduğu bir Kurultay'ın da onayını almak suretiyle geniş yetkilerle donanımlı Azerbaycan'a göndermiştir. Bundan sonra Ön Asya'daki Moğol tabî devletlerinin doğrudan Saray veya Karakurum'a gidip maruzatını arz etme yetkileri de kaldırılmıştır ki; bu görevlendirme ile Karakurum'daki Han'ın nüfuzu altında olmak üzere, Hülâgû'ya Azerbaycan merkez olmak üzere, Amuderya'dan Mısır'a kadar olan toprakların hükümdarlığı tevcih edilmiştir (Cûzcânî, 2016: 151).

Mengü Han'ın nüfuzu altında olmak üzere Azerbaycan'a gelen Hülâgû'ya Kurultay kararı gereğince, Hanedan üyeleri arasında taksim edilmiş Moğol kuvvetlerinin yüzde yirmisi verilmiştir. Bu emre göre oluşturulan ordunun 280.000 kadar askerden oluştuğu tahmin edilmektedir (Togan, 1981: 21). Moğol kuvvetlerine hanedan üyeleri ve Moğol Noyanları da iştirak etmişlerdir. Bu orduya; Batu Han'ı temsilen Cuci'nin torunlarından Bulgay (Şiban Han veya Şeybani Han'ın oğlu) ile Kuli (İçen Orda'nın oğlu) Kağanlar katılmışlardır (Cüveynî, 2013: 592). Han soyundan Hülâgû'nun, yer aldığı kuvvetlerin başında Kuli, Bulgay, Tutar, Toğudar, Gatağan ve Bora bulunmakta idi. Dönemin kaynakları adı geçen kumandanlar arasında ihtilaf olduğunu, Azerbaycan'a geldikten sonra Mengü'nün emri ile Hülâgû'yü başkan seçtiklerini yazmaktadırlar.(Grigor, 1954: 25). Bu komutanlar Bâtınilerin ortadan kaldırdıktan sonra, Güney Azerbaycan'ın önemli yerleşim birimlerinden olan Hemedan'a gelmişler ve Konâbad ovasında karargâhlarını kurmuşlardır. Bu Noyanların dışında Celayirliler, Sulduzlular gibi Moğol boyları da Hülâgû ile Azerbaycan coğrafyasına gelmişlerdir (Yuvalı, 2017: 135)

Hülâgû, Hemedan şehrinde karargâh kurarak Bağdat Abbasi Halifeliği'ne yönelmiştir. Kısa süre zarfında Sünnî İslam dünyasının merkezine hâkim olan Hülâgû, kendisine verilen ikinci görevi de başarı ile tamamlamıştır. Hülâgû, Bâtınileri ortadan kaldırıp, Bağdat Abbasi Ha-

lifeliğini itaat altına aldıktan sonra, kendisinden önce batıya gönderilmiş olan Curmagun ve diğerleri gibi jeopolitik konumu sebebiyle Azerbaycan'ı merkez olarak seçmiştir. Hülâgû iki görevini tamamladıktan sonra, kendisinden önce batıda görevlendirilmiş olan Moğol genel valilerinin karargâh ve yerleşim mekânı olarak tercih etmiş oldukları Azerbaycan'ı yaylak ve kışlak olarak tercih etmiş ve takiben de üçüncü görevi olan Suriye ve Mısır seferleri için hazırlıklarını başlatmış ve hareket üssü olarak da Azerbaycan'ı seçmiştir (Keleş, 2020, 55).

Kendisine verilen üçüncü görevi yerine getirebilmek amacıyla harekete geçen Hülâgû, Suriye seferi hazırlıklılarını Merâga'da iken başlatmıştır. Suriye'deki şehir hâkimlerini diplomasi yolu ile itaat altına alamayacağını anlayan Hülâgû, Merâga'dan Tebriz'e hareket etmiş ve gereken hazırlıkları yaptıktan sonra 1259 yılı Eylül ayının ortalarında ordusuyla sefere çıkmıştır (Cüveynî, 2013: 431; Grousset, 1980: 342). Hülâgû, Mısır seferinin ilk etabı olan başta Şam olmak üzere Halep, Hama, Humus vb. bütün yerleşim birimlerini kontrol altına aldıktan sonra seferin ikinci etabı olan Mısır'a hâkim olabilmek adına Mısır Memlûklu Devleti'ne elçilerini göndermiştir. Hülâgû Han, elçileri vasıtasıyla göndermiş olduğu mektubunda Tanrı tarafından Cengiz Han ve ailesinin yeryüzünü yönetmekle görevlendirildiğini ifade ettikten sonra " *Bize il ol, vergi ver ve bizden şahne iste! Yok bunları yapmazsan savaşa hazır ol*" demiştir (Yuvalı, 2017: 171). Kıpçak Türklerinden Sultan Kutuz'un iktidarda bulunduğu Mısır Türk Devleti, Hülâgû Han'ın göndermiş olduğu elçileri katletmek suretiyle Moğol Devleti'nin hâkimiyeti altına girmeyi reddetmiş, böylelikle taraflar arasında savaş kaçınılmaz bir hal almıştır. Hülâgû, Mısır seferi için hazırlıklarını tamamladığı zamanda, abisi Mengü Han'ın ölüm haberini almıştır. (Cüveynî, 2013: 59) Hülâgû, Cuci ulusu ile ilişkilerinin çok iyi olmamasından Mısır seferine devam etmenin çok uygun olmadığını düşünmüş ve başkenti Tebriz'e geri dönmüştür.

Berke Han Döneminde Altınorda-İlhanlı Mücadelesi

Altınorda-İlhanlı ilişkilerinin bozulması, Batu'nun vefat etmesinden hemen sonra yani 1255 yılında gerçekleşmemiştir. Batu'nun vefatından sonraki 5 yıllık zaman sürecinde ilişkilerin giderek kötüleşmeye başlamıştır. Batu Han'ın vefat etmesinin ardından, Mengü Han'ın yarlığı ile büyük oğlu Sartak Altınorda Devleti'nde tahta geçmiştir (Cüveynî, 2013: 246; Grousset, 1980: 375). Aynı yıl içinde varis bırakmadan ölümünün ardından Sartak'ın yerine Mengü Han'ın yarlığı ile kardeşi Ulakçı, Cuci Ulusunda iktidara gelmiştir (Cüveynî, 2013: 246; Bartold, 1990: 527)

Ancak O'nun da aynı yıl içinde ölümünden sonra, Altınorda tahtı vârissiz kalmıştır. Böyle bir durum karşısında, henüz çocuk yaşta olan başka hanedan üyelerinin tahta geçirilmesi düşünüldüğü gibi, devletin üst yönetimindeki bazı kimseler bir araya gelerek, İlhanlı Devleti'nin hükümdarı Hülâgû'ya "*Kılıçsız kın ve yakasız gömlek" göndermek* suretiyle, Cuci Ulusunun tahtının sahipsiz kaldığını bildirmişlerdi (Tiesenhausen, 1941: 245; Kemaloğlu, 2013: 584). Çağdaş kaynaklardan Nüveyri'de bu durum "*Sartak ve Ulakçı Hanların aynı yıl içinde ve arka arkaya ölmeleri üzerine, Batu Han'ın oğlu Toğan'ın eşi Burakşin Hatun, küçük yaştaki oğlunu tahta çıkartabilmek için çaba göstermiş, başaramayınca da, Hülâgû'ya mektup göndermek suretiyle O'nu Sayın Han ülkesinin yönetimini ele alması için davet etmişti. Mektubunda kullanmış olduğu Yeleksiz Ok (oka geçirilen kanat), iliksiz, düğmesiz ruba veya bayraksız mızrak da vardı. Mektubunda oklukta ok kalmadığı gibi, yayda da kiriş kalmadı"* şeklinde izah edilmiştir. Altınorda Devleti'ndeki bu siyasi bunalım sonrası Batu Han'ın yanında uzun süre sivil yönetimde idarî ve malî işlerde yani *Bitikçi* olarak görev alan Berke iktidara gelmeyi başarmıştır (Grouuset, 1980: 375). Nüveyri, Berke Han ile Hülâgû arasında yapılmış olan savaşın sebebini, söz konusu davet ile açıklamaktadır. Ancak Hülâgû, Cengiz yasalarına bağlı olmasından dolayı, bu çağrıya müspet cevap vermemiştir. Yine Nüveyri'deki bir kayda göre, Hülâgû-Berke anlaşmazlığı 1256 yılında değil, 1261 yılında başlamıştır (Yuvalı, 2017: 196). Şayet Moğol devletleri arasında 1256 yılında başlayan bir mücadele söz konusu olsaydı, Hülâgû'nun anılan yıllarda bir biri ardınca kazanmış olduğu savaşlar için de bir engel teşkil edebilirdi. Ancak söz konusu durum, iki devlet arasında gerginliğin tedricen artmış olduğunu ve buna bağlı olarak, Altınorda ülkesi ile olan ilişkilerin Batu Han döneminin aksine kötüleşmeye başladığını göstermektedir. Buna mukabil Altın Busagalı Orda'da oturan Batu'nun 1255 yılında vefat etmesinden sonra Cuci ulusunda iktidara gelen Berke Han, İdil nehrinin batısında hâkim olması gereken yerler arasında, Tebriz şehrini de görmektedir. Dolayısıyla Azerbaycan coğrafyası iki Moğol devletini karşı karşıya getirmiş, Cengiz Han'ın ardılları arasındaki bu anlaşmazlık yıllarca devam etmiştir. Hülâgû'nun İlhanlı Devleti'nde Berke'nin ise Altınorda Devleti'nde iktidara gelmesiyle, iki Moğol devleti arasında Azerbaycan merkezli mücadele söz konusu olmuştur. Çünkü Hülâgû, Cuci Ulusuna karşı Batu Han dönemindeki yükümlülüklerini yerine getirmemiş, iki kardeş devlet arasındaki ilişkiler bozulmaya başlamıştır (Yuvalı, 1993: 6).

Azerbaycan'ın jeopolitik konumunun dışında Berke ve Hülâgû'yu karşı karşıya getiren bir başka mesele bölgeden toplanan vergi mese-

lesi olmuştur. Çağdaş kaynaklardan Cüzcânî, Mengü Han döneminde, Azerbaycan'daki şehirlerde Batu Han'ın memur ve tahsildarlarının görevli olduklarını ve Batu Han adına vergi topladıklarını nakletmektedir (Cûzcânî, 2016: 136) Batu Han'ın vefatından sonra Azerbaycan'ın şehirlerinden Hülâgû'nun toplamış olduğu vergi, Altınorda Devleti'ne gönderilmemiştir. Vergi meselesi ile ilgili olarak çağdaş kaynaklardan Ömerî "*Büyük İlhan, Hülâgû'ya İsmailîleri ve dağlardaki asileri öldürmesini emredince, Hülâgû Ondan kendisine kalabalık bir ordu vermesini istedi. İlhan da Cengiz Han'ın ordusundan her dört kişiden birini O'na verdi. Hülâgû feth işini tamamlayınca bu askerler onunla birlikte kaldı. O da çeşitli eyaletleri bu askerlere arpalık olarak verdi. Han'ın Deşt-i Kıpçak ve Harezm'den gönderdiği ordulara Tebriz ve Merâga düştü…"*şeklinde bilgi vermektedir (El-Ömerî, 2014: 125). Yani Hülâgû'nun ilk seferlerini gerçekleştirdiği dönemde Azerbaycan şehirlerinden alınan vergiler Cuci oğullarının memurları tarafından toplanmıştır. Bunun yanında Hülâgû'nun Ön Asya seferine diğer Moğol şehzade ve tâbi devlet adamlarıyla birlikte Cuci oğullarını temsilen Batu Han'ın askerleri de katılmışlardır. Ancak Batu Han'ın, askerlerin hizmetlerinin karşılığı olan bedellerin ödenmemesine bağlı olarak, iki devlet arasındaki gerginlik artmıştır. Bu dönemde hem toplanan vergilerin teslim edilmemesi hem de askerlerin ekonomik haklarının verilmemesi sonraki dönemlerde anlaşmazlığa sebep olacaktır.

Cengiz İmparatorluğu'nun batıdaki varisleri konumunda olan devletlerin bünyesinde görülen etnik ve kültürel değişme yani Cuci ulusundaki Türkleşme ve İslamlaşma olayı Altınorda Devleti'nin İlhanlı devleti ile karşı karşıya gelmesinin bir başka sebebini oluşturmaktadır. Çağdaş tarihçilerden El-Ömerî bu konu hakkında "*Bu devlet (Altınorda) eskiden Kıpçakların yurdu idi. Lâkin Tatarlar tarafından işgal edilince Kıpçaklar, Onlara tâbi oldular. Sonra Onlarla karışarak akraba oldular. Toprak, onların tabiat ve soylarına galip geldi ve Tatarlar tamamen Kıpçaklaştılar.*" (Kamalov, 2009: 71) diyerek bilgi vermektedir. Altınorda Devleti'nde bu değişmede İslamiyet'i kabul etmenin de büyük rolü olmuştur. Zira Cengiz Han'ın torunları arasında İslamiyet'i ilk kabul eden ve devletin resmi dini olarak ilan eden hanedan üyesi Berke Han olmuştur (Tiesenhausen, 1941: 249; Cûzcânî, 2016: 104). Bu durum ile ilgili olarak; Azerbaycan merkezli sebeplerin yanında Hülâgû'nun başta Bağdat olmak üzere birçok İslam ülkelerini yağma ve tahrip etmesi, Müslümanları öldürmesi, İslamiyet'i kabul ederek Celâlü'd-din İbrahim (Cûzcânî, 2016: 186) veya Bareke (Fahreddin, 2003: 41) adıyla hâkim olduğu İslam beldelerinde hutbe okutan Berke Han tarafından iyi karşılan-

mamıştır. İşte bu sebeplerden dolayı Berke Han, Hülâgû Han ile ihtilafa düşmüştür. Bu ihtilaf neticesinde Ön Asya'da Altınorda, Memlûklu ve Türkiye Selçuklu Devleti arasında XIII. Yüzyılın ortalarında bir ittifak sarmalı meydana gelmiştir. Söz konusu Türk-İslam devletlerinin Hülâgû ile savaş halinde olmalarının yanı sıra, aynı dine inanmış olmaları aralarındaki münasebeti daha güçlü hale getirmiştir. XIII. yüzyılın ortasında Ortadoğu'da teşekkül eden bu ittifak sarmalının neticesinde, özellikle Mısır Türk Devleti hükümdarı Sultan Baybars'ın İbrahim Berke Han'ı Hülâgû'ya karşı mücadeleye teşvik ve davet etmesi, Cengiz Han'ın ardılı olan iki Moğol Türk Devletini adım adım savaşa sürüklemiştir (Tiesenhausen, 1941: 252; Kemaloğlu, 2013: 585). İzah etmeye çalıştığımız sebeplerden dolayı taraflar arasında savaş kaçınılmaz hale gelmiştir. Berke Han, Hülâgû'nun yerleştiği Azerbaycan şehirlerinin gelirlerinin bir bölümünün kendilerine ait olduğunu ileri sürmüştür. Bu gelişme üzerine Hülâgû Han, iki devlet arasındaki tabii sınırın Kafkas Dağları ile Derbent'ten geçtiğini ifade etmiş, dolayısıyla Altınorda Devleti'nin Azerbaycan üzerindeki haklarını tanımamıştır. Diğer taraftan Hülâgû Han kendi kuvvetleri arasında bulunan Altınorda askerlerinden 700'ünü Berke Han taraftarı olduğu iddiasıyla öldürtmüş ve mallarını müsadere etmiştir. Buna mukabil Berke Han da Altınorda ülkesinde ticaretle meşgul olan İlhanlı tacirlerini misilleme olarak öldürtmüş ve mallarına el koymuştur (El-Ömerî, 2014: 396). Bu gelişme üzerine Berke Han Azerbaycan'daki Altınorda Devleti'nin haklarının iadesi için bir elçilik heyetini İlhanlı Devleti'ne göndermiştir. Hülâgû ise bu elçileri önce Tela kalesine hapsetmiş, bir süre sonra da onları öldürtmüştür (Yuvalı, 1993: 8).

Bütün bu gelişmeler neticesinde Cengiz Han'ın iki torunu Azerbaycan hâkimiyeti temel sebep olmak üzere karşı karşıya gelmişlerdir. Berke Han, toplamış olduğu kuvvetlerle Hülâgû'ya karşı harekete geçmiştir. Çağdaş kaynaklara göre, Hülâgû da aynısıyla karşılık vermiş ve iki tarafın kuvvetleri 1262 yılı Aralık ayında, Kür Irmağı'nın kuzeyinde karşı karşıya gelmişlerdir (Vernadsky, 2007: 200; Yuvalı, 2017: 204). Berke Han'ın yeğeni Nogay komutasında 30.000 atlı askerden oluşan Altınorda kuvvetleri, önce Derbend ve takiben Terek Irmağı'na kadar geri çekilmiştir veya sahte ricat taktiğini uygulamışlardır. Hülâgû kuvvetleri, İlgey Noyan, Tudan Bahadır, Salciday, Çağan, Balargu ve Dukurdan Noyanların kumandasında Altınorda kuvvetlerini takiben Terek Irmağını geçmiş ve Altınorda'nın yerleşim merkezlerini yağmalamıştır. Ancak, Berke Han'ın başında bulunduğu Altınorda kuvvetlerinin, beklenmedik bir dönüş hareketi karşısında, buz tutmuş Terek suyu üzerinde İlhan-

lı kuvvetleri perişan olmuş ve haliyle ciddi bir mağlubiyete uğramıştır (Tiesenhausen, 1941: 255; Grousset, 1980: 377). İlhanlı kuvvetleri, alışık olmadıkları bir ortamda, buz tutmuş suyun üzerindeki buzların kırılmasıyla ya sularda kaybolmuşlar veya Berke kuvvetleri tarafından öldürülmüşlerdir. İlhanlı ordusundaki askerlerden çok az bir kısmı kaçıp kurtulmayı başarabilmiştir (Fahreddin, 2003: 43). Demir Kapı savaşı olarak da bilinen bu mücadelede canını kurtarabilenler arasında Hülâgû'nun büyük oğlu Abaka'da bulunuyordu. Berke Han, bu savaşta ölmüş olan İlhanlı askerlerinin çokluğu karşısında dehşete kapılmış, savaşın sorumlusu olarak gördüğü Hülâgû'yu lanetlemiştir. Çağdaş kaynaklardan İbn Hamevî, bu savaşla ilgili olarak Berke, *Tanrı Hülâgû'yu cezalandırsın, Moğolları Moğollara karşı kışkırttı. Eğer aramızda savaş olmasaydı, Moğol orduları bütün dünyayı ele geçirirdi..." (*Vernadsky, 2007: 201; Kemaloğlu, 2013: 586) şeklinde bilgi vermiştir. Savaşın sonucu olarak Terek Irmağı iki devlet arasında bir sınır teşkil etmiştir. Diğer taraftan Cengiz İmparatorluğu'nun birbirleri ile mücadele halince olması Moğol ilerlemesinin durmasına ve Moğol Devletlerinde kültür değişmelerinin tedricen yaşanmasına sebep olacaktır.

Hülâgû, kendisinden önce batıya gönderilmiş olan Noyanlar gibi, merkez olarak Azerbaycan'ı seçmiştir. Hülâgû, günümüzde Karabağ olarak bilinen Mugan yöresinde uzun bir süre geleneklerini yoğun olarak yaşamış ise de, zaman içinde O da yerleşik hayatın gereklerine uymak zorunda kalmıştır. Bu maksat için de, Aladağ ve Hoy civarında birçok yerleşim merkezleri kurdurmuştur. Hülâgû, Bağdat ve Suriye seferlerinden elde etmiş olduğu ganimetlerden zengin bir hazine meydana getirmiştir. Bu hazineler ile Azerbaycan'ın güney batısındaki Urmiye Gölü'ndeki adalardan birinin üzerine saray yaptırmıştır. Hülâgû'nun başkenti Azerbaycan'daki Tebriz şehri olacaktır (Togan, 1979: 86). Ancak İlhanlı Devleti'nin banisi Hülâgû, Tebriz'de yaşamamıştır. Zira yaz aylarında yüksek yayla olan Aladağ'ı seçmiş burada konaklamış ve burada da bir saray inşa ettirmiştir. Kış mevsimlerinde de Mugan'da veya Merâga taraflarında oturmayı tercih etmiştir (Aksarayî, 2000: 58). Hülâgû Han, sulh zamanlarında, Azerbaycan'ın Kuzey Batı'sındaki, Urmiye Gölü sahillerinde oturmayı tercih etmiştir (Grousset, 1980, 342). Ermeni ve Gürcü kaynaklarının verdiği bilgiye göre, Mugan ovasında ve Aladağ'da kendisi için birer saray yaptırmış, bunun inşası için yerli halk da çalıştırılmıştır. Saray inşasında gerekli olan çam ağaçlarının temini için uzak yerlerden ağaç taşındığı yerli kaynaklarca ifade edilmektedir (Yuvalı, 2017: 181) Yine Hoy şehrinde inşa edilmiş olan ibadet yerleri bu devrin kayda değer imar faaliyetleri arasında sayılabilir. Nihayet 8 Şubat 1265

tarihinde kışlak merkezi Merâga'da hayata gözlerini kapayan Hülâgû, siyasi hayatının büyük bir kısmın geçtiği Şahu Dağı'nda, kendisi için hazırlanan mezarlığa defnedilmiştir (Yuvalı, 2017: 189).

Hülâgû'nun ardından İlhanlı Devleti'nde iktidara 19 Haziran 1265 tarihinde Abaka Han geçmiştir (Kemaloğlu, 2017: 162). Abaka Han döneminde devletin başkenti Tebriz olmuştur (Grousset, 1980: 349). Abaka'nın Tebriz'de tahta çıktığı dönemde, Berke Han iki devlet arasındaki gerginliği azaltmak maksadıyla bir elçilik heyetini İlhanlı Devleti'ne göndermiştir. Abaka Han, İbrahim Berke'nin Tebriz'de bir camii yapılması yönündeki teklifine olumlu cevap vermiş ve Sultan Berke Han adıyla bir camii inşa ettirmiştir (Tiesenhausen, 1941: 384). Berke Han, Altınorda Devleti'nin bir Türk-İslam devletine dönüştüğü dönemde, Tebriz ve civarındaki ahaliyi İslamlaştırmak suretiyle, Azerbaycan'ı nihai olarak kendisine bağlamayı istemektedir. Diğer taraftan Berke ve Abaka Han arasında barışın sağlandığı bu dönemde, Tebriz ve Merâga'dan toplanan vergilerin bir kısmı, Cengiz Han döneminde olduğu gibi, Cuci nesline gönderilmiştir. Aynı zamanda Tebriz'de mamulleri Berke Han'a gönderilmek üzere bir kumaş imalathanesinin açılmasına müsaade edilmiştir (Yakubovsky, 1992: 42). Ancak iki devlet arasındaki ilişkiler, bir müddet sonra bozulmaya başlamıştır. Zira Sultan Berke'nin, Azerbaycan üzerindeki istekleri sürekli olarak devam etmiştir. Abaka Han hem bu isteklere bir son vermek istemiş hem de babası döneminde İlhanlı Devleti'nin mağlubiyeti ile sonuçlanmış olan Terek Irmağı savaşının intikamını almak için harekete geçmiştir. Derbent kalesini aşarak Abaka Han'ın karşısına çıkan Altınorda kuvvetleri, İlhanlı ordusu karşısında duraklamış ve Şirvan'a kadar geri çekilmek zorunda kalmıştır (Grousset,1980: 351. Abaka kuvvetleri, savaşın galibi olarak çok miktarda ganimet elde etmiş, Kür Irmağına kadar olan bölge İlhanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçmiştir. (Tiesenhausen,1941: 353).

Sonuç itibariyle Moğol ulusları İran, Irak, Kafkaslar ve Anadolu coğrafyalarının odağında yer alan Azerbaycan'a idarî olarak hâkim olabilmek için büyük bir mücadele göstermişlerdir. Söz konusu bölgenin idarî hâkimiyeti ve gelirlerinin bir kısmı Cengiz Han'ın yapmış olduğu taksimat çerçevesinde Cuci ulusuna bırakılmıştır. Bir başka ifade ile Azerbaycan'da idarî statünün temelleri Cengiz Han döneminde atılmıştır. Bu idarî statü Güyük Han'ın saltanatına kadar devam etmiştir. Güyük Han'ın iktidarı döneminde, Cuci Ulusundan Batu ile olan çekişmesinin sonucu olarak Azerbaycan üzerinde Moğol uluslarının mücadelesi başlamıştır. Mengü Han'ın Karakurum'daki taht mücadelesini kazanmasından Berke Han'ın Altınorda'da tahta çıktığı döneme kadar, Azerbaycan

Altınorda Devleti'nin idarî hâkimiyetinde kalmıştır. Ancak Sultan Berke Azerbaycan'a hâkim olabilmek için mücadelelerini iktidarının sonuna kadar sürdürmüş, Abaka Han'ın İlhanlı hükümdarı olmasından sonra Azerbaycan üzerindeki idarî hâkimiyet İlhanlı devletine geçmiştir.

Kaynakça

Aknerli Grigor (1954), *Moğol Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını

Alan, H. (2017), İlhanlılar, *Avrasya'nın Sekiz asrı Çengizoğulları,* İstanbul: Ötüken Neşriyat

Barthold, V.V. (1990) *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını

Bartold, V.V. (1990), *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

Buniyatov, Z. M. (1991), "Azerbaycan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, ss. 317-322

Bünyadov, Z. (2017), *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, İstanbul: Teas Neşriyat Yurdu

Cahen C. (2000), *Osmanlılardan Önce Anadolu,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

D'ohsson, A. C. M. (2014), *Moğol Tarihi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık

Devlet, N. (2010), *Avrasya Fatihi Cengiz Han*, İstanbul: Başlık Yayınları

Gömeç, S. Y. (2017), *Türk Tarihinde Çingizliler*, Ankara: Berikan Yayınevi

Grousset, R. (1980), *Stepler İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur*, İstanbul: Türk Tarih Kurumu, Ötüken Neşriyat

Hartog, L. (2003), *Cengiz Han Dünyanın Fatihi,* Ankara: Dost Kitabevi Yayınları

İbnü'l-Esir (1989), *El Kamil Fi't -Tarih (İslâm Tarihi) C. XII*, İstanbul: Bahar Yayınları

Kafalı, M. (1976), *Altınorda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları

Kafalı, M. (2005), *Çağatay Hanlığı,* Ankara: Berikan Yayınevi

Kafalı, M. (2005), *Makaleler C.I*, Ankara: Berikan Yayınevi

Kafalı, M. (2009) *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları

Kamalov, İ. (2009), *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat

Kayhan, H. (2002), "Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)", *Türkler*, C. IV, ss. 871-879

Keleş, E. (2020), Moğollarda Kışlak Geleneği: İlhanlıların Arran ve Mugan Kışlakları Örneği, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* Cilt Vol: 3 Sayı/Issue: 1 Tarih: Haziran 2020, ss. 48-62.

Kemaloğlu, İ. (2013), Altın Orda Devleti, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, İstanbul: Kitabevi

Kerimûddin Mahmud-i Aksarayî (2000), *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Ankara: Türk Tarih Kurumu

Koç, D. (2018), Cengiz Han Sonrasında Moğollar, *Türk Moğol Tarihi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi

Manhol-un NiuçaTopça'an (1986), *Moğolların Gizli Tarihi,* Ankara: Türk Tarih Kurumu

Minhâc-ı Sirâc El –Cûzcânî, (2016), *Tabakât-ı Nâsırî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat

Minorsky, V. (1979), Tebriz, *İslam Ansiklopedisi*, C. XII/II İstanbul: Milli Eğitim Basımevi

Müverrih Kiragos (2009), *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Ankara: Elips Kitap

Residüddin Fazlullah (2013), *Câmiu't -Tevârih (İlhanlılar Kısmı),* Ankara: Türk Tarih Kurumu

Rizaeddin Fahreddin (2003), *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, İstanbul: Kaknüs Yayınları

Spuler, B.(1987), *İran Moğolları*, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları

Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, (2014), *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâliku'lEbsâr),* İstanbul: Selenge Yayınları

Taneri, A. (1993), *Harzemşahlar*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Temir, A. (1989), *Cengiz Han,* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Tiesenhausen W. (1941), *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler,* İstanbul: Maarif Matbaası

Togan, Z.V. (1979), Azerbaycan, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, s. 82-96

Togan, Z.V. (1981), Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul: Enderun Kitapevi.

Ürekli, M. (1996), Gök Orda Hanlığı, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XIV, ss.123-124

Vernadsky, G. (2007), *Moğollar ve Ruslar,* İstanbul: Selenge Yayınları

Yuvalı, A. (1993). Kuruluş Döneminde Altınorda-İlhanlı İlişkileri*, Altınorda Devleti'nin, 750. Kuruluşu Sempozyumu* (pp.94-99). Tataristan-Kazan, Russia

Yuvalı, A. (2017), *İlhanlılar Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat

Yakubovsky, A. (1992), *Altınordu ve Çöküşü,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını

Yoska, E. (2018), "Altınorda ve İlhanlı Devletlerinin Anadolu Üzerindeki Hâkimiyet Mücadelesi", Usbik 2018, Usbik 2018 Kayseri/Türkiye, ss. 444-465.

Bölüm 50

ERZURUM VALİSİ KARA MUSTAFA PAŞA'NIN HAYATI VE MUHALLEFATI

İlhan GÖK[1]

1 Dr. Öğretim Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Gümüşhane-TÜRKİYE. ilhangok52@gmail.com ORCİD: 0000-0003-3231-9879

Giriş

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde merkezi yönetimle taşra yönetiminin uyumu önemli bir meseleydi. Taşra yönetiminde önemli rol oynayan entelektüel devlet adamlarının tanınması Osmanlı taşra idaresinin aydınlatılmasında ve devlet yönetimini değerlendirmede önemli bilgiler verdiği yadsınamaz. Bu çalışmada birçok eyaletlerde görev yapmış olan ve Erzurum valisi iken vefat eden Kara Mustafa Paşa'nın hayatı ve geriye bırakmış olduğu muhallefatı ele alınacaktır. Konuya girmeden önce Osmanlı Devleti'nde sıkça uygulanan müsadere ve muhallefat kavramları hakkında kısaca bilgi verilecektir.

Osmanlı Devleti'nde Müsadere ve Muhallefat Uygulaması

Abbasi, Gazneli ve Anadolu Selçuklu Devleti'nde uygulanan müsadere en yaygın olarak Osmanlılar tarafından uygulanmıştır.[1] 15. yüzyıl kroniklerinde Osmanlı'nın ilk zamanlarında da uygulandığı görülen müsadere, II. Mehmed döneminde kul kökenli devlet adamlarının devlet kademelerinde daha fazla görev almasıyla mahiyeti genişleyerek 19. yüzyıla kadar uygulanagelmiştir.[2] Bu uygulamanın sonucunda ise muhallefat kavramı ortaya çıkmıştır.

Muhallefat kelimesi, sözlüklerde "geride kalan, geriye bırakılan anlamında kullanılan muhallefin çoğuludur ve zaman zaman metrukat ve tereke yerine de kullanıldığı görülmektedir.[3] Görevden azledilen veya vefat eden devlet görevlisinin malları müsadere edildikten sonra Başmuhasebe kalemine bağlı muhallefat halifeleri ya da görevlendirilen kişiler tarafından muhallefat defterine kaydedilirdi. Malların listesi yapıldıktan sonra İstanbul'a gönderilmesi uygun bulunmayan eşyalar yerinde müzayede de satılırken, değerli eşyalar ise İstanbul'a gönderilirdi. İstanbul'a gönderilen eşyalar öncelikle Enderun'a teslim edilir, değerine göre ya Enderun'da kalır ya da satılması için Bab-ı Hümayun'a gönderilirdi.

Muhallefat halifeliği tarafından tutulan bu defterler; kişilerin sahip oldukları eşyaların isimleri, nitelikleri ve değerlerinin verilmesinin yanında kişilerin kimlikleri, son görevleri, müsadere sebebi, mirasçıları, alacak ve borçları gibi birtakım bilgiler vermesinden dolayı iktisadî ve sosyal açıdan belirli bir dönemin aydınlatılmasında önemli bir tarihi kaynak niteliğine sahiptir.

---

1 Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 49 (1987), s. 95.

2 Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere", s. 97.

3 Muhallefat ve tereke, muhteva olarak benzer olmalarına rağmen bunların hazırlanmasındaki yöntem ve süreç olarak birbirlerinden farklıdır. Bkz. Fatih Bozkurt, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11(22) 2013, s. 194.

Ömer Lütfi Barkan[4] ve Halil İnalcık[5] muhallefat ve tereke çalışmalarıyla konunun önemi üzerine durduktan sonra akademik camianın ilgisi bu alana kaymaya başlamış ve son zamanlarda Osmanlı Hanedanına mensup kadınlar başta olmak üzere birçok devlet adamının muhallefatı yayınlanmıştır.[6] Bu çalışmada ise 1735'in sonuna doğru vefat ettiği anlaşılan Erzurum Valisi Kara Mustafa Paşa'nın öncelikle hayatı hakkında geniş bilgi verildikten sonra terekesinde çıkan eşyalar konularına göre tasnif edilerek değerlendirilmiştir.

Hayatı ve Görevleri

III. Ahmed ve I. Mahmud dönemlerinde önemli görevlerde bulunmuş devlet adamı olan Kumkapılı Hâce Kara Mustafa Paşa vali olmadan önce Bağdat Valisi Vezir Eyyubî Hasan Paşa'nın kethüdalığını yaptı.[7] Eyyubî Hasan Paşa'nın maiyetinde olan Mustafa Paşa daha sonra Eyyubî Hasan Paşa'ya damat oldu.[8] 1121 (1709) tarihinde Basra Valisi Çerkes Hasan Paşa'nın Silifke'ye tayin edilmesiyle onun yerine Hasan Paşa'nın damadı ve kethüdası Kara Mustafa Paşa tayin edildi.[9] Özi Valisi Bodur Mustafa'nın zulmettiği töhmetiyle hapsedilmesi üzerine mazul Basra Valisi Kara Mustafa Paşa'ya Receb 1125 (Temmuz/Ağustos 1713) tarihinde Özi vilayeti tevcih edildi.[10] Ancak aynı yıl içinde Mustafa Paşa önce Rumeli vilayetine, Muharrem 1126 (Ocak 1724) tarihinde ise Eğriboz'a tayin edildi.[11] Eğriboz muhafazasına tayin edilen Kara Mustafa Paşa burada yaklaşık 6 ay görev yaptıktan sonra Cemaziyelahir 1127 (Haziran 1715) tarihinde Diyarbekir valiliğine getirildi.[12] Bu görevi es-

4 Ömer Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659), Türk Tarih Belgeleri Dergisi, III(5-6) 1966, s. 1-449.

5 Halil İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İctimaî Tarihi Kaynaklar", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 15 (1953), s. 52- 75.

6 Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnalcık'tan sonra muhallefat ve tereke üzerine yapılan bazı çalışmalar şunlardır: Cahit Telci, "Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci", Tarih İncelemeleri Dergisi, 22(2) 2007, s. 145-166; Yunus Sağır, "Valide Turhan Sultan'ın Muhallefatı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı,* (20) 2016, s. 265-328; Gülser Oğuz, "Tereke Kaydından Hareketle Bir Osmanlı Vezirinin 18. Yüzyıl Başlarındaki Yaşam Tarzı: Amcazâde Hüseyin Paşa", Milli Folklor, 88 (2017), s. 91-100; Merve Karaçay Türkal, "Erzurum Valisi Şahin Mustafa Paşa'nın Muhallefatı", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı)(2019), s. 283-295; Osman Taşkın, "Sultan I. Abdulhamid'in Adamı Karavezir Seyyid Mehmed Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı", *Tarih ve Gelecek Dergisi,* 5(3) 2019, s. 546-571; İlhan Gök, "Diyarbekir Valisi Hüseyin Paşa-zâde Sarı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı" *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi,* 2(2) 2020, s. 23-57.

7 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname,* haz. Mehmet Topal, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018, 2019, s. 888; *Sicill-i Osmanî*, IV/I, yay. haz. Mustafa Keskin, Ayhan Öztürk, vd., Sebil Yayınları, İstanbul 1997, s. 507.

8 *Sicill-i Osmanî*, IV/I, s. 507.

9 , s. 888; *Sicill-i Osmanî*, IV/I, s. 507.

10 *Nusretname,* s. 977.

11 *Nusretname,* s. 977, 982.

12 Dönemin vakanüvislerinden Râşid Mehmed Efendi, H. 1127 tarihinde Mustafa Paşa'nın Diyarbekir'den önce Ağrıboz muhafazasında olduğu ve 1127 (1715) Mora seferi esnasında Diyarbekir'e tayin edildiğini belirtmektedir. Bkz. Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmaîl Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, II, haz. Abdulkadir Özcan, Yunus Uğur vd. Kalsik Yayınları, İstanbul 2013, s. 909.

nasında Osmanlı Devleti, Venedik'in 1699 tarihinde yapılan anlaşmayı ihlal ettiği gerekçesiyle Mora'ya sefer yapmaya karar verdi. Mora seferinde takip edilecek stratejinin tespit edilmesi için sadrazam huzurunda bir toplantı tertip edildi. Bu toplantıya üst düzey ocak ağaları vs. yanında Anadolu, Rumeli, Adana ve Karaman beylerbeyleri ile Diyarbekir Valisi Kara Mustafa Paşa'da katıldı. Yapılan toplantıda Diyarbekir Valisi Kara Mustafa Paşa, Mora Kasteli üzerine serasker tayin edilmesi kararı verildi[13]. Bunun üzerine Mustafa Paşa kendisine tahsis edilen 40 binden fazla ordusuyla 15 Cemaziyelahir 1127 (18 Haziran 1715) tarihinde yola çıktı. Ancak sefer yollarının temizlenmesi için Gördüs civarında bir ay kadar beklemek zorunda kaldı.[14] Yollar temizlendikten sonra hareket eden Mustafa Paşa, evail-i Şaban 1127 (2-11 Ağustos 1715) tarihinde Mora Kasteli'ni kuşattı ve Venediklilerle 4-5 gün savaştı. Bu esnada Gördüs ve Anabolı'nın Osmanlı eline geçtiği haberinin gelmesi üzerine Venedik Komutanı Mora Kasteli'ni Diyarbekir Valisi Mustafa Paşa'ya 1127 (1715) yılında teslim etmek zorunda kaldı.[15] Venedik üzerine açılan Mora seferinde gerek Diyarbekir Valisi Mustafa Paşa'nın gerekse donanma ve merkez ordusunun başarıları neticesinde Mora yarımadası kısa bir süre içinde Venediklilerden geri alındı. Mora'nın geri alınmasından sonra buranın muhafazası için Diyarbekir Valisi Mustafa Paşa görevlendirildi.[16]

Mustafa Paşa, Mora muhafazasında bulunduğu esnada Osmanlı-Avusturya savaşları başladı. Avusturya seferi sebebiyle Edirne'de yapılan toplantıda ordunun bir kısmının Mora'da alınamayan Korfu üzerine gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu görev için Diyarbekir Valisi Kara Mustafa ile Kaptan-ı derya Canım Hoca Mehmed Paşa görevlendirildi.[17] Vefrondos İskelesinden adaya çıkan Kara Mustafa Paşa seraskerliğindeki Osmanlı kara ordusu ile Canım Hoca Mehmed Paşa kaptanlığındaki Os-

13 *Târih-i Râşid ve Zeyli* II, s. 910, 912; M. Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu: 1715 Mora Seferi'nde Organizasyon ve Lojstik,* Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 27.

14 *Târih-i Râşid ve Zeyli,* II, s. 920, 940; Göynüklü Tarihi'nde Mustafa Paşa Mustafa Paşa'nın 30 kişilik orduyla Mora Seferine çıktığından bahsetmektedir. Bkz. Göynüklü Ahmed Efendi, *Göynük Tarihi,* haz. Songül Çolak-Metin Aydar, Türkiye Yazma Eserleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019, s. 216.

15 Mora Kasteli'nin fethi sürecini Vakanüvis Mehmed Râşid Efendi, "Bundan akdem İstefe merhalesinden Kastel kal'asını feth ü teshîriçün ordu-yı hümayundan ifraz olunan kırk bin kadar asker ile ser'asker ta'yin olunan Diyarbekir Beylerbeyisi Kara Mustafa Paşa, yolların tathîri içün esnâ-i râhda bir aydan mütecâviz te'hîrden sonra evâ'il-i şa'bân-ı şerîfde kal'a-i mezbûreyi muhâsara ve derûnunda mütehassın olan düşmen-i dîn ile dört beş gün kadar mukātele vü müşâcere edüp, "Gördüs ve Anabolu kal'alarının haber-i feth ü teshîri ile kulûb-ı kāsiyelerine ru'b u hirâs müstevlî olmağla nüfûs-ı habîselerine ruhsat-ı halâs u necât verilmek üzre istîmân ve ref'-i râyet-i emân etmeleriyle, kal'a-i mezbûre bi'l-cümle tetimmât-ı mühimmâtıyla kabza-ı teshîre alındı" deyü Ser'asker Mustafa Paşa'nın arz u kāimesi vürûd edüp, bu haber-i meserret-eseri i'lân içün yer yer nevbet-i tabl-ı beşâret çalındı" şeklinde ifade etmektedir. Bkz. *Târih-i Râşid ve Zeyli,* II, s. 939, 940.

16 Ertaş, Sultanın Ordusu, s. 30.

17 *Târih-i Râşid ve Zeyli,* II, s. 990, 992, 1000-1001; Sefer esnasında Serasker Kara Mustafa Paşa'nın maiyetinde bulunanların gevşek davranmaları üzerine Mustafa Paşa merkez tarafından ikaz edilmiştir. Bkz. *Târih-i Râşid ve Zeyli,* II, s. 1002.

manlı Donanması Korfu'ya hareket edip kaleyi muhasara ettiler. Ancak kalenin müstahkem olması ve Osmanlı ordusunun sayıca yetersiz olmasından dolayı kale bir türlü alınamadı. Bu esnada Venedik donanmasının yardıma gelmesi ve Osmanlı ordusunun da Varadin'de Avusturya'ya yenildiği haberinin gelmesiyle Mustafa Paşa ve Kaptan-ı derya Canım Hoca Mehmed Paşa geride önemli miktarda mühimmat ve cephaneyi bırakarak geri çekildiler.[18] Başarısız Korfu kuşatmasından sonra Mustafa Paşa, 1 Ramazan 1128 (19 Ağustos 1716) tarihinde Bosna eyaleti valiliğine tayin edildi.[19] Ancak Kıbrıs Mutasarrıfı Numan Paşa'nın 10 Cemaziyelahir 1129 (22 Mayıs 1717) tarihinde Bosna valiliğine atanmasıyla Mustafa Paşa Bosna valiliği görevinden alındı ancak Avusturya savaşından dolayı Numan Paşa'nın emrine verildi.[20] Numan Paşa'nın emrine verilen Mustafa Paşa Bosna hududunda Avusturya'ya karşı mücadele etti. Mustafa Paşa bir müddet sonra Teke sancağı mutasarrıflığına getirildi. Mustafa Paşa'nın bu göreve ne zaman getirildiği bilinmemektedir. Teke sancağı mutasarrıflığını yapan Mustafa Paşa, 21 Şaban 1130 (20 Temmuz 1718) tarihinde ise Adana eyaleti valiliğine tayin edildi.[21]

Osmanlı Devlet adamları hakkında önemli bilgiler veren Sicill-i Osmanî'de Mustafa Paşa'nın Bosna valiliğinden azledildikten sonra Trabzon'a sonra da Adana vilayetine tayin edildiği bilgisi verilmektedir.[22] Mühimme kayıtlarında 1129-1130 (1716-1718) tarihleri arasında Trabzon valileri olarak Hasan Paşa[23], İvaz Paşa[24] ve İbrahim Paşa[25] adları zikredilmekle birlikte Mustafa Paşa'nın ismi mühimme kayıtlarında geçmemektedir. Mühimme kayıtlarını 21 Şaban 1130 (20 Temmuz 1718) tarihli

18 *Târih-i Râşid ve Zeyli,* II, s. 1027, 1028; İdris Bostan, "Korfu" *DİA.,* C. 26, Ankara 2002, s. 201. Osmanlı ordusu geri çekilirken 23 balyemez top, 30 şahî top, 7 kıta humbara, 270 çift top arabası çamışı, 150 kadar top bargiri, 2000 kadar davar ve önemli miktarda cephane Korfu'da bırakılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. *Târih-i Râşid ve Zeyli,* II, s. 1028.

19 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafi Ruus Kalemi Defteri (*A.RSK.d), 1573, s. 2; *Nusretname,* s. 1049.

20 BOA. *Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defteri (*A.DVNS.MHM.d) 123, hüküm no: 213; BOA. A.DVNS.MHM.d 125, hüküm no: 414.

21 Mustafa Paşa'nın Teke Sancağından Adana vilayetine tayini ile ilgili ruus kaydı için bkz. BOA. A.RSK.d 1568, s. 21.

22 *Sicill-i Osmanî*, IV/I, s. 507; Kılıç, Trabzon valileri üzerine yaptığı çalışmada, Sicill-i Osmanî'den atfen Mustafa Paşa'nın Bosna eyaletinden azledildikten sonra 1130 (1718) tarihinde Trabzon, 1719'da ise Adana beylerbeyi olarak tayin edildiğini söylemektedir. Bkz. Orhan Kılıç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti'nin İdarî Taksimatı ve Tevcihatı", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri 6-8 Kasım 1998,* 1999, s. 183-186.

23 Sabık Erzurum Valisi olan Hasan Paşa'nın 20 Muharrem-20 Cemaziyelahir 1129 (4 Ocak-1 Haziran 1717) tarihleri arasında Trabzon Valisi olarak görünmektedir. Bkz BOA. A.DVNS. MHM.d 125 hüküm 585; BOA. A.DVNS.MHM.d 126, hüküm no: 899.

24 20 Safer 1130 tarihli mühimme kaydında Trabzon Valisi olarak İvaz Paşa'nın adı zikredilmiştir. Bkz. BOA. A.DVNS.MHM.d 115, hüküm no: 2551.

25 Gurre-i Cemaziyelevvel 1130 (2 Nisan 1718) tarihli ruus kaydında İbrahim Paşa'nın Trabzon beylerbeyi olarak tayin edildiği kaydı bulunmaktadır. Ancak sabık Trabzon Beylerbeyi Hasan Paşa'ya yazılan 20 Zilhice.1129 tarihli mühimme kaydında Azak muhafazasında bulunan İbrahim Paşa'nın Trabzon Beylerbeyi olarak tayin edildiği belirtilmektedir. Bkz. BOA. ARSK.d 1568, s. 24; BOA. A.DVNS.MHM.d 126, hüküm no: 899.

ruus kaydındaki "sabıka Teke Sancağına mutasarrıf Kara Mustafa Paşa'ya eyalet-i Adana verilmiştir" ifadesi de doğrulamaktadır.[26]

Adana valiliği tevcih edilen Mustafa Paşa, Pasarofça Antlaşması imzalanmasından sonra 20 Ramazan-20 Zilhicce 1130 (17 Ağustos-14 Kasım 1718) tarihleri arasında Belene'den Novi-yi Cedid'e kadar olan sınırların tespitinde görevlendirildi.[27] Hudut tespitinden sonra Mustafa Paşa, Adana'daki görevinden alınarak 1131 (1719) tarihinde başka bir vilayete vali tayin edildi. Ancak, Mustafa Paşa'nın Adana'dan sonraki görev yeriyle ilgili çelişkili bilgiler vardır. Sicill-i Osmanî, 1131 (1719) tarihinde Kars beylerbeyliğine tayin edildiği bilgisini vermektedir. Lakin 1717-1730 tarihleri arası Osmanlı eyaletindeki tevcih kayıtlarını içeren çalışmada ise Bağdad Valisi Vezir (Eyyubî) Hasan Paşa'nın bir zamanlar kethüdası Kara Mustafa'nın 4 Zilkade 1133 (27 Ağustos 1721) tarihinde Kars-ı Erzurum'a tayin edildiği kaydı olmasına rağmen atama kaydında Kars'tan önce Trabzon'a tayin edildiği belirtilmemiştir.[28]

Mora ve Avusturya seferlerinden sonra Adana'ya tayin edilen Mustafa Paşa, 15 Rebiyülevvel 1132 (26 Ocak 1720) tarihinde Sefid ve Sayda beylerbeyliğine, 4 Zilkade 1133 (27 Ağustos 1721) tarihinde ise Kars-ı Erzurum'a tayin edildi. 1135 (1722-1723) tarihinde ise Trabzon eyaleti Kars'a dahil edilerek Mustafa Paşa'ya vezaret rütbesi verildi.[29] Mustafa Paşa'nın Kars'taki görevi 1725 tarihine kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra ise Kars'taki görevinden alınarak Trabzon eyaletine tayin edilen Mustafa Paşa, 1136 (1725) tarihinde Rus Çarının Şirvan taraflarına saldırı planı olduğu duyumu üzerine Şirvan'a memur edildi.[30] 1136 (1726) tarihinde ise Trabzon valiliği görevinden alınarak Şehrizor valiğine tayin edildi.[31] Şehrizor'a tayin edilen Kara Mustafa Paşa, Kirmanşahan'a vardıktan sonra

26 Bu dönemde yaşamış birden fazla "Kara Mustafa Paşa" adında devlet görevlisi olması biyografi çalışmalarındaki en büyük problemlerden birini teşkil etmekte ve zaman zaman kişilerin karışmasına sebep olmaktadır. Evasıt-ı Zilhicce 1130 (15-23 Kasım 1718) tarihinde Adana, Kars, Mora, Selanik ve Özi'ye mutasarrıf olan kişilerin isimlerinin Mustafa Paşa'dır. Bkz. BOA. A.DVNS.MHM.d 127, hüküm no: 1152, 1159, 1168, 1178, 1186.

27 BOA. A.DVNS.MHM.d 127, hüküm no: 832, 1152.

28 Sicill-i Osmanî'de verilen bu bilgiyi Fehameddin Başar, Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı adlı eserinde Sicill-i Osmanî ve Çelebi-zade Tarihi'nden atfen 58 numaralı dipnotta 1131 (1719) tarihinde Kars valisi olduğunu belirtmiş ancak aynı eserde Bağdad Valisi Vezir Hasan Paşa Kethüdası Kara Mustafa Paşa başlığının hemen altında "15 Ra. 132 (26 Ocak 1720) tarihinde Sefid ve Sayda Beylerbeyliği, 4 Za. 133 (27 Ağustos 1721) tarihinde Kars-ı Erzurum verilmiştir" kaydını vermiştir. Bkz. Fehameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihâtı 1717-1730,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 285-286. Bu dönemde eyalet ve sancaklara tayin edilenlerin bazılarının isimlerinin Mustafa olması kişilerin hayatlarıyla ilgili karışıklığa sebep olmaktadır. Örneğin 1130 (15-23 Kasım 1718) tarihinde Adana, Kars, Mora, Selanik ve Özi beylerbeyi ve mutasarrıflarının isimleri Mustafa Paşa olarak verilmektedir. Bkz. BOA. A.DVNS.MHM.d 127, hüküm no: 1152, 1159, 1168, 1178, 1186.

29 . Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihâtı*, s. 283, 285.

30 *Târih-i Râşid ve Zeyli,* III, s. 1328; Kılıç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon…", s. 184.

31 *Târih-i Râşid ve Zeyli,* III, s. 1359; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, IV, haz. Ramazan Ekinci, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2018, 3357; Kılıç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon…", s. 184.

1137 (1725) tarihinde Afganlı Mir Üveysoğlu Mahmud Han'ın Hemedan'a saldırı kastında olmasından dolayı Hemedan Seraskeri Ahmed Paşa'nın maiyetinde Hemedan'a hareket etti. Kara Mustafa Paşa'nın da içinde bulunduğu Osmanlı ordusu 7 Şevval 1137 (19 Haziran 1725) tarihinde Hemedan Kalesi'ni kuşattı ve 11 Zilhicce 1137 (21 Ağustos 1725)'de kaleyi teslim aldı. Bu başarı üzerine Kara Mustafa Paşa'ya semmur hilat verildikten sonra Şehrizor'un yanında Hemedan'ın muhafazası şartıyla Hemedan valiliği tevcih edildi.[32] Ancak Hemedan Seraskeri Ahmed Paşa'nın 1138 (1725-1726) tarihli mektubunda Mustafa Paşa'nın görevini ihmal ettiğini belirtmesi üzerine Mustafa Paşa Hemedan valiliğinden alınarak Kasım 1725'te tekrar Trabzon eyaletine tayin edildi.[33] 27 Ramazan 1138 (29 Mayıs 1726)'de Mustafa Paşa'ya Azak Kalesi'nin muhafazası şartıyla Özi mutasarrıflığı tevcih edildi.[34] Ancak Mustafa Paşa bu göreve tayin edilmesine rağmen eylül ortalarına kadar yaklaşık 5 aylık bir sürede görevine gitmedi. Bunun üzerine merkezden bir an önce görev yerine gitmesi için ferman gönderildi.[35] Özi mutasarrıflığı ve Azak muhafazası görevinde bulunan Mustafa Paşa'nın görevi 28 Rebiyülahir 1140 (13 Aralık 1727) tarihinde ibka edilerek uzatıldı. Mustafa Paşa'nın bu görevi tam olarak ne zamana kadar sürdürdüğü belli olmasa da "Özü eyaleti 15 Cemaziyelevvel 1142 tarihinde sabıka Girid eyaletine mutasarrıf Vezir Mustafa Paşa'ya Hotin Kalesi'nin muhafazası şartıyla verilmiştir." şeklindeki ruus kaydında Kara Mustafa Paşa'nın buradaki görevini 15 Cemaziyelevvel 1142 (6 Aralık 1729) tarihine kadar görevinin başında olduğu anlaşılmaktadır. Yaklaşık 3-4 sene kadar Azak muhafazasında bulunan Özi Valisi Kara Mustafa Paşa Girit'e tayin edildi. Girit'e ne zaman tayin ediği tam olarak bilinmemektedir. Ancak evahir-i Cemaziyelahir 1142 (19 Ocak 1730) tarihli mühimme kaydında Mustafa Paşa'nın Girit'e tayin edildiği bildirilmiş, görev yerine gitmeden önce İstanbul'a gelmesi ve buradan görevine gitmesi emredilmiştir.[36] Bu hüküm kaydından Mustafa Paşa'nın Aralık 1729 sonu ile Ocak 1730 başları arasında Girid'e tayin olduğu görülmektedir.[37]

32 *Târih-i Râşid ve Zeyli,* III, s. 1391-1395, 1425, 1433; *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, s. 3360.

33 *Târih-i Râşid ve Zeyli,* III, s. 1461; *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, s. 3361.

34 *Târih-i Râşid ve Zeyli,* III, s. 1495; Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı,* s. 52; 18. Yüzyılda Trabzon'a tayin edilen valilerin bir kısmı Trabzon valiliğinden özellikle Kırım dolaylarında bulunan Azak, Hotin gibi yerlerin muhafazası için görevlendirilmişlerdir. Temel Öztürk *İki Savaş Döneminde Trabzon (1680-1690/1723-1746,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 31.

35 BOA. A.DVNS.MHM.d 133, hüküm no: 1059, 1069. 20 Muharrem 1139 (17 Eylül 1726)

36 BOA. A.DVNS.MHM.d 137, hüküm no: 12.

37 Sicill-i Osmanî, Kara Mustafa Paşa'nın Girid adasına tayininden bahsetmeden onun 1730 tarihlerinde Diyarbekir valisi olarak vermektedir. Ancak ruus ve mühimme kayıtlarından 1736 tarihinde Erzurum valisiyken vefat eden Kara Mustafa Paşa'nın Özi eyaletinden sonra sırasıyla Girid, Anadolu ve Diyarbekir valiliğine tayin edilmiştir. Sicill-i Osmanî'nin verdiği bilgi ile arşiv kaynaklarının verdiği bilgi örtüşmektedir.

Girit valiliğine getirilen Mustafa Paşa bu görevinde yaklaşık 6 ay kadar görev yaptıktan sonra Anadolu valisi olarak tayin edilmiştir.[38] Girit valiliğinden Anadolu valiliğine tayin edilen Kara Mustafa Paşa burada da yaklaşık 6 ay kadar görev yaptı. Osmanlı-Safevi savaşlarından dolayı Bağdat Valisi Ahmed Paşa'nın maiyetine görevlendirilen Mustafa Paşa Hemedan seraskerliğine getirildi.[39] Safevilere karşı mücadele eden Anadolu Valisi Kara Mustafa Paşa, Aralık 1730 tarihinde Diyarbekir valiliğine tayin edildi.[40] Anadolu valiliğinden Diyarbekir valiliğine getirilen Kara Mustafa Paşa, Osmanlı-Safevi savaşının devam etmesinden dolayı daha önce olduğu gibi Bağdad valisi Ahmed Paşa'nın maiyetine memur edildi. Osmanlı-Safevi savaşları esnasında Ahmed Paşa'nın maiyetinde bulunan Mustafa Paşa Aralık 1730-1731 tarihleri arasında Diyarbekir valiliği görevini yürüttü.[41]

1731 tarihinde Diyarbekir valiliğinden alınan Kara Mustafa Paşa, 1 Şaban-1145 15 Rebiülevvel 1146 (17 Ocak- 26 Ağustos 1733) tarihleri arasında Halep valiliği görevinde bulundu.[42] Mustafa Paşa'nın 1731-1733 yılları arasında Diyarbekir valiliğinden alındıktan sonra Halep valiliğine getirilene kadar nerede görev yaptığı tespit edilememektedir. Ocak-Ağustos 1733 tarihlerinde Halep valisi olan Mustafa Paşa bu görevinden sonra ise tekrar Diyarbekir'e tayin edildi. Bu görevi esnasında önceden olduğu gibi Bağdat Valisi Ahmed Paşa'nın maiyetinde Şah'a karşı mücadele etti.[43] Kara Mustafa Paşa, Diyarbekir valiliğinden evail-i Muharrem

38 Sabık Girit valisi Kara Mustafa Paşa'nın Girit adasından azledilmesinin akabinde Anadolu Valisi olarak kayıtlara geçen Vezir Kara Mustafa Paşa'nın isimlerinin kronolojik olarak birbirinin devamı niteliğinden olmasından dolayı kuvvetle muhtemel aynı kişiler olmalıdırlar. Girit Valisi Sabık Kara Mustafa Paşa'yla ilgili kaydın tarihi 10. Z. 1142'dir. Paşa, Zilhicce ayından önce bu görevden alınmış olmalıdır. Bu dönemle ilgili Osmanlı Arşivi'nde sancak ve beylerbeylik tevcihiyle ilgili bir kaydın olmamasından dolayı Mühimme defterlerindeki kayıtlardan Mustafa Paşa'nın görevleriyle ilgili eksik kısım tamamlanmıştır. Bkz. BOA. A.DVNS.MHM.d 137, hüküm no: 368. 10 Z. 1142 (26 Haziran 1730); BOA. A.DVNS. MHM.d 136 hüküm no: 336, 340, 347, 349. 20 Z. 1142 (6 Temmuz 1730).

39 . BOA. A.DVNS.MHM.d 136, hüküm no: 336, 347, 379, 385, 623.

40 Mühimme kayıtlarında evâhir-i Ca. 1143 (2-10 Aralık 1730) tarihinde Anadolu valisi olarak görünen Kara Mustafa Paşa, evasıt-ı C. 1143 (22-31 Aralık 1730) tarihinde Diyarbekir valisi olarak kayıtlarda zikredilmektedir. Bkz. BOA. A.DVNS.MHM.d 136, hüküm no: 1180, 1283.

41 İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Sürecince Diyarbekir Eyaleti Valileri (1516-1838), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 10(1) 2000, s. 248.

42 "Halep Monlâsına ve (…) kādîsına hüküm ki: Düstûr-ı mükerrem vezîr-i mufahham hâlâ Diyarbekir Vâlisi vezîrim Mustafa Paşa edâmallâhu te'âlâ iclâlehû südde-i sa'âdetime arz-ı hâl gönderip ve Halep eyâleti bin yüz kırk beş senesi Şa'bânı gurresinden vezîr-i müşârûnileyhe tevcîh ve kırk altı senesi Rebiülevvelinin on beşinci gününe değin üzerinde iken …" Bkz. BOA. A.DVNS.MHM.d 139, hüküm:994, Evasıt-ı B. Sene 1146 (18-27 Aralık 1733)

43 Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi: Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte*, haz. Mesut Aydıner, Kitabevi, İstanbul 2007, s. 191.

1147 (3-12 Haziran 1734) tarihinde Trabzon'a tayin edildi.[44] Bu dönemde Trabzon ve havalisinde meydana gelen eşkıyalık faaliyetlerinin yanında Şark seferi için Rumeli'den temin edilip Trabzon'a gönderilen zahirenin Erzurum üzerinden Şark Seraskeri Köprülüzâde Abdullah Paşa'ya ulaştırılması ve Şark seferine görevlendirilen Erzurum valisinin yerine ayrıca, İran ile yapılan savaşlarda Erzurum valisinin yerine bakması gibi görevler verildi. Bu esnada Tahmasb Kuluhan'ın Revan ve Kars civarını tehdit etmesinden dolayı Şark seferinde Gence taraflarına memur edildi.[45] Bir yıldan biraz fazla Trabzon valiliğini yürüten Mustafa Paşa 25 Rebiülevvel 1148 (15 Ağustos 1735) tarihinde Şark Seraskeri Ahmed Paşa'nın maiyetinde bulunma şartıyla Erzurum'a tayin edildi.[46] Ancak Erzurum'a tayin edilen Mustafa Paşa, kısa bir süre sonra vefat etti. Si-

44 1730-1735 tarihlerinde Diyarbekir'de Sarı ve Kara lakaplı Mustafa Paşaların görev aldığı görülmektedir. Kara Mustafa Paşa 1730-1731 ve 1733-1734 yıllarında (Deli Hüseyin Paşazade) Sarı Mustafa Paşa 1734-1735 yıllarında Diyarbekir valiliği yapmış bu görevini sürdürürken ise Şark Seferi için Serasker Abdullah Paşa'nın maiyetine Kars'a görevlendirilmiştir. Kara Mustafa Paşa ise 1734 tarihinde Diyarbekir valiliğinden Trabzon valiliğine tayin edilmiştir. Bkz. BOA. A.DVNS.MHM.d 140 hüküm: 273; İlhan Gök, "Diyarbekir Valisi Deli Hüseyin Paşa-zade Sarı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı", s. 28; 1730-1735 yıllarında Diyarbekir'de görev alan Mustafa Paşalar için bkz. Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Sürecinde Diyarbekir …", s. 248.

45 Trabzon Valisi Vezir Mustafa Paşa'nın Gence memuriyeti için bkz. BOA. A.DVNS.MHM.d 140, hüküm: 733. Evasıt-ı C. 1147 (8-17 Kasım 1734)

46 "… sâbıkâ Trabzon vâlisi vezîr-i mükerrem Kara Mustafa Paşa Erzurum eyâletiyle terfih ve Erzurum vâlisi vezir-i mükerrem Yahya Paşa hazretlerine Trabzon eyâleti tevcîh edildi." Bkz. Subhî Tarihi, s. 255; BOA. *Ali Emiri Mahmud I* (AE.SMHD I), 264/21356, 25 Ra. 1148 (15 Ağustos 1735). Sicill-i Osmanî, 1734 tarihinde Trabzon ve 1735 tarihinde Erzurum'a atanan kişinin Divrikli İbrahim Paşa'nın oğlu Mustafa Paşa olduğunu belirtmektedir. Ancak Vakanüvis Subhî, Trabzon'dan Erzurum'a tayin edilen kişinin Kara Mustafa Paşa olduğu belirtilmektedir. Bunun yanında Sicill-i Osmanî Mustafa Paşa'nın daha önce Tebriz'den habersiz ayrıldığından dolayı bu kişinin 1728'de vezirliğinin kaldırıldığını ve daha sonra 1734'de vezaretle Trabzon'a tayin edildiğini ifade yazmaktadır. Subhî Tarihi'nde 1733-1734 tarihi olayları arasında iade-i tuğ yapılan kişinin Çavuşbaşı Kara Mustafa Paşa olduğunu belirtmesine rağmen 1734'te Trabzon, 1735 tarihinde ise Erzurum'a tayin edilen kişiyi "… sâbıkâ Trabzon vâlisi vezîr-i mükerrem Kara Mustafa Paşa Erzurum eyâletiyle terfih ve Erzurum vâlisi vezir-i mükerrem Yahya Paşa hazretlerine Trabzon eyâleti tevcîh edildi." şeklindeki kayıttan anlaşılacağı üzere Kara Mustafa Paşa olarak vermektedir. Bu dönem mühimme kayıtları incelendiğinde de 1734 tarihinde Trabzon Valisi olarak görünen Mustafa Paşa'nın sabık Diyarbekir valisi olarak belirtilmesi Trabzon ve Erzurum'a tayin edilen kişinin Divrikli İbrahim Paşa'nın oğlu Mustafa Paşa ya da Çavuşbaşı Kara Mustafa Paşa'nın olmadığını onun yerine daha önce Diyarbekir valiliği yapan Vezir Kara Mustafa Paşa'nın tayin edildiğine işaret etmektedir. 1736 tarihli muhallefat kaydında da sabık Erzurum Valisi Kara Mustafa Paşa kaydı, Sicill-i Osmanî'de verildiği gibi Divrikli İbrahim Paşa'nın oğlu Mustafa Paşa'nın Erzurum'a tayin edilmediğine işaret etmektedir. Ayrıca, Sicill-i Osmanî'de Erzurum'a 1735 tarihinde tayin edildiği söylenen Mustafa Paşa'nın en son Trabluşşam valiliğinden Diyarbekir'e memur edildiği esnada 1744 tarihinde vefat ettiği muhallefat kaydından ve İzzi Tarihi'nden anlaşılmaktadır. Erzurum Valisi Kara Mustafa Paşa'nın Trabzon vilayetine tayini ve 1148 (1735-1736) tarihinde vefatıyla ilgili bkz. BOA. *Bab-ı Defteri Başmuhasaebe Muhallefat Defterleri (*D.BŞM.MHF.d) no: 13650. vr. 2b; BOA. A.DVNS.MHM.d 140 hüküm: 273; Divrikli İbrahim Paşa oğlu Mustafa Paşa'nın 1744 tarihinde Trabluşşam valiliğinden Erzurum'a tayini ve vefatıyla bilgi detaylı bilgi için bkz. *Sicill-i Osmanî*, IV/I, s. 507; Subhî Tarihi, s. 215; BOA. *Bab-ı Defteri Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği* (D.BŞM.MHF), 36-35, s. 1.

cill-i Osmanî Mustafa Paşa'nın 1149 (11736/1737) tarihinde vefat ettiğini belirtmektedir.[47] Ancak 1-10 Şevval 1148 (14-23 Şubat 1736) tarihli muhallefat kaydına göre Mustafa Paşa'nın 1735 yılın sonları ile 1736 yılının başlarında vefat ettiği söylenebilir.[48] Mustafa Paşa'nın ölümüyle ilgili olarak "…bi-emrillah-i teala vefat iden…" şeklinde muhallefat defterine kayıt düşülmesi eceliyle vefat ettiğini göstermektedir.[49] Ayrıca Paşa'nın muhallefat kaydında teçhiz, tekfin, ıskat-ı salat ve kabir tamirinin masraf olarak gösterilmesi paşanın eceliyle öldüğüne işaret etmektedir. Osmanlı Devleti'nde eceliyle vefat eden devlet görevlilerinin defin, teçhiz gibi masrafları terekelerinden karşılanırken siyaseten katledilen devlet görevlilerin defin, teçhiz gibi masrafları terekelerinden karşılanmazdı.

En son Erzurum valisiyken vefat eden Kara Mustafa Paşa'nın tespit edebildiğimize göre iki tane eşi vadır. Bunlardan ilki Mustafa Paşa'nın kapı kethüdalığını yaptığı Bağdat valisi Eyyubî Hasan Paşa'nın kızıdır.[50] Mustafa Paşa'nın ikinci eşi ise II. Mustafa'nın kızı Safiye Sultan'dır.[51] Mustafa Paşa'nın Safiye Sultan ile evliliği 1728 tarihinde Safiye Sultan'ın ikinci eşi Mirzazade Mehmed Paşa'nın vefatından sonra olmalıdır.[52]

Mustafa Paşa'nın evliliklerinden kaç tane çocuğu olduğu bilinmemekle birlikte Sicill-i Osmanî' Osman adında bir evladından bahsetmektedir. Muhtemelen Osman Eyyubî Hasan Paşa'nın kızından olmalıdır.[53] Osman kuvvetle muhtemel Eyyubî Hasan Paşa'nın kızından olmalıdır. Safiye Sultan'dan çocuğunun olup olmadığına dair arşiv kayıtları sessiz kalmaktadır.[54]

47 Dipnot 43'e bakınız.

48 BOA. D.BŞM.MHF.d no: 13650. Vr. 2b.

49 BOA. D.BŞM.MHF.d no: 13650. Vr. 2b.

50 *Sicill-i Osmanî*, IV/I, s. 507.

51 Mustafa Paşa'nın Safiye Sultan ile evlendiği Kara Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra selh-i Z. 1748 (11 Mayıs 1736) tarihinde Safiye Sultan geri kalan mihr-i müeccelesinin Erzurum valisi iken vefat eden Kara Mustafa Paşa'nın terekesinden karşılanmasını talep etmiştir. Bkz. BOA. *Cevdet Saray* (C.SM), 54/2729.

52 Safiye Sultanın 1710 yılında Ali Paşa ile izdivaç yapmış 1723 yılına kadar Ali Paşa'nın ölümüne kadar evli kalmıştır. Safiye Sultan ikinci evliliğini ise 1726 yılında Mirzazâde Mehmed Paşa ile yapmış ancak Mirzazâde'nin 1728 tarihinde vefatıyla dul kalmıştır. Vakanüvis Subhî ise 1740 tarihinde Alanyalı Bekir Paşa ile evlendiğini belirtmektedir. Görüleceği üzere dönemin vakanüvisleri Kara Mustafa Paşa ile Safiye Sultan'ın evlendiğine dair bir bilgi vermemektedirler. Ancak 1149 tarihli bir belge de Safiye Sultan'ın mihr-i müeccelesinden kalan 7244,5 kuruşun Kara Mustafa Paşa'nın terekesinden alınmasını emredilmektedir. 1149 (1736) tarihli bu belge Kara Mustafa Paşa'nın eşlerinden birinin de Safiye Sultan olduğu bilgisini vermektedir. Bkz. *Târih-i Râşid ve Zeyli,* III, s. 1215, 1505, 1587; Subhî Tarihi, s. 625; Safiye Sultan'ın 1735-1736 tarihinde vefat eden Vezir Kara Mustafa Paşa'nın muhallefatından mihr-i müeccelesini talebiyle ilgili bkz. BOA. C.SM. 54/2729.

53 *Sicill-i Osmanî*, IV/I, s. 507.

54 Bu konuyla ilgili yapılacak detaylı bir çalışmaya ihtiyaç vardır. Konumuz Mustafa Paşa'nın görevi ve muhallefatı olduğundan bu konu üzerinde durulmamıştır.

Mustafa Paşa'nın Muhallefatı

Mustafa Paşa'nın ölümünden hemen sonra malların müsadere edilmesi için Dergâh-ı âlî Kapıcıbaşı Derviş Mehmed Ağa ve Ordu Defterdârı Râgıb Mehmed Efendi görevlendirilmiştir. Görevlendirilen bu kişiler Mustafa Paşa'nın malları tespit ettikten sonra malların bir kısmını Erzurum'da satmışlar ve bir kısmını ise İstanbul'a göndermişlerdir. Paşa'nın zapt edilen ve satılan mallarıyla ilgili 3 tane muhallefat defteri bulunmaktadır. Bunların, ilki Başmuhasebe Kalemi Muhallefat Halifeliği'nde bulunan 13650 numaralı defterdir. Bu defter, 4 sayfa (2 varak) olup 3. sayfası boştur. Bu defter, Erzurum Kalesi'nde Taşhan denilen yerde muhafaza edilen eşyalar ile Şark Seraskeri Ahmed Paşa'nın satın aldığı ve Suk-ı Sultani'de satılan eşyaların listesini ihtiva etmektedir.[55]

Mustafa Paşa'nın muhallefat kayıtlarını içeren ikinci defter, Enderun'a teslim edilen eşyaların listesini ihtiva etmektedir. Başmuhasebe Kalemi Muhallefat Halifeliği'nde bulunan 13647 numaralı bu defter, 4 sayfa olmasına rağmen muhallefat kayıtları sadece ikinci sayfada yer almaktadır. Diğer sayfaları ise boştur.[56]

Mustafa Paşa'nın muhallefatını içeren son defter ise 12457 numaralı 32 sayfalık Başmuhasebe Kalemi Muhallefat defteridir. Ancak defterin tamamı Erzurum Valisi Mustafa'nın satılan eşyalarını kapsamamaktadır. Erzurum valisinin eşyalarının yanı sıra Diyarbekir Valisi (Sarı) Mustafa Paşa ve sadr-ı esbak İsmail Paşa'nın da satılan eşyalarını da içermektedir. Erzurum Valisi Mustafa Paşa'nın satılan eşyaları defterin 31-32. sayfalar arasında kayıtlıdır. [57]

Erzurum Valisi Kara Mustafa Paşa'nın tereke kayıtlarını oluşturan muhallefat kayıtlarında yakut, elmas gibi değerli taşlardan oluşan giysiler, farklı alana ait kitaplar, at ve at takımları ve silahlar bulunmaktadır. Terekede bulunan eşyaların adedi ile toplam değerleri hesaplanarak terekenin değeri hesaplanmış, tereke gelirlerinden düşülecek masraflar belirtilmiştir. Bu masraflar arasında Paşa'nın defin, kabir tamiri ve ıskat-ı salat masraflarının yanında maiyetinde görevli olanlara verilecek ulufelerde gösterilmiştir. Mustafa Paşa'nın terekesinden çıkan eşyaları kitapları, giysileri, hayvanları ve binit takımları, savaş aletleri, takı ve aksesuarları ve ev eşyaları şeklinde tasnif edilmiştir.

55 BOA. D.BŞM.MHF.d 13650, vr. 2b, 3a.

56 BOA. D.BŞM.MHF.d 13647, s. 2. Defterin tarihi Osmanlı Arşivi kataloğunda sehven H. 1143 olarak verilmiştir. Bkz. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Arama/OzelArama.aspx

57 BOA. D.BŞM.MHF.d 12457, s. 31-32.

Kitapları:

Osmanlı'nın birçok eyaletinde valilik yapmış olan Mustafa Paşa'nın muhallefatında birçok Kuran ve dua kitabının yanında tarih, edebiyat, fıkıh, tefsir, hadis, hey'et (astronomi) ve tıb gibi aklî ve naklî bilimlere dair 87 adet risale, kitap ve levha vardır. Bu eserlerin başında tarih kitapları dikkat çekmektedir. Osmanlı dönemine ait Hoca Sadeddin'in Hâce Tarihi ile Peçuylu İbrahim'in Peçuyî Tarihi vardır. Osmanlı Tarihine ait eserlerin yanında yaratılıştan Özbek Hanı Şeyban Han'a kadar gelen ve Selçuklu ve Timur tarihlerini anlatan Ravzatü's-safâ[58], Kerbela olayının anlatıldığı Hadîkatü'l-sü'adâ[59], Mekke tarihini anlatan Târih-i Beyt-i Mükerrem ile Taberi Târihi, Târih-i Mısır ve Şam ve Diyarbekir, Târih-i Mısır ve Târih-i Afgan adlı eserler bulunmaktadır. Mustafa Paşa'nın tarih kitaplarının yanında devlet adamlarına yazılmış siyasetname ve nasihatname türü Nasîhatü'l-mülûk[60], Râznâme[61] ve Usûl-i hikem[62]; dönemin sadrazam ve devlet adamlarının biyografilerinin olduğu Hadîkatü'l-vüzerâ[63] ile Osmanlı ulema ve meşayıhın biyografilerinin verildiği Şakayık-ı Numaniye adlı eserin Türkçe' yazılmış Türkî Şekâyık[64] adlı eserler de bulunmaktadır. Bu eserlerden Usul-i Hikem ve Hadikatü'l vüzera adlı eserler Mustafa Paşa'nın yaşadığı dönemde kaleme alınmışlardır. Mustafa Paşa'nın kütüphanesinde bu eserlerin bulunması aynı zamanda dönemin yayınlarını takip ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

Mustafa Paşa'nın kütüphanesinde yer alan aklî bilimlere ait bir diğer kitaplar ise edebiyat eserleridir. Bu eserler arasında Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi birçok şaire ait divanlar, şiir kitapları, mesneviler ve sözlükler yer almaktadır. Divan; şairlerin şiirlerini ve eserlerini topladı-

---

58 Timurlular dönemi tarihçisi Mirhand'ın Ravżatü'ṣ-ṣafâʾ fî sîreti'l-enbiyâʾ ve'l-mülûk ve'l-ḫulefâʾ adını taşıyan yedi ciltlik genel mahiyetteki tarih kitabıdır. Bu eserin birinci cildi yaratılıştan başlar son cildi ise Hüseyin Baykara, Bedîüzzaman Mirza ve Özbek Hanı Şeybânî Han devirleri hakkında bilgi verilir. Bkz. İsmail Aka, "Mîrhând", *DİA.,* C. 30, İstanbul 2005, s. 156.

59 Fuzuli'nin Kerbela olayını anlattığı eseri. Bkz. Şeyma Güngör, "Hadîkatü's-Suadâ", *DİA.,* C. 15, İstanbul 1997, s. 20

60 Gazzali'nin Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a sunduğu Farsça siyaset ve ahlak kitabıdır. Bkz. Casim Avsı, "Nasîhatü'l-mülûk", *DİA.,* C. 32, İstanbul 2006, s. 411.

61 Nasihat kitabı. Yazarı belli değil. Bu tür eser veren birçok kişi vardır. Razname bir tür nasihat kitabıdır. Bkz. İskender Pala, "Nasihâtnâme", *DİA.,* C. 32, İstanbul 2006, s. 409.

62 1732 tarihinde İbrahim Müteferrika' tarafından yayınlanan siyasetname türü eser olup tam adı Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Ümem'dir. Bkz. Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika", *DİA.,* C. 21, İstanbul 2000, s. 327.

63 Osmanzâde Ahmed Tâib'in (ö. 1136/1724) Osmanlı sadrazamlarına dair biyografik eseri. Bkz.Abdulkadir Özcan, "Hadîkatü'l-Vüzerâ", *DİA.,* C. 15, İstanbul 1997, s 122.

64 Taşköprülü'nün Eş-Şekaikun-numaniye adlı eser Arapça olmasından dolayı daha kolay anlaşılması için Türkçe olarak yazılmıştır. Şakayik-i Türkî adlı eser bunlardan biridir. Bkz. Abdulkadir Özcan, "eş-Şekāiku'n-Nu'mâniyye", *DİA.,*C. 38, İstanbul 2010, s. 485.

ğı külliyatlardır. Mustafa Paşa'nın kütüphanesinde dikkat çeken divanlar arasında Dîvân-ı Hâfız, Dîvân-ı Nevâyî, Dîvân-ı Hâcu(?), Dîvân-ı Sâib, Dîvân-ı Vâlihî[65], Dîvân-ı Sa'dî, Dîvân-ı Örfî(?), Dîvân-ı Fuzûlî vardır. Divanların yanında 1 tane de Mecmû'a-i eş'âr-ı Fârisiyye adlı şiir kitabı bulunmaktadır. Mustafa Paşa'nın; Hafız-ı Şirazî, Ali Şir Nevayî, Fuzuli, Saib-i Tebrizî gibi önemli şairlerin şiir kitaplarına sahip olması onun şiire karşı merakının yanında Türkçe kadar Farsçaya hâkim olduğunu göstermektedir.

Muhallefat kayıtlarında yer alan edebiyata dair diğer bir tür ise mesnevi eserleridir. Mesneviler beşli, altılı ve yedili olmak üzere kendi içinde ayrılmaktadır. Beş mesnevinin bir araya gelmesiyle oluşan eserlere hamse denilmektedir. Kayıtlarda hamse türüne ait hamse-i Hüsrev ve hamse-i Nizamî adlı eserleri sayabiliriz. Beşli mesnevilerin dışında Abdullah Hâtifî'nin Timurnâme'si[66], Molla Câmî'nin Subhatü'l-ebrâr[67] ve Yusuf ve Züleyha'sı[68], Mevlana Celaleddin Rumî'nin Mesnevî-yi Şerîf'i ve Hakîm Senâî'nin Hadîka'sı[69] dikkati çekmektedir. Gerek şiirlerin gerekse mesnevi gibi edebi eserlerin anlaşılmasında önemli kaynaklardan bir tanesi de lügatlerdir. Lügatler, bir dilin kelime dağarcığını ve zenginliğini gösterir. Paşa'nın terekesi arasında Lügat-ı Ahterî[70], Lügat-ı Çağatay, Kāmus[71] ve (lügat-i) Ni'metullâh[72] tespit edilmiştir.

Edebiyat ve tarih eserlerinin yanında aklî ilimler arasında yer alan tıp ve astronomi eserleri de yer almaktadır. Mustafa Paşa'nın terekesinde Osmanlı hekimbaşısı ve tıp âlimi Seyyid Emir Mehmed Çelebi'nin Enmüzecü't-tıb[73] adlı eseri ile İbn-i Şerif'in Yadigârı[74] ile Gāyetü'l-beyân fi't-tıb ve Tıbb-ı Farisî 4 adet tıp ve 1 tane de Hey'et-i İslâmiyye adında astronomi kitabı bulunmaktadır.

---

65 Üsküplü Vâlihî'nin eseri olmalıdır. Bkz. İsmail E. Erünsal, "Vâlihî", *DİA.,* C. 42, İstanbul 2012, s. 500.

66 1521 tarihinde vefat eden İranlı şair Abdullah Hâtifî'nin eseri. Bkz. Mürsel Öztürk, "Hâtifî", *DİA.,* C. 16, İstanbul 1997, s. 468.

67 Molla Câmî'nin eseri. Bkz. Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", *DİA.*, C. 7, İstanbul 1993, s. 94.

68 Molla Câmî'nin eseri. Bkz. Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", s. 94.

69 Tam ismi Ebü'l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî olan Hakîm Senâî'nin tasavvufa dair en önemli mesnevi tarzı eseridir. Bkz. Saime İnal Savi, "Senâyi", *DİA.,* C. 36, İstanbul 2009, s. 503.

70 Muslihuddin Mustafa (ö. 968/1560-61) ünlü eseri. Bkz. Hulusi Kılıç, "Ahteri", *DİA.,* C. 2, İstanbul 1989, s. 184.

71 2 cilt.

72 BOA. D.BŞM.MHF.d 13647'de lügat-ı Nimetullah şeklindeki kaydından lügat olduğu görülür.

73 Osmanlı tıp bilgini, hekimbaşı Seyyid Emîr Mehmed Çelebi'nin eseri. Bkz. Ayşegül Demirhan Erdemir, "Emîr Çelebi", *DİA.,* C. 11, İstanbul 1995, s. 129.

74 İbn-i Şerifin tıbba dair kitabı. http://www.zeytinburnu.istanbul/Document/FileManager/Yadigar-1.pdf

Kayıtlarda aklî ilimler kadar naklî ilimlere ait fıkıh, tefsir, hadis, ilmihal, Kur'an, ve kuran havası, dua kitapları, namaz ve salavatla ilgili birçok Osmanlı devletinde medreselerinde okutulan meşhur risale ve kitaplar vardır. Fıkıh kitapları arasında; Resâil-i İbn-i Nüceym[75], Cevâhiru'l-fıkh[76], Durer ve Gurer[77] ve Şerh-i Münyeti li'l-Halebî[78] bulunmaktadır. Tefsir eserleri arasında Sahn medreslerinde okutulan Tefsir-i Beyzavî[79], Şerh-i Tantaniye, Tefsir-i Celaleyn[80] ve Dîbâce-i Tefsîr-i Râgıb[81] vardır. İslam bilimleri arasında önemli bir yeri olan hadis kitapları arasında Meşarık-ı Şerif ve Ezkâr-ı Nevevî[82] adlı eserler yer alır. Tefsir, fıkıh ve hadis kitaplarının yanında namaz, ahlak, ibadet gibi İslamî konuları içeren ilmihal eserlerinden de söz etmek gerekir. Tereke kayıtlarında; Şerh-i Şir'atü'l-İslam[83], Ahlâk-ı Salâtî, Delâilü'l-hayrât[84] ilmihal ve namaz ve ibadete dair eserlerdir.

Tefsir, hadis ve fıkıh kitapları Osmanlı eğitim sisteminde okutulan önemli ders kitaplarıdır. Bu kitaplardan Kadı Beyzavî (Beydavî) tefsiri gibi kitaplar en yüksek medreselerden olan Sahn-ı Seman'da okutulmaktaydı. Mustafa Paşa'nın muhallefatında çıkan bu eserlerden onun İslam

---

75 Zeynüddin İbn-i Nüceym'in oğlu Ahmed tarafından derlenen eser. Bkz. Ahmet Özel, "İbn-i Nüceym, Zeynüddin", *DİA.,* C. 20, İstanbul 1999, s. 236.

76 Nizâmüddîn Ömer b. Ali el-Merğînâni (ö. 600/1204) eseri. Bkz. Mahmud Nureddin Şaban "Nizamüddin Ömer b. Ali el-Merginânî ve Cevâhiru'l-Fıkh Adlı Eserindeki İstidlal ve Tercih Yöntemleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi,* (12) 2018, s. 479.

77 Durer ve Gurer, Molla Hüsrev'in fıkha dair yazdığı eserleridir. Bu eser III. Mehmed ve III. Ahmed zamanlarında farklı kişiler tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bkz. Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l hükkâm", *DİA.,* C. 10, İstanbul 1994, s. 27-28.

78 Osmanlı fıkıh âlimlerinden İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî'nin Sedîdüddin Kâşgarî'nin (ö. 705/1305) Münyetü'l-muṣallî adlı eserine yazdığı şerhtir. Bkz. Şükrü Selim Has, "Halebî, İbrahim b. Muhammed", *DİA.,* C. 15, İstanbul 1997, s. 231.

79 Nasıruddîn Saîd Abdullah b. Ömer el-Beyzavî tarafından kaleme alınan Beyzavi Tefsiri olarak da bilinen bu eserin asıl adı Envâr el-tenzil ve esrâr et-tevîl'dir. Bkz. Şükran Fazlıoğlu "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları" *Değerler Eğitimi, Dergisi,* 1(1) 2003, s. 106.

80 Celâleddin el-Mahallî, ömrünün sonlarına doğru başladığı Tefsîrü'l-Ḳurʾân'ın yarısını yazdıktan sonra vefat etmiş, öğrencisi Celâleddin es-Süyûtî 1 Ramazan 870 (17 Nisan 1466) tarihinde başladığı çalışmasını kırk günde tamamlamış ve eser Tefsîrü'l-Celâleyn (iki Celâl'in tefsiri) adıyla ün kazanmıştır. Bkz. Ali Akpınar, "Tefsirü'l-Celaleyn", *DİA.,* C.40, İstanbul 2011, s. 294.

81 Ragıp el İsfehani'nin Cami'u't-tefsir adlı eseridir. Bkz. Ömer Kara, "Râgıp el-İsfehânî", *DİA.,* C. 34, İstanbul 2007, s. 399.

82 İmam Nevevi'nin yolculuk vs. hallerde yapılacak dualarla ilgili sahih hadislerden yazdığı eser. Günümüzde bu eserin şerhi yayınlanmıştır. https://www.tahlilyayinlari.com/kitap/el-ezkar-tercume-ve-serhi-2-cilt-imam-nevevi-9786057850126.

83 Şir'atü'l-İslam, Osmanlı Devleti'nde çok rağbet görmüş bir ilmihal kitabı olduğu gibi aynı zamanda ahlak ve vaaz kitabıdır. Esere birçok şerh ve haşiye yapılmıştır. Bu şerhlerden bir tanesi de Yahyâ b. Bahşî'nin Şerhü Şir'ati'l-İslam Adlı Eseri: Şir'atü'l-İslam'ın diğer bir Arapça şerhi de Yahyâ b. Bahşî b. İbrahim'e aittir. Bkz. Necati İşler, "Muhammed b. İbrahim'in Manzûm Şir'atü'l-İslam Tercümesi (Şir'a-i Manzûm)", *Eskiyeni,* (41) 2020, s. 778, 779.

84 Şeyh Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî (ö. 870/1465) tarafından derlenen salavat mecmuası. Bkz. Süleyman Uludağ "Delâilü'l-hayrât", *DİA.,* C. 9, İstanbul 1994, s. 113.

ibadet ve hukukuna hâkim olduğu söylenebilir. Mustafa Paşa'nın kütüphanesinde Mecmû'a-i fetâvâ-yı müteferrika,[85] Fetâvâ-yı Yahya Efendi[86], Fetâvâ-yı Ali Efendi[87], Câmi'u'l-fetâvâ, ve Kānûnnâme mecmû'ası adında çeşitli fetva ve kanun mecmualarının da önemli bir yeri vardır.

Yukarıdaki eserlerin yanında Havâss-ı Kur'ân, Tertib-i Ziba[88], Risâle fi'z-zemzem, Siyer-i Veysî[89], Risâle fi'r-reml[90], Risâle-i Fârisiyye, Ayât-ı Ahkâm, Delâilü'l-hayrât[91], Mazharu'l-âsâr, Köhne mecmû'a, Netâyicül-fünûn[92] ve Mecmû'a-i Farisiyye gibi farklı konulara ait kitap ve risaleler de bulunmaktadır.

Tereke kayıtlarında farklı disiplinlere ait birçok eser çıkması Mustafa Paşa'nın entelektüel bir kişiliğe sahip olduğuna işaret etmektedir. Çağdaşı olan Diyarbekir valisi Sarı Mustafa Paşa ve 17. yüzyılda yaşamış olan Erzurum Valisi Şahin Mustafa Paşa ile kıyaslandığında Erzurum Valisi Kara Mustafa Paşa'nın entelektüel bir kişiliğe sahip olduğu daha iyi bir şekilde anlaşılacaktır. Buna göre, 1735'de Diyarbekir valisi iken Arpaçay Savaşı'nda şehit olan Diyarbekir Valisi Sarı Mustafa Paşa'nın terekesinde Kimyâ-yı Sa'âdet, Ravzatü'l-âsâr ve Hoca Tevârihi kitapları yer alırken, 17. yüzyılda yaşamış olan Şahin Mustafa Paşa'nın da tereke kayıtlarında sadece Peçuyî Tarihi ile birkaç tane Kuran-ı ke-

85 Ebuussud Efendi'nin kendi tarafından yazılan ve imzalan 242 fetvadan oluşur. Bkz. Şükrü Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD),* 3(5) 2005, s. 296.

86 Zekeriyyazâde Yahya Efendi'nin görevi esnasında verdiği fetvaları onun fetva eminliği yapan ve sonradan da şeyhülislam olan Esiri Mehmed Efendi tarafından derlenmiştir. Bkz Mustafa Yayla, "Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi", *DİA.*, C. 12, İstanbul 1995, s. 449.

87 Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvalarını bir araya getiren eser olup Osmanlı Devletin'deki en muteber 4 fetva kitabından biridir. Dönemin toplum ve sosyo-kültürel yapısını yansıtması açısından son derede önemlidir. Bkz. Cengiz Kallek, "Fetâvâ-yı Ali Efendi", *DİA.,* C. 12, İstanbul 1995, s. 438.

88 Kuran ayetlerini daha kolay bulmak için baş taraflarını alfabetik olarak sıralandığı Vardar Müftüsü Hafız Mahmud Efendi'nin eseridir. Bkz. Şükrü Özen "Nablus'i, İsmâil b. Abdulganî", *DİA.,* C. 32, İstanbul 2006, s. 270.

89 1628 tarihinde vefat edenVeysi'nin ilk Türkçe siyer kitabıdır. Bu eserin tam adı "Dürretü't-tâc fî sîreti sâhibi'l-mi'râc'dır. Bkz. Mustafa Erkan, "Dürretü't-tâc", *DİA.,* C. 10, İstanbul 1994, s. 33.

90 Osmanlı Döneminde Nasiruddin Tusi ve Ebu Abd-Allah ez-Zenaf'a ait reml risaleleri vardır. Ancak bu risalenin kime ait olduğu bilinmemektedir. Nasiruddin Tusi'nin eseri bkz. Agil Şirinov, "Tûsî, Nasîrüddin", *DİA*., C. 41, İstanbul 2012, s. 442; Emrah Aydemir, "Remil ilmi ve Divan Edebiyatına Yansımaları", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi,* 2(2) 2018, s. 165.

91 Şeyh Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî (ö. 870/1465) tarafından derlenen salavat mecmuası. Bkz. Süleyman Uludağ "Delâilü'l-hayrât", *DİA*., C. 9, İstanbul 1994, s. 113.

92 Şair ve âlim Nev'î Efendi'nin eseri (ö. 1598.) XVI. yüzyıl Osmanlı bilim ve kültür karakteristiğini de yansıtan bu eser, tarih, felsefe, astronomi, kelâm, fıkıh usûlü, tefsir, tasavvuf, rüya yorumu, tıp, çift, çilik, astroloji ve fal gibi çeşitli konuları içermektedir. Bu bakımdan Netâyicü'l-Fünûn ansiklopedik bir eser niteliği taşımaktadır. Kemal Sözen, "Klâsik Dönem Osmanlı Bilginlerinin Felsefeye Karşı Tutumu", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* (14) 2005/1, s. 10.

rim mevcuttur.[93] Oysaki Kara Mustafa Paşa'nın kütüphanesinde çıkan farklı alanlara ait kitaplar paşanın kültürel düzeyinin yanı sıra kişiliği ve eğilimleri hakkında bilgiler vermektedir. Aynı zamanda III. Ahmed ve I. Mahmud dönemlerinde padişahların yanı sıra devlet adamlarının da kütüphaneler kurmak için bir yarış içine girdiği bilinmektedir. Mustafa Paşa'nın bu sosyolojik durumdan etkilenip etkilenmediği bilinmese de onun iyi bir devlet adamı olmanın iyi tarih bilgisi kadar dönemin kanun ve fetvalarına da hâkim olması gerektiğinin farkında olduğu varsayılabilir. Tereke kayıtlarında yer alan çeşitli tıp risaleleri Mustafa Paşa'nın tıbba karşı ayrı bir merakının olduğuna işaret etmektedir. Ancak bu ilginin neden kaynaklandığına dair elimizde herhangi bir bilgi olmamasına rağmen onun özellikle zehirlenmelere karşı koruyucu olarak giydiğini düşündüğümüz pâdzehir (panzehir) taşlarıyla bezeli giysilerinden bazı tahminlerde bulunabiliriz. Ancak kesin bir kanıya varmak mevcut bilgiler ışığında mümkün değildir.

Erzurum'daki muhallefatında bulunan kitap ve risaleler Kapıcıbaşı Hüseyin Ağa tarafından Erzurum'dan getirilerek Bab-ı Hümayun'a teslim edilmiştir. Bab-ı Hümayun'a teslim edilen eserlerin sayısı kayıtlara göre 70'dir.[94] Oysaki Taşhan'da muhafaza altına alınan eserlerin sayısı ise 87'dir. Mustafa Paşa'nın Erzurum'da tespit edilen kitaplarından 70 tanesinin Enderun'a getirilmesine rağmen geriye kalan 17 kitabın Erzurum'da müzayede de halk tarafından ya da Ahmed Paşa tarafından satın alınmış olması gerekirdi. Ancak Gerek Ahmed Paşa'nın satın aldığı eşyalar arasında gerekse Suk-ı Sultani'de satılan eşyalar arasında kitaba rastlanmaması bu kitapların akıbetinin ne olduğunu düşündürmektedir.

Giysileri:

İnsanlık tarihi kadar eski olan kıyafetlerin belirlenmesinde coğrafya kadar din ve kültürel değerler etkili olmuşlardır. Bu yönüyle ele alındığında kıyafetler giyinmenin ötesinde kişilerin cinsiyetini, statüsünü ve ekonomik durumunu belirlemektedir.[95] Tarihin farklı çağlarında farklı devletler tarafından kıyafetlerin belirli bir önem kazandığı ve buna göre giyinişi belirlediği söylenebilir. Millet sistemine dayanan Osmanlı toplumunda yaşayan her bir bireyin mensup olduğu sınıfa göre giyinmesi emredilmişti. Kadınların ve erkeklerin giyebilecekleri kumaşların renkleri ve kalitesi toplumsal sınıfa göre ayarlanmış ve Osmanlı padişahı

93 Gök, "Diyarbekir Valisi Hüseyin-Paşa-zâde Sarı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı", s. 30.; Karaçay Türkal, "Erzurum Valisi Şahin Mustafa Paşa'nın Muhallefatı", s. 286.

94 Erzurum'da tespit edilen kitapların tam listesi çalışmanın sonunda Ek 1'de verilmiştir.

95 Ayten Sezer Arığ, "Kıyafetin Kısa Tarihi", *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi,* 22(64-65-66) 2006, s. 142 (141-160).

tarafından bu kurala uyulması istenmişti. Osmanlı toplumunda halkın, Müslüman ve gayrimüslim olmasına göre kıyafetler belirlenirken aynı zamanda ehl-i örf ve reayanın giyeceği giysilere de belirli bir düzenleme getirilmişti. Buna göre başta saray olmak üzere Osmanlı devlet adamları halktan farklı bir şekilde bulundukları statülerine göre giyinmek zorundalardı.[96] Bundan dolayı gerek saray gerekse devlet erkânı kürklü giysiler giyerlerdi. Giydikleri bu kürklerin çeşidine göre rütbe ve imtiyazları belirlenirdi.[97]. Azil veya ölüm gibi sebeplerden dolayı malları devlet tarafından müsadere edilen devlet adamlarının muhallefat kayıtlarında çıkan kürk ve kürkle kaplanmış giysiler kişilerin statü ve iktisadi durumu hakkında önemli ipuçları vermektedir. Ayrıca kayıtlarda zikredilen elbiseler o dönemde halk ve yönetici sınıfı için revaçta olan meşhur elbiseler hakkında da önemli veriler ihtiva etmektedir. Bu elbiselerin isimleri ve türleri o dönemdeki elbiseler hakkında bilgi verirken müzayedede satılan kıyafetler dönemin fiyatları hakkında bilgi vermesi açısından da önemlidir.

Mustafa Paşa'nın giysilerini üst giysiler, alt giysiler ve iç çamaşırları şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Üst ve alt giysiler de kendi içinde dışa ve içe giyilenler şeklinde tasnif edilebilir. Üst giysilerden dışa giyilenler arasında kürkler, cübbeleri (çuka, ferace, biniş ve kerrake), kaftanları, yağmurluk ve başlıkları vardır. Bunların da altına giyilen üst giysiler arasında nimten, entari gibi gömlekleri sayılabilir. Alt giysiler arasında ise çakşır, şalvar gibi pantolonları, iç çamaşırları arasında ise don ve iç gömlekleri zikredilebilir.

Üst Dış Giysiler (kürk, kaftan ve cübbeler):

Kayıtlarda en dikkat çeken Mustafa Paşa'nın statüsü ve ekonomik durumu hakkında ipucu veren üst dış giysileri arasında palto ve ceket olarak kullandığı elbiseleridir. Bu elbiselerin bir kısmı tamamen samur, tilki, kakum, sincap, karsak ve kurt gibi hayvanların kürklerinden imal edildiği görülmektedir. Bu tür kürkler arasında en değerli olanların samur kürkünden yapılma kürklerdir. Bunların dışında çeşitli kürklü hayvanların karın ve ense bölgelerindeki postlarıyla kaplanmış çuka, ferace, biniş ve kerrake denilen elbiseleri de vardır. Bu elbiselerin bir kısmını Şark Seraskeri olarak tayin edilen Ahmed Paşa satın almış bir kısmı da İstanbul'da müzayedede satılmıştır. Satılan kürkler arasında en değerli olanları Ahmed Paşa tarafından alınandır. Ahmed Paşa, Mustafa Paşa'nın terekesinden 8 adet samur kürk satın almıştır. Bu kürklerden 3

96 Sezer Arığ, "Kıyafetin Kısa Tarihi", s. 144.

97 Fatma Ayhan, "Türklerin Giyim Kuşamında Kürk", *38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi,* 10-15 Eylül Ankara 2007, s. 197.

tanesi samur kontoş kürk, 3 tanesi ferace samur kürk geri kalan 2 tanesi de serhadi samur kürktür. Bu kürkler içinde en pahalı olanı 800 kuruşa Ahmed Paşa tarafından satın alınan ferace samur kürktür. Ahmed Paşa'nın satın aldığı en ucuz kürk ise 200 kuruşluk serhadi samurdur.[98] Serhadi samur kürkler, devlet adamlarının sınırlara giderken seyahatlerde kullandıkları ceket gibi olan ancak etekleri dize kadar inen kürk çeşididir.[99] Ahmed Paşa'nın aldığı kürk çeşitlerinden diğeri ise kontoş kürklerdir. Kontoş kürkler; serhadi kürklerin aksine Tatar hanları tarafından giyilen dar kollu yüzü harç işlemeli ve yakalı ve dar kollu kalçaya kadar inmektedir.[100]

Mustafa Paşa'nın terekesinde bulunan diğer kürkleri ile kürk kaplı olan ve olmayan cübbe ve şalları İstanbul'da Suk-ı Sultani'de müzayedede satılmıştır. Satılan kürkler arasında samur, tilki ve çilkafa denilen kurt postundan yapılan 1 adet köhne çilkafa kürk, 1 adet şeker pembe samur müstamel kürk, 1 adet müstamel beyaz tilki kürk ve 2 adet müstamel serhadi kakum kürkü vardır. Bu kürklerin yanında soğuk havalarda sıcak tutması için içe giyilen kürklü beden adı verilen içlikler de vardır. Kayıtlarda beden şeklinde kaydedilmiş 5 adet kayıt vardır. Bunlardan 4 tanesi bedenî kakum şeklinde kakum denilen hayvanın kürkünden yapıldığı belirtilmiştir. Kakum bedenlerden birer tanesi müstamel (kullanılmış), köhne ve kırmızı germsud kakum, geri kalan 2 tanesi beden-i kakum şeklinde kaydedilmiştir.

Suk-ı Sultani'de satılan diğer dış giysileri arasında kaftan, biniş, kerrake, şal ve yağmurluğu vardır. Bunlardan ilki olan kaftanlar genellikle taltif amacıyla giydirilen süslü giysilerdir. Bunlar çoğunlukla ipek gibi kıymetli ve ağır kumaşlardan yapılıdır. Mustafa Paşa'nın muhallefatında 8 adet kaftan kaydedilmiştir. Bu kaftanların 7 tanesi müstamel beldari kaftanı olup bunların 5 tanesi germsud denilen kışlık kumaştan yapılmış olup 1 tanesi de eskidir.

Suk-ı Sultani'de satılan kürk ve kaftanların yanında satılan diğer giysileri arasında biniş, ferace ve kerrake adı verilen cübbeleri vardır. Bunların üçü gerek fiziksel özellikleri gerekse kullanıldıkları yer açısından birbirinden farklıdırlar. Bunların ilki olan biniş adı verilen cübbeler genellikle üst düzey devlet adamları ile ulema tarafından giyilirdi. Binişler, halkın giydiği cübbelere göre geniş ve kolları uzundur. Ferace ise

98 BOA. D.BŞM.MHF.d 13650, vr. 2b.

99 Barış Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma: Kıyafet ve Kumaş Adları Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2007, s. 237.

100 Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma,* s. 174.

binişlere göre daha geniş ve boldur. Kerrakeler ise keçi kılı veya tiftikten adı verilen ince softan yapılmış hafif bir cübbedir.[101]

Muhallefat kayıtlarında yer alan binişlerle ilgili 23 adet kayda rastlanmıştır. Bunlardan bazıları kakum, samur, karsak, vaşak gibi hayvanların kürkü ile kaplıdır. Kayıtlarda 1 adet sincabi germsud kaplı köhne samur biniş, 1 adet köhne samur biniş, 1 adet Müstamel nafe biniş, 1 adet köhne biniş karsak kürkü, 2 adet beden ve biniş, 6 adet serhadi ve biniş, 1 adet biniş kakum, 2 adet müstamel şekime(?)samur biniş, 1 adet köhne nafe samur biniş kürkü, şatır dolama ile birlikte 5 adet çuka biniş, köhne vaşak paçası biniş ve 1 adet biniş vardır.

Suk-ı Sultani'de satılan diğer bir cübbe ise feracelerdir. Kayıtlarda 8 adet feraceye rastlanılmıştır. Bunlar arasında 2 adet sofa kaplı kakum ferace ile birer adet padzehri ferace, yeşil sof ferace, yeşil şal ferace, müstamel sof al ferace, çuka ferace ile neden yapıldığı belirtilmeyen ferace vardır. Feracelerden, padzehr ile bezeli ferace dikkat çekici niteliktedir. Padzehir (panzehir), hayvanlardan üretilen ve tarih boyunca birçok millet tarafından kullanılmış bir cevherdir. Panzehirlerin zehirlenmelere karşı kullanım alanlarından biri de elbiselerdir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Kara Mustafa Paşa'nın da zehirlenmelerden korunmak için panzehir cevherinden yapılma bir feraceyi giydiği söylenebilir.

Suk-ı Sultani'de satılan son cübbe çeşidi ise kerrake adı verilen cübbelerdir. Satılan kerrakelerden bazıları vaşak kürkü ile Anadolu nâfesi denilen hayvanların karın bölgesinden elde edilen kürklerden, bazıları ise sof denilen tiftik ve keçi kılından imal edilen softan yapılmıştır. Bunlar arasında en değerli olanı 100 kuruşa satılan vaşak kürkünden yapılmış 1 adet eski kerrake ile türü belirtilmeyen 70 kuruşa satılan 1 adet kerrakedir. Sof ve germsud gibi türü belirtilenler ile özelliği belirtilmeyen kerrakeler ortalama 30-35 kuruşa satılmıştır. Suk-ı Sultani'de satılan kerrakeler arasında 4 müstamel sof kerrake, 2 adet hilat-i küreği-i Anadolu nafesi, 2 adetYeşil sof kerrake, 2 müstamel kerrake, 2 kerrake, 1 sof kerrake, 1 adet Boğaz kerrake köhne kürk, 1 adet köhne vaşak kerrake, 1 beyaz germsud kerrake ve 1 şali kerrake vardır.

Suk-ı Sultani'de satılan eşyalardan biri de baş ve omuzu örtmek amacıyla kullanılan şallarıdır. Kayıtlarda; 3 Lahorî şal, 2 ketfi şal ve 1 köhne şal-ı karsak beden olmak üzere 6 tane şal zikredilmektedir. Bunlardan Lahorî şal, Lahor şehrinde üretilen bir şal türüdür. Ketfi şal ise literatürde ketfiye ya da kefiye şeklinde geçmektedir.[102] Mustafa Pa-

101 Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma,* s. 47.
102 Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma,* s. 162.

şa'nın başına örttüğü eşyalardan biri de fesleridir. Muhallefat defterinde, 2 adet kırmızı fes kaydedilmiştir. Fes, Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda II. Mahmud zamanında zorunlu hale getirilmiştir. Mustafa Paşa'nın muhallefatından 2 adet kırmızı fesin çıkması fesin 19. yüzyıldan önce de kullanıldığına işaret etmektedir. Feslerden başka kavuklarda kullanılan 147 adet destar ve birkaç tane dülbend ve dülbend parçaları tespit edilmiştir. 147 adet destardan 145 tanesini Ahmed Paşa satın almış, 2 tanesi ise Suk-ı Sultani'de satılmıştır. Ahmed Paşa'nın satın aldığı destarlardan 141 tanesi "bendî destâr-ı mütearif" ve 4 tanesi ise "destâr" şeklinde kaydedilmiştir.[103]

Suk-ı Sultani'de satılan üst giysilerden sonuncusu ise 90 kuruşa satılan kerrake saye çuka yağmurluktur. Muhallefat kayıtlarında sadece 1 adet yağmurluk kaydedilmiştir. Mustafa Paşa'nın Trabzon gibi bol yağmur alan eyaletlerde görev yapmış olmasından dolayı birden fazla yağmurluğunun bulunması gerektiğini düşündürmektedir.

Suk-ı Sultani'de satılan üste giyilen dış elbiselerinden toplamda 2093 kuruş 9 rub'[104] gelir elde edilmiştir. Burada satılan giysiler arasında en pahalısı 152 kuruşa satılan 1 adet sincabi germsud kaplı köhne samur biniş cübbesidir. Satılan en ucuz kıyafet ise 10 kuruşa satılan şallarıdır.

Üst İç Giysileri (Nimten, Entari, Gömlek ve İhram):

Muhallefat kayıtlarında çıkan giysiler arasında vücudu saran ve üste giyilen elbiseler arasında altına giyilen nimten, entari, gömlek ve ihram gibi giysiler vardır.

Mustafa Paşa'nın nimten de denilen 42 adet gömleği bulunmaktadır. Bu gömlekleri Suk-ı Sultani'de satılmıştır. Satılan gömleklerin 2 tanesi Acem işidir. Geri kalan gömlekler arasında 2 tane kürk gömlek vardır. Bunlardan biri kakum denilen sincap ve gelincik gibi hayvanların kürkünden imal edilmiştir. Bunların dışında kalan ve çoğunluğu oluşturan gömlekler ise zerbaft adı verilen altın ve sırma tellerle dokunmuş kumaş ve kutni denilen pamuklu kumaşlardan imal edilmiştir.[105]

Nimtenin yanında anteri şeklinde geçen gömlekler de bulunmaktadır. Entarilerin bol ve uzun olması nimten denilen gömleklerden ayırmaktadır.[106] Entariler, bol ve uzun özelliği sayesinde günlük hayatta hem dışarıda hem de evde kullanıma oldukça uygundur. Tereke kayıtları arasında Erzurum Taşhan'daki eşyalar arasında gömlek ve entari tespit edi-

103 BOA. D.BŞM.MHF.d 13650, vr. 2b, 3a.
104 Bir rub' ¼ kuruş yapmaktadır. http://www.lugatim.com/s/RUBU
105 BOA. D.BŞM.MHF.d 13650, vr. 2b, 3a.
106 Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma,* s. 31.

lememiştir. Bu giysiler Suk-ı Sultani'de satılan eşyalar arasında 13 tane entarisi kaydedilmiştir. Bunlardan 5 tanesi çuka entari, 4 tanesi ise alaca entari olarak kaydedilmişken geri kalan 4 tanenin neden imal edildiği belirtilmemiştir.[107]

Muhallefat kayıtlarında son olarak üste giyilen eşyalar arasında ihramları sayabiliriz. İhram, literatürde birçok anlama sahip olmasına rağmen eskiden Roma, Yunan ve günümüzde Berberilerin büründükleri geniş, beyaz yünlü çarşaftan giysi anlamına gelmektedir.[108] Muhallefat kayıtlarında Suk-ı Sultani'de satılan 3 tane ihramı olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan 2 tanesi Cezayir ihramı 1 tanesi de köhne ihramı şeklinde kaydedilmiştir.[109]

Alt Giysileri:

Tereke kayıtlarında alt giysi olarak çakşır ve şalvar denilen pantolonları vardır. Çakşır, iç donu üzerine giyilen ve belden uçkur denilen bağ ile bağlanan, dize kadar geniş, dizden aşağısı daralan bir tür erkek şalvarıdır.[110] Şalvar ise, çakşır gibi üst kısmı bol olmakla birlikte çakşırdan farklı olarak bacak kısmı geniş ve boldur.[111] Çakşırları bazıları softan bazıları ise çukadan yapılmıştır. Çuka ise, yünden sıkı olarak dokunmuş yeşil, mavi, al gibi renklerde dokunmuş dayanıklı ve havlı yani üzerinde ince tüyleri bulunan bir tür kumaştır.[112] Kayıtlarda 16 adet sof ve çuha çakşırı ile 2 adet çavuş şalvarı tespit edilmiştir. Bunun yanında çakşır yapımında kullanılan 18 adet çakşırlık sof ve şâlî denilen bir tür ince dokulan yünlü kumaşı da alt giysiler arasında saymak gerekir. Bunlar Suk-ı Sultani'de satılmıştır.[113]

İç Çamaşırları:

Kayıtlarda karşımıza çıkan giysilerinden biri de içe giyilen gömlek, don ve uçkurlarıdır. Gömlekler, üste giyilen ince kollu yakalı giysi anlamının yanı sıra üste giyilen iç çamaşırı manasında da kullanılmaktadır.[114] Kayıtlarda gömleklerin don ve uçkur gibi iç çamaşırlarla birlikte verilmiş olması üste giyilen bir tür iç çamaşır olduğunu göstermektedir. Gömleklerle birlikte 26'şar tane don, uçkur ve gömlek toplamda 231 kuruşa Suk-ı Sultani'de satılmıştır.[115] Gömlek haricinde 17 tane don ile 30

107 BOA. D.BŞM.MHF.d 13650, vr. 2b, 3a.
108 Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma,* s. 140.
109 Suk-ı Sultani'de satılan eşyalar için detaylı olarak bkz. BOA. D.BŞM.MHF.d 13650, vr. 3a.
110 Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma,* s. 63-64.
111 Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma,* s. 247.
112 Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma,* s. 77.
113 BOA. D.BŞM.MHF.d 13650, vr. 3a.
114 Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma,* s. 122
115 BOA. D.BŞM.MHF.d 13650, vr. 2b, 3a.

tane uçkur satılan eşyaları arasında yer alır. Bunlar makreme, peşkir gibi eşyalarıyla birlikte satıldığından dolayı her bir parçanın ne kadara satıldığından iç çamaşırların tanesinin o dönemde ne kadara satıldığı tespit edilememektedir.

Hayvan ve Binit Takımları

Mustafa Paşa'nın hayvanları arasında at, katır ve deve vardır. Bunların içinde atın Türkler için ayrı bir önemi vardır. M.Ö. 6 yüzyılda Türkler tarafından evcilleştirildiğini ileri sürülen ve kabul gören at Divan-ı Lügati't-Türk, Dede Korkut gibi edebî eser ve destanlarda bahsedilmiş hatta sahibi öldüğünde at da sahibinin yanına gömülmüştür. Ata karşı var olan bu sevgi Osmanlılar döneminde de devam etmiş hatta Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa atından düşüp öldüğünde atı da öldürülerek oğlunun mezarının ayak ucuna gömülmüştür.[116] Osmanlılarda da önemi giderek artan atların fetihlerde süratı ve çevikliğinden oldukça faydalanılmıştır. Atlar, savaş zamanlarının dışında cirit gibi sportif faaliyetlerde de kullanılmış, Atlara karşı var olan bu sevgi, iyi cins atlara sahip olmanın bir zenginlik alameti olduğunun da göstergesidir. Atların yanında tereke kayıtlarında dikkati çeken diğer bir hayvan ise katırlardır. Katırlar atlara nazaran daha dayanıklı olduğu için yük taşımacılığında daha çok tercih edilmiştir. Osmanlı döneminde sefer lojistiğinin bir kısmının bunlarla sağlandığı bilinmektedir. Yük taşımacılığında kullanılan diğer bir hayvan da develerdir. Bunlar tek ve çift hörgüçlü olarak kendi içinde ayrılmaktadırlar. Mustafa Paşa'nın muhallefatında toplamda 242 adet at, beygir, katır, ester, şütür ve deve tespit edilmiştir. Bunlardan 24 tanesi at, 99 tanesi deve ve 119 tanesi de katırdır. Bunlar da kendi içinde cinsiyetine, türüne ve yaşına göre kısrak, ester, bargir/beygir, deve ve şütür şeklinde ayrı ayrı olarak kaydedilmiştir. Kayıtlarda kısrak olarak kaydedilen hayvan dişi at demektir. Yük taşımacılığında kullanılan katırlar, erkek eşekle ile kısrağın; ester ise erkek at ile dişi eşeğin çiftleşmesinden türemiştir. Gerek katır gerek ester ikisi de kısır hayvanlardır. Bunun yanında kayıtlarda deve kelimesi yerine Farsça deve anlamına gelen şütür kelimesi de kullanılmıştır. Deve ile ilgili kayıtlarda geçen diğer kelime de tülüdür. Tülü deve, güreşçi erkek deve demektir.

Mustafa Paşa'nın muhallefatında yer alan develerden bir kısmı Şark Seraskeri Ahmed Paşa tarafından satın alınmıştır. Ahmet Paşa; 15 ata 840 kuruş, 54 katıra 1500 kuruş ve 90 tülü deveye 3480 kuruş ödemiştir.[117] Suk-ı Sultani'de ise 31 katır, 24 ester, 9 şütur/deve ve 9 at satılmış-

116 Fatih Murathan, Mustafa Koç vd, "Osmanlı Devleti'nde Binicilik", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* (31) Mart 2019, s. 772.

117 BOA. D.BŞM.MHF.d 13650, vr. 2b.

tır. Satılan atlardan 2 tanesi doru ve birer tanesi kır ve kısrak, 5 tanesi ise beygir olarak kaydedilmiştir. Beygirlerin 1 tanesi su taşımacılığında kullanılan saka beygiri olarak, 2 tanesi al, 1 tanesi de yağız beygir ve 1 tanesinin rengi belirtilmeden sadece beygir olarak kaydedilmiştir. Suk-ı Sultani'de satılan hayvanlardan katır ve develerin arasında bazılarının ise amelmande yani ihtiyarlık veya sakatlanmalarından dolayı iş göremeyecek durumda olduğu belirtilmiştir. Burada satılan hayvanlardan 1403 kuruş gelir elde edilmiştir.

Mustafa Paşa'nın hayvanlarının çok olması onun maiyetinin genişliği ve iktisadi olarak zenginliğiyle alakalıdır. Keza aynı dönemde yaşamış olan ve 1735 tarihinde şehit olan Diyarbekir Valisi Sarı Mustafa Paşa'nın muhallefatında çok fazla hayvanı çıkmamıştır. Paşanın hayvanları arasında en fazla develer yer almaktadır. Bu develerin 90 tanesinin güreşlerde kullanılan tülü deve olması Mustafa Paşa'nın deve güreşlerine karşı bir merakının olduğunu düşündürmektedir. Satılan deve ve katırlardan bazılarının ihtiyar olması, paşanın hayvanlara karşı sadakatinin de göstergesidir. "Amelmande" şeklinde kaydedilen bu hayvanların muhallefat kaydında bulunması ve müzayedede satılması bu hayvanların da bir pazarının olduğuna işaret etmektedir.

Bir Osmanlı Paşa'sının sahip olduğu hayvanlar kadar onlar için kullandığı raht, eyer, üzengi ve kesme gibi binit takımlarının da ayrı bir önemi vardır. Binit takımları arasında raht, eyer, üzengi ve rikab denilen aletlerin yanında hayvanların örtülmesinde kullanılan kesme ve gaşiyeler de bulunmaktadır. Erzurum Taşhan'da muhafaza edilen eşyalar arasında 15 adet raht vardır. Bunlardan 12 tanesinin simli yani gümüştür. Bu rahtlardan bir tanesi simli çapkun raht, 7 tanesi sim kebir raht, 2 tanesi pîçeli sim beyaz kemer raht ve 5 tanesi de sim kemer vasat rahttır. Bu rahtlardan çapkun rahtı haricinde olanların reşmeleri yani atların alınlarına takılan süsleri bulunmaktadır. Buradaki 15 rahtın dışında Şark Seraskeri Ahmed Paşa tarafından satın alınan binit takımları da vardır. Ahmed Paşa, 17 raht, 15 rikab, 4 eyer ile 13 kesme satın almıştır. Satın aldığı 17 rahttan 7 tanesi reşmeli, yaldızlı sim kemer raht, 4 tanesi üç pîçeli sim kemer raht, 4 tanesi sadece sim kemer raht, 1 tanesi haydarî sim raht ve 1 tanesi sim kemer rahttır. 15 rikabdan 13 tanesi sim, 2 tanesi ise kaplama, 4 eyerin tamamı ise gümüştür. Mustafa Paşa'nın sahip olduğu binit takımlarının büyük çoğunluğu Suk-ı Sultani'de satılmıştır. Burada satılanlar arasında 13 tane eyer, 7 tane rikab, 2 tane üzengi, 17 tane raht ve 1 tane raht şeridi vardır. Satılan raht, eyer, üzengi ve rikabların birbirinden farklı özellikleri vardır. 13 tane eyerden 9 tanesi sim kabaralı eyer, 3 tanesi sim eyer ve 1 tanesi şumârî eyer; 7 tane rikabın

1 tanesi şikeşte kaplama rikab, 2 tanesi rikab-ı köhne-i nühas ve 4 çift ise sim rikab; 17 rahtan 10 tanesi kemer raht, 2 tanesi sim ince haydarî raht ma'a reşme, 1 tanesi kem-ayar haydarî raht ma'a reşme, 1 tanesi sim haydarî raht, tanesi sagir haydarî raht ve bir tanesi kem-ayar raht şeklinde, 2 tane üzengiden biri Mısrî, diğeri ise şikeste keff-i üzengi olarak kaydedilmiştir.

Binit takımları arasında yer alan diğer eşya ise kesme, gaşiye ve yedek örtüleridir. Binek ve yük hayvanlarının örtülmesinde kullanılan kesmelerin örtü anlamının dışında aynı zamanda bir tür kumaş süslemesi anlamı da bulunmaktadır. Dolayısıyla tereke kayıtlarında yer alan hayvan örtüsü olan kesmeler eyer ve raht takımlarıyla kaydedilirken süsleme anlamına gelen kesme ise pamuklu, ipekli, kadife ve atlas gibi giysi yapımında kullanılan kumaşlarla birlikte kullanıldığını belirtmek gerekir. Tereke kayıtlarında hayvan örtüleriyle ilgili ilk kayıt Ahmed Paşa'nın satın aldığı eşyalar listesinde yer almaktadır. Bu listede; Ahmed Paşa'nın satın aldığı 13 kesme hayvan örtüsü vardır. Buradaki kesmelerden 10 tanesi çuka kesmedir. Çuka kesmelerin 2 tanesinin ise kabaralı çuka kesme ve bir tanesi de beygir kesmesi şeklinde kaydedilmiştir. Suk-ı Sultani'de satılan eşyalar arasında ise; 1 tanesi Mardin'i sagir kesme olmak üzere 4 tane kesme, 5 tane çıka gaşiye ve 8 tane de yedek örtüsü zikredilmiştir.

Erzurum'daki terekesinde yer alan ve burada satılmayan bazı binit takımları ise, 16-18 Zilhicce 1148 (28-30 Nisan 1736) tarihinde Bab-ı Hümayun'da satılmıştır. Satılanlar arasında 15 adet raht ve 3 adet köhne rikab vardır. Bunlardan 1 tanesi reşmeli Acem işi sim kemer raht, 1 tanesi reşmeli sim raht, 2 tanesi reşmeli kebir kemer raht, 5 tanesi reşmeli kemer raht, 3 reşmeli ve biri reşmesiz beyaz kemer raht ve 1 tanesi ise sim çubuk rahttır.

Savaş Aletleri

Mustafa Paşa'nın terekesinde onun askeri kişiliğini ve kimliğini gösteren çok sayıda ateşli-ateşsiz, delici ve kesici savaş aletleri tespit edilmiştir. Bunların başında dönemin savaş anlayışını yansıtan ateşli silahlar gelmektedir. Ateşli silahların özellikle tüfeklerin kullanımı 14-15. yüzyıla kadar inmektedir. 17. yüzyılda ateşli silahların gittikçe yaygınlaşması 18. yüzyılda da devam etmiştir. 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde önemli görevlerde bulunan Osmanlı valilerinin muhallefatında çok sayıda ateşli silahların çıkması buna kanıt olarak sunulabilir. Keza daha önceki dönemlerde savaşların kaderini belirleyen ok ve kemanların (yay) yerini tüfekler ve piştov denilen tabancalar almıştır. 18. yüzyılın ilk ya-

rısında yaşamış olan Erzurum Valisi Kara Mustafa Paşa'nın muhallefatında da çok sayıda çeşitli saldırı ve savunma savaş aletleri çıkmıştır. Bu savaş aletlerinin bir kısmı Erzurum'daki muhallefat kayıtlarında yer almaktadır. Ancak buradaki kayıtlarda isimleri geçen savaş aletlerinin hepsini kapsamadığı Suk-ı Sultani ve Bab-ı Hümayun'da satılan eşyalar arasında silahların olmasından anlaşılmaktadır.

Kayıtlarda geçen ateşli silahlarının başında tüfekler gelmektedir. Bunu, tüfeklere göre daha kısa menzili bulunan piştov denilen tabancalar izlemektedir. Ateşli silahların dışında klasik dönemin en önemli kesici savaş aleti olan kılıçlar bulunmaktadır. Kayıtlarda zikredilen kılıçların bir kısmı değerli taşlarla süslenmiştir. Kılıçların yanında çukadar, şatırcı, mataracı ve tüfekçi gaddarelerini de zikretmek gerekir. Gaddare, kılıçlara göre daha kısadır. Bunların dışında muhallefat kayıtlarında çeşitli taş ve madenlerle süslenmiş hançerler vardır. Hançerleri kişilerin yanında taşımalarından dolayı savaş aleti sınıfında değerlendirebiliriz.

Erzurum'daki muhallefat kayıtları arasında 9 adet sim kalkan, 6 adet simli teber (balta), 3 adet kılıç, 15 adet gaddare, 5 adet hançeri zikredilmektedir. Kılıç ve kalkanın dışındaki savaş aletlerinin her birinin farklı özellikleri vardır. Kılıçlardan 1 tanesi sade altın, 1 tanesi hurda taşlı altın ve sonuncusu ise sim yaldızlı ve hurda taşlı kılıç; 15 tane gaddaresinden 4 tanesi çukadar, 6 tanesi şatır, 4 tanesi de mataracı ve tüfekçi gaddaresi olduğu belirtilmiştir. Bu gaddarelerin bazılarının kemerleri vardır. Erzurum'daki kayıtlarda yer alan kesici aletleri arasında 4 hançer ve 2 bıçağı kaydedilmiştir. Hançerlerin, her biri farklı taşlarla bezelidir. Bunlar arasında 1 adet yeşil minalı ve yakut ve elmaslı İstanbul işi mücevherli hançer, 1 adet kabzası at başlı sade altın Hind işi hançer mücevher, 1 adet Acem işi mineli ve kabzasında üç adet zümrüt ve hurda yakutlu mücevherli altın hançer ve 1 adet altın üzerine piruzeli hurda yakutlu Hind işi hançer vardır. Hançerlerin yanında dikkat çeken diğer kesici alet ise bıçaklardır. Bıçakların 2 tanesi sade altın Çerkesî bıçak ve 2 tanesi ise sim Çerkesî bıçaktır.[118] Erzurum'daki kayıtlarda çıkan bu eşyalar İstanbul'a gönderilmiş buradan Enderun'a alınmıştır. Ancak Enderun'a teslim edilen bu savaş aletleri daha sonra satılmak için Bab-ı Hümayun'a teslim edilmiştir. Bab-ı Hümayun'da satılan eşyalar arasında sim hançerle birlikte 6 adet sim satır kuşağı, 9 adet sim kalkan, 10 adet bendli sim şatır gaddaresi, 5 adet simli çukadar gaddaresi ve 6 adet demir teber bulunmaktadır. Erzurum'daki kayıtlarda 14 tane gaddare, Bab-ı Hümayun'da satılanlar arasında ise 15 tane gaddare kaydedilmiştir.

118 BOA. D.BŞM.MHF.d 13650, vr. 2b.

Mustafa Paşa'nın muhallefatında bulunan eşyalar gönderildikleri yerde kaydedilirken bazen farklı kaydedildiği görülmektedir. Örneğin, Erzurum'daki kayıtlarda simli teber şeklinde kaydedilen savaş aletleri Enderun'a teslim edilen eşya listesine demir teber şeklinde kaydedilmiştir.[119] Mustafa Paşa'nın muhallefatını içeren diğer kayıtlarda demir teber kaydına rastlanmaması burada yazılan 6 adet teberin katipler tarafından dikkat edilmeden simli yerine demir şeklinde yazılmış olabileceği düşündürmektedir. Bab-ı Hümayun'da satılan bu eşyalardan kalkan, gaddare ve teber dönemin sadrazamı tarafından satın alınmıştır. Dönemin Osmanlı Sadrazamı, 9 adet sim kalkana 270.000 akçe, 10 adet simli bendli şatır gaddaresine 105.000 akçe ve 6 adet demir tebere ise 20.610 akçe ödemiştir. Bunların dışında sim hançerle birlikte 6 adet sim satır kuşağı ve 5 adet simli çukadar gaddaresi de Bab-ı Hümayun'da satılan silahları arasında yer alır.

Mustafa Paşa'nın sahip olduğu silahların hepsine Erzurum'daki kayıtlardan ulaşılamamaktadır. Burada kayıtlı olmayan silahların bir kısmı Şark Seraskeri Ahmed Paşa'nın satın aldığı eşyalar arasında yer almaktadır. Ahmet Paşa'nın satın aldığı eşyalar arasında Erzurum'daki kayıtlarda yer almayan tüfek ve debbus şeklinde kaydedilmiş topuzlarına rastlanmaktadır. Ahmed Paşa, Mustafa Paşa'nın muhallefatından 4 tanesi simli toplam 24 adet tüfek için 420 kuruş ve 10 adet debbus için 195 kuruş ödemiştir.

Mustafa Paşa'nın muhallefatında yer alan savaş aletlerinin büyük bir kısmı Suk-ı Sultani'de satılmıştır. Satılan silahlar arasında 131 adetle tüfekler yer almaktadır. Bu tüfeklerden bir tanesi kısa namlulu tunçtan yapılmış olan karabinadır. Geri kalan 130 tane tüfekten 66 tanesi kara demir tüfek, 34 tanesi kara tüfek, 11 tanesi cevherdar tüfek, 3 tanesi simli cevherdar tüfek, 6 tanesi simli tüfek, 6 tanesi simli bilezik tüfek, ikişer tanesi ise filinta tüfek ve şeşhane tüfek şeklinde kaydedilmiştir. Tüfeklerin yanında satılan diğer ateşli silahlar ise piştov denilen tabancalardır. Piştovlar da ateşli silahlar kategorisinde olmasına rağmen tüfeklere oranla sayıları daha azdır. Suk-ı Sultani'de 3 adet sade piştov, 5 çift piştov, 2 çift sade kara piştov ve 3 çift kuburi sim kabaralı piştov satılmıştır.[120]

Suk-ı Sultani'de satılan ateşli silahların yanında kesici kılıç, gaddare, hançer ve bıçaklar vardır. Bunların arasında sayıca gaddareler çoğunlukta olup toplamda 12 adet gaddare satılmıştır. Gaddarelerden 10 tanesi

119 BOA. D.BŞM.MHF.d 13647, s. 2.
120 BOA. D.BŞM.MHF.d 13650, vr.. 3a.

çukadar gaddaresi olup bunların 6 tanesinin kırık ve eski sim gaddare olduğu belirtilmiştir. Geri kalan 2 tanesinin ise özelliği belirtilmemiştir. Gaddarelerden sonra en fazla kılıçlara rastlanılmaktadır. Satılan kılıçların sayısı 5'dir. Bunların 4 tanesi simli olup diğeri ise kem-ayar kara kılıçtır. Kılıç ve gaddarelerden başka kişilerin bellerinde taşıdıkları hançer ve bıçaklar da Suk-ı Sultani'de satılan diğer kesici aletlerdir. Suk-ı Sultani'de 2 tanesi sim kaplama hançer, 2 tanesi balık dişli kabzalı hançer, 1 tanesi balgami saplı hançer ve 1 tanesi abanos kabzalı olmak üzere toplam 7 adet hançer; 3 tanesi kırık ve bir tanesi sim Acemî bıçak olmak üzere toplam 8 adet bıçak satılmıştır. Satılan 1 tane hançer ile 4 tane bıçağın özellikleri belirtilmemiştir.

Suk-ı Sultani'de satılan ateşli ve kesici savaş aletlerinin yanında bunlara ait 1 adet simli kılıç bendi, palaskayla birlikte 1 adet vezne, 1 adet Bağdat silah abası ve 1 adet sim kabaralı tirkeş kaydedilmiştir. Satılan eşyalar arasında ok koymaya yarayan 1 adet tirkeş kaydına rastlanılmasına rağmen kayıtlarda ok ve yayla ilgili bir kayıt yoktur.

Tereke kaydındaki silah ve silahlara ait araçların yanında savaş zamanında düşmanın konumunu gözetlemek için kullanılan bir el dürbünü ve askerlerin barınmasını sağlayan farklı çadır türleri kaydedilen eşyalar arasında yerini almaktadır Mustafa Paşa'nın terekesinde bulunan çadırların değerli olanlarının bir kısmı Şark Seraskeri Ahmed Paşa tarafından satın alınmış geri kalanlar ise Suk-ı Sultani'de satılmıştır. Suk-ı Sultani'de satılan eşyaların alıcıları kaydedilmediği için kimin tarafından bu çadırların alındığı bilinmemekle birlikte Osmanlı-Afşarlılar arasında zuhur eden savaşta görevli bir asker tarafından alınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Kayıtlara göre 8 adet müstamel daire çadır, 6 sokak, 5 mâi çerge ve 1 adet hazine çergesi Ahmed Paşa'ya; 1 adet kubbe çadır, 1 çift sokak, 8 adet çerge ve çadır ise Suk-ı Sultani'de satılmıştır. Buradaki çerge çadır iki direkli hafif bir çadırdır. Çadırların yanı sıra tereke kayıtlarında Ahmed Paşanın aldığı eşyalar arasında 6 adet ve Suk-ı Sultani'de ise 1 çift sokak vardır. Sokaklar, çadırların etrafına kurulan kumaştan duvarlardır.[121] Bunlar sayesinde çadırların güvenliği sağlanmış oluyordu.

Mustafa Paşa'nın muhallefatında çok sayıda ateşli ve kesici birçok silah çıkması onun askerî kişiliğini ön plana çıkarmaktadır. Bunun yanında sahip olduğu bazı silahların değerli taşlarla bezeli oluşu statüsü ve zenginliğin göstergesi olmasının yanında estetik duygusuna sahip olduğunu düşündürmektedir.

121 Cenap Çürük, "Osmanlılarda Çadır", *DİA.*, C. 8, İstanbul 1998, s. 162.

Takı ve Aksesuarları

Takı ve süs eşyaların ilk defa kullanılması Eskiçağa kadar inmektedir. İlk zamanlarda dinsel ve büyüsel amaçlar için kullanılan takılar zamanla bir yatırım aracı, güç ve statüyü belirten süs eşyası olarak elbiselerde aksesuar amacıyla kullanılmıştır.[122] Osmanlı Devleti'nde de durum değişmemiş, statü ve zenginliğin sembolü olarak kadın ve erkekler tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Bundan dolayı Osmanlı Devlet adamlarının terekelerinde farklı taş ve madenlerden yapılmış, saat, yüzük, gerdanlık, bilezik, çaprast[123], düğme gibi süs eşyalarına rastlanmaktadır.[124] Muhallefat kayıtları arasında Mustafa Paşa'nın aksesuar olarak kullandığı değerli, taş ve madenlerden yapılı çeşitli saatleri, bilezikleri, gerdanlıkları, yüzükleri, kemer ve kuşakları ile değerli kumaşlardan yapılmış aksesuar olarak kullanılan şalları ve hakimiyet sembolü olarak kullanılan hatem, mühür, bayrak, sancak ve yer alır.

Kemer ve kuşaklar, üst bedene giyilen ve etekleri dize kadar uzanan entari gibi elbiseleri sabitlemek amacıyla bele bağlanırdı.[125] Elbiseleri tutturmak ya da sabitlemek amacıyla kullanılan kuşaklar, kemerlerden farklı olarak para ve değerli eşyalarının saklanması için de kullanılmasının yanında yapıldığı malzeme olarak da ayrılmaktadır. Kuşaklar değerlerine göre pamuk ve ipekli kumaşlardan, kemerler ise deri gibi malzemelerden imal edilirdi. Bunların her ikisinin de değerli taşlarla bezenmiş olanları da vardı. Bu giysiler şüphesiz ki kişilerin iktisadi durumu ve statüsü hakkında önemli bilgiler vermektedir. Muhallefat kaydında paşaya ait 5 adet mücevherli kuşağı kaydedilmiştir. Bunlardan 4 tanesi ön kuşak ve 1 tanesi de soya kuşak olarak kaydedilmiştir. Bu kuşaklar muhallefat kayıtlarında; 1 adet hurda yakutlu ortası zümrütlü ve zümrüdün kenarı hurda elmaslı mücevher ön kuşağı, 1 adet hurda yakutlu ve elmaslı ön kuşağı, 1 adet üç bâfte yakutlu ön kuşağı, 1 adet kenar taşları çıkarılmış ortası hurda elmaslı iki bâfte ön kuşağı ve 1 adet altı hurda yakutlu, ortası zümrütlü ve hurda elmaslı bir bâfte soya kuşağı şeklinde kaydedilmiştir.[126] Aksesuar olarak kullanılan eşyalar arasında ketfiye şalla birlikte 20 adet kemerbend şal ve 1 adet kemerbend kuşak

122 Melek Dikmen, Kamile Çetin, "Klasik Türk Şiirinde Kadın Takı ve Aksesuarları", *Bilig/ Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi,* 14(61) 2012, s. 72.

123 Kaftanlarda sıkça rastlanan süsleme çeşidi olan çaprastların her iki yanda karşılıklı olarak yer alan ince dokuma şeritlerin sağ tarafı düğmeler, sol tarafında ise ilmekler vardır. Bkz. Meltem Ok, "Tasarım ve Süsleme Öğeleriyle Topkapı Sarayı Padişah Kaftanları", *Akdeniz Sanat Dergisi,* 8(6) 2015, s. 80.

124 Dikmen-Çetin, "Klasik Türk Şiirinde Kadın Takı ve Aksesuarları", s. 72.

125 Ceyhun Berkol, "Tarihsel süreçte kemer ve kuşak kullanımı", *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 7(2) 2019, s. 43.

126 BOA. D.BŞM.MHF.d 13650, vr. 2b.

bulunmaktadır. [127]

Muhallefat kayıtlarında dikkati çeken aksesuarlar arasında zümrüt, yakut, elmas gibi değerli taş ve altın ve gümüş gibi madenlerle yapılmış ve bezenmiş olan küpe, yüzük, gerdanlık, tespih, saat ve hatem denilen değerli takılar vardır. Erzurum'daki tereke kayıtlarında sayıca en fazla yüzük bulunmaktadır. Erzurum'daki muhallefat defterinde 6 yakut yüzük, 2 zümrüt ve birer tane elmas, aynü'r-hirr ve gümüş üzerine hak edilmiş hatem yüzük olmak üzere 11 adet yüzük ile 1 çift habbe zümrüt küpe, 1 çift yedişer ayaklı hurda incili küpe ve bir çift de incili dört zümrütlü küpe olmak üzere toplamda 3 çift küpe kaydedilmiştir. Yakut yüzüklerden biri küçük biri büyük yüzüktür. Ayrıca bunlardan 2 tanesi de sarı yakuttandır. Sarı yakuttan olan yüzüğün biri ise kebir sarı yakut yüzük şeklinde kaydedilmiştir.[128] Erzurum'daki muhallefat kayıtlarında yer alan bu takılar İstanbul'a gönderilmiştir. Mustafa Paşa'nın en değerli takıları arasında yer alan küpe ve yüzük gibi değerli taş ve madenlerden yapılmış takılarının büyük bir kısmı Enderun'da bırakılmış bir kısmı ise satılması için Bab-ı Hümayun'a gönderilmiştir. Bu eşyaların Enderun'da kaldığı Bab-ı Hümayun'da satılan eşyalar arasında değerli takıların olmamasından anlaşılmaktadır. Burada satılan takılar arasında 1 adet sim tahta zümrüt yüzük, 9 zarf, sim haneli tılsım ve yüzük ile 1 çift yedişer incili küpe vardır. Satılan takılar arasında yer alan tılsımlı yüzükler dikkat çekicidir. Muhtemelen Mustafa Paşa bu tür aksesuarları çeşitli hastalık, sihir ve büyüden korunmak için kullanmış olmalıdır. Ayrıca muhallefat kayıtlarında yer alan tababet kitapları ile pâdzehirli (panzehir) elbiseler de hastalık, büyü ve sihirden korunmak amacıyla bu tür eşyaların kullandığını göstermektedir.

Kayıtlarda dikkati çeken önemli aksesuarlardan biri de saatlerdir. Erzurum'daki tereke kaydında altın, gümüş ve mücevherli 10 adet saat tespit edilmiştir. Bu saatlerden 4 tanesi altın, 3 tanesi gümüş ve 1 tanesi de hurda taşlı, mineli iki tarafı billür sim zincirli mücevher saattir. Bunlar, mücevherli, altın ve gümüş işlemeli olmasının dışında kullanım alanları ve özellikleri incelendiğinde bazılarının zincirli koyun (cep) saati olarak üstte taşınan bazılarının ise üstte taşınmayan saat oldukları görülür. Bu saatler kayıtlarda 4 tanesi basma çalar ve 1 tanesi dakikalı olmak üzere 5 tanesi koyun, 2 tanesi pandol, 1 adet sagir kalkan saat, 1 adet sagir peştahta saat ve 1 tanesi zincirli mücevherli saat olarak verilmiştir. Erzurum'da iki peştahta bulunan saatler İstanbul'a gönderilmiş ve Bab-ı Hümayun'a teslim edilmiştir. Kapıcıbaşı Hüseyin Ağa tarafından Bab-ı

127 BOA. D.BŞM.MHF.d 13650, vr. 2b, 3a.
128 Erzurum'daki eşya listesi için bkz. BOA. D.BŞM:MHF.d vr. 2b.

Hümayun'a teslim edilen eşya listesinde 3 adet basma altın saat, 1adet basma sim saat, 1 adet sade altın saat, 1 adet altın taşlıca saat, 1 adet sagir kalkan saat, 1 adet sim taşlıca saat ve 1 adet yaka zarflı sim saat olmak üzere 9 adet saat kaydedilmiştir. Ancak Bab-ı Hümayun'a teslim edilen saatlerin eksik olduğu 17 Zilhicce 1148 (23 Nisan 1736) tarihinde Bab-ı Hümayun'da satılan eşya listesinden anlaşılmaktadır. Müzayedede satılan saatlerin sayısı Bab-ı Hümayun'a teslim edilenden 1 fazladır. Daha önce Bab-ı Hümayun'a teslim edilen saatler burada satılırken saatlerin özellikleri daha detaylı yazılmıştır. Bundan dolayı Bab-ı Hümayun'a teslim edilirken daha sade biçimde kaydedilen saatler satılırken özellikleri daha detaylı verilmiştir. Örneğin, Bab-ı Hümayun'a teslim edilen "1 adet sade altın saat" burada satılırken "köhne sagir sade altın zarfsız saat" şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca eşyaların bozuk olup olmadığı satış esnasında belirtilmiştir. Buna örnek olarak da Bab-ı Hümayun'da teslim listesinde basma sim saatin satış esnasında bozuk ve eski olduğu "1 adet bozuk köhne sim basma saat" şeklindeki kayıttan anlaşılmaktadır. Bab-ı Hümayun'a teslim edilen eşyalar arasında olmamasına rağmen satılan saatler arasında "1 adet şikest billur sagir piştahta saat" kaydedilmiştir. Mustafa Paşa'nın sahip olduğu bu saatlerin farklı özelliklerde değerli taş ve madenlerden olması onun zenginliğini ve statüsünü göstermesinin yanında dönemin modasını takip ettiğini düşündürmektedir. Bu dönemde yaşamış devlet adamlarının terekelerinde çeşitli saatlere rastlanılması buna delil olarak sunulabilir. Tereke kayıtlarında saatlerin en pahalısı Ser-kassabân-ı Hüseyin Ağa'nın 25.500 akçeye satın aldığı altın basma saattir. Diğer altın basma saatlerden birini 21.100 akçeye Küçük Hacı Hüseyin, diğerini ise 13.000 akçeye Bezirganbaşı Hüseyin Ağa satın almıştır. En ucuza satılan saat ise 2.000 akçeye satılan köhne sagir sade altın zarfsız saattir.[129]

Mustafa Paşa'nın takıları arasında tespihlerinin de önemli bir yeri vardır. Tespihler, İslamiyet'in ortaya çıkışıyla zikir maksadıyla ipe düğüm atılarak sayıları hafızada tutmak için kullanılmaya başlanmıştır.[130] Müslümanlar tarafından kullanılan tespihler diğer dinlerde de kullanılmıştır.[131] İlk zamanlarda ipe düğüm atılarak yapılan tespihler zamanla yeşim, yakut, zümrüt, aynü'r-hirr amber gibi değerli taşların yanı sıra bağa, fildişi, gergedan gibi hayvan kemikleri ile fıstık, gül, sakız, sandal ağacı gibi malzemelerden de yapılmıştır. Farklı malzemelerden yapılan tespihlerin 33, 99, 500 ve 1000'lik çeşitleri vardır.[132] Bunlardan 500'lük

129 BOA. D.BŞM.MHF.d 12457, s. 31.
130 Nebi Bozkurt, "Tesbih", *DİA.,* C. 40, İstanbul 2011, s. 529.
131 Kürşat Demirci, "Tespih", *DİA.,* C. 40, İstanbul 2011, s. 532.
132 Bozkurt, "Tesbih", s. 529.

ve 1000'likler tekkelerde yer alırdı. Bu tespihler ibadet amaçlı kullanımlarının yanında yapıldıkları malzemelerden dolayı statü ve gücü temsil ettiği söylenebilir. Mustafa Paşa'nın Erzurum'daki terekesinde 6 adet tespih çıkmıştır. Bunların 2 tanesi 500'lük tespihtir. 500'lük tespihlerden biri mercan diğeri ise içinde 61 adet inci bulunan sandal ağacından yapılan kalembek tespihtir. Erzurum'daki muhallefat kaydında 500'lük tespihlerin dışındaki 4 tespihin kaçlık olduğu belirtilmemiştir. Ancak Bab-ı Hümayun'a teslim edilen ve satılan eşya listesinde "nâke sagir tespih" ve "sagir mercan tespih" şeklindeki kayıtlardan bunların küçük olduğu anlaşılmaktadır.[133] Erzurum'daki tereke kayıtlarında tespihlerin hangi malzemeden yapıldığı ayrıntılı olarak verilmiştir. Buna göre tespihlerden bir tanesi deniz filinin dişinden yapılan nâke tespihtir. Geri kalan 3 tespih ise kalembek tespih olup her birinin özelliği farklıdır. Bunlardan bir tanesinin imamesi zümrütten yapılı ve 18 tane incisi olan kalembek tespihtir.[134] Diğer kalembek tespihlerde ise 21 ve 27 tane inci bulunmaktadır. Erzurum'daki terekesinde çıkan bu tespihler İstanbul'a Bab-ı Hümayun'a teslim edilmiş[135] ve daha sonra burada satışa çıkarılmıştır. Satılan tespihler arasında 1 adet sagir nâke tespih, 1 adet sagir mercan tespih ve biri incili olmak üzere 2 adet kalembek tespih vardır.[136]

Mustafa Paşa'nın Erzurum'da tespit edilen takıları boyna takılan bir adet Acemî altın gerdanlığı da vardır. Erzurum'daki kayıtlarda bulunmamasına rağmen Bab-ı Hümayun'a teslim edilen eşya listesinde biri incili Seylanî olmak üzere 2 çift bilezik de kaydedilmiştir.[137] Bu bileziklerden 1 çift incili Seylan bileziği Bab-ı Hümayun'da satılmıştır.[138]

Tereke kayıtlarında bunların dışında çeşitli, eşyalarda kullanılan ya da kullanılmış olan değerli taş ve madenlere de rastlanılmaktadır. Erzurum'daki tereke kaydında 5 adet sagir ve kebir inci miskal, 60 adet hurda zümrüt, kâğıt içinde macun harcı bir miktar yakut, 12 adet sagir ve vasat yakut, kağıt içinde hurda gök yakut, hurda zümrüt ve inci, kağıt içinde 4 adet hurda elmas, 2 adet sagir ve kebir sebike (eritilmiş) altın, 1 adet sarı yakut taş, macun harcı bir miktar hurda yakut, 1 adet necef taşı, 1 adet altın sagir şemse, 2 adet zarf içinde iki padzehr, 5 adet pahzehr, 1 adet hurda inci miskal, 6 adet caprast bulunmaktadır.[139] Bunların bir kısmı

133 BOA. D.BŞM.MHF.d. 12457, s. 31.
134 Bab-ı Hümayun'a teslim edilen bu tespih kaydedilirken 19 incili kalembek tespih şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. BOA. D.BŞM.MHF.d 12647, s. 2.
135 Bab-ı Hümayun'a teslim edilen tespihler arasında biri incili olmak üzere 2 tane kalembek tespih ve 1 tane de nâka tespih vardır.
136 BOA. D.BŞM:MHF.d. 12457, s. 31.
137 BOA. D.BŞM:MHF.d 12647, s. 2.
138 BOA. D.BŞM:MHF.d. 12457, s. 31.
139 BOA. D.BŞM.MHF. d 13650, vr. 2b.

Bab-ı Hümayun'da satılmıştır. Satılanlar arasında kâğıt içinde hurda inci ve mercan, 6 adet padzehr, 8 adet sim ve altın yüzük haneleri vardır.[140]

Muhallefat kayıtlarında yer alan diğer aksesuarlar arasında hakimiyet sembolü olarak kullanılan bayrak, sancak, alem, hatem, mühür ve taç bulunmaktadır. Erzurum'daki kayıtlarda tespit edilenler arasında "be nâm-ı Mustafa" yazan biri sim zümrüt ve diğeri altın Yemenî 2 adet hatem, birer tane eyalet ve tatbik mührü, beşer tane tâc-ı sultanî ve sim çavuş çelengi ile 4 tane fıdda (gümüş) hatem halkası vardır. Hatem; üzerinde yüzük bulunan mühür demektir. Paşa'nın Erzurum'daki muhallefatında çıkan bu eşyalar İstanbul'a gönderilmiştir. Ancak İstanbul'a gönderilen ve Bab-ı hümayun'a teslim edilen eşyaların sayıları birbirini tutmamaktadır. 1 eyalet mührü, 2 sim Yemenî hatem, 1 altın haneli zümrüt hatem, 7 adet sim tuğ, sancak takımı ile köhne sancak ve bayraklar vardır. Görüldüğü üzere Erzurum'daki kayıtlarda ismi geçmeyen sancak, bayrak ve alemler Bab-ı Hümayun'a teslim edilen eşyalar arasında yer alır. Buraya teslim edilen bu eşyalar daha sonra müzayede ile satılmıştır. Satılan eşyalar arasında da 9 adet müstamel sancak bayrağı, 1 adet sim alem, 2 eyalet mührü ve sim çelenk satılmıştır. Mustafa Paşa'nın terekesinde çıkan bu eşyalardan bayrak, sancak ve mühürlerin satılması ilginç bir durumdur. Burada satılan bu eşyaları herkesin almadığı görülmektedir. Örneğin Mustafa Paşa'nın eyalet mühürlerini Mühürdar Hacı Mustafa 900 akçe/7.5 kuruşa satın almıştır.

Ev Eşyaları

Muhallefat kayıtlarında miktar olarak en fazla görülen eşyaların başında evde kullanılan eşyalar gelir. Bunları mutfak araç gereçleri, eşya saklamaya yarayan kutu, sepet gibi araç-gereçler, oturmak için kullanılan sadr, sedir, iskemle ve makad denilen döşekler, yorganlar, seccadeler, ipekli-pamuklu türden değerli kumaş ve bezler, kilimleri, aydınlatmada kullanılan eşyalar şeklinde tasnif edilebilir.

Mutfak Araçları:

Ev eşyalar arasında mutfak araç gereçlerin ayrı bir önemi vardır. Mutfak eşyaları günlük hayatta kişilerin yeme ve içmelerini yapabilmesi için en önemli araç-gereçlerdir. Bu eşyalar zenginlik ve statünün önemli göstergesi olmasının yanında dönemin revaçta olan eşyaları hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Erzurum'da tutulan muhallefat defterinde fincanlar, havan, leğen ve kahve ibrikleri, hokka denilen kaplar, fağfuri denilen Çin işi porselen tabak ve kâseler, lengeri şeklinde kayde-

140 BOA. D.BŞM:MHF.d. 12457, s. 31, 32.

dilen yassı geniş tabaklar, taslar, bardaklar, çeşitli kaşıklar ve sürahiler vardır. Bunların yanında yemeklerin ve içeceklerin servis edildiği tepsiler, sofra ve siniler de bulunmaktadır.

Erzurum'daki kayıtlarda 45 adet fincanı tespit edilmiştir. Bunların 2 tanesi pembe-gül ve 3 tanesi de çâr-gül denilen dört köşeli fincan 40 tanesi ise fağfuri fincandır. Bu fincanların yanında 17 adet kahve altı tabağı, 17 adet sim fincan kutusu ve 1 adet şeker kutusu tespit edilmiştir. Fincanlardan 40 tane fağfuri fincanı Suk-ı Sultani'de satılmıştır. Geri kalanlar ise Bab-ı Hümayun'a teslim edilmiştir. Teslim edilen fincanlar arasında ikişer adet çâr-gül ve bağçeli vardır. Bunlardan çâr-gül fincan daha sonra Enderun'a gönderilmiştir. Bab-ı Hümayun'a gönderilen fincanların sayısı ile burada satılan eşya kayıtlarındaki sayılar tutarlı değildir. Muhtemelen Enderun'a gönderilen fincanlardan bazısı tekrar Bab-ı Hümayun'a gönderilmiş olmalıdır. Bab-ı Hümayun'da satılan fincanlar arasında 2 şer adet çâr-gül ve bağalı fincan vardır. Bab-ı Hümayun'a teslim edilen "bağçeli fincan" ile buradaki satış kayıtlarında "bağalı" şeklinde kaydedilen fincanlar aynı olmalıdır.

İçeceklerde kullanılan diğer mutfak eşyaları arasında bardak, tas ve sürahi bulunmaktadır. Mustafa Paşa'nın mutfak araçları arasında sadece Suk-ı Sultani'de satılan 1 adet Bec bardağına rastlanılmıştır. Bu bardak dönemin tarihi kaynaklarında Bec şeklinde söylenen Viyana menşelidir. Bu bardağın nasıl bir bardak olduğu kayıtlardan anlaşılamamaktadır. Mustafa Paşa'nın Erzurum'da tespit edilen bir adet sim sürahisi önce Bab-ı Hümayun'a teslim edilmiş daha sonra ise burada satılmıştır. İçecek kapları arasında toplumun en fazla kullandığı kap olarak taslar vardır. Bu tasların bazıları su içmek için kullanılırken bazısının da hoşaf tası olduğu görülmektedir. Erzurum'daki muhallefat kaydında 11 adet hoşaf tası, 6 tanesi kapaklı sagir gümüş şerbet tası, 2 tane su tası ve 2 tane de macun tasıdır. Bunlara ilaveten Ahmed Paşa'nın satın aldığı 6 tane şatır tası ile Suk-ı Sultani'de satılan taslar da vardır. Burada satılan tasların sayısı verilmediği için toplamda ne kadar tasının var olduğu tespit edilememektedir. Bu taslardan Ahmet Paşa'nın satın aldığı ve Suk-ı Sultani'de satılanların dışında kalanlar İstanbul'a gönderilmiştir. İstanbul'a gönderilen bu eşyalar arasında Bab-ı Hümayun'a 16 tanesi kapaklı 6 tanesi kapaksız olmak üzere sagir ve kebir gümüş hoşaf tası ile 2 adet su tası teslim edilmiş ve daha sonra burada 22 tanesi satılmıştır.

Kayıtlarda rastlanan diğer mutfak araçları arasında kâse ve çeşitli yemek kaplarını da zikretmek gerekir. Kayıtlarda yer alan kâseler fağfuri iken diğer yemek kapları ise çoğunluğu gümüş olan madenî kaplardır.

Mustafa Paşa'nın muhallefatında sadece Suk-ı Sultani'de satılan 9 adet sagir fağfuri kâse ve tabağa rastlanmıştır. Bu tabak ve kâseler şüphesiz ki evindeki bütün tabak ve kâseleri içermemektedir. Kâse ve tabakların dışında lengeri denilen sahanları vardır. Lengeri sözlükte büyük bakır sahan, bakır tepsi demektir.[141] Erzurum'da sadece 4 adet sagir sim lengeriye rastlanırken Bab-ı Hümayun'a 21 adet sagir ve kebir sim lengeri teslim edilmiştir. Bab-ı Hümayun'a teslim edilen lengerilerden 14 tanesi sagir yani küçük, 7 tanesi ise büyüktür. Sahanların dışında kayıtlarda rastlanan diğer bir mutfak araç-gereci macun konulan hokka denilen kaplardır. Erzurum'daki kayıtlarda 3 adet macun hokkası çıkmış ve bunlar Bab-ı Hümayun'a teslim edilmiştir. Ancak teslim edilen ve satılan eşya listesinde hokkaya rastlanılmamıştır. Kayıtlarda macun hokkasına rastlanılması Mustafa Paşa'nın şekerli ve baharatlı hamur kıvamı anlamına gelen macunlara karşı bir düşkünlüğünün olduğu söylenebilir.

Kayıtlarda rastlanılan diğer mutfak araçları arasında farklı malzemelerden yapılmış kaşıklar da vardır. Erzurum'daki kayıtlarda 5 adet sim sagir macun kaşığına rastlanırken bunun yanında 2 deste yenidünya ve bağa denilen kaşık ile bir kutu içinde sayısı verilmeyen belirli bir miktar kaşık Suk-ı Sultani'de satılmıştır. Burada satılanların dışındaki 5 adet macun kaşığı ise Bab-ı Hümayun'a teslim edilmiştir. Buraya teslim edilen kaşıklardan 2 tanesi satılmıştır. Kayıtlarda geçen yenidünya, alafranga anlamında kullanılmış olmalıdır.[142]

Tabak, sahan gibi araçların dışında üzerinde yemek yenilen sofra ve sinilerin yanında kahve ve kadayıf tepsileri vardır. Erzurum'da 1 adet sim kahve tepsisi, 1 adet hoşaf tepsisi ve 5 adet sagir tepsi tespit edilmiştir. Bunun yanında Suk-ı Sultani'de satılan eşya listesi arasında 2 tanesi kadayıf için kullanılan 6 tane sagir tepsi mevcuttur. Buradaki hoşaf, kadayıf ve kahve tepsileri 18. yüzyılda yaşayan bir devlet adamının evinde bulunan eşya isimlerinden öte onların yeme ve içme zevkleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Buradaki hoşaf ve kadayıf tepsisi ile yukarıda zikredilen macun tasları Mustafa Paşa'nın tatlı türü yiyecekleri sevdiğini göstermektedir. Kahve fincanları ve kahve tepsisi ise Mustafa Paşa'nın yemeklerden sonra kahve tükettiğini ve misafirlerine kahve ikram ettiğini göstermektedir.

Kayıtlarda tepsilerin dışında dikkati çeken diğer mutfak malzemeleri arasında bulunan sofra ve siniler ise yemeklerin üzerine konduğu ve

141 Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük,* C. 3, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 2955.

142 Yenidünya kelimesinin malta eriği, börülce, bir çeşit karpuz türü gibi anlamlarının yanında "alafrangalığa özenen" anlamı da bulunmaktadır. Bkz. Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük,* C. 5, s. 5291.

yenildiği araçlardır. Mustafa Paşa'nın 1 tanesi Erzurum'daki kayıtlarda, 1 tanesi de Suk-ı Sultani'de satılan olmak üzere 2 adet sinisi olmasına rağmen Bab-ı Hümayun'da 8 adet büyük, küçük ve orta boy olmak üzere gümüş sini satılmıştır. Bunun yanında sinilerin altına konulan sofralar da kayıtlarda yerini almaktadır. Mustafa Paşa'nın muhallefatında 6 adet sofrası ve bu sofralara ait 1 adet taam bir adet de hoşaf iskemlesi çıkmıştır. Sofralardan 4 tanesi kabaralı/karalı mum sofrası 2 tanesi de asfer sofradır. 2 tane mum sofrası Suk-ı Sultani'de, 4 tane sofra ile 2 adet iskemlesi ise Bab-ı Hümayun'da satılmıştır.

Kayıtlarda karşımıza çıkan mutfak araçları arasında kahve ibrikleri de vardır. Kahve ibriklerinin yanında mutfağın dışında evin genelinde kullanılan leğen ibriklerini ve su konulan maşrapaları da kahve ibrikleriyle birlikte zikretmek gerekir. Erzurum'daki kayıtlarda bulunan ibriklerin ikisi sim olmak üzere 3 leğen ibriği ile 2 tanesi Yanya işi olmak üzere 3 sim kahve ibriği tespit edilmiştir. Ancak Erzurum'daki kahve ibriklerinin sayısının 1 tane eksik olduğu Bab-ı Hümayun'a teslim edilen eşya listesi ile burada satılan eşyaların listesinden anlaşılmaktadır. Buna göre Bab-ı Hümayun'a 4 tane kahve ibriği teslim edilmiş ancak ibriğin özelliği belirtilmemiştir. Ancak kayıtlar incelendiğinde 2 tanesi Yanya işi sagir kahve ibriği, geri kalanlar ise kahve ibriği ve sim kahve ibriği şeklinde kaydedildiği görülmektedir.

Aydınlatma Araçları:

Mustafa Paşa'nın ev eşyaları arasında aydınlatmada kullanılan çok sayıda şamdanlar ile bu şamdanlarda kullanılan mikras denilen makaslar vardır. Erzurum'daki kayıtlarda 2 tanesi gümüş olmak üzere çeşitli büyüklükte 7 adet şamdan ve 3 adet de şamdan makası tespit edilmiştir.

Kumaş ve Bezleri:

Mustafa Paşa'nın terekesinde pamuklu, ipekli ve keten gibi iplerden dokunmuş kumaşlar ve kumaş parçaları vardır. İpekli, pamuklu veya ipek-pamuk karışımı ile dokunmuş yazlık ve kışlık kumaşların bazılarının süzeni ve kesme gibi işlemeleri mevcuttur. Kesme; kumaşlara yapılan işlemenin yanında binek hayvanlarının üstüne örtülen örtü anlamında da kullanılmıştır. Muhallefat kayıtlarında bunların binek örtüsü mü yoksa bir tür işleme çeşidi olduğunu genellikle beraberindeki eşya kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Erzurum'daki kayıtlarda 38 adet telli germsud ve güldari, 32 adet sade çiçekli germsud, 59 adet sade elvan germsud, 34 adet sade elvan kutni, 20 adet Hindî taraklı kutni, 13 adet alaca kutni, 50 adet telli dürri-

ye, 30 adet telli çitari ve dürriye, 31 adet sade çitari ve Hindî alaca, 8 adet tepevari/bettavari ve 24 adet beldarî kaydedilmiştir. Buradaki kumaşları yanında Ahmed Paşa'nın satın aldığı 20 zira' çuka vardır. Mustafa Paşa'nın muhallefatında yer alan kumaşların Suk-ı Sultani'de satılmıştır. Burada en fazla satılan kumaş türü ise kutnidir. Suk-ı Sultani'de satılan kumaşlar içinde 64 İstanbul, 5 Tebriz ve 2 Keşan kutnisi kaydedilmiştir. Kutnilerden sonra 17 adet kesme bulunmaktadır. Kesmelerin 5 tanesi Bağdadî, 7 tanesi Mardinî, 2 tanesi Halebî ve birer tanesi çuka, gülpembe şeklinde kaydedilmiştir. Bunlardan 1 tanesi ise sadece diba kesme şeklinde yazılmıştır. Bu kumaşların yanında birkaç parça zerbaft, germsud ve İstanbulî sandal, Şam alacası, lekeli ve fitilli mermerşahî denilen kumaşlar ile bir miktar çuka, atlas, kadife ve elbise parçaları vardır. Mustafa Paşa'nın Erzurum'da satılanların haricindekiler ise İstanbul'a gönderilmiştir. İstanbul'a gönderilen kumaşlar Enderun'a alınmamış ve Bab-ı Hümayun'a teslim edilmiş ve daha sonra da burada satılmıştır. Bab-ı Hümayun'a teslim edilen eşya listesinde 32 adet sade elvan kutni görülürken Bab-ı Hümayun'daki satılan eşya kayıtlarında ise 30 adet kutniye rastlanmıştır. Bunların 22 tanesi sâde elvan, diğerleri ise beyaz, sarı ve sincabi kutnidir.

Tereke kayıtlarında görülen ipekli, pamuklu kumaşların yanında bezlere rastlanmıştır. Bezlerin bazıları ketendendir. Mustafa Paşa'nın terekesinde yer alan bezlerin neredeyse tamamı Suk-ı Sultani'de satılmıştır. Satılan bezler arasında 12 tane kırmızı Diyarbekir bezi, 11 Trabzon bezi, 2 Harput bezi ve 2 tane de Moskov keten bezi vardır. Bu bezlerden Diyarbekir, Trabzon ve Harput bezlerini Mustafa Paşa bu bölgelerde valilik yaptığı esnada almış olmalıdır. Bunların yanında tereke kayıtlarında beyaz ve elvan bez ve astar, Leh dimisi ve Leh ve Hindî çiti bez türlerine rastlanılmaktadır.

Tereke kayıtlarında bir yüzü pamuklu bir yüzü ipekli dayanıklı bir kumaş olan kutnulara[143] çok miktarda rastlanılmasının sebebi ise İslamî inanıştan dolayı saf ipekli elbise giymenin erkeğe haram kılınmasıyla açıklanabilir. Kayıtlarda geçen çitari ve alaca; pamuk ve ipek iplerle dokunan kumaş iken sandal ise sandal ağacı ile pamuğun karışımıyla dokunurdu.[144] Kayıtlarda rastlanan pamuklu bir kumaş türü de mermerşahîdir. Mermerşahî, tülbend gibi kalın bir pamuklu kumaştır.[145] Pamuk veya pamuk-ipek karışımı kumaşların yanında sadece ipekten dokunmuş olan

143 Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma,* s. 85.
144 Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma,* s. 29, 74, 233.
145 Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma,* s. 29, 74

kumaş türleri arasında dürriye[146](dürüyo), hataî/hatayî ile sırma ve altın tellerle dokunan zerbaft vardır. Mustafa Paşa'nın tereke kayıtlarında Osmanlı coğrafyasında meşhur ipekli ve pamuklu dokumaların yanında Diyarbekir, Trabzon, Harput ve Leh gibi bez türlerine rastlanılmıştır. Bu bezlerin bir kısmı Mustafa Paşa'nın görev yapmış olduğu yerlerin meşhur bezleri olması Paşa'nın yaşadığı yerlerdeki meşhur kumaş ve giysileri aldığını göstermektedir.

Mobilya ve Oturakları:

Muhallefat kayıtlarında mobilya olarak oturmaya yarayan sadr (sedirler), iskemle ve makad denilen minderler ile yer döşemesinde kaliçe ve kilimleri yer alır. Oturaklar arasında bulunan iskemle ve sedirler ağaçtan yapılırken, makadlar ise çeşitli kumaşlardan yapılmıştır. Suk-ı Sultani'de satılan eşyalar arasında 1 beyaz müstamel sadr-ı süzenî, 2 köhne sadr-ı süzenî, 1 sagir suzenî sadr ile taht ve sedir anlamına gelen 1 tane de şın-ı orta kaydı vardır. Burada sadr olarak kaydedilen sedirlerin tamamı işlemeli mobilyalardır. Taht veya sedir olarak kaydedilen sadr ve şınlara ait bol miktarda yastık da kayıtlar arasında yer almaktadır. Sedirlerden başka Suk-ı Sultani kayıtlarında 55 adet makad denilen minderler ile içi yün ve pamukla doldurulan minder ve döşek anlamında kullanılan 4 adet şilte tespit edilen eşyalar arasında yer alır. Bu minderlerden bazıları işlemeli, bazıları ise kırmızı ve beyaz renkli olup çoğunluğu çukadan yapılmıştır. Bu minderlerden 1 tanesi Sakız işidir. Şiltelerin ise ikişer tanesi beyaz ve kırmızı renkte olup bunların iki tanesi de köhnedir. Oturak ve döşeklerin yanında kilim ve halıları da zikretmek gerekir. Muhallefat defterlerinde Ahmed Paşa tarafından satın alınan 3 adet Bağdadî kilimiyle Suk-ı Sultani'de satılan biri laciverd biri kırmızı, biri sagir (küçük) 3 adet kaliçe ile 3 adet Bağdat kilimi tespit edilmiştir.

Güzel Kokular ve Nargileler:

Kayıtlarda güzel koku yaymaya yarayan maddelerle ilgili olarak 8 adet sim buhurdan, 6 adet gülabdan ile belirli miktarlarda ud (öd), anber ve ıtır tespit edilmiştir. Gülabdan ve buhurdanların beşer tanesi Sultanî'de satılmış, geri eşyalardan 3 adet buhurdan ile ıtır, ud gibi maddeler de Bab-ı Hümayunda satışa çıkarılmıştır. Koku yayan maddelerin yanında Suk-ı Sultani'de satılan 2 adet sim nargile tespit edilmiştir.

146 Metinde dürriye şekilde yazılmıştır. Kırgızcada ipekli kumaş anlamına gelen "dürüyo" isminin Anadolu'da kullanılan hali olmalıdır. Dürüyo için bkz. Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma,* s. 94.

Diğer Eşyaları:

Mustafa Paşa'nın tereke kayıtlarında diğer ev eşyaları arasında çok miktarda seccade, yastık, yorgan ve el havluları bulunmaktadır. Bunların tamamı, Suk-ı Sultani'de satılmıştır. Burada satılan seccadelerden bazıları; Sakız, Bayburt, Uşak ve Banaluka menşelidir. Tereke kayıtlarında ismi geçen Banaluka seccade, renkli kumaş parçalarının bitkisel ya da geometrik şekilde kesilip yan yana dikilmesiyle oluşturulan bir tür işlemedir.[147]

Yorganlar arasında ise germsud adı verilen kışlık yorgan ile zânûpûş denilen dizleri örtmede kullanılan yorganlar vardır. Yorganların yanında çok sayıda yüz yastıkları, sayeban yastıkları, kadife yastıkları ve karagüllü yastıklar vardır. Bunlardan bazıları büyük ve küçük olduğu gibi bazıları ise köhne ve müstamel şekilde kaydedilmiştir. Ayrıca kayıtlardaki bazı yastıkların da Mardin işi olduğu belirtilmiştir.

Diğer eşyalar arasında çok miktarda çukadan yapılmış Mardin işi kapı ve pencere perdeleri, ocak yaşmağı makrame, peşkir ve yağlık denilen mendiller de yer alır. Makrame ve peşkirler havlu kumaştan yapılmış olup bunların şerbet, kahve ve abdest için kullanılan türlerinin olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Yağlık ise yemeklerden sonra ellerin silinmesinde kullanılan bir tür mendil çeşididir.

Elde Edilen Gelirler

Muhallefat defterlerinde yer alan eşyaların bir kısmı Suk-ı Sultani'de bir kısmı da Bab-ı Hümayun'da satılmıştır. Suk-ı Sultani'de satılan eşyaların iki farklı satış kaydı vardır. Bu kayıtların ilki Şark Seraskeri Ahmed Paşa'nın satın aldığı eşyalar ile Suk-ı Sultani'de satılan eşyalardan oluşmaktadır. İkinci kayıt ise Bab-ı Hümayun'a gönderilen ve burada satılan eşya listesini içermektedir. Ahmed Paşa'nın satın aldığı eşyalardan 16.944 kuruş, Suk-ı Sultani'de satılanlardan ise 21.507 kuruş gelir elde edilmiştir. Satılan eşyaların yanında Mustafa Paşa'nın terekesinden 15.858 adet cedit İslambolî, yaldız, Üngürüs ve Macar altını, 3574 adet Mısır tuğralısı altın, 15.155 adet Mısır zincirlisi altın, 957 adet İstanbul tuğralısı ve Acemî altın, 2.083,5 adet zer-i mahbub[148] ve 25.327 adet beyaz akçe cinsinden toplamda 137.327,5 kuruş 1 rub' toplam da ise 175.775,5 kuruş 1 rub' gelir elde edilmiştir. Ancak Mustafa Paşa'nın teçhiz, defin, iskat-ı salat, kabrinin tamiri masrafları ile maiyetindeki,

147 Dağlı, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma,* s. 44.

148 İlk defa, II. Mustafa zamanında basılmış ve tedavüle çıkmış, çok rağbet gördüğünden zer-i mahbub (sevilen altın) adıyla anılmıştır. Bkz. İbrahim Artuk, "Zer-i mahbûb", *DİA.*, C. 44, İstanbul 2013, s. 281.

bayrakçı neferi, karakullukçu ve alemlerin ulufeleri ile Enderun Ağa ve mehterlerine daha önce verilmesi kararlaştırılan inamlar, Kürkçü Mosi'ye, Kürkçübaşı Şahin'e, Erzurum esnaflarına, Hamza Çelebi'ye, Kerkükî Molla Ömer'e ve Terzibaşı Ayvaz'a olan borçlar ile dellaliye, han kirası, katip ve hamal ücretleri gibi toplam 17.970,5 kuruş masraf bu gelirden düşülmüştür. Masraflar düşüldüğünde ise geriye 157.805 kuruş 1 rub' kalmıştır. Eşyalardan elde edilen ve kalan gelirin yanında Mustafa Paşa'nın terekesinde iki kesede 19 adet züyuf akçe tespit edilmiştir. Elde edilen gelirden 50.000 kuruş Ordu masrafı için Ordu-yı Hümayun Defterdarı Ragıp Mehmed Efendi'ye teslim edilmiştir.[149]

Mustafa Paşa'nın İstanbul'da Bab-ı Hümayun'da satılan eşyasından 279.170 akçe gelir elde edilmiştir.[150] Suk-ı Sultani'de satılan eşyalar kuruş hesabından verilirken burada satılan eşyalar ise akçe hesabı üzerinden kaydedilmiştir. 1735-1736 tarihlerinde 1 kuruşun 120 akçeye tekabül ettiği anlaşılmaktadır.[151] Bab-ı Hümayun'dan satılan eşyalardan ne kadar hamaliye, tellaliye ve kâtip masrafının düşüldüğü tereke kaydında olmadığından dolayı bilinmemektedir.

Sonuç

Eyyubî Hasan Paşa'nın damadı ve kethüdası Kumpalı Hâce Kara Mustafa Paşa hamisi Hasan Paşa sayesinde Basra valiliğine tayin edilmiş akabinde ikbal basamaklarını hızla tırmanarak III. Ahmed ve I. Mahmud dönemlerinde Basra, Safed-Beyrut, Özi, Rumeli, Eğriboz, Diyarbekir, Mora, Bosna, Adana, Kars, Trabzon, Şehrizor, Hemedan, Anadolu, Özi ve Azak gibi Osmanlı'nın önemli vilayetlerinde görev yapmıştır. Görev yaptığı Diyarbekir, Trabzon ve Özi gibi önemli yerlere değişik zamanlarda birden fazla tayin edilen Mustafa Paşa, Osmanlı- Venedik, Osmanlı-Avusturya ve Osmanlı-Safevi savaşlarında önemli görevlerde bulunmuştur. Batı ve Doğu'da valilik yaptığı sırada Mora Kasteli ve Hemedan'ın fethinde önemli bir rolü olmuştur. Ancak Mustafa Paşa'nın başarılarının yanında Korfu kuşatması gibi başarısızlıkları olmuş hatta Hemedan valisi iken görevini ihmal ettiği gerekçesiyle görev yeri değiştirilmiştir. Bu şekilde farklı eyaletlerde görev yaptıktan sonra en son Erzurum Valisi iken 1735 yılının sonu ya da 1736 yılının başında eceliyle vefat etmiştir. Mustafa Paşa'nın eceliyle vefat ettiği defin, teçhiz, ıskatı salat vs. masraflarının Osmanlı müsadere geleneğine uygun olarak muhallefatından alınmasından anlaşılmaktadır. Mustafa Paşa'nın

149 BOA. D.BŞM: MHF.d 13650, v. 3a.
150 BOA. D.BŞM: MHF.d 12457, s. 31.
151 Gök, "Diyarbekir Valisi Hüseyin Paşa-zade Sarı Mustafa Paşa Hayatı ve Muhallefatı"; s. 51; Şevket Pamuk, "Kuruş", *DİA.*, C. 26, Ankara 2002, s. 458.

muhallefatında sahip olduğu çeşitli eşyaların isim, miktar, nitelikleri ve bunlardan elde edilen gelirlerin yanı sıra defin, teçhiz, ıskat-ı salat gibi masrafları ile alacak ve borçları da muhallefatına eklenmiştir. Ancak Mustafa Paşa'nın tespit ettiğimiz eşi Safiye Sultan'ın mihr-i müeccele alacağı buraya kaydedilmemiştir. Mihr-i müeccele bedeli buraya kaydedilmediği için Safiye Sultan bu bedeli daha sonra talep etmiştir.

Mustafa Paşa'nın vefatının akabinde Osmanlı Devleti Paşa'nın mallarını müsadere etmek için görevliler tayin etmiştir. Tayin edilen görevliler Mustafa Paşa'nın sahip olduğu eşyaları tespit ve tahririnden sonra İstanbul'a gönderilecek eşyaların Erzurum Taşhan'da muhafaza etmişler daha sonra ise eşyalarını İstanbul'a göndermişlerdir. İstanbul'a gönderilmeyen eşyaların büyük bir kısmı Suk-ı Sultani'de satılmış küçük bir kısmını da Köprülüzade Abdullah Paşa'nın yerine tayin edilen Şark Seraskeri Ahmet Paşa tarafından satın alınmıştır. Yerinde satılan bu eşyalardan elde edilen gelirden 50 bin kuruşu Şark Seferi için Ordu Defterdarına teslim edilmiştir.

Mustafa Paşa'nın Taşhan'da muhafaza altına alınan eşyaları arasında onun entelektüel bir kişiliği olduğuna işaret eden tarihten edebiyata, tıptan islam bilimlerine kadar geniş bir alana hâkim 87 adet kitap ve risalesi vardır. Tarih eserleri arasında Osmanlı tarihine ait tarih kitaplarının yanında Taberi tarihi, Mısır, Diyarbekir gibi Osmanlı Devleti'nin komşu olduğu bölgelerin tarihini anlatan önemli eserler mevcuttur. Bu eserler Mustafa Paşa'nın kendi devletinin tarihi kadar Osmanlı'nın çağdaşı ve Osmanlı öncesi yaşamış komşularının tarihine de meraklı olduğunu gösterir. Tarih kitaplarının yanında padişah ve devlet adamlarına yazılmış nasihat kitaplarının da olması iyi bir devlet adamının hem tarih hem de siyaset bilimine hâkim olması gerektiğini kavradığını göstermektedir. Mustafa Paşa'nın tarih ve siyaset bilimine ait eserlerin yanında dönemin şeri ve örfi hukukunu içeren bir takım fetva ve kanun mecmualarına da sahip olması da son derece önemlidir. Mustafa Paşa'nın, idareciliği döneminde Osmanlı hukukunu yakından takip ettiği görülmektedir. Bu eserlerin yanında Osmanlı medreselerinde okutulan tefsir, fıkıh, kelam gibi önemli ve meşhur eserler de bulunmaktadır. Bu eserler arasında Sünni fıkhının yanında Şiilikle ilgili eserlerin de kütüphanesinde bulunması dikkate değerdir. Mustafa Paşa görevleri esnasında Osmanlı Devleti'nin Şii Safevi Devleti'yle mücadele esnasında Safevilerle yakından temas kurduğu ve savaştığı göz önüne alındığında Şiiliği yakından takip ettiği ve Şiilik hakkında önemli malumata sahip olduğu bu eserlerden ileri sürülebilir. Yukarıda çıkan eserlerin dışında muhallefat kayıtlarında yer alan tıp risale ve kitapları da bulunmaktadır. Şüphesiz

bu eserler Mustafa Paşa'nın kişiliği, eğilimleri, ilgi alanları hakkında tek başına bir bilgi vermezler. Ancak Mustafa Paşa'nın kütüphanesinde çıkan tıbba dair eserlerin yanında giysileri arasında giyen kişiyi hastalık ve tılsımlardan koruduğuna inanılan padzehir (panzehir) denilen taşlardan yapılı elbise ve yüzükleri bulundurması psikolojisi ve kişiliği hakkında fikirler vermektedir.

Mustafa Paşa'nın entelektüel kişiliğinin yanında onun iyi bir devlet adamı olduğu katıldığı seferlerdeki başarılarından da anlaşılmaktadır. Muhallefat kayıtlarında Mustafa Paşa'nın farklı yerlerde giyilecek kürklü libaslarının olması onun uzun yıllar farklı görevlerde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Osmanlı devlet adamları bulundukları makamlara uygun giyinmek zorunda olduklarından teşrifatta ve günlük hayatta giyecekleri elbiseler bariz bir şekilde ayrılmaktadır. Paşa'nın kürkleri kadar sosyal ve iktisadi durumunun son derece iyi olduğunu gösteren elmas, yakut, zümrüt, altın gibi değerli taş ve madenlerden yapılan yüzükleri, kuşakları dikkat çekicidir.

Mustafa Paşa'nın ev eşyaları arasında yer alan seccadeleri ve çeşitli kumaş ve bezleri onun görev yaptığı yerler hakkında da bilgi vermektedir. Seccadeleri arasında çıkan Banaluka, Sakız, Bayburdî gibi seccade türleri ile Leh, Diyarbekir ve Trabzon bezleri onun Azak, Bosna, Mora, Diyarbekir, Trabzon ve Erzurum'da görev yaptığı yerlerle örtüşmektedir. Mustafa Paşa'nın bu tür eşyaları buralarda görev yaptığı sırada almış olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak bu tür eşyaların Osmanlı'nın her bölgesinde revaçta olabileceği de göz önününde bulundurulması gerekir.

Mustafa Paşa'nın muhallefatı arasında tüfek ve tabanca gibi dönemin ateşli silahlarının yanında kılıç, gaddare, balta gibi kesici savaş aletleri ile kalkan ve zırh gibi koruyucu birçok savaş aletleri ve elbiselere sahip olduğu görülür. Bu silahlardan bazılarının değerli taş ve madenlerle işlenmiş olması askeri kişiliğinin yanında zenginliğini de göstermektedir.

Mustafa Paşa'nın muhallefatı incelendiğinde devrin sosyo-kültürel yaşantısına uygun mobilya ve eşyalarının olduğu söylenebilir. Bu dönemdeki Osmanlı devlet adamlarının fağfuri denilen Çin işi fincan ve kaseler, gülabdan, buhurdan ve ıtır gibi güzel koku yayan kap ve malzemeler Osmanlı sosyal hayatında önemli bir yeri olduğu bilinir. Bunların yanında Mustafa Paşa'nın terekesinde çıkan nargile ve kahve dikkate değerdir. Gerek evinde bulunan koku maddeleri gerekse nargile ve kahve malzemeleri Osmanlı sosyal hayatında sıklıkla görüldüğü göz önüne alındığında Mustafa Paşa'nın da bu geleneğe uyduğu söylenebilir.

Muhallefat defterleri kişilerin görev yerleri, borç-alacakları, sahip olduğu eşyaları, mirasçıları gibi konularda önemli bilgi vermenin yanında dönemin silahları, ev eşyaları ve bunların değerleri hakkında bilgi vermeleri açısından iktisadi ve sosyal açıdan son derece önemlidir. Muhallefat çalışmaları sosyal ve siyasî tarih çalışanların yanında sanat tarihçileri açısından da son derece önemlidir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA) *Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defteri* A.DVNS.MHM.d 115, hüküm no: 2551.

BOA. A.DVNS.MHM.d 123, hüküm no: 213.

BOA. A.DVNS.MHM.d 125, hüküm no: 414, 585.

BOA. A.DVNS.MHM.d 126, hüküm no: 899.

BOA. A.DVNS.MHM.d 127, hüküm no: 832, 1152, 1159, 1168, 1178, 1186.

BOA. A.DVNS.MHM.d 133, hüküm no: 1059, 1069.

BOA. A.DVNS.MHM.d 137, hüküm no:12, 368.

BOA. A.DVNS.MHM.d 136, hüküm no:336, 340,347, 349, 379, 385, 623.

BOA. A.DVNS.MHM.d 139, hüküm:994.

BOA. A.DVNS.MHM.d 140, hüküm: 733

BOA. A.DVNS.MHM.d 140 hüküm: 273

BOA. *Ali Emiri Mahmud I* (AE.SMHD I), 264/21356

BOA. *Bab-ı Asafi Ruus Kalemi Defteri (*A.RSK.d), 1573, s. 2.

BOA. A.RSK.d 1568, s. 21, 24.

BOA. *Cevdet Saray* (C.SM), 54/2729.

BOA. *Bab-ı Defteri Başmuhasebe Muhallefat Defterleri* (D.BŞM.MHF.d), 12457, s. 31-32.

BOA. D.BŞM.MHF.d 13647, s. 2.

BOA. D.BŞM.MHF.d 13650, vr. 2b, 3a.

BOA. *Bab-ı Defteri Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği* (D.BŞM.MHF), 36-35, s. 1

Araştırma ve Telif Eserler

AYDEMİR, Emrah "Remil ilmi ve Divan Edebiyatına Yansımaları", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi,* 2 (2) 2018, s. 159-180.

AYHAN, Fatma, "Türklerin Giyim Kuşamında Kürk", *38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi,* 10-15 Eylül Ankara 2007, s. 189-202.

BARKAN, Ömer, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659), Türk Tarih Belgeleri Dergisi, III (5-6) 1966, s. 1-449.

BAŞAR, Fehameddin, *Osmanlı Eyalet Tevcihâtı 1717-1730,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

BERKOL, Ceyhun, "Tarihsel Süreçte Kemer ve Kuşak Kullanımı", *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 7(2) 2019, s. 42-62.

BOZKURT, Fatih, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* ,11 (22) 2013, s. 193-229.

ÇAĞBAYIR, Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük,* C. 3, 5, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

DAĞLI, Barış, *Kelime ve Kazanımları Üzerine Bir Araştırma: Kıyafet ve Kumaş Adları Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2007.

DİKMEN, Melek- Kamile Çetin, "Klasik Türk Şiirinde Kadın Takı ve Aksesuarları", s. *Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi,* 14(61) 2012, s. 71-98.

ERTAŞ, M. Yaşar, *Sultanın Ordusu: 1715 Mora Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik,* Kronik Yayınları, İstanbul 2018.

FAZLIOĞLU, Şükran, "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları" *Değerler Eğitimi Dergisi,* 1(1) 2003, s. 97-110.

GÖK, İlhan, "Diyarbekir Valisi Hüseyin-Paşa-zâde Sarı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi,* 2(2) 2020 s. 23-57.

GÖYNÜKLÜ AHMED EFENDİ, *Göynük Tarihi,* haz. Songül Çolak-Metin Aydar, Türkiye Yazma Eserleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019, s. 216.

İNALCIK, Halil, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İctimaî Tarihi Kaynaklar", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 15 (1953), s. 52- 75.

İŞLER, Necati, "Muhammed b. İbrahim'in Manzûm Şir'atü'l-İslam Tercümesi (Şir'a-i Manzûm)", *Eskiyeni,* (41) 2020, s. 775-812.

KARAÇAY TÜRKAL, Merve, "Erzurum Valisi Şahin Mustafa Paşa'nın Muhallefatı", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* (Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), 2019, s. 283-295.

KILIÇ, Orhan, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti'nin İdarî Taksimatı ve Tevcihatı", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri 6-8 Kasım 1998,* Trabzon 1999, s. 183-186.

MEHMED SÜREYYA*, Sicill-i Osmanî*, IV/I, yay. haz. Mustafa Keskin, Ayhan Örtürk, vd., Sebil Yayınları, İstanbul 1997.

MURATHAN, Fatih- Mustafa Koç vd., "Osmanlı Devleti'nde Binicilik", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* (31) Mart 2019, s. 769-807.

OĞUZ, Gülser, "Tereke Kaydından Hareketle Bir Osmanlı Vezirinin 18. Yüzyıl Başlarındaki Yaşam Tarzı: Amcazâde Hüseyin Paşa", Milli Folklor, 88 (2017), s. 91-100.

OK, Meltem, "Tasarım ve Süsleme Öğeleriyle Topkapı Sarayı Padişah Kaftanları", *Akdeniz Sanat Dergisi,* 8(6) 2015, s. 70-85.

ÖZEN, Şükrü, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD),* 3(5), 2005, s. 249-378.

ÖZTÜRK, Temel, *İki Savaş Döneminde Trabzon (1680-1690/1723-1746,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004.

RÂŞİD MEHMED EFENDİ, Çelebizâde İsmaîl Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, II, III, haz. Abdulkadir Özcan, Yunus Uğur vd., Klasik Yayınları, İstanbul 2013.

SAĞIR, Yunus, "Valide Turhan Sultan'ın Muhallefatı, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı,* (20) 2016, s. 265-328.

SEZER ARIĞ, Ayten, "Kıyafetin Kısa Tarihi", *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi,* 22(64-65-66) 2006, s. 142 (141-160)

SİLÂHDÂR FINDIKLILI MEHMED AĞA, *Nusretname,* haz. Mehmet Topal, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018.

SÖZEN, Kemal, "Klâsik Dönem Osmanlı Bilginlerinin Felsefeye Karşı Tutumu", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* (14) 2005/1, s. 1-23.

SUBHÎ MEHMED EFENDİ, Subhî Tarihi: Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte, haz. Mesut Aydıner.

ŞABAN, Mahmud Nureddin, "Nizamüddin Ömer b. Ali el-Merginânî ve Cevâhiru'l-Fıkh Adlı Eserindeki İstidlal ve Tercih Yöntemleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi,* (12) 2018, s. 479-493.

ŞEYHÎ MEHMED EFENDİ, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, IV, haz. Ramazan Ekinci, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2018.

TAŞKIN, Osman, "Sultan I. Abdulhamid'in Adamı Karavezir Seyyid Mehmed Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı", *Tarih ve Gelecek Dergisi,* 5(3) 2019, s. 546-571.

TELCİ, Cahit, "Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci", Tarih İncelemeleri Dergisi, 22(2) 2007, s. 145-166.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 49 (1987), s. 95-111.

VAK'ANÜVİS SUBHÎ MEHMED EFENDİ, *Subhî Tarihi: Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte*, haz. Mesut Aydıner, Kitabevi, İstanbul 2007.

YILMAZÇELİK, İbrahim, "Osmanlı Hakimiyeti Sürecince Diyarbekir Eyaleti Valileri (1516-1838), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1) 2000, s. 233-287.

Asiklopedi Maddeleri

AFYONCU, Erhan, "İbrahim Müteferrika", *DİA.,* C. 21, İstanbul 2000, s. 324-327.

AKA, İsmail "Mîrhând", *DİA.,* C. 30, İstanbul 2005, s. 156-157.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Dürerü'l hükkâm", *DİA.,* C. 10, İstanbul 1994, s. 27-28.

AKPINAR, Ali, "Tefsirü'l-Celaleyn", *DİA.,* C. 40, İstanbul 2011, s. 294-295.

ARTUK, İbrahim, "Zer-i mahbûb", *DİA.*, C. 44, 2013, s. 281-282.

BOSTAN, İdris, "Korfu", *DİA.*, C. 26, Ankara 2002, s. 201-202.

BOZKURT, Nebi, "Tesbih", *DİA.,* C. 40, İstanbul 2011, s. 529-532.

ÇÜRÜK, Cenap, "Osmanlılarda Çadır", *DİA.*, C. 8, İstanbul 1998, s. 162-164.

DEMİRCİ, Kürşat, "Tespih", *DİA.,* C. 40, İstanbul 2011, s. 532-533.

ERDEMİR, Ayşegül Demirhan, "Emîr Çelebi", *DİA.,* C. 11, İstanbul 1995, s. 129-130.

ERKAN, Mustafa, "Dürretü't-tâc", *DİA.,* C. 10, İstanbul 1994, s. 33-34.

EROĞLU, Muhammed, "Havâssü'l-Kur'ân", *DİA.,* C. 16, İstanbul 1996, s. 522-523.

ERÜNSAL, İsmail E., "Vâlihî", *DİA.,* C. 42, İstanbul 2012, s. 499-500.

GÜNGÖR, Şeyma, "Hadîkatü's-Suadâ", *DİA.,* C. 15, İstanbul 1997, s. 20-22.

HAS, Şükrü Selim, "Halebî, İbrahim b. Muhammed", DİA., C. 15, İstanbul 1997, s. 231-232.

KALLEK, Cengiz, , "Fetâvâ-yı Ali Efendi", *DİA.,* C. 12, İstanbul 1995, s. 438.

KARA, Ömer "Râgıp el-İsfehânî", *DİA.,* C. 34, İstanbul 2007, s. 398-401.

KILIÇ, Hulusi, "Ahteri", *DİA.,* C. 2, İstanbul 1989, s. 184-185.

PAMUK, Şevket, "Kuruş", *DİA.*, C. 26, Ankara 2002, s. 458-459.

OKUMUŞ, Ömer, "Câmî, Abdurrahman", *DİA.*, C. 7, İstanbul 1993, s. 94-99.

ÖZCAN, Abdulkadir, "Hadîkatü'l-Vüzerâ", *DİA.,* C. 15, İstanbul 1997, s. 122-123.

_____, "eş-Şekāiku'n-Nu'mâniyye", *DİA.,*C. 38, İstanbul 2010, s. 485-486.

ÖZEN, Şükrü, "Nablus'i, İsmâil b. Abdulganî", *DİA.,* C. 32, İstanbul 2006, s. 270-271.

ÖZTÜRK, Mürsel, "Hâtifî", *DİA.,* C. 16, İstanbul 1997, s. 468.

PALA, İskender, "Nasihâtnâme", *DİA.,* C. 32, İstanbul 2006, s. 409-410.

ŞİRİNOV, Agil, "Tûsî, Nasîrüddin", *DİA.,* C: 41, İstanbul 2012, s. 437-442.

ULUDAĞ, Süleyman "Delâilü'l-hayrât", *DİA.,* C. 9, İstanbul 1994, s. 113-114.

YAYLA, Mustafa, "Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi", *DİA.*, C. 12, İstanbul 1995, s. 449-450.

İnternet Kaynakları:

http://www.lugatim.com/s/RUBU

http://www.zeytinburnu.istanbul/Document/FileManager/Yadigar-1.pdf

https://www.tahlilyayinlari.com/kitap/el-ezkar-tercume-ve-serhi-2-cilt-imam-nevevi-9786057850126.

https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Arama/OzelArama.aspx

Ek 1: Erzurum Taşhan'daki kitap listesi

(BOA. D. BŞM. MHF. d, 13650, vr. 2b)

Satır Numarası	Cinsi	Adet	Satır Numarası	Cinsi	Adet
1.1	Mushaf-ı Şerîf	1	4.3	Fetâvâ-yı Ali Efendi	1
1.2	Def'a Mushaf-ı Şerîf-i müzehheb	1	4.4	Âyât-ı ahkâm	1
1.3	Sancak mushafı	1	**4.5**	Hadîka li-Hakîm Senâyî	**1**
1.4	Ed'iye-i Acemiyye	1	4.6	Dürer ve gurer	1
1.5	Tertîb-i zîbâ	1	4.7	Kāmus	2 cilt
1.6	Fıkh-ı Şî'a	1	4.8	Târih-i Taberî	2 cilt
1.7	Dîvân-ı Sa'dî	1	4.9	Câmi'u'l-fetâvâ	1
1.8	Dîvân-ı Örfî	1	4.10	Yusuf ve Züleyha li-Câmî	1
1.9	Nısf Tefsîr-i Fârisî	1	4.11	Kānûnnâme mecmû'ası	1
1.10	Tıbb-ı Fârisî	1	4.12	Dîvân-ı Fuzûlî	1
1.11	Ahlâk-ı Salâtî	1	4.13	Mecmû'a-i Farisiyye	*[1]
1.12	Zâhirnâme	1	4.15	Cevâhiru'l-fıkh	*
1.13	Dîvân-ı Sâib'den	1 kıt'a	5.1	Resâil-i İbn-i Nüceym	1
1.14	Hadîkatü'l-vüzerâ	1	5.2	Râznâme	1
2.1	Hamse-i Hüsrev	1	5.3	Hey'et-i İslâmiyye	1
2.2	Târih-i Mısır	**1**	5.4	Harbü'l-bahr	1
2.3	Beyaz mecmû'a	**2**	5.5	Tefsîr-i Celâleyn	1
2.4	Fetâvâ-yı Yahya Efendi	1	5.6	Havâss-ı Kur'ân	1
2.5	Dîbâce-i Tefsîr-i Râgıb	1	5.7	Nuhbetü fi't-târih	1
2.6	Tefsîr-i Fâtiha	**1**	5.8	Gāyetü'l-beyân fi't-tıb	1
2.7	Târih-i Afgan	**1**	5.9	Türkî Şekâyık	1
2.8	Şerh-i Şer'atü'l-İslâm	1	5.10	Siyer-i Veysi	1
2.9	Subhatü'l-ebrâr	**1**	5.11	Timurnâme	1
2.10	Mecmû'a-i eş'âr-ı Fârisiyye	**1**	5.12	Yadigâr-ı İbn-i Şerîf	1
2.11	Şerh-i Münyeti li'l-Halebî	**1**	5.13	Ni'metullâh	1
2.13	Nasîhatü'l-mülûk	**1**	5.14	Târih-i Mısır ve Şam ve Diyarbekir	1
2.14	Hamse-i Nizâmî	**1**	6.1	Lügat-ı Ahterî	1
2.15	Dîvân-ı Vâlihî	**1**	6.2	Dîvân-ı Hâcu	1
3.1	Tıbb-ı Fârisî	**1**	6.3	Hadîkatü'l-sü'adâ	1
3.2	Müntehab-ı Sâib	**1**	6.4	Târih-i Azîz	1
3.3	Risâle-i Fârisiyye	**1**	6.5	Târih-i Hâce (Hoca)	1
3.3	Risâle fi'r-reml	1	6.6	Târih-i Peçevî	*
3.4	Mecmû'a-i fetâvâ-yı müteferrika	**1**	6.7	Risâle fi'z-zemzem	1
3.5	Suâl ve cevâb	**1**	6.8	Meşârık-ı Şerîf	1

Satır Numarası	Cinsi	Adet	Satır Numarası	Cinsi	Adet
3.6	Şerh-i Tantâniyye	**1**	6.9	Ezkâr-ı Nevevî	1
3.7	Delâilü'l-hayrât	**1**	6.10	Köhne mecmû'a	1
3.8	Netâyicül-fünûn	**1**	6.11	Dîvân-ı Nevâyî	1
3.9	Usûl-i hikem	**1**	6.12	Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam M.	*
3.10	Mazharu'l-âsâr	**1**	6.13	Târih-i Beyt-i Mükerrem	1
3.11	Risâle fi't-tasavvuf	**1**	6.14	Lügat-ı Çağatay	1
3.12	Tefsîr-i Beyzâvî	**1**	6.15	Enmuzecü't-tıb	1
3.13	Mesnevî-i Şerîf	**1**	6.16	Dîvân-ı Hâfız	1
4.1	Dîvân-ı Sâib	1	6.17	Hâşiye-i Mutavvel	1
4.2	Ravzatü's-safâ	4 kıt'a			

Bölüm 51

KOOPERATİFLERDE ORTAKLARIN (ÜYELERİN) SORUMLULUK REJİMİ

Buket Çatakoğlu AYDIN[1]

1 Nevsehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü Ticaret Hukuku Anabilim Dalı, buketcatakoglu@nevsehir.edu.tr, Orcid:0000-0002-5035-6908.

1. GİRİŞ

Tarihsel süreç içerisinde baktığımızda, ekonomik hayatın gereği olarak kişilerin birlikte çalışıp üretmesinin zorunlu olduğu gerçeği ile karşı karşıya kalırız. Ekonomik ve toplumsal şartların gelişimi, kişilerin işbirliği yapma gereksinimini doğurmuştur. Bireyler tek başlarına karşılayamadıkları gereksinimlerini, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma yoluyla gidermeye başlamıştır. Özellikle ekonomik olanakları zayıf kişilerin oluşturduğu bu işbirliği, bireyi ezici gelişmeler karşısında bir tepki olarak ortaya çıkan, ekonomik ve sosyolojik bir gerçek olan kooperatif kurumunun oluşumunu sağlamıştır (Birol, 1960:15-16; Tekil, 1994:85). Kooperatifler, kişilerin tek başına yetersiz olan emek ve sermayelerini ya da farklı deyişle ekonomik ve sosyal güçlerini bir araya getirip yatırıma dönüştürerek mal ve hizmet üretimi artışına katkı sağlayan, ayrıca teknik bilgi ve düzenli pazarlama olanaklarını kullanarak bireylerin hayat standartlarını iyileştirmeyi amaç edinen kuruluşlardır (İnan ve Çevik, 1969:65).

Bir ülkenin maddi ve manevi kalkınmasında, ülke halkının çeşitli meslek örgütleri etrafında birleşerek o ülkede yaşayan kişilerin de bu mesleki örgütlerin organizasyonunda görev almaları veya sadece bunlara katılmaları dahi önemli bir husustur. Bu örgütler kapsamında değerlendirebileceğimiz kooperatifler de kâr amacı gütmeyen ve kendine özgü bir yapısı bulunan ekonomik ve sosyal amaçlı kuruluşlardır. Yardımlaşmayı, dayanışmayı ve üretici ile tüketicinin ekonomik kazancını teminat altına almayı amaçlamaları da bu anlamda dikkat çekicidir (Aydın, 2021:255).

Kooperatiflerin tarihinin insanlık tarihi kadar eski olduğunu söylemek yanlış olmasa da, ilk kooperatifin 1752 yılında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Benjamin Franklin tarafından tasarlandığı söylenmektedir. Modern anlamda kooperatifçilik hareketinin 19. yüzyılda başladığı ve bugünkü anlamda ilk kooperatifin İngiltere'de 1844'te kurulduğu kabul edilmektedir. Sanayi Devrimi'nin emekçi sınıfların, zanaatkârların ve küçük işletmelerin işlerini olumsuz etkilemesiyle gelişen yardımlaşma ve dayanışma olgusu, kooperatiflerin dünya genelindeki kuruluş sürecini başlatmıştır denilebilir. İngiltere'deki gelişmelerden sonra, Fransa'da üretim kooperatiflerinin, Almanya'da da esnaf ve tarım kredi kooperatiflerinin kurulduğu bilinmektedir (Mollaoğlu, 2018:4-5). Kooperatifçilik hareketlerinin gelişimiyle birlikte bazı ülkelerde mevzuat düzenlemeleri de yapılmış ve bunlar zamanla dünya geneline yayılmıştır. İlk kooperatif kanunu İngiltere'de 1852'de çıkarılmış, daha

sonra 1873'te Avusturya'da, 1876'da Hollanda'da, 1900'de Lüksemburg ve Japonya'da, 1901'de Finlandiya'da, 1911'de İsveç'te, 1947'de İtalya'da kooperatiflerle ilgili kanunlar çıkarılmıştır. 2000'li yıllara gelindiğinde Avrupa Birliği (AB) bünyesinde kooperatiflere yasal bir zemin sağlamak üzere 2003 ve 2006 yıllarında Avrupa Kooperatif Birliği Tüzüğü (Statute for a European Cooperative Society-SCE) kabul edilmiştir. Bu düzenlemelerle birlik düzeyinde faaliyet gösterebilecek üyeler üstü bir kooperatif modeli hedeflenmiştir (Mollaoğlu, 2018: 6; 8-9). Ülkemizdeki kooperatifçiliğin tarihine baktığımızda, bu hareketin öncülüğünü Osmanlı döneminde Memleket Sandıkları'nı kuran Mithat Paşa'nın başlattığı ve ardından Cumhuriyet dönemine kadar devam eden bir dizi mevzuat çalışmasının sürdüğü görülmektedir. Cumhuriyet döneminde Atatürk 1925'te tüketim kooperatifi niteliğindeki Ankara Memurlar Kooperatifi'ni ve 1936'da da bir tarım kredi kooperatifi kurmuştur. 1960'lı yıllardan sonra kooperatiflere verilen önem artmış ve 1961 Anayasası'nda kooperatifçilik özel bir madde ile düzenlenmiş ve 1969'da 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu[1] (Koop. K.) çıkarılmıştır (Erçin, 2002:39 vd.).

Yukarıda kısaca kurulma amacı ve tarihsel sürecini ele almaya çalıştığımız kooperatiflerde, üçüncü kişilerin çıkarlarına aykırı olarak büyük kazançlar elde etme ve bunları ortakları arasında paylaştırma amacı söz konusu değildir. Zira böyle bir yaklaşım kooperatifçiliğin ruhuna da aykırıdır. Neticede kooperatifler ortaklarına belirli bir ekonomik alanda hizmet etmeyi hedeflerler (Omağ, 1974:193). Biz de çalışmamızda kâr amacından ötede yardımlaşma, dayanışma ve işbirliği esaslarına göre faaliyet gösteren ve kendine özgü bir yapısı olan kooperatiflerin bu yapısıyla oldukça bağlantılı olduğu kanaatine vardığımız, kooperatif ortaklarının veya diğer deyimle üyelerinin sorumluluk rejimini ele alarak, bunun kooperatiflerin kâr amacı güden diğer ticaret şirketlerinden farklı olarak sosyal boyutu öne çıkan kuruluş olmaları çerçevesinden ele almaya ve irdelemeye çalışacağız.

2. KOOPERATİF KAVRAMININ TANIMI VE HUKUKİ NİTELİĞİ

Kooperatifler ekonomik ve sosyal boyutu olan kuruluşlardır. Kooperatifi oluşturanlar, kooperatifçe yaratılan ekonomik değerden pay almakta olduğundan ekonomik kuruluşlardır. Edinilen gelirin eşit dağıtılmasını sağlayıp kooperatif ortaklarının veya üyelerinin eşitliğine dayanan demokratik bir yönetim anlayışı sergiledikleri için de sosyal kuruluşlardır (Özmen, 2012:23). Kooperatiflerin pek çok farklı türü bu-

1 Resmi Gazete (RG): 10.05.1969, Sayı (S): 13195.

lunduğu için bunların hepsini kapsayacak genel bir tanım yapmak kolay değildir (Ali, 1932:4). Genel anlamı itibariyle kooperatifi; karşılıklı dayanışma, işbirliği ve yardımlaşma ilkelerine dayanan ve kâr amacı dışında ortak ekonomik amaçlar taşıyan, maddi gücü yetersiz kişilerin bir araya gelerek oluşturdukları tüzel kişiliği bulunan bir kişi birliği olarak tanımlamak mümkündür (Omağ, 1974:201). Temelinde ortaklaşa çalışma ve işbirliği düşüncesine dayanan kooperatif, hukuki ve ekonomik açılardan farklı şekillerde tanımlanabilir (Özmen, 2012:23; Mülayim, 2013:67).

Ekonomik açıdan yapılan tanımlardan birine göre kooperatif; üyelerinin bireysel, ailevi ve mesleki gereksinimlerini kendileri tarafından yönetilen ortak bir girişimle ve eşit hak ve sorumluluk dağılımıyla karşılamayı hedefleyen kişi birliğidir (Omağ, 1974:201). Doktrindeki bir başka tanım da kooperatifi, üretim, kredi, tüketim ve konut sağlama gibi temel ekonomik gereksinimlerini karşılama amacı güden kişilerin kendi istek ve iradeleriyle birleşerek bu gereksinimlerini temin için bir işletme kurmaları şeklinde vücut gösteren bir girişim şekli olarak açıklar (Fındıkoğlu, 1953:54). Hukuki açıdan kooperatif kavramının tanımı 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu'nun 1. maddesinde şu şekilde yapılmıştır: "Tüzel kişiliği haiz olmak üzere ortaklarının belirli ekonomik menfaatlerini ve özellikle meslek veya geçimlerine ait ihtiyaçlarını işgücü ve parasal katkılarıyla karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet suretiyle sağlayıp korumak amacıyla gerçek ve tüzel kişiler tarafından kurulan değişir ortaklı ve değişir sermayeli ortaklıklara kooperatif denir". Bu kanunda 2004 yılında 5146 sayılı Kanun'la değişiklik yapılmadan önce kooperatiflerden "teşekkül" olarak bahsedilmedikte iken, ilgili kanun değişikliği sonrasında kooperatifler "ortaklık" olarak adlandırılmışlardır. 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nun (TTK) 124. maddesinde de kooperatiflerin ticaret şirketi olarak nitelendirildiğini görmekteyiz. Ancak Ticaret Kanunu'nda kooperatifin tanımı yer almamaktadır. Dünyada da değişik ülkelerin kanunlarında kooperatifin farklı şekillerde tanımları yapılmıştır. Ancak tüm bu farklı ülke mevzuatlarındaki kooperatif tanımlarında, ülkemiz yasal mevzuatındaki tanıma benzer noktalar dikkat çekmektedir (Erçin, 2002: 63). Yani kooperatifin ortak bir amaç için kurulduğu ve üye veya ortaklarının ekonomik menfaatlerini korumayı hedefleyen bir kişi birliği olduğu, işbirliği ve dayanışma gibi unsurların öne çıktığı kendine özgü bir kuruluş olarak tanımlandığını görmekteyiz.

Kooperatifin hukuki niteliği de yasal tanımlardaki unsurlarından yola çıkılarak belirlenmeye çalışılmış, ancak bu mesele doktrinde her zaman üzerinde tartışılan ve görüş birliğine varılamayan bir husus ola-

rak güncelliğini korumuştur (Mollaoğlu, 2018:48-49; Erçin, 2002:86 vd.). Bu konudaki yoğun tartışmalar özellikle 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu'ndan önce yürürlükte bulunan 6762 sayılı Kanun (eski Ticaret Kanunu/eTK) döneminde olmuştur. Zira bu Kanun kooperatifleri açıkça bir ticaret şirketi türü olarak saymış (eTK.136), ancak 1969'da yürürlüğe giren Kooperatifler Kanunu'nun 1. maddesi kooperatifleri tüzel kişiliği bulunan bir "teşekkül" olarak tanımlamıştır. Ayrıca Kooperatifler Kanunu 6762 sayılı eTK'nın kooperatif şirketleri düzenleyen ve 6. faslını oluşturan 485 ila 502. maddelerini yürürlükten kaldırmış, ancak kooperatifleri ticaret şirketleri arasında sayan 136. maddesini yürürlükten kaldırmamıştır (Koop. K.m.100). Dolayısıyla bu durum o dönem Kooperatifler Kanunu m.1 ile 6762 sayılı eTK m.136 arasında bir çelişkiye neden olmuş ve doktrinde kooperatiflerin hukuki niteliği ile ilgili görüş ayrılıklarına yol açmıştır. Söz konusu sorun uygulamada da tereddütlere neden olmuştur. Bu konuda bir görüş, eTK m.136'yı işaret ederek kooperatiflerin bir ticaret şirketi olduğunu ileri sürmüş; diğer görüş ise Kooperatifler Kanunu'nun eTK'dan sonra çıkan bir özel kanun olmasından ve bu kanunda kooperatifin teşekkül olarak nitelendirilmesinden dolayı kooperatiflerin ticaret şirketi sayılamayacağını ve kendine özgü bir teşekkül olarak nitelendirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Deryal, 1998:201-202). Kooperatiflerin hukuki niteliğine ilişkin bu tartışmalar, gerek Kooperatifler Kanunu'nda 2004'te 5146 sayılı Kanun'la yapılan değişikliğin sonucu olarak ve gerekse 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nun 1 Temmuz 2012'de yürürlüğe girmesiyle birlikte nispeten azalmıştır. Zira 5146 sayılı Kanun'la değişik Kooperatifler Kanunu, kooperatifi artık bir "teşekkül" olarak değil "ortaklık" olarak nitelendirmiştir (m.1). Buna paralel olarak 6102 sayılı TTK m.124 hükmü de kooperatifleri ticaret şirketleri arasında saymıştır. Anlaşılan o ki 6102 sayılı TTK ile, Kooperatifler Kanunu'nda yapılan değişiklik neticesinde kooperatiflerin "ortaklık" olduğuna ilişkin hukuki nitelemeyle uyumlu olma amacı güdülmüştür (Poroy/Tekinalp/Çamoğlu, 2017:598). Fakat bu durum kooperatiflerin hukuki niteliğinin tartışılmasına yine engel olamamıştır. Zira yasal düzenlemelerde kooperatiflerin bir ticaret şirketi veya ortaklığı olduğuna ilişkin hukuki nitelendirme, anılan kuruluşların diğer ticaret şirketi türlerinden farklılaşan unsurlarıyla kendine özgü (sui generis) bir hukuki yapıyı yansıttığı gerçeğini değiştirememiştir (Omağ,1974:212-220; Poroy/ Tekinalp/ Çamoğlu, 2017:588; Deryal, 1998:217; Erçin, 2002:89; Mollaoğlu, 2018:89). Kanaatimizce de kooperatiflerin diğer tüzel kişiliklerden ve özellikle ticaret şirketlerinden oldukça farklı özellikleri bulunmak-

ta ve bu durum kooperatiflerin hukuki niteliğini karmaşık ve kendine özgü bir konsepti bulunan ayrı bir kategoriye dahil etme zorunluluğu doğurmaktadır.

Kooperatiflerin bu kendine özgü hukuki niteliği, özellikle amaç unsuru yönünden kendini gösterir. Zira sermaye ve şahıs şirketlerinde bulunan kazanç sağlama amacı, kooperatiflerde "kendi kendine yardım" amacı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu özellik kooperatifleri sosyal ve insani amaç unsuru öne çıkan dernek, vakıf ve sendika gibi tüzel kişilere yaklaştırmaktadır (Mollaoğlu, 2018:89). Kooperatifler şirketlerden farklı olarak sosyal ve ekonomik boyutları olan ve ortaklarının bu anlamdaki gelişimlerini hedef tutan bir yapıya sahiptir. Nitekim kooperatiflerin kuruluş amacı genellikle çalışanları veya müşterilerinden oluşan ortaklarının ekonomik menfaatlerini ve özellikle meslek veya geçimlerine ilişkin ihtiyaçlarını korumaktır. Dolayısıyla kooperatiflerde doğrudan kâr elde etme ve bunu paylaşma amacından bahsedilemez (Poroy/Tekinalp/Çamoğlu, 2017:588).

Elbette kooperatiflerin piyasa faaliyetleri sonucunda kooperatif hesaplarında gelir-gider farkı oluşabilir. Ticaret şirketlerinde dönem sonunda elde edilen gelir "kâr" olarak nitelendirilirken kooperatiflerde bu "gelir-gider farkı" olarak ifade edilir ve kooperatif faaliyetlerinde olumlu gelir-gider farkı sağlanamasa da, kooperatif ortaklarına hizmet edebildiği sürece ayakta kalabilir. Oysa bunu şahıs ve sermaye şirketleri için söylemek mümkün değildir (Mollaoğlu, 2018:95-96). Bu nedenle kooperatif hesaplarında oluşan olumlu fark ortaklara dağıtılmaz, ancak istisnai olarak kooperatif ana sözleşmesine hüküm konularak bu farkın ortaklara paylaştırılması mümkün olabilir. Eğer bu türde bir düzenleme yoksa, elde edilen olumlu fark kooperatifin gelişimini sağlayacak işlerde kullanılmak üzere özel bir fona aktarılır (Poroy/Tekinalp/Çamoğlu, 2017:657). Bu nedenle Kooperatifler Kanunu'nda "kâr" sözcüğü yerine "risturn" terimi tercih edilmiştir (Koop. K.m.56). Fakat Kooperatifler Kanunu m.38/2 hükmü uyarınca kooperatiflerin gelir-gider farklarını ortaklarına dağıtabilmesi mümkün olduğundan, yalnızca doğrudan kâr elde etme ve bunu dağıtma amacıyla kurulan diğer ticaret şirketlerine birebir benzemese de, bu yönü itibariyle ticaret şirketleriyle ortak bir paydada buluştukları da yadsınamaz. İşte tüm bu nedenler, kooperatiflerin kendine özgü bir hukuki niteliği bulunduğu değerlendirmesi yapmamızı gerektirmektedir.

3. KOOPERATİF ORTAKLARININ (ÜYELERİNİN) SORUMLULUK REJİMİ

3.1. Genel Olarak

Kooperatifler, ana sözleşmelerinde aksine bir düzenleme yoksa kooperatif alacaklılarına karşı sadece malvarlığı ile sorumludur (Koop. K.m.28). Eğer kooperatif ortakları sorumluluk yüklenmek isterse, kooperatif ana sözleşmesinde açıkça gösterilerek kanundaki sorumluluk türlerinden biri seçilebilir. Yani ana sözleşmede yer almak kaydıyla kooperatiflerde sınırsız sorumluluk veya belli bir miktarla sınırlı sorumluluk (Koop. K.m.29-30), öngörülebilir (Karahan/Deryal, 2013:903; Uyar, 2016:529). Dolayısıyla kooperatif ana sözleşmesinde düzenlenmesi durumunda kooperatif ortaklarının veya üyelerinin şahsen ve sınırsız sorumlu olabilmeleri veya kendilerine ek ödeme yükümlülükleri getirilebilmesi mümkündür. Bu nedenle de kooperatiflerdeki sorumluluk rejiminin sınırlı veya sınırsız olmasının tercihe bırakıldığı (Koop. K.m.34) söylenebilir (Mollaoğlu, 2018:73). Yargıtay da bu konuya ilişkin kararlarında kooperatifin borçlarından kural olarak kooperatif tüzel kişiliğinin sorumlu olduğunu, ancak ana sözleşmede bunun aksini öngören düzenlemeler yapılabileceğini belirtmektedir[2]. Ortakların şahsi sorumluluk yüklenebilmesine ilişkin ana sözleşmeye hüküm konulması, kooperatife daha geniş bir çalışma ve güven ortamı sağlayacak ve bu durum kooperatifi piyasadaki faaliyetlerinde daha itibarlı bir konuma getirecektir (Kayar, 2017:159).

Kooperatifler kendi başarı grafiği seyrine göre bu sorumluluk rejimlerini değiştirebilirler. Eğer sağlıklı ve başarılı bir işleyişi söz konusu ise bunu daha da artırmak ve daha çok ortak çekebilmek için sınırsız sorumluluktan sınırlı sorumluluk rejimine geçebilirler. Piyasa koşullarına göre daha çok gelişmek isteyen bir kooperatif ise sınırsız sorumluluk rejimine geçebilir veya ana sözleşmeye hüküm koyarak ek ödeme yükümlülükleri getirebilir (Koop. K.m.51-52). Ancak kooperatiflerde sorumluluğu belirli bir zamana bırakan veya sadece bazı ortak grupları için sorumluluk öngören sözleşme hükümleri geçersizdir (Koop.K.m.32). Ayrıca diğer kooperatiflere göre farklı özellikler taşıyan yapı kooperatifleri tip ana sözleşmesine göre, ortaklar kooperatifin borçlarından sadece taahhüt etmiş oldukları pay tutarı kadar sorumludurlar (Mollaoğlu, 2018:74).

2 Yargıtay 23. Hukuk Dairesi (HD), Tarih (T.): 03.11.2014, Esas (E): 2014/7929, Karar (K.):2014/6902; 23. HD., T.29.05.2015, E.2015/413, K.2015/4066; 23. HD., T.18.04.2013, E.2013/1679, K.2013/2537; Yargıtay Hukuk Genel Kurulu (HGK), T.29.03.2006, E.2006/12-32, K.2006/113 (www.kazanci.com.tr), (Erişim Tarihi/E.T.: 15.02.2021).

3.2. Ana Sözleşme İle Öngörülecek Farklı Sorumluluk Rejiminin Geçerliliği

Yukarıda bahsettiğimiz kooperatif ortakları için ana sözleşme ile öngörülebilecek sınırsız, belirli bir miktara kadar sınırlı sorumluluk veya ek ödeme yükümlülüğüne ilişkin düzenlemelerin alacaklılara karşı hüküm ifade etmesi, tescil edildiği andan itibaren başlar. Bu bağlamda sorumluluğun azaltılmasına yönelik kararlar da bunların tescilinden önceki tarihte doğmuş olan kooperatif borçlarını kapsamaz. Kooperatifte ana sözleşme ile benimsenmiş şahsen sorumluluk durumunu bilerek kooperatife yeni katılan ortakların, kendilerinin kooperatife katılımından önceki kooperatif borçlarından diğer ortaklar gibi sorumlulukları (Koop. K.m.35) söz konusudur (Mollaoğlu, 2018:74).

Fakat bir noktayı unutmamak gerekiyor ki, Koop. K. m.8/1 hükmüne göre kooperatif ortakları için şahsi sorumluluk veya ek ödeme yüklenmesinin yazılı olarak kabulü gerekmektedir. Yani kooperatifin kuruluşunda veya pay devri yoluyla yeni ortakların katılımı sırasında, ortaklar veya üyeler için istisnai nitelikte olan sınırsız şahsi sorumluluk veya ek ödeme yüklenimlerinin kabul edildiğine dair yazılı taahhüt alınmalıdır. Aksi halde kooperatif ortaklarının sınırlı sorumluluğu esas olduğundan, böyle bir taahhüdü bulunmayan ortak veya üyenin kooperatif ana sözleşmesine dayanılarak sınırsız şahsi sorumluluğuna gidilmesi mümkün değildir. Kooperatifte sınırsız sorumluluğu veya ek ödeme yükümünü kabul eden ortakların dışında yeni katılacak bir ortak hakkında bu yükümlerin geçerliliği, yeni ortağın kooperatife giriş bildiriminde söz konusu yükümleri kabul ettiğini açık olarak beyan etmesine bağlıdır (Kayar, 2017:160; Poroy/Tekinalp/Çamoğlu, 2017:652 ve 656).

3.3. Ortakların (Üyelerin) Sermaye Payı Dışındaki Ek Sınırlı Sorumluluğu

Kooperatifler ana sözleşmelerinde aksine hüküm olmadıkça, alacaklılarına karşı yalnız kendi malvarlığı ile sorumludurlar (Koop. K. m.28). Dolayısıyla kooperatif alacaklıları alacaklarından dolayı, kooperatif iflas etmiş olsa bile, kural olarak ortaklara başvuramazlar (Koop.K. m.33). Bu durumda kooperatif alacaklıları kooperatifi haciz veya iflas yolu ile takip edebilirler. Kural olarak kooperatif borçlarından sorumlu olmayan ortaklar için ana sözleşme ile sınırsız veya sınırlı sorumluluk öngörülebilir. Ana sözleşmede ortakların kooperatif borçlarından dolayı payları dışında, kişisel olarak ve belirli bir miktara kadar sınırlı sorumlu olacakları (Koop.K.m.30) düzenlenebilir (Uyar, 2016:528-529). Ortaklar için bu şekilde söz konusu olabilecek sınırlı sorumluluk da ikinci dere-

cede bir sorumluluk olup, ortağa ancak kooperatiften sonra başvurulabilir (Uyar, 2016:529).

Ortakların tek başına sorumlu olacakları miktar, kooperatifteki paylarının tutarı ile orantılı olarak da gösterilebilir (Koop.K.30). Ortağın sermaye payı dışında ve ek olarak sorumluluğunu düzenleyen sınırlı sorumluluk da esasında sınırsız sorumluluk gibi ek bir sorumluluk yaratmaktadır. Ancak burada söz konusu olan ek sorumluluk, sınırsız sorumluluğun aksine belirli bir miktarla sınırlandırılmıştır. Ana sözleşmeye konulacak hükümle, kooperatif ortaklarının sermaye payları dışında şahsen sorumlu olacakları miktar rakam olarak veya kooperatif paylarıyla orantılı bir biçimde düzenlenebilir (Kayar, 2017:158). Örneğin bu miktar ortağın taahhüt ettiği sermaye payı miktarı veya bunun belirli katları oranında yahut da belirli bir miktar şeklinde -10.000 TL gibiöngörülebilir. Ancak bu sınırlı sorumluluk rejiminin Koop.K. m.98'in yaptığı atıf nedeniyle TTK'daki sermaye şirketlerinin tabi tutulduğu gibi uygulanması, amaca hizmet etmeyen ve adil olmayan sonuçlara yol açabilir (Kayar, 2017:149). Zira sorumluluk meselesi gündeme geldiğinde, kooperatif ortakları kadar kooperatif alacaklılarının ve kooperatifin kendisinin korunması da önem arzetmektedir. Bu nedenle kooperatif ortaklarının sorumluluğunun kural olarak kooperatifteki paylarıyla sınırlı olması durumunda, kooperatif alacaklılarının mağdur olma ihtimali söz konusudur (Mollaoğlu, 2018:77-78). Ancak ister kişilerin kooperatiflere katılımını teşvik amacı olsun isterse de ortakların korunması düşüncesiyle olsun, sorumluluk sadece bazı kooperatif ortaklarına veya sadece belirli bir zamana bırakılamaz ve buna ilişkin ana sözleşme hükümleri geçersiz olur (Koop.K.m.32).

Uygulamada kooperatif ortaklarının sınırlı sorumluluğu konusu ile kooperatiflerde aidat ve sair ödemelerin yapılmasına ilişkin sorumluluk karıştırılmaktadır. Ortakların bu tür ödemelerden sorumlu olmaları için kooperatif ana sözleşmesinde istisnai sorumluluk öngören bir hükmün bulunmasına gerek yoktur. Kooperatif tüzel kişiliğinin sona erdiği tarihe kadar kooperatif genel kurulu kararıyla ve tasfiye sonrasında da mahkeme kararıyla ortaklar bu ödemelerden sorumlu tutulabilir (Kayar, 2017:174).

Buraya kadar bahsettiğimiz kooperatif ortaklarının sermaye payı dışındaki ve ikinci derecedeki ek sınırlı sorumluluğu, kooperatifin tescilinden sonraki döneme ait kooperatif borçlarına ilişkindir. Tescilden önce kooperatif adına işlem yapanların sorumluluğu kişisel, müteselsil (zincirleme) ve doğrudan ya da diğer deyimle birinci derecede bir so-

rumluluktur (Koop.K. m.7). Ayrıca kooperatif ortağının malvarlığına, istisnai olarak ana sözleşmedeki düzenleme uyarınca (ek) sınırlı sorumluluk rejimi çerçevesinde başvurulması, kooperatif iflas etmeden veya tasfiyeye girmeden önce mümkün değildir (Mollaoğlu, 2018:79). Kooperatif iflas etmişse, sınırlı sorumluluk rejimi çerçevesinde kooperatifin ödenmemiş borçları, kooperatif ortaklarından iflas idaresince talep edilir. Zira Koop.K. iflasın sonuna kadar bu husustaki sorumluluğun iflas idaresi tarafından ileri sürüleceği hükmünü içermektedir (m.30/2). Yine kanunun iflas halinde uygulanacak usule ilişkin düzenlemesi uyarınca, ortakları şahsen sorumlu bulunan veya ek ödemelerle yükümlü olan bir kooperatifin iflası halinde, iflas idaresi sıra cetvelini düzenlemekle beraber ortaklardan her birinin payına düşen borcun ödenmesini kendilerinden ister. Tahsil olunamayan meblağlar diğer ortaklar arasında bölüşülür ve ortakların birbirlerine rücu hakları saklıdır. Ortakların geçici olarak tespit olunan borçları ile pay cetveli aleyhine İcra ve İflas Kanunu hükümlerine göre itiraz hakları vardır (Koop.K.m.33).

Kooperatif ortak veya üyelerinin sermaye payı dışındaki ek sınırlı sorumluluğuna ilişkin son bir nokta ise, kooperatifin tasfiyesinden sonra ortaya çıkan ve aslında kooperatifin kesin maliyet hesabına dahil edilmesi gerekli borçların akıbetinin ne olacağıdır. Bu hususta bizim de katıldığımız görüş uyarınca, söz konusu bu borçlar için doğrudan ortaklara başvurmak mümkün olmalı ve bunun yasal çerçevesi oluşturulmalıdır (Kayar, 2017:174).

3.4. Ortakların (Üyelerin) Sınırsız Sorumluluğu

Kooperatif ana sözleşmesinde, kooperatifin varlığı borçlarını karşılamaya yetmediği hallerde, ortaklarının da şahsen ve sınırsız olarak sorumlu tutulabilecekleri hüküm altına alınabilir. Bu takdirde alacaklılar kooperatifin iflası veya diğer sebeplerle dağılması halinde alacaklarını tamamen alamazlarsa, kooperatifin borçlarından dolayı ortaklar zincirleme ve bütün varlıklarıyla, yani sınırsız olarak sorumlu olurlar (Koop.K.m.29).

Sınırsız sorumluluk rejiminin uygulanmasında, kooperatifin iflası veya diğer sebeplerle dağılması ve kooperatif tüzel kişiliği alacaklılarına tam ödeme yapılamaması durumunda, alacaklılar kooperatifin malvarlığına değil ortakların kişisel malvarlıklarına başvurabileceklerdir. Bu tür sorumlulukta ortaklar kooperatifin borçları nedeniyle sınırsız olarak sorumludurlar ve zincirleme bir sorumluluk olduğu için de alacaklılar herhangi bir ortağa doğrudan başvurabilirler (Poroy/Tekinalp/Çamoğlu, 2017:652). Ortakların bu şekilde kooperatif borçlarından dolayı kişisel

ve sınırsız olarak sorumlu olabilmelerinin birinci şartı ana sözleşmede bu sorumluluğun öngörülmesi, ikincisi kooperatifin iflas ya da başka sebeple dağılması ve üçüncüsü de alacaklıların tasfiye sonunda alacaklarını kısmen veya tamamen alamamış olmaları, şeklinde özetlenebilir (Uyar, 2016:529).

Ana sözleşmede ortaklar için sınırsız sorumluluk öngörülmüş bulunan bir kooperatife sonradan ortak alınıyorsa, yeni giren ortağın sınırsız sorumluluk hükmüne tabi olabilmesi için giriş bildiriminde bu hususun kabul edildiğinin açık ve net olarak belirtilmesi gereklidir (Koop.K.m.8/1). Ayrıca Koop.K.m.52/1 hükmü uyarınca, kooperatif ortaklarının şahsi sorumluluklarının ağırlaştırılması veya onlara ek ödeme yükümü getirilmesine ilişkin karar alınabilmesi, kooperatifin bütün ortaklarının dörtte üçü oranında onayını gerektirir. Kararın alınmamasına katılmamış ve uygulanmasına da karşı olan ortaklar, sorumluluğun ağırlaştırılmasına ilişkin kararın ticaret sicili gazetesinde ilan edilmesinden itibaren üç ay içinde kooperatiften çıktıklarını bildirerek kararla bağlı olmaktan kurtulabilirler (Mollaoğlu, 2018:80-81). Ancak kooperatiflerde ortakların yükümlülüklerini yerine getirmemeleri nedeniyle, şahıs şirketlerinde münferit bir ortağın sermaye borcunun ifasında temerrüde düşmüş ortağa karşı açabildiği ve davalıdan taahhüt ettiği sermayenin ifasını isteyebildiği, "ortak davası" olarak da adlandırılan "*actio pro socio*" davasının açılması mümkün değildir (Poroy/Tekinalp/Çamoğlu, 2017:596).

Ortakların sınırsız sorumluluğuna ilişkin ana sözleşmede hüküm yer alsa bile, kooperatifin faaliyet dönemi süresince alacaklılar doğrudan ortaklara başvuramazlar. Yukarıda belirttiğimiz üzere, ortakların veya üyelerin kooperatif borçlarından dolayı sınırsız sorumluluğu için bunun sadece ana sözleşmede düzenlenmesi tek başına yeterli değildir. Alacaklıların doğrudan ortaklara başvurabilmesi için kooperatifin iflas etmiş olması veya başka bir sebeple sona ermiş olması gerekmektedir. Yine bunlara ilaveten kooperatif alacaklılarının alacaklarını kooperatiften alamamış olmaları da şarttır. Bu noktada, kooperatif hakkında yapılan takibin semeresiz kalması veya aciz vesikası alınması durumlarını, alacaklıların şahsi sorumluluk veya ek ödeme yükümlülüğü bulunan ortaklara başvurabilmeleri açısından yeterli saymak gerekir (Kayar, 2017:159).

Ortakların sınırsız sorumluluk rejiminin anlaşılabilmesi için "kooperatifin iflası veya diğer sebeplerle dağılması" şartını da irdelememiz gerekir. Dağılma ibaresi kooperatifin tasfiye edilmesini işaret eder.

Kooperatifin amacını gerçekleştirmeye yönelik faaliyetlerde bulunma iradesinin sona ermesiyle dağılma süreci başlar ve sonrasında tasfiye işlemiyle kooperatifin mallarının satılması, borçlarının ödenmesi, alacaklarının tahsili, geriye kalan bir para varsa da bunun ortaklara dağıtılması gerçekleştirilir. Bir kooperatif dağılırsa, dağılmanın ticaret siciline tescilinden başlayarak bir yıl veya ana sözleşmede daha uzun bir süre belirlenmişse bu süre içinde kooperatifin iflasının açılmasına karar verilmesi halinde, ortaklar için sınırsız sorumluluk veya ek ödeme yükümleri (Koop.K.m.36/3) işletilebilir. Söz konusu bir yıllık süre ana sözleşmeyle kısaltılamaz, ancak daha uzun bir süre belirlemek mümkündür. Bu sürelerin geçirilmesinden sonra iflasın açılmasına karar verilirse, dağılmanın ticaret siciline tescil edildiği tarihte mevcut olan ortakların sorumluluğuna gidilemez (Mollaoğlu, 2018:82).

İflasa karar verilebilmesi hususunda kooperatif alacaklılarının veya kooperatifin talepte bulunması gereklidir. İcra ve İflas Kanunu (İİK) m.179 hükmü uyarınca, aktiflerin muhtemel satış fiyatları üzerinden düzenlenen ara bilançoya göre kooperatifin borca batık olduğu, yani borçlarının alacaklarından fazla olduğu durumu temsilciler, tasfiye memurları veya alacaklılar tarafından beyan ve mahkemece tespit edilirse, önceden takibe gitmeksizin kooperatifin iflasına karar verilebilir. İflasa karar verilmesi halinde, sınırlı veya sınırsız sorumluluk rejimi iflas idaresi tarafından ileri sürülecektir (Koop.K.m.29-30) ve bu durumda ortaklara başvuru usulü Koop.K.m.33 hükmüne göre yapılacaktır. Buna göre, ortakları şahsen sorumlu bulunan veya ek ödemelerle yükümlü olan bir kooperatifin iflası halinde, iflas idaresi sıra cetvelini düzenleyerek ortaklardan her birinin payına düşen borcun ödenmesini kendilerinden ister. Daha sonra tahsil edilemeyen miktarlar diğer ortaklar arasında bölüştürülür ve ortakların birbirlerine rücu hakları saklı olduğu gibi, tespit olunan borçları ve pay cetveli aleyhine İİK hükümlerine göre itiraz hakları da vardır. Ödenmemiş sermaye borcu olan ortakların söz konusu borçlarını iflas masasına ödemeleri gereklidir. İflas idaresinin bu ortakları dava ve takip edebilme hakkı vardır.

Sınırsız veya sınırlı sorumlu bir ortak ölür ya da diğer bir sebeple kooperatiften ayrılırsa, ayrılışının kesinleştiği tarihten başlayarak bir yıl veya ana sözleşmede düzenlenmiş daha uzun süre içinde kooperatif iflas ettiği takdirde, ayrılmasından önce doğmuş olan borçlar için ortak sorumluluktan kurtulamaz. Aynı şartlar altında veya aynı süre içinde ek ödeme yükümü de devam eder (Koop.K.m.36). Bu bir yıllık süre ana sözleşme ile uzatılabilir, fakat kısaltılamaz. Bu süre kooperatif ortaklarının iflas şartına bağlı olarak söz konusu olabilecek sınırsız

sorumluluklarından kurtulabilme süresi olarak düzenlenmiştir (Kayar, 2017:162). Bu sürenin başlangıç tarihi İİK.m.254 uyarınca, iflasın kapandığına ilişkin mahkeme kararının ilan edildiği tarihtir. Diğer bir deyimle alacaklıların ortakların şahsi sorumluluklarından doğan talep hakları, daha önce kanuni bir hüküm gereği düşmedikçe iflas işlemlerinin sona ermesinden ve dolayısıyla iflas kapanma kararının ilanından başlayarak daha bir yıl süre ile alacaklıların her biri tarafından ileri sürülebilir. Buna paralel olarak ortakların birbirlerine olan rücu hakları da, rücu konusu ödemenin yapıldığı tarihten itibaren bir yıl içinde zamanaşımına uğrar (Koop.K.m.37).

Ortağın kooperatiften ayrılması, ölümü veya kooperatifin dağılmasından sonraki bir yıl içinde kooperatifin iflas etmesine bağlı olarak ortaklar için söz konusu olacak şahsi sorumluluk veya ek ödeme yükümlülüğüne ilişkin sürenin, Koop.K.m.36 ile ana sözleşmede daha uzun belirlenebilme olanağına kavuşturulması, kooperatifin iflasını öngörerek kaçabilecek ortakların bu sorumluluktan kurtulmalarını engellemeyi amaçlamaktadır (Kayar, 2017:163-164).

3.5. Ortakların (Üyelerin) Ek Ödeme Yükümü Şeklinde Ortaya Çıkan Sorumluluğu

Kooperatif ana sözleşmesinde ortaklar için ek ödeme yükümü getirilebilir. Ancak ek ödemelerin sadece bilanço açıklarının kapatılmasında kullanımı şarttır. Ek ödeme yükümü sınırsız olabileceği gibi, belirli miktarlarla veya iş hacmi ile ya da paylarla orantılı olarak sınırlandırılabilir. Ayrıca kooperatifin iflası halinde ek ödemeleri isteme hakkı iflas idaresine aittir (Koop.K.m.31).

Ek ödeme öngörülmesinde amaç, kooperatif tüzel kişiliğinin korunması ve faaliyetlerine devam edebilmesinin sağlanmasıdır. Kooperatif ana sözleşmesinde düzenlenmiş olsa dahi, kooperatifin bilançosu açık vermemiş ise ortaklardan ek ödeme yapmaları talep edilemez. Zira ek ödemeler sadece bilanço açıklarının kapatılmasında kullanılabilir (Koop.K.m.31). Ortakların ek ödeme yükümüne ilişkin değişiklikler ise ancak ana sözleşme değişikliği ile yapılabilir. Ek ödeme yükümü konulması veya bunların artırılması, bu husustaki kararın ticaret siciline tescili ile kooperatifin bütün alacaklıları lehine hüküm ifade eder (Koop.K.m.34).

Ana sözleşmeye konulacak hükümlerle ek ödemeler; bilanço açığı kapanıncaya dek yapılacak sınırsız ek ödeme, belirli bir miktardaki sınırlı ek ödeme, ortakların kooperatifle yaptıkları iş hacmine göre belir-

lenen ek ödeme ve paylarla orantılı olarak saptanmış ek ödeme olmak üzere dört şekilde düzenlenebilir (Kayar, 2017:155-156).

Kooperatif ortaklarına ödenmemiş sermaye borçları hakkında ve yukarıda bahsettiğimiz sınırlı veya sınırsız sorumluluk rejimleri çerçevesinde ve bu başlık altında incelediğimiz ek ödeme yükümlerinin söz konusu olduğu hallerde, İİK.m.89 hükmü uyarınca haciz ihbarnamesi gönderilebilir (Kayar, 2017:161).

3.6. Ortakların (Üyelerin) Kişisel Alacaklılarına Karşı Sorumluluğu

3.6.1. Genel Olarak

Kooperatif ortaklarının kişisel alacaklıları, ticaret şirketlerindeki gibi, ortağın kooperatif dışındaki malvarlığına genel hükümler çerçevesinde başvurabilirler. Ancak kooperatiflerde ticaret şirketlerinden farklı olarak ortakların kişisel alacaklılarının borçlu ortağın kooperatifteki hissesi ile hak ve alacaklarına başvurmaları kendileri için çok tatmin edici bir yol değildir. Dolayısıyla alacaklıların esasında borçlu ortağın kooperatif dışındaki malvarlığından alacaklarını tahsil yoluna gitmeleri daha faydalıdır (Uyar, 2016:526). Zira kooperatiflere ilişkin yasal düzenlemeler, bunların ticaret şirketlerinden farklı ve kendine özgü hukuki niteliği çerçevesinde, ortakların gerek kooperatif borçlarından ikinci derecede sorumluluğunu ve gerekse kişisel alacaklılarına karşı sorumluluk rejimini farklı şekilde düzenlemiştir. Yukarıda ortakların kooperatif borçlarından ikinci derecede sınırlı ve sınırsız sorumluluğuna ilişkin koşulları ve usulü belirlemeye gayret ettik (bkz. 3.3. ve 3.4: 5-7). Ortakların kişisel alacaklılar karşısındaki sorumluluğu meselesi de üzerinde durulması gerekli bir diğer önemli noktayı oluşturmaktadır.

Kooperatif ortaklarının kişisel alacaklılara karşı sorumluluğu, ortada bir tarım kredi veya satış kooperatifi söz konusu ise, özel düzenlemeye tabi olması karşısında, ayrıca belirtilmesi gerekli bir husus olarak karşımıza çıkar. 1581 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu m.13 hükmüne göre, ortağın kooperatiften kredi alırken kredisine karşılık olarak gösterdiği ürünleri, hayvanları ve üretimle ilgili her türlü makine ve araçları üzerinde, kooperatifin mutlak rehin hakkı bulunmaktadır. Dolayısıyla bu tür bir kooperatif ortağının kişisel alacaklılarının ortağın kişisel malvarlığına başvurmaları durumunda, kooperatifin mutlak rehin hakkı bulunan söz konusu malların haczedilemeyeceği unutulmamalıdır (Uyar, 2016:526). Görüleceği üzere kanun koyucu burada yerinde olarak ortakların kişisel alacaklılara karşı sorumluluğu nokta-

sında, ticaret şirketi ortaklarından farklı bir tutum izlemiştir. Zira kanun koyucu bu yaklaşımla ülke ekonomisinde önemli bir yeri olan bu üretim sektörüne hizmet eden kooperatiflerin korunması amacını, alacaklının korunması amacından üstün tutmuştur.

Kooperatif ortaklarının kişisel malvarlığından alacağını alamamış ya da bunlara hiç başvurmamış olan alacaklılar, ancak ortağa ait faiz ve gelir-gider farklarından hissesine düşen miktarı ve kooperatifin dağılmasında ona ödenecek payı haczettirebilirler (Koop.K.m.19/son).

3.6.2. Gelir-Gider Farkının Haczi

Kooperatifler ekonomik bir amaçla kurulmakla birlikte, dar anlamda kazanç paylaşma amacı gütmeyen kuruluşlardır. Ortaklarının meslek, sanat ve geçimlerine ilişkin gereksinimlerini sağlamaya çalışarak ekonomik bir amaç gütmektedirler; ancak asıl amaçları kâr sağlamak ve bunu ortaklarına dağıtmak olarak ifade edilemez (Erçin, 2002:76-77; Aydın, 2021:260;270). Dolayısıyla kâr kavramı kooperatiflere yabancı olduğundan, kanun koyucu kooperatiflerde bu kavram yerine "gelir-gider farkı" terimini (Koop.K.m.19/6) tercih etmiştir (Uyar, 2016:526-527).

Kooperatif ana sözleşmesinde, ortaklarla yapılan işlemlerden bir yıllık faaliyet sonunda elde edilen gelir-gider farkının ortaklar arasında bölüşülmesi öngörülmüşse (Koop.K.m.38), borçlu ortağın hissesine düşen miktar ortağın kişisel alacaklısı tarafından haczedilebilir. Bunun için borçlu ortağın üyesi bulunduğu kooperatife İİK.m.89 uyarınca haciz ihbarnamesi gönderilmelidir (Uyar, 2016:527).

3.6.3. Sermaye Payına Ödenecek Faiz Alacağının Haczi

Koop.K.m.38/3 hükmü uyarınca, kooperatiflerde gelir-gider farkının en az %50'si ortaklara dağıtıldıktan sonra, ortakların sermaye paylarına genel kurul kararı ile devlet tahvillerine verilen en yüksek faiz sınırını geçmemek üzere faiz ödenebileceği ana sözleşmede düzenlenebilir. Bu düzenleme, kooperatif hukuku ilkeleri arasında "ortağın ekonomik katılımı ilkesi" başlığı altında "sermayeye sınırlı faiz verilmesi" şeklinde ifade edilmektedir (Erçin, 2002:175-176; Mollaoğlu, 2018:14). Kooperatiflerde sermayeye sınırlı faiz verilmesinin amacı, sermayenin ortakların çıkarlarını denetleyecek ve zarar verecek bir araç olarak kullanımını engellemek ve ortakları daha fazla yatırım yapmaya teşvik etmektir. Yani esasında sermayeyi ön plana çıkarmamak için sınırlı faiz verilmektedir ve bu durum bir tür kâr olarak nitelendirilemez. Zira kooperatiflerin ortaklarına veya üyelerine ekonomik menfaat sağlama amacı, kârdan çok daha geniş kapsamlıdır. Ekonomik yarar sağlama ile kâr kavramı eş an-

lamlı olarak düşünülemez (Erçin, 2002:94-95; Omağ, 1974:206, 215).

Sermayeye sınırlı faiz verilmesini ana sözleşmesinde düzenlemiş olan kooperatifler, böylece kendi finansman ihtiyaçlarını karşılamış olmakla birlikte, aynı zamanda ortaklarının birikimlerinin de değerlenmesini sağlayabileceklerdir. Faiz kavramı her ne kadar kooperatiflerin niteliğine yabancı olsa da, bunu bir açıdan haklı görme olanağı vardır. Zira kanun koyucu kooperatiflerde sermaye kavramını ticaret şirketlerinde olduğu gibi ana eksene koyan bir yaklaşım izlememiştir. Sermaye kooperatiflerde hakimiyet kurmak, kazanç sağlamak ve paylaşmak için değil; ortakların ticari olmayan ekonomik menfaatlerini temin etmek için gerekli bir unsurdur. Sermaye sayesinde parasal güç sağlanır ve bu da neticede nakit gereksinimi anlamında kooperatifin bağımsızlığına hizmet etmeye yarar (Mollaoğlu, 2018:99; Erçin, 2002:85). Dolayısıyla ana sözleşmenin ortaklara kooperatifin niteliğine uymayan sermayeye katılım borcu yüklemesi söz konusu ise, hiç olmazsa faizin de ödenebilmesi savunulabilir (Mollaoğlu, 2018:99).

Koop.K.m.38/3 koşulları gerçekleşmiş ve ortağa kooperatifteki sermayesi için faiz ödenmesi gerçekleşmiş ise, bu ortağın kişisel alacaklısı ödenecek faizin haczini isteyebilir (Uyar, 2016:527).

3.6.4. Ortaklık Payının Haczi

Her ortağın kooperatifte en az bir ortaklık payı vardır (Koop.K.m.19/1). Bu paylar ortaklık senedine bağlanmış da olabilir. Ancak nama yazılı olarak düzenlenmesi gereken bu ortaklık senetleri hukuken kıymetli evrak niteliğine sahip değildir (Koop.K.m.18). Kooperatifler Kanunu, bir ortağın kişisel alacaklılarının, ancak ortağa ait faiz ve gelir-gider farklarından hissesine düşen miktarı ve kooperatifin dağılmasında ona ödenecek payı haczettirebileceklerini düzenlemektedir (m.19/son).

Doktrinde de borçlu kooperatif ortağının hissesinin (payının) haczedilemeyeceği belirtilmektedir (Karahan/Deryal, 2013:904; Topuz, 2009:303,306). Yani ortağın kişisel alacaklısı ortağın kooperatifteki payına, ancak kooperatifin dağılması halinde başvurabilir. Kooperatif devam ettiği sürece kişisel alacaklının payın paraya çevrilmesini isteme hakkı yoktur (Uyar, 2016:527-528).

Ana sözleşmede kooperatifin tasfiyesi sonucunda artan miktarın, yani tasfiye bakiyesi veya kârının ortaklar arasında paylaştırılacağı düzenlenmişse (Koop.K.m.83/1), ortağın kişisel alacaklısı İİK.m.89 uyarınca bunu da haczettirebilir. Ancak ana sözleşmede tasfiye bakiyesinin

ortaklar arasında paylaşımı öngörülmemişse, Koop.K.m.83/3 gereğince tasfiye neticesinden arta kalan miktar, kooperatifleşme amacına uygun olarak harcanmak üzere Türkiye Milli Kooperatifler Birliğine bırakılır. Dolayısıyla kişisel alacaklılar bu durumda söz konusu tasfiye bakiyesine haciz koyduramazlar. Ayrıca borçlu ortağın kooperatifteki payı ve tasfiye bakiyesi kişisel alacaklısı tarafından haczedildikten sonra, borçlu ortak kooperatiften çıkmış veya çıkarılmış ise, ortağa Koop.K.m.17 gereği ödenmesi gerekli paranın, kooperatifin sona ermesi beklenmeden icra dairesine yatırılması gereklidir (Uyar, 2016:528).

Burada son olarak şunu da belirtmemiz gerekir ki, kooperatif ortakları paylarının haczi bütün kooperatiflerde mümkün değildir. Örneğin 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun m.8 hükmü uyarınca, tarım satış kooperatifleri ile birliklerinin ortaklık payları rehin veya haciz edilemeyeceği gibi, başkalarına da devredilemez (Uyar, 2016:528).

4. SONUÇ

Günümüze oranla geçmişte pazarlama kanallarını üretici ve tüketici lehine olacak şekilde düzenleyen organizasyonlara çok ihtiyaç duyulmuyordu. Ancak günümüz teknoloji ve pazar ekonomisi düzeninde bu ihtiyaç çok daha derinden hissedilmektedir. İşte kooperatifler bu ihtiyacın bir uzantısı olarak ortaya çıkmış; yardımlaşmayı, dayanışmayı ve üretici ile tüketicinin ekonomik menfaatlerini teminat altına almayı amaçlayan kuruluşlar olarak görülebilir (Aydın, 2021:255). Kooperatifler kişilerin tek başına yapamayacakları ve fakat grup halinde gerçekleştirebilecekleri işleri yapmak üzere kurulurlar; kendi kendine yardım kuralı ile hareket ederler ve amaçları kâr sağlamak olmayıp ortaklarına hizmet etmektir (Erçin, 2002:63). Kooperatiflerin amaçları, ortaklarının veya üyelerinin belirli ekonomik menfaatlerinin ve özellikle meslek ve geçimlerine ilişkin gereksinimlerinin karşılanıp korunmasıdır. Ortaklarının gereksinimlerini karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet yoluyla karşılarlar. Sermaye kooperatiflerde kâr elde edilip paylaşılmasını sağlayan bir araç değildir. Ancak amaca ulaşmada asli vasıtalar olan karşılıklı yardım, dayanışma ve kefaletin yanı sıra ikincil önemdeki bir unsurdur. Sermayenin kooperatiflerdeki bu fonksiyonu, onu ticaret şirketlerinden ayırır. Zira kooperatifler sermayeleri değil, kişileri birleştirirler ve sermaye kooperatifleri yönetmez, ancak hizmet eder. Kooperatif ortakları pay sahibi olarak değil, kişisel özellikleri sebebiyle kooperatife bağlıdırlar (Erçin, 2002:64-65).

Kooperatiflerde geçerli olan ekonomik menfaat ortaklara ilişkin-

dir. Kooperatif ortakları ile müşterileri aynı kişilerdir. Bu sebeple kooperatiflerin işlem ve çalışmalarında içe dönüklük söz konusudur ve böylece kooperatifler kendilerine özgü kapalı bir piyasa oluştururlar ve kural olarak sadece ortakları ile işlem yaparlar. Ortak harici işlemler kooperatiflerde istisnai niteliktedir. Zira ortak olmayan kişilerle sürekli işlem yapılması, onların gerçek niteliklerini kaybetmelerine ve amaçlarından uzaklaşmalarına neden olur (Erçin, 2002:78). İşte kooperatiflerde karşımıza çıkan tüm bu özellikler, onların asıl amacı kazanç sağlayıp paylaşmak olan ticaret şirketlerinden farklı ve kendine özgü bir hukuki yapısı olduğunu bize göstermekte, sosyal ve insani boyutunu öne çıkarmaktadır. Her ne kadar ülkemiz mevzuatında kooperatifler ticaret şirketi türleri arasında sayılsa ve hukuken "ortaklık" olarak nitelendirilse de, bu durum kooperatiflerin kendine özgü hukuki yapısını değiştirememiş ve bundan sonra da değiştiremeyecektir. Biz de çalışmamızda bu kendine özgü hukuki niteliğin bir yansıması olarak, kooperatif ortaklarının sorumluluğundaki farklılık ve özel hususları irdelemeye gayret ettik. Bu bağlamda şu tespiti yapabiliriz ki; ortakların gerek kooperatif tüzel kişiliğine ait borçlardan sorumluluğu ve gerekse kişisel alacaklılara karşı sorumluluğu hususunda, ticaret şirketi ortaklarının sorumluluğu ile farklılaşan pek çok nokta söz konusu olmuştur. Öncelikle ortakların kooperatif tüzel kişiliğine ait borçlardan sorumluluğu da *sui generis* bir sorumluluk olup, "sınırsız sorumluluk" veya "sınırlı sorumluluk" şeklinde (Koop.K.m.29-30) ortaya çıkabilmektedir (Gürbüz, 2010:465-466). Burada kooperatif ortaklarının sorumluluğunun şahıs veya sermaye şirketi ortağı sorumluluğu ile birebir örtüşmediğini apaçık görebilmekteyiz. Zira şahıs şirketi ortaklarının şirket borçlarından sorumluluğu sınırsız iken, sermaye şirketlerinde ise sınırlı olarak düzenlenmiştir. Ayrıca sermaye şirketi ortaklarının sorumluluğu, ortak veya pay sahibinin şirkete getirmeyi taahhüt ettiği sermaye payı ile sınırlı olup, bu sorumluluk da kural olarak şirketin alacaklılarına karşı değil, şirkete karşıdır.

Kooperatif ortaklarının sorumluluğunu incelediğimizde ise, bunların ne şahıs şirketi ortağı gibi şirket borçları için sınırsız sorumlu olduğunu ne de sermaye şirketi ortakları gibi sadece şirkete karşı olan ve sınırlı türde bir sorumluluk olduğunu görüyoruz. Kanaatimizce bu durum, kooperatiflerin sosyal ve ekonomik boyutu olan kendine özgü kuruluş yapıları ile ilgili olsa gerektir. Kooperatifler, ana sözleşmede aksine bir düzenleme olmadıkça alacaklılarına karşı yalnızca kendi malvarlığı ile sorumludur (Koop.K.m.28). Ancak ana sözleşmede açıkça belirtilerek ortakların kooperatif tüzel kişiliği borçlarından şahsen ve sınırsız sorumlu oldukları (Koop.K.m.29) veya belirli bir miktara kadar

sınırlı sorumlu oldukları (Koop.K.m.30) düzenlenebilir. Yine ortaklar için sadece bilanço açıklarının kapatılmasında kullanılması şartıyla ve ana sözleşmede öngörülmek suretiyle ek ödeme yükümü getirilebilir (Koop.K.m.31). Ana sözleşmeye kooperatif borçlarından sorumluluğun ortakları da kapsayacak şekilde genişletilmesine ilişkin bu tarz hükümler konulması, kooperatife daha geniş bir çalışma ve güven ortamı temin ederek dış ilişkilerinde itibarlı konuma gelmesini sağlamayı amaçlar (Kayar, 2017:159). Dolayısıyla kanun koyucu esasında sosyal yönü ağır basan ve karşılıklı yardımlaşma, dayanışma ve işbirliği esaslarına göre çalışarak üretime katkısı yadsınamayacak boyutta olan bu kritik öneme sahip kuruluşların korunmasını hedeflemektedir.

Ortakların kişisel alacaklılarına karşı sorumluluğu noktasında da, özellikle tarım kredi ve tarım satış kooperatifleri açısından, kişisel alacaklıların borçlu ortağın payını veya kredi karşılığı olarak gösterdiği ürün, hayvan ve üretim araçlarını haczedemeyeceğine ilişkin yasal düzenlemelerin yerinde ve olumlu olduğunu belirtmekle beraber; özellikle kooperatiflerin içe dönük yapısını ve böylelikle kâr amacı taşımayan niteliğini öne çıkartacak daha fazla yasal düzenleme olması gerektiği inancındayız.

Kaynakça

Ali, M. (1932). Kooperatif Hukuku, İzmir.

Aydın, A. (2021). "İslam Hukuku Açısından Kooperatiflerin Hukuki Niteliği", Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi (YBHD), Y.6, S.2021/1, s.253-304.

Birol, L. (1960). Türkiye'de Kooperatifler, Ankara.

Deryal, Y. (1998). "Türk Hukuku'nda Kooperatiflerin Hukuki Niteliği Sorunu", Oğuz İmregün'e Armağan, İstanbul, s.147-218.

Erçin, F. (2002). Türk Hukuku'nda Kooperatif Tüzel Kişiliğinin Ayırıcı Özellikleri, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Fındıkoğlu, Z.F. (1953). Türkiye'de Kooperatifçilik Dersleri, İstanbul Üniversitesi Yayını No: 537, İstanbul.

Gürbüz, D.G. (2010). "Kooperatiflerde Ortakların Sorumluluğu", Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi, C.28, S.1, s.463-477.

İnan, O. & Çevik, O. (1969). Gerekçeli ve Açıklamalı Kooperatifler Kanunu, Ankara.

Karahan, S./Deryal, Y. (2013). Şirketler Hukuku, 2. Baskı, Konya.

Kayar, İ. (2017). "Yargıtay Kararları Çerçevesinde Kooperatiflerde Sermaye, Aidat, Ek Ödeme ve Şahsi Sorumluluk Kavramları", Ticaret Hukuku ve Yargıtay Kararları Sempozyumu, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayın No: 517, Ankara, s.147-174.

Mollaoğlu, Y. (2018). Kooperatiflerin Hukuki Niteliği, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Mülayim, Z.Y. (2013). Kooperatifçilik, 7. Baskı, Ankara.

Omağ, M.K. (1974). "1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu Açısından Kooperatif Teşekküllerinin Hukuki Mahiyet ve Niteliği", İktisadi ve Ticari İlimler Dergisi (İTİD), S.2, s.193-222.

Özmen, K. (2012). Kooperatifler, 2. Baskı, Ankara.

Poroy, R./Tekinalp, Ü./Çamoğlu, E. (2017). Ortaklıklar Hukuku II, 13. Baskı, İstanbul.

Tekil, F. (1994). Limited Şirketler ve Kooperatifler Hukuku, İstanbul.

Uyar, T. (2016). "Kooperatif Şirketler ile Adi Şirketlerde; 'Şirket'ten ve/veya 'Şirket Ortağı'ndan Alacaklı Olan Üçüncü Kişilerin 'Şirket'i ve/veya 'Şirket Ortağı'nı Takip Hakkının Kapsamı", Ankara Barosu Dergisi (ABD), S.1, s.525-535.

Yararlanılan İnternet Siteleri

www.kazanci.com.tr

Bölüm 52

ANADOLU'DA GÜRLEYEN BİR SES:

MEHMET ÂKİF'İN NASRULLAH VAAZI'NDA

KOLEKTİF ÖZ ELEŞTİRİ

Kamil PARIN[1]

1 Öğretim Görevlisi, Kastamonu Üniversitesi, Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi. kamilparin@hotmail.com. Orcid: 000-0002-4529-4589.

Giriş

Türk milleti birçok kez felaketlerle karşı karşıya gelmiş, büyük badireler atlatmıştır. Bunların belki de en tehlikesi Balkan Savaşları ile Kurtuluş Savaşı arasındaki dönemde yaşanan büyük felaketlerdir. Bu dönemde Türk milleti büyük acılar çekmiş, ıstıraplar görmüş; büyük buhranların yaşandığı bu yıllarda adeta yok olma tehlikesi geçirmiştir. Birol Emil'in deyimiyle "altıbin yıllık tarihinin en trajik anlarından birini" (1998: 194) yaşamıştır. Mehmet Âkif de bu acılara şahit olmuş, yaşamış, ıstırabı derinden hissetmiş aydınımızdır. "O, bir yangının içine doğmuş ve ömrü boyunca bu yangını söndürmeye uğraşmıştır. Sanatını ve düşüncesini millet davasının emrine vermiş bir münevver aydındır." (Yıldırım, 2016: 129) O, milletin felakete uğradığı her dönemde -ki yaşadığı dönemde felaketin neredeyse yaşanmadığı yıl yoktur- hep yanında olmuştur.

Âkif, milletin zor dönemlerinde yorulmak nedir bilmeden çalışmış, mücadelelere destek olmuştur. Seyahatlerinde dinlenmek yerine halkın arasına karışıp konuşmalar yapmış, cami kürsülerine çıkıp vaazlar vermiştir. O, "inzivası(nı) halk içinde" (Topçu, 2019: 20) aramıştır. Ayrıca Âkif kimseyi ötekileştirmemiş, herkesi kazanmaya çalışmıştır. "Kendini gece gündüz içkiye kaptırmış olan Neyzen Tevfik'le arkadaşlığı" (Okay, 2019: 8) bunun açık göstergesidir. "Ömür boyu Hakk'ın, hakikatin, faziletin, kendi nefsinin çok üstünde davaların adamı olan Mehmet Âkif"in (Emil, 1998: 201) tek gayesi vatanın düşmandan kurtulması, kirli postalların def edilmesidir. Kişisel menfaatlerini hiç düşünmemiş olan Âkif'in "kuru hayatında maddi tek bir tat yoktu." (Kuntay, 2020: 241) "Onda ne politika ihtirası, ne mevki hırsı" (Kuntay, 2020: 242) vardı.

Hayatı boyunca hiç eğilmeyen kimseye boyun eğmeyen Âkif; inandığı gibi yaşamış, inandığını yaşamında tatbik etmiştir. "Bütün ömründe ayni kanaatin, ayni imanın sahibi olan adamdır." (Topçu, 2019: 19) Bu yönü eserlerine de sirayet etmiştir. "Edebiyat tarihlerinde pek az sanatkârın eseri ve fikirleri ile şahsiyeti arasındaki benzerlik, hatta ayniyyet, Mehmet Âkif'inki kadar olabilmiştir." (Okay, 2019: 8) O, "eserlerinde olsun, vaaz ve hasbıhallerinde olsun inandığından başka bir şeyi milletine telkin etmemiştir." (Yıldırım, 2016: 22) Bundan dolayıdır ki milletin gönlünde taht kurmuş sanatkârlarımızın başında gelen isimlerdendir. Bu, az sayıda aydına nasip olacak bir seviyede muhabbettir.

Âkif, gerçekçidir. Mensup olduğu kendi milletini övdüğü kadar da eleştirmiştir. Orhan Okay da "fikir planında Âkif'in en orijinal tarafı, tenkitçiliğidir." (…) "Hiçbir fikir adamının, kendi mensubu olduğu züm-

renin insanlarını bu kadar ağır tenkit etmiş olduğunu bilmiyorum. Bu Mehmet Âkif'in samimiyetinin en büyük delili." (2019: 9) demektedir. Âkif de Nasrullah Vaazı'nda kendi milletini, Müslümanları eleştirmiş, yaptıkları yanlışları yüzlerine vurmuş; böylece milletinin/Müslümanların uyanmasına vesile olmuştur.

Mehmet Âkif'in toplamda dokuz vaazı bulunmaktadır. "Sekizinin *Sebilürreşad*'da çıkan metinleri, Mehmed Âkif konuşurken kaydedilmiş olan özetleridir. Bir vaazı ise İttihad ve Terakki kulübünde konuşma olarak irad olunduktan sonra, "*Mevaiz-i Diniye*" kitabında yayımlanmıştır." (Aydüz, 2011: 328) "Bu büyük yurtsever, cami kürsülerindeki vaazlarıyla halkın gayret ve maneviyatını" (Kabaklı, 2002: 419) ve zafere olan inancı yükseltmiştir. Bu vaazlardan en çok ses getireni Balıkesir Zağanos Paşa Camii Vaazı ile birlikte bilhassa Nasrullah Vaazı olmuştur. Âkif, Nasrullah Vaazı'nda; birlik ve beraberliği tesis etmeye çalışırken Müslümanların eksikliklerini, yanlışlarını da dile getirmiştir. Biz de çalışmamızda Âkif'in 5 Kasım 1920'de Kastamonu Nasrullah Camii'nde verdiği vaazda[1] topluma, Müslümanlara yönelttiği eleştirileri ele alıp değerlendirdik.

İstiklal Şairi Mehmet Âkif Anadolu'da

Âkif İstanbul'un, Anadolu'nun, Rumeli'nin işgaline çok üzülmüş, canı yanmıştır. Oğlu Emin Ersoy da buna şahit olmuştur: "*İstanbul'u işgal ordularının işgal edişi zavallı babamı madden ve manen harap etmişti*." (Ersoy, 2017: 45) "*Sırtı yere gelmeyen gürbüz Türk neslinin Harbi Umumi'den, Balkan Harbi'nden hele mütareke senelerini takip eden Yunan Harbi yıllarında hastalık, açlık sefalet yüzünden düştüğü derin inkıraza candan yanıyor.*" (Ersoy, 2017: 76) Bundan dolayıdır ki İstanbul'da daha fazla kalmak istememiştir. Artık İstanbul'da yapacak da bir şeyi kalmadığının farkındadır. Oradan vatanın parça parça bölüşülmesini daha fazla izleyememiş; Mustafa Kemal'in davetiyle Anadolu'ya geçip Milli Mücadele'ye katılmıştır. O, halkı aydınlatmak için çağrılmıştır: "*Artık burada duracak zaman değildir, gidip çalışmak lazım. Bizim tarafımızdan halkı tenvire ihtiyaç varmış. Çağırıyorlar. Mutlaka gitmeliyiz. Ben yarın Ankara'ya hareket ediyorum.*" (Edib, 2010: 108-109) Giderken Eşref Edib'e "*Sen de idarehanenin işlerini derle topla, Sebilürreşad kli-*

1 Mehmet Akif, bu meşhur vaazı dışında Kastamonu civarında 3 vaaz daha irat etmiştir. Bu vaazlar *Sebilürreşad* dergisinde yayımlanmıştır. Vaazların başlıkları ve yayımlanma tarihleri şu şekildedir:

3 Aralık 1920 tarihli 465. Sayı, "Müslümanların Terakkileri İslama Sarılmalarına Bağlıdır",

13 Aralık 1920 tarihli 466. Sayı, "Tam Müslüman Olmadıkça Felah Yoktur",

3 Şubat 1921 tarihli 467. Sayı, "Ye'se Düşenler Müslüman Değildir".

şesini al, arkamdan gel." (Edib, 2010: 109) diyerek İstanbul'dan ayrılmıştır. Âkif de, *Sebilürreşad* da artık Anadolu'da, Milli Mücadele'dedir.

"Milli Mücadele için Ankara'ya davet edilen ilk şair, edebiyatçı" (Doğan, 2011: 184) olan Mehmet Âkif, Milli Mücadele'de kritik bir rol üstlenmiştir. Âkif, Milli Mücadele'den önce de Balkan Savaşları'nın netameli günlerinde aynı zorlu görevi üstlenmiş, halkı aydınlatmaya, cami kürsülerinde vaazlar vermiştir. "İstanbul'un en büyük üç camiinde, Beyazıt (2 Şubat), Fatih (7 Şubat) ve Süleymaniye (14 Şubat) camilerinde vaaz kürsülerine çıkarak, halkın maneviyatını güçlendirecek ve orduya yardımını sağlayacak konuşmalar yapmıştır. (Düzdağ, 2016: 12) Nitekim bu konuşmalar Milli Mücadele'ye hazırlık niteliği taşımaktadır.

Mücadele Adamı Mehmet Âkif Kastamonu'da

Âkif, Milli Mücadele'nin gürleyen sesi olmuş; bu dönemde Eskişehir, Konya, Kastamonu, Burdur, Sandıklı, Dinar, Afyon, Antalya vs. şehirleri dolaşmış, halka ışık tutmuştur. "Kutlu mücadelenin bülbülü" (Yıldırım, 2016: 23) olan Âkif, cami kürsülerinden vaazlarıyla milletini aydınlatmaya çalışmıştır. "1920 Şubat ayında, ilk kurşunun atıldığı Balıkesir cephesine koşarak Zağnos Paşa Camisi kürsüsünden halkı cihada" (Düzdağ ve Uzun, 2011: 20-21) davet etmiştir. "30 Nisan 1920 tarihinde Hacı Bayram Camii'nde Cuma vaazı veren Âkif, "kuva-yı milliyenin bir "ittihatçı" hareket olmadığının altını çizerek bu vatanın Türk milleti için gidebilecek son yer olduğunu ihtar etmiştir." (Eraslan, 2011: 63) "Yaşadığı kıtanın tarihini bütün derinlikleri ile bilen ve dertlerini ömür boyu kendi derdi olarak haykıran ezeli bir düşünce adamı" (Meriç, 2018: 271) olan Âkif, Kasım 1920'de de Kastamonu Nasrullah Camii'nden milletine seslenmiştir. Nasrullah Vaazı, Âkif'in en çok ses getiren, en çok heyecanlar yaratan, kitleleri harekete geçiren vaazıdır.

"Milli Mücadele yıllarında Anadolu coğrafyasının emperyalist devletlerin işgalden nasibini almayan tek yöresi Karadeniz Bölgesidir." (Yıldırım, 2016: 177) Bu bölgedeki Kastamonu şehri, bu anlamda Milli Mücadele için önemli duraklardan bir tanesidir. Anadolu'nun cephane ihtiyaçları, bu stratejik noktadan sağlanmıştır. Karadeniz üzerinden gelen cephanelikler, İnebolu-Kastamonu-Çankırı üzerinden Ankara'ya ulaştırılmıştır. Bu güzergâh adeta Ankara'nın dolayısıyla da Milli Mücadele'nin can suyu olmuştur. Âkif'in de vaaz için böyle stratejik öneme sahip Kastamonu'yu seçmesi tesadüf değildir. Buradan sadece Kastamonu halkına değil, tüm Anadolu'ya Rumeli'ye, tüm Türk yurduna seslenmiştir.

Âkif her şeyden öte zafere inanmıştır. Kuntay da bu durumu şu şekilde tespit etmiştir: "O, ömründe bir tek defa bir saadete vukuundan evvel inandı: İstiklal zaferine." (2020: 243) Ve gereğini de yerine getirmiş, Milli Mücadele'ye bilfiil katılmıştır. Bu doğrultuda Kastamonu'ya gitmek için "4 Ekim 1920'de Büyük Millet Meclisine başvurmuş; Meclis, 7 Ekim 1920'de Âkif'i propaganda amaçlı bir buçuk ay izinli olarak Kastamonu'ya göndermiştir." (Semiz ve Akdere, 2002: 920)

Âkif, Kastamonu'ya 19 Ekim 1920'de gelmiştir. Kastamonu'nun yerel gazetesi olan *Açıksöz*, onun Kastamonu'ya gelişini haberleştirmiştir: "*Büyük İslam şairi edib-i azam Mehmed Âkif Beyefendi iki gün evvel şehrimize gelmiştir. Sebilürreşad'daki yazıları ve birçok asar-ı ber-güzidesiyle İslamlık âleminin yegâne şairi tanınan Âkif Beyefendiye gazetemiz namına beyan-ı hoş amedi eyleriz.*" (*Açıksöz* 1336: 2) Âkif, gelişinin üçüncü Cuması olan 5 Kasım 1920'de tarihi Nasrullah Camii Kürsüsü'nden meşhur vaazını vermiştir. *Açıksöz* bunu bir gün önce 'Nasrullah Kürsüsünde' haber başlığıyla duyurmuştur: "*Yarın Cuma namazından evvel Sebilürreşad başmuharriri Mehmed Âkif Beyefendi tarafından Nasrullah Camii şerifinde bir meviza irad buyurulacaktır.*"[2] (*Açıksöz*, 1336: 3) Âkif, 24 Aralık 1920'de Kastamonu'dan ayrılmıştır: "*Üç nüshasını şehrimizde çıkardıktan sonra Sebilürreşad Ceride-i İslamiyesi Heyeti Tahririyesi Ankara'da neşriyatına devam etmek üzere bu Cuma günü şehrimizden müfarekat eylemişlerdir.*" (*Açıksöz* 1336: 2) O, Kastamonu'ya 19 Ekim 1920'de gelip 24 Aralık 1920'de Kastamonu'dan ayrılmıştır. Bu durumda Kastamonu'da 66 gün kalmıştır. "Akif'in Kastamonu'daki günlerine dair güvenilir kaynak *Açıksöz* gazetesidir." (Cunbur, 1986: 203) Milli Mücadele'nin önemli isimlerinden Hüsnü Açıksöz'ün çıkardığı *Açıksöz*[3] gazetesinin, İstiklal Yolu üzerinde bulunan Kastamonu'dan mücadeleye büyük katkısı olduğunu hatırlatmakta fayda vardır.

---

2 *Açıksöz*'ün bu nüshasında baskı tarihi olarak 5 Teşrinisani 1336 yazsa da -gazetenin Pazartesi ve Perşembe günleri yayımlandığını dikkate aldığımızda- bu tarih 4 Teşrinisani 1336 olmalıdır. Baskı/yazım hatası olduğu ortadadır. Nitekim 4 Teşrinisani 1336 Perşembe gününe; 5 Teşrinisani 1336 da Cuma gününe denk gelmektedir.

3 İlk sayısı 15 Haziran 1919'da çıkan *Açıksöz* gazetesi, Akif ile ilgili haberlerin yanında onun bazı şiirlerini de yayımlamıştır. İstiklal Marşı ile birlikte şiirlerin yayımlanma tarihleri ve adlarıyla şu şekildedir:
5 Kasım 1920 "Kır Ağasını Rüyası"
8 Kasım 1920 "Köse İmam'ın Dertlerinden"
11 Kasım 1920 "Ey Müslüman"
15 Kasım 1920 "Umar mıydın"
18 Kasım 1920 "Yeis Küfürdür"
22 Kasım 1920 "Mevlid-i Nebi Gecesi"
25 Kasım 1920 "Ey Cemaat Uyanın"
21 Şubat 1921 "İstiklal Marşı"

Nasrullah Kürsüsü'nden Gürleyen Bir Ses: Nasrullah Vaazı'nda Kolektif Öz Eleştiri

Âkif, Nasrullah Kürsüsü'nde adeta bir öğretmen gibidir. Cemaate bir taraftan Batının gerçek yüzünü anlatmaya çalışmış diğer taraftan da kendi toplumundaki yanlışları, aksaklıkları dile getirmiştir. "Tok ve tereddütsüz sesinde özel bir ahenk"e (Ongun, 1947: 16) sahip olan Âkif, kendisini dinleyenleri oldukça etkilemiş, büyük heyecanlar yaratmış, bu heyecanlar ülkenin dört bir tarafını sarmıştır.

Âkif, doğru bildiğinden hiçbir zaman -sonuç kendi aleyhine bile olsa- vazgeçmemiştir: "*Ey cemaat-ı Müslimin, insan için kendi aleyhine bile çıksa hakkı, hakikati söylemek lazımdır.*" (Mehmet Âkif, 1336: 250) Böylesine karakter abidesi bir aydının yeri elbet milli vicdan olmalıdır: "Acılara ızdıraplara destanlar, kahramanlıklara abide, zaferlere marşlar yazdı. Milletle yoğruldu, onu düşündü. O yalnız şair değildi. Sade şair olsa idi, edebiyat kitaplarında yer alırdı, milli vicdanda yer etmezdi." (İz, 2017: 33) Bu, belki de sadece Mehmet Akif'e nasip olmuş müstesna bir mertebedir.

Âkif, Batılıların Müslümanlara yaptıkları zulümleri iyi bilmektedir, bu zulümleri de milletine anlatmaya çalışmıştır. Diğer taraftan da, bu zalimlerin yaptığı zulümleri görmeyen Müslümanları ve kendilerine yaşam hakkı tanımayan Batılılarla işbirliği içerisinde olanları eleştirmiştir: "*Ellerinden gelen fenalıkların hiçbirini sizden esirgemezler. (Veddu ma anittüm) Sizin sıkıntılara, musibetlere felaketlere uğramanızı isterler. (Kad bedeti'l-bağdaü min efvahihim) Görmüyor musunuz, hakkınızda besledikleri düşmanlık ağızlarından taşıp dökülüyor.*" (Mehmet Âkif, 1336: 249)

Âkif birçok ülkeyi ziyaret etmiş, bu vesile ile milletinin ne halde olduğunu iyi görmüş, Avrupa milletlerini de yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Bu sayede kendi milleti ile diğer milletleri mukayese etmiş, milletinin/Müslümanların uçurumun kenarında olduğunu fark etmiştir. "Âkif için daima iki Batı söz konusu olmuştur: İlmin ve tekniğin kaynağı olan Batı ve savaştığımız Batı." (Filizok, 1986: 66) Âkif birincisine karşı değildir aksine savunuculuğunu yapmıştır. Ama savaştığımız Batı'ya karşıdır. O, kendi milletinin Avrupa'ya körü körüne bağlı olmasından, boş bir Avrupa hayranlığından rahatsızdır:

"*Öyle ya, gözümüzü açtık, Avrupa medeniyeti, Avrupa irfanı, Avrupa adaleti, Avrupa efkâr-ı umumiyesi nakaratlarından başka bir şey işitmedik. İngiliz adaleti, Fransız hamiyeti, Alman dehası, İtalyan terak-*

kiyatı kulaklarımızı doldurdu. Lisan bilenlerimiz doğrudan doğruya bu heriflerin eserlerini, bilmeyenlerimiz tercümelerini okuduk. Edebiyatları, hele edebiyatlarının ahlaki, insanı, içtimaı mevzuları pek hoşumuza gitti. Müelliflerin kıymet-i ahlakiye ve insaniyelerini eserleriyle ölçmeye kalkıştık. İşte bu mukayeseden itibaren aldanmaya, hatadan hataya düşmeye başladık. Bu adamların sözleriyle özleri arasında asla münasebat, müşahebet olamayacağını bir türlü düşünemedik. İşte okuyup, yazanlarımızın çoğuna arız olan bu dalal, bu hata bir zamanlar bana da musallat oldu." (…) "*Hakikat, Hoca merhumun dediği gibi Avrupalıların ilimleri, irfanları, medeniyetteki, sanayideki terakkileri inkâr olunur şey değildir. Ancak insaniyetlerini, insanlara karşı olan muamelelerini kendilerinin maddiyattaki bu terakkileriyle ölçmek katiyen doğru değildir. Heriflerin ilimlerini, fenlerini almalı fakat kendilerine asla inanmamalı, asla kapılmamalıdır.*" (Mehmet Âkif, 1336: 250)

"Hiçbir şairimiz sömürgeci Avrupa'nın kepazeliklerini onun kadar isabetle sergilememiş ve Hristiyan medeniyetinin kangrenleşmiş yaralarını gözler önüne sermemiştir." (Meriç, 2018: 272) Nasrullah'ta bu durumu izah ederken biraz da temkinlidir. Çünkü kendisini dinleyenlerin o güne kadar bunları duymadığını, ya da bu tonda işitmediklerini iyi bilmektedir. Bundan dolayıdır ki daha net izah edebilmek için "*Ey cemaat-i Müslimin! Bilirim ki bu sözlerim senelerden beri avutulmuş, uyutulmuş fikirlerinize biraz aykırı gelecektir. Onun için bir iki misal getirmek icap ediyor.*" (Mehmet Âkif, 1336: 251) diyerek örnekler verme ihtiyacı duymuştur. Örnekleri verdikten sonra da artık anlayıp anlamamayı cemaate bırakmıştır: "*Artık taassubun hangi tarafta, hürriyetin, müsamahakârlığın hangi tarafta olduğunu bu misallerle de anlamazsanız kıyamete kadar anlayacağınız yoktur.*" (Mehmet Âkif, 1336: 251)

Âkif, kendi toplumunun dine en az bağlı olan milletlerden biri olduğunu söylemiştir. Bizde Cuma günleri camilerin dolmadığını ima ederken, Hristiyan Avrupa'da Pazar günleri durum çok daha farklı olduğunu ifade etmiştir: "*Size bir hakikat daha söyleyeyim mi? Dünyada din ile en az mukayyet olan bir memleket varsa o da bizim memleketimizdir. Bugün cuma olduğu halde Kastamonu'nun en şerefli bir camiinde görüyorsunuz ya kaç saflık cemaat bulunuyor." (...) "Ey cemaat-i Müslimin! Bizim diyarda cuma namazı kılınırken tavla şakırtıları, sarhoş naraları duyulduğu nadir vakalardan değildir, zannederim.*" (…) "*Görüyorsunuz, herifler dinlerine nasıl sarılmışlar, asabiyet-ı diniye meselesinde ne kadar ileri gitmişler*!" (Mehmet Âkif, 1336: 251) Ayrıca Âkif, ayda yılda bir geldikleri camiden çıkınca birbiriyle düşmanlıklarına devam eden Müslümanları da eleştirmiştir: "*Ayda, alemde bir kere camiie geliyoruz.*

Huzur-ı ilahide birleşiyoruz. Fakat namazı bitirip pabuçlarımızı koltuklayarak dışarıya fırlayınca birbirimize karşı derhal ya hasım, yahut hiç olmazsa bigane kesiliyoruz." (Mehmet Âkif, 1336: 252)

O, Müslümanların Batı karşısında çok geri kaldığının farkındadır. Müslümanların gayesi Batının ilim ve teknik seviyesine yetişmek olmalıdır. Aksi halde yaşam şansları kalmayacaktır. Azimle üretmek ve çalışmak lazımdır:

"*Bu heriflere karşı olan buğzumuzu hiçbir vakit onların ilimlerine, fenlerine, sanatlarına sıçratmamalıyız. Çünkü medeniyetin bu kısımlarında onlara yetişemezsek yaşamamıza, bize emanetullah olan din-i İslami yaşatmamıza imkân yoktur. Biz Müslümanlar bin tarihinden itibaren çalışmayı bıraktık. Atalete, sefahete, ahlaksızlığa döküldük. Avrupalılar ise gözlerini açtılar, alabildiğine terakki ettiler. Görüyorsunuz ki denizlerin dibinde gemi yüzdürüyorlar. Göklerde ordular dolaştırıyorlar. Mademki dinin müdafaası farz-ı ayındır; mademki eda-yı farzın mütevakkıf olduğu esbabı elde etmek farzdır; o halde düşmanlarımızın kuvvet namına neleri varsa hepsini elde etmek için çalışmak efrad-ı Müsliminin her birine farz-ı ayındır.*" (Mehmet Âkif, 1336: 252)

Âkif, Müslümanların kendilerine inanmamalarının büyük sorun oluşturduğunun farkındadır. Önce Müslümanların birbirlerine inanması lazımdır: "*Biz Müslümanlar ise maalesef gerek içimizdeki, gerek dışımızdaki yabancıların sözüne kanıyoruz da birbirimize itimat etmiyoruz. Onlardan giydiğimiz külahı kendi dindaşlarımıza, kendi kardeşlerimize giydirmek için uğraşıyoruz. Cenab-ı Hak; (Müminler birbirinin kardaşından başka bir şey değildir), buyuruyorken yazıklar olsun ki biz o kardaşlıktan çok uzakta bulunuyoruz.*" (Mehmet Âkif, 1336: 252) O, Müslümanların birlik olamamasından oldukça rahatsızdır. Müslümanların diğer dine mensup olanlara gösterdikleri nezaketi, kendi dindaşına göstermemesine büyük tepki göstermiştir. Öyle bir tonla bunu eleştirmiştir ki dinleyenlerin irkilmemesi mümkün değildir: *"Müminlere karşı mütezellil, mütevazı, halim, selim, şefik, rahim; kâfirlere karşı ise vakur, metin, mekin, şedid olmak İslam'ın hasaisindendir. Yazıklar olsun; biz bu hasisalardan, bu meziyetlerden, bu büyüklüklerden mahrum olduk. Dinimizden olmayanlara karşı yapmadığımız müdahene, göstermediğimiz nezaket kalmıyor, birbirimizi ise bir kaşık suda boğmak istiyoruz. Cesaretimiz, kabadayılığımız, asıcılığımız, kesiciliğimiz hep kendi aramızda.*" (Mehmet Âkif, 1336: 252-253)

Mücadele ve dava adamı Âkif, milletlerin topla tüfekle yıkılmayacağını, milletlerin ancak aralarındaki rabıtalar çözülünce yıkılacağının

altını çizmiştir. İslam tarihinden birçok örnek göstermiştir: Emeviler, Abbasîler, Fatımiler, Endülüslüler, Gazneviler, Moğollar, Selçukiler, Mağribiler, İraniler, Faslılar, Tunuslular, Cezayirliler… Hep tefrika yüzünden yıkılıp gitmişlerdir. Peki, bu ayrılık tohumlarını yeşerten kimdir? Tabi ki de Avrupa'dır demektedir Âkif. Bir zamanlar Osmanlı orduları Viyana önlerindeydi, Hint denizlerindeydi; ama şimdi Avrupalıların türlü fitneleri sonucu parçalanmıştır. Âkif bu misalleri verdikten sonra milletinden gözlerini açmasını, ibret almasını ve kendilerine gelmesi konusunda uyarmıştır. Artık düşmana hizmet edildiğini farkına varılmalıdır:

"*Ey cemaat-i Müslimin! Gözünüzü açınız, ibret alınız. Bizim hani, senelerden beri kanımızı, iliğimizi kurutan dâhili meseleler yok mu; Havran meselesi, Yemen meselesi, Şam meselesi, Kürdistan meselesi, Arnavutluk meselesi Bunların hepsi düşman parmağı ile çıkarılmış meselelerdir. Onlar öyle olduğu gibi, bugünkü Adapazarı, Düzce, Yozgat, Bozkır, Biga, Gönen, Konya isyanları da hep o melun düşmanın işidir. Artık kime hizmet ettiğimizi, kimin hesabına birbirimizin gırtlağına sarıldığımızı anlamak zamanı zannediyorum ki gelmiştir. Allah rızası için olsun aklımızı başımıza toplayalım. Çünkü böyle düşman hesabına çalışarak elimizde kalan şu bir avuç toprağı da verecek olursak çekilip gitmek için arka tarafta bir karış yerimiz yoktur.*" (Mehmet Âkif, 1336: 254)

Âkif, Anadolu'yu dolaşmış, Sevr konusunda halktan bazı izlenimler edinmiştir. Sevr'in maddelerinden bihaber olduğunu görmüştür. Rumeli'nin, İstanbul'un, Anadolu'nun, Suriye'nin Türkiye'de kalacağını zanneden bir milletle karşı karşıyadır. Düşmanların nasıl çalıştıklarından bihaber olan Anadolu insanı, anca kendini avutmaktadır. O, Sevri'in maddelerinin okunması için adeta milletine yalvarmıştır:

"*Zaten düşmanlarımızın tertip ettikleri sulh şeraiti bizim için dünya yüzünde hakk-ı hayat, imkân-ı hayat bırakmıyor. Bu sefer Anadolu'nun bir hayli kısmını yeniden dolaştım, halkın fikrini yokladım. Baktım ki zavallıların bir şeyden haberi yok. Vakıa nispetle havas geçinen takım bu şeraitin pek ağır olduğunu biliyor. Lakin ilimleri son derecede icmali. Avam ise hiçbir şeyden haberdar değil. Zannediyorlar ki memleketin kenarları yani Hicaz gibi, Bağdat gibi bir iki yer elimizden çıkmakla iş olup bitecek; Rumeli, İstanbul, Anadolu, Suriye yine bizde kalacak. Artık çiftçi çiftiyle, çubuğuyla; esnaf sanatıyla, dükkânıyla; ulema medresesiyle, mektebiyle; tüccar alışıyla verişiyle meşgul olacak. Heyhat! Düşmanlarımız bizi ne hale getirmek için geceli gündüzlü çalışıyorlar, biz ise hala ne gibi hülyalarla kendimizi avutuyoruz!.. Allah rızası için*

olsun, şu muahedenamenin bizim hakkımızdaki maddelerini okuyunuz. Okumak bilmiyorsanız birisine okutunuz da dinleyiniz. Maazallah onu kabul ettiğimiz gün acaba nemiz kalıyor?" (Mehmet Âkif, 1336: 254)

Âkif, Sevr'in çeşitli muhtemel zararlarından bahsetmeye devam etmiş; gümrükler meselesine değinmiş, bu meseleyi fakirliğin temel sebeplerinden biri olarak görmüştür. Ona göre dışarıdan gelecek malların üzerine gümrük vergisi koyulmazsa sanayi yok olacaktır. Bir zamanlar milletin kendine ait tezgâhları, bezleri vardı ama şimdi onlar yanlış politikalar, basiretsiz yöneticiler yüzünden yok olmuştur:

"*Gelelim sanayie: Bilirsiniz ki memleketimizde birçok ham eşya yetişir: Keten, kenevir, pamuk, yün, tiftik, deri. Sonra türlü türlü madeniler. Biz bunlardan istifade edemiyoruz. Mesela bir dokuma fabrikası yahut demir fabrikası açmaya kalkışsak Avrupa'nın, Amerika'nın fabrikalarıyla başa çıkamayız. O halde ne yapmalıyız? Bizim sanayiimiz de onların sanayii derecesini buluncaya kadar hariçten gelecek mamulat üzerine münasip bir gümrük koyabilmeliyiz. Koyamadığımız gibi hiç bir müessesemiz, hiç bir fabrikamız bir sene bile yaşayamaz. Bilirsiniz ki kendimize mahsus tezgâhlarımız, bezlerimiz vardı. Bunlar memleketimizin her tarafından satılıyordu. Ahalimize de birçok menfaat temin ediyordu. Halbuki ecnebi fabrikalarıyla rekabet edemediğinden dolayı ezildi, gitti. Şu halde halkımız ziraatını, sanayiini ileri götüremez, ticaretini de gayrimüslimlerin vergi vermemesi yüzünden başa çıkaramazsa tabiidir ki sefil olur, perişan olur. Haydutluktan başka yapacak bir iş bulamaz.*" (Mehmet Âkif, 1336: 256)

Avrupalıların yüzyıl sonrasının planlarını yaparak ilerlediğini söyleyen Âkif, bu durumun Müslümanlarda olmadığını bilmektedir. Bu yüzden de Müslümanlar Avrupa'nın gerisinde kalmıştır: "*Avrupalılar yalnız bugünü, bugünkü hadisatı seyretmekle kalmazlar. Onlar yarını, gelecek seneyi hatta gelecek asrı, hatta birkaç asır sonunu tahmin etmek, hesap etmek isterler. Heriflerin siyaseti müthiştir. İşte o müthiş siyaset sayesinde kendileri ne oldular, bizi ne hale getirdiler, görüyorsunuz.*" (Mehmet Âkif, 1336: 256)

Âkif, Avrupalıların gerçek yüzünü anlatmaya çalışken ilim düşmanı olarak algılanmasından da imtina etmiştir. O, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Avrupa'nın ilim ve tekniğine karşı değildir; Müslümanlara zulüm eden, yaşam hakkı tanımayan Avrupa'ya karşıdır:

"*Ey cemaat-i Müslimin! Sakın bu sözlerimden benim ilim düşmanı, marifet düşmanı, terakki düşmanı olduğuma zahip olmayınız. Benim bütün*

insanlar hesabına, bilhassa dindaşlarım namına istediğim bir medeniyet varsa o da her manasıyla pak, yüksek, namuslu, vakarlı bir medeniyettir, yani bir medeniyet-i fazıladır. Garp medeniyeti maddiyattaki terakkisini maneviyat sahasında katiyen gösteremedi. Bilakis o ciheti büsbütün ihmal etti. Hayır, ihmal etmedi; bile bile paymal etti. Avrupalıların ne mal olduklarını anlayamayanlar zannederim ki bu sefer artık gözleriyle görerek hatalarını tashih etmişlerdir." (Mehmet Âkif, 1336: 257)

Atalarının kahramanlıklarından bahsederken toprakları için, vatanları için şehit düştüklerini anımsatan Âkif, onların topraklarını teslim etmediklerini söylemiştir. Ona göre Müslüman topraklarının düşmanın eline geçmesi utanılası bir durumdur:

"*Ey cemaat-i Müslimin! Hepiniz bilirsiniz ki buhranlar içinde çarpınıp duran bu din-i mübin bizlere vediatullahtır. Kahraman ecdadımız bu sübhani vediayı siyanet uğrunda canlarını feda etmişler. Kanlarını seller gibi akıtmışlar. Muharebe meydanlarında şehit düşmüşler; rayet-i İslam'ı yerlere düşürmemişler. Mübarek naaşlarını çiğnetmemişler; şeriatın harim-i pakine yabancı ayak bastırmamışlar. Babadan evlada, asırdan asıra intikal ede ede bize kadar gelen bu emanet-i kübraya hıyanet kadar zillet tasavvur olunabilir mi? Yoksa bizler o muazzam ecdadın ahfadı değil miyiz? Ağyar eline geçen Müslüman yurtlarının hali bizim için en müessir bir levha-i ibrettir.*" (Mehmet Âkif, 1336: 259)

Âkif, büyük heyecanla irat ettiği vaazının sonuna gelmiştir. Onun durumunu Eşref Edip şöyle anlatmıştır: "*Cemaat ağlıyordu, ortalığı müthiş bir heyecan kaplamıştı. Üstad da kendinden geçecek derecelere gelmişti. Onun o kadar heyecanlı bir zamanını görmemiştim. Artık sesi kesiliyordu. Çok yorulmuştu. Heyecanından kalbi duracak diye korkuyordum.*" (Edib, 2010: 114-115) Mehmet Akif, Nasrullah Vaazı'nı *Süleymaniye Kürsüsünde* adlı uzun manzumenin sonu ile bitirmiştir:

Ya ilahi bize tevfikini gönder!

- Amin!

Doğru yol hangisidir, millete göster!

-Amin!

Ruh-i İslam'ı şedaid sıkıyor, öldürecek

Zulmü tedip ise maksad-ı muhibin gerçek,

Nara yansın mı beraber bu kadar mazlûmin?

Bigünahız çoğumuz yakma ilahı!

- Amin

Boğuyor alem-i İslam'ı bir azgın fitne;

Kıtalar kaynayarak gitti o girdap içine.

Mahvolan aileler bir sürü masumundur;

Kalan avarelerin hali de malumundur.

Nasıl olmaz ki tezelzül veriyor arşa enin?

Dinsin artık bu hazin velvele ya Rab!

- Amin!

Müslüman yurdunu her yerde felaket urdu;

Bir bu toprak kalıyor dinimizin son yurdu.

O da çiğnendi mi, çiğnendi demek şer'-i mübin.

Haksar eyleme ya Rab onu olsun!

-Amin!

Velhamdülillahi Rabbil Alemin. (Mehmet Âkif, 1336: 259)

Akif vaazında "toplam on sekiz ayet"e (Tütün, 2011: 62) başvurmuştur. M. Emin Erişirgil bu vaaz için, "Kurtuluş Savaşı'nda halkın ve onu gerçekleştiren büyük adamların inancını en açık şekilde gösteren yazılı belge olarak, Atatürk'ün Nutuk isimli eserinden sonra, Âkif'in Nasrullah Camii'indeki bu vaazı olduğunu" (Yıldırım, 2016: 184) ifade etmiştir.

Akif'in vaazı çoğaltılarak ülkenin birçok noktasına ulaştırılmış, memlekette büyük hareketlilik ve heyecan yaratmıştır. Buna dair ilk büyük haber El-Cezire Kumandanı Nihad Paşa'dan gelmiştir. Nihad Paşa, Mehmet Akif'e çektiği telgrafta; vaazın Diyarbakır Ulu Camii'nde Cuma namazından sonra okutulduğunu, etraftaki çeşitli illere ve cephelere ulaştırılmak üzere Diyarbakır Vilayet Matbaası'nda çoğaltıldığını yazmıştır:

"*Nasrullah Câmi-i şerifinde îrâd buyurduğunuz mev'izayı hâvî mecmuanızın ancak bir nüshası elde edilebilmiştir. Diyârıbekir'in Câmi-i Kebîr'inde Cuma namazından sonra kıraat edilerek mü'minîn-i hâzıra envâr-ı mâneviyesinden hisseyâb-ı tenevvür ve tefeyyüz olmuşlardır. Fakat bu istifade pek mahdut kalacağından cephe mıntıkasını teşkil eden El'aziz, Diyârıbekir, Bitlis, Van vilâyetleriyle civar müstakil mutasarrıflıklar halkı da nasîbedâr edilmiş ve şerefiyle hukuku doğrudan doğruya zât-ı âlînize ait olmak üzere Diyârıbekir Vilâyet Matbaası'nda tab' ve*

teksîr ettirilerek bütün cepheye tevzî olunmuştur.

Cenâb-ı Hak mesâi-yi din ü vatanperverânenizi meşkûr eylemesi temennisiyle ihtirâmâtımı takdim eylerim! 10.2.1337 El-Cezîre Kumandanı: Nihad." (Edib, 2010: 119-120)

Mehmet Âkif de bu telgrafa cevaben Nihad Paşa'ya telgrafı çekmiş, bu güzel gelişmelere vesile olduğu için teşekkür etmiştir:

"*Diyârıbekir'de El-Cezîre Kumandanı Nihad Paşa Hazretlerine:*

Hakk-ı âcizânemdeki teveccühât-ı devletlerine ansamimi'l-kalb teşekkürler ederim. Nasrullah Kürsüsü'ndeki mev'izanın o havâlide ve o cephedeki bütün dindaşlarımıza tebliğine himmet ve delâlet cidden sezâver-i minnettir. Cenâb-ı Hak, pek kıymetdar bir rüknü bulunduğunuz kahraman ordumuzu zaferden zafere îsâl ve ümmet-i İslâmiye'de belirmeye başlayan intibâhı müzdât buyursun, âmin! Mehmed Âkif - 16 Şubat 1337" (Edib, 2010: 120)

Kürsüden haykıran Akif'i Nasrullah Camii'nde dinleyen cemaat, ondan oldukça etkilenmiştir. Sadece orada bulunan cemaat etkilenmemiş; vaaz büyük etki yaratmış, vaaz metni bastırılarak birçok şehre gönderilmiştir. "Kastamonu halkının işgalleri protesto etmesinde ve mitingler düzenlemesinde Mehmet Akif'in bu vaazının etkisinin büyük" (Şahin, 2017: 334) olduğunu da söylemek mümkündür. Böylece hem cephedeki askerin hem de cephe gerisinde mücadelesini veren halkın zafere olan inancı artmış, milli ve manevi duygular körüklenmiştir.

Sonuç

Âkif, Milli Mücadele'nin başlamasından sonra Anadolu'ya geçmiş, milleti ile beraber Batılı işgalcileri Türkün vatanından atmak için çaba sarf etmiştir. Balkan Savaşları'nda olduğu gibi Milli Mücadele'de de cami kürsülerinden vaazlar vermiş, vaazlarıyla halkını aydınlatmaya çalışmıştır. Bu noktada Nasrullah Vaazı'nın ayrı bir önemi vardır. Bu vaazında milletini düşmana karşı ayaklanmaya teşvik etmiş, karamsarlığı yok etmeye çalışarak millete ümit aşılamış, Avrupa'nın gerçek yüzünü anlatmış, Sevr'in ne gibi sonuçlar doğuracağı üzerinde durmuş, halkı birlik ve beraberliğe davet etmiştir. Diğer taraftan da Müslümanların kendi içerisindeki sorunlara değinmiş, aksaklıkları gözler önüne sermiş, yanlışları dile getirmiş, Batı'nın oyununa geldiklerini anlatmış, fitneye alet olduklarını göstermiştir. Âkif, bu vaazda adeta Türk milletinin cemresi olmuş, gönüllere düşmüştür. Âkif'in vaazdaki söylemleri halkta karşılık bulmuş, büyük etki yaratmış, Müslümanların kendine gelmesine ve uyanmasına vesile olmuştur.

KAYNAKÇA

Açıksöz, (1336, 21 Teşrinievvel). "Mehmed Âkif Bey Şehrimizde". s. 2.

Açıksöz, (1336, 5 Teşrinisani). "Nasrullah Kürsüsünde". s. 3.

Açıksöz, (1336, 27 Kânunuevvel). "Sebilürreşad Ankara'ya Gitti". s. 2.

Aydüz, D. (2011). "Mehmed Âkif Ersoy'un Tefsirciliği." Mustafa İsmet Uzun (Ed.). *Mehmed Âkif Ersoy* içinde (ss. 322-344). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Cunbur, M. (1986). "Mehmet Akif ve Açık Söz Gazetesi". *Ölümünün 50. Yılında Mehmet Âkif Ersoy* içinde (ss. 203-210). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Devellioğlu, F. (2008). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 25. Baskı. Yay. Haz. Aydın Sami Güneyçal. Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları.

Doğan, D. M. (2011). "İstiklal Marşı: İslam Şairine Yazdırılan Milli Marş." Mustafa İsmet Uzun (Ed.). *Mehmed Akif Ersoy içinde* (ss. 184-202). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Düzdağ, M. E. - Uzun, M. İ. (2011). "Mehmed Akif Ersoy, Hayatı, Eserleri." Mustafa İsmet Uzun (Ed.). *Mehmed Akif Ersoy içinde* (ss. 11-37). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Düzdağ, M. E. (2016). *Mehmed Âkif Ersoy Tefsir Yazıları ve Vaazlar*. 3. Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Emil, B. (1998). *Türk Kültür ve Edebiyatından Şahsiyetler 2*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Eraslan, C. (2011). "Milli Mücadelede Mehmed Âkif ve Âkif'in Ankara Günleri". Vefatının 75. Yılında Mehmet Âkif Ersoy içinde (ss. 61-78). Yay. Haz. Vahdet Işık. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.

Ersoy, E. A. (2017). *Babam Mehmet Âkif*. Yay. Haz. Yusuf Turan Günaydın. 4. Baskı. İstanbul: Kurtuba Yayınları.

Eşref Edib (2010). *Mehmed Âkif*. Yay. Haz. Fahrettin Gün. Ankara: Beyan Yayınları.

Filizok, R. (1986). "Mehmet Âkif'in Batı Medeniyetine Bakış Tarzı". *Ölümünün 50. Yılında Mehmet Âkif Ersoy* içinde (ss. 53-66). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

İz, M. (2017). *Üstadım Mehmed Âkif*. 3. Baskı. Yay. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: Gonca Yayınları.

Kabaklı, A. (2002). *Türk Edebiyatı*. 11. Baskı. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.

Kuntay, M. (2020). *Mehmet Âkif Ersoy*. 2. Baskı. İstanbul: Alfa Yayınları.

Mehmet Âkif, (1336, Teşrinisani). “Nasrullah Kürsüsünde”. *Sebilürreşad*. C. 18. S. 464. ss. 249-259.

Meriç, C. (2018). *Kültürden İrfana*. Yay. Haz. Mahmut Ali Meriç. 6. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Okay, M. O. (2019). *Mehmed Âkif Kalabalıklarda Bir Yalnız Adam*. 3. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Ongun, C. S. (1947). *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri, Şahsiyet ve İdealleri*. İstanbul: Tefeyyüz Kitapevi.

Semiz, Y. - Akdere, O. (2002). “Milli Mücadele’de Mehmet Âkif Ersoy Beyin Faaliyetleri”. *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, C. 18. S. 54. ss. 903-952.

Şahin, S. (2017). “Milli Mücadele Döneminde Mehmet Akif Ersoy’un Kastamonu Vaazı Üzerine Bir İnceleme”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2, ss. 311-338.

Topçu, N. (2019). *Mehmet Âkif*. Yay. Haz. E. Everdi-İ. Kara. 12. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tütün, s. (2011). “Mehmet Âkif Ersoy’un Vaaz ve İrşad Faaliyetlerinde Kur’an Tefsirinin Yeri”. *Diyanet İlmi Dergi*. C. 47. S. 4. ss. 57-68.

Yıldırım, T. (2016). *Milli Mücadele’de Mehmet Âkif*. 3. Baskı. İstanbul: Selis yayınları.

Bölüm 53

1929 DÜNYA EKONOMİK BUHRANINA DEĞİNMESİ BAKIMINDAN REİSİCUMHUR GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN TBMM AÇIŞ KONUŞMALARI (1929-1933)

Ömer Ali KESKİN[1]

1 Öğretim Görevlisi Dr. , Kırıkkale Üniversitesi, omeralikeskin@kku.edu.tr , ORCID ID: 0000-0003-0463-4433

1. GİRİŞ: 1929 DÜNYA EKONOMİK BUHRANI VE TÜRKİYE

Milli Mücadele'den başarı ile çıkan ve yeni bir devlet kurarak siyasi, iktisadi, sosyal alanlarda hızlı bir dönüşüm içine giren Türkiye Cumhuriyeti Devleti kısa sürede önemli reformlar gerçekleştirmişti. Bu reformlar genel olarak ekonomi, eğitim, siyaset ve sosyal yaşamla doğrudan ve dolaylı şekillerde ilişkiliydi.

Dünyanın önemli bir dönüşüm sürecinden geçtiği ve I. Dünya Savaşı sonrasında galip devletlerle mağlup devletler arasında hassas bir dengenin kurulduğu bu dönemde yorgun bir Avrupa ve buna karşılık güçlenen, dinamik bir Amerika vardı. Avrupa ve Asya'da yaşanan büyük savaşın etkileri ülkeler üzerinde önemli bir erozyon oluşturmuştu. Bu durumda gerek galip devletler gerekse mağlup olanlar önemli ölçüde yıpranmış, ülkeler büyük oranda travmaya maruz kalmış bir sosyal yapı, belirsiz bir siyasi hayat ve belki de hepsinden daha ağır olarak önemli darbeler almış bir ekonomik çöküntü ile baş başa kalmışlardı. Birinci Dünya Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı arasında üç büyük ekonomik durgunluk yaşanmıştı. Bu durgunluk bir daralma ve buna bağlı olarak da bir ekonomik bunalım oluşturmuştu. Fakat, 1929 Buhranı I. Dünya Savaşı'ndan sonra tüm dünyayı etkileyen ikinci önemli gelişmeydi (Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, Cilt 1 1923-1940: 128 ; Keskin, 2020: 115). Fakat bu bunalımlar içinde 1929 ekonomik daralma ve durgunluğu ayrı bir etki yaratmış, ekonomik kriz bir buhran halini almıştı.

1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın merkezi Amerika Birleşik Devletleri'ydi. Oysa, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere, savaş sonrasında belirli bir toparlanma sağlayabilen ülkelerde, hızla büyüyen sanayi, buna bağlı olarak oluşan üretim artışı ve verimlilik sağlanabilmişti. Fakat, bu verimliliğe rağmen bu ülkelerde var olan gelir dağılımı adaletsizliği tüketim mallarına yönelik talep yetersizliğine yol açmıştı. Bu durum tarım ürünlerinde fiyat düşüşlerine neden olmuş buna bağlı olarak da iç talep daralması had safhaya ulaşmıştı. 24 Ekim 1929'da New York Borsası'ndaki çöküşle bu süreç önemli bir aşamaya gelmiş, bunu takiben hisse senetlerinde oluşan aşırı değer kayıplarıyla iflaslar oluşmuş, diğer ülke mali piyasalarına da sıçrayan bu ekonomik kriz ile başa çıkmak için korumacı tedbirlere başvurulmasıyla dünya ticaretinde çok ciddi bir daralma oluşmuştu. Bu daralma ile ekonomik gelişmede duraklama, ülkelerin borç ödeme kapasitelerinin imkansız hale gelmesi ve bunun sonucu olarak da 1931'de dünya altın sisteminin çökmesi banka kapanmalarına, işyeri iflaslarına, aşırı işsizliğe ve ücret indirimlerine neden olmuştu. Bu gelişmeler dış

ticaret ve mali piyasalar yoluyla hızla dünyanın diğer bölgelerine yayılmıştı (Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, Cilt 1 1923-1940: 128 ; Kennedy: 343).

Gelişmiş ülkelerin bu krizden etkilenmesi sonucu 1929'dan 1932 yılına kadar ithalat hacimleri %23.5 azalma göstermişti. Gelişmekte olan ülkelerin dış ticaret hadleri bu bunalımdan oldukça fazla etkilendi. Bu ülkelerin tarım ve hammadde ihracatlarına yönelik üretim stratejileri çöktü. Gelişmiş ülkelerin ithalatının durma noktasına gelmesi ile kredi aktarma kanalları daraldı. Bu da gelişmekte olan ülkelerin finansman kaynaklarına büyük darbeler vurdu. Önemli fiyat düşüşleri ve buna bağlı olarak gelişmekte olan ülkelerin borçları hızla artmaya başlamıştı (Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, Cilt 1 1923-1940: 128-129 ; Kennedy, 2009: 343).

1919 Versay Barışı sonrası oluşan ortam ve 1925 yılında imzalanan Locarno Antlaşması yumuşama ve işbirliği dönemine kapı aralamıştı. Dünya barışını devamlı hale getirme ve buna ilişkin önemli adımların atılması düşünülen bu dönemde silahsızlanma çabaları da önemli bir aşama kaydetmişti. Fakat bu çabalar sürerken ortaya çıkan 1929 Buhranı yavaş yavaş tüm dünyaya yayılmıştı (Armaoğlu, 2005: 229 ; Bodur, 2005: 269). Bu yeni durum dünya siyasi atmosferini de yeniden şekillendirmeye, adeta yeni siyasi buhranlara neden olmuştu. Bu dönemin ilk siyasi buhranı ise Japonya'nın Mançurya'ya saldırmasıyla başlamıştı (Armaoğlu, 2005: 229).

Türkiye 1929 yılına gelindiğinde dünya ekonomisi ile bütünleşme açısından diğer gelişmekte olan ülkeler içinde oransal olarak daha düşük bir düzeyde bulunuyordu. Buna rağmen, hem kendine özgü bazı ekonomik bunalımlar hem de 1929 dünya dış ticaretinde yaşanan daralmanın da etkisiyle 1929 Dünya Ekonomik Buhranının içine girmekten kurtulamamıştı. Türkiye ekonomisi, temel bazı ekonomik unsurların dünya ekonomik buhranından kaynaklanan etkiyle bozulması sonucu resesyona girmişti (Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, Cilt 1 1923-1940: 129 ; Parasız, 2004: 34-35 ; Keskin, 2021: 216-219 ; Tekeli ve İlkin, 1983: 78,83).

Lozan Antlaşması çerçevesinde Türkiye'nin gümrük vergisi oranlarını değiştirmeme konusundaki uygulamasına dair sürenin sona erecek olması, 1929 yılında gümrük vergilerinin arttırılacağına dair bir beklenti oluşturmuştu. Bu da ithalat talebinin artmasına neden olmuştu. Diğer taraftan Türkiye Cumhuriyeti, 1929 yılında Osmanlı borçlarını ödemeye başlayacaktı. Bu yıl aynı zamanda demir yollarının devletleş-

tirilmesine yönelik ilk adımın atılacağı ve buna bağlı olarak da önemli ödemelerin yapılacağı bir yıldı. Bu üç ana etmen ülkede döviz ihtiyacını ortaya çıkarmıştı. Bu ise, 1929 yılı Mayıs ayı itibariyle, Türk Parası'nın hızla değer kaybetmeye başlamasına neden olmuştu. Bu yıllarda henüz piyasayı düzenleyecek bir kurum, bir emisyon bankası mevcut değildi. Döviz kurları piyasada belirleniyordu. Hükümetin kurları istikrarda tutabileceği bir döviz rezervi de bulunmuyordu (Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, Cilt 1 1923-1940: 129).

Buhranın başlangıcında Amerika Birleşik Devletleri'nde tarım alanında oluşan gelişmeler Türkiye'de de hızla belirmeye başladı. Tarımsal ürün fiyatlarında oluşan ani düşüşler krizin ilk ve en etkili belirtisi olmuştu. İhracat fiyatlarında oluşan düşüş iç piyasaya da yansımış, tarımsal ürünlerin iç piyasa fiyatları da düşmüştü. 1929 yılına gelindiğinde ülke milli gelirinin %40'ı tarımdan elde ediliyordu. Bu da krizin etki alanının oldukça geniş olmasına neden olmuştu. Ayrıca nüfusun büyük oranda tarımda çalışıyor olması etkiyi bir kat daha arttırmıştı (Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, Cilt 1 1923-1940: 129 ; Keskin, 2021: 218). Genel olarak ise 1929 yılı sonunda ekonomik buhranın oluşturduğu huzursuzluk, yoksulluk ve buna bağlı oluşan sıkıntılar şiddetlenmişti. Hükümet doğal olarak denk bütçe, harcamalarda kısıntı, ihtiyaçlarda az ile yetinme genel anlayışı oluşmuştu. Bu ekonomik sıkıntı Cumhuriyet rejiminin planladığı devrimlerin yapılmasını da etkileyebilecek seviyedeydi ve bunu gören Gazi Mustafa Kemal'in siyasi bir açılım tercihi ile hükümetin denetim ve eleştirisini sağlayacak bir parti kurma düşüncesi de oluşmuştu (Gologlu, 2013: 14 ; Tekeli ve İlkin, 1983: 154-155).

Türk ekonomisinin büyük oranda tarımsal üretime dayalı olması ve dış ticarette tarım ürünlerinin oranının yüksek olması nedeniyle bu gelişmelerden tarıma dayalı çalışanlar başta olmak üzere önemli bir kesim etkilenmeye başlamıştı. Üreticilerin gelirlerinin düşmesi borç ödeme kabiliyetlerini imkansız hale getirdi. Borç ana para ve faiz artışı, taşımacılık fiyatlarının yükselmesi, tarımsal malların sanayi malları cinsinden alım gücünün zayıflaması tarımı çökme noktasına getirmişti. Bu da ülke ekonomisi için çok önemli bir gerilemeye neden olmuştu. Fakat bu bunalımdan en kısa sürede çıkabilmek için de önemli çalışmalar planlanmıştı (Keskin, 2021: 218 ; Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, Cilt 1 1923-1940: 129).

2. 1929'DA GAZİ MUSTAFA KEMAL'İN EKONOMİYE YAKLAŞIMI

1 Ekim 1929'da Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri arasında Ticaret ve Seyrisefain Anlaşması imzalanmıştı. Bu her iki ülke arasındaki ilk resmi antlaşma olarak önemliydi. Bu antlaşma her iki ülkenin karşılıklı olarak birbirlerine "en ziyade müsaadeye mazhar millet" itibarı kazandıran bir antlaşma olarak 12 Nisan 1930'da TBMM'de kabul edilmişti (Bodur, 2005: 268-269).

Türkiye'nin sınırlı da olsa ekonomide dünya piyasalarına yönelik açılımının olduğu bu dönemde uluslararası ekonomik düzen belli temel esaslar üzerinden yürütülmekteydi. Dünyada üretimin büyük oranda kredi mekanizması ile finanse edildiği 1920'lerde ekonomi, kredi verenin almayı, kredi alanın ise ürettiği malları satarak elde edeceği gelirle borcunu ödemeyi taahhüt altına aldığı bir sistemle, güven esaslı bir mekanizmayla çalışmaktaydı. New York'ta borsada aşırı değerlenmiş hisse senetlerinin belirli gerekçeleri bahane ederek hızla satılmaya başlanması 24 Ekim bunalımını ortaya çıkarmış ve dünyanın ekonomi merkezi durumunda olan New York Borsası çökmüştü. Mali alandan sanayi alanına sirayet eden ve dünyaya hızla yayılan bu ekonomik kriz, ABD'nin Avrupa'ya kredi verme işlemini durdurarak yeni bir ekonomik çıkmaz oluşturmuştu. ABD aynı zamanda yatırımları da sonlandırmıştı (Bodur, 2005: 269).

Birinci Dünya Savaşı sonunda yapılan anlaşmalar çerçevesinde İngiltere ve Fransa'ya olan borçlarını ABD'den aldığı borçlarla ödemekte olan Almanya'nın kredi alamaz duruma gelmesiyle İngiltere ve Fransa da savaş sırasında ABD'den aldıkları borcu geri ödemede sorun yaşamaya başlamıştı. Bir döngü halinde kurulmuş ve 1925-1929 tarihleri arasında önemli bir ekonomik canlanma sağlamış olan bu sistemin 1929'daki buhranla sonlanmış olması büyük bir bunalımı da beraberinde getirmişti. Fiyatları hızla düşüren, işsizliği arttıran, satın alma gücünü azaltan bu gelişmeler sonunda özellikle dış borcu en çok olan devlet olarak Almanya'nın yeni bir çöküş yaşamasına buna bağlı olarak da İkinci Dünya Savaşı'nın en önemli tetikleyicisi olarak bu ülkede aşırı eğilimlerin artmaya başlamasına neden olmuştu (Bodur, 2005: 269 ; Tekeli ve İlkin, 1983: 10-11,14).

Buhran'ın en önemli kırılma noktası, 1931 yılında Viyana'da bulunan Kredit-Anstalt Bankası'nın iflasını açıklaması olmuştu. Bu uluslar arası ödemeler mekanizmasının tam anlamıyla kopması demekti. Bu iflasları, buna bağlı olarak bunalımları tetikledi ve Almanya, diğer Av-

rupa ülkeleri ve İngiltere sıralaması ile bütün dünyaya sirayet etmeye başlamış oldu. Bunun sonucu ise uluslar arası ticaretin minimum seviyeye inmesi ve buna bağlı olarak aşırı ulusalcı ekonomilerin diğer bir deyişle ekonomik milliyetçiliğin ortaya çıkmasına neden olmuştu (Bodur, 2005: 269 ; Tekeli ve İlkin, 1983: 14).

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal 1929 yılı TBMM açılışında yaptığı açış konuşmasında ülkenin genel durumu ve yapılan işlerle yapılacak olan çalışmalara ilişkin önemli açıklamalarda bulunmuştu. Asıl itibariyle, genel olarak Cumhurbaşkanlarının Meclis açış konuşmaları her yönüyle önemli konuşmalardır. Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal'in 1929 'da yaptığı konuşmanın yanı sıra, gerek bundan önceki yıllarda yaptığı konuşmaları gerekse bu tarihten sonra yapacağı konuşmaların tamamı ülkenin içinde bulunduğu durumun hemen hemen her konuya ilişkin değinmelerle açıklanması ve geleceğe yönelik yapılacak olanlara ilişkin önemli veriler içermesi nedeniyle çok önemli nutuklar olarak dikkatle üzerinde durmayı gerektiren metinler olarak öne çıkmıştır.

Gazi Mustafa Kemal, dünya ekonomik buhranından bir yıl önce, 1928 yılında yaptığı TBMM açış konuşmasında ülkenin önemli sorunlarına dair yapılması gerekenler konusunda önemli mesajlar vermişti. Bu mesajlar içinde ekonomi çok geniş bir yer tutuyordu. Ülkede yaşanan kuraklık ve yer yer oluşan doğal afetlerden bahseden Gazi Mustafa Kemal, bu konuda Hilali Ahmer'in çalışmalarından övgüyle söz etmiştir. Doğu vilayetlerinin bir kısmında ihdas edilen Umumi Müfettişliklerin yararından bahseden Reisicumhur aynı zamanda hem bu bölgede hem de ülkenin diğer bölgelerinde toprağı olmayan çiftçilere toprak sağlanması konusuna dair Meclis'e bazı önerilerde de bulunmuştur (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 2, Cilt 5, Birinci İn'ikat, 1 Teşrinisani 1928: 2).

Reisicumhur bu konuşmasında geçmişten kalan ve Osmanlı borçları olarak bilinen konuya da değinmiştir. Bu konuya ilişkin şunları dile getirmiştir: "*Maziden devraldığımız borçlara müteallik itilafnameyi de Hükümet size takdim edecektir. Bu itilafnamenin hafif şartlarla akdolunduğunu ve bu memleketin takatinin bu yükü sarsılmadan kaldırabileceğini tahmin ve iddia kolay değildir. Borcu ve müddeti krediyi tanımak suretindeki milli ve manevi mecburiyet bu itilafnameyi size takdime saik olmuştur*" (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 2, Cilt 5, Birinci İn'ikat, 1 Teşrinisani 1928: 3). Ülkenin maliyesinin genel durumundan da bahseden Gazi Mustafa Kemal, mevcut durumu ve yaşanan gelişmeleri şu cümlelerle ifade etmiştir: "*Maliyemizde son senelerde özenerek iltizam buyurduğunuz ciddi muvazene mesleğinin feyizleri barizdir.*

Hazinenin taahhüt ve tediyeleri şaşmayan bir inzimama girmiştir. Hal bütçesinin haricinde kalan eski yüklerin de bütçe içinde düşünülmüş olması suretindeki temayülün genişlemesi dalgalı borçların tediye şeklinin tanzim ve teşviki bu vadide yeni bir tekamül olacaktır. Dalgalı borçlar kamilen size takdim olunduğu vakit Cumhuriyet Maliyesinin vaziyet ve istikbalinin ne kadar sağlam olduğu iyice anlaşılacaktır" (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 2, Cilt 5, Birinci İn'ikat, 1 Teşrinisani 1928: 3).

1928 yılı TBMM açış konuşmasında Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal ayrıca, Cumhuriyetin kağıt parasının değişiminin gerçekleşmiş olmasından, muvaffakiyet sağlanabilirse Cumhuriyet Bankasının açılmasının öneminden, ekonominin önemli bir parçası olan ulaşım faaliyetlerinden, demiryollarının ve karayollarının arttırılması gereğinden, yeni bir planlamayla geniş bir su siyasetine ağırlık verilmesinden, sanayi konusunda yapılması gerekenlerden ve bunun yanı sıra ziraat ve orman işlerinde alınması gereken tedbirlerden bahsederek, Meclis'in bu konuda çok ciddi mesai harcaması, konulara derin alaka ile yaklaşılması gerektiğini dile getirmiştir ((TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 2, Cilt 5, Birinci İn'ikat, 1 Teşrinisani 1928: 3-4).

Dünya Ekonomik Buhranı'nın yaşandığı 1929 yılı açış konuşmasında ise ekonomiye ilişkin yaptığı değerlendirmeler dikkate değerdir. Henüz, Dünya Ekonomik Buhranı'nın yeni ortaya çıktığı göz önüne alınırsa konuşmada doğrudan ekonomik buhrana değinmemiş olması krizin henüz tam olarak ülke ekonomisine doğrudan etki edecek bir durum oluşturmamış bulunmasından da kaynaklanmış olabilir. Konuşmasının ekonomi bahsinde; "*Geçen sene memleketin dahili hayatı huzur ve asayiş içinde geçmiştir. Cumhuriyetin dahili siyaseti, vatandaşın yaşayışını, hiçbir nüfuz ve tasallutun tesirinde bırakmaksızın, temin etmektedir... Memleketin, fikri ve iktisadi inkişafta, yüksek terakki sahası olmasına çalışmak, idealimizdir. Fakat bu inkişafın, medeni ve milli, sınır haricinde cereyan almasını prensiplerimize muvafık bulamayız*" diyerek genel değerlendirmeler içinde bir bahis açmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 3, Cilt 13, Birinci İn'ikat, 1.XI.1929: 3).

Gazi Mustafa Kemal'in açış konuşması basında geniş yer almıştır. Gazetelere göre, Gazi'nin açış konuşmasında vekaletlerin yaptıkları işleri, bilhassa harf inkılabından, dış siyasette sulh politikasından bahsedeceğini, yapılan muahedelerden özellikle ticaret muahedelerinin müzakeratının devam ettiğini dile getirecektir. Gazeteler ayrıca memleketin dahili ve harici siyaseti, iktisadi, zirai inkişafının izah edilirken hemen hemen memleket meselelerinin tamamına değinildiğini belirtmişlerdir.

("Bugün Gaziyi Dinliyebileceğiz", Cumhuriyet, 1 Teşrinisani 1929: 3 ; "Gazi Hz. nin Nutukları", Cumhuriyet, 2 Teşrinisani 1929: 1,4 ; "Büyük Millet Meclisi Dün Açıldı: Gazi Hazretlerinin Nutukları", İkdam: Cumhuriyet İçin Halk İçin, 2 Teşrinisani 1929: 1,5 ; "Büyük Millet Meclis Dün Açıldı ve Gazi Hz. Nutuklarını İrat Buyurdular", Milliyet, 2 Teşrinisani 1929: 1).

Bu günlerde gazete köşe yazıları da özellikle Avrupa'da ortaya çıkan ekonomik gelişmeleri gündeme getirilmektedir. Türkiye'de henüz ekonomik buhrana ilişkin doğrudan bahisler olmazken Avrupa'da oluşan ekonomik çalkantılar daha dikkatli izlenmiştir. Dünya ekonomik gidişatında oluşan sorunlara bağlı olarak Almanya'da banka birleşmelerinden ve yurt dışından alınan kredi borcu imkanlarının daralmasından bahseden yazılar oluşan ekonomik daralmanın adeta habercisi olmaya başlamıştır (Alaettin Cemil "İktisadi Bahisler: Almanyada İktisadi ve Mali Mühim Bir Hadise", Cumhuriyet, 1 Teşrinisani 1929: 5).

Ülkedeki bazı ekonomik gelişmelere bağlı olarak, Meclis açış konuşmasının olduğu günlerde önemli bir İtalyan maliyeci de Ankara'ya gelmişti. Ülkede bazı mali konularda yaşanan gelişmelere bağlı olarak Türkiye'ye davet edilen İtalya eski ünlü Maliye Bakanı Kont Volpi önemli görüşmeler de yapmıştı. Bu ziyaretin amacının, hem Türk lirasının durumu hem de kurulacak devlet bankası hakkında olduğunu belirten gazete, paranın istikrarı ve yabancı sermaye katkısı olmadan kurulacak bankaya ilişkin yapılacak görüşmeler konusunu gündeme taşımaktadır. Kont Volpi'ye göre Türkiye müşkülat içinde de olsa mali ve iktisadi inkişafını temin edecekti ("Kont Volpi Ankara'dan Geldi", Cumhuriyet, 11 Teşrinisani 1929: 1-2 ; "Kont Volpi Ankara'ya Gitti", Cumhuriyet, 5 Teşrinisani 1929: 1 ; "Kont Volpi Ankara'da", Cumhuriyet, 6 Teşrinisani 1929: 1-2 ; "Kont Volpi Dün Gazi Hz. Tarafından Kabul Edildi", Cumhuriyet, 8 Teşrinisani 1929: 1 ; "Kont Volpi Dün Geldi", İkdam: Cumhuriyet İçin Halk İçin, 11 Teşrinisani 1929:1).

O günlerde ülkede gerçekten de Türk lirası aleyhine önemli gelişmeler yaşanmaktaydı Gazeteci Yunus Nadi'ye göre İngiliz lirası yükseliyor demek paramız düşüyor demekti. Ona göre, paranın değer kaybetmesini durdurmanın yolu paranın ve imkanın üretime yöneltilmesiydi (Cumhuriyet, 6 Teşrinisani 1929: 1). Gazetelerde her gün İngiliz parasının Türk Lirası karşısında aldığı değer ilk sayfa haberi olarak verilmeye başlanmıştı. Gazeteler sürekli artmakta olan İngiliz parasından, bunun önlenmesi gereğinden bahsederken bir önceki seneye göre kıyaslamalar yapılıyordu. İkdam gazetesi, İzmir'de yayınlanan Yeni Asır gazetesinin

makalesinden alıntılar yaparak bu konuda gazetelerin ortak endişelerinin ne derece yüksek olduğunu göstermeye çalışıyordu. Bu gelişmelere Hükümetin de müdahaleleri söz konusuydu ("Tereffüe Karşı Ciddi Tedbirler", Cumhuriyet, 5 Kanunuevvel 1929: 1 ; "Maliye Vekilimizin Buhrana Dair Mühim Beyanatı", Cumhuriyet, 4 Kanunuevvel 1929: 1.,3. ; "Sterlin:1089: İngiliz Lirası Dün de Bir Hayli Farkla Yükseldi", İkdam: Cumhuriyet İçin Halk İçin, 5 Kanunuevvel 1929: 1).

Dünya'da bir taraftan bu büyük ekonomik buhran yaşanırken diğer taraftan ülkeler yoğun bir silahlanma yarışına girmişti. Amrika Birleşik Devletleri Cumhurreisinin beyanına göre silahlı asker sayısı savaş öncesine göre 10 milyon fazlalaşmıştı. Bir yandan da ülkeler ordularına yeni askeri unsurlar eklemekteydi ("Dünya Silahlanıyor", Cumhuriyet, 14 Teşrinisani 1929: 1 ; "Dünya Silahlanıyor!", Cumhuriyet, 17 Teşrinisani 1929: 1,4).

Dünya ekonomik buhranının etkisini yavaş yavaş hissettirmeye başladığı o günlerde basında buhrana dair ilk yazılar da çıkmaya başlamıştı. Avrupa'ya yaptığı yolculuktaki izlenimlerini aktarırken orada oluşan buhrandan bahseden Cumhuriyet gazetesi başyazarı Yunus Nadi'ye göre bu buhran hem siyasi hem de ekonomiktir. New York Borsası'nda bir haftada oluşan 10 milyar dolarlık zarar, Avrupa'da Berlin Borsası'nda oluşan karamsarlık ve büyük düşüşler bu buhranın tetikleyici unsurlarıydı. Ona göre, Avrupa büyük bir daralma ve mali erimeye girmişti. Fakat Amerika'nın etkisi yavaş ve zamanla hissedilecek şekilde ağırdan gelmekteydi. Yazıda Türkiye'nin bu gelişmeleri izleyerek en iyi şekilde durumunu analiz etmesi, takip etmesi ve bunlardan dersler çıkararak buna göre hareket etmesi önerilmişti. Berlin'den 11 İkinci Teşrin 1929'da gönderilmiş olan yazı 16 Teşrinisani 1929'da yayınlanmıştı. (Yunus Nadi, "Avrupa'da Buhran", Cumhuriyet, 16 Teşrinisani 1929: 1).

Dünyada gelişen buhrandan bahseden diğer bir yazıda ise, New York ve Avrupa'da borsaların çöküşünü ve "kara gün" tanımlamalarını dile getirilir. Buhrana karşı çarenin millet, ticaret erbabı, milli müesseseler ve hükümetçe oluşturulabileceğini, Ticaret Odası ve Hükümetin durumu iyi tetkik etmesini ve buna göre çareler bulunmasının elzem olduğu ifade edilir. Yazara göre, göre yerel nedenler de bu buhranı tetiklemiştir (Yunus Nadi, "İstanbul Piyasası", Cumhuriyet, 21 Teşrinisani 1929: 1). Buhrana çözüm üretmesi gereken müessese olarak Ticaret Odası'nın yapması gerekenler gazetede zaman zaman dile getirilmiştir ("Piyasada Buhran: Ticaret Odası Buhrana Çare Arıyor mu?", Cumhuriyet, 27 Teşrinisani 1929: 1,2)

Türkiye'nin bu buhranın etkisine uzak kalması fazla uzun sürmemişti. Hayat pahalılığı hızla artmaya başlamıştı. Tüm dünyada pahalılık söz konusu olsa da İstanbul'da oluşan pahalılığın oldukça yüksek seyrettiği gazeteler tarafından dile getiriliyordu ("Hayat Niçin Pahalı", İkdam: Cumhuriyet İçin Halk İçin, 18 Teşrinisani 1929: 1). Bir taraftan da tüccarların içinde bulundukları zor duruma dair yazılar yazılıyordu. Bir taraftan da buhrana neden olarak tüccarın yanlış bir düşünce ile fazla mal getirmesi gösterilirken, aynı zamanda bu tür keyfiyetlerin olmaması için gerekli denetim ve uyarıların yapılması zorunluluğu ve bununla görevli hükümetin ve ilgili kuruluşların hassasiyet göstermesi gerektiği ifade edilmekteydi (Ahmet Cevdet, "Tüccarın Hali Ne Olacak", İkdam: Cumhuriyet İçin Halk İçin, 29 Teşrinisani 1929: 1 ; "İktisadi Buhran Berdevam", İkdam: Cumhuriyet İçin Halk İçin, 30 Kanunuevvel 1929: 1).

Bu ani ve ağır gelişmeler ülkede bir tasarruf politikasının oluşturulmasının ve buna bağlı olarak feragat ve fedakarlıklarla bu zor sürecin atlatılmasının hayati önemde olduğu ifade edilmekteydi. Dönemin Siirt Mebusu Mahmut Bey "Tasarruf mücadelesi İstiklal Mücadelesi kadar mühimdir, onun kadar güçtür, onun kadar fedakarlık ve feragat ister" diyerek konunun önemini ortaya koymaya çalışmıştır (Cumhuriyet, 26 Kanunuevvel 1929: 1). Meclis Reisi Kazım Paşa da İstanbul'a yaptığı bir seyahatte milli tasarrufun ehemmiyetinden bahsederek halkın bilinçlenmesine dönük beyanat vermiştir ("Milli Tasarruf Bir Memleket Mes'elesidir", Cumhuriyet, 21 Kanunuevvel 1929: 1,3). Tasarruf çalışmaları kapsamında Çankaya köşkünde kahve ve çay ikramları sonlandırılmış, ithal elbiseler terk edilerek yerli elbiselerin kullanımına yönelinmiştir. Zira o günlerde Avrupa'dan tuhafiye ve lüks eşyalar ithal edilmekteydi ("Büyük Rehber: Çankaya'da Çay ve Kahve Adeti Bertaraf Edildi", Cumhuriyet, 21 Kanunuevvel 1929: 1 ; "Şehir ve Memleket Haberleri: Avrupa'dan En Çok Tuhafiye ve Lüks Eşya İthal Ediyoruz", Cumhuriyet, 21 Kanunuevvel 1929: 2).

Tasarruf çalışmaları kapsamında Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurularak milli tasarruf seferberliği oluşturulmuştu. Cemiyetin nizamnamesine göre bu kuruluşun amacı halkı tasarrufa alıştırtmaktı ("Milli Tasarruf", Cumhuriyet, 20 Kanunuevvel 1929: 1,3 ; Cumhuriyet, 16 Kanunuevvel 1929: 1-2). Bu tedbirlerin gerekliliği ve başarılı olunamazsa bunun bedelinin çok ağır olacağı işaret edilmekteydi. Bu konuyu da kapsayan bir yaklaşımla Gazi Mustafa Kemal "İktisaden zayıf bir millet fakru sefaletten kurtulamaz, kuvvetli bir medeniyete, refah ve saadete kavuşamaz, içtimai ve siyasi felaketten yakasını kurtaramaz" diyerek güçlü bir ekonomik yapının hayatiyetini ve buna giden yolda takınılması

gereken tutumu ifade etmiştir (Cumhuriyet, 20 Kanunuevvel 1929: 1). Avrupa'ya benzemeye çalışan fakat onların aksine abartılı ve kontrolsüz bir hayat süren ülkede, israfın önüne geçilmezse akıbetin olumsuz olacağına, ülkenin iktisadi selametinin olamayacağına işaret eden İkda gazetesi yazarı Ahmet Cevdet, yazısında tasarruf konusunun önemine işaret ederken, israftan kaçınmanın gerekliliğine ve başka bazı önemli noktalara da işaret etmiştir (Ahmet Cevdet, "Selamet Nerede?", İkdam: Cumhuriyet İçin Halk İçin, 27 Teşrinievvel 1929: 1).

Ülkenin, gerek kendi ekonomik şartları gerekse dünya ekonomik buhranının da etkisiyle geldiği noktada çok ciddi bir eşikten geçtiği muhakkaktı. Düşen gelirler, artan işsizlik ve oluşan daralmanın etkisinde hükümet bazı önemli kararlar almış, bir kısım vergilerde halk lehine tadilat yapılmaya başlanmıştı (Cumhuriyet, 30 Kanunuevvel 1929). Alınan kararlarla ülkenin uçurumdan kurtulduğunu söyleyen gazete yazarları bundan sonraki aşamada sağlam mevzilere çekilmenin zorunlu olduğunu da gazete köşelerinden yazmışlardı. Sorunların çözümünün üretim ve ihracatı arttırmak, ithalatı ise azaltmakla çözülebileceğine dair fikirler öne çıkan görüşler olarak gazetelerde yer alıyordu. (Yunus Nadi, "Her tarafta Ekonomi: Devlette ve Millette. Türk Parasının Kıymetini Mutlaka Yükseltmek Hayat Şartımızdır", Cumhuriyet, 16 Kanunuevvel 1929: 1 ; Yunus Nadi, "Tatbiki Elzem Bir Seferberlik", Cumhuriyet, 4 Kanunuevvel 1929: 1,2).

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal konuşmasının ilerleyen kısımlarında ekonomiye ilişkin ayrı bir bahis açarak şunları dile getirmişti: " *Memleket iktisadiyatı, bütün dikkat ve faaliyetimizi, bilhassa, cezbetmektedir. Ziraatte, geçen istihsal senesi, bazı mıntakalarda, tabii tesirattan, ziyade zarar oldu; bununla beraber, vaziyet evelki senlerin darlığına nisbetle, umumiyetle normale yaklaşmıştır denilebilir. Zirai enstitülerin bir an evvel vücude getirilmesine ehemmiyet veriyoruz. Bu sene zirai kooperatif teşkilatına başlanmış olması, bilhassa, memnuniyetimizi mucip oluyor. Bu kooperatifleri memleketin her tarafına, teşmil etmeği ziyade iltizam ediyoruz. Kezalik çiftçiye, arazi vermek de, Hükümetin mütemadiyen takip etmesi lazım gelen bir keyfiyettir. Çalışan Türk köylüsüne işliyebileceği kadar toprak temin etmek, memleketin istihsalatını zenginleştirecek başlıca çarelerdendir* (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 3, Cilt 13, Birinci İn'ikat, 1.XI.1929: 3).

Gazi Mustafa Kemal konuşmasının devamında ekonominin önemli bir içeriği olan ticaret konusuna da girerek uygulanacak politikalara ilişkin önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Onun, bu açış konuşmasın-

da, ekonominin önemli bir içeriği olan ticarete ilişkin sözleri şöyledir: " *Ticaret sahasında normal şeraitin tesis ve takviyesine devam olunacaktır. Bir sene zarfında, teşekkül eden Türk şirketlerinin temsil ettikleri sermaye on beş milyon lirayı geçmektedir. Bu ve ticaret tahsili için görülen ziyade rağbet, ticarette intibahın kuvvetli delilleridir. Deniz ticaretini ve bilhassa Seyrü Sefain İdaresinin terakkilerini haz ile zikrederim. Seyrisefaini, gerek deniz vasıtaları, gerek fabrikalarile, geniş mıkyasta kuvvetlendirmek lazımdır. Bu lüzumu dikkat ve alakanıza arzetmek isterim. Yeni ticaret muahedelerinin müzakere ve intacı, umumiyetle eyi bir mecradadır. Büyük ticaret münasebetlerimizi tanzim eden muahedelerden birçoğu bitirilmiştir; bunlar bu devrede meşgalenize başlıca mevzu olacaklardır. Gene bu devrede iştigal buyuracağınız iktisadi kanunların ehemmiyeti pek ziyadedir. İş kanunu, yeni maden kanunu, orman kanunu bunların başlıcalarıdır"* (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 3, Cilt 13, Birinci İn'ikat, 1.XI.1929: 3-4).

Gazi Mustafa Kemal, bu sözlerini takiben, ülkede yapılan ulaşım seferberliğinden, demiryolu ağının geliştirilmesinden bahsetmiş, yol vergisi ve gerekliliği ile su işleri ve işletmesine ilişkin bazı değerlendirmelerde bulunmuş, su işlerinin iktisadiyatın ana tedbirlerinden olduğunu dile getirmiştir. Bu değerlendirmelerden sonra konuyu maliyenin durumuna getirmiş ve şunları söylemiştir: "*Maliyemiz çetin bir seneyi muvaffakiyetle geçirmektedir. Harici borçların tediyesi, Anadolu hattı taksitlerinin ödenmesi ve teadül kanununun tatbiki; mali bünyemizin sağlamlığı ve bütçemizin hakiki ve hesaplı olması sayesinde başarılmaktadır. Senelerden beri mali sahada devam eden islahat, bu seneki faaliyetimizde de yeni mevzular bulacaktır. Ücretli memurlar ücretlerinin tanzimi, yeni müzayede ve münakasa kanunu bu cümledendir...Devlet bankasının teşkiline dair kanun da Büyük Meclis'e takdim olunacaktır"* (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 3, Cilt 13, Birinci İn'ikat, 1.XI.1929: 4).

Görüldüğü gibi, Gazi Mustafa Kemal'in 1 Kasım 1929'da TBMM yeni yasama yılı açılışında yaptığı açış konuşmasında ekonomiye büyük yer verilmiş, adeta konuşmanın ana eksenini ekonomi ihtiva etmiştir. Fakat konuşmasında, bu konuşmadan yaklaşık bir hafta önce ABD'de yaşanan ekonomik kriz ve devamında oluşacak olan ekonomik buhranın gündeme gelmediği, bu konuya ilişkin bir değerlendirme veya değinmenin olmadığı görülmüştür. Oysa dönemin gazetelerinde, dünyada yaşanan gelişmelere ve oluşan krize ilişkin önemli haberlere yer verildiği görülür.

3. 1930'DA GAZİ MUSTAFA KEMAL'İN BUHRANA YAKLAŞIMI

Türkiye, içinde bulunulan ekonomik buhrandan çıkma yolları bakımından gelişmekte olan diğer ülkelere göre farklı stratejiler izlemiş, farklı planlamalar yapmıştı. Hükümet korumacı bir ekonomi politikası izlemişti. Bunun sonucu olarak dış ticaret üzerinde devlet kontrolünü sağladıktan sonra döviz üzerinde de denetim sağlamaya başlamıştı. İthalata miktar kısıtlamaları getirildi. Gümrük vergileri yükseltildi. Bununla, dış ticaretin milli gelir içindeki payını düşürürken, ihracatın ithalata olan oranını arttırmaya çalıştı. Bu tedbirler Türkiye'nin 1929-1933 yılları arasında ortalama %7.5 büyümesini sağladı (Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, Cilt 1 1923-1940: 129).

1929'daki Osmanlı borç ödemeleri ilk taksidi sonrası alacaklı ülkelerle yapılan anlaşmayla yıllık ödeme yükümlülüğü yarıya indirmiş, bu da dış borç ödemelerinde rahatlama sağlamıştı. Dış ticaret daralması sürecinde takas ve kliring anlaşmaları ile ihracatın sürdürülebilirliği mümkün oldu. Fakat bir taraftan da izlenen bu politikalarla ithal ikameci sanayileşmenin de önü açılmıştı (Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, Cilt 1 1923-1940: 129). Dış ekonomik ve siyasi ilişkilere dönük çalışmalar da belli bir ivmeyle devam etmekteydi. 3 Şubat 1930'da Paris'te Türkiye ile Fransa arasında dostluk, uzlaştırma ve hakem antlaşması imzalanmış, bu da bazı olumlu beklentilerin oluşmasını sağlamıştı (Bodur, 2005: 273).

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal'in 1 Kasım 1930 tarihli, TBMM yeni yasama yılı açılışı münasebetiyle yaptığı açış konuşması ekonomiye ilişkin önemli başlıklar ihtiva etmekteydi. ABD'de başlayan, hızla tüm dünyayı etkisi altına alan ve ağır bir şekilde hissedilmeye başlanan ekonomik buhranın Türkiye'yi de etkilemeye başlaması, ekonomik sorunların ve dünya ekonomik buhranının yapılan konuşmaya yansımasını kaçınılmaz kılmıştı (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 4, Cilt 22, Birinci İn'ikat, 1.XI.1930: 2-3).

Açış konuşmasında yıl içinde yaşanan önemli gelişmelerden bahseden Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal, doğu vilayetlerinde ortaya çıkan hadiselerden, bunun vatandaş, ordu, jandarma ve mülkiye görevlilerinin birlikteliğiyle bastırılmasından bahsetmiş, İzmir'de oluşan sel, su baskını afetine değinmiş ardından da ülkede yaşanan ekonomik sorunlardan ve Türk parasının değer kaybetmesine ilişkin gelişmelerden bahsetmişti. Konuşmanın bu bölümünde; "*...Geçen sene zarfında mücadeleye mecbur olduğumuz bir büyük hadise de milli para buhranıdır. Buhranı*

karşılamak için alınan tedbirlerin isabeti tahakkuk etmiştir. Her şeyden mühim olan esas iktisadi noktayı nazardan, milletin uyanıklığı ve kendisinin yaşamak hakkına itimadıdır" sözleriyle genel durumu analiz eden bir konuşma yapmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 4, Cilt 22, Birinci İn'ikat, 1.XI.1930: 2).

Yaşanan ekonomik buhrana ilişkin yapılanları Gazi Mustafa Kemal şu cümlelerle ifade etmiştir; "*Meclis ve Hükümet tarafından alınan tedbirler, hassaten bu esasta birleşir. Bu gün, içinde bulunduğumuz vaziyet mali ve iktisadi tedbir ve ihtiyatlara da dikkatle devam olunmasını icap ettirmektedir"* (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 4, Cilt 22, Birinci İn'ikat, 1.XI.1930: 2). Konuşmasında, 1929 Dünya Ekonomik Buhranından bahseden Gazi Mustafa Kemal; "*Efendiler, bilhassa zirai memleketlerde hissolunan cihanşümul bir iktisadi buhran vardır. Bu buhran tabiatile bizim memleketimize de temas etmiş ve ağırlığını hissettirmiştir. Bu sıkıntı karşısında emsalsiz tahribattan dar ve kurak senelerden sonra, vatanımızın gösterdiği hayatiyet ve tahammül ancak Türk milletinin bünyesindeki kudret ve Büyük Millet Meclisinin tedbirlerindeki isabetle izah olunabilir"* diyerek buhranın ehemmiyetini, ülkeye sirayetini ve tedbir konusundaki duruşu ifade etmiş, gelecek yıllara ilişkin tedbirlerin sıkılaştırılmasının gerekliliğini dile getirmiştir. Bir taraftan da hem vatandaşın üzerine düşen ağır yükten ve buna karşı vatandaşın tutumundan, hem de Meclis'in sorumluluğundan ve alması gereken tedbirlerin öneminden bahsetmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 4, Cilt 22, Birinci İn'ikat, 1.XI.1930: 2).

Gazeteler bu konuşmayı hem irşad edici hem de geleceğe yönelik yeni vazifeleri işaret eden bir nutuk olarak görmüşlerdi. Sadece varılan neticeleri değil aynı zamanda millete yeni vazifeler işaret eden bir yönünün olduğunu belirtmişlerdi. Onlara göre bu açış konuşması, nutuktan çok üniversite profesörünün talebelerine takrir vermesi gibi, önce hükümete yön tayin etmesi, tasarrufa azami riayet edilmesini tavsiye etmesi, fırkalara ders vererek fırka kavgalarının milleti ikiye ayıracak seviyelere getirilmemesi gerektiğini ihtar etmesi ve ayrıca, matbuata da kalem hürriyetini suistimal etmemeleri konusunda talebiyle öne çıkmıştı ("Gazi Hz.nin Tarihi Nutukları", Milliyet, 2 Teşrinisani 1930: 1,6 ; "Reisicumhur Hazretleri Millet Meclisi Kürsüsünde Düşündüklerini İzah Ettiler", Son Posta, 3 Teşrinisani 1930: 1).

TBMM'nin buhrana ilişkin sorumlulukları ve bu hususta alması gereken tedbirleri dile getiren Gazi Mustafa Kemal konuşmasını şu şekilde sürdürmüştür: "*Senelerden beri alınan tedbirlere önümüzdeki sene daha*

geniş mikyasta ihtiyaç vardır. Gayet tasarrufkarane bir idare tarzı, resmi ve hususi bütün muamelatımıza hakim olmak lazımdır. Bunun içindir ki Hükümet bütçeyi mühim tasarruflarla Büyük Meclis'e takdim etmiştir. Vergilerde müfredatı malumunuz olan tadilat ve ıslahat hem mükellefi tehvin etmiş olacak, hem de bilhassa iktisadi kolaylıkları temin eylemiş bulunacaktır. Muamele vergileri üzerindeki tasavvurlar tahsisan bu cümledendir (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 4, Cilt 22, Birinci İn'ikat, 1.XI.1930: 2-3).

Gazi Mustafa Kemal ekonomik buhranın yaşandığı bu dönemde Türk parasına verilen önemi arttırmak ve Türk parasını korumak esasına dayalı olarak Merkez Bankası'nın kurulması ve buna bağlı olarak gelişen süreci de milletvekillerine aktarmıştır. Konuşmasının bu konuya ilişkin bölümünde yaşanan gelişmeleri ve yapılması gerekenleri şöyle ifade etmiştir: "*Cumhuriyet Merkez Bankası'nın tesisi ve hisse senetlerinin vatandaşa arzı pek yakındır. Memleketin hem mali hem iktisadi büyük bir vasıtası olacak olan bu milli müesseseye vatandaşların ciddi alaka göstereceklerine şüphemiz yoktur* (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 4, Cilt 22, Birinci İn'ikat, 1.XI.1930: 3).

Açış konuşmasının devam eden bölümünde Gazi Mustafa Kemal, Osmanlı borçlarına ilkişkin değerlendirmelerde de bulunarak bunların ödenmesine dair bir planın oluşurulmasının öneminden bahisle; "*Osmanlı borçlarının, memleketin hayat ve inkişafını tehdit etmiyen, adilane ve ameli bir sureti tesviyeye raptı için, Cumhuriyet Hükümetinin hüsnü niyetle mesai sarfetmesi tabidir*" diyerek bu sorunun çözümünün önemsendiğini de ifade etmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 4, Cilt 22, Birinci İn'ikat, 1.XI.1930: 3).

Bunun yanı sıra, ticaret muahedelerinin müzakere süreçlerinin büyük kısmının tamamlandığını da dile getiren Gazi Mustafa Kemal, ticari münasebetlerin arttırılması ve yayılmasının ülke iktisadi hayatına önemli katkı sağlayacağının bilinmesi gerektiğini de vurgulamıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 4, Cilt 22, Birinci İn'ikat, 1.XI.1930: 3). Bunun yanı sıra yine ülkenin demiryolu ağına dair gelişmelerden ve bazı vilayetlere artık tren ulaşımının mümkün olduğunun görülmesinden bahsederek bu gelişmelerin vatanı genişletme ve kuvvetlendirmek için önemli bir destek anlamına geldiğini de özellikle belirtmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 4, Cilt 22, Birinci İn'ikat, 1.XI.1930: 3).

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal, Meclis'e büyük önem vermekteydi. Bunu; "*Memleketin mukadderatında yegane salahiyet ve kudret sahibi olan Büyük Millet Meclisi bu memleketin nizamı için dahili ve*

harici emniyet ve masuniyeti için en büyük zımandır. Büyük milli dertler şimdiye kadar ancak Büyük Millet Meclisinde şifa buldu. Atiyen de yalnız orada kat'i tedbirlerini bulabilecektir. Türk Milletinin muhabbet ve merbutiyeti daima Büyük Millet Meclisine müteveccih oldu ve daima oraya müteveccih olacaktır" sözleriyle dile getirmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 4, Cilt 22, Birinci İn'ikat, 1.XI.1930: 3).

4. 1931'DE GAZİ MUSTAFA KEMAL'İN BUHRANA YAKLAŞIMI

1931 genel seçimleri sonrasında oluşan yeni Meclis'e hitap etmek üzer açış konuşmasını yapan Gazi Mustafa Kemal, dünyada devam eden ekonomik buhrandan bahisle Türkiye'nin durumunu ve buna dair yapılanları şu sözlerle ifade etmişti: "*Yeni intihabatı müteakip Yeni Meclisin fevkalade içtimaında vücuda getirdiğiniz eserlerin memleketin umumi hayatında faydalı tesirleri sabitir. Cihanşümul buhranın tesirlerine karşı her yerde yeni vergilerle tedbir aranırken Türkiye Büyük Millet Meclisi bilakis bazı vergileri indirmek gibi fevkalade cesurane bir hareket ihtiyar etti. Vatandaş hayatında tedbirlerinizin tesirleri hayırlı olarak mahsustur*" (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 1, Cilt 4, Birinci İn'ikat, 1.XI.1931: 3).

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal, dünyada önemli bir etki ve ekonomik daralma yaratan buhrana ilişkin milletlerin durumunu ve buna karşı koyuşlarını, Türk milletinin bu buhran karşısında tutunduğu tavrı, yaptığı fedakarlığı ve bu durum karşısındaki kanaatkarlığını belirtmiş, buna ilişkin şu değerlendirmeleri yapmıştı: "*İçinde bulunduğumuz sene mali ve iktisadi umumi buhrana karşı milletlerin çetin bir imtihan geçirmekte olmalarile hususi dikkati caliptir. Bu imtihanda Türk milleti hayatiyeti; faaliyeti, kanaatkarlığı ve fedakarlığı ile takdire layık bir kudret göstermektedir*" (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 1, Cilt 4, Birinci İn'ikat, 1.XI.1931: 3).

Siirt Mebusu Mahmut Bey, "Nutkun Ana Hatları" başlıklı köşe yazısında, bu yılki nutkun ana hatlarının ülkenin mali ve iktisadi durumuna ilişkin olduğunu belirtir. Ona göre, bu ekonomik buhran döneminde her Türk vatandaşı kendi nefsine, milli hayattaki kudrete, devleti idare edenlerin kudret ve kabiliyetine inanır ve onlara uyarsa çok zor görünen bu mücadeleden başarıyla çıkması mümkün olacaktır ("Mahmut Bey, Nutkun Ana Hatları", Milliyet, 2 Teşrinisani 1931: 1).

Gazeteler, Gazi Mustafa Kemal'in açış konuşmasında söylediği "Milli Paranın Kudretini ve Milletin Beynelmilel Buhrana Karşı Yük-

sek Varlığının Esaslarını Masun Bulundurmak Başlıca Gayemizidir" sözünü öne çıkarırken, konuşmanın dahili ve harici siyaset konusunda da önemli bahisler içerdiğini, konuşmaya göre Meclis'in bu yıl kanun lahiyalarının müzakeresi ile meşgul olacağını, bunun da Gazi Mustafa Kemal'in konuşmalarından anlaşıldığını satırlarına taşımışlardır ("Büyük Millet Meclisi Dün Açıldı", Cumhuriyet, 2 Teşrinisani 1931: 1,3 ; "Meclis Faaliyete Başladı", Son Posta, 3 Teşrinsani 1931: 1).

Gazi Mustafa Kemal, 1931 yılı Meclis açış konuşmasının önemli bir bölümünde dünya ekonomik buhranından bahsettikten sonra, bir sonraki yıl için yapılması gerekenleri de belirterek Meclis'in yapması gerekenlere dair bir yol tarif etmişti. Reisicumhur yaptığı konuşmada şunları dile getirmişti: "*Gelecek sene de beynelmilel buhranın devamına hazırlıklı bulunmak vazifesi karşısındayız. Mali ve iktisadi vaziyeti yakından takip ederek tedbirleri vaktinde ittihaz etmek en mühim işiniz olacaktır"* (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 1, Cilt 4, Birinci İn'ikat, 1.XI.1931: 3).

Dünya ekonomik buhranının neden olduğu ağır şartlar içinde, milli paranın önemli bir sarsıntı geçirmiş olmasından kaynaklı olarak, birçok tedbirlerle bu olumsuzlukların giderilmesi için çalışmalar yapılmıştı. Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal, Meclis'teki açış konuşmasının dünya buhranına ilişkin bahsinde bu konuyu da gündeme getirerek bazı tespitlerde bulunmuştu. Hem milli paranın hem de buhrana karşı Türk milletinin duruşunun önemini dile getiren Reisicumhur düşüncelerini şu cümlelerle ifade etmişti: "*Çetin imtihanlara muvaffakiyetle mukabele eden milli paranın kudretini ve milletin beynelmilel buhrana karşı yüksek varlığının esaslarını masun bulundurmak başlıca gayemizdir. Bu uğurda milletimize has olan azim ve fedakarlığı, icap ederse en yüksek derecede tecelli ettirmek kat'i kararımızdır*" (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 1, Cilt 4, Birinci İn'ikat, 1.XI.1931: 3). Alınacak tedbirler ve takınılacak tavır konusunda ise şu görüşlerini aktarmıştı: "*Nefsimize ve millet kudretlerine itimat, Hükümette ve siyasette istikrar, tasarrufta ve fedakarlıkta sarsılmaz bir karar, Devletin dahil ve hariçte emniyet ve sükunete mazhariyeti halin başlıca tedbirleridir. Esasen bizde mevcut olan bu şeraitin icap ettikçe layikile ve kemalile tecelli ettirilmesi, müşkülatın iktihamı için emin ve müessir olacaktır. Yüksek himmetinizle Türk Milleti dahili hayatında ve beynelmilel vaziyetinde cihanı saran büyük müşkülattan yeni bir kudretle temayüz ederek çıkacaktır"* (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 1, Cilt 4, Birinci İn'ikat, 1.XI.1931: 3).

5. 1932'DE GAZİ MUSTAFA KEMAL'İN BUHRANA YAKLAŞIMI

1932 yılı Meclis açış konuşmasında Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal konuşmasına iki uluslar arası buhrana dikkat çekerek başlamıştı. Bunlardan biri siyasi buhran diğeri ise 1929 yılından itibaren tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de ağır bir etki bırakan ve halen devam etmekte olan ekonomik buhrandı. TBMM Genel Kurulunda yaptığı konuşmanın daha başında şunları dile getirmişti: "*Beynelmilel siyasi ve iktisadi buhranlardan, beşeriyetin duymakta olduğu sıkıntı ve acı devam etmektedir. Siyasi buhranın mahiyeti silahları bırakma konferansının müşküllerinde hülasa olarak müşahade edilebilir. İktisadi buhran ise, milletlerarasında mübadelenin azalması ve daralması şeklinde sahasını genişletmiş ve tesirini arttırmıştır.* (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 2, Cilt 10, Birinci İn'ikat, 1.XI.1932: 3).

Gazi Mustafa Kemal, iktisadi buhranın çözümüne dair uluslar arası işbirliği esasına dayanan bir anlayışla hareket edilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bunun sağlanabilmesinin temel formülünü ifade ederken şunları dile getirmişti: "*Biz iktisadi genişliğin temelini de, ancak her milletin refahla yaşamağa ve ilerlemeğe hakkı olduğunu teslim eden bir zihniyetle, bütün milletlerin birlikte çalışmaları yolunun bulunmasında görüyoruz*" (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 2, Cilt 10, Birinci İn'ikat, 1.XI.1932: 3). Milletvekillerine yönelik konuşmasının devamında; "*Bütün milletlerin güçlükle göğüs germeye uğraştığı zorluklar içinde milletimiz büyük canlılık, Hükümetimiz yüksek isabet göstermektedir*" diyerek mevcut duruma ilişkin bir tespitini de paylaşmıştı (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 2, Cilt 10, Birinci İn'ikat, 1.XI.1932: 3).

Milletin zorluk ve güçlükler karşısında ilerleme ve yükselmesine ilişkin gerekli olan azime duyulan ihtiyacı dile getiren Gazi Mustafa Kemal, ekonomiye geniş yer veren bir konuşma yapmıştı ("Büyük M. Meclisi Dün Açıldı ve Gazi Hz. Çok Derin Manalarla Dolu Veciz Bir Nutuk İrad Buyurdular", Milliyet, 2 Teşrinisani 1932: 1,6 ; "G. Hazretleri Harici Siyasetimizi İzah Buyuracaklar: M. Meclisi Bu Gün Faaliyete Geçiyor", Son Posta, 1 Teşrinisani 1932 : 1,3 ; Cumhuriyet 2 Teşrinisani 1932: 1-2 ; "Reisicumhur Hz. Senelik Nutuklarını İrat Ettiler: Milli İktisatın Gösterdiği Kudret, Tedbirlerin İsabetine Kanaat Vermiştir", Son Posta, 2 Teşrinisani 1932: 1,10).

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal, devlet yönetimi olarak, bu ekonomik buhran karşısında yapılan çalışmalara da değinirken şunları söylemişti; "*Beynelmilel iktisat güçlüklerine karşı, halin icabına göre, mü-*

dafaa, muvazene, inkişaf tedbirlerini almaktayız. Karşısında bulunduğumuz her imkanı genişlik ve kolaylık yolunda tatbik etmeğe çalışıyoruz. Milli iktisadın ve paranın gösterdiği kudret ve istikrar, alınan tedbirlerin isabetine kanaat verecek mahiyettedir. Bütçenin vaziyeti, tahminlerin bu yıl tahakkuk edebileceğine kuvvetli umut vermektedir. Her halde muvazeneli bir bütçenin temini, gelecek yıla düşen kaygularımızın yine esası kalacaktır" (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 2, Cilt 10, Birinci İn'ikat, 1.XI.1932: 3).

Ekonomik buhran konusunda, Meclis'te bu açıklamaları yapan Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal bir yandan da yine ekonomik hayatın önemli bir parçası olan ve belli bir plan çerçevesinde sürdürülen çalışmaların devamının sağlanması konusunda da önemli uyarılarda bulunmuştu. Konuşmasında; "*Her zaman göz önünde bulundurduğumuz ana işlere, ara vermeden, devam etmeğe mecburuz. Demiryolu programının tatbikına devam edeceğiz. Ziraat sahasında ıslah müesseselerini tamamlayacağız. İhracat mallarımıza hariçte alıcı bulmak ve satışlarımızı genişletmek için, her tedbiri arayıp bulmak ehemmiyet verdiğimiz noktadır. Milli ihtiyaç ve menfatlerimizin mübrem kıldığı sanayi şubelerinin, bir an önce, tahakkuk ettirilmesine, hassasiyetle çalışıyoruz*" (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 2, Cilt 10, Birinci İn'ikat, 1.XI.1932: 3).

6. 1933'DE GAZİ MUSTAFA KEMAL'İN BUHRANA YAKLAŞIMI

1933 yılı Türkiye'de devletçi ekonomik politikanın hemen hemen tüm alanlarda uygulanmasının yaygınlaştığı bir yıldı. Bu tarihte Avrupa ve diğer gelişmiş ülkelerde halen ekonomik buhranın etkileri derin bir biçimde varlığını sürdürüyordu.

Ekonomik buhrandan çıkış için devletçi bir ekonomi anlayışı ile hareket eden Türkiye Cumhuriyeti Devleti bu ekonomi yönetimi yaklaşımıyla önemli gelişmelere sahne olmuştu. TBMM açış konuşmasında Gazi Mustafa Kemal şu cümlelerle durumu açıklamaya ve tespitlerini ortaya koymaya çalışmaktaydı; "*Cihanın iktisadi vaziyeti henüz eyiliğe doğru fazla ümit vermemektedir. Mali vaziyet, bu sebeple de, büyük alakanızı davet edecektir. Geçen seneki bütçe tahminlerinin varidat noktayı nazarından tamamen tahakkuk etmiş olduğu anlaşılmıştır. Fakat içinde bulunduğumuz sene varidatının nasıl tahakkuk edeceği hakkında, henüz bir hüküm verilecek zaman geçmedi. Her halde bütçe muvazenesini muhafaza ve temin etmek için yüksek heyetinizin her tedbiri almağa, bilhassa ehemmiyet vereceğine eminim. Açık bir bütçenin, hesapsız mahsurlarını iyi bilen Büyük Millet Meclisinin, muvazene yolunda kati*

karar sahibi bulunması, Devletin mali hatta umumi siyaseti için büyük teminattır " (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 3, Cilt 18, Birinci İn'ikat, 1.XI.1933: 2-3).

Bir gazetenin köşe yazısında Mustafa Kemal'in ülkeye gösterdiği hedeften bahsederken, geçen seneki nutkunda ağırlığın dünya ekonomik buhranı olduğunu bu sene ise bu ağırlığın azalarak yerini siyasi emniyetsizlik konusuna bırakmaya başladığını, dünyada yaşanan yeni gelişmeler ve siyasi cepheleşmenin bunda etkili olduğunu belirtir. Türkiye'nin de bu durumda kendini ehemmiyette hissedebileceği bir pozisyonda tuttuğunu belirttiğini söyler (Ahmet Şükrü, "Gazinin Nutku ve Yeni Devre", Milliyet, 2 Teşrinisani 1933: 1).

Bir başka gazete ise açış konuşmasını başlıklar halinde ana konulara ayırarak yapılan ve yapılacak olan işleri ve bunların nasıl yapılacağına dair Gazi Mustafa Kemal'in direktiflerini öne çıkarmıştır. Ekonominin durumuna ilişkin konuşmasının yanı sıra iç ve dış meselelere de değinmiştir ("İkinci 10 Yıllık Devrenin İlk Yılı Yeni Bir Kudret Devrinin Parlak Misali Olacaktır", Cumhuriyet, 2 Teşrinisani 1933: 1,6).

Meclis açış konuşmalarında, 1934 yılı ve devam eden yıllarda Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Dünya Ekonomik Buhranı'na ilişkin değinmelerinin çok sınırlı ve hatta hemen hemen yok denilebilecek düzeye indiği fakat ülke ekonomisine dair bahisler açtığı görülmüştür (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 4, Cilt 25, Birinci İn'ikat, 1.XI.1934: 4 ; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, İçtima 1, Cilt 6, Birinci İn'ikat, 1.XI.1935: 3 ; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, İçtima 2, Cilt 13, Birinci İn'ikat, 1.XI.1936: 4-6 ; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, İçtima 3, Cilt 20, Birinci İn'ikat, 1.XI.1937: 3-9 ; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, İçtima 4, Cilt 27, Birinci İn'ikat, 1.XI.1938: 4-7).

7. SONUÇ

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Atatürk, asıl olarak 1929 yılında başlayan ve ilerleyen yıllarda dünya geneline yayılarak hemen hemen bütün ülkelerin ekonomik krize girmesine vesile olan 1929 Dünya Ekonomik Buhranı hakkında, 1929 yılı Meclis açış konuşması dışında, 1933 yılına kadar, diğer tüm açış konuşmalarında önemli analizler yapmış, konunun ehemmiyetinin kavrandığını belirterek bu konuda yapılan ve yapılması gereken çalışmalara ilişkin görüşlerini paylaşmıştır. Gazi Mustafa Kemal bu buhranın ülkede en az zararla atlatılabilmesi için yapılması gerekenleri söylerken aynı zamanda Türk Milletinin fedakarlığına ve kanaatkarlığına önemli vurgular yapmıştır.

Sorunun çözümünün uluslararası dayanışma çerçevesinde ve hak ve adalet temelinde oluşturulacak bir dünya düzeni ile mümkün olabileceğini de belirten Gazi Mustafa Kemal, Meclis konuşmalarında, ülke olarak yapılması gerekenler konusunda hemen hemen her çözüm yolunun denenerek gerekli çalışmaların yapılmasına ilişkin ülke yönetiminin dikkatini de çekmiştir.

Bu çalışma göstermiştir ki, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı hem ağır hem de uzun süreli bir buhran olmuştur. Bütün ülkelerde çok büyük maliyetler oluşturan bu buhran Türkiye'de de önemli etkiler yaratmıştı. Gerek buhranın etkisi ve gerekse ülkenin özel şartları sonrası Türkiye'de oluşan ağır ekonomik koşulların giderilmesine yönelik birçok çalışmalar yapılmış, buhrandan en az zararla ve en kısa sürede çıkılması amacıyla ciddi ekonomik kararlar alınmıştı. Gazi Mustafa Kemal'in Meclis konuşmaları, buhrandan çıkışı sağlayacak genel politikaların oluşturulmasında ve bu politikaların uygulanmasında önemli düzeyde belirleyici olmuştur.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Meclis açış konuşmalarında Dünya ekonomik buhranına ilişkin değinmeleri 1934 yılı itibariyle yerini kendi iç ekonomik dinamizmine dönük bahislere bırakmıştır. 1934 yılı ve sonrasında yapılan konuşmalar daha çok yapılan ve yapılacak olan ekonomik çalışmalara ilişkin cümleler ihtiva ediyordu. Bu konuşmalarda, güçlenen bir ekonomi ve bunun devamlılığının sağlanmasına yönelik çalışmalardan söz edilirken aynı zamanda ülke ekonomisinin gelecekte alması gereken durum ve bunu sağlayabilecek yöntem, imkan ve kabiliyetlerden de bahsedilmektedir.

KAYNAKÇA

TBMM Zabıt Cerideleri

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 2, Cilt 5, Birinci İn'ikat, 1 Teşrinisani 1928, s. 2-5. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d03/c005/ehttbmm03005001.pdf (06.01.2021)

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 3, Cilt 13, Birinci İn'ikat, 1.XI.1929, s. 2-4.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d03/c013/tbmm03013001.pdf (10.01.2021).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 4, Cilt 22, Birinci İn'ikat, 1.XI.1930, s. 2-3.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d03/c022/tbmm03022001.pdf (13.01.2021).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 1, Cilt 4, Birinci İn'ikat, 1.XI.1931, s. 3-4.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c004/tbmm04004001.pdf (25.01.2021)

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 2, Cilt 10, Birinci İn'ikat, 1.XI.1932, s. 3.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c010/tbmm04010001.pdf (04.02.2021)

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 3, Cilt 18, Birinci İn'ikat, 1.XI.1933, s. 2-3.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c018/tbmm04018001.pdf (07.02.2021)

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 4, Cilt 25, Birinci İn'ikat, 1.XI.1934, s. 3-4.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c025/tbmm04025001.pdf (07.02.2021)

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, İçtima 1, Cilt 6, Birinci İn'ikat, 1.XI.1935, s. 2-3.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d05/c006/tbmm05006001.pdf(08.02.2021)

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, İçtima 2, Cilt 13, Birinci İn'ikat, 1.XI.1936, s. 4-7.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d05/c013/tbmm05013001.pdf(11.02.2021)

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, İçtima 3, Cilt 20, Birinci İn'ikat, 1.XI.1937, s. 3-9.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d05/c020/tbmm05020001.pdf(11.02.2021)

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, İçtima 4, Cilt 27, Birinci İn'ikat, 1.XI.1938, s. 3-7.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d05/c027/tbmm05027001.pdf(11.02.2021)

Süreli Yayınlar

Cumhuriyet

İkdam: Cumhuriyet İçin Halk İçin

Milliyet

Son Posta

Gazete Yazıları

"Bugün Gaziyi Dinliyebileceğiz", *Cumhuriyet*, 1 Teşrinisani 1929, s. 3.

"Büyük M. Meclisi Dün Açıldı ve Gazi Hz. Çok Derin Manalarla Dolu Veciz Bir Nutuk İrad Buyurdular", *Milliyet*, 2 Teşrinisani 1932, s. 1,6.

"Büyük Millet Meclis Dün Açıldı ve Gazi Hz. Nutuklarını İrat Buyurdular", *Milliyet*, 2 Teşrinisani 1929, s. 1.

"Büyük Millet Meclisi Dün Açıldı: Gazi Hazretlerinin Nutukları", *İkdam: Cumhuriyet İçin Halk İçin*, 2 Teşrinisani 1929, s. 1,5.

"Büyük Millet Meclisi Dün Açıldı", *Cumhuriyet*, 2 Teşrinisani 1931, s. 1,3.

"Büyük Rehber: Çankaya'da Çay ve Kahve Adeti Bertaraf Edildi", *Cumhuriyet*, 21 Kanunuevvel 1929, s. 1.

"Dünya Silahlanıyor", *Cumhuriyet*, 14 Teşrinisani 1929, s. 1.

"Dünya Silahlanıyor!", *Cumhuriyet*, 17 Teşrinisani 1929, s. 1,4.

"G. Hazretleri Harici Siyasetimizi İzah Buyuracaklar: M. Meclisi Bu Gün Faaliyete Geçiyor", *Son Posta*, 1 Teşrinisani 1932, s. 1,3.

"Gazi Hz. nin Nutukları", *Cumhuriyet*, 2 Teşrinisani 1929, s. 1,4.

"Gazi Hz.nin Tarihi Nutukları", *Milliyet*, 2 Teşrinisani 1930, s. 1,6.

"Hayat Niçin Pahalı", *İkdam: Cumhuriyet İçin Halk İçin*, 18 Teşrinisani 1929, s. 1.

"İkinci 10 Yıllık Devrenin İlk Yılı Yeni Bir Kudret Devrinin Parlak Misali Olacaktır", *Cumhuriyet*, 2 Teşrinisani 1933, s. 1,6.

"İktisadi Buhran Berdevam", *İkdam: Cumhuriyet İçin Halk İçin*, 30 Kanunuevvel 1929, s. 1.

"Kont Volpi Ankara'da", *Cumhuriyet*, 6 Teşrinisani 1929, s. 1-2.

"Kont Volpi Ankara'ya Gitti", *Cumhuriyet*, 5 Teşrinisani 1929, s. 1.

"Kont Volpi Dün Gazi Hz. Tarafından Kabul Edildi", *Cumhuriyet*, 8 Teşrinisani 1929, s. 1.

"Kont Volpi Dün Geldi", *İkdam: Cumhuriyet İçin Halk İçin*, 11 Teşrinisani 1929, s. 1.

"Maliye Vekilimizin Buhrana Dair Mühim Beyanatı", *Cumhuriyet*, 4 Kanunuevvel 1929, s. 1,3.

"Meclis Açıldı, Gazi Söyledi", *Cumhuriyet*, 2 Teşrinisani 1930, s. 1,4.

"Meclis Faaliyete Başladı", *Son Posta*, 3 Teşrinsani 1931, s. 1.

"Milli Tasarruf Bir Memleket Mes'elesidir", *Cumhuriyet*, 21 Kanunuevvel 1929, s. 1,3.

"Milli Tasarruf", *Cumhuriyet*, 20 Kanunuevvel 1929, s. 1,3.

"Piyasada Buhran: Ticaret Odası Buhrana Çare Arıyor mu?", *Cumhuriyet*, 27 Teşrinisani 1929, s. 1,2.

"Reisicumhur Hazretleri Millet Meclisi Kürsüsünde Düşündüklerini İzah Ettiler", *Son Posta*, 3 Teşrinisani 1930, s. 1.

"Reisicumhur Hz. Senelik Nutuklarını İrat Ettiler: Milli İktisatın Gösterdiği Kudret, Tedbirlerin İsabetine Kanaat Vermiştir", *Son Posta*, 2 Teşrinisani 1932, s. 1,10.

"Sterlin:1089: İngiliz Lirası Dün de Bir Hayli Farkla Yükseldi", *İkdam: Cumhuriyet İçin Halk İçin*, 5 Kanunuevvel 1929, s. 1.

"Şehir ve Memleket Haberleri: Avrupa'dan En Çok Tuhafiye ve Lüks Eşya İthal Ediyoruz", *Cumhuriyet*, 21 Kanunuevvel 1929, s. 2.

"Tereffüe Karşı Ciddi Tedbirler", *Cumhuriyet*, 5 Kanunuevvel 1929, s. 1.

Kitaplar ve Makaleler

Ahmet Cevdet, (1929). "Selamet Nerede?", *İkdam: Cumhuriyet İçin Halk İçin*, 27 Teşrinievvel 1929, s. 1.

Ahmet Cevdet, (1929). "Tüccarın Hali Ne Olacak", *İkdam: Cumhuriyet İçin Halk İçin*, 29 Teşrinisani 1929, s. 1.

Ahmet Şükrü, (1933). "Gazinin Nutku ve Yeni Devre", *Milliyet*, 2 Teşrinisani 1933, s. 1.

Alaettin Cemil, (1929). "İktisadi Bahisler: Almanyada İktisadi ve Mali Mühim Bir Hadise", *Cumhuriyet*, 1 Teşrinisani 1929, s. 5.

Armaoğlu, F. (2005). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, 15. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul.

Bodur, H. (2005). *Kronolojik 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1900-1999*, Çağlar Yayınları, Ankara.

Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, Cilt 1 1923-1940 (2005), Editör; Bedirhan Toprak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Goloğlu, M. (2013). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-IV: Demokrasiye Geçiş (1946-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Kennedy, P. (2009). *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar*, Çeviren; Birtane Karanakçı, Editör; Ali Berktay, Türkiye İş Bankası, İstanbul.

Keskin, Ö. A. (2020). "II. Dünya Savaşı Öncesinde Türkiye'de Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Alanlarda Yaşanan Gelişmelerin Türk Basınındaki Yansımaları ve Basının Savaşa Yaklaşımı (1938-1939)", *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Teori ve Araştırmalar II, Cilt III* İçinde, Editör; Serdar Öztürk, Gece Kitaplığı, Ankara.

Keskin, Ö. A. (2021). "Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Yakın Dönem Siyasi Hayatına Etkisi Bakımından II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de İaşe Meselesi, *Social Sciences Studies Journal*, 7 (76), 215-228.

Mahmut Bey, (1931). "Nutkun Ana Hatları", *Milliyet*, 2 Teşrinisani 1931, s. 1.

Parasız, İ. (2004). *Türkiye Ekonomisi*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa.

Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1983). *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.

Yunus Nadi, (1929). "Avrupa'da Buhran", *Cumhuriyet*, 16 Teşrinisani 1929, s. 1.

Yunus Nadi, (1929). "Her Tarafta Ekonomi: Devlette ve Millette. Türk Parasının Kıymetini Mutlaka Yükseltmek Hayat Şartımızdır", *Cumhuriyet*, 16 Kanunuevvel 1929, s. 1.

Yunus Nadi, (1929). "İngiliz lirası Yükseliyor, demek; Paramız Düşüyor Demektir", *Cumhuriyet*, 6 Teşrinisani 1929, s. 1.

Yunus Nadi, (1929). "İstanbul Piyasası", *Cumhuriyet*, 21 Teşrinisani 1929, s. 1.

Yunus Nadi, (1929). "Tatbiki Elzem Bir Seferberlik", *Cumhuriyet*, 4 Kanunuevvel 1929, s. 1,2.

Bölüm 54

TEKNİK EĞİTİM FAKÜLTESİ MATBAA BÖLÜMÜ'NÜN YERİNE AÇILAN UYGULAMALI BİLİMLER YÜKSEKOKULU BASIM TEKNOLOJİLERİ BÖLÜMÜ'NÜN ÖĞRETİM PROGRAMININ ÖĞRENCİ BAKIŞ AÇILARINA GÖRE İNCELENMESİ

Elif URAL[1]

1

GİRİŞ

Tarihte ilkel insanlar yaşadıkları mağaraların duvarlarına resimler çizer, duygu ve düşüncelerini, izlenimlerini, bilgilerini bu şekilde aktarırlardı. Resimlerle anlatılmaya çalışılanlardan sonra harflerin bulunuşu yazıyı ortaya çıkardı. İnsanlar böylece yazı ile her türlü gelişmeyi kendinden sonraki kuşaklara aktarabileceklerdir.

Varol'un (1978) de yaptığı araştırmada Matbaacılığı, Avrupadaki din adamlarının hemen kabullenmediği de görülmektedir. Durmuş (2017) çalışmalarında Osmanlının Matbaayı kullanmasını erteleyen sebeplerin toplumsal ihtiyaçtan dolayı gecikmeye uğradığını buna karşın Batılı toplumların Matbaayı büyük bir avantaj olarak kullandıklarını belirtmiştir. Tarihte Matbaacılığın hemen kabullenilmediği görülmektedir. Ama geçte olsa Matbaanın ne kadar yararlı bir icat olduğu kabul edilmiştir.

Matbaacılığın gelişimi ve değişik baskı sistemlerinin ortaya çıkmasıyla basılı materyallerin birçok insana ulaşması sağlanmıştır. İnsanlığın ihtiyaç duyduğu gıda, ilaç, tekstil gibi ürünlerin ambalajı da Basım sektörünün faaliyetleri içinde yer almaktadır.

Bilgi ve düşüncelerinin yanında toplulukların Eğitimi Matbaa sayesinde bir o kadar güçlenmiştir. Matbaaclık eğitimini günümüzde Basım teknolojileri Eğitimi olarak adlandırılmaktadır. Basım Endüstrisi ülkemizde çok büyük bir sektörü oluşturmaktadır. Bu Endüstride çalışacak ve Basım teknolojilerinde yetişmiş elemana ihtiyaç vardır. Ülkemizde Basım teknolojileri eğitimi Orta öğretim, Önlisans ve lisans düzeyinde verilmektedir. Lisans Eğitimi; 1976-1977 Eğitim öğretim yılında İstanbul Yüksek Teknik Öğretmen okulu bünyesinde açılmış daha sonra bu Öğretmen okulu 1982 yılında kurulan Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesine dönüştürülmüştür.

2006 yılında yapılan doktora* çalışmasında Teknik eğitim Fakültelerinde bulunan Matbaa Eğitiminin müfredatı incelenerek iyileştirilmesi amaçlanmıştır. Yapılan çalışma yeni müfredata uygulanamadan Türkiye'de eğitim veren Teknik Eğitim Fakülteleri 13 Kasım 2009 Tarihli ve 27405 Sayılı Resmî Gazetede yayınlanan karara istinaden kapatılmıştır. Bunun üzerine Matbaacılık Eğitimi Basım Teknolojileri adı altında 2013 yılında Uygulama Bilimler Yüksekokulu bünyesinde kurulmuştur. Matbaacılık Eğitimi, Lisans seviyesinde yalnızca Marmara Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu bünyesinde Basım Teknolojileri Bölümünde verilmektedir. Basım teknolojileri bölümlerinde sürekli gelişen

yeni basım teknolojilere uygun olarak Orta öğretimden Üniversiteye geçiş yapan öğrencilere eğitim verilmektedir. Basım teknolojileri bölümü eğitimlerini uygulamalı olarak yapmaktadır.

ARAŞTIRMANIN AMACI

Araştırmanın temel amacı; Teknik Eğitim Fakültesi Matbaa Bölümü'nün yerine açılan Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu Basım Teknolojileri Bölümü'nün öğretim programının öğrenci bakış açılarına göre incelenmesidir. Bu amaçla; Teknik eğitim fakültesi öğretim programına ilişkin araştırmacının 2006 yılında tamamlanan doktora tezinden elde edilen öğrenci görüşlerine ilişkin veriler ile yeni kurulan uygulamalı bilimler yüksekokulu basım teknolojileri öğretim programı karşılaştırılmıştır. Karşılaştırma yapılırken doktora tez kapsamındaki sorular değiştirilmeden kullanılmıştır. Bu bağlamda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1) Teknik Eğitim Fakültesi Matbaa Bölümü ile Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu Basım Teknolojileri bölümü öğretim programı karşılaştırıldığında programa ilişkin ilişkin öğrenci görüşleri nelerdir?

2) Teknik Eğitim Fakültesi Matbaa Bölümü ile Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu Basım Teknolojileri bölümü öğretim programı karşılaştırıldığında programların fiziksel yapılarıyla ilgili öğrenci görüşleri nelerdir?

3) Teknik Eğitim Fakültesi Matbaa Bölümü ile Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu Basım Teknolojileri bölümü öğretim programı karşılaştırıldığında bölümlerin genel yapısına ilişkin öğrenci görüşleri nelerdir?

YÖNTEM

Araştırma, var olan durumun ortaya çıkarılmasını sağlayan betimsel tarama modeli ile yürütülmüştür.

Evren

Araştırmanın evrenini Türkiye'de tek olan Marmara Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Basım Teknolojileri Bölümünde kayıtlı 106 öğrenci oluşturmaktadır. Bölümdeki öürencilerin tamamına ulaşıldığı için örneklem alma yoluna gidilmemiştir.

Daha önce araştırmacı tarafından doktora tezi kapsamında gerçekleştirilen çalışmada 2009 yılında kapatılan Marmara ve Gazi Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Matbaa Öğretmenliğinde okuyan 375 öğrenci araştırmaya katılmıştır.

Verilerin Toplanması

Veriler Anket kullanılarak toplanmıştır. Anket iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; ankete cevap verecek öğrencilerin demografik bilgilerine ilişkin sorular, İkinci bölümde ise öğretim programı, fiziksel yapı ve genel yapıya ilişkin ifadeler yer almıştır. İkinci bölümde toplam 32 ifade yer almaktadır ve cevaplamada; 1= Kesinlikle Katılmıyorum, 2= Katılmıyorum, 3= Katılıyorum, 4= Kesinlikle Katılıyorum olmak üzere 4'lü likert kullanılmıştır.

Araştırmadaki tablolarda bulunan verilerin bir kısmı, 2009 yılında kapatılan Marmara Üniversitesi ve Gazi Üniversitesi, Teknik Eğitim Fakültelerinde Eğitim veren Matbaa Öğretmenliği Bölümü öğrencilerine doktora çalışması için 2002 ve 2005 yılları arasında yapılmış anket verileridir.

VERİLERİN ANALİZİ

Verilerin işlenmesinde SPSS (Statistical Package for Social Scince) İstatistik paket programından yararlanılmıştır. Öğrencilerin verdikleri cevaplara ilişkin frekans ve yüzde tabloları bulgular kısmında sunulmuştur.

BULGULAR ve YORUM

Tablo 1. "Öğretim Programımızda Alanımızla İlgili Yeterince Seçmeli Ders Vardır" İfadesi % ve Frekans Dağılımı

Öğretim programımızda alanımızla ilgili yeterince seçmeli ders vardır. (TEF) Öğretim programımızda alanımızla ilgili yeterince seçmeli ders vardır. (UBYO)		TEF		UBYO	
		f	%	f	%
	Kesinlikle katılmıyorum	**153**	**40,8**	2	1,9
	Katılmıyorum	81	21,6	8	7,6
	Katılıyorum	90	24,0	**67**	**62,9**
	Kesinlikle katılıyorum	51	13,6	29	27,6
	Toplam	375	100,0	106	100,0

Tablo 1 incelendiğinde; araştırmaya katılan Teknik Eğitim Fakültesi öğrencilerinin %40.8'inin "öğretim programımızda alanımızla ilgili yeterince seçmeli ders vardır" ifadesine kesinlikle katılmadığı görülmektedir. Buna karşın Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu öğrencilerinin %62,9'unun alanlarıyla ilgili seçmeli derslerin öğretim programlarında bulunduğuna dair ifadeye katıldıkları görülmüştür.

Tablo 2. "Öğretim Programımızda İş Güvenliği İle İlgili Dersler Olmalıdır/ Yeterlidir." İfadesi % ve Frekans Dağılımı

Öğretim programımızda iş güvenliği ile ilgili dersler olmalıdır. (TEF) Öğretim programımızda iş güvenliği ile ilgili dersler yeterlidir. (UBYO)		TEF		UBYO	
		f	%	f	%
	Kesinlikle katılmıyorum	25	6,7	0	0,0
	Katılmıyorum	18	4,8	12	11,3
	Katılıyorum	90	24,0	14	13,2
	Kesinlikle katılıyorum	242	64,5	80	75,5
	Toplam	375	100,0	106	100,0

Tablo 2 de yer alan verilere bakıldığında; araştırmaya katılan Teknik Eğitim Fakültesi öğrencilerinin %64,5'inin "öğretim programımızda iş güvenliği ile ilgili dersler olmalıdır" ifadesine katıldıkları görülmektedir. Bu veri doğrultusunda UBYO öğretim programına konulan iş güvenliği ile ilgili derslerin yeterliliğine ilişkin öğrenci görüşlerinde öğrencilerin %75,5'inin iş güvenliği ile ilgili derslerin yeterli olduğunu belirttikleri saptanmıştır.

Tablo 3. "Öğretim Programımızda Matbaacılıkta Kullanılan Makinelerin Donanımları Hakkında Bilgi Veren Dersler Vardır." İfadesi % ve Frekans Dağılımı

Öğretim programımızda Matbaacılıkta kullanılan makinelerin donanımları hakkında bilgi veren dersler vardır. (TEF) Öğretim programımızda Matbaacılıkta kullanılan makinelerin donanımları hakkında bilgi veren dersler yeterlidir. (UBYO)		TEF		UBYO	
		f	%	f	%
	Kesinlikle katılmıyorum	**118**	**31,5**	0	0,0
	Katılmıyorum	60	16,0	36	34,0
	Katılıyorum	113	30,1	**50**	**47,2**
	Kesinlikle katılıyorum	84	22,4	20	18,9
	Toplam	375	100,0	106	100,0

Tablo 3 de; araştırmaya katılan Teknik Eğitim Fakültesi öğrencilerin %31.5'inin "öğretim programımızda matbaacılıkta kullanılan makinelerin donanımları hakkında bilgi veren dersler vardır" ifadesine katılmadıkları görülmektedir. Bu veri doğrultusunda UBYO öğretim programına konulan Makine Elemanları, Baskı Planlama Kontrol vb. derslere ilişkin öğrenci görüşleri incelendiğinde öğrencilerin %47.2'sinin bu derslerin yeterli olduğunu belirttikleri saptanmıştır.

Tablo 4. "Öğretim Programımızda Makine Parkuru Ve Laboratuvarlar Bilim Ve Teknolojideki Gelişmelere Göre Güncellenmektedir." İfadesi % ve Frekans Dağılımı

Öğretim programımızda makine parkuru ve laboratuvarlar bilim ve teknolojideki gelişmelere göre güncellenmektedir. (TEF) Öğretim programımızda makine parkuru ve laboratuarlar bilim ve teknolojideki gelişmelere göre güncellenmektedir. (UBYO)		TEF		UBYO	
		f	%	f	%
	Kesinlikle katılmıyorum	**183**	**48,8**	0	0,0
	Katılmıyorum	62	16,5	0	0,0
	Katılıyorum	78	20,8	33	31,1
	Kesinlikle katılıyorum	52	13,9	**73**	**68,9**
	Toplam	375	100,0	106	100,0

Tablo 4 incelendiğinde; araştırmaya katılan Teknik Eğitim Fakültesi öğrencilerin %48,8'inin Öğretim programlarında makine parkuru ve laboratuvarların bilim ve teknolojideki gelişmelere göre güncellendiğini düşünmedikleri buna karşın; Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu öğrencilerinin %68,9'unun Öğretim programlarında makine parkuru ve laboratuvarların bilim ve teknolojideki gelişmelere göre güncellendiği ifadesine katıldıkları görülmüştür.

Tablo 5. "Öğretim Programımız Üst Düzey Düşünme Becerilerimi Geliştirmeye Yöneliktir." İfadesi % ve Frekans Dağılımı

Öğretim programımız üst düzey düşünme becerilerini geliştirmeye yöneliktir. (TEF) Öğretim programımız üst düzey düşünme becerilerimi geliştirmeye yöneliktir. (UBYO)		TEF		UBYO	
		f	%	f	%
	Kesinlikle katılmıyorum	87	23,2	0	0,0
	Katılmıyorum	**143**	**38,1**	17	16,0
	Katılıyorum	111	29,6	**70**	**66,0**
	Kesinlikle katılıyorum	34	9,1	19	17,9
	Toplam	375	100,0	106	100,0

Tablo 5 incelendiğinde; araştırmaya katılan Teknik Eğitim Fakültesi öğrencilerinin %38,1'inin "Öğretim programımız üst düzey düşünme becerilerini geliştirmeye yöneliktir" ifadesine katılmadıkları; Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu öğrencilerinin ise %66'sının Öğretim programlarının üst düzey düşünme becerilerini geliştirdiğini düşündükleri görülmüştür.

Tablo 6. "Öğretim Programımız Problem Çözme Becerilerimi Geliştirmeye Yöneliktir." İfadesi % ve Frekans Dağılımı

Öğretim programımız problem çözme becerilerini geliştirmeye yöneliktir. (TEF) Öğretim programımız problem çözme becerilerimi geliştirmeye yöneliktir. (UBYO)		TEF		UBYO	
		f	%	f	%
	Kesinlikle katılmıyorum	70	18,7	0	0,0
	Katılmıyorum	**147**	**39,2**	0	0,0
	Katılıyorum	104	27,7	36	34,0
	Kesinlikle katılıyorum	54	14,4	**70**	**66,0**
	Toplam	375	100,0	106	100,0

Tablo 6 incelendiğinde; araştırmaya katılan Teknik Eğitim Fakültesi öğrencilerinin %39,2'sinin "Öğretim programımız problem çözme becerilerini geliştirmeye yöneliktir" ifadesine katılmadıkları; Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu öğrencilerinin ise %66'sının Öğretim programlarının problem çözme becerilerini geliştirdiğini düşündükleri görülmüştür.

Tablo 7. "Alanımdaki Derslerle İlgili Sıklıkla Seminer Veya Konferanslar Verilmektedir." İfadesi % ve Frekans Dağılımı

Alanımdaki derslerle ilgili sıklıkla seminer veya konferanslar verilmektedir. (TEF) Alanımdaki derslerle ilgili sıklıkla seminer veya konferanslar verilmektedir. (UBYO)		TEF		UBYO	
		f	%	f	%
	Kesinlikle katılmıyorum	**175**	**46,7**	0	0,0
	Katılmıyorum	100	26,7	3	2,8
	Katılıyorum	66	17,6	21	19,8
	Kesinlikle katılıyorum	34	9,1	**82**	**77,4**
	Toplam	375	100,0	106	100,0

Tablo 7' e göre; araştırmaya katılan Teknik Eğitim Fakültesi öğrencilerin %46,7'sinin "alanımdaki derslerle ilgili sıklıkla seminer veya konferanslar verilmektedir" ifadesine katılmadığı görülmektedir. Buna karşın; Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu öğrencilerinin %77,4'ünün alan dersleriyle ilgili seminer veya konferansların olduğu ifadesine katıldıkları görülmüştür.

Tablo 8. "Fizik, Kimya Ve Matematik Gibi Temel Dersler Alanımla İlişkilendirilerek Öğretilmektedir." İfadesi % ve Frekans Dağılımı

Fizik, Kimya ve Matematik gibi temel dersler alanımla ilişkilendirilerek öğretilmektedir. (TEF) Fizik, Kimya ve Matematik gibi temel dersler alanımla ilişkilendirilerek öğretilmektedir. (UBYO)		TEF		UBYO	
		f	%	f	%
	Kesinlikle katılmıyorum	**209**	**55,7**	0	0,0
	Katılmıyorum	68	18,1	33	31,1
	Katılıyorum	38	10,1	**42**	**39,6**
	Kesinlikle katılıyorum	60	16,0	31	29,2
	Toplam	375	100,0	106	100,0

Tablo 8 incelendiğinde; araştırmaya katılan Teknik Eğitim Fakültesi öğrencilerinin %55,7'sinin "Fizik, Kimya ve Matematik gibi temel dersler alanımla ilişkilendirilerek öğretilmektedir" ifadesine katılmadıkları görülmektedir. Buna karşın; Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu öğrencilerinin %39,6'sının Fizik, Kimya ve Matematik gibi temel dersler alanla ilişkilendirilerek öğretildiği ifadesine katıldıkları görülmüştür.

Tablo 9. "Kalite Kontrol Dersleri Çok Kapsamlıdır." İfadesi % ve Frekans Dağılımı

Kalite Kontrol Dersleri çok kapsamlıdır. (TEF) Kalite Kontrol Dersleri çok kapsamlıdır. (UBYO)		TEF		UBYO	
		f	%	f	%
	Kesinlikle katılmıyorum	71	18,9	0	0,0
	Katılmıyorum	**151**	**40,3**	3	2,8
	Katılıyorum	67	17,9	24	22,6
	Kesinlikle katılıyorum	86	22,9	**79**	**74,5**
	Toplam	375	100,0	106	100,0

Tablo 9 incelendiğinde; araştırmaya katılan Teknik Eğitim Fakültesi öğrencilerinin %40,3'ünün Kalite kontrol derslerinin çok kapsamlı olduğuna dair ifadesine katılmadıkları görülmektedir. Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu öğrencilerinin %39,6'sı ise; Kalite kontrol derslerinin çok kapsamlı olduğuna dair ifadesine katıldıkları görülmüştür.

Tablo 10. "Ambalaj Ders Saati İçerik Sunumu İçin Yeterlidir." İfadesi % ve Frekans Dağılımı

Ambalaj ders saati içerik sunumu için yeterlidir. (TEF) Ambalaj ders saati içerik sunumu için yeterlidir. (UBYO)		TEF		UBYO	
		f	%	f	%
	Kesinlikle katılmıyorum	**196**	**52,3**	0	0,0
	Katılmıyorum	30	8,0	12	11,3
	Katılıyorum	111	29,6	14	13,2
	Kesinlikle katılıyorum	38	10,1	80	75,5
	Toplam	375	100,0	106	100,0

Tablo 10 incelendiğinde; araştırmaya katılan Teknik Eğitim Fakültesi öğrencilerinin %52,3'ünün Öğretim programlarında Ambalaj ders saatlerinin yeterli olduğunu düşünmedikleri buna karşın; Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu öğrencilerinin %75,5'inin Öğretim programlarında Ambalaj ders saatlerinin yeterli olduğunu düşündükleri tespit edilmiştir.

Tablo 11. "Alanımla İlgili Lisans Programları, Bilim Ve Teknolojideki Gelişmelere Göre Güncellenmektedir." İfadesi % ve Frekans Dağılımı

Alanımla ilgili Lisans programları, bilim ve teknolojideki gelişmelere göre güncellenmektedir (TEF) Alanımla ilgili Lisans programları, bilim ve teknolojideki gelişmelere göre güncellenmektedir. (UBYO)		TEF		UBYO	
		f	%	f	%
	Kesinlikle katılmıyorum	110	**29,3**	0	0,0
	Katılmıyorum	93	24,8	5	4,7
	Katılıyorum	105	28,0	44	41,5
	Kesinlikle katılıyorum	67	17,9	**57**	**53,8**
	Toplam	375	100,0	106	100,0

Tablo 11'e göre; araştırmaya katılan Teknik Eğitim Fakültesi öğrencilerinin %29,3'ünün Öğretim programlarında alanla ilgili Lisans programları, bilim ve teknolojideki gelişmelere göre güncellendiği ifadesine katılmadıkları görülmüş; fakat Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu öğrencilerinin %53,8'sinin Öğretim programlarında alanla ilgili Lisans programları, bilim ve teknolojideki gelişmelere göre güncellendiği ifadesine katıldıkları tespit edilmiştir.

Tablo 12. "Uygulamalı Ders Saatleri Yeterlidir." İfadesi % ve Frekans Dağılımı

Uygulamalı ders saatleri yeterlidir. (TEF) Uygulamalı ders saatleri yeterlidir. (UBYO)		TEF		UBYO	
		f	%	f	%
	Kesinlikle katılmıyorum	**151**	**40,3**	0	0,0
	Katılmıyorum	88	23,5	12	11,3
	Katılıyorum	58	15,5	46	43,4
	Kesinlikle katılıyorum	78	20,8	**48**	**45,3**
	Toplam	375	100,0	106	100,0

Tablo 12'e göre; araştırmaya katılan Teknik Eğitim Fakültesi öğrencilerinin %40,3'ünün Öğretim programlarında bulunan uygulamalı ders Saatlerinin yeterli olduğuna katılmadıkları görülmüş; Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu öğrencilerinin %53,8'sinin Öğretim programlarında bulunan uygulamalı ders Saatlerinin yeterli olduğu ifadesine katıldıkları tespit edilmiştir.

Tablo 13. "Uygulamalı Dersler İçin Yeterince Bilgisayar Vardır." İfadesi % ve Frekans Dağılımı

Uygulamalı dersler için yeterince bilgisayar vardır. (TEF) Uygulamalı dersler için yeterince bilgisayar vardır. (UBYO)		TEF		UBYO	
		f	%	f	%
	Kesinlikle katılmıyorum	**140**	**37,3**	0	0,0
	Katılmıyorum	56	14,9	0	0,0
	Katılıyorum	92	24,5	14	13,2
	Kesinlikle katılıyorum	87	23,2	**92**	**86,8**
	Toplam	375	100,0	106	100,0

Tablo 13 incelendiğinde; araştırmaya katılan Teknik Eğitim Fakültesi öğrencilerinin %37,3'ünün Öğretim programlarının uygulamalı dersler için yeterince Bilgisayar vardır ifadesine kesinlikle katılmadıkları; Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu öğrencilerinin ise %86,8'inin Öğretim programlarının uygulamalı dersler için yeterince Bilgisayar vardır ifadesine kesinlikle katıldıkları görülmüştür.

Tablo 14. "Uygulamalı Dersler İçin Yeteri Miktarda Makine Parkuru Bulunmaktadır." İfadesi % ve Frekans Dağılımı

Uygulamalı dersler için yeteri miktarda makine parkuru bulunmaktadır. (TEF) Uygulamalı dersler için yeteri miktarda makine parkuru bulunmaktadır. (UBYO)		TEF		UBYO	
		f	%	f	%
	Kesinlikle katılmıyorum	**200**	**53,3**	0	0,0
	Katılmıyorum	92	24,5	8	7,5
	Katılıyorum	51	13,6	38	35,8
	Kesinlikle katılıyorum	32	8,5	**60**	**56,6**
	Toplam	375	100,0	106	100,0

Tablo 14'e göre; araştırmaya katılan Teknik Eğitim Fakültesi öğrencilerinin %53,3'ünün Öğretim programlarında Uygulamalı dersler için yeteri miktarda makine parkuru bulunmaktadır ifadesine katılmadıkları görülmüş; Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu öğrencilerinin %56,6'sının Öğretim programlarında Uygulamalı dersler için yeteri miktarda makine parkuru bulunmaktadır ifadesine katıldıkları tespit edilmiştir.

Tablo 15. "Mesleğe Yönelik Uygulamalı Derslerde Kullanılan Makine Parkuru Son Teknoloji İle Uyumludur." İfadesi % ve Frekans Dağılımı

Mesleğe yönelik uygulamalı derslerde kullanılan makine parkuru son teknoloji ile uyumludur. (TEF) Mesleğe yönelik uygulamalı derslerde kullanılan makine parkuru son teknoloji ile uyumludur (UBYO)		TEF		UBYO	
		f	%	f	%
	Kesinlikle katılmıyorum	**231**	**61,6**	0	0,0
	Katılmıyorum	77	20,5	11	10,4
	Katılıyorum	53	14,1	38	35,8
	Kesinlikle katılıyorum	14	3,7	57	53,8
	Toplam	375	100,0	106	100,0

Tablo 15'e göre; araştırmaya katılan Teknik Eğitim Fakültesi öğrencilerin %61,6'ünün Öğretim programlarında Mesleğe yönelik uygulamalı derslerde kullanılan makine parkuru son teknoloji ile uyumludur ifadesine katılmadıkları görülmüş; Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu öğrencilerinin %53,8'sinin Öğretim programlarında Mesleğe yönelik uygulamalı derslerde kullanılan makine parkuru son teknoloji ile uyumludur ifadesine katıldıkları görülmüştür.

Tablo 16. "Ölçüm Teknikleri İle İlgili Araç Gereçler Yeterlidir." İfadesi % ve Frekans Dağılımı

Ölçüm teknikleri ile ilgili araç gereçler yeterlidir. (TEF) Ölçüm teknikleri ile ilgili araç gereçler yeterlidir. (UBYO)		TEF		UBYO	
		f	%	f	%
	Kesinlikle katılmıyorum	147	**39,2**	0	0,0
	Katılmıyorum	98	26,1	0	0,0
	Katılıyorum	79	21,1	28	26,4
	Kesinlikle katılıyorum	51	13,6	**78**	**73,6**
	Toplam	375	100,0	106	100,0

Tablo 16 incelendiğinde; araştırmaya katılan Teknik Eğitim Fakültesi öğrencilerin %39,2'sinin Öğretim programlarında bulunan Ölçüm teknikleri ile ilgili araç gereçler yeterlidir ifadesine katılmadıkları görülmüş; Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu öğrencilerinin %73,6'sının Öğretim programlarında bulunan Ölçüm teknikleri ile ilgili araç gereçler yeterlidir ifadesine katıldıkları tespit edilmiştir.

Tablo 17. "Alanımla İlgili Gezi -Gözlem Etkinlikleri Yeterlidir." İfadesi % ve Frekans Dağılımı

Alanımla ilgili Gezi -Gözlem etkinlikleri yeterlidir. (TEF) Alanımla ilgili Gezi-Gözlem etkinlikleri yeterlidir. (UBYO)		TEF		UBYO	
		f	%	f	%
	Kesinlikle katılmıyorum	**164**	**43,7**	0	0,0
	Katılmıyorum	114	30,4	0	0,0
	Katılıyorum	64	17,1	16	15,1
	Kesinlikle katılıyorum	33	8,8	**90**	**84,9**
	Toplam	375	100,0	106	100,0

Tablo 17 incelendiğinde; araştırmaya katılan Teknik Eğitim Fakültesi öğrencilerinin %43,7'sinin Alanlarıyla ilgili Gezi -Gözlem etkinlikleri yeterlidir ifadesine katılmadıkları görülmüş; Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu öğrencilerinin %84,9'unun Alanlarıyla ilgili Gezi -Gözlem etkinlikleri yeterlidir ifadesine katıldıkları görülmüştür.

Tablo 18. "Yaz Stajlarının Yarıyıl İçinde Olması Daha Faydalı Olur." İfadesi % ve Frekans Dağılımı

Yaz stajlarının yarıyıl içinde olması daha faydalı olur. (TEF) Yaz stajlarının sömestr içinde olması daha faydalı olurdu. (UBYO)		TEF		UBYO	
		f	%	f	%
	Kesinlikle katılmıyorum	**156**	**41,6**	17	16,0
	Katılmıyorum	43	11,5	21	19,8
	Katılıyorum	75	20,0	**38**	**35,8**
	Kesinlikle katılıyorum	101	26,9	30	28,3
	Toplam	375	100,0	106	100,0

Tablo 18'e göre; araştırmaya katılan Teknik Eğitim Fakültesi öğrencilerinin %41,5'sının Yaz stajlarının yarıyıl içinde olması daha faydalı olur ifadesine katılmadıkları görülmüş; Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu öğrencilerinin %84,9'unun Yaz stajlarının yarıyıl içinde olması daha faydalı olur ifadesine katıldıkları görülmüştür.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Basım teknolojilerinde eğitim gören Lisans öğrencilerinin Öğretim programlarına ilişkin düşüncelerinin belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilen araştırmanın sonuçları aşağıdaki gibi özetlenmiştir:

Öğretim programında yeteri kadar seçmeli dersin olduğu sonucuna varılmıştır. Uygulamalı bilimler Meslek yüksekokulu müfredatında Pedagojik formasyon derslerinin olmaması ve dönemlik kredilerin azalması sebebiyle alanla ilgili değişik seçmeli dersler eklenmiştir. Demir ve Ok (1996) tarafından yapılmış araştırmada da öğrencilerin seçmeli derslerin alanları ile ilgili olarak öğretim programında yer alması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Basım teknolojileri öğretim programı için doktora çalışmasındaki öneriler doğrultusunda iş güvenliği ile ilgili derslere yer verildiği ve bu derslerin öğrenciler tarafından yeterli görüldüğü belirlenmiştir. Topgül ve Alan (2017) de yaptıkları çalışmada, iş güvenliği ile ilgili dersi alan öğrencilerin kendi alanlarıyla ilgili çok daha bilgili oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Öğretim programında kullanılan makine parkurunun, labaratuvarların bilime ve teknolojideki gelişmelere göre güncellendiği görülmüştür. Bölümün Üniversite Sanayii işbirliği çerçevesinde yaptığı protokoller ile makine donanımları son teknolojiyle entegredir. Ayrıca bu protokollere göre Öğretim programlarında makine parkuru ve laboratuvarların bilim

ve teknolojideki gelişmelere göre güncellendiğini söylenebilir. Öğretim programlarında kullanılan makine donanımları gelişen teknolojiyle yenilendiğinden Öğretim elemanlarına bununla ilgili kurumlar tarafından eğitimler verilmektedir. Dolayısıyla bu donanımlarla ilintili dersler de öğretim programında bulunmaktadır.

Güneş (2012) yaptığı çalışmada ne, niçin, nasıl, ne zaman gibi sorulara verilecek cevapların öğretim sürecinde açıklamalı sunum yaparak öğrencileri düşünmeye yöneltilmesi gerekliliğinden bahsetmiştir. Basım teknolojilerinde de derslerde yapılan basım teknikleri uygulamalarında öğrenciler çıkan baskı problemlerini çözebilmek için problem çözme becerilerinin geliştirmeye yönelik bilgiler almaktadırlar. Bununla beraber üst düzey düşünme becerilerini geliştirmeleri için de ilgili öğretim programında dersler bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Elde edilen bulgulardan öğrencilerin alanlarıyla ilgili sıklıkla seminer veya konferans verildiğine dair ifadeye kesinlikle katıldıkları sonucuna varılmıştır. Öğrenci kulüpleri çok faal çalışmakta ve çalışmalarını öğrenci isteklerine göre yaptıkları söylenebilir. Öğrenci kulüpleri üyeleri olan öğrencilerin istekleri doğrultusunda, alanla ilgili seminer ve konferans düzenledikleri sonucuna varılmıştır.

Şahih, Özomay ve Keskinin (2013) belirttiği gibi Basım sektöründe rekabetin artmasıyla birlikte kalite beklentileri de yükselmiştir. Bu sebeple öğrenim programında olan derslerden Kalite kontrol dersleri bir ürünün ortaya çıkmasıyla birlikte son kontrollerin yapıldığı ve ürünün tamamının basılmasına izin ve yön veren bir sistemdir. Bu dersin her baskı sistemi için muhakkak olması gerekmektedir. Elde edilen bulgulara göre Kalite kontrol derslerinin öğretim programında olduğu tespit edilmiştir.

Bulgulara göre Maliyet Hesapları ve Ambalaj tasarımı derslerinin kapsamlı ve yerterli olduğu görülmüştür. Düz'ün (2012) belirttiği gibi her ürünün kendini satabilme potansiyeli olmalıdır. Günümüzde teknoloji ne kadar gelişirse gelişsin ürün muhakkak bir ambalaj ile tüketiciye sunulmalıdır. Ambalaj derslerinin programda yeterli olması, Öğretim programdan mezun olacak öğrencilerin bu konuda bilgili olacakları söylenebilir.

Öğretim programında Gezi,Gözlem etkinliklerinin ve ölçüm teknikleri ile ilgili araç gereçlerin yeterli olduğu sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

Demir, A., Ahmet, O. K. (1996). Orta Doğu Teknik Üniversitesindeki öğretim üye ve öğrencilerinin seçmeli dersler hakkındaki görüşleri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *12*(12).

Durmuş, B. T. (2017). Matbaa teknolojisinin osmanlı devletine giriş koşulları ve tartışmalar. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, *5*(2), 950-968.

Gençoğlu, M. T., Gençoğlu, E. (2005). Mühendislik Lisans Eğitimi Ve Başari Ölçütleri. *TMMOB Mühendislik Eğitimi Sempozyumu*.

Gündüz, M. (1978). *Matbaa'nın Tarihçesi ve İlk Kur'anı Kerim Basmaları*.

Güneş, F. (2012). Öğrencilerin düşünme becerilerini geliştirme. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (32), 127-146.

Nazan, D. (2012). Ambalaj-reklam ilişkisi ve tasarım eğitimindeki yeri. *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, *3*(6), 19-52.

Şahin, C., Özomay, Z. ve Keskin, B. (2013). Gazete Kâğıdında Baskı Basıncının Nokta Kazancına Etkisinin Değerlendirilmesi. *Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges)*, *3*(3), 121-128.

Topgül, S., Çağatay, ALAN. (2017). Öğrencilerin İş Güvenliği Ve İş Güvenliği Eğitimi Algısının Değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *22*(2), 587-598.

Ural, E. (2006). Avrupa Birliği ülkelerinden Almanya'da matbaa eğitimi veren yüksek öğretim okulları ile Türkiye'deki matbaa eğitimi veren yüksekokullarının karşılaştırılması ve yeni bir matbaa eğitim modeli önerisi.

Bölüm 55

EL DOKUMACILIĞINDA KULLANILAN ARAÇ VE GEREÇLER

Sibel YILDIZ [1]

1 Dr. Öğr. Üyesi Sibel YILDIZ, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. ORCID ID: 0000-0003-1976-6543

İnsanlar varlıklarını devam ettirebilme çabası vermeye başladığından itibaren, beslenme, barınma, korunma, giyinme vb. ihtiyaçlarını giderebilmek adına doğadan edinebildikleri malzemelerle, gereksinimleri doğrultusunda üretimler gerçekleştirmişlerdir. Bedenleri ve yaşadıkları mekanlar için hayvan postlarından ve bitkilerden yararlanarak, iklim şartlarına uygun olan malzemelerle, ihtiyaçlarını gidermişlerdir.

Her bir ihtiyacın giderilmesi aşaması farklı ihtiyaçların ortaya çıkmasına neden olmuştur.. İnsanların avcı toplayıcılıkla yaşamını sürdürdükleri Paleolitik dönemlerde örtünme ısınma gibi ihtiyaçları, hayvan derileri ve postlarıyla ve bitkilerin gövde elyaflarından yararlanarak, onları birbirleri üzerine bükerek kalın sicim ve urganlar da ürettikleri düşünülmektedir.

İstemli ve bilinçli örtünme, giyinme kültürünün Protohistorik dönemler ve coğrafyalarında uygulanmaya başlayarak geliştiği söylenebilir. Dünyanın değişik bölgelerinde farklı zaman dilimlerinde görülen Neolitik dönemle, insanlar yerleşik hayata geçmiştir. Yerleşik hayatla birlikte tarım doğmuş ve bitkisel üretim gerçekleştirilmiştir. Dokumacılık da kullanılan bitkisel elyaf türleri de Neolitik dönemde yetiştirilmeye başlanmıştır. İlk dokumanın nerede ve hangi teknikle oluşturulduğu bilinmemekle birlikte, genel anlamda Neolitik dönem tarım toplumlarının dokumayı uyguladıkları söylenebilir. Birçok araştırmacı dokuma sanatlarını incelemiş ve üzerinde araştırmalar yapmıştır. Ancak bu dokumaların oluşmasını sağlayan araç ve gereçler üzerinde pek durulmamıştır. Bu çalışmada özellikle Anadolu da görülen dokuma araç ve gereçleri araştırılmıştır.

Dokuma; atkı ve çözgü ipliklerinin doksan derecelik dik açıyla kesişmesi sonucu oluşan yüzeye denmektedir. Hav yüksekliği olan düğümlü dokumalarda atkı ve çözgünün yanı sıra devreye üçüncü bir iplik girmektedir ki bu ipler düğüm ipi ya da işleme ipi ismiyle literatürde yer alır. Dokuma yüzeyinin oluşması için liflerin eğrilip, bükülerek iplik haline getirilmesi gerekir. Kullanılan elyaf türüne göre dokumalarda kullanılan ipliklerin üretimi farklı aşamalardan geçerek iplik elde edilir. Protein kökenli olan yün lifinin ve ipliğinin insanlar tarafından kullanılan ilk tekstil hammaddelerinden biri olduğu söylenebilir. Sonrasında bitkisel gövde liflerinden keten, kenevir, jüt ve tohum lifi olan pamuğun dokumalarda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

M.Ö. VI. yy. ortalarında yünün kullanıldığı; o döneme ait bir Lekythos üzerinde yer alan yünün tartılması, eğrilip ip haline getirilmesi ve dokuma tezgahında dokunması betimlemesinden anlaşılmaktadır.

Pamuk lifinin ise ilk olarak Hindistan'da, M.Ö. 3500-3000 yılları arasında dokumacılıkta kullanıldığı, Anadolu'da M.Ö. 1500 yıllarında kenevir bitkisinin yetiştirildiği ve Hititçe azallu teriminin bu bitki için kullanıldığı bilinmektedir (Fazlıoğlu, 1997:6).

Mısırda Heliopolis rahipleri tapınaklarını halıyla döşemekteydiler. Beni Hasan'da bulunan bir rölyefte Nil nehri kıyıları boyunca, Yukarı Mısır şehirlerinde Akmin zanaatçılarının kullandıkları dokuma tezgahı görülmektedir (Lecomte, 1901: 86).

Ayrıca Orta Asya da bulunan Pazırık (M.Ö. 3-5 yy) ve Noin Ula (M.Ö. 1 yy) Esik- Issık (M.Ö. 5. yy) gibi kurganlarda bulunan keçeden yapılmış çizme, eğer örtüleri ile dokuma halı, pantolon, ceket gibi örnekler, Türklerinde hayvansal ve bitkisel lifleri kullanarak, ileri düzeyde tekstil üretimi gerçekleştirdiklerini göstermektedir.

Özellikle Pazırık halısı yüksek dokuma kalitesi (1 **dm**$^{2;}$ 60×60kalitede olduğu görüşü hakimdir), kompozisyonu ve üzerinde kullanılan yanışlarıyla Türk El dokumacılığının en önemli temsilcisidir.

Tarih boyunca dokumacılık, Türklerin uyguladığı en önemli el sanatlarından olmuştur. Özellikle yaylak kışlak hayat tarzı dokumacılığın önemini arttıran önemli bir faktör olmuştur. Anadolu'da XI. yüzyıldan günümüze kadar süre gelen el dokuma geleneği özellikle Türkistan Coğrafyasında yaşayan Türklerde de devam etmektedir. Türkler barınma ihtiyaçlarını karşılamak üzere Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar uzanan süreçte yurt adı verilen çadırları inşa etmişlerdir. Bu çadırların konstrüksiyonların da ahşap ile birlikte keçe ve dokumaları kullanmışlardır. Dokuma aşamasında gerekli olan tezgahları yapan dülgerler aynı zamanda dokumada kullanılan yay, iğ, kirman gibi araç gereçleri de üretmişlerdir.

Halı ve kilimler barınma, ısınma gibi ihtiyaçları karşılamak için üretilmiş olan metalardır. Üzerlerinde dokundukları toplumun kültürel belleklerini taşır ve yansıtırlar. El dokumalarında kullanılan elyaf, büküm, düğüm sayısı, dokuyucunun ustalığı gibi etkenlerin yanı sıra dokuma esnasında kullanılan araç ve gereçlerde kaliteyi etkilemektedir.

Düz el dokumaları çözgü ipliklerinin el dokuma tezgahlarına ya da ve karton- ahşap çarpanalara geçirilip, aralarından atkı ipi geçirilmesi ile (üzerlerine çözgü ipleri için delikler açılmış) oluşturulur. Halı, cicim, zili, sumak gibi dokumalarda ise atkı ve çözgü ipliğinin dışında üçüncü bir iplik konstrüksiyona dahil olur. El dokumacılığını dokumanın türünü ve görünümünün belirlenmesinde etkili olan araca göre mekikli,

mekiksiz ve kirkitli dokumalar olarak sınıflandırmak mümkündür. Dokumanın gerçekleşme sürecinde bir takım araç ve gereçler kullanılmaktadır. Kullanılan her bir araç- gereç dokuma sırasında ihtiyaç duyulan ve dokumanın oluşumunda süreci, kaliteyi, ergonomiyi, estetiği ve meta estetiği etkilemektedir. El dokumacılığında kullanılan araç ve gereçleri incelerken dokuma öncesi ve dokuma sürecinde kullanılan araç- gereçler olarak bir gruplandırma yapılabilir.

Dokuma Öncesi Hazırlık Aşamasında Kullanılan Araçlar

Yay-Kiriş- Tokmak: Pamuk ve yün elyafının birbirlerine yapışan liflerini ayırmak için uygulanan işlemde, kullanılan araçlardır. Yapağı halindeki yün liflerinin yapısında bulunan keratinden dolayı oluşan yağın,terin ve kirlerin temizlenmesi için yıkama işlemi uygulanır. Selüloz kökenli bir lif olan pamuğunda üzerinde bulunan linterden, kirden ve yağdan temizlenmesi için yıkama işlemi gerçekleştirilir. Yıkama işlemi sonrasında kurutulan liflerin birbirlerinden ayrılması için hallaçlanması gerekir. Yay ve tokmakla, yün ve pamuk gibi lifleri birbirinden ayıran ve kabartan kişilere hallaç yapılan işleme de hallaçlama denir.

Kiriş, yay ve tokmak denilen araç gereçle liflerin birbirilerinden ayrılmasını sağlandığı gibi kabartılması da sağlanmış olur. Ağaçtan yapılmış yay formlu düzeneğin uçlarına gergin kalın ip bulunmaktadır.

Görsel 1. Yay, kiriş ve tokmak

Tasavvufun gelişmesinde katkıları olan ünlü Hallac-ı Mansur'un mesleği de hallaçlıktır. Günümüzde hallaç işlemi daha çok yorgancılar

tarafından lifin kabartılması için uygulanmaktadır. Makineleşmeyle birlikte yay-kiriş-tokmak ile yapılan hallaç işleminin yerini harman hallaç makinleri almıştır.

Görsel 4. Yay kiriş

İğ (eğirmen-eğirmeç):

Yün, keten, pamuk vb. lifleri iplik haline getirmek için kullanılan araca denir. Kemik, metal, ahşap malzemeden ucu çengelli ve sivri çubuğun üzerine yerleştirilmiş büyük dört yönlü yumak sarılma tablasından oluşan forma sahiptir. İlk iğlerde yumak sarılma tablası yerine ağırşaklar bulunmaktaydı. Eğirme ye başlamadan önce lif demetine iki avuç arasında ip formuna yakın hale getirilir. Lifin uçları iğ'e bağlanmaktadır. Yukardan aşağıya daralan formlarda olduğu gibi ortası bombeli iğlerde bulunmaktadır.

Görsel 2. Örekeli İğ

Görsel 3. İğ ve Kirman

İğler örekeli ve örekesiz olmak üzere iki tiptir. Örekeli iğler hafif olup ince iplik eğirmekte kullanılır. Örekeli iğlerde ağırşaklar aşağıda olup devir hareketi fazladır. Bu nedenle ipler istenilen incelikte bükülebilir. Örekesiz iğlerin ebatları büyük, ağırşağı sabit ve daha ağır olup kalın ip eldesinde kullanılırlar (Gönül, 1966: 88).

Görsel 5. İğ örnekleri

"İğ soldan sağa doğru çevrilir ve bu esnada elde tutulmakta olan lif kendi ekseni etrafında dönen iğ üzerine, incelterek bırakır. Belli bir eğirmeden sonra, kıvrılmakta olan lif iplik halini alır ve mil üzerine sarılır. Daha sonra yumak haline gelen iplik çıkartılır. Paris Bibliotek National'de 2543 numarada kayıtlı bulunan, 1223 tarihinde yapılan makamat minyatürlerinde, köye gezinti adlı tasvirde, iğ eğiren bir kadın resmi bulunmaktadır. Bu da iğ' in Türklerde eğirme aleti olarak kullanıldığına dair, görsel bir belgedir" (Deniz, 2000:63).

Ağırşak:

Ağırşaklar ortalarındaki yuvarlak formlu delikten iğ'e takılan araçlardır. İğin genellikle gövde kısmına ağırlık vermesi için kemik, taş, pişmiş toprak, ahşap ve metal malzemeden, yarım küre, dairesel şekilde üretilmişlerdir. İği ağırlaştırmak için eğirme işlemine yardımcı olan ağırşaklar ipin elde edilmesinde ve eğirmesinde kullanılmaktaydı.

Ağırşakların çoğunlukla gövde kısmına takıldığı gibi farklı iğ tiplerinde de alt ve üst kısımlara da yerleştirildiği görülmektedir. Ağırşakların ortasına yerleştirilmiş şekilde bulunan "bız" kalıntıları geçmişte ağırşakların aynı zamanda kirman gibi görev yaptığını da düşündürmektedir. Çanakkale Ecebat Mydos Kilise Höyüğü araştırmalarında ortaya çıkarılan bir ağırşağın ortasında yer alan delikte, kemik kalıntıları bulunmuş olması, bu görüşü desteklemektedir.

Görsel 6. Konik Formlu Ağırşak

Görsel 7. Dairesel Ağırşak

Kirman:

Elde yünün eğrilmesini sağlayan, genelde ahşaptan yapılmış araçlara verilen isimdir. Kirmanın ortasında 30-35 uzunluğunda, ahşaptan yapılmış bir çubuk bulunur. Çubuğun orta kısmında da kirmanın kendi ekseni etrafında dönmesini sağlayan dört kanat bulunur (Deniz,2000:63).

Ahşap bir çubuğa geçirilmiş olan farklı yönlere bakan iki ya da genellikle dört kanatlı doğal büküm veren geleneksel yollarla yün eğirmek için kullanılan araçlardır. Kirman ile bükülecek ve eğrilecek tokalaç (yün lifi) bir kola sarılarak diğer elle kirman çevrilerek ortada yer alan çubuğun üzerinde sarılır. Kirman ile büküm verilmiş iplerin lifleri, kopmaya karşı gösterdikleri mukavemetleri ile daha güçlüdür.

Kirman terimi Anadolu da; eğirmen, eğirtmeç, germen, kirmen, tengere, tengerek, tengirek terimleri olarak da karşılık bulmaktadır (Deniz,2000:63, Tokat, 2014: 182).

Çıkrık:

Demir veya ahşaptan yapılan çıkrık 19. yüzyıl 'da Anadolu'da kullanılmaya başlanmıştır. Çıkrık, üzerinde iği bulunan ve iğin el veya ayakla

döndürülmesi ile iplik bükülen bir araçtır. (Deniz, 2000:63). Çıkrıkların bir diğer kullanım alanı da elde edilmiş olan ipleri çile haline getirmektir. Bu amaçla kullanıldığında üzerinde bulunan iğlerden yararlanılmaz.

Çıkrığın iğine kısa lifler elle uzatılarak verilir; tekerleği döndükçe iğde onun ekseninde bağlı olduğu için döner. İğ döndükçe üzerine tutturulmuş lif demeti gerilir, uzar ve bükülür, iğ üzerine sarılır. Anadolu'da yaygınlaşan ve gelenek halini alan çıkrık yörelere göre de değişik isimler almışlardır. Bunlar; kol yardımıyla dönen kasnak şeklinde, örümcek şekilli ve ayak yardımıyla çalışan pedallı çıkrıklardır (Deniz, 2000:63). Aletin işlemesini sağlayan ve "kolçak" denilen kol çevrilerek kullanılmaktadır.

Çözgü Aracı:

Çözgü araçları, çözgü iplerinin gergin ve birbirlerine paralel olarak sarılarak, dokumaya hazır hale getirilmesini sağlamaktadır. Çözgü aracı dokunacak yüzeyin boyutlarına göre ayarlanır. Çözgü araçları genelde sarma tipi tezgahların çözgüsünün hazırlanmasında kullanılmaktadır. Çözgü aletinin bir tarafında sabit, diğer tarafında ise hareket eden silindirik uzunca bir çubuk bulunur. Bu çubuk çözgü uzunluğuna göre ayarlanır. Ayrıca dokunacak olan halının kalitesine göre hesaplanan çözgü tel adedi kadar bu araçta çözgü hazırlanır.

Dokunacak halının uzunluğu ile saçak uzunluğuna göre çözgü aparatının uzunluğu oluşturulur. Aparatın paralel durumda olması önemlidir Sabit olan çubuğa çözgü ipliği bağlanıp, iki çubuk arasında aynı yönde olmak koşuluyla istenilen çözgü tel sayısı kadar çözgü çözülür (Aytaç, 2006: 52).

Çözgü araçlarının dışında halen kırsal kesimde duvarda çözgü çözme işlemi de gerçekleştirilmektedir. Yukarıda tanıtılan araç ve gereçlerin dışında ipliğin yumak aline getirilmesini sağlayan gelenbe ve gülcan olarak bilinen, ipliği yumak haline getirilmesini sağlayan araçlar da mevcuttur.

Dokumada Kullanılan Araç Ve Gereçler

Tezgahlar:

Geleneksel El halıcılığında kullanılan tezgahların üretimi ahşap ve metalden yapılmıştır. Halı-kilim dokumalarının oluşturulduğu tezgah tiplerini yatay ve dikey tezgahlar olmak üzere ikiye ayrılır. Dikey dokuma tezgahları zamanla daha ergonomik olduğundan, yatay dokuma tezgahlarının yerini almıştır. Yatay dokuma tezgahları daha çok küçük ebatlı dokumalar için tercih edilmektedir.

Penelope tarzı tezgahlar, dikey çözgüleri ve ağırlıklarıyla bilinen en erken tezgah tiplerindendir. Birbirine paralel ahşap yere dik iki direğin üzerine yerleştirilen yere paralel çubuğa bağlanmış çözgü ipliklerinin aşağıya sarkıtılarak altlarına taş, seramik ağırlık bağlanmasıyla oluşturulmuş tezgah tipidir. Penelope tipi tezgahlarda dokuma yüzeyi yukarda başlayıp, aşağı doğru inmekteydi (Büken Oyman, 2010: 76, akt: Uğurlu, 1986: 2-7).

1.Yatay Tezgahlar

Fazlıoğlu yatay yer tezgahı ile ilgili en erken bilgilerin, Mısır'da sülaleler öncesi döneme ait seramikler üzerinde yer alan resimlerden elde edildiğini ve M.Ö. 2000 yıllarına ait Thebes'de bulunmuş bugün Metropolitan Müzesi'nde korunmakta olan Mehesksetre'nin mezarındaki bir resimden ve Mısır'da on ikinci sülale dönemine ait duvar resimlerinden elde edildiğini, resimlerde ipliklerin eğirilmesi ve yatay yer tezgahında dokunması ile ilgili sahneler olduğunu belirtmiştir (Fazlıoğlu, 1997: 11). Bu tezgahların yan tahtaları bulunmaz. Çözgü ipliklerinin bağlandığı iki ahşap çubuk, varangelen ve gücü ağacından oluşmaktadır. Yatay tezgahlar da çözgü iplikleri yere paralel şekilde bulunduğu için dokumacı için dokumayı gerçekleştirmek, dikey tezgahlara göre daha zordur. İki kirişli yatay tezgahlar, Mısır'da Orta Krallığın sonuna kadar kullanılmıştır. Yeni krallığın erken dönemleriyle (M.Ö 1552) birlikte kubbeli kiriş halkası ve düşey iki leventli tezgah kullanılmaya başlanmıştır ve erkekler profesyonel dokumacılardı (Büken Oyman, 2010: 63).

Görsel 8. Yatay Dokuma Tezgahı

Geçmişteki yatay tezgahların çalışma prensibine uygun olarak günümüzde de kırsal kesimlerde yatay tezgahlar kullanılmaktadır. Masa tezgahlarını da çalışma ve dokuma tekniği açısından yatay tezgahlar grubuna almak mümkündür. Masa tezgahlarında prototip dokumaların üretiminde, eğitim-öğretim kuruluşlarında ve kurslarda kullanılmaktadır.

2. Dikey Tezgahlar

Anadolu'da Neolitik Çağ'dan itibaren Çatal Höyük'le ve birçok prehistorik merkezde tezgâh ağırlıklarının bulunmalarından dolayı uçları ağırlıklı dikey tezgâhların, çok erken dönemlerden itibaren kullanıldığı düşünülmektedir. Ağırlıklı dikey dokuma tezgâhları, MS 1. yüzyılda yerini alt ve üst kirişlere (leventlere) sahip dikey dokuma tezgâhlarına bırakmıştır. (Fazlıoğlu, 1997: 13-15) Yatay tezgahlara nispeten dokumanın en ve boy ölçülerinin daha büyük yüzeylerde düzgün oluşturulması ve ergonomik olmasından dolayı en fazla tercih edilen tezgah tipi olmuştur.

"Uçları ağırlıklı dikey dokuma tezgahları, öncelikle Anadolu'nun batısı ve Yunanistan sahasında olmak üzere Akdeniz çevresinde de kullanılan dokuma tezgâhı türüdür. Neolitik Dönem'e ait tabakalardan ele geçen dokuma tezgahı ağırlıkları bu tezgâhların çok erken dönemlerden itibaren kullanılmaya başlandığını göstermektedir" (Çelik, 2014: 25).

Dikey tezgahlarda kendi içlerinde sarma ve germe olmak üzere iki gruba ayrılır.

Görsel 9. Dikey Dokuma Tezgahı

2.a. Dikey Sarma Tezgahlar

Dikey tezgahlar genellikle Anadolu'da "ıstar" tezgahı olarak adlandırılmaktadır. Montajı ve sökülmesi kolay olduğu için yüzyıllar boyu en fazla tercih edilen tezgah tipi olmuştur.

Istar tezgahlarında sabit olan alt levende bağlanmış olan çözgü ipliklerinin gerginliği üst levendin burgu ağacı ile döndürülüp istenilen gerginlik elde edildiğinde dokuma ağızlığı, çubukla çaprazlanan çözgülerin gücülenmesiyle açılır. Dokuma ilerledikçe üstteki burgu ağacı gevşetilip dokuma aşağıya doğru sarılmaktadır (Büken Oyman, 2010: 76).

Sarma tezgahlar; iki adet levent, iki adet yan tahta, gücü ağacı, varangelen, gerdirme kolu ve takozlardan oluşmaktadır.

Sarma tip tezgâhlarda çözgü dokuma tezgâhında çözülmez. Dokunacak yüzeyin çözgüsü, çözgü aracında hazırlandıktan sonra tezgaha aktarılmaktadır. Dokunan halı yüzeyi fazlalaştıkça leventler yardımıyla dokunan kısım sarılarak, çözgü ipliklerinin dokuyucunun karşısına gelmesi sağlanır.

2.b. Dikey Germe Tezgahlar:

Gelişmiş dikey tezgahlardan olan germe tip tezgahlarda, üstüne düğüm atılmış olan çözgü iplikleri ile dokuma aşağıdan yukarı doğru gerdirilerek kaydırıldığından, bu tezgah tipine dikey germe tezgah denmektedir. Ahşap ya da metalden üretilmişlerdir.

Bu tip tezgahlarda gerdirme yan tahtalardaki yuvalara leventlerin yanına yerleştirilen tahta kamalarla sağlanır. Bazen iki leventi ters yönlere itecek vidalarda aynı işleve sahiptir. Dikey tezgahlarda dokumanın iskeleti olan çözgüler tezgah üzerinde hazırlanır. Dokuması ilerleyen halı sarma tezgahlardaki gibi sarılmaz, tezgah üzerinde tezgahın altından yukarıya doğru döndürülür (Aytaç, 1997: 128). Dikey germe tezgahlarının metal aksamlı olanları da mevcuttur. Hereke ve Kayseri Bünyan gibi dokuma kalitesi yüksek halıların dokumalarında tercih edilmektedir.

Tezgahları oluşturan ve dokumada kullanılan araç- gereçler

Tezgah Parçaları:

Levent; Tezgahların alt ve üstlerine yerleştirilmiş silindir şeklinde, çözgü ipliklerinin gerdirilmesini ve dokuma ilerledikçe çözgü ipliklerinin dokuma alanına ilerlemesini ve dokumanın sarılması işlevini gören tezgah parçasıdır. Sıyırga olarak da bilinmektedir.

Gücü Ağacı: Belirlenmiş halı kalitesine göre çözgü ipliklerinin düzenlenmesini, çözgü ipliklerinin aralıklarının ölçülü bir şekilde ayarlanmasını ve çözgü ipliklerinin çaprazlanmasını sağlamaktadır.

Gücü Kalıbı: Gücü ağacına bağlı hareket edecek olan çözgü tellerinin gücü ağacına bağlanmasını sağlayarak, çözgü ipliklerinin karışmasını engeller.

Varangelen; Çözgü ipliklerinin ağızlık açımını düzenleyen tezgah parçasıdır. Gücü ağacının üzerindeki çözgü ipliklerinin içerisinde dikey hareket ederek çaprazlanma oluşturarak ağızlık açılımını gerçekleştirir.

Çubuk demiri: Çözgü ipliklerinin uçlarına takılarak dokumanın kaymasını, çözgülerin gerginliğinin bozulmasını engelleyen araçtır.

Tezgah Ağırlıkları:

"Neolitik Dönem'den günümüze kadar uzun bir yolculuk yapan ve modern çağda bir sanayi haline gelen tekstilin ilk izleri, Anadolu'nun birçok merkezinde yapılan kazılarda karşımıza çıkmaktadır. Dokuma tezgâh ağırlıkları, Neolitik Dönem'de yapılan dokumacılığın en güzel kanıtlarıdır. Farklı merkezlerde yapılan kazılarda ele geçen dokuma tezgâh ağırlıkları, ilk bakışta birbirine benzemekte ve temel bir formu yansıtmaktaysa da, boyutlardaki farklılıklar kumaşın niteliğine ve tezgâhın boyutuna göre değişebilmektedir" (Saraçoğlu, 2014: 538-540).

Günümüzde kullanılmayan ağırlıklar çözgü iplerinin uçlarına bağlanmaktaydı. Çözgü iplerinin karışmasını önleyerek, dik ve gergin durmaları amacıyla kullanılmışlardır.

Karaoğlan Seyitömer Höyüğün Orta Tunç Çağına ait araştırmasında; ağırlıkları Küre, Dörtkenar, Teker, Yay, Koni, Yassı, Piramit biçimli, olmak üzere yedi sınıfa ayırarak kategorize etmiş, ağırlıklar üzerindeki işaretlemeleri de açı, çizi, nokta olarak dört grupta sınıflandırmıştır (Karaoğlan, 2018: 16,22).

Ağırlıkların biçimlendirilmeleri ve üzerlerinde yer alan işaretlenmeler genel anlamda diğer dönemlerde bulunan ağırlıklarla benzer özellikler göstermektedir.

Görsel 10. Tezgah Ağırlığı

Dokumada Kullanılan Araç- Gereçler

Kirkit:

El tezgahlarında atkı ipini ve atkı sıralarını, düğümleri ve düğüm sıralarını, yanış ipliklerini sıkıştırmak için kullanılan metalden, ahşaptan veya sap kısmı ahşap tarak kısmı metalden yapılmış araçlardır.

Halı, kilim, cicim, zili ve sumak gibi dokumalarda ortak kullanılan bir araç olan kirkit, bu dokuma gurubunun genelleme yapılarak bu isimle anılmasına neden olmuştur. Kirkitler iki bölümden oluşur. Tutacak denilen ilk kısmı avuç içine alınarak kullanılır. İkinci bölümü ise taraktır. Avuç içine alınan sap kısmının altında uzun tarak dişlerinden oluşan kirkitler, çözgü iplikleri arasına girerek dokunan sıranın üzerine basınç oluşturup dokuma yüzeyinin sıkışmasını sağlamaktadır. Kirkitlerin taraklarındaki diş aralıkları ve diş kalınlıkları dokumanın ince ve kalınlığını etkilemektedir.

Bıçak:

Kirkitli dokumalarda düğümlerde kullanılan ilme ipliklerini kesmek için kullanılmaktadır. Eli yormayacak büyüklükte ve ağırlıkta ergonomik olarak üretilmektedirler. İlmelerin aynı boyda kesilmiş olması halının kalitesini belirleyen önemli etkenlerdendir. Düzgün birbirine yakın boyda kesilen ilmeler makasla yapılacak kesim işlemine daha uygun bir zemin hazırlamaktadır.

Görsel 11. Kirkit- Makas

Makas:

İlme ipleri kesildikten sonra bölgeden bölgeye değişen sıra sayısına göre makas kullanılarak halının yüzeyi kesilir ve düz hale getirilir. İlme ipliklerinin ve havların fazlalıkları makas kullanılarak böylece alınmış olur.

Makaslar ayarlanabilir ve ayarsız olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Halıcılıkta kullanılan beş farklı makas vardır. Bunlar; ayarlı halı makası, ipek halısı makası, düz halı makası, kabartma halı makası ve halı temizleme makasıdır. Ayarlı makaslar, el dokusu halılarda hav yüksekliğinin halının her yerinde aynı olması için tasarlanan araçlardır (Özdemir, 2018:37).

Ayrıca dikey kirişli tezgahlarda gerdirme makinası, eğri demir, doğru demir ve kol demiri olarak birbirleriyle alakalı görev içeriğine sahip gerdirme parçaları bulunmaktadır (Aytaç, 1997: 127).

Değerlendirme- Sonuç

Protohistorik dönemlerden itibaren başladığı düşünülen dokuma üretimi kadar, bu üretim için tasarlanan ve oluşturulan araç ve gereçlerde önemlidir. Gelişen sanayi ve teknolojinin etkisiyle dokuma türleri ile kullanılan araçlar ve gereçlerde değişime uğramıştır.

Anadolu'da tezgah tipleri incelendiğinde; Neolitik dönemden itibaren yatay ve dikey tezgahlar olarak iki gruba ayrıldığı anlaşılmaktadır.

Dikey tezgahlarında germe ve sarma tezgahlar olarak kullanım tekniklerine ve aparatlarına göre sınıflandırıldığı anlaşılmıştır.

Doğada bulunan ahşap, taş, pişmiş toprak, kemik ve metal malzemenin kullanıldığı geleneksel dokuma araçları gün geçtikçe azalıp, yok olmaya başlamıştır. Tarihi değeri olan dokuma örnekleri müzelerde koruma altına alınıp gereken önem verilirken, dokumada kullanılan araçların bilinirliliği az olduğundan gereken önem verilmemektedir. Bu araçların etnografya ve kent tarihi müzelerinde gereken önem verilerek, işlevlerini ortaya koyacak şekilde sergilenmeleri toplumun bilinçlendirilmesi ve bu araç gereçlere gereken önemi vererek koruma tedbirlerinin alınması açısından önemlidir.

KAYNAKÇA

AYTAÇ, A. (2006). Geleneksel Türk El Dokumacılığı Sanatı, Konya: Anka Basım Yayın.

AYTAÇ, Ç. (1997). El Dokumacılığı. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

ÇELİK, H. (2014). Eski Çağ'da Anadolu'da Dokuma (M. Ö. 1974- 1719), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Denizli: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

DENİZ, B. (2000). Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yayınları, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.

GÖNÜL, M. (1966). Dokumacılığın Tarihçesi ve En Eski Dokuma Aletleri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, C.1, Ankara. s.80-99.

FAZLIOĞLU, İ. (1997) Eskiçağda Dokuma, Eskiçağ Enstitüsü Yayınları:8, İstanbul.

KARAOĞLAN, H. (2018). Seyitömer Höyüğü'den Orta Tunç Çağı'na Tarihlendirilen Bir Grup Dokuma Tezgâh Ağırlığı, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 58, s. 15-30.

LECOMTE, P. (1976). Türkiye'de Sanatlar Ve Zeneatlar (19. yy. Sonu), İstanbul: Tercüman Yayınları.

OYMAN BÜKEN, N . (2010). El Dokumacılığının Ve El Dokuma Tezgahının Tarihçesi, El Dokuma Tezgahı Çeşitleri . Sanat Dergisi , 0 (8) , 63-84

SARAÇOĞLU, A. (2014). Tralleıs Konut Alanı Kazılarında Bulunan Dokuma Ağırlıkları Mustafa Büyükkolancığa Armağan, Ege Yayınları, İstanbul. s. 537-546.

TOKAT, F. (2014). Denizli Ağzındaki El Dokumacılığı İle İlgili Terimler, TÜRÜK –Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları DergisİI, Yıl:2, Sayı:4, s:171-196.

UĞURLU, A. (1986). Klasik Çağ Anadolu Dokumacılığı, İlgi Dergisi, Sayı: 26, İstanbul.

Görsel 1: www.istesob.org.tr

Görsel 2: Özhan Öztürk.

Görsel 3: Özhan Öztürk.

Görsel 4: Aydın Ataberk.

Görsel 5: Hüseyin Kırca.

Görsel 6: Niğde Müzesi Envanteri.

Görsel 7: Niğde Müzesi Envanteri.

Görsel 8: Ekrem Hayri Peker, https://www.belgeseltarih.com/pazirik-halisi-ve-kurgani/

Görsel 9: http://www.avsarelleri.com/?pnum=27&pt=1

Görsel 10: Niğde Müzesi Envanteri.

Görsel 11: Birol Yıldızlı.

Bölüm 56

EKONOMİK VE EKOLOJİK BAKIŞ AÇISIYLA EKMEK İSRAFI VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Tuba PEHLİVAN[1]
Gizem YAVAŞ[2]

1 Dr. Öğr. Üyesi Tuba PEHLİVAN. Gaziantep Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü
2 Yüksek lisans öğrencisi Gizem Yavaş. Gaziantep Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü

GİRİŞ

Ekmek, geçmişten günümüze kadar insanların en temel besin kaynaklarından biri olmuştur. Konuya kronolojik bir sıralamayla bakılacak olursa 2.5 milyon yıl geriye, yani Paleolitik çağın ilk dönemlerine gitmek gerekir. İnsanlık o günden bugüne gelene kadar bir yandan doğada hayatta kalmaya çalışırken diğer yandan da avcılık yaparak beslenmesini sağlamıştır. Avda başarısız olunan zamanlarda ise beslenme, meyve ve bitki kökleri ile sağlanıyordu. Bu çağın son dönemlerine doğru iklimde olumlu değişiklikler yaşandı ve bu dönemde balıkçılık da çeşitlenmeye başladı. İklimde yaşanan olumlu yöndeki değişiklikler Afrika, Batı Asya, İran ve Mezopotamya gibi bölgelerde buğday ve arpanın yabani türlerin oluşumu için gerekli koşulları sağlamış oldu. Uygun koşulların oluşmasıyla ilkel tarım ve hayvancılık başladı. Ekmeğin tarihi incelendiğinde, rivayetlere göre, dönemin insanları buğdayı ıslattıktan sonra tüketmeyip bir süre beklemeye bıraktığında gözenekli bir yapı oluştuğunu görmüşlerdir. Ateşin bulunmasının ardından buldukları bu karışımı, dönemin pişirme yöntemi olan sıcak taşlar üzerinde pişirerek tüketmeye başlamışlardır (Kuter, 2011). Bu karışım zaman içinde değişim geçirerek günümüzdeki ekmek türleri oluşmuştur.

Geçmişte olduğu gibi şimdiki zamanda da beslenme için ekimi ve üretimi en yüksek oranda gerçekleştirilen tahıl çeşidi buğdaydır. Bu tahıl çeşidi nerdeyse tarihin ilk çağlarından beri yetişmekte olup insanların yerleşik hayata geçerek bugünkü medeni seviyeye ulaşmasında rol oynamıştır. Yapılan araştırmalarda bulunan en eski tohumlara uygulanan C14 testlerinden elde edilen sonuçlar buğdayın M.Ö. 7000 yıllarında kültüre alındığını göstermiştir. Buğday, insanlığın neredeyse üçte birinin günlük beslenmesinde en fazla kullandığı gıda konumundadır. Dünya nüfusunun %35'i buğdayı temel besin maddesi olarak kabul etmiştir (Kırtok, 1997, s.64). Bunun nedeni buğdayın her türlü ortama ve koşula uyum sağlama yetisinden kaynaklanmaktadır. Böylelikle buğday neredeyse her yerde yetiştirilme imkânı bulur. Dünya nüfusunun gün içinde aldığı bitkisel menşeyli toplam kalorinin yaklaşık beşte biri buğday temelli beslenmeden gelmektedir. Buğday, hemen her türlü ortama adapte olabilmesi ve yetiştirilme kolaylığından dolayı başta gıda temelli olmak üzere değişik sektörlerde de kullanılabilmektedir. (Özcan ve diğerleri, 2004; Akay, 2005, s.35). Karbonhidratların vücuttaki başlıca etkinliği enerji sağlamaktır ve günlük enerjinin büyük kısmı buradan sağlanır. İnsan vücudunda karbonhidrat, karaciğerde glikojen olarak, çok az miktarlarda tutulur. Vücudun diğer bölümlerinde de belli oranda glikojen bulunur. Yapılan araştırmalara göre yetişkinlerin kanı ve karaciğerinde bulunan

toplam karbonhidrat ya da depo edilmiş haliyle glikoz ve glikojen miktar olarak %1'i aşmamaktadır. Bu düşük orana rağmen karbonhidrat, insan vücudunun enerji (Gökdemir, 2009).

Ekmek yapımında kullanılan en geleneksel yöntem, un, tuz, maya ve sudan oluşan dört temel malzemenin yoğurulup mayalanmaya bırakılması; mayalanan hamur bezelere ayrıldıktan sonra mayalama işlemenin tekrarlanması ve nihayetinde pişirilmesidir. (Elgün ve Ertugay, 2002). Ekmeğin kalitesi şeklinin düzgün ve pürüzsüz olmasından, dış ve iç renginden, çiğnenme kolaylığı ve yendiğinde bıraktığı aromadan anlaşılır. Ayrıca kalınlığı homojen, rengi açık kahve rengine çalan bir renkte, iç kısmı yumuşak ve beyaz olup yüzeyi pürüzlü olmamalıdır (Öten ve Ünsal, 2006).

Türk Gıda Kodeksi tebliğinin (2012), 'e' ve 'f' harfli maddelerine göre ise ekmek ve çeşitleri şu şekilde tanımlanmıştır:

e) Ekmek: Buğday ununa; maya (*Saccharomyces cerevisiae*), tuz ve su gerektiğinde enzimler ve enzim kaynağı olan malt unu, şeker, vital gluten ve izin verilen katkı maddeleri eklenerek yoğrulması, şekillendirilmesi, fermentasyon işlemi için dinlendirilip pişirilmesi ile yapılan ürünü,

f) Ekmek çeşitleri: Ekmek tanımında yer alan maddelerin dışında tahıl ürünlerini ve bazı çeşni maddelerini de ihtiva eden daha sonra tekniğine uygun olarak üretimi gerçekleştirilen ekmekleri ifade eder.' (URL1).

Tahıllar A ve C vitaminini eser miktarda bulunmasına karşın B grubu vitaminler yönüyle oldukça zengin bir yapı teşkil eder B12 vitamini haricinde B1 (*tiamin*) vitamininin başlıca kaynağıdır bu vitamin vücudun enerji metabolizmasında görev yapar ve eksikliğinde sinir ve sindirim sisteminde bozukluklar meydana gelir. Günlük tahıl grubu tüketimi bireylere göre değişiklik göstermekle birlikte 300 gr ekmek yetişkin bireylerin ortalama günlük ihtiyaçlarının; enerji yönünden % 30-36'sını, protein yönüyle % 39-42'sini, demir miktarının % 12-48'ini, kalsiyumun ihtiyacının % 9-57'sini, B1, B2 ve B3 vitamininin sırasıyla % 27-63, % 12-30 ve % 15-27'sini karşılamaktadır. Antioksidanlardan biri olan E vitamini ise tahıl tanelerinin yağlı kısımlarında bulunur. Yapılan araştırmalarda E vitamininin sindirim sistemi bozuklukları, kalp hastalıkları, ve prostat, akciğer kanserlerine yakalanma riskini azalttığı tespit edilmiştir. Özellikle tam tahıllı ürünler zengin posaya sahip olması nedeniyle bağırsak hareketlerini artırır ve bağırsak kanserine karşı koruyucu özellik taşır, kabızlığı önler, kan kolesterolünün azaltır. Ayrıca kan şekerini

düzenleyerek tokluk hissi oluşturmasından ötürü obeziteye karşı olduka etkin özelliktedir (URL2).

Temel besin maddesi olan tahıllar; buğday, çavdar, arpa, mısır yulaf ve pirinçten oluşur. Ayrıca bunlara benzer taneli bitkiler ve bu bitkilerin tohumlarından da oluşabilmektedir. Bu tip hammaddeler kullanılarak un, çeşitli ekmekler, gevrek, dövme ve bulgur gibi farklı ürünler imal edilmektedir. Buğdaydan elde edilen ürünlerden bazılarına aşağıda örnek verilmiştir:

Yufka

Unun saklanma şekillerinden biri olan yufka kışlık ekmek hazırlamada kullanılan etkili bir yoldur Yufkanın yapılış aşamalarında buğday ununa tuz ve su katılırelde edilen hamur yoğurularak bezelere ayrılır daha sonra zar gibi çok ince formda açılır ve ateş üzerine konan saçta iki tarafı da hafif kızarana kadar pişirilir. Nemsiz bir yerde muhafaza edilmesi gerekir (Sarıışık, 2017: 149).

Erişte

Orta Asya'da "kıyma ügre" adıyla bilinen bir çeşit eriştenin yemeğinin yapılmaktadır. Anadolu'da ise buğday ununa yumurta, süt ve su ilave edilerek yoğurulma işlemi gerçekleştirilir. Yufkalar yaklaşık olarak 3 mm. kalınlığında açılır ve yaklaşık 3 cm. uzunlukta kesilir. Serin bir yerde kurutulurak saklanır. Tüketileceği zaman makarna gibi pişirme işlemi gerçekleştirilir (Sarıışık, 2017: 149).

Dövme (Yarma)

Buğdayın dövülmesi ile meydana getirilen bir üründür. Orta Asya'da "yarmaş" olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Anadolu'da buğday nemlendirilir ardından dibekte dövülerek kepeğinden ayrılır ve kurutma işlemi gerçekleştirilir. Bu şekilde dövme elde edilmiş olur. Keşkek, aşure ve çorba yapımında kullanılır. Dövme değirmende kırılma işleminden geçerek yarma elde edilir ve tıpkı bulgur gibi elekten geçirilip büyüklüklerine göre ayrılır (Sarıışık, 2017: 149).

Yarma Tarhanası

Ankara ve çevresinde, yarmaya domates suyu, ayran, yoğurt, tuz, çörek otu, ekmek mayası eklenip yoğurulup iki gün mayalanmaya bırakılır. Ceviz büyüklüğünde bezelere ayrıldıktan sonra bir bez üzerinde kurutulur ve avuç içinde ufalanarak elekten geçirilir. Saklamasında bez torbalar kullanılır. Kayseri yöresinde bu hamur yaş olarak saklanır. Malatya yöresinde ise dövme pişirilir ardından içine tuz, yabani nane ve ayran ka-

rıştırılarak tarhana hazırlanır. Bazı yörelerde ise tarhana hamuruna yassı şekil verilir ve bu şekilde kurutularak saklanır (Kılıç ve Albayrak, 2012; Sarıışık, 2017: 147).

Un Tarhanası

Ülkemizde farklı yapım teknikleri ve içeriği ile üretilen tarhana, Çanakkale ve çevresinde mayalama işlemi için nohut kullanılarak yapılmaktadır. Soğan, domates, biber, nohut ve zeytinyağı ile bir süre kaynatıldıktan sonra un ve yoğurtla karıştırılıp yoğrulur ve mayalanmaya bırakılır, birkaç gün sonra küçük parçalar haline getirilerek kurutulur. Bu parçalar daha sonra avuç içinde ufalanarak elekten geçirilir ve bez torbalarda saklanır (Memiş ve Ersoy, 2007; Sarıışık, 2017: 147). Besinlerin kış için veya kıtlık tehlikesine karşı saklanması tarih boyunca insanların üzerine düşündüğü ve yeni yöntemler aradığı konulardan biridir. Yiyecekleri bozulmayacak şekilde saklamak ve zararlı haşerelerden korumak insanlar için büyük önem taşımıştır (Işın, 2018). Bu yöntemler kullanılarak hem kışa hazırlık yapılmakta olup hem de unlar değerlendirilerek yemeye hazır hale getirilmiş olur.

GIDA KAYBI VE İSRAFI

Türkiye'de meyve ve sebzeden sonra israf oranı en yüksek olan yiyecek ekmektir. Bir yandan Türkiye'de günlük 4.9 milyon ekmek israf edilirken diğer yandan da dünyada 750-800 milyon insan açlık çekmektedir (URL3). Tam da bu yüzden sürdürülebilirlik gündemde olan en önemli konulardan biridir. Sürdürülebilirlik, kavram olarak dünyanın kaynaklarını gereğinden fazla kullanmadan gelecek kuşakların dünyanın verdiği kaynaklardan eşit bir şekilde yararlanmalarını sağlayacak olan gelişmelerdir. Aşırı nüfus artışı, çarpık kentleşme ve sanayileşme ve bunların çevreye bıraktıkları atıklar ve azalan kaynaklar da göz önüne alınca 'çevresel kriz' olarak adlandırılan bir durum ortaya çıkmaktadır. Önlem alınmadığı takdirde gelecek nesillere sağlıklı bir ekosistem kalmayacaktır (Akman ve diğerleri, 2012). Sürdürülebilir gıda sistemi olarak adlandırılan SGS ise beslenme ve gıda güvenliğini iktisadi, çevresel ve sosyal bir tabanda ele alarak gelecek nesillerin besin ihtiyacını vegıda güvenliğini korumayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla, sürdürülebilirlik kavramı çerçevesinde, yarının gıda güvenliği ve beslenmesi güvence altına alınmaya çalışılmaktadır (Oral, 2015).

Birleşmiş Milletlerin üyesi olan 193 ülkenin liderleri, Eylül 2015'te 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi kapsamında, Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerini (SDGs) kabul etmiş ve bu kararlar 1 Ocak 2016'da

yürürlüğe girmiştir. Evrensel bir nitelik taşıyan bu hedeflerde; 2030 yılına kadar ülkelerdeki eşitsizliklerle mücadele etme, tüm yoksulluk biçimlerini sonlandırma ve iklim değişikliğine neden olan etmenlerle mücadele etme gibi konularda çaba sarf edilerek kimsenin bu kararlara yönelik geride kalmaması amaçlanmaktadır (URL4). Bu sebepten dolayı 2030 yılına kadar doğal kaynakların sürdürülebilir yönetiminin sağlanması, etkin kullanılması, tedarik zincirinde, üretimde, hasat sonrasında gıda kayıpların önüne geçilmesi, ürünün perakende ve tüketici düzeylerinde korunması bu bağlamda kişi başına düşen küresel gıda atığı miktarının yarıya düşürülmesi gibi alt hedefler belirlenmiştir. Bu hedeflerin ortaya çıkmasında her yıl üretilen gıdanın yaklaşık üçte birinin israf edilmesi ve tedarik zinciri boyunca kaybolması büyük rol oynamıştır. Küresel ölçekte Gıda kaybı ve israfının yıllık miktarı 1.3 milyar ton (FAO, 2011) olup bu israfın yıllık mali değeri tahmini olarak 850 milyar Euro (936 milyar $) dolaylarını bulmaktadır (FAO, 2015). Mevcut oranların artması halinde 2030 yılında gıda kayıp ve israfının 2.1 milyar tona ulaşması beklenmektedir (Hegnsholt ve diğerleri, 2018; Bulut ve diğerleri, 2019). Gıda israfının nedenleri düşünüldüğünde sektörün her halkasının bu durumda payının olduğu bununla birlikte tüketicilerin gıda tüketim davranışlarının da göz ardı edilemeyecek bir konumda olduğu söylenebilir. Parfitt ve diğerleri (2010), araştırmalarında gelişmiş ülkelerde tüketicilerin neden olduğu gıda israfında aile birey sayısı, tüketicilerin yaşı ve çalışma durumu gibi demografik özelliklerin israf miktarını etkilediği sonucuna varmıştır. Gıda israfı yapan tüketicilerin ayrıca market alışverişlerini gereğinden fazla yapması, saklama aşamasında imkân yetersizliği ve bu konuda bilgisizlik, işlenmiş gıdalara olan talebin artması, ev dışı gıda tüketim miktarındaki artış gibi nedenlerle gıda israfına neden oldukları tespit edilmiştir.

Bulut ve arkadaşları (2019), tüketicilerin gıdalara yönelik tercih ve davranışlarını sürdürülebilirlik yönünden incelemişlerdir. Doğal kaynak kullanımının yoğun olduğu besinler yapıları ve üretim durumları nedeniyle sürdürülebilirliğin muhtemelen en önemli konumda olduğu ürünleri oluşturmaktadır. Çalışmada tüketiciler üç sürdürülebilir gıda tüketim davranışına göre; kayıtsızlar, sürdürülebilirlik niyetlileri ve sürdürülebilirlik öncüleri olarak sınıflandırılmış ve her bir tüketici grubunun davranışsal özellikleri tespit edilmiştir. Buna göre toplam altı tür sürdürülebilir tüketim sebebi ortaya çıkmıştır. Tüketicilerin en çok sağlık odaklı sürdürülebilir tüketim ve israf etmeme niyeti tüketim gerçekleştirmek istemektedir. Buna rağmen, tüketicilerin planlama alışkanlığı ve çevre

odaklı sürdürülebilir tüketim davranışı olması gerekenden daha düşük çıkmıştır.

Evrensel olarak tüketicilerin bir kısmı bu konunun ne kadar önemli olduğuna dikkat etmezken dünya üzerindeki insanların yaklaşık altıda birinin, Afrika'daki Dinka kabilesine benzer yaşam koşullarına sahip olduğu bildirilmektedir. Dinka kabilesi, dünya üzerindeki en yoksul ve en ilkel koşullarda yaşayan insan topluluğudur. Kabilede, içmek için kullanılan bulanık su bile 6 saatlik mesafeden uzun uğraşlarla getirilmektedir. Besinlerinin çoğunu orman ağaç yaprakları ve zehirli meyveler oluşturmaktadır. Ailelerin birçoğu, iki gün boyunca ancak bir öğün yemek yiyebilmektedir ve her 11 çocuktan biri, bir yaşına giremeden ölmekte, yetişkinler de sıtma ve kolera gibi hastalıklarla savaşmaktadır. Ekosistemlerin devamlı bir değişim içinde olduğu ve yaşamımızın hiç umulmadık bazı dönemeçlerden geçtiği bilinmektedir. Bu durumu bir kozmoloji uzmanı olan Hubert Reeves şu şekilde açıklamaktadır: "Yirminci yüzyılın sonundaki kötü haber, insanoğlunun kendi kendini iki biçimde yok edebileceği gerçeğidir. Ya nükleer silahların kullanımı ile çabucak yok oluruz ya da çevresel bozulma sonucu yavaş yavaş yok oluruz." Bu düşüncesine şunu da ekliyordu: "Üçüncü bir olasılık da, insan yaşamının temeli olan doğal sistemlerle, ekolojik denge içinde yaşamayı öğrenerek, yok olmaktan kurtuluruz". (Hertsgaard, 2001; Çepel, 2002). Çünkü eğer bitkiler yok olacak olursa birkaç sene içinde tüm yaşam formları sona ererdi. Eğer yok olacak olan insan türü olsa, ekolojik sistem bugüne kadar verilmiş hasarları onararak varlığını sürdürmeye devam ederdi. Belki bu kıyaslama ekosistem ve insanların nispi öneminin anlaşılmasına yardımcı olmuştur.

İSRAFIN EKONOMİK ETKİLERİ

İsraf yalnızca ekolojiyi etkilemekte kalmayıp ekonomiyi de olumsuz etkiler. Konuya dünyadaki gıda kaybı bazında bakılırsa gelişmiş ülkelerde ekonomi sanayi ve teknoloji dayanırken gelişmekte olan ülkelerde tarımsal üretim ekonomi içerinde nispeten daha fazla pay almaktadır. Sanayileşme ve teknolojik gelişmenin oluşturduğu yüksek refah ortamı sayesinde gelişmiş ülkelerdeki bireyler israfa daha çok meyillidir. Dünyadaki bölgeler üretimden tüketime gıda kaybı ve israfı bazında incelendiğinde Avrupa ve Kuzey Amerika'nın yıllık 280 ila 300 kg arasında, Afrika ve Asya'nın yıllık 120 ila 170 kg arasında olduğu bulunmuştur. Hem gıda üretiminde hem de gıda israfında Avrupa ve Kuzey Amerika, Afrika ve Asya'dan öndedir. Bu veriler şu şekildedir: Avrupa ve Kuzey Amerika'da yılda kişi başı 900 kg gıda üretilirken 95 ila 115 kg arasında israf edilmektedir. Afrika ve

Asya'da ise yılda kişi başı 460 kg gıda üretilirken 6 ila 11 kg arasında israf edilmektedir (Gustavsson et al., 2011; Demirbaş, 2018). Yılda 400 milyarı geçen gıda kaybı ve israfının önümüzdeki 15 yılda 600 milyar dolara çıkacağı öngörülmektedir (WRAP, 2015; Daysal, 2019).

Duruma Türkiye'de yapılan ekmek israfı ve bunun ekonomiye etkileri açısında bakıldığında şu sonuçlara ulaşılır. Fırınlarda tüketilen ekmek türleri ve israfı hakkında yapılan bir araştırmada normal somun ekmeğin satışta toplam % 60.4 'lük bir oranla ilk sırada olduğu daha sonra % 9.9 oranıyla ikili ekmeğin geldiği tespit edilmiştir. Bu ekmeklerin sırasıyla % 1.9 ve % 0.9'luk kısmı satılmamaktadır. Diğer ekmek türlerinden tam buğday ekmeğinin % 0.1, çavdar ekmeğinin % 0.3, tuzsuz ekmeğin % 0.1, mısır ekmeğinin % 0.1 bir oranda tercih edildiği görülmüştür (Kuter, 2011). Tablo 1'de ise ülke genelinde israfın boyutlarına yönelik veriler bulunmaktadır (Kuter, 2011).

Ülke Genelinde Toplam İsraf Oranı

Yemeğin kaynağı	Lokanta, otel, büfe, kantin, pastane, alakart, vs.	İşyeri yemekhanesi (tabldot)	Öğrenci yemekhanesi (tabldot)	Hane	Fırınlar	Toplam
200 gr'a standardize edilmiş ekmek alım / üretim adedi	27.145.530	8.173.463	2.431.524	82.906.670	118.206.047	123.002.005
200 gr'a standardize edilmiş toplam ekmek israf adedi	843.304	201.876	209.620	2.540.170	2.344.819	6.139.790
Toplam israf oranı	3,11%	2,47%	8,62%	3,06%	1,98%	4,99%

Tablo 1: Ülke genelinde israf verileri (Kuter, 2011)

Tablo 1'deki ülke genelindeki ekmek israfı verilerine göre 2008'de standardize edilmiş 200 gramlık ekmeklerden; lokanta, büfe, otel, kantin vb. yerler toplam 27 245 530 tane almış ve bu miktarın 843 304'nü israf etmiştir (% 3.11). Öğrenci yemekhaneleri 2 431 524 ekmeğin 209 620 adedini (% 8.62), işyeri yemekhaneleri 8 173 463 ekmek alarak 201 876 adedini (% 2.47), haneler ise 82 906 670 ekmeğin 2 540 170 adedini (% 3.6) israf etmiştir. Fırınlarda ise 118 206 047 adet ekmek üretilirken, bu ekmeklerin % 1.98'i (2 344 819) elde kalmıştır (Tablo 1).

Gıda üretiminden tüketiciye ulaşıncaya kadarki süreçte gıda kayıpları ve israf nedeniyle dünya kaynakları tükenme tehlikesi yaşamakta aynı za-

manda ülkelerin ekonomileri olumsuz yönde etkilenmekte ve ekolojik yaşam zarara uğramaktadır. TMO (2013) tarafından gerçekleştirilen "Türkiye Ekmek İsrafı Araştırması" 2013 yılı verilerine göre Türkiye'de her gün kişi başına tüketilen ekmek miktarının 319 gram olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yılda 2.1 milyar adet ekmek israf edilmekte ve hane bazında satın alınan ekmeğin %3'ü çöpe gitmektedir. Dölekoğlu ve arkadaşları (2014), Türkiye'de gündemde olan ekmek tüketimini, "israf boyutu" ile ele almayı amaçlamıştır. Çalışmanın kapsamında bayat ekmeklerin değerlendirilmesi, ekmek tüketim miktarları ve israfına yönelik tüketici alışkanlıklarını ortaya konulmuştur. Ulaşılan sonuçlara göre, % 85 ile en fazla beyaz ekmek satın alınmaktadır. Araştırmaya katılan kişiler günlük 273.38 gram/kişi beyaz ekmek tüketmiş ve fakat aldıkları ekmeğin %38.2'ini israf etmiştir. Her gün ortalama 2 dilim/kişi ekmek israf edilmektedir. Bu orana göre yıllık ekonomik kayıp 107 TL/kişi ye ulaşmaktadır. T.C. Ticaret Bakanlığı (2018)'nın yayımladığı 'Türkiye İsraf Raporu'na göre bireylerin yarısına yakın bir kısmı (%47.5) aldıkları ekmeğin tamamını bitirdiğini, %40.8'i aldıkları ekmeğin tümünü bitiremeyip kalanını değerlendirdiklerini, %11.7'si ise bitiremedikleri ekmeği çöpe attıklarını ifade etmiştir. 2017 yılı israf araştırmasındaki sonuçlar incelendiğinde ekmek israfının giderek arttığı tespit edilmiştir. Bu durum ülkemizin ekonomik olarak büyük kayıplara uğramasına sebep olmaktadır.

İSRAFIN EKOLOJİK ETKİLERİ

Buraya kadar verilen bilgilerden kolayca anlaşılacağı üzere, doğayı tahrip eden ve çevreye baskıları artıran başlıca iki etmen bulunmaktadır. Bunlardan ilki hızlı sanayileşme ve ekonomik gelişme, ikincisi ise hızlı nüfus artışıdır. O nedenle temel ekolojik sorunların çözümü için bu iki etmen üzerinde durulmaktadır. Bu sorunun çözümü için tarihin farklı dönemlerinde bilim insanları, politikacılar, sanayiciler gibi farklı meslek gruplarından insanlar çözüm yolları aramışlardır. Üzerinde fikir birliğine vardıkları husus ise sanayileşmiş ülkelerde ekolojik dengeyi bozan etmenler, çevreye verilen zarar teknolojik ve ekonomik uygulamalardan kaynaklanmaktadır. Buna karşın az gelişmiş yoksul ülkelerde ise sorunun kaynağı fakirlik ve hızlı nüfus artışıdır. Bu konuda yapılan araştırma ve incelemelerden elde edilen sonuçlardan birkaçı şu şekildedir (Çepel, 2002):

- Sanayileşmiş ülkelerden ABD'nin nüfusu, dünya nüfusunun sadece %6'sı kadardır. Buna rağmen demir, bakır, çinko gibi ana madenlerin %50'sini sanayide kullanmaktadır. Bu ülkede yaklaşık 700 milyon

çiftlik hayvanı bulunur ve 2 milyar insanın ürettiği çöp kadar gübre üretmektedir (Benton ve Warner, 1974; Çepel, 2002).

- Dünyada tüketilen toplam enerjinin %75'i sanayileşmiş ülkeler tarafından kullanılmaktadır. Sanayileşmiş ülkelerin toplam nüfusu ise dünya nüfusunun dörtte biri kadardır.

- Az gelişmiş fakir ülkeler ise dünya nimetlerinden neredeyse hiç yararlanamaz. Bu ülkelerin birçoğunda yeterli elektrik enerjisi bulunmadığı gibi, içecek ve kullanılacak temiz su miktarı da çok azdır. Bu su miktarı kurak mevsimlerde 2-3 litre kadardır.

- Sanayileşmiş ülkelerde ise kaynak tüketimi, fakir ülkelere kıyasla kat ve kat fazladır. Sanayileşmiş ülkelerde nüfus artışı çok az olmasına karşın, tüketilen madde miktarı çok yüksektir. Bu ülkelerdeki yüksek refah düzeyi, lüks yaşam alışkanlıkları aşırı tüketimin en önemli nedenidir. Nüfus %1 oranında artarken, nüfus başına elektrik enerjisi ve sanayi ürünleri kullanımı %5 oranında artması buna örnektir.

- Gelişmekte olan ülkelerde nüfusun iki katına çıkma süresi 15-20 yılken bu süreçte çevre kirliliği 12 katına çıkmaktadır.

Dünya nüfusunun, sürekli artan talebini karşılamak için son yıllarda 2 katına çıkan gıda arzının gelecek yıllarda da bir kez daha 2 kat artış göstereceği tahmin edilmektedir. Bu yükselişten dolayı hayvancılığa ve bitkisel üretime ayrılan alanlar giderek azalacak ve niteliklerini yitirecektir görüşü ortaya çıkmıştır. Ayrıca nüfus artış hızının (% 1.7) mevcut şekilde devam etmesi halinde, dünya nüfusunun 2027 yılında 10 milyara, 2060 yılında ise 20 milyara ulaşması beklendiği belirtilmektedir. Dünya nüfusunun bu hızla artmaya devam etmesi halinde besin kaynakları, enerji ve diğer doğal kaynakların daha ne kadar yeterli olabileceğinden kuşku duyulmaktadır (Dölekoğlu ve Yurdakul, 2004; Çağrı, 2016).

Ulaşılan bu verileri farklı bakış açısıyla değerlendiren üç görüş, üç farklı çözüm yolu ve önlemi üzerinde durmaktadırlar. Bunlar aşağıda verilmiştir (Çepel, 2002):

1. Çevreyi ve doğal dengeyi korumak için ekonomik ve teknolojik gelişmenin sınırlandırılması gerektiğini savunan görüşler

Teknolojik gelişim ve ekonomik kalkınma hızı sınırlandırılmalı, hatta sıfıra indirilmelidir. Çünkü ekolojik dengeyi bozan, doğal kaynakları tahrip eden süreç hızlı teknolojik ve ekonomik gelişimdir. Sınırı olan bir gezegende, sonsuz kalkınma ve gelişme olamayacağını savunan bu görüşe göre gelişmenin sınırlarına ise şimdiden gelinmiştir. Bu sebeple tüm

dünyada ekonomik gelişme hemen durdurulmalıdır. Aksi takdirde, bir grup bilim insanının hesaplarına göre, nüfus artışı ve ekonomik gelişmenin bugünkü hızla devam etmesi halinde, yaşam ortamları felce uğrayacak, bazı alanlarda kitle halinde açlığa, bazı yerlerde de endüstriyel çöküntüye neden olacaktır. Bunun için sadece 50 yıl yeterli olacaktır.

2. Çevreyi tahrip etme, ekolojik dengeyi bozma pahasına ekonomik gelişmenin hızla devam etmesi gerektiğini savunan görüşler

Çevreye bazı zararlar verse bile kalkınma ve yüksek refah düzeyinin bir bedeli olarak, ekonomik ve teknolojik gelişme hızı hiç azaltılmamalı, aksine hızla yoluna devam etmelidir. Gelişmekte olan ülkeler için "Sıfır gelişme hızı" bir ümitsizlik kaynağı ve hatta sefalet olabilir. Gelişen ülkelerde ise toplumsal baskılar "Sıfır gelişme hızı" gibi bir konuya müsaade etmez. Ekonomik kalkınma veya sanayileşme çevre sorunlarını artırmakta ise de sağlayacağı gelir sayesinde çevre kirlenmesini önleyici teknolojilere yatırım yapılabilir. Sanayileşmiş ülkelerin çevre sorunlarının giderilmesi için ayırdığı bütçenin, gelişmekte olan ülkeler ile karşılaştırılamayacak derecede yüksek olması, bu kanaat veya yargının ne kadar doğru olduğunu kanıtlamaktadır.

3. Ekolojik yatırımlar ile teknolojik ve ekonomik gelişme arasında dengeler kurarak yaşanabilir bir dünya için model oluşturulmasının gerektiğini savunan görüşler

Bu görüş ekonomi, teknoloji ve ekoloji arasında dengeler kurarak sürdürülebilir bir kalkınma sağlayan ve çevreye zarar vermeyen çağdaş teknoloji modelleri geliştirilip, uygulanması gerektiğini savunur. Bunun başarılabilmesi için uyumlu bir dengeyi gerçekleştirebilecek ve devam ettirecek politika ve modellerin bulunması; daha sonra da yaşama geçirilmesi gerekmektedir. Bunun gerçekleşmesinin temel koşulu, insanların şimdiye kadar uygulamış oldukları doğal kaynaklardan yararlanma şeklini değiştirmesidir. Böylece çevre ahlakı ve çevre bilinci yüksek bir medeniyet oluşmuş olur (Çepel, 2002). Bu amaçları benimseyen ve dünyaya geçiren hali hazırda bir topluluk zaten bulunmaktadır. Bu toplulukların yaşam alanları eko köylerdir.

Pek çok alternatif topluluğun aksine eko-köyler izole yerleşim yerleri değildir. Buna rağmen eko köylerde güçlü bir eğitim misyonu vardır. Eko köylerin kuruluş aşamalarına bakılırsa Global Ecovillage Network'ün (GEN) kurulmasıyla birlikte 1995'ten beri, kendileri ve büyük dünya arasında sürdürülebilir yaşam pratiklerini paylaşma ve yayma amacıyla güçlerinin birleştirdiler. GEN'in kökeni ise Danimarka'dan Ross ve Hil-

dur Jackson ile ABD'den Robert ve Diana Gilman olmak üzere iki çift tarafından 1991'de organize edilen bir konferansa dayanır. Konferansta Gilman çifti dünyadaki "insan ölçekli, insan faaliyetlerinin sağlıklı insan gelişimini destekleyen bir yolla doğal dünyayla zararsız bir şekilde bütünleştiği ve sonsuz bir geleceğe kadar başarıyla devam edebilen çok özellikli yerleşimler" diye tanımladıkları eko-köylerin bir araştırmasını sunmuştur. Bu şekilde sürdürülebilir yaşam biçiminin var olabileceği tezinin temelleri atılmış oldu. Sürdürülebilirlikle ilgili popüler yaklaşımlardan birine de 3 ayaklı tabure denir; ekoloji, ekonomi ve toplum tabureyi ayakta ve dengede tutan 3 ayak olarak görülmektedir. Bu yaklaşım yalnızca doğal ekosistemleri değil, aynı zamanda geçim kaynaklarımızı ve insan ilişkilerimizi de sürdürmek istediğimizi tasdiklemektedir. Bir eko köyde, ekonominin amacı sonlu ekosistemler içerisinde insanın mümkün olan en iyi şekilde yaşamasını desteklemektedir. Bununla birlikte, eko-köylerin ana fikri geçmişin köylerine geri dönmek değildir. Zira her eko-köy, köy modelinden yararlanırken aynı esnada ulusal ve küresel ölçeklerle de ilgilenir. İşte 21. yüzyılda ekolojik dengeyi bozmadan, yaşayabilir ekonomiler kurmanın gerektirdiği şey de tam olarak budur (Litfin, 2017).

SONUÇ

Ekmek geçmişten günümüze kadar insanların en temel besin kaynaklarından biri olmayı başarmıştır. Besleyici özellikleri, enerji vermesi ve uzun süre tokluk sağlaması sebebiyle birçok kişinin diyetinin büyük bölümü ekmek veya türevi gıdalar içerir. Artan dünya nüfusu göz önüne alındığında önemi daha kolay anlaşılacaktır. Ancak literatür incelendiğinde üretimden tüketime kadar geçen süreçte iki olguyla karşılaşılmaktadır; bunlar gıda kaybı ve israftır. Önceki yapılan çalışmalar incelendiğinde görülmüştür ki gelişmiş ülkelerde ekmek tüketimi azdır. Ucuz olduğundan dolayı özellikle gelişmekte olan ülkeler için kolay ulaşılır ve doyurucudur. Bu sebeple gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerde ekmek tüketimi daha fazladır. Gelişmiş ülkeler, tüketimin az olmasına karşın üretimde sektörün hâkimi konumundadırlar. Yapılan diğer araştırmalarda ise hane halklarında gelir artıkça ve gıdaya ulaşım kolaylaştıkça israf oranı artmaktadır. Maalesef ki insanlar için kolay elde edilen şeylerin değersiz algılanması prensibi gıda ve ekmek söz konusu olduğunda da görülmektedir. Hâlbuki hane halkları ve işletmeler israf oranını arttırdığı ve gereken önlemleri almadığı takdirde tükenen dünya kaynakları gıdanın değerinin anlaşılmasını sağlayacaktır.

Sofra ve yemek kültürü bireyleri, hane halkını, milletleri birbirine bağlayan bir aracı olmuştur. Bunun yanı sıra geçmişten günümüze iyi

yemek yeme ve pişirebilme bir ayrıcalık sayılmıştır. Bu sebeple yemeğin pişirilmesinden sunumuna, yemek kültüründen sofra adabına gibi konular sıkça araştırılmış, üzerine düşünülüp kitaplar yazılmış ve nesilden nesile aktarılmıştır. Gastronomi bilimi de bu şekilde ortaya çıkmıştır. Gastronomi bilimi yemek ve kültür arasındaki ilişkiyi kuran yemeklerin hazırlanması, sunulması ve iyi yeme bilgisini de barındırması bakımından birçok bilimle iç içedir. Gastronomi ve mutfak sanatları; ekonomi, ekoloji, sosyoloji vb. gibi çeşitli sosyal bilimlerle bağlantısı olan multidisipliner bir alandır. Dolayısıyla herhangi bir ülkenin veya dünyanın ekonomisi, ekolojik sağlığı gibi durumlarda bir karar alınacağı zaman konuya gastronomi biliminin açısından da yaklaşılmalı ve gerekli önlemler bu alanda da alınmalıdır. Yukarıda bahsedilen ekolojik ve ekonomik sıkıntılar göz önüne alındığında konuya gastronomi bilimi açısından bakıldığında alınabilecek en önemli önlem, gıda kaybına ve israfa engel olmaya çalışarak, mutfaklarda sürdürülebilir bir ilke benimsemektir.

Mutfaklarda sürdürülebilirlik ilkesi kapsamında çalışmanın bir sonraki bölümünde gıda kaybında önemli bir yer tutan ekmek israfının önüne geçebilmek amacıyla, evde bayatlamış veya tüketilebileceğinden daha fazla bulunan ekmeklerden örnek tarifler oluşturulmuştur. Oluşturulan bu örnek tarifler için çeşitli ekmek türleri kullanılmıştır. Tariflerde kullanılan görseller herhangi bir kurum-kuruluş veya internet kaynağından alınmamış, çalışmayı yapan kişiler tarafından fotoğraflanmıştır. Bu tarifler aşağıdaki gibidir:

TARİFLER

ÇİKOLATALI EKMEK TOPLARI

Malzemeler	Ağırlık	Ölçü
Krema	200 ml	1 paket
Çikolata	300 g	
Bayat ekmek içi	150 g	1 ekmek içi
Süslemek için tercihe göre fındık, fıstık, Hindistan cevizi vb.		

Yapılışı

150 g ekmek içi robottan geçirilir. 200 ml krema bir tavaya alınıp krema kaynayana kadar ocakta tutulur. Krema kaynadıktan sonra ocaktan alınıp içerisine 200 g çikolata eklenir ve çikolata eriyip homojen bir karışım elde edilene kadar karıştırılır. Daha sonra karışıma ekmek içi eklenip hamur gibi yumuşak bir kıvam alana kadar karıştırılır. Karışımdan ceviz büyüklüğünde parçalar alınarak yuvarlanıp yağlı kâğıt serilmiş tepsiye dizilir ve bu şekilde oda sıcaklığında yarım saat dinlendirilir. Ekmek topları dinlenirken 100 g çikolata, kâseye konulur, cezvede kaynayan suyun üzerine alınılarak benmari usulü eritilir. Çikolata eriyince kâse cezvenin üzerinden alınıp tezgâha konulur ve ilk sıcağı çıktıktan sonra dinlenen ekmek topları bir çatal yardımıyla eriyen çikolataya batırılır. Daha sonra süslemek istenilen malzemeye batırılır. Tekrar yağlı kâğıt serili tepsiye alınıp yarım saat daha dinlendirilerek servis edilecek kıvama gelmesi sağlanır.

KIYMALI LAVAŞ BÖREK

Malzemeler	Ağırlık	Ölçü
Lavaş ekmek	490 g	7 adet
Orta yağlı kıyma	400 g	
Kuru soğan	200 g	1 büyük boy
Kuş üzümü	25 g	1 paket
Dolmalık fıstık	40 g	1 paket
Karabiber	2 g	1 çay kaşığı
Tarçın	2 g	1 çay kaşığı
Tuz	4 g	2 çay kaşığı
Yumurta akı		2 adet
Yağ	35 ml	7 yemek kaşığı

Yapılışı

Soğan soyulur ve küp küp doğranır. Tavaya 1 yemek kaşığı yap konulur. Soğanlar kavrulur, soğanlar yumuşayınca tavaya fıstıklar eklenir ve kavurma işlemine devam edilir. Birkaç dakika kavurduktan sonra tavaya kıyma eklenir. Kıymanın rengi dönünce kuş üzümleri eklenir ve kuş üzümleri şişince altı kapatılır. Baharat eklenir. Tuz damak tadına göre artırılabilir. Lavaşlar ortadan ikiye kesilir. Üçgen şekilde katlanır, açılmaması için bir fırça yardımıyla yumurta akı sürülür birleşim katına. Koni şekli alan lavaşın içine kıymalı harç doldurularak tekrar yumurta yardımıyla ağzı kapatılır. Tavaya çok az yağ konulur ve arkalı önlü lavaşlar kızartılır. Lavaşların hepsi kızarana kadar tavada yağ bittikçe az az yağ eklenir; bu şekilde çok yağlı olması önlenmiş olur. Kızaran lavaşları kâğıt havlu serilmiş tabağa alarak yine fazla yağdan kurtulabilirsiniz. Servis tabağına aldığınızda çıtır çıtır böreklerinizi hazır olacaktır.

ZERDEÇALLI EKMEK

Malzemeler	Ağırlık	Ölçü
Mini bazlama ekmeği	140 g	1 adet
Krema	200 ml	1 paket
Tavukgöğsü	200 g	
Sıvı yağ	15 ml	3 yemek kaşığı
Zerdeçal	2 g	1 çay kaşığı
Karabiber	2 g	1 çay kaşığı
Acı pul biber	2 g	1 çay kaşığı
Kırmızı tatlı toz biber	2 g	1 çay kaşığı
Tuz	4 g	2 çay kaşığı

Yapılışı

Bayat ekmekler istenilen boyutta küp küp doğranır. Krema tavaya alınır, kaynayınca baharat (silme 1 çay kaşığı zerdeçal, tuz, karabiber ve tatlı toz biber) eklenir. Baharat topaklanmayacak şekilde güzelce karıştırıldıktan sonra kremanın altı kapatılır. Eğer ekmekler kuruysa krema sıcakken tavaya eklenip karıştırılır, bu ekmekleri taze gibi yumuşacık ya-

pacaktır; ekmekler yumuşak ve bayatsa krema ılıdıktan sonra karıştırılır, bu da ekmeklerin hamurlaşıp dağılmasını önleyecektir. Kremayla karıştırılan ekmekler baharatlardan dolayı turuncumsu bir renk alacaktır. Ekmekler servis tabağına alınır. Diğer yanda başka bir tavaya sıvı yağ eklenir, yağ pişirme işlemi için yeterli sıcaklığa gelince istenilen boyutta küp küp veya uzun ince şeritler halinde (jülyen) doğranan tavuklar tavaya alınır. Tavuklar suyunu salıp çektikten sonra kızarırken baharat (silme 1 çay kaşığı tuz ve pul biber) eklenir. Tavuklar da tavadan alınıp servis tabağına konulur. Üzerine susam serperek servis edebilirsiniz.

YUFKA EKMEKTEN CİPS

Malzemeler	Ağırlık	Ölçü
Yufka ekmeği	50 g	$^1/_2$ adet
Zeytinyağı	15 ml	3 yemek kaşığı
Ketçap	10 g	1 yemek kaşığı
Kırmızı tatlı toz biber	2 g	1 çay kaşığı
Kırmızı acı toz biber	2 g	1 çay kaşığı
Karabiber	2 g	1 çay kaşığı
Kekik	2 g	1 çay kaşığı
Tuz	2 g	1 çay kaşığı

Yapılışı

Yufka ekmek fırın tepsisine sığacak şekilde parçalara ayrılır. Bir kâsede verilen ölçülerdeki zeytinyağı, ketçap, tatlı ve acı toz biber, karabiber, kekik ve tuz karıştırılır. Fırın tepsisine yağlı kâğıt serilir. Bir fırça yardımıyla yufkanın önce bir tarafı yağlanır, sonra ters çevrilerek iki tarafı da eşit şekilde yağlanır. Önceden ısıtılmış 180 ^{0}C fırında, alt-üst ayarı açılarak, 5-7 dakika arasında kontrollü şekilde pişirilir. Fırından çıkarıldıktan birkaç dakika sonra cips gibi kıtır olacak ve kırılarak kolayca parçalara ayrılacaktır.

BAZLAMA PİZZA

Malzemeler	Ağırlık	Ölçü
Bazlama ekmeği	360 g	1 adet
Sucuk	60 g	
Kaşar	93 g	
Çedar Peyniri	62 g	5 dilim
Kavurma	100 g	1 paket
Domates	121 g	1 adet
Biber salçası	30 g	1 yemek kaşığı
Zeytinyağı	20 ml	4 yemek kaşığı
Ketçap	20 g	2 yemek kaşığı
Kekik	2 g	1 çay kaşığı
Tuz	2 g	2 çay kaşığı

Yapılışı

Bayatlamış bazlama ekmeği ortadan ikiye kesilir. Yağlı kâğıt serilmiş fırın tepsisine yerleştirilir. Yukarıda ölçüleri verilen salça, zeytinyağı, ketçap, kekik ve tuz bir kâsede karıştırılır; üzerine rendelenmiş veya mutfak robotuyla püre haline getirilmiş domates eklenir. Homojen hale getirilen karışım bir kaşık yardımıyla ekmeklere paylaştırılarak sürülür. Birine çedar peynir ve kavurma, diğerine kaşar peynir ve sucuk eklenir. Üzerine kullanılan malzeme isteğe göre değiştirilir veya çeşitlendirilebilir. Önceden ısıtılmış 200 ^{0}C fırında, alt-üst ızgarası açık şekilde peynirler eriyip malzemeler kızarana kadar pişirilir.

KURU EKMEK TATLISI

Malzemeler	Ağırlık	Ölçü
Tost ekmeği	140 g	4 dilim
Granül kahve	2 g	1 tatlı kaşığı
Labne peynir	200 g	1 paket
Un	55 g	3 yemek kaşığı
Süt	455 ml	2.5 su bardağı
Şeker	70 g	4 yemek kaşığı
Su	136 ml	1 çay bardağı
Kakao		

Yapılışı

Süt, yumurta, 3 yemek kaşığı şeker ve un bir tencereye veya sos tavasına eklenir. Unun topaklanmaması için ocağa alınmadan homojen hale gelene kadar karıştırılır. Ocağa alındıktan sonra fokurdayana kadar çırpma teliyle karıştırılarak pişirilir. Kaynadıktan sonra altı kapatılır ve 15-20 dakika kadar soğuması beklenir. Soğuduktan sonra labne peynir eklenerek mikser yardımıyla çırpılır. Bir kâseye su, 1 yemek kaşığı şeker ve kahve eklenir ve çözülene kadar karıştırılır. Küçük parçalar haline getirilen bayat veya açıkta kalarak kurumuş olan tost ekmekleri kahveli karışımla ıslanır. Sunum yapılacak bardak, tabak veya kâseye biraz kahveli karışımla ıslanmış ekmek, biraz muhallebi sırayla konulur. En son üzerine kakao elenerek servis edilir.

KAYNAKÇA

Akman, Y., Ketenoğlu, O., Kurt, L., Yiğit, N. (2012). Ekolojik Sentez. Palme Yayıncılık. Ankara.

Akay, A. Ş. (2005). Türkiye Ekonomisinde Buğday ve Türevlerinin Analizi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı. Gıda Ekonomisi ve İşletmeciliği Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Antalya

Bulut, Z. A., Tekinbaş Özkaya, F., Karabulut, A. N., Atağan, G. (2019). Gıda Ürünlerinin Sürdürülebilir Tüketimi Bağlamında Tüketici Tipolojisi Geliştirme Çalışması. Çanakkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 28(3): 73-90.

Çağrı, H. (2016). İsraf Sorunu: Türkiye'de Ekmek İsrafı Sorunu ve Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri. T.C. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir

Dölekoğlu, C. Ö., Giray, F. H., Şahin, A. (2014). Mutfaktan Çöpe Ekmek: Tüketim ve Değerlendirme. Akademik Bakış Dergisi, 44 (Temmuz-Ağustos)

Elgün, A. ve Ertugay, Z. (2002), Tahıl İşleme Teknolojisi. Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 718, Ziraat Fakültesi No: 297, Ders Kitapları Serisi No: 52: 407

Endüstriyel Fırıncılar Birliği, (2012). Geçmişten geleceğe tam buğday ekmeği. SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık Ltd. Şti. Ankara.

FAO, (2011). Global Food Losses and Food Waste: Extent, Causes and Prevention. *FAO,* Rome, Italy.

FAO, (2015). Food Wastage Footprint ve Climate Change. *FAO*, Rome, Italy.

Gökdemir, A. (2009). Mutfak Hizmetleri Yönetimi. Detay Yayıncılık, Ankara

Gustavsson, J., Cedeberg, C., Sonesson, U., Otterdijk, R.V., Meybeck, A. 2011. Global Food Losses and Food Waste: Extend, Causes and Prevention, FAO, Rome.

Işın, P. M. (2018). Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

Kırtok, Y. (1997). Genel Tarla bitkileri, Serin ve Sıcak İklim Tahılları, Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ders Kitabı No: 30, Çukurova Üniversitesi Ofset Atölyesi, Adana.

Kuter, M. (2011). İnsan ve Ekmek. Akmat Akınoğlu Matbaacılık A.Ş. Bursa

Litfin, K. T. (2017). Eko Köyler: Sürdürülebilir Bir Toplum İçin Dersler. Alfa Yayınları. İstanbul.

Oral, Z. (2015). Dünyada ve Türkiye'de Gıda İsrafı ve Önlenmesine Yönelik Uygulamalar. T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü. AB Uzmanlık Tezi. Ankara.

Öten, M., Ünsal, S. (2006). Şanlıurfa yöresine özgü "tırnaklı ve açık ekmeklerin bazı kimyasal bileşimlerinin belirlenmesi üzerine bir araştırma". Harran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 10 (3/4): 57-62.

Parfitt, J., Barthel, M., ve Macnaughton, S. (2010). Food waste within food supply chains: quantification and potential for change to 2050. Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences, 365(1554): 3065-3081.

Sarıışık, M. (2017). Tüm Yönleriyle Gastronomi Bilimi. Detay Yayıncılık, Ankara

T.C. Ticaret Bakanlığı, (2018). Türkiye İsraf Raporu. Kalkan Matbaacılık, Ankara

URL1:https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuat-No=15746&mevzuatTur=Teblig&mevzuatTertip=5 Türk Gıda Kodeksi Ekmek ve Ekmek Çeşitleri Tebliği (TEBLİĞ NO: 2012/2). Erişim tarihi: 15.11.2020

URL2: http://www.ekmegevefa.com/deppo/dosya/yayinlar-326a9869d3.pdf Türkiye Toprak Mahsulleri Ofisi, (2012). Bayat Ekmekli Yemek Tarifleri. Erişim tarihi: 10.01.2021.

URL3:https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/turkiyede-gunde-4-9-milyon-ekmek-israf-oluyor-40800641. Şireli, U. T. (2018, 10 Nisan) Türkiye'de günde 4,9 milyon ekmek israf oluyor. Hürriyet. Erişim tarihi: 09.12.2020

URL4:https://www.un.org/sustainabledevelopment/development-agenda/ Birleşmiş Milletler, (Eylül, 2019). The Sustainable Development Agenda. Erişim tarihi: 12.01.2021

Bölüm 57

NEHİRLERİN YERKABUĞU HAREKETLERİNE (TEKTONİZMAYA) TEPKİSİ

Nurcan AVŞİN[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi Nurcan AVŞİN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Coğrafya Bölümü, Orcid no: 0000-0003-2542-6334

1. Giriş

Orojenik sistemlerin ve beraberinde oluşan yer şekillerinin gelişimi, iklim, tektonizma ve yüzey süreçleri gibi çeşitli faktörler tarafından kontrol edilmektedir. Bu faktörlerden oldukça önemli bir paya sahip olan tektonizma (yerkabuğu hareketleri), Yunanca'da mimar ya da duvar ustası anlamına gelen "tekton" kökünden türemiş olup litosferdeki yapıları ve bu yapıları oluşturmak için harekete geçen jeolojik kuvvetleri ifade etmektedir **(Yıldırım, 2015: 88)**. Bu etken, akarsular, buzullar, rüzgârlar, dalga ve akıntılar gibi diğer önemli kontrol mekanizmaları ile birlikte dünyanın bugünkü görünümünü kazanmasında ve ana hatlarının belirmesinde önemli rol oynamıştır. Her ne kadar erozyonal ve deposal süreçler tektonizmadan bağımsız olarak çalışılabilse de bu süreçlerin devamına olanak sağlayan rölyef, her zaman bölgesel bir yükselim ya da çökme ile bir parça ilişkilidir **(Schumm vd., 2000)**.

Tektonik hareketlerinin temelinde ise **levha hareketleri** vardır **(Ketin, 1993)**. Kıtasal ve okyanusal kabuk olmak üzere sınıflandırılan, plaka (levha) adı verilen yer kabuğu parçaları, manto katmanındaki yoğunluk farkından meydana gelen konveksiyonel hareketler sonucunda akışkan magma üzerinde hareket etmekte, uzaksama ve yakınsama süreçleri ile bazı yer şekillerini meydana getirmektedirler **(Helvacı, 2013, Yıldırım, 2015)**. Söz konusu hareketler 1950'lerde Wegener tarafından ortaya atılan kıtaların kayma teorisinin de temelini oluşturmaktadır **(Ketin, 1993; Helvacı, 2013)**.

Bu hareketler, kıtaların yer değiştirmesi, kara ve denizlerin konumlanması, dağ sıralarının ve okyanus çanaklarının (jeosenklinallerin) oluşması gibi büyük ölçekli yer şekillerinin yanı sıra, çatlakların (diyaklaz sistemlerinin), fayların, çizgisel vadilerin, göl çanaklarının, dağ ve tepelerin meydana gelmesi gibi küçük ölçekli oluşumlara da sebep olur. Bu nedenle aktif tektonizma, yeryüzünün devam eden deformasyonu olduğu kadar **(Schumm vd., 2000)** yapıcı bir kuvvet olarak da nitelendirilebilir. Bu kuvvetten doğan süreçler ise **Tektonik Jeomorfoloji** disiplini altında toplanan yer kabuğu kırılmaları (faylanmalar), kıvrılmalar, bindirmeler, çarpılmalar (tiltlenme), çökmeler (sübsidans) ve bölgesel yükselimler (uplift) olarak ele alınabilir **(Şekil 1).**

Tektonizma ile meydana gelen yer şekilleri, yer bilimlerinin tüm disiplinlerini ilgilendirmekle birlikte jeoloji, sedimantoloji, petrografi, jeomorfoloji gibi bilim dalları için oldukça önemlidir. Bunlardan jeomorfoloji disiplini, morfolojik birimlerin oluşum ve gelişiminde içsel ve dışsal etkenleri konu alması sebebiyle tektonizmayla yakından ilgi-

lenmekle birlikte morfolojik oluşumlarda tektonik aktivitenin izlerini de aramaktadır. Morfolojik birimler üzerindeki tektonik aktivite izleri, başta akarsu sistemleri ve drenaj ağları olmak üzere volkanlar, dağ sıraları, kıyı çizgileri, denizel ve gölsel sekiler, deltalar, birikinti yelpazeleri, akarsu sekileri, vadiler, erozyonal yüzeyler gibi çeşitli morfolojik oluşumlar içinde kaydedilmekte ve birer veri kaynağı olarak değerlendirilmektedir **(Burbank ve Anderson, 2001)**.

Şekil 1: *Yeryüzünün deformasyon türleri (***Schumm vd., 2000'***den düzenlenerek).*

Söz konusu izleri/delilleri bünyesinde kaydeden sistemlerin başında gelen akarsu sistemleri, 20.yy'ın ortalarından itibaren artarak devam eden arazi çalışmaları ve deneysel araştırmaların ortaya koyduğu gibi, uzun dönemli tektonik hareketlere olduğu kadar kısa süreli hareketlere de tepki vermektedir **(Marder vd., 2018**). Dolayısıyla, tektono-flüvyal havzaların gelişiminde aktif tektonik deformasyon konusu jeomorfoloji literatüründe oldukça geniş yer tutmaktadır.

Bununla birlikte, flüvyal sistemler çevresel değişimlere karşı oldukça hassas olmaları sebebiyle jeomorfolojik süreçlerde sadece tektonizmanın değil, iklim ve deniz seviyesi değişimlerinin de izlerini kaydederek geçmişin yeniden yapılandırılmasına izin verirler **(Schumm vd., 2000; Kirby ve Whipple, 2001; Madritsch vd., 2012; Ma vd., 2019)**.

Vadilerin kurulması, drenaj ağlarının oluşması, nehir yataklarının şekillenmesi ve aşındırma-biriktirme aktiviteleri tektonizmadan bağımsız düşünülemez **(Schumm vd., 2000)**. Bu bağlamda akarsu sekileri başta olmak üzere, nehir yatakları, alüvyal çökeller ve flüvyal aşınım-birikim unsurlarının tümü, lokal ya da bölgesel, kısa veya uzun dönemli tektonik aktivite kaydı olarak önemli bir arşiv niteliği taşımaktadır **(Vandenberghe, 2001;Vandenberghe vd., 2011; Viveen., 2013)**.

Ancak unutmamak gerekir ki akarsu sistemlerinin çevresel hassasiyeti ve birçok faktörün etkisine açık olmaları, tektonik etkiyi saptamayı zorlaştırabilir (**Schumm vd., 2000**). Bir diğer ifadeyle vadilerin tektono-jeomorfolojik yapısı, iklim, bitki örtüsü, hidroloji, antropojenik faktörler tarafından maskelenebilir **(Marder vd, 2018**). Bu bakımdan, tektonik etkiyi tektonik olmayan faktörlerden ayırmak amacıyla, jeolojik ve jeomorfolojik haritalama, yapısal jeoloji-jeomorfoloji incelemeleri, yatak eğimi indeksi (SL indeks) başta olmak üzere çeşitli morfometrik analizler ve jeokimyasal tarihlendirme yöntemleri gibi ek yöntemler kullanılmaktadır (**Marder vd., 2018**).

2. Akarsu sistemleri ve tektonizma

Drenaj ağları, yer kabuğu hareketlerinin en önemli jeomorfolojik ve hidrografik göstergelerinden biridir. Flüvyal sistem üzerindeki aktif tektonizma etkisi, kısa mesafede kanal türü değişimleri, yatağın ani genişlemesi ve daralması, asimetrik drenaj, ötelenme, vadi tabanı basamaklanması, morfolojik parametrelerde ani değişim, anormal çukurlar (havuzlar), hızlanmış erozyon, çarpılmış seki seviyeleri ve kesintili depolar gibi ayırt edici arazi özellikleri ile sıra dışı flüvyal sistem oluşumlarını meydana getirerek kendini gösterebilir **(Şekil 2A, B)**. Ayrıca tektonizma, nehir yataklarının kurulduğu yüzey eğimlerini doğrudan etkilemesi bakımından, nehrin eğimi ve vadi karakteri üzerinde büyük bir kontrol gücüne sahiptir (**Schumm vd., 2000; Burbank ve Anderson, 2001; Bridge, 2005; Marder vd., 2018; Mishra, 2019**). Yüzey eğimlerindeki tektonik kökenli değişimler, kırılma, kıvrılma, çökme ve çarpılma süreçlerini de içererek nehir tarafından kaydedilmekte, değişime ayak uyduran akarsu sistemleri yeni koşullara bağlı bir akış yapısı geliştirmektedir. Yüzey eğimlerinin yanı sıra, nehirlerin debisi, sediment yükü ve sediment tipi de tektonizma ile yakından ilişkilidir **(Schumm vd., 2000)**.

Tektonizma, bir flüvyal sistemi uzun ya da kısa vadede, küçük veya büyük ölçekte (lokal ya da bölgesel olarak) etkileyebilir. **Bridge'**e **(2005)** göre bu etki kısa dönemli ise; akarsu yatağı paterninde, vadi eğiminde

ve nehir yöneliminde lokal bir değişim gerçekleşir. Bu değişim doğrudan topografyayı ve eğimi etkileyen küçük kıvrılma ve kırılma süreçlerini kapsarken dolaylı olarak nehirlerin kaide seviyelerini etkilemektedir. Daha büyük ölçekte ise (örneğin tüm nehir sistemi tektonik olarak aktif bir dağ kuşağında yer alıyorsa) flüvyal sistem tektonik aktivite tarafından milyonlarca yıl etkilenebilir.

Ancak belirtmek gerekir ki akarsuların tektonizmaya verdiği tepki zaman zaman değişkenlik göstermektedir. Tektonik aktivitenin türü kadar hızı da akarsu tepkiselliğini belirleyen, nehirlerin tektonizmaya ayak uydurma sürecini etkileyen bir unsurdur. Örneğin; tektonik deformasyonun çok yavaş gerçekleştiği durumlarda mevcut nehir sistemi kendi lokasyonunda kalmaya devam ederken deformasyonun çok hızlı olması, nehir sistemini kesintiye uğratarak sistemde aksamalar meydana getirebilir **(Schumm vd., 2000**). Bu durumda nehir vadilerinin tektonik aktivite kaydı olarak değerlendirilmesi zorlaşır.

Şekil 2: (A) *Tektonik çarpılmanın sebep olduğu asimetrik drenaj gelişimi* **(Killer ve Pinter, 2002***). (B) Ani kanal paterni değişimi* **(Schumm, 1977)**.

2.1. Genel flüvyal sistem tepkisi

Yer kabuğunda meydana gelen değişimler flüvyal sistemleri çeşitli şekillerde etkilemektedir. Bu etkiler doğrudan olabileceği gibi dolaylı da olabilmekte, sistemin yer kabuğu hareketlerine tepkisi gecikebilmektedir. Bu bağlamda tektonik etki üç şekilde düşünülebilir. *Birincil etki,* nehir yatağı eğimindeki lokal artış, lokal azalma ve yanal ötelenme olacaktır. Değişen söz konusu eğim koşulları karşısında nehirlerin birikim ve aşınım tepkileri ise *ikincil tektonik etki* olarak nitelendirilmektedir.

Üçüncül etkiler ise, deforme olmuş bir nehir vadisinin aşağı çığırını etkileyen sediment yükü artışı/azalışı ya da yukarı çığırdaki birikim/aşınım süreçleridir. Bu nedenle tektonik bir deformasyon sırasında sadece buna maruz kalan nehir kanalı değil, aynı zamanda aşağı ve yukarı çığırlar da etkilenmektedir (**Schumm vd., 2000**).

Söz konusu tektonik etkilerin en açık delili, bir akarsuyun genel flüvyal yapı ve eğim trendine göre belirgin farklılıklar göstererek akmasıdır (**Schumm vd., 2000**). Bu farklılıkların hassas göstergelerinden biri olan vadi zemini eğimi ve nehrin boyuna profili pek çok çalışmada aktif tektonizma delili olarak değerlendirilir **(Rice ve Church, 2001; Keller ve Pinter, 2002; Duvall vd., 2004; Larue, 2008; Mishra, 2019**). Tektonik etkinin söz konusu olmadığı durumlarda vadi zemininin eğimi ve nehrin boyuna profili, topografya/rölyef özellikleri, kayaç yapısı, kaide seviyesi değişimi gibi faktörler tarafından kontrol edilir **(Schumm vd., 2000; Larue, 2008**). Örneğin lokal olarak daha dirençli bir litoloji ya da bir yan kol birleşiminin aşağı çığırında meydana gelen aşındırma gücü artışı ile oluşmuş bir eğim kırıklığı sıkça karşılaşılan örneklerdir (**Larue, 2008)**. Vadilerdeki yatak eğiminin ani şekilde lokal artış ya da azalma göstermediği, tektonik olarak durağan koşullarda ana akarsular, ikincil derecedeki tali akarsulardan daha yüksek bir yatak eğimine sahiptir. İkincil derecedeki tali akarsular ise onlara katılan üçüncül yan kollardan yüksek eğim değeri göstermektedirler (**Burbank ve Anderson, 2001)**.

Aktif tektonik alanlarda ise litoloji ve rölyef özellikleri ile örtüşmeyen anormallikler söz konusudur. Yeryüzündeki pek çok tektonik uplift kuşağı, anormal derecede yüksek yatak eğimleri ve litolojik olmayan eğim kırıklıklarına sahip nehir yataklarına ev sahipliği yapmaktadır. Bu vadilerdeki anormallikler, akarsu yataklarının boyuna profil analizleri ile saptanmaktadır (**Larue, 2008**). Söz konusu analizlerin başında ise **Hack'in (1973)** nehir yatağı eğim indeksi (SL) gelir. Bu indeks, nehirlerin boyuna profil geometrileri ile birlikte, bir bölgede devam eden tektonik aktiviteyle ilgili uplift kuşaklarını ortaya koymak için çok önemli bir araçtır. SL indeksi ile, farklı tektonik kesimlerdeki aktif deformasyon miktarı, yapısı, doğası ve oranı belirlenebilir (**Hack, 1973; Magar ve Magar, 2016; Mishra, 2019**).

Kirby ve Whipple'a (2001) göre nehirlerin denge profili (boyuna profil), flüvyal kazılma, litoloji, tektonizma ve kaide seviyesi değişimi arasındaki etkileşimlerin yanı sıra zaman faktörünün de kontrolünde şekillenmektedir. Eğer flüvyal kazılma oranı, uplift oranını ya da kaide

seviyesindeki düşüş miktarını aşarsa, denge profili aşağı çığır yönünde düzenli bir iç bükeylik göstererek sabit, kararlı bir form kazanır **(Hack, 1973)**. Aksi durumda ise yatak eğimi artar ve boyuna profil dış bükey forma dönüşür **(Densmore ve Hovius, 2000; Angelier ve Chen, 2002)**.

Bu konudaki bir diğer görüş de **Burbank ve Anderson (2001)** tarafından ortaya atılmıştır. Onlara göre**, t**ektonizmadan etkilenmeyen ya da hafif şekilde etkilenen nehirlerin boyuna profilleri içbükey bir şekil almakta, tektonik etkinin şiddetli olduğu vadilerde ise boyuna profillerde ani bozulmalar ve basamaklanmalar gelişmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki kararlı, sabit bir profile ulaşmak nehirler için uzun zaman almaktadır. Özellikle tektonik olarak aktif bölgelerde ve iklimsel sabitliğin olduğu dönemlerde tepki zamanının 1 Ma (milyon yıl) olduğu ifade edilmiştir **(Kirby ve Whipple, 2001**).

Tektonizma-flüvyal sistem etkileşiminde bir diğer önemli gösterge akarsu sekileridir. Nehrin, yatağını daha derine kazarak terk ettiği eski taşkın ovasına ait bu depolar **(Leopold, Wolman ve Miller, 1964, s.460-461)** yer kabuğu hareketlerinin izlerini kaydeden en önemli morfolojik oluşumların başında gelir. Korunabilmiş seki yüzeyleri, yamaçlardan nehir yatağına doğru ve vadi boyunca aşağı çığır doğrultusunda eğimli bir profil sergilemektedir. Dolayısıyla tektonizma ile bozulmamış alanlarda sekilerin boyuna profili de aşağı çığır doğrultusunda hafifçe azalan iç bükey bir eğimle temsil edilmektedir (**Burbank ve Anderson, 2001**). Bununla birlikte sekiler vadi içerisinde basamaklı bir yapı sergilediklerinde bu yapı, uzun dönemli tektonik yükselmenin bir göstergesi olarak değerlendirilebilmektedir (**Doğan, 2012**).

Sekiler üzerinde yapılan çok sayıda araştırma **(Westaway vd., 2004; Viveen vd., 2012, 2014; Çiner vd., 2015; Gürbüz vd., 2015; Bridgland vd., 2017; Berndt vd., 2018; Maddy vd., 2020)**, basamaklı seki serileri ile tektonik aktivite arasında önemli bir ilişki olduğuna işaret etmektedir.

2.2. Deformasyon türlerine akarsuların cevabı

a. Faylanma-Kırılma (Faulting)

Yerkabuğundaki kırılma ve kıvrımlanma süreçleri temel olarak plaka tektoniğinin bir sonucudur. Yakınsama hareketinin sebep olduğu tektonik sıkışma, yer kabuğunu oluşturan tabakaların yan basınçlarla ilksel (yatay) halini koruyamamasına neden olmaktadır (**Erinç, 2005**). Bunun sonucunda, **Orojenez** (dağ oluşumu) olarak nitelendirilen, jeosenklinallerdeki tortul tabakaların sıkışarak yükselme süreci başlamaktadır **(Şengör,**

1991; Sür, 1994; Erinç, 2005; Helvacı, 2013). Söz konusu süreç, kil ve marn gibi nispeten plastik yapıdaki kayaçlarda kıvrılmalara sebep olurken daha sert yapıdaki kayaçlarda kırılma şeklinde gerçekleşmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki yer kabuğu deformasyonunun meydana geldiği daha derin bölgelerde, yüksek sıcaklık ve basınç sebebiyle kalker, mermer, kuvarsit, kumtaşı gibi dirençli tabakalar da kıvrımlanabilir **(Erinç, 2005**).

Fayların morfolojide ve özellikle flüvyal alanlarda önemi büyüktür. Çünkü faylar ile birlikte topografyada seviye farkları meydana geldiği gibi **(Şekil 3)** fay ve çatlakların (diyaklâz) sebep olduğu zayıf direnç alanları da akarsular tarafından hızla aşındırılmaktadır **(Sür, 1994**). Ancak akarsu vadilerinde fayların meydana getirdiği düşey ya da yanal hareketliliğin sebep olduğu deformasyonel değişimler oldukça karmaşıktır.

Şekil 3: *(A) Fay türleri* **(Erinç, 2005***). (B) Normal fay ve Bindirme fayının gelişimi. (C) Ter fay gelişimi. (D) Doğrultu atımlı fayın gelişimi* **(Helvacı, 2013)**.

Doğrultu/yanal atımlı faylanma ile meydana gelen değişimler en belirgin olanlarıdır. Bu tür faylanmaların gerçekleştiği pek çok durumda, akarsu yatağı fay atımı doğrultusunda yer değiştirerek **"Ötelenme" (offset)** adı verilen bir sürece girmektedir **(Şekil 4A).** Bu süreç, yerel morfoloji, lokasyon, litoloji ve fayın kendi hareketine göre nehir yatağının geometrisini önemli ölçüde değiştirebilir **(Schumm vd., 2000**). Ötelenme olayı, nehir yatağının mevcut rölyef ve litoloji koşullarına göre konumlandığı lokasyonundan çıkmasına ve fay atımı boyunca kaymasına

sebep olacağı için **"Sapmış drenaj" (deviated drainage)** olarak ifade edilmektedir. Benzer şekilde akarsuların bir fay hattına yerleşerek bu hat boyunca akışlarına devam etmesi ve normal akışı dışında bir yön izlemesi de sapmış drenaj örneğidir **(Şekil 4B).** Bu ikinci durumda ortaya çıkan çizgisel akış ve ani dirseklerle akış yönü değişimi, flüvyal sistem üzerinde lokal tektonizma/faylanma etkisinin en açık göstergelerindendir. Bu tür vadilere **"Fay vadisi"** adı verilir **(Sür, 1994).**

Şekil 4: *(A) Fay kaynaklı nehir yatağı ötelenmesi. (B) Kuzey Anadolu Fayı'na yerleşerek çizgisel akış sergileyen Kelkit Çayı örneği.*

Düşey hareketlilik ise nehirlerin aşındırma ya da biriktirme yapmasına yol açarak akarsu sistemini etkilemektedir. Bu tür faylanma hareketlerinde yer kabuğu üzerinde seviye farkları meydana geleceği için **(Şekil 5A,B)** akarsular başta olmak üzere dış kuvvetlerin tümü, yükselen bölgeyi hızla aşındırmaya başlayacak, aşındırılan bu sedimentler ise çukur alanlarda birikecektir. Buna göre dikey atım miktarı ne kadar fazla ise aşınım da o oranda artmaktadır.

Fayların nehir sistemindeki aşınım-birikim süreçlerine bu tür etkilerinin dışında bir vadide doğrudan seki oluşturmaları kolay değildir. Çünkü bunun için çok dik bir atım oranına sahip olmaları gerekmektedir. Fakat bu atımlar yeni bir yer şeklinin oluşmasından çok, mevcut sekilerdeki küçük çarpılmalarla sonuçlanmaktadır (**Doğan, 2012; Bridgland ve Westaway, 2008)**. Bu nedenle düşey hareketlilikle gelişen normal ya da ters faylar, çoğunlukla yükselti farkı oluşturmaları vasıtasıyla vadileri etkilemektedirler. Bu yükselti farkı, akarsu yatağının kendi eğiminden daha yüksek ya da basamaklı bir zemin oluşturursa artan eğime bağlı olarak nehrin gücü ve aşındırma kapasitesi artar (**Schumm vd., 2000**). Ancak faylanma akarsu yatağının eğiminde bir azalma meydana getirirse bu durumda nehrin aşındırma gücü azalır ve birikim gerçekleşir. Bir diğer olasılık ise faylanma ile birlikte nehir yatağında doğal bir setin ortaya çıkmasıdır ki oluşacak bu set, nehir akışını tıkayarak göllenmeye sebep olabilir **(Schumm vd., 2000)**.

Faylanmanın meydana getirdiği bir diğer önemli oluşum horst-graben sistemidir ve bu sistem akarsu drenajının gelişimini doğrudan etkilemektedir. Yerkabuğunun ardışık yükselen blokları (horstlar) ve alçalan blokları (grabenler), Ege Bölgesi'nde olduğu gibi birbirine paralel akan flüvyal sistemlere yol açarak drenaj ağını etkiler. Ancak bu tür bölgelerdeki akarsular grabenlere yerleşerek bu hatlar boyunca akış sergilediklerinden, söz konusu vadileri akarsuyun eseri saymak doğru değildir (**Sür, 1994)**.

Şekil 5: (*A) Normal fay ve fay dikliği örneği. (B) normal fay üzerinde gözlenen güncel (açık renkli) atım miktarı*

(Foto: Nurcan Avşin)

b. Kıvrımlanma (Folding)

Litosferdeki nispeten elastik tabakaların (kil, marn vb.) ya da yer kürenin derin kesimlerinde yüksek sıcaklık ve basınca maruz kalan katmanların, yan basınçların etkisiyle sıkışarak kıvrımlanmasını ifade eden bu süreç **(Şekil 6A, B**) akarsu sistemleri için oldukça önemli olup bir nehir kanalını faylanma hareketine benzer şekilde etkilemektedir **(Şekil 7A, B).** Fakat kıvrımlanma ile meydana gelen değişimler genellikle daha yavaş gerçekleşmektedir **(Schumm vd., 2000)**. Bunun yanında, fayla birlikte yer kabuğunda ortaya çıkan değişimler çok açık iken, arazi yüzeyinin kıvrımlanma hareketleri daha az belirgin olabilir. Buna rağmen, bu tipteki deformasyon da bir nehir sistemi üzerinde önemli etki yaratabilme potansiyeline sahiptir.

Kıvrımlanma hareketinin en önemli morfolojik sonuçlarından biri "**Antesedant vadi"** gelişimidir **(Sür, 1994; Erinç, 2000**). Sıkışmalı tek-

tonik rejiminin etkin olduğu bölgelerde kıvrılarak yükselen bir arazinin, daha önce o bölgede mevcut olan bir akarsu tarafından zaman içerisinde kazılarak boğaz oluşturulması ile ortaya çıkan bu oluşum **(Şekil 7C),** oldukça yavaş bir yükselim hareketini gerektirir. Aksi halde ana akarsu, yükselen bir antiklinali aşamayarak (kazamayarak) onun gerisinde göllenebilmektedir **(Sür, 1994)**.

Şekil 6: *(A) Kıvrımlı tabakalar üzerinde gelişen kırılma (***Helvacı, 2013***). (B) Kıvrımlı yapı örneği* **(Foto: Nurcan Avşin)**.

Şekil 7: *(A, B) Uplift ve lokal faylanma ile gelişen aşınım ve birikim lokasyonları* **(Schumm vd., 2000'den** *düzenlenerek). C. Antesedant vadi gelişimi* **(Erinç, 2005)**.

c. Eğimlenme-Çarpılma (Tiltlening)

Tektonizmanın kırılma ve kıvrımlanma süreçlerine ek olarak yerkabuğunda meydana getirdiği bir diğer deformasyon türü tiltlenmedir ve kabuğun tek yöne eğimlenerek çarpılması şeklinde kendini göstermektedir. Söz konusu çarpılma, sübsidans ve/veya upliftin bir sonucu olarak lokal tiltlenme türünde meydana gelebildiği gibi, karaların iç bölgelerindeki bazı stabil alanlarda, plaka sınırlarında, geniş ölçekli sıkışma bölgelerinde ya da izostatik yükselim alanlarında da görülebilir. Bu örneklerin her biri için maksimum çökme bölgesi, nehirlerin göç ettiği lokasyonlardır **(Schumm vd., 2000)**.

Bu tür alanlardaki uplift ve sübsidans süreçlerine nehirlerin tepkisi genellikle çarpılma eğimi yönünde sergiledikleri yatay göçlerdir. Bu göçün kaydı ise drenaj havzasındaki asimetride korunur. Fakat tektonik çarpılma mekanizmaları çeşitli şekillerde olabileceği için bu konu halen tartışmalıdır ve dikkatle ele alınmalıdır. Örneğin bazı çalışmalarda, fay ya da kıvrım ekseni doğrultularının yaklaşık olarak nehre paralel olduğu tespit edilmişken (Misisippi Nehri, Guadimar Nehri-İspanya, Zagros Havzası-İran) bu doğrultunun nehre dik olduğunu savunan araştırmacılar da vardır **(Ma vd., 2019**).

Akarsu sistemleri bakımından oldukça önemli sonuçlar doğurabilen tiltlenmenin etki derecesi tabakaların çarpılma oranı ile ilişkilidir. Bu oran arttıkça nehirlerin tiltlenmeye verdikleri tepki de artmaktadır. Ancak en hafif tiltlenmede dahi eğimin artması aşınım ile sonuçlanırken eğimdeki azalma sediment birikimini tetikler **(Schumm vd., 2000)**. Bu durum, nehrin boyuna profili doğrultusunda gerçekleşen çarpılmalar için geçerlidir. Dolayısıyla söz konusu çarpılma süreci iki şekilde düşünülebilir. İlki yukarda bahsi geçen boyuna çarpılma, ikincisi ise enine (yanal) çarpılmadır.

Boyuna çarpılmada eğim değişikliği ile birlikte yatak tabanında meydana gelen basamaklanma/ eğimlenme ile nehir, denge profilini korumak ve daimi eğimini sürdürmek için sinüselliğini ya da örgülenmesini arttırabilirken vadi eğimindeki azalma, eğer kanal paterni değişmiyorsa sinüselliğin ya da birikimin azalmasına yol açabilir **(Schumm vd., 2000; Bridge, 2005).**

Yanal çarpılma ise vadinin enine profilinde büyük bir etki yaratarak aktif kanalın, tiltlenme ile taşkın ovasının en alçak kesimleri haline gelen maksimum çökme bölgesine doğru göç etmesine yol açar. **"Avulsiyon**" adı verilen bu olay, **asimetrik bir kanal kuşağının** ortaya çıkmasına sebep olurken terkedilmiş kanal kuşakları, yukarı doğru tiltlenmiş kesimde kalır **(Şekil 8, 9).** Burada dikkat edilecek husus, göçün daimi ya da kesintili oluşuna göre nehrin verdiği tepkidir. **Schumm vd.'**ne **(2000)** göre, nehir daimi olarak göç ettiğinde göç yönüne doğru kayma izleri ya da oxbow gölleri ortaya çıkarken kesintili göçlerde yatak terkleri meydana gelmektedir. Ancak ne şekilde olursa olsun asimetrik drenaj etkileyici bir doğa olayıdır ve litoloji, iklim, içsel dinamikler gibi çeşitli nedenlerle gerçekleşebilse de tektonik etki bakımından bolca bilgi sunmaktadır **(Ma vd., 2019).** Ayrıca avulsiyon, tek bir tektonik olaya doğrudan tepki olarak gerçekleşebileceği gibi, yavaş yavaş meydana gelen bir tektonik aktivite de taşkın ovası topografyasını değiştirebilmektedir.

Sonuç olarak avulsiyon kanalları, tektonik olarak yükselmiş alanlardan uzaklaşma, alçalmış alanlara yönelme eğilimindedir.

Çarpılma süreciyle birlikte, taşkınovasının bir bölümünde alçak alanların oluşması, bu kesimlerin öncellikli sellenme alanları olmasına ve bu seller nedeniyle söz konusu alçak kesimde sediment deposunun artmasına neden olmaktadır. Eğer depolanma oranı tektonik sübsidans oranını geçici olarak aşarsa nehirler maksimum sübsidans zonunu her zaman ele geçiremeyebilir. Bu durumda taşkın ovasının aşağı doğru tiltlenmiş en alçak bölümü, depolanma oranının artmasına ve toprak gelişiminin azalmasına sahne olur **(Bridge, 2005)**. Akarsu yataklarının kenarlarında (banklarda) oluşan tek taraflı bir erozyon da yanal tiltlenmenin bir sonucu olabilir (**Nanson 1980a, Leeder ve Alexander 1987; Schumm vd., 2000)**.

Şekil 8:*Asimetrik gelişimin farklı paternlerini ve yanal çarpılmayı gösteren diyagramlar. (A) Bir vadideki nehrin asimetrik pozisyonu. (B) Asimetrik bir menderes kuşağı ya da önceki kanal izlerinden oluşan mozaik yapı. (C) Asimetrik kanalda menderes gelişimi* **(Schumm vd., 2000).** *(D) Menderesli bir kanalın avulsiyonu* **(https://www.nps.gov***).*

Şekil 9: *(A, B) Tektonik çarpılmanın sebep olduğu yatak göçü* **(Killer ve Pinter, 2002).**

2.2. Yatak türlerine (kanal paternlerine) göre nehirlerin tektonizmaya cevabı

Alüvyal nehirler tektonizmaya karşı her durumda tepki vermekte ise de, tektonik deformasyonun türü ve oranı kadar nehir kanalının paterni de bu tepkinin şeklini ve şiddetini etkilemektedir. Tektonizma, alüvyal kanallarda daha çok patern değişimine sebep olan bir etki yaratmaktadır. Uluslararası literatürde yer edinmiş ve bir kısım güncel çalışmaya referans olmuş patern (yatak türü) sınıflandırmalarından en yaygını olanı, akarsu yataklarının sinüsellik derecesi ve örgülenme in-

deksine göre; düz, örgülü, menderesli ve çatallı (anastomasing) yataklar olarak sınıflandırılmasıdır **(Leopoldvd., 1964;Schumm, 1963; Ferguson, 1973; Knighton, 1998; Bridge, 2005; Avşin, 2010**). Bu çalışmada yatak paterni-tektonizma ilişkisi örgülü, menderesli ve düz nehir yatakları üzerinden açıklanacaktır.

a. Örgülü nehirlerde tektonik tepki

Alüvyal kanallarda, yatak ortasında gelişen kum ve çakıl adaları (barlar) ile çok sayıda küçük yatağa ayrılmış akarsuları ifade eden örgülenme kavramı (**Bridge, 2005**), toplam nehir alanının yataktaki toplam nehir adası alanına oranı ile ortaya koyulmaktadır **(Schumm, 1981**). Örgülü nehirler, düzensiz rejim ve dönemsel sediment artışı/azalışı ile karakterize edilirler **(Leopold ve Wolman, 1957; Schumm, 1977; Bridge, 2005).** Örgülü akarsularda yerkabuğu hareketlerinin etkisi, nehir kanalının patern değişimi şeklinde gerçekleşirken bu etki, yükselme ya da çökmenin meydana geldiği kesimlerin aşağı ve yukarı çığırlarındaki bozulan alanlar dışında çok büyük değildir.

Örgülü bir kanalda uplift ile yükselen bölgenin yukarı kesiminde, eğimde bir azalma söz konusu olacağı için, bu kesimde sediment birikimi gerçekleşmektedir **(Şekil 10).** Ayrıca burada (yükselen bölgenin yukarı çığırında) nehir adalarının su altında kalması ve talveg çizgisinin değişmesine neden olan yüksek su seviyesi beklenmektedir. Yükselmenin gerçekleştiği lokasyonda (uplift ekseninde) ise nehir güçlenerek aşındırma yapacak, dolayısıyla uplift ekseninin aşağı çığırında yine sediment birikimi meydana gelecektir **(Leopold ve Wolman, 1957; Schumm vd., 2000)**.

Şekil 10: *Örgülü akarsu yataklarında uplift ve sübsidansa nehir tepkisi* (**Schumm vd., 2000'den değiştirilerek**).

Bir diğer tektonik deformasyon olan sübsidans ise örgülü kanalın eğiminde azalmaya sebep olacağı için çöken lokasyonun yukarı kesiminde olasılıkla bir basamak oluşacak, eğim farkından dolayı aşınım başlayacak (Şekil) ve aşınan sediment sübsidans alanında birikecek, dolayısıyla bu alanda sedimentin tutulması sebebiyle sübsidans zonunun aşağı çığırında nehir yine aşındırma gerçekleştirecektir **(Schumm, 1963; Schumm vd., 2000)**.

O halde denilebilir ki örgülü akarsu yataklarındaki birikim ya da aşınım, kanaldaki sedimentin artış ya da azalışı ile tetiklenmektedir. Kanal paternindeki değişimler ise kum-çakıl adasının sayısı, ada büyüklükleri ve örgülenme indeksi ile saptanmaktadır **(Leopold ve Wolman, 1957; Schumm vd., 2000)**.

b. Menderesli nehirlerde tektonik tepki

Menderesli akarsular, örgülü akarsulardan daha düşük eğime sahip alanlarda, örgülü akarsuların aşağı kesimlerinde ve delta sistemlerinin yukarı kesimlerinde yaygın olarak gözlenen, kohesif banklara (kanal kenarı) sahip olan ve yüksek sinüsellik (kıvrımlanma) gösteren yataklardır **(Charlton, 1969; Ferguson, 1973; Schumm, 1977).**

Menderesli akarsular tektonik deformasyona en fazla tepki veren kanallardır. Bir antiklinal oluşumu ya da dom yapısı şeklinde gelişen uplift (yükselim) sırasında menderesli bir nehirde aşağı çığır eğimi artacaktır. Yükselimin meydana geldiği bölgenin aşağı kesiminde, bank erozyonu ve kum-çakıl adalarının büyümesi ile birlikte sinüsellik artışı gerçekleşmektedir. Bu kesimde eğimin artması, aynı zamanda menderes kopmalarını da beraberinde getirebilir. Böylece karışık yüklü bir nehirde geçici örgülü yapı gelişimi söz konusu olabilir. Asılı yüklü bir nehirde ise karakteristik bir sinüsel yapı yeniden kurulana kadar, menderes kopmaları nehir paternini düz yatak haline getirecektir (**Schumm, 1963; Schumm vd., 2000**).

Şekil 11: *Menderesli akarsu yataklarında uplift ve sübsidansa nehir tepkisi (***Schumm vd., 2000'den değiştirilerek)**.

Yükselmiş bölgenin yukarı kesiminde ise kanalın düzleşmesi ya da set oluşumu beklenmektedir. Sonuç olarak bu set ile birlikte taşkın ovasını su basması ya da kanal avulsiyonu ortaya çıkabilir ya da çatallı (anastomasing) bir kanal yapısı gelişebilir **(Şekil 11, 12)**.

Menderesli bir yataktaki sübsidans durumunda ise deformasyon bölgesinin yukarı kesiminde sinüsellik artışı görülmektedir. Aşağı ke-

simdeyse sellenme, belirsiz talveg ve kil birikimi gibi uplift yukarısında oluşan olaylar meydana gelmektedir. Fakat eğimdeki değişimin sedimantasyon tepkisiyle (birikim ile) dengelenmesi yavaş bir süreç olduğu için sübsidans zonunun aşağı kesiminde bataklık koşulları gelişebilir.

Bunun yanında menderesli kanallarda sübsidans yukarısındaki patern değişimi, karışık yüklü bir kanal için, örgülenme, asılı yüklü bir kanal için çatallanma şeklinde olacaktır. Sonuç olarak sübsidans alanında geniş yayılımlı anastomasing kanallar ve göller karakteristik özelliktir (**Schumm vd., 2000**).

Şekil 12: *Menederesli bir nehrin sediment boyutuna göre uplifte tepkisi* **(Schum, 1977).**

c. Düz yataklı nehirlerde tektonik tepki

Dik yamaçlardan akan, anakayadaki diyaklaz veya fay gibi zayıf direnç alanlarına yerleşen ya da menderesli akarsularda kanal kıvrımları arasında uzanan kesimlerde akarsular düz bir akış gösterebilirler **(Leopold ve Wolman, 1957; Schumm, 1977; Bridge, 2005).**

Şekil 13: *Düz akarsu yataklarında uplift ve sübsidansa nehir tepkisi (***Schumm vd., 2000'den değiştirilerek)**.

Bu tür nehir yataklarında güncel kanal eğer dirençli materyaller ile sınırlandırılmış ise nehir deformasyona yanal tepki vermeyecektir. Dolayısıyla tektonik deformasyona nehir tepkisi, bu kesimde bar (ada) değişimleri ile kendini gösteren lokal birikim ve aşınım olacaktır **(Şekil 13).** Bu tür düz akarsu kanallarında upliftin olduğu bölgede ve sübsidansın yukarı bölümünde aşınım gerçekleşirken uplift yukarı kesiminde ve sübsidans bölgesinin aşağısında birikim olacaktır **(Schumm vd., 2000).**

3. Sonuç

Yeryüzünü büyük ölçüde şekillendiren tektonik aktivite, akarsu sistemlerini doğrudan etkilemekte ve bu sistemler içerisinde kaydedilmektedir. Akarsuların tektonik aktiviteye cevabı, tektonizmanın hızına, türüne, süresine, iklim ve kaide seviyesi değişimi gibi diğer kontrol faktörlerine bağlı olduğu kadar, nehrin içsel dinamiklerini kontrol eden flüvyal özelliklerine de bağlıdır. Örneğin hızlı bir yükselim, nehrin yatağını kazması ve derine gömülmesine yol açarken yavaş yükselim, kanalların genişlemesine, mendereslenmesine ve kanal konumunun değişmesine yol açabilir. Benzer şekilde ani gelişen bir yanal atımlı faylanma nehrin ötelenmesine ve konumunu koruyamamasına sebep olurken uzun süreli bir antiklinal oluşumu, arazinin akarsu tarafından yavaş yavaş kazılmasına ve derin bir vadi oluşumuna yol açabilir. Dolayısıyla tektonizma- flüvyal aktivite etkileşimi geniş bir çerçevede ele alınmalı; lokasyon, yerel koşullar, nehir kanalı paterni ve iklimsel yapı gibi çeşitli değişkenler temelinde değerlendirilmelidir. Bugün Yer Bilimleri açısından büyük önem arz eden ve tektonik aktivite delili olarak kullanılan flüvyal sistemler, bu misyonu uzun süre devam ettireceğe benzemektedir.

KAYNAKÇA

Angelier, J., Chen, R., 2002. Empirical mathematical analysis of longitudinal river profiles reveals tectonic uplift and folding: a case in Taiwan, *Comptes Rendus Geoscience,* 334, 1103-1111.

Avşin, N., 2017. Nehir Yataklarının Sınıflandırılması ve Sistematiği, *Sosyal Bilimlerde Akademik Araştırmalar*, Hiperlink Yayınları.

Bernd, C., Yıldırım, C., Çiner, A., Strecker, M., Ertunç, G.,, Sarıkaya, M. A., Ozcan, O., Ozturk, T., Gunec Kiyak, N., 2018. Quaternary uplift of the northern margin of the Central Anatolian Plateau: New OSL dates of fluvial and delta-terrace deposits of the Kızılırmak River, Black Sea coast, Turkey, *Quaternary Science Reviews,* 201, 446-469.

Bridge, J., 2005. *Rivers and Floodplains,* Blackwell Publising.

Bridgland, D., Demir, T., Seyrek, A., Daoud, M., Romieh, M., Westaway, R., 2017. River terrace development in the NE Mediterranean region (Syria and Turkey): Patterns in relation to crustal type, *Quaternary Science Reviews,* 166, 307-323.

Bridgland, D., Westaway, R., 2008. Climatically controlled river terrace staircases: a worldwide Quaternary phenomenon", *Geomorphology,* 98, 285-315.

Burbank, D., Anderson, R., 2001. *Tectonic Geomorphology,* Wiley-Blackwell Press.

Charlton, F., 1969. Meandering channels in alluvium, *Br. Hyrom. Res. Assoc*. 2, 304-306.

Çiner, A., Dogan, U., Yıldırım, C., Akçar, N., Ivy-Ochs, S., Alfimov, V., Kubik, P., Schlüchter, C., 2015. Quaternary uplift rates of the Central Anatolian Plateau, Turkey: insights from cosmogenic isochron-burial nuclide dating of the Kızılırmak River terraces, *Quaternary Science Reviews*, 107, 81-97.

Densmore, A., Hovius, N., 2000. Topographic fingerprints of bedrock landslides, *Geology,* 28 (4), 371-374.

Doğan, U., 2012. Akarsu Süreçleri, *Kuvaterner Bilimi*, Ankara Üniversitesi Yayınları.

Duvall, A., Kirby, E., Burbank, D., 2004. Tectonic and lithologic controls on bedrock channel profiles and

processes in coastal California, *Journal of Geophysical Research,* 109, 1-18.

Erinç, S., 2005. *Jeomorfoloji I,* Der Yayınları.

Ferguson, R., 1973. Channel pattern and sediment type", *Area,* 5, 38-41.

Gürbüz, E., Kazancı, N., Gürbüz, A., 2015. Strike–slip faulting, topographic growth and block movements as deduced from drainage anomalies: The Yeşilırmak River basin, northern Turkey, *Geomorphology,* 246, 634–648.

Hack, J., 1973. Stream-profile and stream-gradient index, Journal Research U.S. Geol. Survey, 1, 421-429.

Helvacı, C., 2013. *Genel Jeoloji Temel Kavramlar,* Nobel Akademik yayıncılık.

Keller, E., Pinter, N., 2002. Active Tectonics; Earthquakes, Uplift and Landscape, Prentice Hall..

Ketin, İ., 1993. *Genel jeoloji Yer Bilimlerine Giriş*, İTÜ Vakfı Yayınları.

Knighton, D., 1998. *Fluvial Forms and Processes*, Oxford University Press, Newyork.

Larue, J., 2008. Effects of tectonics and lithology on long profiles of 16 rivers of the southern Central Massif border between the Aude and the Orb (France), *Geomorphology*, 93, 343–367.

Leeder, M., Alexander, J., 1987. The origin and tectonic significance of asymmetrical meander belts, *Sedimentology,* 34, 217-226.

Lepold, L.,Wolman, M., Miller, J., 1964. *Fluvial process ın geomorphology*, Dover Publications.

Ma, Z., Peng, T., Feng, Z., Li, M., Li, X., Guoa, B., Li, J., Song, C., 2019. Asymmetrical river valleys and their tectonic significance in the Maxianshan area, NE Tibetan Plateau, *Geomorphology,* 329, 70–80.

Maddy, D., Veldkamp, A., Demir, T., Aytaç, S., Schoorl, J., Scaife, R., Boomer, I., Stemerdink, C., Schriek, T., Aksay, S., Lievens, C., 2020. Early Pleistocene River Terraces of the Gediz River, Turkey: The role of faulting, fracturing, volcanism and travertines in their genesis, *Geomorphology*, 358, 1-18.

Madritsch, H., Preusser, F., Fabbri, O., 2012. Climatic and tectonic controls on the development of the River Ognon terrace system (eastern France), *Geomorphology,* 151–152, 126–138.

Magar, M., Magar, N., 2016. Application of Hack's Stream Gradient Index (SL Index) to Longitudinal Profiles of the Rivers Flowing Across Satpura-Purna Plain,Western Vidarbha, Maharashtra, *Journal of Indian Geomorphology,* 4, 65-72.

Marder, E., Bookman, R., Filin, S., 2018. Geomorphological response of the Lower Jordan River basin to active tectonics of the Dead Sea Transform, *Geomorphology*, 317, 75–90.

Mishra, M., 2019. Active tectonic deformation of the Shillong plateau, India: Inferences from river profiles and stream-gradients, *Journal of Asian Earth Sciences*, 181, 1-23.

Nanson, G., 1980a. Point bar and floodplain formation of the meandering Beatton River, North eastern British Columbia, Canada.*Sedimentology*, 27, 3-29.

Rice, S., Church, M., 2001. Longitudinal profiles in simple alluvial systems, *Water Resources Research,* 37, 417-426.

Schumm, S., 1977. *The Fluvial System,* The Blackburn Press.

Schumm, S.,1981. Evolution and response of the fluvial system: sedimentologic implications, *Society of Economic Paleontologists and Mineralogists Spec*. Publ,31,19–29.

Schumm, S., Dumont J., Holbrook J. M., 2000. *Active Tectonics and Alluvial Rivers*. Cambridge University.Press.

Sür, Ö., 1994. *Strüktüral Jeomorfoloji*, Ankara Üniversitesi, DTCF Yayınları.

Şengör, C., 1991. Plate tectonics and orogenic research after 25 years: Synopsis of a Tethyan perspective, *Tectonophysics*, 187, 315-330.

Westaway, R., Pringle, M., Yurtmen, S., Demir, T., Bridgland, D., Rowbothamf, G.,, Maddy, D., 2004. Pliocene and Quaternary regional uplift in western Turkey: the Gediz River terrace staircase and the volcanism at Kula, *Tectonophysics*, 391, 121– 169.

Vandenberghe, J., 2001. A typology of Pleistocene cold-based rivers, *Quaternary International,* 79, 111-121.

Vandenberghe, J., Wang, X., Lu, H., 2011. Differential impact of small-scaled tectonic movements on fluvial morphology and sedimentology (the Huang Shui catchment, NE Tibet Plateau). *Geomorphology* 134, 171–185.

Viveen, W., van Balen, R., Schoorl, J., Veldkamp, A., Temme, A., Vidal-Romani, J., 2012. Assessment of recent tectonic activity on the NW Iberian Atlantic Margin by means of geomorphic indices and field studies of the Lower Miño River terraces, *Tectonophysics*, 544-545, 13–30.

Viveen, W., 2013. Reconstructing the interacting effects of base level, climate and tectonic upliftin the lower Mino River terrace record: A gradient modelling evolution. *Geomorphology*,1-23.

Viveen, W., Schoorl, J., Veldkamp, A., van Balen, R., 2014. Modelling the impact of regional uplift and local tectonics on fluvial terrace preservation, *Geomorphology*, 210, 119–135.

Yıldırım, C.,2015. Levha Tektoniği ve İlişkili Yapısal Yer şekilleri, *Jeomorfolojinin Temelleri*, Nobel Yayınları.

Bölüm 58

RUSYA'NIN KIRIM'DA UYGULADIĞI NÜFÜS VE DİN SİYASETİ (1783-1872)

Hacı Murat ARABACI[1]

1 Dr. Öğretim Üyesi, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Ankara, hacimuratarabaci@hotmail.com, Orcid No:0000-0002-0357-5278

Giriş

Tarih boyunca büyük devletler, askeri ve siyasi zaferle elde ettikleri yeni yerlerde, güvenliği ve kalıcılığı sağlayabilmek için belirli ölçülerde nüfus ve iskân siyaseti uygulamışlardır. Şüphesiz insani açıdan esas olan, bu iskân esnasında yerli halka eziyet etmeden ve onların topraklarına zorla el koymadan, sadece gerekli yerlere gerektiği kadar kendi vatandaşlarını yerleştirmek olmalıdır. Osmanlı fetih ve iskân siyaseti buna en güzel örnektir. Osmanlı Devleti, fethettiği yerlerde işgal ve asimilasyon uygulamadan sadece yeni topraklardan elde edilecek olan gelire, alınacak vergilere ve üretim araçlarını elde tutmaya odaklanmıştır[1]. Öte yandan Rusya ise, tam bir işgal ve asimilasyon siyasetiyle yerli halka sürgün, tehcir ve katliamlar yapmış, topraklarını zorla ellerinden almış, üstelik bütün bunlara gerekçe olarak da -genellikle- dini referanslar kullanmıştır. 1552'de Kazan'da, 1620'de Nogaylar üzerinde, 1783'te Kırım'da olduğu gibi tüm Türk dünyasında bu zulüm siyasetinin pek çok acı örneği mevcuttur.

Ruslar 1783 yılında Kırım'ı işgal ettiklerinde, bölgeyi her manada kendilerinin yapabilmek için iki aşamalı bir plan uygulamışlardır. Buna göre, evvela Kırım'da bulunan Türk-İslam medeniyetine ait eserlerin yıkılması ve yarımadanın Müslüman Türklerden arındırılması hedeflenmiş, akabinde ise, kendi din ve medeniyetlerine ait yeni eserler inşa etmek ve boşaltılan topraklara Hristiyan nüfusu yerleştirmek suretiyle, hanlık topraklarının Slav/Hristiyanlaştırılması planlanmıştı.

1. Kırım'da Türk İslam Eserlerinin Yok Edilmesi ve Müslümanların Tehciri

8 Nisan 1783'te Rus ordularının Kırım'ı işgal etmesinin ardından asırlardır yaşayan Türk İslam medeniyetine ait eserler sistematik bir biçimde yok edilmiştir. Cami, mektep, medrese binaları, paha biçilmez mermer anıtlar, mezar taşları, kitabeler, türbeler hâsılı mimari değeri olan ne varsa yerle bir edilmiştir (Vozgrin, 2002: 817). Osmanlı döneminde önemli bir ilim merkezi hüviyetinde olan Kırım'da o dönemden kalan kütüphaneler neredeyse tamamen yakılmıştır. Rus idaresi 1833'de bununla yetinmeyerek şahsi kütüphanelerde bulunan ve aralarında dini, tarihi felsefi ve coğrafya türü kitapların olduğu çok sayıda eseri evlerden toplatmak suretiyle imha etmiştir (Vozgrin, 2002: 820).

Bir yandan Türk İslam eserlerinde tahrip edilirken, bir yandan da seri bir şekilde han sülalesinin, vakıfların ve yerli halkın topraklarına el

1 Osmanlı iskân ve fetih politikaları ile ilgili bkz. ÇELİK, G. (1999). Osmanlı Devleti'nin nüfus ve iskân politikası. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (6), 49-110.

konulmaya başlanmıştır. Devlet adına müsadere edilen bu topraklar, Rus devlet erkânına ve soylulara dağıtılmıştır. Gasp edilen topraklar sadece vakıf ve devlet arazileriyle kalmamış, tapu veya evrak yetersizliği bahanesiyle şahsi mülklere de el konulmuştur. Resmî istatistiklere göre, 1796 yılına kadar Kırım Tatarlarından zorla alınan topraklar yaklaşık 300 bin hektar idi (Ülküsal, 1980: 128).

Rus idaresi, 1783 yılında Kırım'ı işgal ettiğinde bir beyanname yayınlamış ve Kırım halkına birtakım haklar vaat etmişti. Ancak bu vaatleri yerine getirmek bir yana, Potömkin tarafından yirmi dört saat içerisinde dağlık ve çöl bölgelerde meskûn bütün Tatarların yarımadadan uzaklaştırılması emredilmişti. İşgalciler Kırım'da nüfus üstünlüğünü sağlamak için Slav göçmenleri getirmeyi planlamış, onlara yer açmak için de yerli halkı yıldırıp, topraklarını terk etmeye zorlamışlardır. Nitekim Rus askerleri ve istilacılar, tatarlara her türlü eziyeti yapmış, halkın susuzluktan topraklarını bırakıp gitmesi için su kuyularını tahrip etmiş, ağaçlardan yapılmış çitleri, yalakları ve su kovalarını yakmıştır (Vozgrin, 2002: 822).

Kırım Tatarlarının Anadolu'ya ilk göç hareketi, 1771'de meydana gelen siyasi buhranlardan sonra başlamıştır. Öyle ki, 1783'teki işgale kadar 50 bin civarında Müslüman Kırım Tatarı malını mülkünü yok pahasına satıp vatanını terk etmek zorunda kalmış, işgalden sadece birkaç sene sonra, yani 1700'lü yılların sonunda yaklaşık 500 bin kişi göç etmiştir (Saydam, 1995: 98). 1783'te işgalden hemen sonra meydana gelen göçler, bazen kitle halinde, bazen birkaç aile olarak, bazen yoğun, bazen de yavaşlayarak İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar devam etmiştir. Nihayetinde 19. yüzyıl sonuna gelindiğinde Kırım'da hem demografik, hem dini, hem de sosyal yapı şiddet ve zor kullanılarak büyük çapta değiştirilmiştir (Hanatkiy, 1867: 416-433).

İşgali müteakip ilk 20-30 yıl içinde Kırım'a Slav ahalinin getirilip yerleştirilmesi yavaş bir şekilde ilerlemiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri, serflik sistemi nedeniyle Rus köylülerinin çoğunun göç etme imkânından mahrum olmalarıdır. Buna karşılık iktidar, hür köylülerin ve devlet köylülerinin Kırım'a yerleşmelerini teşvik etmiş, onlara cazip imtiyazlar sunmuştur. Başlangıçta az sayıda bu köylülerle bazı kaçak serfler, Rumlar, Romenler, maceracılar, malulen ayrılmış yahut emekli olmuş askerler ve diğer Hristiyan unsurlar Kırım'da iskân edilmiştir. Kırım Tatarlarının kitle halinde ve hızla göç etmelerinin ardından yerlerine yeterli miktarda Slav nüfusun getirilememesi nedeniyle Tarım arazileri boş kalmış ve hububat sıkıntısı meydana gelmiştir. 1864 yılı itibarıyla

Nogayların yaşadığı Perekop'un yukarı bozkırlarında yaşayan 50434 kişiden sadece 37 kişi kalmıştır (Sergeyev, 1913: 210-211). Nitekim 1860 yılında Tatarların göçünü araştırmak için gelen General Eduard İvanoviç Totleben'in 14 Kasım 1860 tarihli raporunda göçün kontrolsüz ve ani olduğundan bahisle, Kırım'da hali hazırda sadece 30-40 bin Tataran kaldığını, bu yüzden gidenlerin yerlerine birileri ikame edilinceye kadar, özellikle dağlık bölgelerde yaşayan Tatarların göç etmelerinin yasaklanması gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca Totleben, bir an bölgenin canlandırılması gerektiğini belirtmiş, Kırım'a göçü teşvik etmek için yardım parası, destek ve kredi verilmesi, çocuklarının askerlikten muaf tutulması gibi bir takım imtiyazlar sağlanmasını raporunda tavsiye etmiştir (Totleben, 1893: 543-544).

2. Kırım'a Getirilip İskân Edilen Hristiyanlar

Rus yönetiminin tüm çabalarına rağmen iskân edilenlerin sayısı istenilen rakamlara ulaşmamıştı. Hâlbuki göçü teşvik etmek için Rus göçmenlerine kişi başına 15 desyatin[2] toprak verilmekteydi. Almanlara ve diğer Protestan Hristiyanlara aile başına 50 desyatin, mennonist Hristiyanlara ise 60 desyatin verilmekteydi (Vozgrin, 2014: 482). Bu şekilde kendilerine toprak verilen pomeşçiklere (toprak ağaları) hemen Rusya'nın iç eyaletlerinden kendi serflerini getirme izni de verilmiş, Bu sayede 1795 yılına kadar (sadece erkek nüfusu kaydedilmiştir) 12704 kişi getirilmişti. Bu rakam eskisiyle mukayese edildiğinde bütün Kırım'daki köylü nüfusun sadece % 11.31'ine tekabül etmekte olup yeterli değildi. 1783-1854 yılları arasında toplam olarak Rus köylü serflerin sayısı 45702 ulaştı, bunlara bir de yaklaşık aynı miktarda serbest olanları da eklemek gerekir. Yanı sıra yabancı kolonistler de davet edilmiş olup, onların sayısı 8934 kişiye ulaşmıştı ki bu sayı bütün göçmenlerin % 11'ini oluşturmaktadır (Vozgrin, 2014: 483).

19. yüzyılın ilk yarısında Rus hükümeti geniş imtiyazlar ve bedava dağıtılan toprak karşılığında iskân için yabancı göçmenler bulmakta çok daha başarılı olmuştur. Rus ve Ukrainlerin yanı sıra kayda değer sayıda Alman, Bulgar, Yahudi, Ermeni, Rum, Leh, Sırp vd. iskân edilmişti. Böylece daha 1850'lere varmadan toplam göçmen nüfus 70.000'i geçmiş olup, Kırım'ın yerli olmayan nüfusu artık çoğunluk haline gelmişti (Kırımlı, 1996: 11).

Perekop vilayeti bozkırlarında konargöçer yaşayan Nogay, Kırgız ve Tatar nüfusu 198 çadırdan müteşekkil olup, bir kadılık idaresinde değildi. Kendi kabile reislerine (mırza) ve han soyundan gelen seraskerlere bağlı yaşamaktaydı (Hanatskiy, 1867: 7-11).

2 1 desyatin: 10 933,0 m^2

Tavriya İstatistik Komitesi sekreteri K. V. Hanatskiy editörlüğünde 1867 yılında hazırlanan *Tavriya İstatistik Komitesinin Düzenlediği Tavriya Eyaletinin Hatıra Kitabı* adlı eserde 1783 yılının hemen öncesinde Kırım Hanlığı zamanındaki idari yapı, yerleşim yerleri ve demografik yapı ile ilgili bilgiler Tablo 1'de yer almaktadır (Hanatskiy, 1867: 7-11).

Tablo 1
1783 yılı öncesinde Kırım Hanlığı zamanındaki idari yapı, yerleşim yerleri ve demografik yapı

Vilayet	Şehir Merkezinde Hane Sayısı	Bağlı Kadılık Sayısı	Köy Sayısı	Hristiyan Hane Sayısı
Akmescid	308	9	242	23
Bahçesaray	1432	6	293	485
Karasubazar	759	9	342	808
Kezlev	965	5	195	81
Kefe	732	9	233	222
Yeni-Bazar (Perekop)	217	6	169	-
Balaklava	-	-	-	24
Toplam	4413	44	1474 (Bu köylerde toplam 14323 hane mevcuttur)	1643

İşgal öncesinde Kırım'da bulunan dini müesseselerin sayıları ise Tablo 2'de verilmiştir (Hanatkiy, 1867: 21).

Tablo 2
Kırım'da bulunan dini müesseselerin sayıları

Vilayet	Mescit Sayısı		Tekke Sayısı		Medrese Sayısı		Mektep Sayısı	
	Merkez	Taşra	Merkez	Taşra	Merkez	Taşra	Merkez	Taşra
Bahçesaray	29	264	1	1	3	5	8	9
Akmescid	7	242	-	13	1	8	3	2
Karasubazar	17	331	1	1	--	3	3	2
Kezlev	21	204	1	3	--	5	7	-
Yeni Bazar ve Perekop	11	155	-	-	--	-	-	-
Kefe	10	227	?	-	?	-	?	-
Nogay Bozkırı		13		-		-		-
Toplam	1531		21		25		35	

Kırım'da 1865 yılı itibarıyla nüfus bilgileri Tablo 3'te verilmiştir (Hanatkiy, 1867: 7-195).

Tablo 3.

Kırım'da 1865 yılı itibarıyla nüfus bilgileri

Topluluk	Sayı
Ortodoks Hristiyan	417605
Diğer Hristiyan Mezheplerine Mensup	70457
Müslüman, Yahudi, Karaim, Çingene	125229
Toplam	488062

Yukarıda görüldüğü gibi, 1783 yılında Kırım'da Hristiyan nüfusu 1643 iken, 82 yıl sonra 488068 kişiye ulaşmıştır. Buna karşılık Müslüman nüfus ise, bu zaman zarfında yaklaşık %80 oranında azalmıştır. Bu durum Kırım'ın işgalden sonra nasıl bir demografik değişime uğradığını çok açık biçimde göstermektedir.

Tatarlardan boşalan yerlere iskân edilen halklar ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

Ruslar ve Maloruslar (Ukraynalılar): Kırım'da meskûn en kalabalık nüfusa sahiptirler. Bunlar işgalden hemen sonra ilk gelen halklardır (Hanatkiy, 1867: 196-197).

Grekler (Yunanlılar): Yunanlılar Kırım'a 1779 yılında getirilmiş olup, Mariopol, Balaklava, Kamarı ve Kermençik şehirlerine yerleştirilmişlerdir. Osmanlı-Rus Harplerinde Rus ordusunda aktif görev almışlardır. Osmanlı Topraklarında yaşayan Yunanlılardan da göç edenlerin olduğu bilgisi raporlarda yer almaktadır (Hanatkiy, 1867: 197-198). İşgalden sonra ise bu Rum göçmenleri Balaklava'ya gönderilmiş ve onlardan Rus ordusuna bağlı 396 kişiden oluşan bir Rum taburu kurulmuştur. Bu tabur Sivastopol'den Kefe'ye kadar kıyıların devriye görevini yapmış olup bu hizmet karşılığında ise Rumlara toprak verilmiş, vergilerden muaf tutulmuşlardır (Şimşek, 2016: 560).

Bulgarlar: İlk Bulgar göç kafilesi 1801 yılında Kırım'a gelerek koloni kurmuşlardır. Ardından 1806 yılında Osmanlı Devleti'nden az miktarda Bulgar gelmiş ve Akmescit'te Balta Çokrak bölgesine yerleştirilmişlerdir. Zaten sayıca az olduklarından zamanla buradaki Bulgarlar Rumlarla karışmışlardır. Ardından 1828 ve 1860 yıllarında Kırım'a gelen Bulgarlar, buralarda 48 koloni kurmuşlardır (Hanatkiy, 1867: 198-199).

Çekler (Bohemler): Çekler Kırım'a 1861-1862 yıllarında geldiler. Birkaç yıl içinde bazıları geri döndü. Kalanlar ise 803 kişiden ibaret olup, Perekop bölgesine yerleşerek, 4 koloni oluşturdu (Hanatkiy, 1867: 199).

Ermeniler: Kırım'da Gregoryan ve Katolik mezheplerine mensup iki ayrı Ermeni nüfusu vardır. 5446 kişiden oluşan Gregoryan Ermeniler eskiden beri Kırım'ın yerleşik halklarındandır ve kiliseleri de mevcuttur. Katolik Ermeniler ise toplam 1500 kişiden ibaret olup muhtemelen işgalden sonra Kırım'a göç etmişlerdir (Hanatkiy, 1867: 199-200).

Almanlar: Almanlar kolonistler ve memonitler olarak ikiye ayrılmaktadır. Memonitler Protestan mezhebine mensup olup inançlarından dolayı kendi ülkelerinde baskıya maruz kaldıkları için Kırım'a göç etmişler ve Nogayların yaşadığı topraklara iskân edilmişlerdir. Rus idaresi onlara pek çok imtiyazlar bağışlamıştır (Hanatkiy, 1867: 200-201).

Estonlar: 603 kişiden oluşmaktadır. 1862-63 yıllarında Simferopol, Evpatorya, Perekop bölgelerine yerleştirilmişlerdir (Hanatkiy, 1867: 201-202).

Museviler: Toplam 10.090 kişi olan Museviler Kırım'a iki grup halinde yerleşmişlerdir. Birinci grup Kırım Rusya'ya bağlanınca Kırım'a gelen Ravinistler'dir. Bunlar Rusya'nın Kuzey bölgelerinden ve Eski Polonya krallığından gelmişlerdir. İkinci Grup ise Türk soylu Kırımçaklar'dır. Bunlar 16 yy. da Türkiye'den gelip Kırım'a yerleşmişler, bunlara Konstantinapol Yahudileri de denilmektedir. Kırımçaklar'ın sayıları iki bin kişidir. Karasubazar'da yaşamaktadırlar, Tatarca konuşmakta, Tatar kıyafetleri giymektedirler. Bunlar hanlık döneminde Müslümanlarla aynı haklara sahip olmuşlardır (Hanatkiy, 1867: 202).

Karaim Yahudileri: Tatarca konuşmakta ve Tatar kültürünü yaşamaktadırlar (Hanatkiy, 1867: 202-203).

Çingeneler: 5 bin kişiden oluşan çingeneler, Kırım'ın değişik yerlerinde meskûndurlar. Diğer çingenelerin yaygın olarak bilinen özelliklerinin çoğu bunlarda yoktur. Mesela, oldukça dürüsttürler, ekonomik durumları gayet iyidir, hırsızlık yapmazlar. Hanatkiy'e göre, Müslümanlar bunların İslam'a mensup olduğunu iddia etmekte ise de, onlar büyük ihtimalle Hristiyan'dır (Hanatkiy, 1867: 205).

Tavriya Eyaleti İstatistik Kurumu raporlarında bu halkların iskân edildikleri köylerin de listesi yer almaktadır. Dahası Tatarlardan boşalan köylerin değiştirilen yer adlarını da aynı raporlarda görmek mümkündür. Bilgiler tablo halinde Ekler kısmında sunulmuştur.

Raporda yer alan tabloda 1865 yılı itibarıyla Kırım'da yaşayan halkların dinlerine göre dağılımı Tablo 4'te yer almaktadır (Hanatkiy, 1867: 356).

Tablo 4.
1865 yılı itibarıyla Kırım'da yaşayan halkların dinlerine göre dağılımı

Din	Sayı	Yüzde
Ortodokslar	417639	68,1
Gregoryan Ermeniler	4115	07
Katolikler	11667	1,91
Protestan	49162	8,02
Yahudi	11571	1,9
Karaimler	43051	0,71
Müslüman	109305	17,85
Toplam	613323	100,00

1865 yılı nüfusuna bakıldığında Kırım'da Müslüman nüfusunun beşte bir oranından bile daha az olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklar arasında bu derece büyük çaplı bir nüfus ve din değişikliğine uğramış başka bir bölge bulmak neredeyse imkânsızdır.

Kırım'da kalıcı olabilmek için her türlü yolu kullanarak nüfus üstünlüğünü ele geçiren Rusya'nın yaptığı bu uygulama, siyasi açıdan bugünleri bile etkileyen neticeler doğurmuştur. Şöyle ki, SSCB'nin dağılmasından sonra Kırım, Ukrayna'ya bağlı bir özerk cumhuriyet statüsüne kavuşmuştur. Ancak Ukrayna devleti buradaki Rus yanlısı nüfusu dengelemek veya azaltmak için hiçbir tedbir almamış, bunun neticesinde Rusya 2015 yılında Kırım'ı işgal ettiğinde buradaki nüfusa güvenerek halk oylamasına gitmiş ve tek bir kurşun sıkmadan Kırım'ı Ukrayna'nın elinden almıştır. Eğer Ukrayna Devleti demografik yapıyı değiştirmek için en başından tedbir alsaydı muhtemelen Rusya bu kadar rahat davranamazdı. Dolayısıyla nüfus üstünlüğünün siyasi açıdan son derece mühim olduğu bu örnekte bir kere daha görüşmüştür.

3. Kırım'da Kurulan Kiliseler

İşgalin ardından nüfusun kısa sürede değişimiyle beraber, dini açıdan da sayısal üstünlük doğal olarak Hristiyanlara geçmiştir. Rusya'nın bu durumu değerlendirip, dini kendi lehine bir silah gibi kullandığını Rus tarihçisi V. G. Tur şöyle ifade etmektedir:

"18. Yüzyıl sonlarında I. Petro'nun ekonomik, askerî ve siyasî reformları sayesinde, ardından da II. Yekaterina'nın başarılı yönetimiyle güçlenen Rusya, zayıflamış Osmanlı İmparatorluğu'na karşı güney sınırlarında kendini son derece güçlü hissetmekteydi. Siyasî otoritenin bu kuvvetli ve hâkim görüntüsüne bakıldığında, ayrıca Rus-Türk savaşla-

rında peş peşe alınan zaferler de göstermedir ki, Kırım Yarımadasının Rusya'nın elinden çıkması artık imkânsızdır denilebilir. Bu durumda çoğu Müslüman halktan oluşan Kırım'da yerel elite ve bütün halka şirin görünme yoluna gidildi. Milli baskı siyasetinden vazgeçmek ve halkı kazanmak, Rusya için donanmanın inşa edilmesinde, sınırlara savunma tesislerin inşasında, Tavrida'nın yeni sahiplerinin kalıcı olması yolunda gerekli bir politika idi. Bu dönemde Kiliseyi ideolojik bir etken olarak kullanmak için çok erken, hatta gerekli de görünmemekteydi. Ancak XIX. Yüzyıl ortalarında bu durum değişti. Geçen süre içinde Kırım'da yönetim güçlendi. Topluca Türkiye'ye göç eden Tatarların yerine yarımadaya Rus, Ukrain ve Almanlar doldurulmuş, göç neticesinde Bulgarlar ve Yunanlılar yerleşmişti. Kısacası yarımadanın etnik yapısı değiştirilmişti. Bunun yanı sıra Rusya, sosyal-ekonomik bir krize girmişti. Bu dönemde sadece zayıf olan Türkiye değil, İngiltere ve Fransa'nın da dâhil olduğu farklı ülkeler Rusya'nın karşısında idi. Bu uluslararası siyasi gerginlik ortamında, son derece stratejik önemi haiz olan Kırım bölgesinin kaybedilme riski ortaya çıkmıştı. Bu sebepler göz önüne alındığında, Rusya'nın Kırım'da kökleşmesi için devletin bütün imkânları kullanılmaya başlandı. Bu durumda özellikle Karadeniz kıyısında Hristiyanlık unsurları ön plana çıkan bir devletin varlığını göstermesi gerekiyordu. Bunun için de en önemli faktör kullanılmalı idi: o da dinî faktör idi" (Tur, 2006).

İşte siyasi açıdan böylesi kritik bir dönemde başpiskoposluk makamına (yeparhiya) Rahip İvan Alekseyeviç Borisov (İnnokentiy) 24 Şubat 1848'de atanmıştır. Yeni başpiskopos, Kırım'ın Rusya tarafından sahiplenilip burada kök salmasında kilisenin ne kadar önemli olduğunun farkındadır ve bütün gücünü bölgenin Hristiyanlaştırması için kullanmıştır. Konuşmalarında ve vaazlarında *"Kırım sanki bizim Rus Afon'umuz olmak için yaratılmış"* diyen İnnokentiy, devlete sunduğu raporlarda burada hızla ve çok sayıda manastırların inşa edilmesini istemiştir. Bu rapor iktidat tarafından kabul görmüş ve 15 Nisan 1850'de çarın emriyle pek çok yeni kilise ve manastırların inşasına başlanmıştır (Tur, 2006).

Bir siyasetçi tavrıyla hareket eden başpiskopos İnnokentiy, batıdaki din ve devlet ayrılığının kendilerine uygun olmadığını, devletle kilisenin iç içe olması gerektiğini belirtmiştir. *"Kilise hükümetle bir bütündür, kilise için hizmet eden devlet için hizmet ediyor demektir. Batı'da devletten bağımsız ve özgür bir kiliseyi savunabilirler fakat biz Ruslar, kilisenin devlet içinde, devletin kilise içinde olmasını temin edelim ki bir bütün olalım, her biri diğerini tamamlasın"* (Tur, 2006).

Kırım dini idaresi farklı başpiskoposluklara (yeparhi) bölünmüştü. Bunlar: Slavanskaya i Hersonskaya Yeparhiya (1775-1786); Yekaterinoslavskaya i Hersonskaya Yeparhiya (1786-1799); Novosibirskaya i

Dneprovskaya Yeparhiya (1799-1803); Yekaterinoslavskaya i Taganrogskaya Yeparhiya, ardından Yekaterinoslavskaya Hersonskaya i Tavriçeskaya Yeparhiya, ve Hersonskaya i Odesskaya Yeparhiya.

1783 Yılı'nda Ruslar bölgeye geldiğinde dini yapılar açısından mevcut durum şu şekildedir:

Kırım genelinde toplam kilise sayısı: 51 (30 tanesi ayakta, 21 tanesi harabe haldedir).

Kırım genelinde toplam cami sayısı: 1518 (Radionav, 1872: 69-70).

1837 yılına gelindiğinde ise Tavriya eyaletinde kiliselerin sayısı 93'e çıkmıştır (Gavril, 1848: 60-71).

1779-1872 yılları arasında 223 tane büyük kiliselerin ve 71 tane de kilise evler kurulmuştur (Radionof, 1872: 72)

Sonuç

Askeri ve siyasi başarılar elde eden büyük devletler, ele geçirdikleri topraklarda kalıcı olabilmek için belirli bir nüfus ve iskân politikası uygularlar. Bu uygulamayı da bazen Osmanlı Devleti'nin yaptığı gibi yerli halka eziyet edip topraklarına zorla el koymadan, sadece gerekli yerlere gerektiği kadar kendi vatandaşlarını yerleştirerek, fethedilen yerlerden alınacak vergileri ve üretim araçlarını elde tutmayı hedefleyen bir politika ile yürütürler. Bazen de Rusya'nın yaptığı gibi yerli halka sürgün, tehcir ve katliam yaparak, topraklara zorla el koyarak bölgeyi kendileri için kalıcı hale getirmeye çalışırlar; üstelik bütün bunları yaparken gerekçe olarak da -genellikle- dini referanslar kullanırlar.

Rusya Kırım'ı işgal ettikten sonra bölgede kalıcı hale gelebilmek için İslam medeniyetinin ürünü olan pek çok eseri yıktı. Buna karşılık çok sayıda kilise inşa ederek, dini ve kültürel bir değişim meydana getirdi. Öte yandan Müslüman halkın topraklarına zorla el koymak ve onları göçe zorlamak suretiyle bölgeden uzaklaştırdı. Boşaltılan yerleşim yerlerine de yüzbinlerce Hristiyan göçmen getirerek demografik yapıyı değiştirdi.

Kırım'da 1783 yılında 1643 hane olan Hristiyan sayısı, 1865 yılında 482623 kişiye ulaşmıştır. Yine 1783 yılında 1531 olan cami sayısı hakkında 1865 yılı istatistiklerinde bir bilgi yoktur. Buna karşılık 1783 yılında 51 tane olan kilise sayısı 187'ye çıkmıştır.

Bu rakamlardan anlaşılacağı üzere, Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklar arasında en büyük dini, kültürel ve demografik değişim Kırım'da meydana gelmiştir.

KAYNAKÇA

ÇELİK, G. (1999). Osmanlı Devleti'nin nüfus ve iskân politikası. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi,* (6), 49-110.

GAVRİL, A. H. (1848). *İstoriko – hronologiçeskoye opisaniye tserkvey eparhii hersonskoy i tavriçeskoy*. Odessa: Gorodskaya Tipografiya.

HANATSKİY, K. V. (1867). *Pamatnaya kniga tavriçeskoy gubernii, izdannaya gubernskim statistiç. komitetom,* Simferopol: Tip. Tavr. Gub. Pravleniya

KIRIMLI, H. (1996). *Kırım Tatarlarında milli kimlik ve milli hareketler (1905-1916).* Ankara: TTK

RADİONOV, M. (1872). *Statistiko-hronologiçesko-istoriçeskoye opisaniye tavriçeskoy eparhii: obşiy i çastnıy obzor.* Simferopol: Tipografiya S. Spiro.

SAYDAM, A. (1995). "Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'yı istilasında uyguladığı demografik yöntemler", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri 29-31 Mayıs 1995: Bildiriler.* s. 93-115. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi

SAYDAM, A. (1997). *Kırım ve Kafkas göçleri* (1856-1876), Ankara: TTK

SERGEYEV, A. (1913). Uhod tavriçeskih nogaytsev v turtsiyu v 1860. *ITUAK* (49) s. 178-222. Simferopol.

ŞİMŞEK, E. (2016). 18. Yüzyılın sonunda Rusya'nın iskân politikaları ve Osmanlı Rumlarının Rusya'ya göçü. *Tarih İncelemeleri Dergisi.* XXXI (2) s. 543-568.

TOTLEBEN, E. İ. (1893). " O vıselenii tatar iz krıma v 1860 godu" *Russkaya Starina.* Aprel, May, İyün, (78), s: 531-550. S. Peterburg: Tipografiya Obşestvennaya Polza

TUR, V. G. (2006). Pravoslavnıye Monastıri Krıma v XIX-naçale XX vv. Kiev: İzdatelstvo Stilos, toplam sayfa 248. *http://qrim.org/?p=33620#vozrozhdenie-pravoslavnyh-obitelej.*12.12.2018

ÜLKÜSAL, M. (1980). *Kırım Türk Tatarları.* Ankara: TKAE Yayınları.

VOZGRİN, V. (2002). "Çarlık zamanında Kırım'da Türk millî hareketi", (Ed. Güler Eren), *Türkler,* (XVIII). s. 816-837. Ankara: Yeni Türkiye.

VOZGRİN, V. E. (2014). *İstoriya krımskih tatar.* (Tom 2). Simferopol: Kartbaba

EKLER

Rus İşgali Sonrasında Kırım'da Boşaltılan Tatar Köyleri, Değiştirilen Köy İsimleri ve Yeni İskân Edilen Halklar[3]

Berdiyansk Uyezdi 1860-1866 yılları arasında göç eden Tatarlardan kalan köylerin listesi

	Tatarca İsmi	Rusça ismi	İskân edilen halk
1	Alşın	Vladimirovka Kolonisi	Besarabya'dan gelen Ruslar
2	Erden Burno veya Kutsaya Berdânka	Nikolayevka Kolonisi	Bulgarlar
3	Alşın-Baday	Raylovka Kolonisi	Bulgarlar
4	Sasukan	Orlovka Köyü	Devlet serfleri
5	Şeklı 2	Preslav Kolonisi	Bulgarlar
6	Kengel 2 veya Robotay	Novovasilyevka Köyü	Devlet serfleri
7	Baday	Dmitriyevka Kolonisi	Dobruca çıkışlı Ruslar
8	Asan-Haca	Bogdanovka Kolonisi	Bulgarlar
9	Sarlar	Stepanovka	Bulgarlar
10	Kislık	Voskresenye Köyü	Devlet serfleri
11	Kizil-dik oğlu veya Apanlı	Fedorovka Kolonisi	Bulgarlar
12	Armançı	İnzovka Kolonisi	Bulgarlar
13	Aslakmi	Deanovka Kolonisi	Bulgarlar
14	Kiçkine-Beskekli	Marina Kolonisi	Bulgarlar
15	Ulkon - Beskekli	Novoalekseyevka Köyü	Devlet serfleri
16	Argin	Banovka Kolonisi	Bulgarlar
17	Saraylı	Banovka Kolonisi	Bulgarlar
18	Bulutmek	Borisovka Köyü	Devlet serfleri
19	Kapurbaş	Lozanovka Kolonisi	Bulgarlar
20	Kandakozlı	Novopalovka Köyü	Devlet serfleri
21	kandakolı	Novopalovka Köyü	Devlet serfleri
22	Yugartamgalı	Dmitrevka Köyü	Devlet serfleri
23	Badrak	Troyan Kolonisi	Bulgarlar
24	Koncekolı	Andreyevka Kolonisi	Bulgarlar
25	Aytamgalı (Kala Murza)	Sofiyevka Kolonisi	Bulgarlar
26	Kayası oğlu	Palauzovka Kolonisi	Bulgarlar
27	Altaul	Novotroytskoye Köyü	Devlet serfleri
28	Şavkay	Maryanovka Kolonisi	Rus kolonistleri
29	Maşkir	Petrovskaya Kolonisi	Bulgarlar
30	Kanlı Garı	Nikolayevka Kolonisi	Bulgarlar
31	Temir-Haci	Aynı İsim Kullanılmaktadır	Devlet serfleri ve Malakanlar
32	Argaklı 2	Annovka Kolonisi	Bulgarlar
33	Argaklı 1	Mihaylovka Kolonisi	Bulgarlar
34	Kagaç	Mihaylovka Kolonisi	Bulgarlar
35	İlan on iki	Zelenaya Kolonisi	Bulgarlar
36	Beşeul	Yüryevka Köyü	Devlet serfleri
37	Togalı	Romanovka Kolonisi	Bulgarlar

3 (Hanatkiy, 1867: 416-433)

38	Yagondaşeklı	Vaçeslavovka Kolonisi	Bulgarlar
39	Kankas	Günevka Kolonisi	Bulgarlar
40	Şeklı 1	Yeleseyevka Köyü	Devlet serfleri
41	Karakursak	Yelisovetovka Kolonisi	Bulgarlar
42	Kalaç 1	Radalovka Kolonisi	Bulgarlar
43	Şavjeli	Köy boş olarak durmaktadır	-
44	Şapşekli	Köy boş olarak durmaktadır	-
45	Oneki	Köy boş olarak durmaktadır	-
46	Plan Abulganar	Köy boş olarak durmaktadır	-
47	Ahil Hoca	Köy boş olarak durmaktadır	
48	Şuyun Curet, Akkuyu ve Esabey	Pokrovka Köyü	Devlet serfi olan Bulgarlar
49	1. ve 2. Yedinohta veya Bedin Avle	Konstantinovka Köyü	Devlet serfi olan Bulgarlar
50	Nevkus veya Tatlı Kulak	Aleksandrovka Köyü	Devlet serfi olan Bulgarlar
51	Boldan Esebey	Voznesönka Köyü	Devlet serfi olan Bulgarlar
52	Burkut Esebey	Tihonovka Köyü	Devlet serfi olan Bulgarlar
53	Yantsogur Esebey	Stepanovka Köyü	Devlet serfi olan Bulgarlar
54	Aknokaz Esebey	Tatarca İsmi Aynı kalmıştır.	Devlet serfi olan Bulgarlar
55	Ulkon - Sosiktagun	Tsarevodarevka Kolonisi	Devlet serfi olan Bulgarlar
56	Kiçkine – Sosiktagun	Strogonovka Kolonisi	Devlet serfi olan Bulgarlar
57	Burtuk 2	Yelenovka Kolonisi	Devlet serfi olan Bulgarlar
58	Akkerelen	Varvarovka Kolonisi	Devlet serfi olan Bulgarlar
59	Cantaran	Gammovka Kolonisi	Devlet serfi olan Bulgarlar
60	Tüyüşke	Giyorgiyevka Kolonisi	Devlet serfi olan Bulgarlar
61	Tümen	Dunayevka Kolonisi	Devlet serfi olan Bulgarlar
62	Taz	Devnenskaya Kolonisi	Devlet serfi olan Bulgarlar
63	Tulga	Girsovka ve Nelgovka Kolonileri	Devlet serfi olan Bulgarlar
64	Kararuga	Nadejdina Kolonisi	Devlet serfi olan Bulgarlar
65	Bolşoy Tobal	Konstantinovka Kolonisi	Devlet serfi olan Bulgarlar
66	Bekburlu	Harabe halde	-
67	Asili-Hoci	Harabe halde	-
68	Emir	Harabe halde	-

Melitopolskiy Uyezd 1860-1866 yılları arasında göç eden Tatarlardan kalan köylerin listesi

	Tatarca İsmi	Rusça ismi	İskân edilen halk
1	Azbarda	Dmitrovka kolonisi	Bulgarlar
2	Kalaçik	Novodanilovka	Ruslar ve Ukraynalılar
3	Altaul	Novodanilovka	Ruslar ve Ukraynalılar
4	Aytamğalı	Novodanilovka	Ruslar ve Ukraynalılar
5	Çokmarı	Novodanilovka	Ruslar ve Ukraynalılar
6	Yüzkuyu	Novodanilovka	Ruslar ve Ukraynalılar
7	Karaci	Ternovka kolonisi	Bulgarlar
8	Elniz Ağaç veya Elan Zağaç	Novodmitriyevka kolonisi	Ruslar ve Ukraynalılar
9	Mustapay	Novopetrovka köyü	Ruslar ve Ukraynalılar

Perekopskiy Uyezd 1860-1866 yılları arasında göç eden Tatarlardan kalan köylerin listesi

	Tatarca İsmi	Rusça ismi	İskân edilen halk
1	Tuzla	Harabe halde	
2	Üç Colğa	Harabe halde	
3	Kulla	Harabe halde	
4	Dede	Harabe halde	
5	Ass	Harabe halde	
6	Yan Sakal Mangit	Harabe halde	
7	Çekirdikçi Mangit	Harabe halde	
8	Celişay	Harabe halde	
9	Keleci	Harabe halde	
10	Tamam Yüç	Harabe halde	
11	Babasan	Harabe halde	
12	Bozğana	Harabe halde	
13	Sırt Biy Buluş	Harabe halde	
14	Elgerı Biy Buluş	Harabe halde	
15	Tendek İşun	Harabe halde	
16	Berdı Bulat	Harabe halde	
17	Yalantuş	Harabe halde	
18	Büyük Mamçık	Harabe halde	
19	Küçük Mamçık	Harabe halde	
20	Yakiş Kiçkara	Harabe halde	
21	Büyük Kiyat	Harabe halde	
22	Çuvaş	Harabe halde	
23	Canğora	Harabe halde	
24	Çorum	Harabe halde	
25	Kok Sakal	Harabe halde	
26	Bolat Koca	Harabe halde	
27	Kerleut	Harabe halde	
28	Moğazı	Harabe halde	
29	Murzakoyaş	Harabe halde	

30	Küçük Kiyat	Harabe halde	
31	Büyük Busterçi	Harabe halde	
32	Alçın	Harabe halde	
33	Dengelçik	Harabe halde	
34	Tarhan	Harabe halde	
35	Kegenli	Harabe halde	
36	Akmeçet Nayman	Harabe halde	
37	Kullar Kıpçak	Harabe halde	
38	Elgerı Caylak	Harabe halde	
39	Uçevli Orka	Harabe halde	
40	Orman Aci	Harabe halde	
41	Tokulçek	Harabe halde	
42	Sırt Caylak	Harabe halde	
43	Canlar	Nikolayevka kolonisi	Bulgar Yunanlılar
44	Curça	Aynı isim kalmıştır	Estonlar
45	Kiyat Orka	Aynı isim kalmıştır	Estonlar
46	Kirey	Tabor kolonisi	Bohemya'dan gelen Çekler
47	Kiygaç	Aynı isim kalmıştır	Ukraynalılar
48	Kegenli Kiyat	Aynı isim kalmıştır	Türkiye'den Nogaylar
49	Burlak Toma	Harabe halde	
50	Abaklı Toma	Harabe halde	
51	Açamaylı Toma	Harabe halde	
52	Cağa Toma	Harabe halde	
53	Caran	Harabe halde	
54	İrgiz	Harabe halde	
55	Kıpçak	Harabe halde	
56	Karanki	Harabe halde	
57	Pusurman	Harabe halde	
58	Beşaran Kirey	Harabe halde	
59	Koştanki Kirleut	Harabe halde	
60	Konurca	Harabe halde	
61	Tolkanci Kirey	Harabe halde	
62	Cabu	Harabe halde	
63	Terekli İşun	Harabe halde	
64	Toy Tepe	Harabe halde	
65	Kirey	Harabe halde	
66	Kok Koz	Harabe halde	
67	Samay	Harabe halde	
68	Kırk	Harabe halde	
69	Boysarı	Harabe halde	
70	Canay	Harabe halde	
71	Karaç	Harabe halde	
72	Baraç	Harabe halde	
73	Katogan	Harabe halde	

74	Nayman	Harabe halde	
75	Çirin Toy Tepe	Harabe halde	
76	Karaca Kitay	Harabe halde	
77	Kat	Harabe halde	
78	Kokçegoz	Harabe halde	
79	Tüp Algazı	Harabe halde	
80	Kir İşun	Harabe halde	
81	Orlançı	Harabe halde	
82	Acc	Harabe halde	
83	Ters Bagalak	Harabe halde	
84	Cadra	Aynı isim kalmıştır	Bohemya'dan gelen Çekler
85	Çuçak	Aynı isim kalmıştır	Türkiye'den Nogaylar
86	Canboldu Konrat	Harabe halde	
87	Ciren	Harabe halde	
88	Cuma Elâk	Harabe halde	
89	Ciyen Sofu	Harabe halde	
90	Devlet Ali	Harabe halde	
91	Büyük Burçi	Harabe halde	
92	Küçük Burçi	Harabe halde	
93	Tezekli İşun	Harabe halde	
94	Paşa Çokmak	Harabe halde	
95	Sarı Çokmak	Harabe halde	
96	Tauk	Harabe halde	
97	Kara Çakmak	Harabe halde	
98	Caga Min	Harabe halde	
99	Taş Kazan Konrat	Harabe halde	
100	Mulla Elli	Harabe halde	
101	Kence	Harabe halde	
102	Taşlı Konrat	Harabe halde	
103	Cair Konrat	Harabe halde	
104	Barangar	Harabe halde	
105	Esen Bak İşun	Harabe halde	
106	Beşuylı	Harabe halde	
107	Çeçe	Harabe halde	
108	Alabat Konrat	Harabe halde	
109	Taşlı Toma	Harabe halde	
110	Baybörü	Harabe halde	
111	Can Kisek	Harabe halde	
112	Tokmay İşun	Harabe halde	
113	Carin İşun	Harabe halde	
114	Küçük Karcav	Harabe halde	
115	Büyük Karcav	Harabe halde	
116	Karaul Canğora	Harabe halde	
117	Aybarı	Harabe halde	
118	Kırk Mamşak	Harabe halde	

119	Beydali Konrat	Harabe halde	
120	Topçak	Harabe halde	
121	Çulbaşı	Harabe halde	
122	Cağa Başı	Harabe halde	
123	Başliça	Harabe halde	
124	Bek Bulatçı	Harabe halde	
125	Cayçi	Harabe halde	
126	Kayastı Kangil	Harabe halde	
127	Kırmaçı	Harabe halde	
128	Kırk Baylar	Harabe halde	
129	Kiyabak	Harabe halde	
130	Büyük Küdyar	Harabe halde	
131	Küçük Küdyar	Harabe halde	
132	Kitay	Harabe halde	
133	Aci Keç	Harabe halde	
134	Şagalık	Harabe halde	
135	Taşlı Şeyh Ali	Harabe halde	
136	Mamek (şimdi Grigoryevka)	Harabe halde	
137	Buyten	Aynı isim kalmıştır	Alman kolonistleri
138	Oçka Baylar	Aynı isim kalmıştır	Alman kolonistleri
139	Biakay Kemelçi	Aleksandrovka kolonisi	Bohemya'dan gelen Çekler
140	Konçi	Aynı isim	Estonlar
141	Şava	Harabe halde	
142	Seit Bulat	Harabe halde	
143	Algazo Konrat	Harabe halde	
144	Barin	Harabe halde	
145	Elvigazan	Harabe halde	
146	Tübey	Harabe halde	
147	Cürçi	Harabe halde	
148	Sırt Korakçora	Aynı isim kalmıştır	Estonlar
149	Kitay	Harabe halde	
150	Karagoca	Harabe halde	
151	Yapunca	Harabe halde	
152	Cavgatçı	Harabe halde	
153	Kurman Keleçi	Tsarekviç kolonisi	Bohemya'dan gelen Çekler
154	Murzalar Kemelçi	Aynı isim kalmıştır	Ukraynalılar
155	Carkuya	Aynı isim kalmıştır	Ukraynalılar
156	Kokteyin	Harabe halde	
157	Kokçora Kiyat	Harabe halde	
158	Otar	Harabe halde	
159	Kadır Aci	Harabe halde	
160	Elgero Konrat	Harabe halde	
161	Canboldu	Harabe halde	

162	Kodagay	Harabe halde	
163	Karangit	Harabe halde	
164	Kir Kiyat	Harabe halde	
165	Sultan Baçala	Harabe halde	
167	Kurçi Kirey	Harabe halde	
168	Büyük Nayman	Harabe halde	
169	Meçetli Kitay	Harabe halde	
170	Büyük Supan	Harabe halde	
171	Büyük Alkolı	Harabe halde	
172	Tavbuzar	Harabe halde	
173	Otar	Harabe halde	
174	Toğunçı	Harabe halde	
175	Aman	Harabe halde	
176	Biysu	Harabe halde	
177	Kurçum	Harabe halde	
178	Acay	Harabe halde	
179	Kad	Harabe halde	
180	Tozanay Kirey	Harabe halde	
181	Çukur Karaç	Harabe halde	
182	Küçük Karaç	Harabe halde	
183	Küçük Nayman	Harabe halde	
184	Küçük Cantugan	Harabe halde	
185	Büyük Cantugan	Harabe halde	
186	Trakay İşun	Harabe halde	
187	Osman	Harabe halde	
188	Bukeş	Harabe halde	
189	Ayz Kırk	Harabe halde	
190	Tüp Canköy	Harabe halde	
191	Totay	Harabe halde	
192	Kopan	Harabe halde	
193	Tuzakçı	Harabe halde	
194	Küçük Toğanaş	Harabe halde	
195	Büyük Toğanaş	Harabe halde	
196	Küçük Alkolı	Harabe halde	
197	Apas Bagalak	Harabe halde	
198	Mamut	Harabe halde	
199	Orak Acı	Harabe halde	
200	Garhan Sunan	Harabe halde	
201	Corğun	Mironovka köyü	Ukraynalılar
202	Toğanaşmin	Harabe halde	
203	Adaşan	Harabe halde	
204	Kirgiz	Harabe halde	
205	Konek	Harabe halde	
206	Auz Kenegez	Harabe halde	
207	Şirin	Harabe halde	
208	Sirtki Aci Atmak	Harabe halde	
209	Çokmay	Harabe halde	

210	Boyğançık	Harabe halde	
211	Mesit	Harabe halde	
212	Kolay	Harabe halde	
213	Karatotanay	Aynı isim kalmıştır	Alman kolonistleri
214	Tokbulek	Harabe halde	
215	Nayman	Harabe halde	
216	Mineş	Harabe halde	
217	Bereket	Harabe halde	
218	Tege	Harabe halde	
219	Elgarı Aci Akmat	Harabe halde	
220	Tomak Kirgiz	Harabe halde	
221	Küçük Kirgiz	Harabe halde	
222	Şeyh Şayah	Harabe halde	
223	Baş Kirgiz	Harabe halde	
224	Karamin	Krinental kolonisi	Alman kolonistleri
225	Colu	Aninfeld kolonisi	Alman kolonistleri
226	Totanay	Aninfeld kolonisi	Alman kolonistleri
227	Şiban	Harabe halde	
228	Kipçak	Harabe halde	
229	Kazançi	Harabe halde	
230	Tubet	Harabe halde	
231	Şeyhlar	Harabe halde	
232	Makut	Harabe halde	
233	Manğıt	Harabe halde	
234	Kirik Alike	Harabe halde	
235	Karatabel	Şvestertal ve Brudenfeld kolonileri	Alman kolonistleri
236	Tarhan	Aynı isim kalmıştır	Alman kolonistleri
237	Cağa Alike	Harabe halde	
238	Karangit	Harabe halde	
239	Sarık	Harabe halde	
240	Şiga	Harabe halde	
241	Koltamak	Harabe halde	
242	Dulat	Harabe halde	
243	Bey Gazi	Harabe halde	
244	Sirtki Çuça	Aninfel kolonisi	Alman kolonistleri
245	Elgerı Çuça	Harabe halde	
246	Cağa Şeyh	Harabe halde	
247	Seyitler	Harabe halde	
248	Nağayçi Akmat	Harabe halde	
249	Yanı Kıpçak	Harabe halde	
250	Egeçe	Harabe halde	

251	Tubet Adargin	Aynı isim kalmıştır	Alman kolonistleri
252	Uzun Sakal Canköy	Harabe halde	
253	Tabun Adargin	Harabe halde	
254	Aksürü Konrat	Harabe halde	
255	Elgerı Konrat	Harabe halde	
256	Kir Aci Kat	Harabe halde	
257	Büyük Onlar	Harabe halde	
258	Mullalar	Harabe halde	
259	Karangit	Harabe halde	
260	Nogaylı Kirk	Harabe halde	
261	Cumaş Kirk	Harabe halde	
262	Keldıbay	Harabe halde	
263	Akçora	Harabe halde	
264	İrgaklı	Harabe halde	
265	Tüp Tarhan	Harabe halde	
267	Tüp Kenegez	Harabe halde	
268	Terekli Albaş	Harabe halde	
269	Klen	Harabe halde	
270	Barin	Harabe halde	
271	Kamaci	Harabe halde	
272	Mesit	Harabe halde	
273	Kerleut Çokraklı Şeyh	Harabe halde	
274	Eli	Harabe halde	
275	Tarhanlar	Harabe halde	
276	Keremet Mesit	Harabe halde	
277	Küçük Onlar	Harabe halde	
278	Tüp Abaş	Harabe halde	

Simferopolskiy uyezd 1860-1866 yılları arasında göç eden Tatarlardan kalan köylerin listesi

	Tatarca İsmi	Rusça ismi	İskân edilen halk
1	Tavmay	Harabe halde	
2	Tabulda	Harabe halde	
3	Karabay	Harabe halde	
4	Sarçe Eli	Harabe halde	
5	Nayman	Harabe halde	
6	Cefer Berda	Harabe halde	
7	Atalik Eli	Harabe halde	
8	Küçük Yanköy	Harabe halde	
9	Sarabuz	Aynı isim kalmıştır	Voronej guberniyasından gelen göçmenler
10	Otar Beşaran	Harabe halde	
11	Yukarı Asma	Harabe halde	
12	Şonuk	Harabe halde	
13	Çüyünçi	Aynı isim kalmıştır	Kursk guberniyasından gelen göçmenler
14	Anay Eli	Harabe halde	
15	Baki Eli	Harabe halde	
16	Barak Eli	Harabe halde	
17	Kerneüç	Harabe halde	

18	Bodana	Harabe halde	
19	Butke	Harabe halde	
20	Torhan	Harabe halde	
21	İbraim Bay	Harabe halde	
22	Üçküyü	Harabe halde	
23	Cangarel	Harabe halde	
24	Zamruk	Aynı isim kalmıştır	Estonlar

Feodosiyskiy Uyezd 1860-1866 yılları arasında göç eden Tatarlardan kalan köylerin listesi

	Tatarca İsmi	Rusça ismi	İskân edilen halk
1	Osmançık	Aynı ismi kalmıştır	Kişlav ve Eski Kırım kolonilerinden Bulgarlar
2	Büyük ve Küçük Sallar	Mitrofanovka	Berdansk üyezdden Ruslar
3	Elgerı ve Sirtki Kocalı	Ahtırka	Voroneg guberniyasından Ruslar
4	Muşay	Harabe halde	
5	Kapçuk	Aynı isim kalmıştır	Kişlav kolonisinden Bulgarlar
6	Çokur	Aynı isim kalmıştır ve harabe halde	
7	Setkin	Aynı isim kalmıştır	Rus meşanları
8	Caytamgalı	Aynı isim kalmıştır	Ruslar
9	Alaç	Aynı isim kalmıştır	Ruslar
10	Cappar Yürt	Aynı isim kalmıştır ve harabe halde	
11	Buyten Kirgiz	Aynı isim kalmıştır ve harabe halde	
12	Körpe	Aynı isim kalmıştır ve harabe halde	
13	Besit	Aynı isim kalmıştır	Almanlar
14	Kutluyar	Aynı isim kalmıştır	Almanlar
15	Canköy	Aynı isim kalmıştır	Almanlar
16	Min	Aynı isim kalmıştır ve harabe halde	
17	Kacalar	Harabe halde	
18	Karabay	Aynı isim kalmıştır	Türkiye'den gelen Rumlar ve serf olan Ruslar
19	Kingat	Harabe halde	
20	Konrat	Aynı isim kalmıştır	Almanlar
21	Acilar	Harabe halde	
22	Bagalçak	Harabe halde	
23	Tohtaba	Aynı isim kalmıştır	Ruslar ve Tatarlar
24	Üçküyü	Harabe halde	
25	Şakil	Harabe halde	

26	Mambet aci	Aynı isim kalmıştır	Almanlar
27	Yanım Takil	Aynı isim kalmıştır	Almanlar
28	Şeyh Gasan	Aynı isim kalmıştır	Almanlar
29	Daut Eli	Marfofka kolonisi	Bulgarlar Nolonistler
30	Üç evli	Aynı isim kalmıştır	Bulgarlar Nolonistler
31	Cağa Kaçık	Aynı isim kalmıştır	Bulgarlar Nolonistler
32	Atkorı Kacalki	Aynı isim kalmıştır	Bulgarlar Nolonistler
33	Çegerçi	Aynı isim kalmıştır	Ruslar
34	Karmış Keleçi	Aynı isim kalmıştır	Ruslar
35	Paşa Salın	Aynı isim kalmıştır	Ruslar
36	Karalar	Aynı isim kalmıştır	Ruslar
37	Kanrama	Aynı isim kalmıştır	Ruslar
38	Malıy Babçik	Aynı isim kalmıştır	Ruslar
39	Kitay	Aynı isim kalmıştır	Geçici olarak serfler yerleştirilmiştir
40	Kadı Keleçi	Boş	Geçici olarak serfler yerleştirilmiştir
41	Ak Şeyh	Boş	Geçici olarak serfler yerleştirilmiştir
42	Sarıgöl	Boş	Geçici olarak serfler yerleştirilmiştir
43	Harsiz Şiban	Boş	Geçici olarak serfler yerleştirilmiştir
44	Koyasan	Boş	Geçici olarak serfler yerleştirilmiştir
45	Cantora	Boş	Geçici olarak serfler yerleştirilmiştir
46	Tulumçak	Boş	Ruslar ve Ermeniler
47	Barak	Boş	Ruslar ve Ermeniler
48	Bahçe Eli	Boş	Ruslar ve Ermeniler
49	Yapunca	Boş	Almanlar
50	Boygoca	Şubino köyü	Voronej Guberniyasından devlet serfleri
51	Uroçişe Oyguya	Vladimirovla	Kursk guberniyasından devlet serfleri
52	Sabeke	Aynı isim kalmıştır	Kursk guberniyasından devlet serfleri
53	Uzun Ayak	Aynı isim kalmıştır	Kursk guberniyasından devlet serfleri
54	Atkarı Karsa	Aynı isim kalmıştır	Kursk guberniyasından devlet serfleri
55	Agibel	Aynı isim kalmıştır	Kursk guberniyasından devlet serfleri
56	Kiyat	Aynı isim kalmıştır	Çoğu Ruslar

57	Konçi	Aynı isim kalmıştır	Çeşitli bölgelerden gelenler
58	Nasır	Aynı isim kalmıştır	Çeşitli bölgelerden gelenler
59	Koltam	Aynı isim kalmıştır	Çeşitli bölgelerden gelenler
60	Dere	Aynı isim kalmıştır	Çeşitli bölgelerden gelenler
61	Staban	Aynı isim kalmıştır	Çeşitli bölgelerden gelenler
62	Stabak Ketçak	Aynı isim kalmıştır	Çeşitli bölgelerden gelenler
63	Körpe	Aynı isim kalmıştır	Çeşitli bölgelerden gelenler
64	Kiten	Aynı isim kalmıştır	Çeşitli bölgelerden gelenler
65	Argit Topeçik	Aynı isim kalmıştır	Çeşitli bölgelerden gelenler
66	Curat	Aynı isim kalmıştır	Çeşitli bölgelerden gelenler
67	Kenegez	Aynı isim kalmıştır	Çeşitli bölgelerden gelenler

Yevpatoriyskiy Uyezd 1860-1866 yılları arasında göç eden Tatarlardan kalan köylerin listesi

	Tatarca İsmi	Rusça ismi	İskân edilen halk
1	Küçük Aktoçi	Aynı isim kalmıştır	Ruslar
2	Akköz	Aynı isim kalmıştır	Ruslar dvoryanlar
3	Temeş	Aynı isim kalmıştır	Alman kolonistler
4	Susuk Cayçı	Harabe halde	
5	Kambar	Aynı isim kalmıştır	Pomeşçiklere devredilmiştir
6	Kartmışık	Harabe halde	
7	Cabanak	Harabe halde	
8	Karaç	Aynı isim kalmıştır	Rus meşanları
9	Tulat	Aynı isim kalmıştır	Pomeşçiklere devredilmiştir
10	Kamışlı	İvanovka	Rus göçmenleri
11	Sak	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar, Rumlar ve Rus göçmenleri.
12	Tuzla	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
13	Tuzla	Aleksandrovka	Rus göçmenleri
14	Lez	Aynı isim kalmakta	Tatarlar, Ruslar ve Ermeniler
15	Lez	Mihaylovka köyü	Rus göçmenleri
16	Büyük Aktaçi	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
17	Ayiş	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
18	Yukarı Camin	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
19	Cağa Kuşi	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
20	Baygeldi	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar

21	Takil	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
22	Aşağı Camin	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
23	Karakurt	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar ve Alman kolonistleri
24	Orta Ablam	Aynı isim kalmıştır ve harabe halde	Tatarlar
25	Elgerı Ablam	Aynı isim kalmıştır ve harabe halde	Tatarlar
26	Cuma Ablam	Aynı isim kalmıştır ve harabe halde	Tatarlar
27	Ekibaş	Aynı isim kalmıştır	Alman kolonistleri
28	Minlerçik	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
29	Minler	Aynı isim kalmıştır	Arazi devredilmiş ancak boştur
30	Teşiy	Aynı isim kalmıştır	Rus kuptsileri, meşanler ve volnıyeler (serf olmayan deniz eri)
31	Kadır balı	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
32	Avel	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
33	Konçi	Aynı isim kalmıştır	Rus kuptsileri ve meşanlar
34	Abuzlar	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
35	Küçük Toksaba	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
36	Büyük Toksaba	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
37	Saiya	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
38	Kokey	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar ve serf olan Ruslar
39	Büyük Baraş	Aynı isim kalmıştır ve harabe halde	Tatarlar
40	Sabançi	Aynı isim kalmıştır ve harabe halde	Tatarlar
41	Kara Kuşi	Harabe halde	
42	Murzalibitak	Aynı isim kalmıştır ve harabe halde	Tatarlar
43	Akkuyu Bitak	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
44	Bulgak	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
45	Boz Oglu Salaul	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
46	Osalay	Harabe halde	
47	Karatayak	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
48	Boz Oğlu Kereyit	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
49	Küçük Baraş	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
50	Urçuk	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
51	Büyük Buzav	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
52	Küçük Buzav	Harabe halde	
53	Curçi	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
54	Totman	Aynı isim kalmıştır	Devredilmiş toprak
55	Botaş	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
56	Toğayli	Aynı isim kalmıştır	Boş
57	Ulan Eli	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
58	Aci Atman	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
59	Oy Mamşak	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar

60	Karcav	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
61	Asan Aci	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
62	Burnak	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
63	Tleş	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
64	Büyük Kaban	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
65	Küçük Kaban	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
66	Elgerı Montanay	Harabe halde	
67	Buzav Aktaçi	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
68	Büyük As	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
69	Küçük As	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
70	Kul Seyit	Harabe halde	Tatarlar
71	Ak Şeyh	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
72	Külcanay	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
73	Atay	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
74	Oguz Oğlu	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
75	Bayğondu	Aynı isim kalmıştır	Toprak devredilmiş, ancak boştur
76	Semen	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
77	Kereit	Aynı isim kalmıştır	Toprak devredilmiş, ancak boştur
78	Samarçik Kıpçak	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
79	İşun	Harabe halde	
80	Biyten	Harabe halde	
81	Kolmukarı	Harabe halde	
82	Kopparı	Harabe halde	
83	Kizil Bay	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
84	Ayıp	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
85	Maniy	Harabe halde	
86	Kenegez	Harabe halde	
87	Kacan Bak	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
88	Manay	Harabe halde	
89	Karanayman	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
90	Calayir	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
91	Azganakarı	Harabe halde	
92	Sarıbaş	Harabe halde	
93	Murzabek	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
94	Aykaul	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
95	Çerkez	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
96	İbraim Konrat	Aynı isim kalmıştır	Toprak devredilmiş, ancak boş
97	Rass	Aynı isim kalmıştır	Toprak devredilmiş, ancak boş
98	Kir Çolpan	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
99	Munus	Aynı isim kalmıştır	Toprak devredilmiş, ancak boş
100	Kir Aktaçi	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
101	Kadış	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
102	Çondalay	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
103	Baragan	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar

104	Baragan	Bolatni yeni bir yerleşim yeri oluşturuldu	Poltava guberniyasından gelen Ruslar
105	Bayazut	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
106	Küçük Kitay	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
107	Şagay	Harabe halde	
108	Cugen	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
109	Karcağa	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar ve Ruslar dvoryanları (soylular)
110	Horotokiyat	Aynı isim kalmıştır	Toprak devredilmiş ancak boş
111	Koktana	Harabe halde	Toprak devredilmiş ancak boş
112	Erim Örlük	Harabe halde	Toprak devredilmiş ancak boş
113	Biy Örlük	Harabe halde	Toprak devredilmiş ancak boş
114	Sarı Kıpçak	Harabe halde	
115	Bakal	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
116	Otar	Aynı isim kalmıştır	Alman kolonistleri
117	Keskençi	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
118	Küçük Abay	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
119	Büyük Abay	Harabe halde	
120	Caylav	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
121	Tatiş Konrat	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
122	Sadır	Aynı isim kalmıştır	Toprak devredilmiş ancak boş
123	Kara Örlük	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
124	Karmış	Harabe halde	
125	Kara Kıpçak	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
126	Baylı Kıpçak	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
127	Nurali	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
128	Beşpilav	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
129	Bekotan Konrat	Aynı isim kalmıştır	Toprak devredilmiş ancak boş
130	Amanşa	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
131	Altıncı Merkit	Harabe halde	
132	Ak Sakal Merkit	Harabe halde	
133	Kara Merkit	Harabe halde	
134	Kudayhul	Aynı isim kalmıştır	Rus meşanları
135	Kayalı Kenegez	Harabe halde	
136	Sultan Eli	Harabe halde	
137	Mambet Eli	Harabe halde	
138	Oybur	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar ve Ruslar
139	Mamaut Bay	Aynı isim kalmıştır	Rus meşanları
140	Bolek Aci	Harabe halde	Rus meşanları
141	Kurt Biy Aci Bayçi	Aynı isim kalmıştır	Rus meşanları
142	Keçkene El	Aynı isim kalmıştır	Rus meşanları
143	Orta Mamay	Aynı isim kalmıştır	Rus meşanları
144	Otar Moynak	Aynı isim kalmıştır	Yunanlılar ve Rus meşanları
145	Şİban	Harabe halde	
146	Aydar	Aynı isim kalmıştır	Yunanlılar, Ukraynalılar ve dvoryanlar

147	Karpolu	Harabe halde	Yeni göçmenler yok, kalan yerli Tatarlar yaşamaktadır
148	Maliy	Harabe halde	Yeni göçmenler yok, kalan yerli Tatarlar yaşamaktadır
149	Tleş	Harabe halde	Yeni göçmenler yok, kalan yerli Tatarlar yaşamaktadır
150	Kirgiz	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
151	Tanabay	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
152	Tuvakka	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
153	Kop Kiyat	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar
154	Yarılgaç	Aynı isim kalmıştır	Tatarlar ve Ruslar
155	Kostel	Aynı isim kalmıştır	Yeni göçmenler yok yerli Tatarlar yaşamaktadır
156	Sirtay Gaspori	Aynı isim kalmıştır	Yeni göçmenler yok yerli Tatarlar yaşamaktadır
157	Karlav	Aynı isim kalmıştır	Yeni göçmenler yok yerli Tatarlar yaşamaktadır
158	Kul Şeyh	Harabe Halde	Hem göç edenler hem de kalan Tatarlar birlikte yaşamaktadır
159	Tok col	Aynı isim kalmıştır	Hem göç edenler hem de kalan Tatarlar birlikte yaşamaktadır
160	Kerleut	Aynı isim kalmıştır	Hem göç edenler hem de kalan Tatarlar birlikte yaşamaktadır
161	Buyten	Aynı isim kalmıştır	Hem göç edenler hem de kalan Tatarlar birlikte yaşamaktadır
162	Otuz	Aynı isim kalmıştır	Hem göç edenler hem de kalan Tatarlar birlikte yaşamaktadır
163	Caulcar	Aynı isim kalmıştır	Hem göç edenler hem de kalan Tatarlar birlikte yaşamaktadır
164	Bayim	Aynı isim kalmıştır	Hem göç edenler hem de kalan Tatarlar birlikte yaşamaktadır
165	Camal	Aynı isim kalmıştır	Hem göç edenler hem de kalan Tatarlar birlikte yaşamaktadır
167	Üçkuyu Kıpçak	Harabe halde	
168	Çokrak	Aynı isim kalmıştır	Yeni göçmenler yok
169	Yaşpek	Aynı isim kalmıştır	Melitopol uyezdnin kolonistleri
170	Çegelek	Aynı isim kalmıştır	Yeni göçmenler yok
171	Keleci	Aynı isim kalmıştır	Yeni göçmenler yok
172	Tabuldı As	Aynı isim kalmıştır	Yeni göçmenler yok
173	Terekli As	Aynı isim kalmıştır	Rus serfleri ve Alman kolonistleri
174	Tok Şeyh	Aynı isim kalmıştır	Yeni göçmenler yok
175	Konrat	Aynı isim kalmıştır	Ukraynalı serfler ve meşanlar
176	Sabançi	Aynı isim kalmıştır	Ukraynalı serfler ve meşanları
177	Torpançi	Harabe halde	
178	Canbaba	Aynı isim kalmıştır	Yeni göçmenler yok
179	Şamak	Aynı isim kalmıştır	Yeni göçmenler yok
180	Kunan	Aynı isim kalmıştır	Ukraynalılar ve meşanlar

181	Kilşeyh	Aynı isim kalmıştır	Ukraynalılar ve meşanlar
182	Ablagoca	Aynı isim kalmıştır	Ukraynalılar ve meşanlar
183	Kirkulça	Aynı isim kalmıştır	Göçmen yerleştirilmemiştir
184	Ulan Eli	Harabe	Toprak devredilmiş ancak boş
185	Agoca	Aynı isim kalmıştır	Göçmen yerleştirilmemiştir
186	Kulsadık	Aynı isim kalmıştır	Göçmen yerleştirilmemiştir
187	Kaliç	Aynı isim kalmıştır	Göçmen yerleştirilmemiştir
188	Sadır	Aynı isim kalmıştır	Göçmen yerleştirilmemiştir
189	Deniz Bayçı	Aynı isim kalmıştır	Göçmen yerleştirilmemiştir
190	Elgerı Camanak	Aynı isim kalmıştır	Ukraynalı serfler ve meşanlar
191	Nayman	Aynı isim kalmıştır	Göçmen yerleştirilmemiştir
192	Tavkel	Aynı isim kalmıştır	Rus serfleri ve meşanları
193	Şeyh Eli	Aynı isim kalmıştır	Avusturyalı Moldovyalılar
194	Tıraş	Harabe halde	Yeni göçmenler yok. Toprak devredilmiş.
195	Kaymaçı	Aynı isim kalmıştır	Göçmen yerleştirilmemiştir
196	Dört Sakal	Harabe halde	Ukraynalılar ve meşanlar

Dneprovskiy Uyezd 1860-1866 yılları arasında göç eden Tatarlardan kalan köylerin listesi

	Tatarca İsmi	Rusça ismi	İskân edilen halk
1	Airça köyü	Gromovka	Hem Poltavskaya hem az miktarda Tavriçeskaya Guberniyalardan
2	Kogonli	Voskresennaya	Poltavskaya, Çernigovskaya ve az Tavriçeskaya Guberniyalardan
3	Koyçi	Sergeyevka	Voronejskaya, Orlovskaya ve az Tavriçeskaya guberniyalardan.
4	Nogay Kirgiz	Boş kalmıştır	
5	Büyük ve Küçük Cavkirgiz	Boş kalmıştır	
6	Talp	Nikolayevka	Voronejskaya ve az Tavriçeskaya guberniyalardan
7	Konrat, Memet ağa, Kazaut, Arslan Gazi Çuruk	Hepsi boş	
8	Caypa	Strogonovka	Tuna bölgesinden gelen göçmenler
9	Konşkapkan	Boş kalmıştır	
10	Tugarek	Boş kalmıştır	
11	Büyük Çokrak	Boş kalmıştır	
12	Küçük Çokrak	Petrovo-Konstantinovka	Tuna bölgesinden gelen göçmenler

13	Sarıbulat	Novotroytskoye	Çernigovskaya ve az sayıda Tavriçeskaya güberniyalardan
14	Buraki ve Türkmen	Boş kalmıştır	
15	Karakuyu	Rojdestvenskiye	Çernigov, Ppltava,Orlov ve biraz Tavriçeskaya Guberniyalardan
16	Cambuyluk	Novodmitriyevka	Voronej ve az Tavriçeskaya guberniyadan
17	Yaroşik	Boş kalmıştır	
18	Karaçoy	Otrada	Tavriçeskaya Güberniyanın farklı bölgelerden
19	Büyük Toşkişken	Novomihaylovka	Kurskyaya ve az Tavriçeskaya Guberniyalardan
20	Odiy ve Küçük Taşkişken	Boş kalmıştır	

Bölüm 59

İSKANDİNAV, ANTİK YUNAN VE TÜRK MEDENİYETLERİNDE AT FİGÜRÜ

***Gül ERBAY ASLITÜRK*[1]**

***Ragıp UÇAK*[2]**

1 Doç. Dr. Gül ERBAY ASLITÜRK (Sanat Tarihçi), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Turizm Fakültesi Kuşadası Aydın, ORCİD ID: 0000-0003-4745-0116, gerbay@adu.edu.tr

2 Ragıp UÇAK, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ABD Doktora Öğrencisi, Orcid ID: 0000-0002-4880-2403, ragipucak95@gmail.com

Giriş

Tarih boyunca muhtemelen hiçbir hayvan, saf güzelliği ve zarif hareketiyle attan daha çok beğenilmemiştir ve yine muhtemelen hiçbir hayvan hem antik hem de modern sanatta daha fazla temsiliyete ilham vermemiştir. Atın gizemi, yüzyıllar boyunca insanlığı büyülemiş ve antik çağlara kadar uzanmıştır. Atlar, birçok medeniyette önemli bir rol oynamıştır. Buna ek olarak atların her kültür ve medeniyette üstlenmiş olduğu inanç ve değerler farklılık göstermektedir. Çalışmanın içeriğini ve sınırlılığını oluşturan İskandinav, Yunan ve Türk medeniyetlerindeki atların da çeşitli özellikleri bulunmaktadır. Popüler kültürde sıklıkla betimlenen ve bu üç kültür arası etkileşiminde çokça bahsedilen atlar her zaman büyüleyiciliğini korumuştur. İçerik analizi yöntemiyle gerçekleştiren bu çalışmada, akademik kaynaklardan elde edilen veriler ile İskandinav, Yunan ve Türk medeniyetlerindeki at figürünün benzer ve farklı yönleri, tarih sahnesi içerisindeki etkileşimi incelenmiştir. İskandinav kültüründe genellikle baş tanrı Odin'in atı ve bereket ile, Yunan kültüründe olimpiyatlar ve Olymposlu tanrılar ile, Türklerde ise çoğunlukla günlük hayat, yiğitlik ve savaşlarda ön plana çıkmaktadır. Her üç kültürde de atlar mitolojik olarak sıkça betimlenmektedir ve atlardan oluşan hibrit yaratıklara epey rastlanılmaktadır. Çalışmanın sonunda üç medeniyette atların kullanım alanları ile ilgili bir tablo oluşturulmuştur ve ekler kısmında görsel verilerle desteklenmiştir. Tablo içerisinde atların bu medeniyetler içerisindeki rolleri gözlenmiş ve özetlenmiştir. Sonuç olarak atlar üç medeniyette de hem mitolojik hem de kültürel bir hayvan olarak görülmektedir. Ayrıca Türklerin Yunan ve İskandinav medeniyetlerine kıyasla ata yüklediği anlam ve önemin daha büyük olduğu saptanmıştır.

İnsanlık tarihi boyunca her gelişim evresinde bir figür veya hayvan ön plana çıkmıştır. Köpek deve kuş ve at gibi hayvanlar sırasıyla evcilleştirilerek güncel hayatın bir parçası haline getirilmiş ve farklı alanlarda kullanılmaya başlanmıştır. İlk evcilleştirilen hayvanlardan biri olan at, özellikle çeşitli kültürler içerisinde oldukça geniş bir yere sahiptir. Bütün toplumların sahip olduğu kültür ve değerler farklılık göstermektedir. Bazı kültürlerde hayvanların kendi inançları doğrultusunda kutsal sayıldığı da görülmektedir. Medeniyetlerin birbiriyle etkileşimi sonucu birçok yeni kültür öğesi meydana geldiği gibi bu etkileşim sonucu kültürlerarası geçişte medeniyetlerin birbirini etkilemesine neden olmuştur. Kullanılan gündelik eşyalar, yeni edinilen meslek alanları, inançlar, sahip olunan değerler de zamanla birer geçiş öğesi haline gelmiştir.

Yerleşik hayata geçişte insanlar sürekli olarak sulak alan arayışı içine girmişlerdir. Atlar öncelikli olarak taşımacılık alanında kullanılmıştır. Tarımın gelişmesiyle beraber sürekli üretim başlamış ve bu süreci izleyen ticaret başlamıştır. Ticarette de özelikle yüklerin taşınması ve belli merkezler arasındaki ulaşımın oluşması atın bir araç kullanılmasıyla sağlanmıştır. Türk kültürünün ve tarihinin başladığı noktada ise at artık askeri alanda yerini almaya başlamıştır. Atın evcilleştirilmesinden o zamana kadar pek çok alanda fayda sağlamış olması atın Türk kültüründeki yerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Yunan mitlerinde ise çoğunlukla uçabilen at olarak betimlenen at, popüler kültürde de zamanla gelişim göstermiş ve bu yeni betimlemeler çeşitli sinema filmlerinde yer almıştır. İskandinav kültüründe de yer alan at figürü daha çok dini ritüellerde ortaya çıkmıştır.

Pek çok mitolojik anlatıların çeşitli coğrafyalarda yalnızca isimlerin değişip tekrarlandığı veya tamamen benzer şekillerde görülmesi uygarlıkların bir etkileşim içerisinde olduğunun göstergesidir. Örneğin Viking mitoslarında Sleipnir, Yunan mitoslarında Pegasus ve Türk mitoslarında Tulpar isimli mitolojik atın sahip olduğu güçler oldukça benzerdir. Buna ek olarak, insanlık tarihi boyunca çeşitli uygarlıklar, iklim, coğrafya ve göçlerin de etkisiyle kendilerine has bir kültür oluşturmuştur. Çalışmanın içeriği belirlenirken bu etkileşimler göz önünde bulundurulmuştur. Günümüz popüler kültüründe Viking ve Yunan mitolojisinin etkisi oldukça büyüktür. Ayrıca çeşitli kaynaklara göre İskandinav halkları ve Türk kavimleri arasında Orta Çağ ve öncesine dayanan temaslar mevcuttur. Türklerin inanışı olan şamanik öğeler ile Runik alfabe arasında ortak noktalar olduğu da görülmüştür. Diğer bir etkileşimin ise Hunların Doğu Avrupa istilası sırasında olduğu düşünülmektedir. Birçok kaynağa göre Yunan-Türk etkileşimi sık sık yaşanmıştır. Ancak kimin hangi kültürü tamamen etkilediği konusunda kesin bir sonuca varılamamıştır. Bu üç büyük uygarlığın tarih sahnesindeki etkileşimlerinden dolayı ve atın tarih boyunca özel bir hayvan olarak görülmesi, çalışmanın içeriğini belirlemiştir. Çalışmanın amacı, İskandinav, Yunan ve Türk kültür ve mitoslarında atın sahip olduğu çeşitli rolleri saptamak ve bu üç medeniyet içerisinde benzer ve farklı yönlerini belirlemektir. Çalışmanın sorusu ise tarih boyunca önemli bir hayvan sayılan at, İskandinav, Yunan ve Türk kültürleri içerisinde rolleri ve etkileri nedir? şeklinde belirlenmiştir. Çalışma, gerek fantastik ve popüler kültür ürünlerinde, gerek kültür etkileşimleri sebepleriyle İskandinav, Yunan ve Türk medeniyetlerindeki içerisinde at betimlemeleri ile sınırlıdır. Çalışmanın yöntemi içerik analizi olarak belirlenmiştir. İçeri analizi ile İskandinav, Yunan

ve Türk kültür ve mitosları için detaylı bir literatür taraması yapılmıştır. Literatür taraması sonucunda elde edilen çeşitli akademik yayınlardan atın bu üç medeniyet içerisindeki benzerlik, farklılık ve etkileşimi saptanmıştır. Böylece, akademik kaynaklardan elde edilen veriler ışığında at figürü ile bir sonuca varılmıştır. Çalışma planlaması yapılırken, İskandinav, Yunan ve Türk medeniyetleri içerisinde at figürünü bir bütün olarak ele alan çalışmaya rastlanılmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın önemi, üç medeniyet içerisindeki at figürünü inceleyerek literatüre katkı yapmaktır. Çalışma içerisinde, İskandinav kültürü ve mitosları, Antik Yunan kültür ve mitosları, Türk kültür ve mitoslarında at figürünü ayrı başlıklar halinde incelenmiştir. Ayrıca son bölümde konuyu daha detaylı anlayabilmek için değerlendirme yapılmıştır ve çeşitli boyutlardan oluşan bir tablo oluşturulmuştur.

Geniş bir kültür yelpazesinde yerini alan at figürü kendi nezdinde bir kültür haline gelmiştir. Literatür araştırmalarında at kültürünün çeşitli etnik yapılarda ve mitlerde, inançlarda yer aldığı gözlenmiştir. Dini inançların bir unsuru olmak dışında at, tarihsel sürecin ilerleyen zamanlarında gündelik hayatta taşımacılık alanında en fazla kullanılan binek hayvan haline gelmiştir. Günümüzde de hala gerek taşımacılık alanında gerek bir sosyal aktivite olarak kabul gören at biniciliğinde de yer almaktadır.

1. İskandinav Kültür ve Mitoslarında At Figürü

Tıpkı daha genel olarak Germen halkları arasında yaptıkları gibi, atların erken İskandinav dini kültünde ve ritüelinde önemli bir rol oynadığı uzun zamandır bilinmektedir. Ayrıca, çeşitli kılıklarda ve antropomorfik[1] konularda Hristiyanlık öncesi döneme ait dikili taşlar ve kaya oymaları gibi nesneler üzerinde imgeler olarak sık sık temsil edilmekte ve çeşitli faaliyetler gerçekleştirmektedir. Atlar, çoğunlukla Hıristiyanlığın başlangıcından sonra bugünkü halini alan eski İskandinav literatüründe de sık sık yer almaktadır ve bu nedenle her zaman Hıristiyanlık öncesi tutum ve davranışları tam olarak yansıtmayabilir. Bununla birlikte, özellikle ilk şiirlerde atlara yapılan hatırı sayılır sayıdaki atıflar ve atların dâhil olduğu literatürde sıklıkla tekrarlanan konular, atların İskandinav yaşamının erken dönemlerinde oynamış oldukları rollerle ve kültlerle ilgili genellemeler için güvenli temeller oluşturmaktadır. Bu tür kanıtlar, görsel ve arkeolojik verilerle birlikte, İskandinav mitolojilerinin temsil ettiği insan iletişim sisteminde bir kültürel sembol olarak atın rolünü değerlendirmek isteyen modern bir mitoloji araştırmacısı için zen-

1 İnsan biçimcilik, insanî niteliklerin başka bir varlığa atfedilmesidir.

gin birer kaynaktır (Ross, 2014: 50).

Eski İskandinav kaynaklarında pagan ibadeti ile kutsal atlar arasında güçlü bir bağlantı bulunmaktadır. At, pagan kurbanlarında oldukça popüler bir yere sahiptir çünkü çok saygı duyulan, değerli ve kutsal bir hayvan olarak kabul edilmektedir. Tanrılara atların sunulması çok anlamlıdır ve belki de tanrılara çeşitli mesajlar veya istekler taşıyabileceğine inanılmıştır. Bir hayvan olarak atlar, tanrılara giden yolu bulmaları, kendi ulaşımlarını sağlaması ve bir sonraki hayata giden yolu bilmelerinden dolayı epey güven duyulmuştur. Atlar kurban edildiğinde, at eti ziyafetinin ardından geleceği bildirmek için kanları okunmuştur ve at kültleri genellikle Freyr'e tapanlara ve pagan kültlerine atfedilmiştir (Einarsdottir, 2013: 7).

İskandinav mitolojisinde oldukça önemli bir yere sahip olan Sleipnir (Res. 1), Odin'in binek hayvanı olarak pek çok mitosta ortaya çıkmaktadır. Sleipnir bütün Vikinglerce en iyi at olarak kabul görmektedir. Sekiz bacaklı olmasının yanı sıra ölüler dünyasına da inebilmektedir. Nitekim güneşin doğrulmasında tanrılar atı kullanarak doğudan batıya bir yolculuğa çıkmaktadır. Ayrıca atlara atfedilen birçok türkü bulunmaktadır. Atların üstlenmiş olduğu roller onları adeta kültleşmiş birer objeye dönüşmüştür (Lindow, 2001: 275).

Birçok mitosta at, mitolojik dünyalar arasında seyahat edebilen bir hayvan olduğunu göstermektedir. Atı barındıran inanışlar sadece ölümcül kaderlerle ilgili değil, aynı zamanda doğurganlık, sağlık, toprak yerleşimi ve hava koşullarıyla da bağdaştırılmıştır (Einarsdottir, 2013: 16). Nitekim çeşitli cinsellik ve doğurganlık ritüelleri genellikle, hayvanı toplumun başka bir yönüne entegre ederek, İskandinav paganizminde atla ilişkilendirmektedir (Stelter, 2014: 28).

Atlar, İskandinav halklarında doğurganlık sembolünün başında gelmektedir. Bu sebeple, at kurban etme, at dövüşleri (Res. 2), at eti tüketimi gibi çeşitli uygulamalar doğurganlık kütlerinin önemli bir bileşeni haline gelmiştir. Atın öneminin bu denli yüksek olması bazı cezalandırmaları da beraberinde getirmiştir. Nitekim at hırsızlığı kırbaçla, sürgünle veya ölümle cezalandırılmıştır (Sikora, 2004: 87).

İskandinav kültüründe atlar çoğu zaman insan ölümleriyle de eşit derece tutulmuştur. Atın en ünlü İskandinav imgesi, baş tanrı Odin'in pek çok İsveç resim sanatında görülen sekiz ayaklı atı Sleipnir'den geldiği bilinmektedir. Ancak Viking kültüründe yalnızca Sleipnir değil, birçok attan bahsedilmektedir. Viking geleneğinde ölümü bildiren figürle-

rin genellikle gri atlar tarafından betimlendiğine dikkat çekilmektedir. Başka bir deyişle, at gömme biçimleri, o dönemde tanrı veya tanrıçaya olan tapınma kültünün ifadesi olabilmektedir (Bradley, 1985: 32).

At, hem Hıristiyan hem de pagan dini uygulamalarının birçok cenaze törenini birbirine bağlayan bir araç niteliği taşımıştır. Íslendingasǫgur isimli şehirde hem Hristiyan hem de pagan gömü biçimleri mevcuttur ve en yaygın biçimde höyüklerde yakılma ve gömülme söz konusudur. Tümsek mezarlar, pagan geleneğinde bir gelenektir ve cenaze töreni, atı tamamen eyerli bir höyüğe gömülmek isteyen Danimarka Kralı Danr tarafından uygulanmıştır (Jochens, 1999: 630).

İskandinav kültüründe ölen bir adamın mezarına atı da gömülmektedir (Res. 3) ve bunun üç sebebi bulunmaktadır. Birincisi, maddi zenginlik uğruna atlar da sahibiyle gömülmektedir. İkincisi, atların ve diğer cenaze eşyalarının sosyal statüyü temsil ettiği düşünülmektedir. Üçüncüsü de, ölen kişi için at, gerekli bir mülktür. Bunun sebebi ise, öbür dünyaya yapılan yolculuklarda ata binilmektedir. Bunun yanında değerli olan birtakım değerli binicilik teçhizatları da at ile birlikte gömülmektedir. Atın üzerinden eşyaların tam olmasından, tamamen eyerlenmesinden ve atın tam anlamıyla toprağa gömülmesinden emin olmak gerekmektedir. Çünkü atın sahibini önceki yaşamda alıştığı konfora ve sürüşe hazır hale getirilmektedir (Brink ve Price, 2008: 187).

Özellikle Hıristiyanlığın benimsenmesinin ardından, atların kesilmesini yasaklandığı ve yasanın açıkça at eti yemenin hoş karşılanmadığı göz önüne alındığında, putperest geleneklerle ve at eti yemekle ilişkili törenler pagan dininin önemli bir göstergesi konumundayken eski bir gelenek haline gelmiştir. Hıristiyanlığa geçişten sonra atları kurban etme yasağı bazı durumlarda izin verilmiştir. Bir hayvanla ilgilenemedikçe ya da aile aç olmadıkça gereksiz yere öldürmemeli ya da zarar vermemelidir, bu da her iki tarafın da acısını kurtarmak için atı öldürmeyi haklı çıkarmaktadır. Hristiyan anlamında at eti yemek o zaman bir günah haline gelmiştir, çünkü at her çiftçi için değerli bir işçidir ve atı sadece et olarak kullanmak açlık durumunda affedilmiştir (Einarsdottir, 2013: 17).

At figürü İskandinav kültüründe oldukça önemli bir yere sahip olmasından dolayı atları korumak ve kollamak için çeşitli yasalar çıkarılmıştır. Atları çalarak, bir başkasına ait olan atlara binerek ve yeni atları ithal ederek kanunları çiğnemek, kırbaçlanma, sürgün ve hatta ölüm gibi sonuçlarla ciddi şekilde muamele görmüştür. Atlar ayrıca, at dövüşü ile değilse de, haksızlığa uğradığını hisseden kişiye at hediye ederek, anlaşmazlıkları yasal olarak sona erdirmek için de kullanılmıştır (Rowsell, 2012, 15).

Atlar günlük hayatın (Res. 4a) içerisinde bir eğlence figürü (Res. 4b) olarak da toplum içerisinde yer almıştır. Özel yetiştirilmiş atlar bir eğlence aracı alarak dövüştürülmüştür. Önceki dönemlerde at yarışı sosyal bir aktivite iken, zamanla bu yerini savaşa bırakmıştır. Bu savaş aktivitesi İzlanda'da daha yaygın biçim gerçekleşmiştir. At dövüşü bazen o kadar hırslı ve ciddi geçmektedir ki, atlardan biri ölünceye kadar mal sahipleri dövüşü durduramamışlardır. Ancak at dövüşünün de birtakım kendine has kuralları bulunmaktadır. Taraflardan birinin izni olmadan atları dövüştürmek yasaklanmıştır. Dövüşün daha zor ve eğlenceli olması için, atların görebileceği dövüş alanının yakınında kısrak tutulmuştur. Yine dövüş sırasında atlar sahipleri veya özel eğitmenler tarafından yönlendirilmiştir. Atların kavgada her iki ayağı üzerinde durup ön ayaklarıyla rakibe vurmasıyla seyirciler arasındaki coşku doruk noktasına ulaşmıştır. Ayrıca en iyi dövüş atına sahip olmak toplum içerisinde bir onur sahibi olduğunu göstermiştir (Yavaş, 2018: 278).

Tıpkı diğer mitolojilerde olduğu gibi, İskandinav mitolojisinde de hibrit yaratıklar (Res. 5) bulunmaktadır. Atların İskandinav kültüründe önemli bir yere sahip olması nedeniyle, at ve diğer hayvanlardan oluşan hibrit yaratıklar sıkça rastlanılmaktadır. Hibrit yaratıklar, özellikle kalkanlara, içme kaplarına, taraklara ve miğferlere sıkça işlenmiştir. İnsanların yanı sıra hayvanlardan at, yılan, kuş, boğa, balık ve köpekler pek çok hibrit oluşumda görülmektedir. Bununla birlikte, at, boğa ve kuşun hepsi çok sayıda nesnede görünse de, at kuyruklu boğalar, gaga ve boynuzlarla birleştirilmiş at gövdeleri veya at kafaları olduğu da bilinmektedir (Ahlqvist ve Vandkilde, 2018: 5).

Atlar, İskandinavların yaşam tarzı ve kültürünün yanı sıra, efsaneleri ve mitlerinde genellikle değerli ve büyük bir rol oynamaktadır. Atlar, bu çeşitli rollere hizmet etmenin ötesinde, birçok dini, batıl inanç ve hatta doğaüstü çağrışımlara da sahiptir ve bazen İskandinav toplumunda manevi bir ortam işlevi görmüştür. Efsaneler, atların hala çeşitli törenler için kullanılan kutsal ve ruhani bir hayvan olarak kabul edildiği Orta Çağ'a kadar atların kurban edilmesine atıfta bulunmuştur.

2. Antik Yunan Kültür ve Mitoslarında At Figürü

İskandinav kültüründe olduğu gibi Yunan kültüründe de at figürü önemli bir yere sahiptir. Antik Yunan kültüründe savaşlarda, günlük hayatta, çiftlik ve yarışlarda, arena ve sirk eğlencelerinde ve çeşitli özel etkinliklerde kullanılan at (Grekçe "hippos", Latince "eques" ve at ile ilişkili çeşitli yaratıkların yaratıcısı olarak denizlerin tanrısı Poseidon (Triton/Neptün) gösterilmektedir. Söz konusu at olduğunda Poseidon

(Res. 6) pek çok heykel ile temsil edilmiştir ve tapınım görmüştür. Atın mitolojik olarak üstelendiği doğaüstü özellikler tanrı ve kahramanlardan edilmiştir ve bu sayede at ile ilgili birtakım etkinlikler ön plana çıkmıştır (Köker, 2010: 17).

Atların Yunan kültürüne gelmesi muhtemelen Kimmer ya da İskit bozkır atlılarının yanı sıra Medler ya da Persler vasıtasıyla olduğu düşünülmektedir. At figürü Yunan halkını öylesine cezbetmiştir ki vazolarda, duvar resimlerinde sıklıkla görülmüştür. Nitekim Yunan mitolojisinde pek çok tanrı ve tanrıça bu hayvandan yararlanmıştır (Beydiz, 2016: 45).

Yunan mitolojisinde atın tanrı ve kahramanlarla olan ilişkisi, şüphesiz bu varlığa Yunanlıların zihninde özel bir saygı ve hayranlık uyandırmıştır. Nitekim Poseidon'un yanı sıra birçok tanrı ve tanrıça da at ile birtakım etkileşim içerisinde olmuştur. Homeros'un İlyada'sında atlar kahramanların atlarını çekmekle yükümlüdür. Atlar sahip oldukları güzellik ve hızlarıyla ön plana çıkmıştır. Özellikle Atina halkının ata duyduğu içten sevgi sebebiyle pek çok kamu ve dini yapının yüzeylerinde at resimleri ve heykeller yer almıştır (Arghavanian, 2017: 16).

Atlar Antik Yunan'da yaygın olarak görülmektedir. Ancak bir atı satın almak ve bakımını çok pahalıdır. Bazı atlar o kadar değerliydi ki arpa yerine buğday yemişlerdir ve su yerine şarap içmişlerdir. Atlar ilk olarak MÖ 1500 civarında arabaları savaşa çekmek için kullanılmıştır, ancak insanlar MÖ 900 yılına kadar at sırtında savaşa girmeye başlamamışlardır (Trentin ve Sneed, 2018).

Yunan mitoloji içerisinde at figürüne oldukça sık karşılaşılmaktadır. Olympos'un on iki tanrısının da at ile doğrudan ya da dolaylı şekillerde bağlantısı bulunmaktadır. Mitoloji içerisinde at ile ilgili olarak Kentaurlar (Res. 7), Pegasus (Res. 8) ve Hippokampos (Res. 9) sıkça geçmektedir. Nitekim mitolojinin içerisinde oldukça benimsenen bu figür, birçok sanat dalında çeşitli mitolojik sahneler ile betimlenmiştir (Köker, 2010: 23).

Mitoslar içerisinde dikkat çeken önemli bir husus Truva atıdır (Res. 10). Destanlara göre Mikenliler, Truva Savaşı'ndaki zaferlerini Epeios adında tahta bir heykeltıraşa borçludur. Korkak ama becerikli bir usta olan Epeios, Odysseus tarafından tasarlanan ve tasarlanan devasa bir tahta at heykelini yaratmıştır ve Odysseus'un da dâhil olduğu yetenekli Akha savaşçıları bu atın karnına yerleştirmiştir. Akhalar, bu tahta atı kıyıda bırakıp, vatanlarına dönüyorlarmış gibi davranarak, gemilerini Bozcaada'ya demirleyerek yola çıktılar. Ancak Truva halkı tahta atın bir

tuzak olabileceği kuşkusunu hep hissetmişlerdir. Çeşitli araştırmacılara göre Akhaların işi Truva'yı yıkmak değildir. Truva deprem nedeniyle yıkılmıştır. Akhalar bu Truva atını deprem ve at ile ilişkilendirilen tanrı Poseidon'a şükranlarını sunmak için yapmıştır (Kaya, 2017: 8-9).

Atinalı aristokrat ailelerin atları yetiştirme kabiliyetine sahip olmasına rağmen, Atinalılar bir süvari ordusu geliştirmekte zorlanmıştır. Çoğu aristokrat, iki tekerlekli arabalar için veya savaş arabaları için at yetiştirmiştir (Res. 11). Oldukça eskilere dayanan at yetiştiriciliği ve süvarilik kavramı yani Yunanistan'ın sahip olduğu bu miras büyük önem taşımaktadır. Özellikle batılı askeri taktikler söz konusu olduğunda, tarihsel kayıtlar üzerindeki etkisine büyük saygı gösterilmektedir. Yunan biniciliğinin idealleri üzerine atılan temeller, daha sonraki Roma, Ortaçağ Avrupası ve Rönesans'ta süvari eğitiminin temelini oluşturmaktadır ve bugün bile modern binicilikte uygulanmaya devam etmektedir (Carrier, 2015: 8).

Antik Yunan kültüründe at yarışları özellikle olimpiyatlarda oldukça popüler bir etkinlik olarak belirtilmektedir. Dönemin halkı kalabalık gruplar halinde hipodroma gelerek at yarışlarını izlemiştir. Bu yarışlar, olimpiyatların en muhteşem ve en görkemli kısmı olarak kabul görmüştür. Bazı olimpiyatlarda jokeyler izleyicilerin dikkatini daha da çekebilmek için atlarından atlamıştır ve bu oldukça sık bir şekilde gerçekleşmiştir. Ayrıca, olimpiyat at yarışlarında (Res. 12) birinci olan jokeye çeşitli ödüller de sunulmuştur. Bu ödüllerin başında yarış galibine zeytinyağı ile dolduruluş 140 amfora takdim edilmiştir (Mann ve Scharff, 2020: 165).

At veya at arabası yarışlarındaki zaferler, bir zenginlik ve güç işareti olarak görülmüştür ve hükümdarların meşruiyetini teşvik etmiştir. Buna ek olarak politikacılar tarafından demokrasilerde de kullanılmıştır. Yunan geleneğinde kabul gören inanışa göre, cinsiyet faktörü atların sahibini onurlandırmak bir faktör olmuştur. Çünkü kadınların olimpiyat oyunlarını izlemesine izin verilmemiştir ancak kadınların adına at yarışı düzenlenmiştir (Mann ve Scharff, 2020: 166).

Antik Yunan'da at kurbanları, ölen kişinin sosyal duruşunun sergilendiği farklı bir cenaze töreni olarak bilinmektedir. At kurbanlarına dair kanıtların çoğu, antik dönemde atların yetiştirildiği bir bölge olan Argos'tan gelmektedir. Atın kurban edilmesi dini önem görmektedir çünkü ölen kişi bir rahibe veya soylu bir kişi olabilir. Ayrıca, dini anlatı bağlamlarında sık sık at kurbanlarının tasvirine işaret edilmektedir. Arkeolojik verilerin ışığında atların genellikle erkek cenazelerinde kurban

edildiğine rastlanılsa da önemli kadın figürlerin mezarlarında da nadir olarak görülmektedir. Genel olarak bakıldığında, Antik Yunan'da at kurbanları soyluların onuruna yapılan bir tören halini almıştır (Kosmetatou, 1993: 32).

Atlar koşum takımı (Res. 13), eyeri, başlığı ve dizgin halleri ile betimlenmişlerdir. Eyerli ve dizgin olarak görünen atlar genellikle av sahneleriyle, koşum takımı ile görünen atlar ise genellikle yarış sahnelerinde görülmektedir. Ancak doğaüstü yeteneklere sahip olan (Kentaur, Hippokampos ve Pegasus) atlar herhangi bir giyim takımı olmadan betimlenmektedir (Köker, 2010: 37-38).

Birçok özelliğe sahip olan atlar, Antik Yunan'da zenginlik ve statüyü temsil etmenin yanı sıra gelişen bir ekonominin ayrılmaz bir parçası ve savaşın önemli bir parçası haline gelmiştir. Yunan mitolojisinde atın tanrı ve kahramanlarla olan uzun süreli ilişkisi, şüphesiz Yunanlıların kafasında bu olağanüstü yaratığa özel bir saygı ve hayranlık beslemiştir. Tanrısallıkla bağlantılı ve özel güçlere sahip atlar, antik dünyadaki büyük olimpiyat festivallerinde merkezi bir figür olarak da varlığını sürdürmüştür.

3. Türk Kültür ve Mitoslarında At Figürü

Eski çağlardan beri sosyal hayatın bir gereği olarak Türkler atlarla özel bir bağ geliştirmişlerdir. Bu sebeple, hayvancıkta gelişmiş olan Türkler, özgün at yetiştirme yöntemlerini oluşturmuşlardır. Ayrıca Türkler, yabancılarla iletişim kurmak ve kendi medeniyetlerini yabancı milletlere göstermek için atları amblem olarak kullanmışlardır. Öte yandan at ile insan arasındaki bağ iç içe geçmiştir. At, insanların kutsal geleneğin temel unsurları olduğuna inandıkları efsanelerde, resimlerin yaratılmasında, dillerinde ve dini törenlerde edebiyatlarında yer almıştır. Ayrıca giyen, yiyip içen, yaşayan ve mal olarak kullanan ve aynı zamanda göçebelerin hayatında öncü rol oynayan bir at, Türkler kültürü arasına uzun yıllar boyunca bir kült olarak yerleşmiştir (Karaca, 2011: 1). Buna ek olarak, atı dünya medeniyetine tanıştıran ve atı evcilleştiren ilk millet Türklerdir (Karcıoğlu, 2017: 169).

Türkler atın etini yemiş ve sütünü (kımız) içmişlerdir. Doğu Türkistan'daki Şorçuk mabedinde at başları, Pazırık kurganlarında atlı betimlemeli gümüş eşyalar, at betimlemeli halı (Res. 14), at başı şeklinde bir kamçı sapı bulunmuştur. Türkler, savaşa giderken atın kuyruğunu örerek düğüm atmıştır ve yas tutmak için de ayın kuyruğunu kesmiştir (Karcıoğlu, 2017: 171).

Altay'da yapılan kazılar sonucunda ilk katmanda at ve at koşum takımlarının derinlemesine toplandığı görülmüştür (Res. 15). İskit dönemindeki kurganlarda bir atı bir insanla birlikte gömmek ya da bir atı tek başına kurganda gömmek oldukça yaygın bir uygulamadır. Atların koşum takımları ile bulunduğu İskit dönemine ait birçok kurgan Altay'da kazılmıştır ve bu mezarlarda özellikle Pazırık kurganlarında donmuş yapıları nedeniyle atların formları ve koşum takımları görülmüştür (Toraman, 2018: 227).

Genel olarak, göçebe uygarlığın her yönüyle gelişmesini sağlayan ve araç kullanımı kadar etkili olan sığır hayvanlarından biri de attır. At sadece göçebe hayatında bir binicilik hayvan değil, aynı zamanda savaş aracı, yiyecek, içecek ve giyim kaynağı olmuştur. Bu durum yerleşik toplumlarda görülmemektedir. Ayrıca, at günlük yaşamda (Res. 16) sıklıkla yer almakla birlikte, çeşitli toplulukların mitolojilerinde yaşamaktadır (Belek, 2015: 114).

M.Ö. 4 bin yıllarında atın evcilleştirildiği bilinmektedir. Gerek binmek için gerek de yük taşımak için kullanılmasıyla birlikte, M.Ö. 2 binde eti de tüketilen bir hayvan olarak daha önemli hale gelmiştir. Asya bozkırlarının iklim koşullarına odaklı bir yaşam süren Türkler, gündelik yaşamlarında çeşitli kolaylık yolları aramayı tercih ederek, hız ve dayanıklılık açısından üstün özelliklere sahip olan atlara büyük önem vermişlerdir. Buna ek olarak, göçlerin yaşanması ve yeni coğrafi bölgelere gerçekleşen akınlar, atın varlığına ihtiyaç duyulan bir hayvan haline gelmesinde önemli rol oynamıştır (Esin, 2017: 1319).

Türklerin atı evcilleştirmesinin ardından, atın hem etinden hem de sütünden faydalanmıştır. Atı, inancın merkezi olan Gök tanrı dininin merkezine koymuşlardır. Kurganlarda bulunan at ve at mezarlarının ilk arkeolojik verileri Kelteminar kültüründe (M.Ö. 5000-3000) bulunurken, Kalkolitik dönemde görülen Anav kültürü Tunç Çağı'na ait II. kültürel katmanında rastlanılmıştır (Çoruhlu, 2012: 1055).

Türkler atın evcilleştirilmesi, yetiştirilmesi gibi konular oldukça hassas ve dikkatli davranmışladır. Atın bu denli önemli olması, ata çeşitli rollerin ve güçlerin de atfedildiği bilinmektedir. Nitekim Türk mitolojisi içerisinde at figürüne sıkça rastlanılmaktadır. Yunan mitolojisinde görülen Pegasus, Türk mitolojisinde Tulpar (Res. 17) olarak bilinmektedir (Duymaz, 2019: 12).

Türk mitoloji ve kozmolojisinde "benekli" ve "alacalı" hayvanlar kutsal kabul edilmiştir. Bu bağlamda alaca geyik ve at efsaneleri araştır-

macılar tarafından kuzeyli göçebe topluluklarla ve Türklerle ilişkilendirilmektedir. Bu hayvanların gökte veya cennette yaşadığına inanılan mitolojik varlıklardır. Türk kozmolojisinde dört yöne oturtulan gezegenler ve takımyıldızları renklerle bütünleşmektedir. Türkler, kutup yıldızının çevresinde dönen takımyıldızları birer at olarak düşünmüşlerdir. Güneyde kırmızı at, kuzeyde alaca veya siyah at, doğuda mavi at ve batıda beyaz at görülmektedir (Res. 18). Böylece dört yönün sembolizminde kullanılan renkler ve atların sahip olduğu renkler uyum içerisindedir (Esin, 2003: 267).

Tulpar, Türk mitolojisinde kanatlı ve uçan bir attır. Bu uçan kanatlı atlar, Kırgızların Manas destanında anlatılmaktadır. Tulpar'ın adı Türk, Kırgız ve Altay mitolojilerinde de geçmektedir. Çoğunlukla beyaz veya siyah (tek renkli) renkli bir at olarak görülmektedir. Beyaz kanatları ile birlikte yiğitlere yardım etmek için Kuday tanrısı tarafından yaratılmıştır. Bunlar Manas Destanı'nda görülen savaşçıların binek hayvan olarak kullandığı, rüzgârdan bile hızlı olan efsanevi atlardır. Başkurt inanışlarına Tulparın kanatları görünmezdir. Bunun sebebi Tulpar'ın kanatlarını yalnıza karanlıkta ve çok uzun mesafeleri aşarken kullanmasıdır. Ayrıca biri Tulpar'ın kanatlarını görmesi durumunda, onun kaybolacağına inanılmıştır. Tulpar dünyanın neresinde olursa olsun sürüsünü daima bulabilmektedir. Kelime anlamıyla da Tulpar, safkan at demektir (Bıyıklı, 2019: 414).

Tulpar, ataları Türk mitoloji içerisinde göller ve okyanuslar gibi suların derinliklerinde yaşamış mitolojik bir aygırdır. Eğer bu kısrakların tayları bu aygır ile çiftleşip yeterince iyi bakılırsa kanatlı ata yani tulpara evrilirler. Tulpar'ı binek olarak kullanmak kolay değildir. Yalnız cesur ve yiğit olan kahramanlar Tulpar'a binebilir. Türk efsanelerine göre, bu atı kalbi ve bedeniyle tutabilenler ve taşıyabilenler sahiplenebilir. Ayrıca, şaman ritüellerinde de görülen bu at, yamaçlardan uçup diğer atları geçen bir hayvan olarak bilinmektedir (Gürçay, 2019: 49).

Türk mitolojisi içerisinde at yarışları önemli sahnelerdendir. At yarışları mitoloji içerisinde iki türlü olarak görülmektedir. Birinci tür tamamen yarışma amacı taşıyan etkinliklerden oluşmaktadır. Bu tür yarışmalar özellikle toyların, düğünlerin, ölü aşlarının ve şenliklerin önde gelen müsabakalarındandır. İkinci tür yarışma ise, ilkinden farklı olarak savaşma amacıyla yapılmıştır. Zaman zaman iki ordu savaş amacıyla karşılaştığında, karşılıklı bir anlaşma yapmışlardır. Genellikle her iki taraftan da birer cengâver ya da savaşçı çıkar ve temsili olarak savaş güreşi (Res. 19) yapmışlardır. Kimin güreşçisi kazanırsa, o taraf zaferi

kazanmış sayılmıştır ve bazen bu yarışlar aylarca devam etmiştir (Ögel, 2010: 521).

Türk medeniyetinde ve kültüründe çok önemli bir yere sahip olan atlar, çoğunlukla sahibi ile birlikte bazen de sadece ait oldukları mezarlara defnedilmiştir. Proto-Türk (genellikle M.Ö.3000-2000), Hun (M.Ö.244-M.S. 216) ve Göktürk (Köktürk M.S. 552-745/753) dönemlerinde özellikle kurganlarda yapılan arkeolojik kazılarda çok sayıda at cesedi ortaya çıkarılmıştır. Bu atlar, paralel dünya hayatında (ölümler dünyası) kullanılmak üzere (öldürülerek, yani kurban edilmek üzere) ölü kişiye atfedilmiştir. Doğu Avrupa'dan Doğu Asya'ya, yüzyıllar boyunca (neredeyse çağımıza yakın dönemlere kadar) uçsuz bucaksız bozkır veya yarı bozkır bölgelerinde yayılan çeşitli Türk toplumlarında, aynı geleneği ve sembolizmi yansıtan atlar ölü liderleri ile birlikte (Res. 20) gömülmeye devam etmiştir (Çoruhlu, 2012: 1051).

İskandinav ve Yunan kültüründe olduğu gibi Türk kültüründe de hibrit yaratıklar mevcuttur. At ve at ile birleşimlerden meydan gelen yaratıklar çeşitli kaynaklarda görülmektedir. Bilinen önemli örneklerden biri ejder aygırıdır (Res. 21). Ejder aygırının ön kısmı tıpkı bir at gibi at vücuduna ve at ayaklarına sahiptir, arka kısımda ise ejderha ayakları ve kuyruğu bulunmaktadır. Buna ek olarak, kırmızı ve mavi renklerde görünüme sahip kanatları vardır (Duymaz, 2019: 47).

İslamiyet öncesi Türk devletlerinin sosyal hayatı bozkır yaşamına dayanmıştır. Bu sebeple atlar, sosyal hayatın mühim elemanlarından biri olmuştur. At, Türklerin yaşamına canlılık ve hız kazandırmıştır. Türklerin sosyal hayatı, hareketli bir yaşam tarzı ve sık sık yer değiştirmeye odaklanan bir anlayıştan etkilenmiştir. Türkler, dünyanın dört bir yanında geliştirdikleri uzmanlık ve yeteneklerini atların süratli yolculuğu ile bir araya getirmişlerdir. Göçebe Türkler çok kısa bir mesafeyi yürümemiştir. Koşum takımı olan bir veya iki at, genellikle çadırlarının hemen önünde bulundurulmuştur (Karaca, 2011: 73).

İslamiyet öncesi dönemde Oğuz Kağan Destanı ve Orhun Yazıtlarına göre atlar, Türklerin sosyal hayatının bir parçası konumundadır. Atla ilgili efsaneler yaratılmıştır ve at birçok sanat eserinin bir parçasıdır. At üzerinden yapılan cirit ve binicilik en popüler sporlarından birisi olmuştur. Atsız yapılan sporlar arasında avcılık ve okçuluk yer alırken, Türk milleti bu sporları at üzerinde daha rahat ve düzenli yapabilmiştir (Caferoğlu, 1972: 170).

Kaşgarlı Mahmud'un (1005-1102) "Divan-ı Lügat-it Türk" eserinde İslamiyet sonrası Orta Asya Türk edebiyatının en eski ve en önemli eseri

olup, atlarla ilgili çeşitli terimlerin yer aldığı belirtilmiştir. Atın etinin ve sütünün tüketilmesi, hem bir binek hem de bir seyahat aracı olarak görülmesi ve askeri amaçlarla kullanılması, bu sözlüğe atlarla ilgili belirli terimlerin ve kelimelerin dâhil edilmesine katkıda bulunmuştur. Atın rengi, ırkı, yürüyüşü, özellikleri ve malzemeleri ile ilgili pek çok terim ve söz bu çalışmada yer almıştır (Türkmen, 2014: 71).

Atın Selçuklularda çoğunlukla askeri nedenlerle sarayın önde gelenlerine ait çiftliklerde beslediği, ikta sahiplerinin kendilerine yetiştirdiği ve kazanılan savaşlardan ganimet olarak alındığı, devletin kendisi at pazarlarından satın aldığı, hediye ya da bağış yoluyla topladığı görülmüştür. Ancak atlar yalnızca savaş amaçlı değil, spor ve av amaçlı da kullanılmıştır (Res. 22). Buna ek olarak atların Selçuklularda sosyal ve gündelik yaşamda da kullanıldığı bilinmektedir. At etinin tüketilmesi ve at sütü (kımız)'nün içildiği görülmektedir (Türkmen, 2014: 76-77).

Anadolu Selçuklu devletinin Kubadabad sarayının çinilerinde (Res. 23) görülen at motifleri 13. yüzyılda sıkça görülmüştür. Bu çinilerdeki motifler Eski Türk inanışlarına uygun şekilde anlamsal semboller olarak tasarlandığı düşünülmektedir (Beydiz, 2016: 57).

At, Selçuklu devletinde olduğu gibi Osmanlı'da da oldukça önemli bir hayvan olarak görülmüştür. Osmanlı devleti gücünü at üzerinde kurmuştur. Savaş zamanında Anadolu'da ve Avrupa Türkiye'sinde bazıları beş yüzden fazla atı olan ahır sahipleri iki yüz bin süvari sağlamıştır. Osmanlı saltanat gezisi, tahta geçmeden sonra gerçekleşen önemli bir törendir (Esin, 1965: 173).

Osmanlı Türklerinde de eski Türklerde görülen "atla bütünleşme" geleneği devam etmiştir. At, Osmanlı Türkleri arasında şeref, saygı ve şefkat unsuru olarak kucaklanan bir arkadaş olmuştur. Atlarla, üç kıtada, başarılı bir şekilde egemenliklerini kazanmışlardır ve korumuşlardır. Ayrıca at, özellikle Osmanlı'da iletişim ve ulaşım için temel ihtiyaç haline gelmiştir. İletişim ve ulaşımın yanı sıra taşımacılıkta da atların kullanıldığı bilinmektedir. Atın Osmanlı haberleşme teşkilatı için çok değerli olduğu kayıtlarda görülmektedir. Osmanlı'da at ırkını korumak ve daha iyi bir cins at üretme fikri çiftliklerin oluşmasına katkıda bulunmuştur (Murathan vd., 2019: 787).

Osmanlı padişahları da hayatın bir parçası olan atlara özel önem vermişlerdir. Kendilerine ait birçok çiftlikte at yetiştirmişler (Res. 24) ve zaman zaman atları devletlerarası işlerde hediye olarak kullanmışlardır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinde ve büyük fetihlerde atın önemi

ve rolü oldukça büyüktür (Res. 25). At, askeri alanda önemini muhafaza ederken, kültürel varoluşun ayrılmaz bir parçası olarak kalmıştır. Yerleşik hayata geçilmesine rağmen at, heykel, edebiyat, sözlü gelenek ve dini yaşamdaki eski yerini korumaya devam etmiştir (Güven, 2019: 1825).

At, eski Türk kültürünün en önemli parçası konumundadır. Bir Türk için dünyada olmazsa olmaz üç varlık vardır: at, avrat, silah. Günümüzde Türkmenistan'da, Türklerin ata verdiği önemi göstermek ve bu geleneği bozulmadan sürdürmek için dünyadaki tek At Bakanlığı'nın kurulması son derece dikkat çekici bir özelliktir. Buna ek olarak, Kazakistan'ın resmi devlet armasında Tulpar'a benzeyen bir at kanatlı at motifi bulunmaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Birçok toplumda at benzersiz bir yere sahiptir. Hatta medeniyetin at üzerinde kurulduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Atların evcilleştirilmesinin ardından yemek, savaş, ulaşım, iletişim, tarım, ticaret, ticaret, zevk, spor, din, sembol, statü, siyasi, hediye, rekabet ve eğlence gibi çeşitli alanlarda kullanılmıştır. Bu kullanım alanları medeniyetlerin sahip olduğu dil, kültür ve günlük yaşamı üzerindeki atların sahip olduğu önemli rollere işaret etmektedir.

Atların savaşlarda, avcılıkta ve ulaşımda giderek daha fazla kullanılması bu hayvanları eşsiz bir noktaya taşımıştır. Atların yüksek prestije ve öneme sahip olması tarih boyunca büyük bir sempati ve asillik ile geniş çapta temsil edilmişlerine yol açmıştır. Bununca soncunda atlar çeşitli toplumlarca kutsal bir hayvan haline gelmiştir. İyi eğitilmiş, iyi yetiştirilmiş ve saygı duyulmuştur.

Çalışmanın içeriğinde yer alan İskandinav kültüründeki atın yeri ve önemi oldukça büyüktür. İlk olarak atların hızı ve taşımacılığı sayesinde bu toplumlarda sıkça kullanıldığı görülmüştür. İskandinav toplumda bir ata sahip olmak oldukça önem arz etmiştir. Çünkü atlar politik veya toplumsal olarak bir gücü temsil etmiştir. Buna ek olarak, atların hediye olarak verilmesinin değeri de oldukça büyüktür. Nitekim atlar bu toplumda eğlencelerin içerisine de dahil edilmiştir. Sosyalleşmenin bir aracı olarak görülen bu eğlencelerde at yarışları, at dövüşleri gibi çeşitli etkinlikler düzenlenmiştir. At yarışlarında galip gelen atın sahibi ödüllendirilmiştir.

İskandinavlar atlarını çok fazla sahiplenmiştir. Atlar günlük yaşamda, dinde, çeşitli ritüellerde hatta ölümde bile İskandinavlara eşlik etmiştir. Bu yüzden at ile ilgili pek çok şiir, destan, yasa ve mit bu-

lunmaktadır. Atların ölüm ve yaşam arasında arabulucu görevi görmesi, İskandinavya'da atların benzersiz ve özel güçleri olduğunu göstermektedir. Cenaze törenleri, kurban gelenekleri ve mitolojik öyküler, atların daha çok ruhsal bir arabulucu ve ölümlü ve ölümsüz dünyalar arasında iletişim aracı olduğunu öne sürmektedir.

Antik Yunan döneminde ise atlar genel olarak günlük hayatta ve özellikle savaş, yarış, seyahat ve avcılıkta önemli hale gelmiştir. Yunan dünyasının bazı bölgeleri özellikle binicilikleriyle ün kazanmıştır. Atlar, zenginlik ve statüyü temsil etmenin yanı sıra gelişen ekonominin ayrılmaz bir parçası ve savaşın önemli bir bileşeni olmuştur.

Yunan mitolojisinde atın tanrı ve kahramanlarla olan uzun süreli ilişkisi şüphesiz insanların zihninde bu olağanüstü hayvana özel bir saygı ve hayranlık beslemiştir. İskandinav'dan farklı olarak atların hemen hemen Olymposlu her bir tanrı ile bir bağlantısı bulunmakta ve sık sık mitoslarda geçmektedir. Atların Antik Yunandaki en büyük rolü olimpiyatlarda görülmektedir. Atlar, Atina'daki çeşitli oyunlar, araba yarışları ve at yarışlarına katıldıkları olimpiyat oyunları gibi antik dünyadaki büyük festivallerde merkezi bir rol oynamıştır. Bu nedenle atlar Yunan toplumunda yüksek sosyal statünün bir sembolü haline gelmiştir. Atın Yunan toplumu içerisindeki bu yönü, İskandinav toplumu ile aynıdır.

Tıpkı diğer iki toplumda olduğu gibi Türklerde de atın rolü oldukça büyüktür. At ile ilgili en erken bilgilere İskitlerde, Sakalarda ve Pazırık kurganlarından ulaşılmaktadır. Türkler atı tıpkı kendilerinden bir parça olarak görmüştür. Göçebe toplumlarda taşımacılık, beslenme ve avcılık için sıklıkla kullanılmıştır. Dolayısıyla atlar Türk toplumlarında gündelik yaşamın bir parçası haline gelmiştir.

İlk olarak Türk kültüründe atlar aygır, beygir ve tay gibi farklı terimlerle anılmıştır. Atın Türkler tarafından evcilleştirilmesi ve insan yaşamına dâhil edilmesi insanlık tarihinde önemli bir olay olarak geçmiştir. Türkler destan ve efsanelerde yaygın olarak kullandığı at figürü çerçevesinde geliştirdikleri eserler kültürel zenginliklerin temelini oluşturmuştur. At, tarih boyunca Türk kültürünün oluşmasında ve büyümesinde rol oynamıştır.

Göçebe toplumların ekonomik ve politik olarak yükselmesini sağlayan at, bozkır yaşamının önemli unsurlarından biri olmuştur. Bu nedenle at, ulusal, askeri, dini, edebiyat ve ekonomik alanlardaki önemini her zaman korumuştur. Türklerin atlara karşı besledikleri sevgiyi renklerde, takvimlerde, tasarımlarda ve süslemelerde sıkça kullanmışlardır.

Yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde atların sadece günlük yaşamda değil, ölümden sonraki yaşamda da önemli olduğu ortaya çıkmıştır

Atların çevikliği ve hızı sayesinde, savaşın en iyi taktiklerini (Turan taktiği) uygulayarak büyük savaşlar kazanmışladır. At, Türkler için gurur ve haysiyetinin sembolüdür. Bu yüzden çeşitli mühür ve damgaların üzerinde kullanılmıştır. Türkler atı cenaze törenlerinde ve yaslarda sıklıkla kullanmışlardır. Atların pek çok ibadet ve törenlerde kullanılması, Türk hükümdarlarının atlarıyla yan yana gömülmesi, atın önemini kanıtlamaktadır. Mitolojiler ve destanlar da atların önemini desteklemektedir.

Türklerde atlar devletin güvenlik ve savaş gücünü oluşturmuştur. Ayrıca Türkler at üzerine çeşitli oyunlar ve spor faaliyetleri de gerçekleştirmiştir. Buna ek olarak atlar armağanı önemli bir armağan olarak kabul edilmiştir.

At, Türkler için hem yakın bir dost hem de çok önemli bir hayatta kalma aracı olarak farklı dinlerde, adetlerde, edebi metinlerde ve mitlerde yer almış ve toplumun içerisinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Çalışma kapsamında incelenen İskandinav, Yunan ve Türk medeniyetlerindeki at figürü, ilgili literatürde rastlanan at ile ilişkilendirilen roller ve boyutlar aşağıdaki tablo 1'de belirtilmiştir.

Tablo 1. *İskandinav, Yunan ve Türk Medeniyetlerinde Atın Sahip Olduğu Roller ve Boyutlar*

At Figürü			
	İskandinav Kültürü	Yunan Kültürü	Türk Kültürü
Ritüel ve Din Boyutu	Ölü gömme, mitler, kültler, hibrit yaratıklar.	Kurban etme ve ölü gömme, mitler, hibrit yaratıklar.	Ölü gömme, mitler, hibrit yaratıklar, atkuyruğu düğümü.
Günlük ve Sosyal Yaşam Boyutu	Taşımacılık, bereket ve doğurganlık, seyahat.	Şan, şöhret.	Yiğitlik, cesurluk, şeref, seyahat, taşımacılık, yiyecek.
Eğlence Boyutu	At yarışı ve at dövüşü.	Olimpiyatlar.	Çevgan, cirit, yarış, dövüş, güreş.

Tablo 1'de de görüldüğü gibi ritüel ve din boyutu, günlük yaşam ve sosyal boyutu ve eğlence boyutu üç medeniyet içerisinde görülmektedir. Ritüel ve din boyutunda İskandinav, Yunan ve Türk medeniyetleri atı ölü gömme, mitler ve hibrit yaratıklar ile ilişkilendirmektedir. İkinci boyut olan günlük ve sosyal yaşam boyutunda da atların özellikle taşımacılık, seyahat, şan, şöhret ve şeref ile özdeşleşmektedir. Eğlence boyutunda ise üç medeniyet de yarış ve dövüşlerde atı kullanmıştır.

Sonuç olarak üç medeniyette atı pek çok alanda aynı şekillerde kullanmıştır. Tablo 1'de atın kullanım alanları ve rolleri görülmektedir. Medeniyetlerin doğrudan ya da dolaylı etkileşimleri hem atı eşsiz kılmış hem de atın kendine has özelliklerini ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle at sanat eserleri üzerinde sıklıkla işlenen bir hayvan olarak görülmektedir. İskandinav kültüründe at figürleri genellikle baş tanrı Odin'in binek atı olan Sleipnir etrafında yoğunlaşmaktadır. Yunan kültüründe ise atlar genellikle Poseidon ile ilişkilendirilmektedir ancak Olymposlu tanrıların hepsi de at ile çeşitli mitoslarının içerisinde yer almaktadır. Eğlence boyutunda at yarışı ve dövüşü üç medeniyette de aynı iken Yunan toplumunda olimpiyat oyunlarındaki kullanımıyla biraz daha farklılık göstermektedir. Türklerin, İskandinav ve Yunan toplumlarından farklı olarak atları günlük yaşam içerisinde daha sık kullandığı ve daha fazla anlam yüklediği görülmüştür. Türkler atın eti ve sütünden yararlandığı, özel eyer hazırladığı ve padişahların da özel olarak ilgilenmiş olduğu hayvan olarak görülmektedir. Türkler atlar hazırlamış oldukları detaylıca işlenmiş koşum takımları ile de el sanatlarına katkı sağlamıştır. Ayrıca Türkler atın üzerinde pek çok oyun geliştirmişlerdir ve şenliklerde bu oyunları sergilemişlerdir. Çalışma içerik olarak İskandinav, Yunan ve Türk medeniyetlerindeki at figürü üzerine kurulmuştur ve incelenmiştir. Gelecek çalışmalarda farklı medeniyetlerdeki at figürü de incelenerek benzer veya farklı sonuçlar elde edilebilir.

KAYNAKÇA

Ahlqvist, L. (2018). Hybrid Beasts of the Nordic Bronze Age. *Danish Journal of Archaeology*, 1-15.

Arghavanian, A. (2017). *Karşılaştırmalı At Figürleri.* Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Sanatta Yeterlilik Tezi.

Aydın, Ş. (2015). *Dokuma Sanatlarından Minyatüre Türk Kültüründe At.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Belek, K. (2015). Eski Türklerde At ve At Kültürü. *Gazi Türkiyat*, 11-128.

Beydiz, M. G. (2016). *Mitolojiden Sanata Hayvan İmgesi.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Bilgili, N. (2019). Türk Kültüründe Kozmik At Mitolojisi. *Popüler Bilim Dergisi*, 30-34.

Bıyıklı, M. (2019). Türklerde At Kültürü ve Türk Mitolojisinde Atın Yeri ve Önemi. *5. Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Kongresi* (s. 404-417). Lefkoşa: Eurasian Research.

Bradley, R. (1985). *Consumption, Change and the Archeological record: The Archeology of Monuments and the Archeology of Deliberate Deposists.* Edinburgh: University of Edinburgh Department of Archaeology,.

Brink, S., & Price, N. (2008). *The Viking World.* New York: Routledge.

Caferoğlu, A. (1972). Türklerde Av Kültürü ve Müessesi. *VIII Türk Tarih Kongresi* (s. 170-175). Ankara: TTK Yayınları.

Carrier, L. (2015). *The Evolution and Legacy of Cavalry in Ancient Greece*. ResearchGate: https://www.researchgate.net/publication/282158340_The_Evolution_and_Legacy_of_Cavalry_in_Ancient_Greece adresinden alındı

Çoruhlu, Y. (2012). Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği. *Tarih Ve Medeniyetler Tarihi Bildiriler* (s. 1051-1071). Ankara: Atatürk Kültür Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu.

Çoruhlu, Y. (2018). Eski Türklerde Ölüm Kültü ve Sembolizminde Atın Yeri. *Z Dergisi*, 154-163.

Duymaz, D. (2019). *Kanatlı At Betimlemelerinin Türk Resim Sanatındaki Masalsı İzdüşümleri.* Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Einarsdóttir, K. S. (2013). *The Role of Horses in the Old Norse Sources - Transcending worlds, mortality, and reality.* Reykjavik: Haskoli Islands, Hugvisindasvid, Medieval Icelandic Studies.

Erdem, M. (2011). *Kubad-abad Saray Çinilerindeki Hayvan Motiflerinin İkonografisi, Simgesel Anlamı ve Günümüz Seramiğinde Yorumları.*

Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Esin, E. (1965). The Horse in Turkic Art. *Central Asiatic Journal*, 167-227.

Esin, E. (2003). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu.* İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Esin, O. (2017). Orta Asya Ön Asya ve Anadolu Ekseninde Eski Türklerin Hayatında Önemli Bir Figür: At. *Ulakbilge*, 1315-1333.

Gürçay, S. (2019). Mitolojilerde Uçan At Motifi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma. *Aydın Türklük Bilgisi Dergisi*, 37-54.

Güven, V. (2019). Atın Türk Kültüründeki Yeri ve Osmanlı Döneminde Kocaeli Özelinde Türk At Yetiştiriciliği. *Uluslarası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu - V* (s. 1823-1833). Kocaeli: 2019 Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları.

Jochens, J. (1999). Late and Peaceful: Iceland's Conversion Through Arbitration in 1000. *The University of Chicago Press*, 621-655.

Karaca, A. (2011). *Türk Kültüründe At (İlk Çağ ve Orta Çağ).* Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Karcıoğlu, U. (2017). Türk Kültüründe Atın Önemi ve Ata Sporlarımızdan Atlı Cirit Oyunu. *Anasay*, 167-198.

Kaya, M. A. (2017). Troya ve Troya Savaşı: Efsane ve Tarih. *Tarih, Eğitim, Bilim ve Kültür Dergisi*, 1-14.

Kosmetatou, E. (1993). Horse Sacrifices in Greece and Cyprus. *Journal of Prehistoric Religion*, 30-41.

Köker, E. (2010). *Antik Çağ Mozaiklerinde At Betimlemeleri.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Lindow, J. (2001). *Norse Mythology: A Guide to the Gods, Heroes, Rituals, and Beliefs.* Oxford: Oxford University Press.

Mann, C., & Scharff, S. (2020). Horse Races and Chariot Races in Ancient Greece: Struggling for Eternal Glory. *The International Journal of the History of Sport*, 163-182.

Murathan, F., Koç, M., Kartal, M., & Murathan, T. (2019). Osmanlı Devleti'nde Binicilik. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 769-807.

Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ross, M. C. (2014). The Role of the Horse in Nordic Mythologies. T. R. Tangherlini içinde, *Nordic Mythologies - Interpretations, Intersections, and Institutions* (s. 50-71). Los Angeles: North Pinehurst Press.

Rowsell, T. (2012). *Riding to thr Afterlife: The Role of Horses in Early Medieval North-Western Europe.* London: University College London, Master Thesis.

Sikora, M. (2004). Diversity in Viking Age Horse Burial: A Comparative Study of Norway, Iceland, Scotland and Ireland. *The Journal of Irish Archaeology*, 87-109.

Stelter, K. D. (2014). *The Horse and the Norse: Reconstructing the Equine in Viking Iceland.* Glasgow: University of Glasgow, College of Arts, MLitt Celtic and Viking Archaeology.

Toraman, A. (2018). *Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları ve Savaş Aletleri (İlk Zamanlardan IX. Yüzyıla Kadar).* Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

Trentin, S., & Sneed, D. (2020, Aralık 7). *Horses in Ancient Greek Life*. University of Colorado, Department of Classics, College of Arts and Sciences: https://www.colorado.edu/classics/2018/06/19/horses-ancient-greek-life adresinden alındı

Türkmen, T. A. (2014). *Selçuklularda At ve Atçılık Kültürü.* Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Yavaş, H. (2018). *Ortaçağ Avrupa'sında Dini, Kültürel ve Sosyo-ekonomik Yönleriyle Vikingler.* Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

Ekler

Resim 1. *Baş tanrı Odin ve sekiz bacaklı atı Sleipnir, Lindow, 2001: 276.*

Resim 2. *At dövüşü tasvirli el yazması*, *Stelter, 2014: 21.*

Resim 3. *Atın sahibiyle birlikte gömülme canlandırması, Stelter, 2014: 36.*

Resim 4a. *Günlük hayatta kullanılan at figürlü kesme tahtası veya yemek tepsisi, 9. yüzyıl, Norveç, https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1891-1021-67, Erişim Tarihi: 20.12.2020*

Resim 4b. *10. yüzyıla ait tahta at oyuncak, 10. yüzyıl Trondheim, Norveç, http://www.odinsvolk.ca/horse.htm, Erişim Tarihi: 20.12.2020*

Resim 5. *Her biri boğa boynuzlarıyla taçlandırılmış dört at başı hibrit birleşimi, Danimarka, Ahlqvist ve Vandkilde, 2018: 2.*

Resim 6. *Poseidon'un pişmiş topraktan (Terracotta) yapılmış dört atlı bir araba sürme figürü, MÖ 300 – MÖ 200, Egnetia, İtalya, https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1856-1226-274, Erişim Tarihi: 20.12.2020*

Resim 7. *Çömlek üzerinde Centaur tasviri, MÖ 460-480, Attica, Yunanistan, https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1846-0925-6, Erişim Tarihi: 21. 12. 2020*

Resim 8. *Pegasus tasvirli amfora, MÖ 530 – 500, İtalya, https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1849-0518-13, Erişim Tarihi: 21. 12. 2020*

Resim 9. *Kanatlı ve balık kuyruklu Hippokampos tasviri, M.Ö. 320 – 310, Saint Petersburg – Hermitage Müzesi, https://www.theoi.com/Gallery/P30.1.html, Erişim Tarihi: 04.01.2021*

Resim 10. *Truva atı tasviri, M.Ö. 560, Cerveteri, İtalya, https://www.kulturportali.gov.tr/portal/troyaati, Erişim Tarihi: 04.01.2020.*

Resim 11. *At tekerlekli savaş arabası çeken atlar, Arghavanian, 2017: 6.*

Resim 12. *Antik olimpiyatlarda bitirme çizgisinden geçen atlı bir araba figürlü şarap sürahisi, M.Ö. 420 – 400, Attica, Yunanistan, https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1928-0519-1, Erişim Tarihi: 04.01.2020*

Resim 13. *At koşum takımını gösteren amfora parçası, M.Ö. 530 – 520, Attica, Yunanistan, https://www.britishmuseum.org/collection/object/X__7339, Erişim Tarihi: 04.01.2020*

Resim 14. *Pazırık halısının detaylı atlı süvari görünümü, Aydın, 2015: 128.*

Resim 15. *Altay'daki kazılar sonucunda çıkarılan at koşum takımı parçası, M.Ö. 5. Yüzyıl, Altay Dağları, Pazırık Sınırı, Bolşoy Ulagan Nehri Vadisi, Rusya, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+archaeological+artifacts/879940, Erişim Tarihi: 05.01.2020*

Resim 16. *Uygur Türklerine ait bir atın günlük yaşamı konu alan çizimi, Aydın, 2015: 30.*

Resim 17. *İskitler dönemine ait Tulpar motifli içecek kupası, Duymaz, 2019: 39.*

Resim 18. *13. yüzyıl Memlüklü döneminde dört yönü (Kuzey, Güney, Doğu, Batı) gösteren minyatür, Bilgili, 2019: 32.*

Resim 19. *At güreşi tasviri, Ögel, 2010: 271.*

Resim 20. *Kurganda bulunan insan ve at gömüsü, Kazakistan, Çoruhlu, 2018: 156.*

Resim 21. *Ön tarafı at, arka tarafı ejderha birleşimiyle meydana gelen hibrit yaratık – ejder aygırı, Duymaz, 2019: 46.*

Resim 22. *Selçuklu dönemine ait alçı kabartma üzerine yapılmış av sahnesi, Türkmen, 2014: 69*

Resim 23. *Kubadabad Sarayı çinisindeki at tasviri, Erdem, 2011: 64.*

Resim 24. *Kanuni Sultan Süleyman'ı at sırtında gösteren tasvir, Esin, 1964: 186.*

Resim 25. *Atların yoğun olarak kullanıldığı Haçova Meydan Savaşı, Aydın, 2015: 121.*

Bölüm 60

MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE

1568 BASRA İSYANLARI

İsmail ALTINÖZ[1]

1 * KSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Kahramanmaraş/TÜRKİYE, email: altinoz@ksu.edu.tr, ialtinoz@hotmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0716-6014

Osmanlı Devleti'nde Dîvân-ı Hümâyun'da alınan kararların padişahın onayı alınmak suretiyle ferman sûretlerinin kaydedildiği defterlere Mühimme Defterleri adı verilmektedir[1]. Bu defterlerin muhtevalarını dâhilî ve hâricî meselelere ait iktisadî, içtimaî, siyasî, askerî kararlar oluşturmakta idi. Osmanlı Arşivi'nde Bâb-ı Âsafî fonu içerisinde 424 adet Mühimme Defteri yer almaktadır[2].

Basra, ismini muhtemelen arazinin sosyo-doğal yapısından aldığı zannedilmektedir[3]. Halk zamanla eski Basra'yı terk ederek bedevi saldırılarına karşı daha emniyetli bulduğu ve su ihtiyacını daha rahat karşılayabileceği bugünkü Basra'ya yerleşmiştir. Bu yeni sahaya intikal 1494-1495 yılında tamamlanmıştır[4].

Hz. Ömer tarafından kurulan şehir, esas inkişafını bu dönemde gerçekleştirmiştir. Hatta şehre kanallar açılmak suretiyle nehirler ile bağlantı kurulmuştur.[5]. İktisadî, içtimaî, sosyal, kültürel ve bilimsel anlamda büyük gelişmeler kaydeden bu şehir özellikle Basra'da yetişen âlimler sayesinde İslâm dünyasında büyük şöhrete kavuşmuş ve burası bir ilim merkezi haline gelmiştir. Ancak, ne garip bir tecellidir ki; İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren şehir ayaklanmaların merkezi haline dönüşmüştü. Hz. Ali'nin halifeliği döneminde 656 tarihinde Basra'da meydana gelen Cemel Vakası bu meyanda zikredilebilir. Bu ayaklanmanın akabinde Hz. Ali ile Basralılar arasında telafisi mümkün olmayan bir küskünlük dönemi başlamış ve halifenin hilafetinin sonuna kadar bu şehirden fazla asker tedarik edememiştir. Bunlara ilave olarak Basra, Kûfelilerin Şiî tutumuna karşı Sünnîliğin merkezi olma özelliğini muhafaza etmiştir[6].

Basra, Osmanlı hâkimiyetine Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 Bağdat seferi ile girmiştir. 1549 tarihinde Bağdat valisi Temmerrüd Ali Paşa'nun Ulyanoğlu isyanını bastırmasından ötürü kendisine Basra'nın yönetimi tevdi edilmişti[7]. Basra'nın fethinde yararlılık gösteren Bilal Mehmet Paşa Basra'ya ilk Beylerbeyi olarak görevlendirilmiştir. 1555 yılında İran ile yapılan Amasya antlaşması çerçevesinde Basra'nın hukuken Osmanlı toprağı olduğu karara bağlanmıştır. Fakat

1 Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", *DİA,* XXXI, 520.
2 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* İstanbul 2017, s.22.
3 Basra şehri, adını bulunduğu zeminin tabiatından aldığı söylenmektedir. El-Basra, yumuşak, kefekî (küfekî) taşı anlamına gelmektedir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. R. Hartmann [Besim Darkot-M. Tayyib Gökbilgin], "Basra", *İA,* II, 320.
4 Abdulhalik Bakır, "Basra", *DİA*, V, 109.
5 R. Hartmann [Besim Darkot-M. Tayyib Gökbilgin], "Basra", *İA,* II, 320.
6 Abdulhalik Bakır, "Basra", *DİA*, V, 109.
7 R. Hartmann [Besim Darkot-M. Tayyib Gökbilgin], "Basra", *İA,* II, 322.

bölgede asayiş henüz sağlanamamış, İran yanlısı aşiretler tarafından çıkartılan isyanlar Bağdat valileri tarafından bastırılmıştır[8].

Basra Osmanlı Devletinin eline geçtikleri ilk sıralarda Bağdat Eyaletine bağlı bir sancak iken daha sonra müstakil bir Eyalet haline gelmiştir. Basra Beylerbeyileri Arap kabileleri ile mücadele ettiklerinden dolayı görevleri uzun süre ifâ edememişler, bunun neticesinde bazı durumlarda muhasaraya bile maruz kaldıkları oluyordu[9].

Basra, Osmanlı Devleti'nin eyâlet sistemi içerisinde yer almasına rağmen, bölgedeki karışıklıklar nedeniyle yerli hanedanların eline geçtiği durumlar da meydana gelmekteydi. Bunlar arasında Efrâsiyâb ile oğlu Ali ve torunu Hüseyin paşalar'ın bölgede hâkimiyetlerini ilan etmeleri bu meyanda sayılabilir[10].

Basra Eyaleti sürekli bedevilerin saldırılarına maruz kaldıklarından dolayı Basra Beylerbeyi buralara müstahkem kaleler yapma ihtiyacı duymuşlardır. Bu kalelere askerler yerleştirerek bu askerlerin zahire ve levâzımatları için Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinden yiyecek yardımı almaktaydılar. Özellikle bu kaleler sürekli merkez tarafından kontrol altına alınarak zahire levâzımatları kontrol edilmekte idi[11].

Basra Beylerbeyi kendilerine yakın olan Diyarbakır ve Şam Beylerbeyinden asker için lazım olan zahirenin, karadan ve denizden en kısa zamanda Basra'ya ulaştırılması konusunda yardım istemekteydiler[12].

Bağdat ve Basra Beylerbeyi tarafından bazı nahiyelerde ulyanoğlu'nun 975/1568'de çıkardığı ve Bağdat valisi İskender Paşa'nın şiddetle bastırdığı isyanlar hakkında Mühimme Defterlerinde bilgiler bulunmaktadır[13]. Ulyan-zâde'nin 975/1568'de çıkardığı ve Bağdat valisi İskender Paşa[14]'nın şiddetle bastırdığı isyan hakkında bu defterde bilgiler yer almaktadır[15]. İskender Paşa, Ulyânzâde tarafından çıkarılan isyanı bastırmış, daha sonra ise; Ulyânzade'nin aman dileyerek padişaha tâbi olmak suretiyle yıllık 15000 hazineye altın göndermesi ve teminat olarak o bölgedeki şeyhlerin oğullarından birkaç kişinin Basra Kalesi'nde ikamet etmek şartıyla bunların affedilmesi sağlanmıştır[16].

---

8 Yusuf Halaçoğlu, "Basra" [Osmanlı Dönemi], *DİA*, V, s.112.
9 Halaçoğlu, *aynı madde*, göst. yer.
10 Halaçoğlu, *aynı madde*, göst. yer.
11 BOA, *MD*, VII, 13 B 975 tarihli hüküm, no: 684/245
12 BOA, *MD,* VII, 13 B 975 tarihli hüküm, no: 700/253
13 *7 Numaralı Mühimme Defteri, (975-976/1567-1569), Özet-Transkripsiyon-İndeks, II,* Ankara 1999, s.138. 1451 Numaralı hüküm; s.169, 1511 Numaralı Hüküm.
14 İskender Paşa konusunda bkz. Abdülkadir Özcan, "İskender Paşa", *DİA,* XXII, 565-566.
15 R. Hartmann [Besim Darkot-M. Tayyib Gökbilgin], "Basra", *İA,* II, 322.
16 Abdülkadir Özcan, "İskender Paşa", *DİA,* XXII, 565.

Bu isyanlar neticesinde kalelerin tahrip edildiği ve bu kalelerin tamiri için adamlar gönderildiği belirtilmektedir. Hatta kalelerin tamiri için lazım olan malzemelerin tedariki hususunda merkezden o bölgedeki Beylerbeyine hükümler yazılarak bu konuda bilgiler istenmiştir[17].

Ayrıca, bazı durumlarda da Türkmen taifesinin oralarda bulunan reaya'ya zulmettikleri hakkında merkeze şikâyetler geldiği ve bunların önlenmesi istenilmiştir[18].

Bu bölgede çıkan bazı isyanlarda ve dışarıdan gelen saldırılarda sürekli yiyecek ve cephaneye ihtiyaç duyulduğu ve bunların kısa zamanda Basra'ya gönderilmesi istendiği sürekli gelen hükümlerden anlaşılmaktadır[19].

Bu isyanların kısa sürede önlenmesi için sürekli Beylerbeyine mektup yazılarak isyanların kısa zamanda bastırılması, elebaşlarının yakalanarak cezalandırılması istenmektedir.

Bağdat Beylerbeyinin kumandasında bulundurulan Basra Beylerbeyi ocaklık suretiyle, muhafaza ettikleri memuriyetlerinde muhtelif mezheplerdeki Arap kabileleri ile mücadeleleri yüzünden görevlerinde fazla kalamamışlar hatta bazen Basra'da muhasaraya bile uğramışlardır[20].

Netice olarak 1568 yılında Basra'da meydana gelen isyanlarda sükûnet tamamıyla sağlanamamış, bundan dolayı sosyal ve ekonomik olaylar patlak vermiştir. Osmanlı Devleti bu olaylar karşısında, tedbirler almaya çalışmıştır. Bu olayların bazılarından iyi neticeler elde ettiği gibi, bazıları da Osmanlı Devleti'ne pahalıya mal olmuştur. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin Hindistan politikası muvacehesince Basra önemli bir yer işgal etmekteydi. Bundan dolayı buralarda iskân ve imar faaliyetlerine önem verilmiştir. Mühimme Defterlerindeki kayıtlarından öğrendiğimize göre; buradaki şehirlere dışarıdan gelecek herhangi bir saldırıyı önlemek için muhkem kaleler inşa edilmiştir. Bu kalelere dizdarlar tayin edilerek askerler yerleştirilmiştir. Bunların da masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmıştır. Aynı zamanda buralarda sık sık isyanların meydana geldiği görülmektedir. Osmanlı Devleti bu isyanları önlemek için kuvvet kullanmak zorunda kalmıştır. Bu da Osmanlıya pahalıya mal olmuştur. Buradaki isyanların çoğunluğu aşiretler tarafından çıkartılmıştır. O yörede yaşayan insanların isyan

17 *7 Numaralı Mühimme Defteri, (975-976/1567-1569), Özet-Transkripsiyon-İndeks, II,* Ankara 1999, s.105.
18 BOA, *MD*, VII, 21 B 975 tarihli hüküm, no: 743/264
19 BOA, *MD*, VII, 4 C 976 tarihli hüküm, no: 2537/924
20 BOA, *MD*, VII, 6 L 975 tarihli hüküm, no:1210/420

etmelerindeki en büyük etken, tam teşekküllü bir devletin egemenliği altına girmeyi istemeyişleridir. Dağınık aşiret toplulukların bir araya getirerek yönetmek Osmanlı Devleti açısından oldukça zor olmuştur. Ama sonunda Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını ve itaatlerini bildirmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

• **I. ARŞİV KAYNAKLARI**

• **Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

• BOA, *MD*, VII, 13 B 975 tarihli hüküm, no: 684/245

• BOA, *MD,* VII, 13 B 975 tarihli hüküm, no: 700/253

• BOA, *MD*, VII, 21 B 975 tarihli hüküm, no: 743/264

• BOA, *MD*, VII, 4 C 976 tarihli hüküm, no: 2537/924

• BOA, *MD*, VII, 6 L 975 tarihli hüküm, no:1210/420

• **II. YAYIMLANMIŞ ARŞİV VESİKALARI**

• *7 Numaralı Mühimme Defteri, (975-976/1567-1569), Özet-Transkripsiyon-İndeks, II,* Ankara 1999.

• **III. ARAŞTIRMA ve İNCELEMELER**

• BAKIR, Abdulhalik; "Basra", *DİA*, V, 109.

• *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* İstanbul 2017.

• HALAÇOĞLU, Yusuf; "Basra" [Osmanlı Dönemi], *DİA*, V, 112-114.

• HARTMANN, R. [Besim Darkot-M. Tayyib Gökbilgin]; "Basra", *İA,* II, 320-327.

• KÜTÜKOĞLU, Mübahat S.; "Mühimme Defteri", *DİA,* XXXI, 520-523.

• ÖZCAN, Abdülkadir; "İskender Paşa", *DİA,* XXII, 565-566.

Bölüm 61

TÜRK MÜZİĞİNDE VİYOLONSEL EĞİTİMİ: ANAHTAR TERCİHİ[1]

Levent DEĞİRMENCİOĞLU[2]

1 Dr. Öğr. Üy., Bu çalışma, "Makamsal Viyolonsel Öğretim Yöntemine Sistematik Bir Yaklaşım" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

2 Erciyes Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Müzik Bölümü, leventd@erciyes.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-7162-8645

Giriş

Avrupa ile kültür alanında yaşanan etkileşimler sonucunda müzik kültürümüze giren viyolonseli, Türk müziği çalgı topluluklarına ilk defa Tamburi Cemil Bey'in (1873-1916) aldığı ifade edilmektedir. Şerif Muhiddin Targan, Mesut Cemil, Tarık Kip, Fırat Kızıltuğ, İsmail Akdeniz, İhsan Özgen vb. icracılar vasıtasıyla sürdürülen ve sonraki nesillere aktarılan viyolonsel icracılığı, 20. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde viyolonselin Türk müziği çalgı topluluklarında tutunabilen kadim bir üye olmasını sağlamıştır. Seksenli yılların sonuna gelindiğinde, viyolonselin Türk müziği icra boyutundaki gelişimi eğitim boyutunda da karşılık bulmuş; ilk olarak Ege Üniversitesi Devlet Türk Müziği Konservatuarı'nda, lisans düzeyinde, Türk müziğinde viyolonsel eğitimine başlanmıştır. Bu gün Ege Üniversitesi Türk Müziği Devlet Konservatuarı'nda, Afyon Kocatepe Üniversitesi Türk Müziği Devlet Konservatuarı'nda, Gaziantep Üniversitesi Türk Müziği Devlet Konservatuarı'nda, Fırat Üniversitesi Devlet Konservatuarı'nda, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Devlet Konservatuarı'nda ve Erciyes Üniversitesi GSF Müzik Bölümü'nde viyolonselin Türk müziğindeki eğitimi devam ettirilmektedir.

Yaklaşık iki asırdan bu yana müziğimizde görev alan viyolonselin icracılığı, diğer Türk müziği çalgılarında olduğu gibi, sonraki nesillere usta-çırak öğretim yöntemi ile aktarılmıştır. Viyolonselin Türk müziği alanındaki eğitiminin akademik boyut kazanmasıyla birlikte başlayan ve devam eden gelişmeler, eğitim-icra boyutunda yaşanan problemleri daha çok görünür kılmış; bu durum, akademik tartışmaların ve bu bağlamda yapılan çalışmaların sayısının artmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle son 15 yıl içerisinde, çalgının Türk müziğindeki eğitimi ve icra pratiklerine yönelik olarak araştırmalar artmış, bu alanlarda karşılaşılan güçlüklere odaklanan, akademik çalışmalar (bildiriler, makaleler, lisans üstü tezler, vs.) ve yardımcı ders materyalleri (metot kitaplar, etüt kitapları vs.) üretilmiştir.

Viyolonselin Türk müziğindeki eğitimi ve bu alandaki pratiklerin tartışıldığı çalışmalar, ortak bir amaca (eğitime yönelik materyal geliştirme) odaklansalar da, konuları ele alış bakımından bu çalışmalarda bazı görüş farklılıklarının oluştuğunu söylemek mümkündür. Ses alanı tercihi, yay yönlerinin belirlenmesi, transpoze icralar vb. gibi örnekleyebileceğimiz, (halen tartışılan) bu konulardan biri de; Türk müziği viyolonsel eğitimi ve pratiklerine yönelik olarak hazırlanan çalışmaların (makam dizileri, etütler, sözlü eserler, saz eserleri vs.) yazılmasında karşılaştığımız anahtar tercihi konusudur şüphesiz. Bu alanda yapılan

akademik çalışmaları ve yardımcı ders materyallerini incelediğimizde; müziğin türü, icra boyutu ve çalgının kimliği (Batı) ekseninde yapılan tercihler doğrultusunda Sol ve Fa anahtarlarının kullanıldığını görmekteyiz. Yapılan bu çalışmada, viyolonselin Türk müziğindeki eğitimi ve icralarına yönelik olarak hazırlanacak eserlerde anahtar tercihinin nasıl yapılması gerektiği konusu ele alınmış, her iki anahtara yönelik olarak avantaj ve dezavantajlar detaylı bir şekilde tartışılarak, anahtar tercihine yönelik pragmatik bir bakış açısı ortaya konulmuştur.

Türk Müziğinde Anahtar Kullanımı

Müzik yazısında "Anahtar" ya da "Açkı", dizek üzerine ilk olarak yazılan, dizek üzerindeki notaların isimlerinin belirlenmesini sağlamak amacıyla kullanılan işaret olarak tanımlanmaktadır. Günümüzde, 'uluslararası müzik yazısı' olarak isimlendirilen müzik yazısında kullanılan 3 anahtardan söz etmek mümkündür. Bunlar; Sol, Fa ve Do anahtarlarıdır.

Türk müziğinde anahtar kullanımına değinebilmek için; öncelikle Türk müziğinde nota yazım sisteminin gelişimine yönelik süreci incelememiz gerekmektedir. Bu süreç incelendiğinde ise, Türklerin İslamiyeti kabulü ile başlayan ve 18 yy. da Avrupa nota yazısına geçişle son bulan bir dönemden söz etmek mümkündür. Bu dönem içerisinde, El-Kindi, Farabi, Abdülkadir Meragi, Ali Ufki, Nayi Osman Dede, Kantemiroğlu, Hamparsum vb. gibi Türk müziği tarihinin önemli isimleri, nota yazım sistemleri üzerine çalışmalar yapmış, geliştirdikleri nota yazım sistemleri ile yazdıkları eserlerin günümüze ulaşmasını sağlamışlardır. 16. yy. da Osmanlı İmparatorluğunun gerileme dönemine girmesi ve batılılaşma hareketlerinin bir sonucu olarak Avrupa ile sanatsal alanda yaşanan etkileşimler, Avrupa müzik yazısını da müzik kültürümüze taşımış, bu dönemden itibaren, Türk müziği eserleri Avrupa müzik yazısı ile yazılmaya başlanmıştır.

"Avrupa nota yazısının Türk müzik yaşamına kesin olarak girişi, kuruluş çalışmalarına III. Selim döneminde (1789-1808) başlanan ve II.Mahmut' un "Vak'a-i Hayriye'sinden (1826) sonra mehter takımının görevlerini üstlenen Avrupa işi muzıka takımını çalıştırmak ve yönetmek üzere İstanbul'a davet edilen İtalyan sanatçı Giuseppe Donizetti'nin yönetimine verilen Türk muzıka öğrencilerine bu nota yazısını öğretmesiyle başlar (1828)" (Say, 1992: Cilt 3, 931)

Ahmet Say (1992: Cilt 3, 936), 1828 yılında İstanbul'a gelen Donizetti'nin yönetimine verilen muzıka öğrencilerine, uluslararası nota yazısını öğretiş yöntemini Mahmut R. Gazimihal'in 'Türk Askeri Muzı-

kaları Tarihi' isimli kitabından şu şekilde aktarmıştır:

"İstanbul'a gelir gelmez çalışmaya koyulan Donizetti, ilk işlerden biri olarak porteli notayı onlara orijinal ve kestirme bir yoldan öğretiverdi."

Bu noktadan hareketle, Türk müziğinde sol anahtarının kullanımının Batı müzik yazısının kullanımı ile başladığının söylemek yanlış olmayacaktır. 18. yy da kullanılmaya başlayan ancak Türk müziği ses sistemini tam anlamıyla ifade edemeyen Avrupa nota yazım sistemi, 20. yüzyılın başlarında Rauf Yekta Bey tarafından yeniden düzenlenerek Klasik Türk müziğini en iyi ifade edebilecek şekilde adapte edilmiştir. Zaman zaman tartışılan eksik yönleri olmasına rağmen, Ezgi-Arel nota yazım sistemi olarak adlandırılan bu sistem günümüzde Türk müziği eğitimi ve icralarında yaygın olarak kullanılan nota yazım sistemidir.

Türk müziğinde anahtar kullanımına yönelik bir değerlendirme yaptığımızda Avrupa müziğindeki anahtar kullanımından farklı bir durumla karşılaşmaktayız. Avrupa müziğine yönelik, sözlü ve enstrümantal eserler incelendiğinde, insan seslerinin ve çalgıların ses sınırlarına göre sınıflandırıldığı görülür. Her sesin ve çalgının seslendirmekle sorumlu olduğu bir ses alanı söz konusudur ve bu ses alanları müzik yazısında farklı anahtarlar kullanılarak ifade edilmektedir. Örneğin, korolarda; sopranolar Sol anahtarı, Altolar Do anahtarı Tenor ve Baslar Fa anahtarı okumaktadır. Çalgı topluluklarında; kemanlar Sol anahtarı, viyolalar Do ve Sol anahtarı, viyolonseller sahip olduğu geniş ses alanı ile Fa, Do ve Sol anahtarlarını, kontrbaslar da Fa anahtarı okumaktadırlar.

Türk müziği yapısı itibariyle tek sesli bir müzik olduğu için, Batı müziğindeki gibi farklı anahtarların kullanımı için bir gereksinim oluşmamış, müzik yazısında sadece Sol anahtarı kullanılmıştır. Dolayısıyla, Türk müziğinde solistler, farklı fiziksel özellik ve ses sınırlarına sahip bütün çalgılar Sol anahtarı okumuşlardır, okumaktadırlar. Ancak, burada Türk müziği ve Batı müziği ses sisteminde yer alan aynı isimli notaların frekans olarak farklı (Türk müziği 4 ses daha tiz) seslendirildiği unutulmamalıdır.

Türk Müziğinde Viyolonsel Eğitimi ve İcra Pratiklerinde Anahtar Kullanımı

Viyolonselin müzik kültürümüze girdiği 1800'lü yıllardan, günümüze kadarki eğitim sürecini değerlendirdiğimizde; eğitiminin, viyolonselin Türk müziği icralarında kullanılması ve çalgı topluluklarında kabul görmesinden sonraki dönemlerde şekillendiğini söyleyebiliriz.

Bunun nedeni; viyolonselin müzik kültürümüze girerken sadece fiziksel yapısı ve tınısıyla girmiş olması, o dönemde geleneksel (Batı) viyolonsel eğitiminde ve icralarında kullanılan, viyolonselin Türk müziğinde en verimli şekilde kullanılabilmesine imkân sağlayacak müzik yazısı, eğitim ve icraya yönelik yöntem ve tekniklerinin hiç birisinin müzik kültürümüze alınmamış olması olarak gösterilebilir. Bir başka değişle, bu süreçte, viyolonsel Batı müzik kültüründen alınmış, doğrudan Türk müziği icralarında kullanılmaya başlamıştır. Kendine has tınısı ve ses alanı ile çalgı topluluklarında tutunmuş, bu doğrultuda eğitiminden daha çok icra alanı ön planda olmuştur.

O dönemdeki Türk müziği çalgılarının eğitimine yönelik genel bir değerlendirme yaptığımızda, herhangi bir Türk müziği çalgısının eğitimine ilişkin olarak yazılmış materyallerin varlığından söz etmek mümkün değildir. Hangi çalgı olursa olsun eğitimindeki tek yöntem, Türk müziği eğitiminin vazgeçilmez yöntemi olan 'usta-çırak' yöntemidir. Diğer Türk müziği çalgıları gibi viyolonselde bu durumdan etkilenmiş, yaygın olmamakla birlikte Türk müziğinde viyolonsel eğitimi de 'usta-çırak' yöntemi ile devam ettirilmiş, nesilden nesile icracıları bu yöntem ile yetişmiştir.

Viyolonsel, müzik kültürümüze girdiği andan itibaren, o dönemde diğer Türk müziği çalgılarının da kullandığı, henüz çok yeni olan, Batı nota yazım sistemini kullanmaya başlamıştır. Dolayısıyla viyolonselin Sol anahtarını kullanma sürecinin de diğer Türk müziği çalgıları ile aynı dönemde başladığını söyleyebiliriz. Viyolonsel, Türk müziği icralarına doğrudan Sol anahtarını okuyarak başladığı için, icralarda anahtar kullanımı ile ilgili bir adaptasyon problemi oluşmamış, bu konu beklide gündeme bile gelmemiştir. Viyolonselin Türk müziğine girişi ve günümüze kadar olan süreçteki icracılarına baktığımızda, viyolonsel icracıların çoğunluğunu (Şerif Muhiddin Targan, Mesut Cemil, Tarık Kip, Fırat Kızıltuğ vb.) zaten bir Türk müziği sazı çalarken sonradan viyolonsel icracılığına başlayan kişilerin oluşturduğu görülmektedir. Türk müziği çalgılarının, icralarda Sol anahtarı okuduğunu dikkate alırsak, herhangi bir Türk müziği çalgısından viyolonsele geçen bir icracının, viyolonsel icralarında anahtar kullanımına yönelik bir problem yaşamadığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Öte yandan, bu süreçte geleneksel (Batı) viyolonsel eğitimi aldıktan sonra Türk müziğinde viyolonsel icracısı olan ya da her iki eğitimi birlikte aldıktan sonra icraya yönelen, Şerif Muhiddin Targan ve Mesut Cemil gibi icracılar da mevcuttur. Ancak, bu isimler de Batı müziğini ve Fa anahtarını bilmelerine karşın viyolonsel ile yaptıkları Türk müziği icralarında Sol anahtarı kullanmışlardır.

Türk müziğinde viyolonsel eğitiminin, icralarından çok daha sonra şekillenmesi, viyolonselin Türk müziği icralarına o dönemdeki diğer Türk müziği çalgılarının icra ve eğitim yöntemlerini benimseyerek başlaması, viyolonselin Türk müziği icralarında Sol anahtarı kullanmasını kaçınılmaz hale getirmiştir.

Tutu (2001), Türk müziğinde viyolonsel eğitiminin kurumsal anlamda, doksanlı yılların başında, Ege Üniversitesi Türk Musikisi konservatuarında başladığını ifade etmiştir. Ancak, viyolonselin müzik kültürümüze girmesinden yaklaşık iki asır sonra, eğitim adına yaşanan bu gelişim, Türk müziğinde viyolonsel eğitimi ve icra pratiklerinde Sol anahtarı kullanımına yönelik mevcuttaki durumu değiştirememiştir. Eğitim ve icra pratiklerinde Sol anahtarı kullanılmaya devam edilmiştir. Bugün, Devlet Konservatuarları'nda ve mesleki müzik eğitimi veren diğer kurumlarda Türk müziğinde viyolonsel eğitimi yaygınlaşarak devam etmesine rağmen, eğitiminde ve özellikle icra pratiklerinde çoğunlukla Sol anahtarı kullanılmaktadır.

Günümüzde, mesleki müzik eğitimi veren kurumların her geçen gün artıyor olması çalgı eğitimini de olumlu yönde etkilemektedir kuşkusuz. Çalgı eğitiminin kurumsal anlamda günden güne yaygınlaşıyor olması, bu alanda yapılan yeni çalışmaları da beraberinde getirmektedir. Türk müziğinde viyolonsel eğitimi ve icralarına yönelik çalışmalar da bu süreçte hız kazanmış, son yıllarda bu alanlarda akademik düzeyde yeni çalışmalar yapılmıştır.

Türk müziğinde viyolonsel eğitimi ve icralarına yönelik olarak yapılan bu çalışmalarda kullanılan makam dizilerin, küçük-büyük çaplı eserlerin ve etütlerin bazılarında Sol anahtarı kullanılırken bazılarında da Fa anahtarının kullanıldığını görmekteyiz. Bu durum, eğitimde ve icralarda hangi anahtarın kullanılması gerektiği noktasında, akademik düzeydeki araştırmacılar ve icracılar tarafından yapılan eleştirileri ve tartışmaları beraberinde getirmiştir. Akademik düzeydeki bu eleştirilerde, bazı araştırmacılar icra pratikliği açısından Sol anahtarının kullanılmasının doğru olacağını savunurken, bazı icracılarda viyolonselin aslen Batı kökenli bir çalgı olmasından hareketle ve evrensel olarak kabul edilen bir müzik sisteminin anahtarı olması nedeniyle Fa anahtarının kullanılmasının doğru olacağını savunmaktadırlar. Aşağıda, akademik çalışmalarda yer alan, Sol ve Fa anahtarının kullanımına yönelik bazı örnekler verilmiştir.

Bunlardan ilki; Sıtkı Bahadır Tutu tarafından 2001 yılında yapılan "Türk Müziği'nde Viyolonsel Eğitimi" başlıklı yüksek lisans tezinde kullanılan, Hüseyni makam dizisi ve Hüseyni makamındaki bir etüttür.

Şekil 1. Hüseyni makamı dizisi ve Hüseyni makamında bir etüt (Tutu, 2001: 54)

Şekilde görüldüğü üzere Tutu, Hüseyni makamındaki etüdünü yazarken Fa anahtarı kullanmayı tercih etmiştir.

Diğeri; Özgür Özgüller tarafından 2007 yılında hazırlanan, "Türk Müziği'nde Viyolonsel" isimli yüksek lisans tezinde kullanılan, Rast makamındaki bir etüttür.

Şekil 2. Rast makamında etüt (Özgüler, 2007: 50).

Şekilde görüldüğü üzere Özgüler, Rast makamındaki etüdü yazarken Sol anahtarı kullanmayı tercih etmiştir.

Diğeri; Yelda Özgen Öztürk tarafından 2009 yılında hazırlanan, "Türk Makam Müziğinde Viyolonsel: Erken Dönem Kayıtları Üzerine

Bir Analiz" isimli doktora tezinden kullanılan Bestenigar makamında bir taksim örneğidir.

Şekil 3. Bestenigâr makamında taksim (Öztürk, 2009: 61)

Şekilde görüldüğü üzere Öztürk, Tamburi Cemil Bey'e ait Bestenigâr makamındaki taksimi yazarken Fa anahtarı kullanmayı tercih etmiştir

Diğeri; Levent Değirmencioğlu tarafından 2011 yılında hazırlanan "Makamsal Viyolonsel Öğretim Yöntemine Sistematik Bir Yaklaşım" isimli doktora tezinde kullanılan Hüseyni makamındaki bir etüttür.

Şekil 4. Hüseyni makamında bir etüt (Değirmencioğlu; 2011: 104)

Şekilde görüldüğü üzere Değirmencioğlu, Hüseyni makamındaki etüdü yazarken Sol anahtarı kullanmayı tercih etmiştir.

Diğeri; Osman Önder tarafından 2012 yılında hazırlanan "Zeybek Müziklerinin Viyolonsel Eğitiminde Kullanılabilirliği Ve Viyolonsel Eğitimine Uyarlanması" isimli yüksek lisans tezinde kullanılan Kadıoğlu Zeybeği'dir.

Şekil 5. Kadıoğlu Zeybeği (Önder, 2012: 5)

Şekilde görüldüğü üzere Önder, Kadıoğlu Zeybeği'ni yazarken Fa anahtarı kullanmayı tercih etmiştir.

Diğeri; Barış Demirci, tarafından 2013 yılında hazırlanan "Viyolonsel Eğitiminde Geleneksel Türk Müziğine Yönelik Bir Çalışma Modeli"

isimli makalede kullanılan ‘Çalın Davulları Çaydan Aşağıya’ isimli türküdür.

Şekil 6. ‘Çalın Davulları Çaydan Aşağıya’ isimli türkü (Demirci, 2013: 122)

Şekilde görüldüğü üzere Demirci, ‘Çalın Davulları Çaydan Aşağıya’ isimli türkü yazarken Fa anahtarı kullanmayı tercih etmiştir.

Diğeri; Adem Kılıç tarafından 2015 yılında hazırlanan “Türk Müziği Viyolonsel İcracıları Ve İcra Tekniklerine Yönelik Bir İnceleme” isimli yüksek lisans tezinde kullanılan İsmail Akdeniz’e ait bir şarkı icrasıdır.

Şekil 7. ‘Zannım Bu Ki Cana Beni Kurban Edeceksin’ isimli şarkı (Kılıç, 2015: 100)

Şekilde görüldüğü üzere Kılıç, Bu Ki Cana Beni Kurban Edeceksin’ isimli şarkıyı yazarken Fa anahtarı kullanmayı tercih etmiştir.

Şekil 8. Uşşak türkü (Topaloğlu, 2019: 57)

Diğeri; Taner Topaloğlu tarafından 2019 yılında hazırlanan "Viyolonsel Eğitiminde Aksak Usûllü Eserlerin Seslendirilmesine Yönelik Uygulamaların Öğrenci Performansına Etkisi" isimli doktora tezinde kullanılan Uşşak türküdür.

Şekilde görüldüğü üzere Topaloğlu, Uşşak türküyü yazarken Fa anahtarı kullanmayı tercih etmiştir.

Diğeri; Levent Çınardal tarafından 2020 yılında hazırlanan "Viyolonsel Öğretiminde Kullanılan Yay Tekniklerinin Türk Müziğine Uyarlanması Ve Değerlendirilmesi" isimli doktora tezinde kullanılan 'Çeçen Kızı' isimli saz eseridir.

Şekil 9. 'Çeçen Kızı' isimli saz eseri (Çınardal, 2020: 65)

Şekilde görüldüğü üzere Çınardal, 'Çeçen Kızı' isimli saz eserini yazarken Fa anahtarı kullanmayı tercih etmiştir.

Diğeri; Levent Değirmencioğlu ve H. Mehmet Andaç tarafından 2021 yılında hazırlanan "Türk Müziğinde Viyolonsel Eğitimi Bolahenk Akortta 20 Makam Dizisi" isimli kitapta kullanılan Hicaz makamındaki seyir örneğidir.

Şekil 10. Hicaz makamında seyir örneği (Değirmencioğlu ve Andaç, 2021: 5)

Şekilde görüldüğü üzere Değirmencioğlu ve Andaç, Hicaz makamında seyir örneğini yazarken Sol anahtarı kullanmayı tercih etmiştir.

Türk müziğinde viyolonsel eğitimi ya da icra pratiklerine yönelik olarak yukarıda verilen örnekler incelendiğinde, çalışmalarda kullanılan eserlerin yazımında Sol ve Fa anahtarlarının kullanıldığı görülmektedir. Bu durum 'Türk müziğinde viyolonsel eğitimi ve icralarında hangi anahtar, neden kullanılmalıdır?' sorusunu beraberinde getirmektedir. Aşağıdaki bölümde, bu soruya cevap verebilmek amacıyla, Sol ve Fa anahtarlarının kullanımına yönelik tercihler, avantajlı ve dezavantajlı yönleriyle ele alınmıştır.

Türk Müziği Viyolonsel Eğitimi ve İcra Pratiklerinde Sol Anahtarının Kullanımına Yönelik Avantaj ve Dezavantajlar

Önceki bölümlerde de bahsettiğimiz gibi, ses alanı ya da fiziki yapısı nasıl olursa olsun Türk müziğinde kullanılan bütün çalgıların eğitim ve icralarında Sol anahtarı kullanılmaktadır. Doğal olarak, Türk müziği repertuarlarında bulunan bütün eserlerde Sol anahtarında yazılmıştır. Bu açıdan değerlendirdiğimizde Türk müziğinde viyolonsel eğitimi ve icralarında da Sol anahtarının kullanılması mevcut repertuarın doğrudan seslendirilmesi açısından eğitim ve icra alnında büyük bir kolaylığı beraberinde getirecektir. Çünkü, Sol anahtarı okuyan bir eğitimci/icracı hazırlıklı ya da hazırlıksız olarak karşısına çıkan her hangi bir notayı doğrudan seslendirebilecektir. Bu durumu, Sol anahtarı kullanmanın avantajı olarak değerlendirebiliriz.

Son yıllarda Türk müziğinde viyolonsel eğitimi ve icra pratikleri üzerine yapılan çalışmalarda, bu alandaki eğitimciler, en az 1 yıllık temel viyolonsel dersi (Batı) alındıktan sonra Türk müziğinde viyolonsel

eğitimine geçilmesinin uygun olacağı konusunda görüş bildirmişlerdir. Yani öğrenci, 1 yıl boyunca geleneksel (Batı) viyolonsel eğitimi alacak sonrasında Türk müziğinde viyolonsel eğitimine başlayacaktır. Bunun anlamı, öğrencinin Fa anahtarıyla eğitime başlaması demektir. Bu aşamada, Fa anahtarından sonra Sol anahtarına geçiş süreci biraz sıkıntılı ve uzun bir süreç olabilir. Bu süreci uzatmak ya da kısaltmak tamamıyla öğrencinin gayretlerine bağlıdır. Fa anahtarından sonra Sol anahtarını okumaya başlamak sol anahtarı kullanımının en belirgin dezavantajıdır. Türk müziğinde yaygın olarak kullanılan diğer kararlara (bir ses, dört ses, beş ses) göre transpoze yapmak Fa anahtarı ve Sol anahtarı kullanımının ikisi için de geçerli bir durumudur. Eğitime hangi anahtarla başlanırsa başlansın, öğrencinin (pratik icra yapabilmesi açısından) Sol anahtarı ya da Fa anahtarı üzerinde Türk müziğinde yaygın olarak kullanılan bir ses, dört ses, beş ses vb. kararlarlara yönelik zihinden transpoze yöntemlerini de öğrenmesi gerekecektir. Bu nedenle, zihinden yapılan transpozelere yönelik yöntemler anahtar kullanımı açısından avantaj ya da dezavantaj olarak değerlendirilmemiştir.

Türk müziğinde viyolonsel eğitimi çoğunlukla iki farklı yöntem ile yapılmaktadır. Bunlardan ilkine; viyolonselin geleneksel eğitimine yönelik (Batı) öğretim yöntem ve teknikleri kullanılmadan, doğrudan Türk müziği ses sisteminin (nazariyat) öğretilmesi ve icrası yoluyla başlanmaktadır. Bu yöntemde, doğrudan Türk müziği öğretimi ile başlandığı için öğrencinin müzik yazısında karşılaştığı tek anahtar Sol anahtarı olmaktadır. Dolayısıyla, farklı bir anahtar öğrenme ve adaptasyon noktasında, anahtar kullanımına yönelik her hangi bir problemle karşılaşılmamaktadır.

Türk müziğinde viyolonsel eğitimcileri tarafından benimsenen ve yaygın olarak kullanılan ikinci yöntemde ise, öğrenci bir yıl boyunca temel geleneksel viyolonsel eğitimi (Batı) ile birlikte Türk müziği nazariyat derslerini almaktadır. Ayrıca Türk müziğindeki özel bazı perdelerin hissedebilmesi, Türk müziğinin üslubunun kavranabilmesi amacıyla, öğrenci Türk müziği dinlemeye yönelik uygulamalara yönlendirilmektedir. [1] Böylece bir yandan çalgıyı en verimli şekilde kullanabilmek için gerekli temel çalım tekniklerini öğrenen öğrenci, bir yandan da Türk müziği ses sistemini ve üslubunu öğrenmektedir. Bu yöntemde öğrenci çalgı eğitime Fa anahtarı ile başladığı için Türk müziği icrası aşamasına gelindiğinde Sol anahtarını okumak ve okuduğu perdeleri çalgısı üzerinde seslendirme konusunda sıkıntılı bir adaptasyon süreci yaşayacak-

1 Öğrenci sadece Türk müziği nazariyatını öğrenmekte, viyolonsel ile Türk müziğine yönelik icra yapmamaktadır.

tır. Öğrencinin bireysel gayretleriyle kolaylıkla aşabileceği bu durum, eğitimde ve icralarda Sol anahtarı kullanmanın en önemli dezavantajı olarak düşünebilir.

Türk Müziği Viyolonsel Eğitimi ve İcra Pratiklerinde Fa Anahtarının Kullanımına Yönelik Avantaj ve Dezavantajlar

Öğrencinin bir yıllık temel Batı viyolonsel eğitimi aldıktan sonra Türk müziğinde viyolonsel eğitimine ve icrasına başlanması görüşünün bu alandaki eğitimciler tarafından benimsenmiş, yaygın bir görüş olduğunu kabul edersek, eğitimde Fa anahtarının kullanılması ilk bakışta Sol anahtarı kullanılmasına göre daha avantajlı gibi görülecektir. Ancak, bu durumu icra açısından değerlendirildiğimizde, Türk müziğine yönelik mevcut repertuarların tamamının Sol anahtarında yazılmış olduğunu düşünürsek, formu ne olursa olsun icrası (makam dizisinin, etüdün, şarkının ya da saz eserinin) yapılacak her eserin Sol anahtarından Fa anahtarına çevrilmesi gibi zahmetli bir durumla karşılaşılacaktır.

Nota yazım ve çeviri işlemlerinin bilgisayar ortamında yapılacağını düşündüğümüzde, bu durum eğitimcilere ve icracılara hem maddi anlamda hem de iş yükü olarak ek yükler getirecektir. Bu yükler, öğrencinin bilgisayar, nota yazım programı edinmesi, bilgisayarı ve programı kullanmayı öğrenebilmesi ve beklide en önemlisi bu işler için gerekli zamanı sağlayabilmesi şeklinde sıralanabilir.

Öte yandan, Türk müziği icralarında (sözlü yada enstrümantal) genelde repertuar önceden belirlenmekte ve icra (konser) zamanına kadar çalışılmaktadır. Böyle durumlarda icra edilecek eserlerin Sol anahtarından Fa anahtarına çevrilmesi aşamasındaki zaman problemi çalışma süreci içinde aşılabilse de, icra ortamlarında sıkça karşılaştığımız, belirli bir çalışma süreci olmaksızın, bazen bir-iki provayla bazen de irticalen yapılan icralarda, çevirme işlemi zaman açısından mümkün olmayacaktır. Bu durum icracının eseri ezbere bilmediği zamanlarda icra pratiği açısından büyük problemleri beraberinde getirecek, beklide icra pratiğini tamamıyla ortadan kaldıracaktır. Sonuç olarak, icracı Sol anahtarını okuyamayacağı için eserleri seslendiremeyecektir.

Diğer önemli bir dezavantaj, Türk müziği ve Batı müziği arasında aynı frekanslı seslerin farklı isimlendirilmesinden kaynaklanan ve ezberden 'dört ses farkı' olarak ifade edilen durumda (Batı Mi sesi Türk müziğinde La (Dügah) olarak kabul edilmektedir) ortaya çıkmaktadır. Yukarıdaki bölümde örneklenen ve Fa anahtarında yazılan eserlerin hiç birisinde, eserlerin Türk müziğinde çalınacağı frekanslar (karar perdesi)

belirtilmemiş, bir çoğunda da Batı La sesi Dügah karar olarak alınmıştır. Türk müziği ve Batı müziği arasındaki dört ses farkını düşündüğümüzde, viyolonsel bu eserleri Batı La üzerinden çalarken, diğer Türk müziği çalgısı/çalgıları Batı Mi sesi üzerinden çalacaktır. Bu durum karmaşık transpoze problemlerini beraberinde getirecektir.

Yukarıda, Türk müziği viyolonsel eğitiminde Fa anahtarının kullanılmasına yönelik olarak bahsettiğimiz problemler ve dezavantajlı durumlar, Türk müziğinde viyolonsel eğitiminde ve icra pratiklerinde Sol anahtarı kullanılmasının beklide en büyük nedenleridir.

Sonuç

İcranın ön planda olmadığı bir çalgı eğitiminden bahsetmek mümkün değildir. Çalgı eğitimindeki bütün uygulamalar; türü ne olursa olsun çalgısında üst düzeyde icra yapabilecek icracılar yetiştirebilmeyi hedeflemektedir. Bu nedenle, çalgı eğitimi ve icralara yönelik yeni fikirler, çalışmalar, uygulamalar vs. hangi alanda olursa olsun yaygın olarak kullanılan icra şekilleri dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Türk müziğinde viyolonsel eğitiminde ve icralarında Sol anahtarı ve Fa anahtarı kullanımına yönelik olarak yukarıda bahsedilen avantaj ve dezavantajlar, icra odaklı olarak değerlendirildiğinde, eğitim ve icralarda Sol anahtarının kullanımının avantajlarının Fa anahtarı kullanımının avantajlarından belirgin olarak daha fazla, dezavantajlarının da daha az olduğu görülmektedir.

Türk müziği ile Batı müziği arasında aynı frekanstaki seslerin farklı isimlendirildiği (dört ses daha tiz) mevcut sistemin yanlışlığı üzerine olan tartışmalar günümüzde halen devam etmektedir. Yanlış olduğu ifade edilen bu sistemin kullanımının çok yaygın olması, yanlış ifadelendirmelerin düzeltilmesine ilişkin olarak yapılacak köklü düzenlemeleri neredeyse imkânsız hale getirmektedir. Şu anda, Türk müziğinde viyolonsel eğitimi ve icralarında Sol anahtarının yaygın olarak kullanılıyor olması da bahsedilen yanlışlık içerisinde değerlendirilmektedir.

Ancak Türk müziğinin evrensel müzik dilinde, tüm unsurlarıyla birlikte, doğru bir şekilde ifade edilebileceği, yeni bir sistem oluşturma adına bir reform gerçekleştiği zaman, Türk müziğinde viyolonsel eğitimi ve icralarında da anahtar kullanımına yönelik gerekli düzenlemelerin yapılmasının doğru olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Çınardal L. (2020). Viyolonsel Öğretiminde Kullanılan Yay Tekniklerinin Türk Müziğine Uyarlanması Ve Değerlendirilmesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara.

Değirmencioğlu L., Andaç H. M. (2021). Türk Müziğinde Viyolonsel Eğitimi Bolahenk Akortta 20 Makam Dizisi. Ankara: Gece Kitaplığı Yayın Evi.

Değirmencioğlu, L. (2011). Makamsal Viyolonsel Öğretim Yöntemine Sistematik Bir Yaklaşım, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.

Demirci, B. (2013). Viyolonsel Eğitiminde Geleneksel Türk Müziğine Yönelik Bir Çalışma Modeli. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. 28(1), 117-129.

Kılıç, A. (2015). Türk Müziği Viyolonsel İcracıları Ve İcra Tekniklerine Yönelik Bir İnceleme, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Önder, O. (2012). Zeybek Müziklerinin Viyolonsel Eğitiminde Kullanılabilirliği Ve Viyolonsel Eğitimine Uyarlanması, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bursa.

Özgen Öztürk, Y. (2009). Türk Makam Müziğinde Viyolonsel: Erken Dönem Kayıtları Üzerine Bir Analiz , Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Özgüller, Ö. (2007). Türk Müziği'nde Viyolonsel, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Türk Musikisi Anasanat Dalı, İstanbul.

Say, A. (1992). Müzik Ansiklopedisi. Ankara: Müzik Ansiklopedisi Yayınları.

Topaloğlu, T. (2019). Viyolonsel Eğitiminde Aksak Usûllü Eserlerin Seslendirilmesine Yönelik Uygulamaların Öğrenci Performansına Etkisi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara.

Tutu, S. B. (2001). Türk Müziğinde Viyolonsel Eğitimi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İzmir.